

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

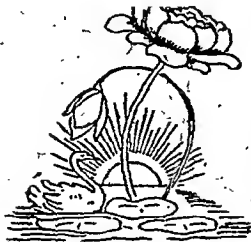
જી. ૧૩૧૦.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદક મંડળ

ભુવનશ્યામ દવે
ગોપાલકાશ પટેલ
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

મહિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વંત્રી)
શવભૂજ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

અંક ૧

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮

વર્ષ ૭

અંક ૧

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
નવી વિદ્યાપીઠા વિષે કેટલાક સવાલો	મગનભાઈ દેસાઈ	૧
ફરક	કિશોરલાલ ધનં મસારવાળા	૫
દેવદર્શનની દુકાનેનો 'સોનાહટ'	મગનભાઈ દેસાઈ	૮
એકવિધ વૃત્તિની સાધના અને પ્રયોજન	કેદારનાથ	૧૦
સ્વરાજની વાત્સલ્યમાળા	ગોપાલરાય પટેલ	૧૨
કેળવણીમાં ક્રાંતિ		૧૭
સ્વરાજ્ય-અધિ લોકમાન્ય	કાકા કાલેલકર	૨૧
'ગુજરાતી-ધિ નેશનલ રિપબ્લિક'	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૩
સં. ૧૦૦૪નાં કાર્તિકી પંચમી	દરિદર પ્રા. બટ્ટ	૨૫
સ્વાયત્ત્યની બેનીવાદી કેલેજ	વિં	૨૬
આમદ હોય તો તારવ ફેરફાર માય નર્સ વાચન	બળભાઈ મહેતા	૨૭
દશાંતકાઓ	ગો.	૨૮
ગીતરાણી	શાં. દેસાઈ	૨૮
શકુનીજી	શાં. દેસાઈ	૨૮
અમરુ જીવન	ચૂ.	૨૯
નાનકૃદ બાપા	વિં	૨૯
બેટલ	મં.	૨૯
માસિક વિવેચન		
ગાંધીજીના લખવાસ	મં.	૩૦
સેવાદળ અને રક્ષાદળ	"	૩૦
સ્વતંત્ર અસ્થાસકમ રચારો	"	૩૧
મદાનિયેષક શાષ્ટ શાક્ય નથી ?	"	૩૧
દેશી શાસ્ત્રોમાં દાર	"	૩૨
શાખવટની જરૂર	"	૩૨
વિદ્યાર્થીઓને ચેતવણી	"	૩૨
સાબર સ્વીકાર		૩૨અ

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બંદાર પડશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો માહકે પોતાનો માહકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક ચોક્કસ આપવામાં આવશે. જે પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમેને ઉરત જણાવવા કે જેથી નવા અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માહકે પૂરવઠેવાર કરવી વખતે પોતાનો માહકનંબર અવસ્થ જણાવવા વિનંતી છે.

માહકે પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની શાખાઓમાં મુબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ); મુરત (કમ્પીક બાજર); રાજકોટ (સર લાખાજીરાજ રોડ); પુના (૨૨૬, સદાશિવ રોડ); દિલ્લી (કચ્છા મદાનજી, અંદાની ચોક) ભરી શકે.

લંબાઈ નાં દર દેશમાં રૂ. ૪; ખરેદેશમાં રૂ. ૧) અથવા શિ. દરમુ ફૂટ નકલ આપી આના

અવસ્થાધિક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા લેખક: મંદિરપ્રવેશ અને શાસ્ત્રી; લેખક: ચંદ્રસેકર ગાંધીજી; કિંમત રૂ. ૨-૦-૦; ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૬-૦.	શકલ, પ્રતાપનાલેખક: નરહરિભાઈ પરીખ; કિંમત: રૂ. ૩-૦-૦; ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૮-૦.
મારી જીવનકથા: જવાહરલાલ નેહરુ; અંશિકમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારનાર: મહાદેવ દેસાઈ; કિંમત રૂ. ૬-૦-૦; ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૧૪-૦.	નવજીવન કાર્યાલય પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬૬

ઈ. સ. ૧૯૪૭

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

૧. લેખસૂચિ

અવિચારમય ટપન	અનુભવ ૧૫૫ ૧૬	ઐતિહાસિક સંબંધો દ્વારા ગુણવિશ્લેષ	કેદારનાથ ૬૫
અહિંસા અને મુસલમાન ક્રિયોત્તેજ ૫૦ મરાઠવાળા ૧૩		ક્રાંતિ એટલે શું ?	મ૦ ૧૬૦
અહિંસાધર્મી અને		એતીવાદી પ્રદર્શન	વિકૃતવાદ કોઠારી ૭૫
માનવધર્મી	ક્રિયોત્તેજ ૫૦ મરાઠવાળા ૩૩૦	માંધીજીના કૃપવાસ	કાકા કાલેલકર ૨૫૭
અહિંસાના વિકાસનો ઇતિહાસ		માંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ	મનનભાઈ દેસાઈ ૧૩૦
ક્રિયોત્તેજ ૫૦ મરાઠવાળા ૨૭૦		માંધીવાદ અને સામ્યવાદ	મનનભાઈ દેસાઈ ૬૨
અંગ્રેજીને મદદવા કાર્યક્રમ ભેઈએ મનનભાઈ દેસાઈ ૨૦૩		ગુજરાત માટે કેવી યુનિવર્સિટી માગો છો ?	મનનભાઈ દેસાઈ ૨૮૫
આજનો કેરી ચક્રાન્તિ	બળવભાઈ મહેતા ૨૦૨	ગુર્જરીના એક અમર મંદિર —	
આજના તેજસ્વી ક્રિયોત્તેજ ૨૦૨		સ્વ૦ મેધાણી	ચૂ. પુ. ભારદ્વાજ ૫૭
આત્મા વૈષ્ણવ	ગોપાલદાસ પટેલ ૧૬૦	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ — તેની પ્રથમ પર્યોક્તી	ગોપાલદાસ પટેલ ૨૧૭
આખલા એશિયાઈ પરોશીએ		ગુજરાત વિદ્યાપીઠની નવી મજલ	૧૬૨
સાંતિલાલ આંધી ૧૪૧, ૧૭૨, ૨૩૮, ૨૬૬		ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું ધડતર	ગોપાલદાસ પટેલ ૨૪૬
આપણું પ્રદર્શન	બળવભાઈ મહેતા ૮૧	ગોરો ચાલ્યો !	ત્રિશુલન બાસ ૨૬૨
આંધ્રી સોદરધાની	કાકાસાહેબ કાલેલકર ૩૩	મમસેવકવર્તનના અનુભવો	વિ. ૩૫૩
ઈશ્વરજ્ઞાન અને ઈશ્વરનિષ્ઠા	કેદારનાથ ૧૫૫	‘છેલ્લો કોરો’	મનનભાઈ દેસાઈ ૧૮૫
ઉદ્યોગશિક્ષણના લાભીય વર્ગ	વિ. ૨૦૭	ભાગિયાનો રાજતોસવ	પ્રજ્ઞાસ લગનલાલ આંધી ૧૧
ઈશ્વરજ્ઞાનો પ્રાપ્તિ	કાકા કાલેલકર ૧૫૬	ટપન અને લક્ષ્મી ધ્યેય	મનનભાઈ દેસાઈ ૧
એક યુવકના પ્રશ્નો	મ૦ ૧૬૬, ૨૫૬	ટપન-કેળવણી	રતિલાલ અધ્વર્યુ. ૩૬૦
એક શિક્ષકનો નિખાલસ એકાર	૧૦૨	ટપનના ગ્રંથો	૪૦
એશિયાઈ ખ્રિસ્તી મહત્વ	સાંતિલાલ આંધી ૧૦૮	લેખનો કોરો ધોધ	કાકા કાલેલકર ૧૬૨
કમળેર સાવિત્રી	ક્રિયોત્તેજ ૫૦ મરાઠવાળા ૬૩	જ્ઞાન એક છે	ગોપાલદાસ પટેલ ૭૦
કાઠિયાવાડના એક મૂક સેવકનું અવસાન	મ૦ ૨૪૪	જ્ઞાના	કાકાસાહેબ કાલેલકર ૫
કાપડની એકવારી અને મિલો	વિકૃતવાદ કોઠારી ૧૮	ડૉ. આનંદ કેન્ટિશ કુમારસ્વામી	પાંદુરંગ દેવપાંડે ૩૨૧
કૃષ્ણ ગીત (‘સ્વાતંત્ર્ય-યત્ન’ પર બે કાવ્યો ‘મૌ’)		તદ્વ્યાસાહેબ કેળકર	પાંદુરંગ દેવપાંડે ૨૬૮
‘સત્યાગ્રહ’ ૨૬૧		“તેને જ જાણે નિત એક ભાવે”	
કૃષ્ણાંચન	કિ. ૫૦ મ૦ ૩૬		
કેળવણી અને સામ્યસત્તા	મનનભાઈ દેસાઈ ૩૧૩		
કેળવણી વિષયક એક પ્રશ્નોત્તરી	કાકાસાહેબ કાલેલકર ૬૦		

ક્રિયોત્તેજ ૫૦ મરાઠવાળા ૪

આમણનો મીષ્મવર્ગ	બળભાઈ મહેતા ૪૨	બોજનવેળા	પ્રમીલા ઉચ્ચસ્તરના ક્લાસ ૧૫
ધર્મ અને અર્થશીલતા	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૦૫	મોનવતા પર જોખમ	બળભાઈ મહેતા ૩૪૬
ધર્મવાર દેશ ને ભાષાવાર પ્રાંત	મગનભાઈ દેસાઈ ૩૩૮	ચુંબઈ પ્રાંતમાં તાડગોળનાં શિક્ષણ-કેન્દ્રો	કૃષ્ણદાસ શાહ ૩૭
‘નવનૃગ આચાર’	પં. સુદર્શન ૨૯૧	ચુદ્ધાગળા અંકુશો અને ચુદ્ધ પછીની યોગના	અં. ધનંજય રામચંદ આરંગીય ૩૬૧
નવ રતનો હાર	કાકા કાલેલકર ૩૫૮	‘યુનિવર્સિટીનું મિશન’	ગોપાલદાસ પટેલ ૧૨૧
નવી વિદ્યાપીઠો	ચંપીજી ૩૧૯	રસિયાની શિક્ષણવ્યવસ્થા	વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી ૨૦૫
નાગરિકધર્મનું ભાન	જ્યોત્સ્ના ખડેરિયા ૧૬૬	રાજકારણનો પરિભાષા-કોશ	મં. ૧૪૦
નાગરિકના મૂળભૂત હક્કો	જ્યોત્સ્ના ખડેરિયા ૩૫૫	રાષ્ટ્રોદય-મંગલકામના (‘સ્વાતંત્ર્ય-પરં જે મન્યા’ માં)	મુનિ ન્યાયવિજય ૨૬૧
નાણું-ચલણના ફેરફારો	વિં. ૧૩૯	રૂપિયાની મીમોસા	કેદારનાથ ૩૫૦
નામ — સંજ્ઞાવાચક અને ભક્તિવાચક	દુષ્યંતરામ પંડ્યા ૨૩૫	લોકમાન્યનું તર્પણ	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૮૬
નામસ્મરણનું યોગ્ય મહત્ત્વ	કેદારનાથ ૨૫	વેદાદીમાં નઈ તાલીમનો આદંબ	જુગતરામ દવે ૨૦૦
નિર્મલ્ય સંપ્રદાય	ગોપાલદાસ પટેલ ૩૩૧	વ્યાયામ	કેદારનાથ ૨૬૨
પગાર વધારવા કે કમરેસ વધારવા	બળભાઈ મહેતા ૨૬૯	શાનકી દુનિયા	કાકા કાલેલકર ૩૫૯
પાયાની કેળવણી	દિલ્લુરા દીવાનજી ૩૭૭	શિક્ષણ ઉપર રાજ્યનો અંકુશ	કિશોરચંદ્ર ધં. મશરવાળા ૨૮૧
પાયાની કેળવણીના પાયા કયાં છે?	દિલ્લુરા મં. દીવાનજી ૨૯	શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય	૮૯
પાયાની કેળવણીમાં ખેતીની સામ્યતા	ડૉ. મણિભાઈ પટેલ ૨૬૪	સરિતા સંસ્કૃતિ	કાકાસાહેબ કાલેલકર ૩૬
પાયાની કેળવણી વિષે કેટલાક ભ્રમો	દિલ્લુરા મં. દીવાનજી ૧૦	સાધુ પંડિત શ્રી ધર્માનંદજી	કં. બા. કાલેલકર ૧૫૭
પાયાની સાળા વિં. ચાલુ સાળા	મં. ૨૫૮	સિદ્ધાવચોક્ત અને મુવાવચોક્ત	કાકા કાલેલકર ૨૫૫
પૂના યુનિવર્સિટી બિલ.	મગનભાઈ દેસાઈ ૩૧૫	સુરત ટ્રિફુરતાની પ્રચાર પરિષદ	૪૧
પ્રભલવનમાં કંતિનું શું?	કાકાસાહેબ કાલેલકર ૩૪૫	સુશિલા માટે સંસ્કારવર્ગ	૭૧
પ્રવાસ દ્વારા શિક્ષણ	મણિભાઈ નાયક ૨૬૦	સુશિલા માટે સંસ્કારવર્ગ અને કન્યા વિદ્યાલય	વિં. ૧૦૦
પ્રવાસની તૈયારીમાં શિક્ષણ	મણિભાઈ નાયક ૩૪૧	સુપુરુષના સામાન્ય અને ખાસ ગુણો	કેદારનાથ ૯૭, ૧૩૨
પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી કેવી હોય?	મગનભાઈ દેસાઈ ૩૦૩	સ્વ-દનનિર્મામાં ચોક્કસવાસનું મહત્ત્વ	કેદારનાથ ૨૩૧
પ્રોફેસર રાષ્ટ્રપતિ	કાકા કાલેલકર ૧૮૭	સ્વરાજ અને વેપારની ભાષા	મગનભાઈ દેસાઈ ૩૦૦
ખનાવડી ધીનાં કારખાનાં	વિં. ૭૭	સ્વરાજના નાગરિકની જવાબદારી	અરુણચંદ પં. ૭૩
ખાંભડા દ્વારા હરિજન-સેવા	૧૦૭	સ્વાધ્યાય	મગનભાઈ દેસાઈ ૭૦, ૧૦૩, ૧૭૦
ખાજકોની બાધા	ગોપાલદાસ પં. ચાલ ૧૪	હરિજનો માટે સંસ્કારવર્ગ	અરુણચંદ પં. ૭૩ ૧૩૪
ભગવતી એની મેસરની હિંદની સેવા	ચૂનીલાલ પું. ખારોડ ૨૯૫	હવે નોકરસાદી નાખડં થાય છે	વલ્લભભાઈ પટેલ ૧૩૭
ભાવ નહિ, ઉત્તમ વધારો	મં. ૩૦૧	હિંદી છોડવાનો ક્ષિત્તનો નિરધાર	મગનભાઈ દેસાઈ ૩૧
		હિંદી ક્ષિત્તસૂત્રોના આત્મા	ગો. ૬
		હિંદુસ્તાની પ્રચાર માટે કાર્યક્રમ	મગનભાઈ દેસાઈ ૫૬

૨. નવું વાચન — પુસ્તકસૂચિ

અપૂરા ફેરા	ચૂં ૨૪૬	આપણા જવાહર	ચૂં ૨૪૬
અમૃતાંજલિ	વિવેચક ૮૪	આપણા સરદાર	ચૂં ૨૪૬
અસ્વીકાર	ચૂં ૫૦	આપણું ભોધવ રાષ્ટ્ર યોને	ચૂં ૧૫૨અ
અખંડ આનંદ [માસિક]	ગો. ૩૭૩	આરોગ્ય-સાધના	વિં. ૧૫૨
આતિથ્ય (‘ જે કાળ્યશ્રી ’ માં)	સાં. ૮૦ ૨૨૮	ઈશ્વરનો અવતાર	ગો. ૧૧૬
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી	ગો. ૨૧૬	ઉલ્કા	સો. ૩૭૫
આપણા નેતાઓ બા. ૨	ચૂં ૨૪૭	કાપડની કહાણી	મં. મં. ૩૧૨

કાવ્યગ્રંથો ('બે કાવ્યગ્રંથો'માં)	શાં ૬૦ ૨૪૮	માનતા	ચૂં ૩૧૨
કાળચક્ર	મં ૩૭૫	મુક્તિપદ્મ	ચૂં ૧૫૨અ
કંતલુપોથી	વિં ૨૪૭	મેરૂમ ક્યૂરી	બં ૦-ગાંધી ૩૧૨અ
જિરનારને બોલો	ચૂં ૩૭૬	નવિશંકર મહારાજ ('શવિશંકર 'મહારાજ''માં)	
ગીતાપોથી	વિવેચક ૮૩		મં ૦-૨૮૦અ
ગુજરાતી ભાષા-લેખન	ગો ૩૭૩	રૂઢમતે આલમ	ચૂં ૨૪૬
ગીતમણ્ડલ	મં ૪૬	સંકનાં સ્તન	સ્નેહરશ્મિ ૨૧૬
ચૂલ્લ ઓપધિ	વિં ૧૫૨	વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો	બં ૦ ગાંધી ૨૪૭
જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈ	મં ૧૫૦	વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરનાર સંસ્થાઓની યાદી	મં ૦ ૧૭૮
ઝાંસી-નાણી ઝાંસીબાદ	ચૂં ૮૫	વીર વસનદાસ	ચૂં ૨૪૫
ધર્મ ક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે	ગો ૧૨૦	વ્યાજનો વારસ	મં ૦ ૨૭૬
નાનસેન	ચૂં ૨૪૬	શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવનમંથન	વિં ૨૪૭
પરિચિત પદસંમૃદ્ધ	ચૂં ૨૪૫	શ્રી મુબાવચંદ બોઝ	ચૂં ૮૫
પંખીના મેળો	ચૂં ૩૧૨	સદ્ગુરુ સ્વામી શ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો	ગો ૦ ૧૫૧
પ્રભાતગીત ('બે ભક્તિકાવ્ય ગ્રંથો'માં)	શાં ૫૦ દેસાઈ ૩૭૪	સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતસારસંમૃદ્ધ	વિવેચક ૮૩
	સો ૩૭૬	સર્વોદયની કેળવણી	મં ૦ ૪૬
પ્રાં ૬૬૬ની વાતો	વિં ૩૧૨અ	સાહસકથાઓ	ચૂં ૨૪૬
બહેનોને	ગો ૧૧૮	સાહસિક સોદાગરો	ચૂં ૨૪૬
બાલશાસ્ત્ર	મં ૧૫૦	સાહિત્ય પ્રગમશી	ચૂં ૧૫૨
ભાદા		સુવર્ણયુગ	ગો ૦ ૧૭૬
મહારાજ થયા પહેલાં ('શવિશંકર 'મહારાજ''માં)	મં ૦ ૨૮૦અ	સૌરાષ્ટ્રી સંતવાણી ('બે ભક્તિકાવ્ય ગ્રંથો'માં)	શાં. મ. દેસાઈ ૩૭૪
મહારાજની સાથે ('શવિશંકર 'મહારાજ''માં)	મં ૦ ૨૮૦અ	સ્વામી રામદીપ	વિં ૩૧૨અ
મહાસભાના મહારથીઓ	ચૂં ૩૭૬	હરરૂ	વિં ૩૧૨અ
		Education in U. S. S. R.	મં ૦ ૧૫૦

૩. માસિક વિવેચન

['મં'ની નોંધો સિવાયની જે છે, તેમના લેખકની જ સંજ્ઞા બતાવી છે. એટલે નહિ સંજ્ઞાવાળી નોંધો 'મં'ની સમજાવી.]

અખંડ કે ખંડિત	૧૪૫	આ વર્ષની ગાંધીજીયંત્રી	૩૦૭
અકુળતામાં યુગ વિવેચ	૨૪૫	ઈન્દુ નિમિત્તે ગોવંધ	૩૧૧
અંકુશ અને વેપારી	૩૬૬	'ઉદ્યોગ અને વેપાર'	૧૮૪અ
અંકુશ અને સરકારી નોકર	૩૬૭	ઉદ્યોગ-પદ્ધતિના તાલીમ વર્ગ	૮૭
અંચેલ અને હુદૂ	૩૦૬	એકમુખી પંચોગ	કિં ૫૦ મં ૨૧૫
અંચેલ કાળબળને આધીન છે	૮૬		
અંચેલને પાછળ કરો	૧૪૭	કાપડે આગમ અને ગાંધીજીની અર્પણ	૧૧૦
અંચેલ શું કામ ?	૩૪૩	કુટાળ બૃહદ્ગાર મહાનંદબેટન	૨૪૫
આજે ક્યાંથી સૂરજુ ?	૧૮૧	કેળવણી અને શોકશાળી	૨૪૬
આમ-હિતવર્ત આર્થિક નિયોજન	૩૬૮	કોમી જરનાં ઝાડ	૨૭૪
આશાર	૨૪૫	કોલેસિયો માટે નિબંધ દરીદ્રાર્થ	૧૧૪
આરામખોર કે હરામખોર	૩૪૩	આસ ખગોળ માટે માસિક	૫૨
આવકાર	૧૧૩	'ગાંધીજીની જ્ય'	૨૪૫

ગાંધીયુગ હવે બેસે છે	૩૦૮	રેડિયો પરના શ્રુજશાહી કાર્યક્રમ	૨૧૩
શ્રુજશાહ માટે યુનિવર્સિટીના વિચાર	૧૮૪	લાહોરમાં વિદ્યાર્થી માટે દારૂબંધી	૨૪૬
શ્રુજશાહ યુનિવર્સિટી સમિતિ	૧૧૪	લોકશાળાને સફળ કરો	૨૭૮
શ્રુજશાહ વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને પ્રોસ્ટ્રી	૨૩	વડા પ્રધાન અમદાવાદ આવી ગયા	૫૨
અરેતરનું હિંદુસ્તાની પ્રચારકામ	૧૮૩	‘વર્ચસ્વ’ નહિ, ‘વર્ચસ’	૧૧૩
છાત્રાલયોમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ		વિરોધ ખાતર વિરોધ ?	૩૧૬
પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ૫૬૨		વેરવત્તિ કાળમાં રાખો	૨૧૦
ભાગિયા મિલિયા ઇસ્લામિયા	૨૦	શા માટે સમ્યક થયા ?	૨૧૧
ટચુશનનો પ્રશ્ન	૨૧૮	શાંતિ કે યુદ્ધ ?	૧૪૫
હહાપણુભર્યો ઠરાવ	૩૭૧	શિક્ષક અને પ્રતિષ્ઠા	૮૬
ત્રીજી શ્રુજશાહ પ્રાથમિક શિક્ષણ પરિષદ	૧૧૧	શિક્ષકોના પગાર અને પ્રતિષ્ઠા	૨૪
દેશી રાજ્યો અને સ્વરાજ	૫૪	શિક્ષકોની પ્રતિષ્ઠા અને ટચુશન	૨૪
નવા યુગ માટે યુનિવર્સિટી નેહરુએ	૨૭૭	શ્રી ખદીન્ન તેયજીનો ઠરાવ	૨૭૫
નવો અભ્યાસક્રમ નેહરુએ	૨૧૨	સમાજસેવા મંડળ, મોઝાસા	૩૧૧
નોંધપાત્ર વિચારપત્રો	૧૮૩	સરચિમતલાલ સેતલવાડ	૩૧૬
પત્રલેખન	કિં ૫૦ મં ૨૪૫	સહકાર્યનો એક પ્રયત્ન	વિ. ૩૪૪
પાકિસ્તાન-વાદ પાકો ન કરો	૩૦૬	સંઘીન પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે	૧૪૮
પાપની છટકાદારી ?	૮૮	સંપાદક મંડળમાં ફેરફાર	૨૧૪
પૂજ્યભાષના વારસાહકોને ડહડો	૮૭	સં. ૨૦૦૪નાં કાર્તિકી પંચમિ	કિં ૫૦ મં ૩૪૪
પૂરું થઈ વર્ષ	૩૧૪	સાચા રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની કસોટી	૨૪૫
‘પેલે તોર’ મદદીમાં	૧૧૫	સાચો નિર્ણય	૧૮૪
પ્રચારમાં મદદ કરો	૮૮	સુધારોવધારો	૮૮
પ્રભસાહી કે નોકરસાહી	૩૬૮	સેવાન કેવો હસતો હરો ?	૧૮૦
પ્રવાસ દ્વારા કેળવણી	૩૭૨	સ્ત્રી કાર્યકર્તા માટે તાલીમ	૧૪૮
રે. ૧૦ રૂ. કોલેજ અને પંક્તિકેદ		સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને શ્રુજશાહી	૩૪૪
પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ૫૬૨		સ્વ. આચાર્ય હુવનો મત	૧૮૪
અમલશિક્ષણ માટે તાલીમ	૧૪૮	સ્વરાજ છવવાણું છે	૧૧૦
જૂદા-શ્રુજશાહવાસી બાળકોનું શિક્ષણ	૫૬	સ્વરાજ નવાં દુઃખ લાવે છે ?	૧૪૬
બે ઠરાવ	૧૭૭	હજી આમ કેમ ?	૩૭૧
બે શરમાવાના કિસ્સા	૮૮	હજી લાયક થવાનું છે	૨૨
ભાગલા અને હિંદુસ્તાનીની નીતિ	૨૧૦	હિંદના માછ માસિકો	૮૫
ભાગલા પાકીનેયે ભલે નય	૧૭૬	‘હિંદ સ્વરાજ’માં ભાષાશિક્ષણ	૩૭૦
મુસ્લિમોને સંતોષવા ખાતર ?	૩૪૩	હિંદુસ્તાની અને અંગ્રેજી	૨૧
મુંબઈ હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરિષદ	૩૧૦	હિંદુસ્તાની પ્રચાર ગ્રીષ્મ વર્ષ	૧૧૪
મોલાનાસાહેબ અને અંગ્રેજી	૩૭૧	હિંદુસ્તાની પ્રચાર ગ્રીષ્મવર્ગ	૧૨
રજપૂતાના યુનિવર્સિટી	૫૨	હિંદુસ્તાની પ્રચારનું સરવૈયું	૫૫
રાષ્ટ્રના રોગનું મૂળનિદાન	૧૪૬	હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાનો ઠરાવ	૨૭૬
		હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા, વર્ધાની બહામણ	૫૬

૪. વ્યાકરણ-અર્થ

૫. છેલ્લું પૃષ્ઠ

આપણી રાષ્ટ્રીય વિકૃતિ. — ઓરેંગા ઈયા અંકનું વિજ્ઞાનની મર્યાદા — સી. ઈ. એમ. જોડ ૧૧મા અંકનું
ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી ગાંધીજી ૩૩ " આપક કે સંકુચિત ? આપારાદેખ પઠવર્ધન રત્ન "
કેળવણી—ધંધા કે મિશન કેનેય રિચમંડ ૧૨મા " સાવધાન ગાંધીજી ૧૯ા " "
કેળવણીના સિદ્ધાંતનો વિકાસ — 'હરખ હવે હું હિંદુસ્તાન' નાયાસાલ દવે ૮મા " "
આર પચ્ચિયાં કેનેય રિચમંડ ૧૩મા " હાય લેએને બેસી ન રહો ગાંધીજી ૯મા " "
જગતનો આધુનિક અધારો એ. ઈ. ટેલર ૭મા " હિંદુસ્તાની વિષે પં. જવાહરલાલજીનો અભિપ્રાય
યુનિવર્સિટી—એક હજારેક બળ — ઓરેંગા ૫મા " પં. જવાહરલાલ નેહરુ ૧૦મા "

૬. લેખસૂચિ

અધ્યયન, રતિલાલ — જીવન-કેળવણી. ૩૬૦
કેલેક્ટર, કાકાસાહેબ — આંધની સોંદર્યધાની ૩૩;
ઉચ્ચગણનો પાંચ ૧૫૬; કેળવણી વિષયક એક પ્રસોત્તરી
૯૦; ગાંધીજીનો ઉપવાસ ૨૫૭; જોમનો કોરો પાંચ
૧૧૨; નવ રત્નનો હાર ૩૫૮; નવાજા ૫; પ્રતજીવનમાં
કોતિનું શું ? ૩૪૫; પ્રોફેસર રાધાપતિ ૧૮૭; રાનગ્રી
કુનિયા ૩૫૬; સરિતા સંસ્કૃતિ ૩૬; સાધુ પંડિત શ્રી
ધર્માનંદજી ૧૫૩; સિંહાવલોકન અને કુવાવલોકન ૨૫૫
કિં ૬૦ મ—એકમુખી પંચાંગ ૨૧૫; કૃષ્ણાખન ૩૯;
તેલો-તેને ૩૪૦; પત્રલેખન ૨૪૫; સં. ૨૦૦૪નાં કોર્તિશ્રી
પંચાંગો ૩૪૪
કેદારનાથ — ઈશ્વરજ્ઞાન અને ઈશ્વરનિષ્ઠા ૧૫૫; કૌટુંબિક
સંબંધો દ્વારા શુદ્ધવિકાસ ૬૫; નામસ્મરણનું યોગ્ય
મહત્ત્વ ૨૫; રૂપધાનની મીમાંસા ૩૫૦; આધ્યાત્મ ૨૬૨;
શ્રીયુગના સામાન્ય અને ખાસ શુભો ૬૭, ૧૩૨;
સ્વ ઉત્પત્તિમાં એકાંતવાસનું મહત્ત્વ કેટલું ? ૧૩૧
કોહારી, વિકુલદાસ — કાપડની મોંઘવારી અને મિલો ૧૮;
જેતીવાડી પ્રદર્શન ૭૫; રસિયાની શિદ્ધાણુવ્યવસ્થા ૨૦૫
કલાકે, પ્રમીલા ઈશ્વરલાલ — સોજનવેલા ૧૫
અંડેરિયા, નાચેતાનં — નાગરિકતા મૂળભૂત હકો ઉપર;
નાગરિકધર્મનું જ્ઞાન ૧૬૬
આરગીજી, અંબ ધનંજય રામચંદ્ર — યુદ્ધકાળના અંકુરો
અને શુદ્ધ પછીની યોજના ૩૬૧
ગાંધી, પ્રજ્ઞાસ ઇમનલાલ — ભૂમિધાનો રજતોત્સવ ૧૧
ગાંધીજી — નવી વિદ્યાપીઠો ૩૧૯
ગાંધી, બં—એકમ ક્યૂરી ૩૧૨અ; વિજ્ઞાનનાં જાપક
૨૫૩પો ૨૪૭
ગાંધી, સાંતિલાલ — આપણા એરિયાઈ પડોશીઓ (૧)
૧૪૧, (૨) ૧૭૨, (૩) ૨૩૮, (૪) ૨૬૬; એરિયાઈ
પરિવર્તનું મહત્ત્વ ૧૦૮
ગો—અખંડ આનંદ ૩૭૩; આત્મસાક્ષાત્કારની કરોડી
૨૧૬; ઈશ્વરનો અવતાર ૧૧૬; શુજરાતી ભાષા-લેખન
૩૭૩; ધર્મસેને કુરુસેને ૧૨૦; બાલભારત ૧૧૮; સુવર્ણ-
યુગ ૧૭૬; સદ્ગત સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો
૧૫૧; હિંદી ફિલસૂફીનો આત્મા ૧
ગૂ—અપૂર્વ ફેરા ૨૪૬; અસ્વીકાર ૫૦; આપણા જવાહર
૨૪૬; આપણા નેતાઓ ભા. ર ૨૪૭; આપણા સરદાર
૨૪૬; આપણું બાંધર શાપ ચીન ૧૫૨અ; ગિરનારની
ખેત્રે ૩૭૬; ડાર્ડી-રાણી કોઈદાખાદ ૮૫; નાનસેન ૨૪૬;
પરિચિત પદસંગ્રહ ૨૪૭; પંખીનો મેળો ૩૧૨; મહા-
સાધના મહારથીઓ ૩૭૬; માનતા ૩૧૨; મુક્તિપક્ષ
૧૫૨અ; રહમતે આલમ ૨૪૬; ધીર વસનદાસ ૨૪૭;
શ્રી સુભાષચંદ્ર ખોટા ૮૫; સાહસકથાઓ ૨૪૬;
સાહસિક સોદાગરો ૨૪૬; સાહિત્ય પ્રશ્નમંડળ ૧૫૨
દવે, જ્યોતરામ — વેડછીમાં નઈ તાલીમનો આરંભ ૨૦૦
દીવનંદ, દિલજીરા બં—પાયાની કેળવણી ૩૪૭; પાયાની
કેળવણીના પાયા કયાં છે ? ૨૬; પાયાની કેળવણી વિષે
કેટલાક ભ્રમો ૧૦
દેસાઈ, પાંડુરંગ — રો. આનંદ કેન્ટરા કુમારસ્વામી ૩૨૧;
તાત્યાસાહેબ કેળકર ૨૬૮
દેસાઈ, મગનભાઈ — અંગ્રેજીને કાઢવા કાયકમ જોઈએ
૨૦૩; કેળવણી અને રાજ્યસેવા ૩૧૩; ગાંધીજીની
કાર્યપદ્ધતિ ૧૩૦; ગાંધીરાઈ અને સામ્યવાદ ૬૨;
શુજરાત માટે કેવી યુનિવર્સિટી માંગો છો ? ૨૮૫;
'ઉલ્લા કોરો' ૧૮૫; જીવન અને લગ્નનું ધ્યેય ૧;
ધર્મ અને અવાચીનતા ૧૦૫; ધર્મવાર દેરા ને ભાષાવાર
પ્રોત ૩૩૮; પૂતા યુનિવર્સિટી બિલ ૩૧૫; પ્રાદેશિક
યુનિવર્સિટી કેવી હોય ? ૩૦૩; લોકમાન્યનું તર્પણ
૧૮૬; સ્વરાજ અને વેપારની ભાષા ૩૦૦; સ્વાધ્યાય
૭૦, ૧૦૩, ૧૭૦; હિંદુ ઇરાવનો જિંદગીનો નિરધાર ૩૧;
હિંદુસ્તાની પ્રવાર માટે કાર્યક્રમ ૫૯
દેસાઈ, સાં. મ. — બે કલિતાબ્ય અથો ૩૪૪
નાયક, અણિભાઈ — પ્રવાસ દ્વારા શિદ્ધાણુ ૨૬૦; પ્રવાસની
તિવારીમાં શિદ્ધાણુ ૩૪૧

શિક્ષણ અને સાહિત્ય.

પટેલ, ગોપાલદાસ — આજીવન તેજસ્વી વિદ્યોપાસક
૧૬૪; આત્મા વૈયાનર ૨૪૦; શૂળરાત વિદ્યાપીઠ —
તેની પ્રથમ પચીસી ૨૧૭; શૂળરાત વિદ્યાપીઠનું ઘડતર
૨૪૬; જ્ઞાન એક છે ઉદ્ધ; નિર્મલ્ય સંપ્રદાય ૩૩૧;
'યુનિવર્સિટીનું મિશન' ૧૨૧

પટેલ, ડો. મણિભાઈ — પાયાની કેળવણીમાં ખેતીની
શક્યતા ૨૬૪

પટેલ, વલ્લભભાઈ — હવે નોકરરાહી નાખદ થાય છે ૧૩૭
પંચાલ, પોપટલાલ — બાળકોની ભાષા ૧૪

પંડ્યા, ચરુચંદ્ર — અવિચારમય જીવન ૧૬; સ્વરાજના
નાગરિકની જવાબદારી ૭૩; હરિજનો માટે સંસ્કાર
વર્ગ ૧૩૪

પંડ્યા, હુમ્મતરામ — તામ — સંજ્ઞાવાચક અને
ભતિવાચક ૨૩૫

ખારોટ, ચૂં પુ. — શૂળરીના એક અમરચંદ્ર-સ્વ.૦
મેઘાણી પૃષ્ઠ, બગવતી એની બેઝન્ટી દિંદની સેવા ૨૬૫

મ. — એક યુવકના પ્રશ્નો ૧૬૬, ૨૫૬; મહિયાવાડનાં એક
મુ. સેવકનું અવસાન ૨૪૪; કળા એટલે શું? ૧૬૦;
પાયાની શાળા વિ. ચાલુ શાળા ૨૫૬; ભાવ નહિ,
હત્યાદન વધારો ૩૦૧; રાજકારણનો પરિભ્રમ-કોસ
૧૪૦ (નુઓ 'માસિક વિવેચન' અને 'નવું વાચન'
એ લેખરચના ખંડો પણ)

મજમુદાર, પત્રીક્ષિતલાલ — છાત્રાલયોમાં હવેજન
વિદ્યાર્થીઓ ૫૬૫; પ્રે. રા. ટ્રે. કોલેજ અને
પંક્તિભેદ ૫૬૫; ખે. રા. રા. માવનાર કિસ્સા ૮૮૫

મ. મ. — કાપડની કહાણી ૩૧૨

મગરવાળા, કિરોરલાલ ધ. — અહિંસા અને મુસલમાન
૬૩; અહિંસાધર્મી અને માનવધર્મી ૩૩૭; અહિંસાના

વિકાસનો ઇતિહાસ ૨૭૦; કમળેર સાત્વિકતા ૬૩;
"તેને જ જ એ નિત એક ભાવે" ૪; શિક્ષણ હપર
રાત્નપોતે અંકુશ ૨૮૧

મહેતા, બળવભાઈ — આજનો એરી ચંદ્રાવો ૨૦૨; આપણાં
પ્રદર્શનો ૮૧; યામણનો શ્રીધમવર્ગ ૪૨; પગાર વધારવા
કે કરવેરા વધારવા? ૨૬૬; માનવતા થર ભેખમ ૩૪૬
મુનિ ન્યાયવિજય — રાષ્ટ્રોદયમંડલ-કામના ('સ્વાતંત્ર્ય-
પર્વ' પર એ કાળ્યો 'માં') ૨૬૧

વિ. — આરોચ-સાધના ૧૫૨; ઉદ્યોગશિક્ષણ તાલીમવર્ગ
૨૦૭; કાંતણુપોથી ૨૪૭; આમરેતકવર્ગના અનુભવો
૩૫૩; ચૂલ્લ ઔષધિ ૧૫૨; નાણા-ચલણના ફેરફારો
૧૩૬; બનાવટી ધીનાં કારખાનાં ૭૭; બહેનોને ૩૧૨અ;
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવનમંથન ૨૪૭; સહકાર્યોનો
એક પ્રયત્ન ૩૪૪અ; સ્ત્રીઓ માટે સંસ્કારવર્ગ અને
કન્યા વિદ્યાલય ૧૦૦; સ્વામી રામતીર્થ ૩૧૨અ; હરકે
૩૧૨અ

વિવેચક — અમૃતાંજલિ ૮૪; ગીતાપોથી ૮૩; સર્વવેદાંત
૧ સિદ્ધાંતસારસંગ્રહ ૮૩

બાસ, ત્રિભુવન — ગોરો ચાલ્યો! ૨૬૨

શાહ, કૃષ્ણદાસ — મુંબઈ પ્રાંતમાં તાલ-ગોળનાં શિક્ષણ-
કેન્દ્રો ૩૭

શાં. દે. — એ કાળ્યચંદ્રો, ૨૪૮

'સંતાપાલ' — દૂચગીત ('સ્વાતંત્ર્ય-પર્વ' પર એ
કાળ્યો 'માં') ૨૬૧

સુદર્શન, પં. — 'નવજુમ આસા' ૨૬૧

સ્નેહરશ્મિ — રાંકનાં રતન ૨૧૬

सा विद्या या विमुक्तये

અમદાવાદ

નવી વિધાપીઠો વિષે કેટલાક સવાલો

મળે એને માટે, ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયના બંધારણમાં
આપ રી ભેગવાઈ કરવાનું આવશ્યક માનો ?

હિંદી રાષ્ટ્રીય સંઘ ને પ્રાંતોના બંધારણને ધારણે,
એક વિશ્વવિદ્યાલય હેઠળ કેળવણીકેન્દ્રોના સ્થાપના
એકમે સ્થાપનાની ધારણા ખરી !

૩. એકસ્થાનીય, શિક્ષણ આપતી, ધારાલયવાળી વિદ્યાપીઠો સ્થાપતી એ વ્યવસ્થા સર્વોત્તમ છે એમ સ્તંભદ્વીએ તો પછી એની શાઆત અત્યારથી જ કરવામાં લાગે છે. હો હો શકે ?

એની વિવાહીકા સ્થાપવા મઠિ ગુજરાતનું કોઈ
પણ કેશવણીકેન્દ્ર આજે તૈયાર હોય એમ માનો છા?
તે હોય તો કેવું, કયું?

કેટલાકનું એમ માનવું છે કે, વિદ્યાની ચાર પાંચ
શાખાનું હજ્ય શિક્ષણ આપતી કોલેજો ન્યાં હોય ત્યાં
સ્વાતંત્ર વિદ્યાર્થીક રચાણી શકાય. આ વિષે આપનું
મતલબ શું છે ?

હવે દર્શાવી છે તેવી વિધાપીઠોની સ્થાપના
મોટે આપ કઈ કઈ અનિવાર્ય આવશ્યકતા કહ્યો છે ?

૪. આજે તો વિશ્વવિદ્યાલયોને માત્ર ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે જ નિસ્તૃત છે એમ માની લેવાયું છે. આપણા દેશમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો લાભ બહુ ઓછા યુવકો લેતા હોવાથી, વિશ્વવિદ્યાલયોને આમ-જનતા સાથે કરી સંપર્ક રચો નથી. પરિણામે તેના પ્રાધ્યાપકો ને વિદ્યાર્થીઓ પલ્લ પોતાના કોઈ અલગ સમાજમાં વિદરતા હોય એમ લાગે છે. પરિણામે પ્રભુના સાંકેતિક અને સામાજિક જીવનના ઘટકમાં આપણું વિશ્વવિદ્યાલયોએ બહુ ઓછો ફાળો આપ્યો છે. આ વિશ્વ આપ-સ્વીકારે છે?

ને સ્વીકારતા હો તો, સ્વતંત્ર ભારતમાં આ અવસ્થિતિ બદલાવી જોઈએ ને લોકજીવનના ઘડતરમાં વિશ્વવિદ્યાલયોએ વિશેષ ફાળો ને પ્રેરણા આપવાં જોઈએ, એમ આપ. માનો છો ?

આ શી રીતે બને ?

૧ આધુનિક વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્યક્ષેત્ર શું હોય છે?

“૧. આંખની સમિતિને સમસ્ત ગુજરાત માટે એક વિશ્વવિદ્યાલય રચવા સારુ સૂચનાઓ કરવાનું કામ સરકારે સોંપ્યું છે, એવી માન્યતા પ્રચલિત છે ને આ સારું હોય તો દાહ તરત તો આખા ગુજરાત માટે એક જ વિશ્વવિદ્યાલય રચાવવાના વિચાર સાથે સમિતિના સભ્યો સંમત થયાં છે એમ માની લેવું વાળબી મણાય ખરું ?” કે જગી સમિતિ આ બાબતમાં મુજા મન રાખી ગુજરાતમાં એકથી વધુ વિશ્વવિદ્યાલયો રચાવવાની જાણ સરકારને ભટ્ટામણ કરે ?

૨. ગુજરાતમાં વડોદરા, આણંદ, સુરત ને કાઠિયાવાડમાં સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠો કાઢવાનો વિચાર વહેતો મૂકવામાં આવ્યો છે. આપ એને વિષે શું ધારો છો? કેટલાકના મનમાં એવી દોશલત છે કે, ગુજરાતને મઠો એક જ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાથી હમ્ય કેળવણિની દોરીકંચાર એક જ જગ્યાએથી થશે ને ખીલકંદોની પોતપોતાની રીતો, સ્થાનિક સંસ્કૃતિઓ તેમ જ જાદરિયાતોને આધીન રહીને, વિકસતા મઠો અવકાશ નહિ રહે આ દોશલત કેટલે અંશે આપ વાતજી માનો છો?

એને નિરાધાર બનાવવા સાથે ને ગુજરાતનાં
શિક્ષણદેન્દ્રોને સ્વયંવિકાસ સાથે અભ્યાસિત તક

સમગ્ર કેળવણીની નીતિનું નિર્માણ કરવાનું કામ સરકાર પાસે ન રહેતાં વિશ્વવિદ્યાલય પાસે રહે એમ આપ ઇચ્છો છો ખરા ?

કેળવણીની સફળતાનો મોટો આધાર શિક્ષકો પર હોય છે. માટે બધા દરજ્જાના શિક્ષકોને તાલીમ આપતી સંસ્થાઓ માત્ર વિશ્વવિદ્યાલયની સીધી રેખાએ હેઠળ ચાલવી જોઈએ, એવો મત આપ ધરાવો છો ?

૬. હવે લગભગ સર્વત્ર એમ સ્વીકારાયું છે કે, દુનિયામાં જે વર્ગવિમુક્તો, વિશ્વયુક્તો ને સત્તા કે સંપત્તિ માટેની હોંસાતોંસી ચાલે છે તે નાબૂદ કરી સ્વતંત્રતા તેમ જ સમાનતાને ધોરણે નવસમાજની રચના કરવી હોય ને વિશ્વમાં શાંતિ વધા માનવતાની પુનઃ સ્થાપના કરવી હોય, તો તેને માટેનો પ્રયાસ કેળવણી દ્વારા કરવો જોઈએ. આ વાત સાથે આપ સંમત થતા હો તો નવા વિશ્વવિદ્યાલયની રચનામાં આપ એને વિશે શી ભેગવાઈ કરો ?

પરીક્ષાપદ્ધતિ, ધનામની લાલચ ને શિક્ષાને ખચ નવા આદર્શની સિદ્ધિમાં કેટલે અંશે અતરસાયેલી રહે ?

ઉપરના પ્રશ્નોમાં ઉદ્ભવનામાં આવેલા મુદ્દા યુનિ. સમિતિની પ્રજાવધીમાં પણ સામાન્ય રૂપમાં છે જ. સમિતિ ભ્યાં સુધી પોતાનું નિવેદન રજૂ ન કરે ત્યાં સુધી, એ મુદ્દા વિશે તેનો મત તો બહુ ન શકાય. એટલે સમિતિના સભ્યો જે અંઈ કહે તે પોતાના અંતર ખ્યાલ પૂરતું અને ચર્ચામાં મદદરૂપ જ ગણાય, એ ઉઘાડું છે. એટલે, હું નીચે જે લખું છું તે એ મર્યાદામાં સમજવાનું છે, એ જણાવવાની જરૂર ન હોય.

પ્રશ્નના ક્રમવાર જવાબો આપું છું :

૧. સરકારે આ સમિતિની નિમજૂક કરી તેની યાદીમાં તેના કામ વિશે આ પ્રમાણે લખ્યું છે—

“ગુજરાતને માટે યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવાના પ્રશ્ન વિશે નિવેદન રજૂ કરવાને માટે મુંબઈ સરકારે... સમિતિ નીમી છે.

સમિતિને નીચેના કાર્યનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે :—

૧. ગુજરાતને માટેની યુનિવર્સિટીના કાર્યની મર્યાદા, તેનું સ્વરૂપ, તેનું બંધારણ, અને તેનો કાર્યપ્રદેશ — એ બાબતમાં ભલામણ કરવી મુંબઈ ઇલાકાની હદની બહાર આવેલી સંસ્થાઓને માન્યતા આપવાનો પ્રશ્ન પણ એમાં આવી નહય

૨. તે યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાના અને તેના નિભાવના અર્થ બાબતમાં નિવેદન કરવું, અને તે સારુ જરૂરી નાણાંની ભેગવાઈ કરવા બાબત દરખાસ્તો કરવી.

અને, આ વિષયને અંગે ઉદ્ભવતી બીજી કોઈ પણ બાબતોમાં ભલામણ કરવી.”

એટલે, પ્રશ્નમાં પૂછ્યું છે તેનું ‘સમસ્ત ગુજરાત માટે એક યુનિવર્સિટી રચવાનું’ તેમાં કહ્યું છે, એમ નથી. શબ્દો સ્પષ્ટ છે કે, “ગુજરાતને માટે યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવાના પ્રશ્ન વિશે નિવેદન રજૂ કરવાને માટે...” તેથી સમિતિ માટે એમ માની ન શકાય કે, “એક જ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાના વિચાર સાથે સમિતિના સભ્યો સંમત થયા છે.” આ બાબતમાં ગુજરાત માટે શું કરવું જોઈએ અને તેનું ઉત્તમ હિત શોમાં રહેલું છે તે તપાસીને, જે ઠીક લાગે તે વિચારવાની સમિતિને હુદ છે. અને ગુજરાતની પ્રજા પણ, એ બાબતમાં પોતે જે ઠીક માને તેવી સલાહ તે સમિતિને આપી શકે છે.

૨. બીજો સવાલ પહેલા સવાલ સાથે સંબંધવાળો છે. સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠો ગુજરાતમાં જુદે જુદે સ્થળે કાઢવાનો “વિચાર વહેતો મૂકવામાં આવ્યો છે”, એમ વડોદરા અને અમદાવાદ વિશે તો ચોક્કસ કહી શકાય; કેમ કે વડોદરા સરકારે પોતાની વિદ્યાપીઠ રચવાનો જૂનો વિચાર પાછો તાજો કર્યો છે અને તેને આગળ લેવાને માટે એક સમિતિ નીમી છે, જેના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી છે, કે જે ગુજરાત સમિતિના પણ સભ્ય છે. અને અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (વિદ્યાસભા)ની કાર્યાલયક સમિતિએ એક મંડળ નીમી ગુજરાત માટે યુનિ. વિશે વિચાર કરવાનું કામ તેને સોંપેલું. તે મંડળ તરફથી એક નિવેદન બહાર પડ્યું છે, તેમાં એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે, અમદાવાદમાં યુનિ. કાઢવી. પરંતુ આ સૂચના તે શહેરને માટે સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠની નથી, પણ આખા ગુજરાતને માટે વિદ્યાપીઠોને તેમાં વિચાર કરવો લાગે છે. એમાં બીજા કેન્દ્રોએ ભાગ લીધો હતો કે કેમ, ને લીધેલો તે કેવો લીધો હતો અને તેમણે આ વિશે શો મત દર્શાવ્યો હતો, એ મને ખબર નથી.

પ્રશ્નમાં જે દહેશતની વાત પૂછવામાં આવે છે તે વડોદરાના વિચાર અંગે નહિ, પણ અમદાવાદ વિદ્યાસભાના મંડળના વિચારને અંગે હોઈ શકે. કેમ કે વડોદરા તે અલગ રાજ્ય તરીકે પોતાનો વિચાર આજે તો કરે છે. રજૂ અમદાવાદ. તેને અંગે સવાલ છે કે, એ દહેશતને “નિરાધાર બનાવવા સારું બંધારણમાં શી ભેગવાઈ કરવી? એના જવાબમાં અમદાવાદના મંડળે બહાર પાડેલા નિવેદનમાં એક

સચના “વહેતી મૂકવામાં આવી છે,” જેને આ બીજા પ્રશ્નમાં અતે પૂછી છે. તે એ કે, હિંદી યુનિયનના રાજ્યધારણ પેઠે મધ્યમાં સમવાયી ઢબે અને પ્રાંતિક એકમેનું સ્થાપત ધોરણે, એમ યુનિવર્સિટીનું બંધારણ કરવું.

આ સચના રાજકારણી રંગવાળી છે એ તો એની ભાષા અને માંડણી પરથી પણ ઉઘાડું છે. યુનિવર્સિટીમાં એ રીત શું કામ? એની રીત જરૂર? જુદા જુદા એકમે જે કહેવામાં આવે છે તે શું છે? મુંબઈ યુનિવર્સિટી આશર તળે વધેલી અમુક કોલેજ-સંખ્યા કે બીજી કંઈ? આવી રીતે “વિદ્યાની ચાર પાંચ શાખાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી કોલેજો હોય ત્યાં સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠ”ના એકમ બન્યો, એમ તો ન માની શકાય. પરંતુ એવાં સ્થાને અમદાવાદ, સુરત, આણંદ ઇત્યાદિ; અને તેઓ મુંબઈના આશર તળે આજે કામ કરી રહ્યાં છે. તેમાંથી જે ગુજરાતને માટે નવી વિદ્યાપીઠો આશ્રય ઊભો કરવો, તો તે માટે આ કેન્દ્રોની હરીફાઈને ટાળવાનો ઉપાય, અથવા તો કોઈની કોઈ રીત યોજીને એમને રીઝવીને એક જ વિદ્યાપીઠમાં તેમને સમાવી લેવાનો ઇરાદો હોય. તો તો આ વિચાર વિદ્યાવૃદ્ધિની દૃષ્ટિ કરતાં વહીવટદૃષ્ટિનો વધારે થયો. અને તેથી જ તેમાં વિદ્યારણ કરતાં સત્તાકારણ વધારે લાગવાથી, દહેશત જે કહેવાય છે તે ઊપજતી હોવાનો સંભવ છે. બાકી એક પ્રાંતમાં અનેક વિદ્યાપીઠ હોવાં એ કંઈ ખોટું નથી. જુઓ યુક્તપ્રાંતમાં ચાર છે. તેમને કોઈ સમવાયતંત્રની જરૂર નથી. જરૂર લાગે તો તેમનું આંતર-વિદ્યાપીઠ બોર્ડ કે તેના જેવું મંડળ રચવા દ્વારા કામ ચલાવી શકાય છે. તે દ્વારા તેઓના સામાન્ય સલાહો નિચારી શકાય છે. અને વિદ્યાલેખમાં એ રીત જ સારી અને સાચી છે. તેમાં રાજદારી બંધારણના એકમે અને તેમનો સમવાય ઇત્યાદિ ઉપમાથી દોરવાઈ જવાથી જૂઝ થશે. બહો, લોકમાં ભય તો એવો છે કે, પૂનાના બિલામાં કાયદાને જોઈ જેમ સૌ સ્થાનેને નવી વિદ્યાપીઠમાં નાંખવામાં આવ્યાં છે, તેમ ગુજરાતમાં કરવું છે કે શું? જો દહેશતને સ્થાન હોય તો અહીંયાં જરૂર છે. બહો, ઘણેખરે સ્થળે એમ જ મનાવું જેવા મળે છે કે, અમદાવાદ કે વડોદરા મુંબઈથી ખાસ કરી નહીં કરે; બીકે છે કે તેનાથી ઊતરતું રૂપ બની રહેશે. અને સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણનું કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ શિક્ષકો

અને સંચાલકોને વહેવાર એટલી બધી મુશ્કેલીઓ લાગે છે કે, તેમાં પણ ઝાંઝો ફેર શરૂમાં પાડી નહિ શકાય, એમ તેમને લાગે છે. આથી કરીને લગભગ મુંબઈ જેવા જ અને વળી નવાસવા વિદ્યાપીઠને આશરે પડ્યા કરતાં ચાલુ જૂના અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ મુંબઈમાં છીએ તેમ જ શું કામ ન ચાલુ રહેવું? — આવા પ્રકારની હાપજબરી છુદ્ધિ પણ જેવા મળે છે. એક એવો મત પણ છે કે, મહારાષ્ટ્ર ને કળાટિક પોતાનું અસગ વિદ્યાપીઠ કરે પછી ગુજરાત ને મુંબઈ મળીને પોતાનું કામ સંભાળે તોય શું ખોટું છે?

આ બધું જોતાં મને લાગે છે કે, બંધારણની બાબતમાં એકમે અને સમવાય ઇત્યાદિ ઝીણું કાંતવામાં પડાયથી કશો ફાયદો થશે નહિ, અને નહીં વિદ્યાપીઠ બે એવું બને તો વિદ્યા કરતાં વહીવટ અને સત્તાના સંકલ્પમાં તેઓ જન્મથી જ ઝડપાઈ જશે.

૩. ત્રીજો સવાલ એકરથ વિદ્યાપીઠ વિષે છે. એક રીતે કહીએ તો, બીજા સવાલમાં પૂછ્યા સમવાયી વિદ્યાપીઠની સામેની બાબતોના વિચાર આ ગણાય.

એકરથ અને ગૃહી વિદ્યાપીઠોના આદર્શ જરૂર આકર્ષક છે. તે અજમાવવા જેવો પણ ગણાય. પરંતુ તે ઢબે શરૂઆત કે ખ્યાલ નથી અમદાવાદમાં જણાતાં કે નથી વડોદરામાં. સામાન્ય ખ્યાલ તો એવો જ જેવા મળે છે કે, “વિદ્યાની ચાર પાંચ શાખાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી કોલેજો ન્યાં હોય ત્યાં” વિદ્યાપીઠ બોલવા જેવું થયું ગણાય. આવાં સ્થાન અમદાવાદ અને સુરત છે; આણંદમાં ઝપાટાબંધ તેની તૈયારી ચાલે છે. અને તેથી જ ઉપર ચર્ચા તે પ્રકારની દહેશત લાગે છે. એનો ઉપાય, આ કેન્દ્રોએ એકરથ અને ગૃહી વિદ્યાપીઠોના આદર્શ લેવો, એ બની શકે. તેને માટે અમુક પોતાની વિકાસદૃષ્ટિ અને ખાસિયત કેળવવાનો સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ. એમ નો થાય તો ખરેખર નવી વિદ્યાપીઠ કાઢવાને માટેનું સખ્ય પ્રયોગન-પણ એવું દેખાય અને તેથી વાતાવરણ પણ તેને માટે સાધ થાય. પ્રાદેશિક વિદ્યાપીઠના વિચારમાં આજે જે મોટી ખોટ છે તે આ પ્રકારના દર્શનની છે. ન્યાં કે જેની પાસે તે દર્શન હોય ત્યાં તેણે એ પોતાનું કામ શરૂ કરવું જોઈએ. અને સ્વરાજ સરકારે આને જ આજે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. બાકી પ્રાંતવાર નવા ખરચ ઊભા કરવા હોય તો ભલે કરે, પણ વિદ્યાપીઠને નામે ઝાઝા આગળ નહિ જવા હોઈએ, એ બાંતિ અકારણ

નથી. તેથી જ ગાંધીજી ચાલુ છે તેમાં જોઈએ તેવા રાષ્ટ્રીય હિતના સુધારા કરવામાં રોકાવા ને નવ-પ્રચાલુમાં ઉતાવળ ન કરવા કહે છે. એનો અર્થ, જેઓ નવપ્રચાલુ કરી શકે તેમને રોકવાનો નથી; તેમનો માર્ગ તો મોકળો જ છે. હું માનું છું કે, એ કામ ગાંધીજી તેમની સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા આજે કરી શકે છે.

૪. એથી સવાજ આમ-જનતા સાથે વિદ્યાપીઠોનો જીવંત સંપર્ક સાધવા બાબત છે. વિશ્વવિદ્યાલય બીજું અનેક કરે તો ભલે, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ તો એનું જ કામ છે, એમ તો ખરું ને? તે દ્વારા તે સમાજને માટે જરૂરના એવા વક્રીક દાકતરો, ઉલોગધ્યાઓમાં કામ કરતા તદ્દિરો, સરકારી નોકરો, અને સુશિક્ષિત નાગરિકો તથા પ્રજામતને દોરનારા પેદા કરે છે. પહેલા ત્રણ વર્ગો તૈયાર કરવાનાં કામો ખાસ છે. ઇજનેર વક્રીક દાકતરો તૈયાર કરવાને માટે તેના ધંધાવાળાનાં પ્રતિષ્ઠિત મંડળો પણ ધારે તો સંભાળી શકે છે. તેમાં યુનિવર્સિટી ખાસ ન પડે તોય આલે. તેનું જ, ઉલોગપતિઓ ઉલોગવિદ્યાઓ શ્રીખતવા, પોતાનાં કારખાનાં દ્વારા અને તેમાં પ્રત્યક્ષ કામના અનુબંધની સંયોદ શિક્ષણપદ્ધતિથી, ઉમદા ગોઠવણી કરી શકે છે. તેમ નહિ તોય, એ કામો આજે મુમર્ક કરે છે. રહ્યા સરકારી નોકરો અને પ્રજાના સુશિક્ષિત નાગરિકો. એમને માટે સામાન્ય સંસ્કાયેની ઉચ્ચ માનવવિદ્યાઓ (Humanities) શીખવનારાં મહાવિદ્યાલયો જોઈએ. તેમણે સ્વભાષા દ્વારા જ પોતાનું બધું કામ કરવું જોઈએ. તેમાં સ્વતંત્ર હિંદની જે સંસ્કૃતિ અને નીતિ આપણે ધણા ચાહીએ છીએ, તેનું ચિંતન, મનન, અધ્યયન અને અધ્યાપન થવું જોઈએ. આની જરૂર આજે તાત્કાલિક છે. આ કામ આજે પણ સ્વભાષા મારફત કરી શક્ય છે. એ રીતે તેમાં જનતાનો સંપર્ક ઓરોજર સાંધી શકીએ. વક્રીકી, દાકતરી, યંત્રોલોગવિદ્યાઓ, માટે કદાચ થોડાંક વર્ષ જૂની રીતે પરભાષા દ્વારા જ કામ કરવું પડે. તો તેમાં કશો વધિય નથી, અને તાત્કાલિક કશી મુશ્કેલી પણ ન આવે. પરંતુ પ્રજાનીય સેવકો, નેતાઓ તથા સરકારી નોકરો તો નવા જમાનાને માટે તત્કાળ જોઈએ. એ વગર સ્વરાજ નક્કરનું નથી, અને જે ક્રાંતિ લાવવી છે તે આવી શકે નહિ. તે કામ રાષ્ટ્રીય કેળવણીએ તરત ઉપાડવું જોઈએ. સ્વરાજ

સરકારે નવાં વિદ્યાપીઠો કાઢવા જેવાં હોય તો આ ઉદ્દેશ તેને માટે શોભે એવો છે. વિશ્વવિદ્યાલય આ રીતે સ્થાપ તો આખા સમાજ પર પોતાના કામથી છાપ પાડશે. અને એ રીતે જ તે કેળવણીની નીતિને ધરી શકે કે ધકત્રા ચાહે તો વર્તી શકે છે. બાકી આજની દશામાં વિશ્વવિદ્યાલય આખી કેળવણી બાગ્યે જ સંભાળી શકે. તેની નીતિ પણ તેને સહે એમ નથી. દશા તો એવી છે કે, વિશ્વવિદ્યાલયો, પોતે કેમ સુધરવું, તેમ જાણનાં નથી એમ દેખાય છે. તેમાં તે પાયાની કેળવણીના ગાંધીજીનાં મહાન પ્રયોગને શું સંભાળે? વાત એમ છે કે, કેળવણીમાં ભારે કાર્ષનવી દોરવણી આપવાનું કામ આજનાં વિશ્વવિદ્યાલય કરી શકશે કે કેમ, એ વિષે શંકા છે. સરકાર પણ બાગ્યે જ તેને પોતાનું નીતિ-નિર્માણનું કામ સોંપે. એટલે વિશ્વવિદ્યાલય પોતાના ખાસ ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્ર દ્વારા જે કરવું હોય તે કરે. જે એકરથ અને શ્રુતી વિદ્યાપીઠ સ્થપાય તો બાળકથી માંડીને ઔદ સુધીની સળંગ કેળવણીનો આદર્શ નમૂનો જરૂર રચી શકે, અને તે દ્વારા સરકારને અને સમાજને નીતિ-નિર્માણમાં મદદ કરી શકે. આથી વધારેમાં પડવાની પૂજતા કરવા જેવી નથી, એમ માનું છું.

આમાં પ્રશ્ન નં. ૫ નો ઉત્તર પણ આવી ગયો. પ્રશ્ન નં. ૬ નો ઉત્તર પણ કાર્ષિક તો ઉપર આવી ગયો. પ્રજાનો વહીવટવર્ગ તથા નેતાવર્ગ, અને શિક્ષકવર્ગ પણ, જે વિદ્યાપીઠો તૈયાર કરી આપે, તો તેમાં આજના સમાજના અને જંગતના કૂટ પ્રશ્નોની દૃષ્ટિ તો પ્રગતિશીલ અને સુધારક હશે જ. એ દૃષ્ટિવાળા યુવકો તેમાંથી બહાર પડશે. એ રીતે જ વિશ્વવિદ્યાલય સંસ્કૃતિને મદદ કરી શકે. ઉપરાંત તેના અધ્યાપકો સમાજ તથા રાષ્ટ્રના સવાલોની જીવંત આરાધના કરતાં કરતાં પોતાની વિદ્યાઓ ખીલવતા અને શીખવતા હશે. આ કામ જે બરાબર થાય તો સમાજ વિશ્વવિદ્યાલય પાસેથી જેની આશા રાખે તે તેને મળી રહે એમ જણાય. પછીનું કામ તો સમાજ અને તેની અન્ય સંસ્કાયોએ કરવાનું રહે.

એટલે પ્રશ્નોનો પ્રશ્ન હોય તો એ છે કે, ગુજરાતને માટે જે નવા યુગને માટે વિદ્યાપીઠ કે વિદ્યાપીઠો સ્થાપવી હોય તો શું કરવું? એ બુદ્ધિકર્મમાં બધા સવાલો વિચારવા ધરે, એ મુખ્ય વાત જુદાવી ન જોઈએ.

કેરકે

એક આદરણીય સમાજસેવકે યોગ દિવસ પર મારી સાથે ચર્ચા દરમ્યાન કહ્યું, “આપણી અનેક રચનાત્મક કામ કરનારી સંસ્થાઓ છે. તેમાં સેવકો પણ છે. પણ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓમાં જે જ્વલતી પોતાના કામમાં એકાગ્રતા અને નિષ્ઠા જોવામાં આવે છે, તે આપણા સેવકોમાં દેખાતી નથી. એક બાલુથી નેઈએ તો તેમના કરતાં આપણું જીવન વધારે સાદું, ઓછી સમસ્યા માનનારું દેખાશે. પણ તેઓ જે રીતે વરસો સુધી એકલા દૂર દૂર પડ્યા હોય છે અને લોકોમાં ભળે છે તથા પોતાનાં કામમાં એતરંગિત રહે છે, તેમ આપણા સેવકોમાં દેખાતું નથી. આનું શું કારણ હશે?”

હું આ બાબતનો લાંબા વખતથી વિચાર કરતો આવ્યો છું. મને લાગે છે કે, એની પાછળ બન્નેની મૂળ ગ્રેક ભાવનાઓમાં જ ફેર છે. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ઈશુ ખ્રિસ્ત પ્રત્યેની તારકનિષ્ઠા અને એની જીવન તથા હસારોહણમાંથી પોતાની સેવાની ગ્રેરણા મેળવેલી છે. “ઈશુ મનુષ્યોનો તારણુદાર હતો. દુઃખી, પાપી, નિરાધાર માનવોના ઉદ્ધાર માટે, આંધળા, લૂણા, પતિયાની સેવા માટે એનો જન્મ હતો. આથી જેને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા હોય તેણે તેના જીવનનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. એણે પોતાનાં તન-મન-ધન દુઃખી, પાપી, નિરાધાર લોકોની સેવામાં અર્પણ કરી દેવાં જોઈએ, અને તેમનાં ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક દુઃખો દૂર કરવામાં મદદ કરવી જોઈએ. એણે પોતાનો ક્રોસ પોતાને ખભે મૂકીને એને માગે આવલું જોઈએ. અર્થાત્, તે પ્રપ્તિમાં જે કંઈ વિપતિઓ આવી પડે તે સહન કરવી જોઈએ. એટલું જ નહીં, બચકે તેવી વિપતિને જીવનનો યશ અને લહાવો સમજવો જોઈએ. આ જ ખ્રિસ્તી ધર્મનું રહસ્ય છે અને તે ધર્મની સાધના અથવા લક્ષિતમાર્ગ છે.”

આ ભાવ — આ શ્રદ્ધા એમની ગ્રેરણાનું મૂળ છે. અર્થાત્ હું એના જ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ વિશે આ કહું છું, જેમને મિશનોના નિજવાન સેવકો કહી શકાય. કેવળ નિર્બોધના એક ધધાણે પાદરી તરીકે નિમાતા સ્નાતકોની વાત કરતો નથી. આ ભાવ અથવા શ્રદ્ધા એમને માટે તકનો નિર્ણય નથી. આ સાદું, આ નરસું એના તુલનાત્મક વિચારને નિશ્ચય નથી. એમાં બીજાનું બાંધું કરવું, સેવા કરવી, પરોપકાર કરવો —

એ રચજીવનનું સાધન નથી. સાધ્ય તો આત્મોદ્ધાર છે, પણ તેનાં સાધનરૂપે આ બન્ને વસ્તુઓ આવે છે.

કેવી તીવ્ર શ્રદ્ધાથી હિંદુ સુસ્રુષ્ટ પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ માટે સર્વે સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ છોડી, બંધનો કાપી નાંખી, સ્ત્રી-પુત્ર-ધરતો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લે છે, ગુરુને શોધવા નીકળી પડે છે, દિમાલપ વગેરેમાં જઈ વરસો સુધી યોગાભ્યાસ કરે છે, દત્તાત્રેય, ભાર્ગવરિ, ઓપીચંદ કે (શ્રદ્ધાશ્રમમાં રહે તોયે) નરસિંહ મહેતો, તુકારામ વગેરેને પોતાની સાધનાના આદર્શો બનાવે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. એ વૃત્તિ આપણે સમજી પણ શકીએ છીએ. કેવા પ્રકારની તીવ્ર શ્રદ્ધાથી શીરાજ્યદે

“અપૂર્વ અવસર એવા ક્યારે આવશે

ક્યારે મહીં બાહ્યાંતર નિર્મલ્ય જો

સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષણ છોડીને,

વિચરીશું કેવ મહત્ત્વ પ્રરુપને પંચ જો”

વગેરે પદો રચ્યાં હશે તેની આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ.

આપણા દેશના પણ ભગવદ્ગતની મહેમ્મજ પોતાનાં ચરિત્ર, મન, શુદ્ધિ, ધૃતિયો વગેરે સી ધૃષ્ટિરાંધ્ર કરી રાખવાની હોય છે. એ પણ પોતાના રામરામમાં ભગવાનને સ્થાપવા હચ્છે છે. પણ એના અર્પણ અને સ્થાપનાની કલ્પના તુકારામ મહારાજના નીચેના અભંગમાં કહ્યા મુજબની હોય છે :

ધેંદે ધેંદે માસે વાચે, ગોંડ નામ વિગોવાંચે ॥

તુરહી વ્યા રે હોલે મુલ, પાહા વિગોવાંચે મુલ ॥

તુરહી પેકા રે ફાન, માહ્યા વિગોવાંચે મુળ ॥

મયા તેધે ધાંબ ધેંદે, રહે વિગોવાંચે પાર્વી ॥

હુકા મળે જીવા, નકો ઈંદ્રં વા કેશવા ॥*

આ ભાવના આપણે ઓળખી શકીએ છીએ. વળી,

“હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે,

માગે જનમેશજનમ અવતાર રે

નિત રોવા, નિત પ્રીત ન-ઓરુધવ, નીરખવા નંદકમાર રે

* હે રે હે રે મારી વાણ, મીઠું નામ નારાયણ;

તમે હો રે નેણુંં સુખ, પેળો વિહલનુંં સુખ;

તમે સાંશળો રે કાન, મારા વિહલનાં ગુણ.

મન દોડી જાને ત્યાંયે, રહે વિહલને પાયે.

તુકો કહે, મારા જીવ, નવ છોડીશ કેરાવ.

ધન જુદાવન, ધન એ લીલા, ધન એ મળના વાસી રે.
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આંજલિયે રે ભણી, સુકિત છે એમની
દાસી રે.

એ રસનો સ્વાદ શંકર ભણે, કે ભણે શુક એમી રે;
કંઈ એક ભણે મળની રે વોપી, બળે નરસિંચો
લોગી રે.”

— આવી ભક્તિની લાવનાને પણ આપણે “કંઈ
એક” પિછાણી શકીએ છીએ.

“શિરમાં, હિરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ! વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં;
મુજ જીવન કેરું રહ્યું ભીડું,
બન પ્રેરક, ચાલક, ચાલક વ.—”

એ શ્રી રમણભાઈની વૃત્તિને પણ આપણા દેશના
ભક્તિમાર્ગને અનુરૂપ કરી આપણે જોળખી શકીએ
છીએ. પણ એમાં અને ખિસ્તી ભક્તની નીચેની
સમર્પણની લાવનામાં ફેર છે :

Take my life, and let it be
Consecrated, Lord, to Thee,
Take my hands, and let them move
At the impulse of Thy love.
Take my feet, and let them be
Swift and beautiful for Thee.
Take my lips, and let them be
Filled with messages from Thee.*

આમાં ભક્તની જીભ નામસ્મરણ જ કરે, હાથ
માળા જ ફેરવે કે પ્રણામ કરવા જોડાય, પગ મંદિર
કે તીર્થો તરફ જ ચાલે, ભક્તિનો તીવ્ર ભાવો આપણે
ત્યારે હસે, રડે, નાચે, કૂદે અથવા આઠે પહોર ભક્તીના
સમુદાયમાં કથા-કીર્તન-ઓઝવ વગેરેમાં જ ભળે —
એની ભક્તિની કે સાધનાની પરાકાષ્ઠા માની નથી. તેમ
ગંગાના તીર પર દિમાલપતી કોઈ શિક્ષા ઉપર
પકાસન વાળીને યોગના અભ્યાસથી નિર્નિકલ્પ
સમાધિની સ્થિતિમાં પ્રજ્ઞાનદનો અનુભવ કરતાં કરતાં
રાત અને દિવસ કયાં ભળે છે તેની ખબર ન પડે

* પ્રભુ, જીવન માંડું હઈ કલએ
કર અર્પણ તે તુજ કામ વિષે.
મુજ હાથ લઈ વશમાં, ભગવન,
હલવે તમ પ્રેમ તણે ઝટકે.
મુજ પાંચ લઈ તમ કામ વિષે
ગતિમાન અને રમણીય કરે.
મુજ હોઠ વડે વદવે, ભગવન,
તમ દિવ્ય પવિત્ર મહાવચનો.

એવી સાધનાનોયે મનોરથ નથી. પણ પોતાના મોક્ષાર્થે
કહો કે ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કહો કે ઈશ્વરના ઉત્તમ ભક્તની
નિશાનીરૂપે કહો, કોસ પર ચડવું — એટલે જીવને
જોખમે ખિસ્તને અનુસરવો, જીવને જોખમે દીન, દુઃખી,
રોગી, દલિત, અતાનીની સેવા કરવી, શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને
આશાનો સદેશી દૂર દૂરના ખૂણાઓમાં ફેલાવી પડેલાને
બોધ કરવા અને રહતાને હસતા કરવા — એ જાતના
ભક્તિમાર્ગનો સંસ્કાર તીવ્ર શ્રદ્ધાવાન ખિસ્તી પર
પડેલો હોય છે.

આત્મસમર્પણ, મુનુશરણ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, એકાકી
નિવાસ, અપરિચ્છેદ, પ્રહાર્ય, તીવ્ર ભક્તિ વગેરેની
પરાકાષ્ઠા કરનારાઓની પરંપરા આપણા દેશમાંથી હલુ
તૂટી ગઈ નથી. દર વર્ષે ઘણા નહીં તોયે ૫૦૦-૭૦૦
તીવ્ર મુનુશ્રુઓ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી ધરખાર
છેડી ઈશ્વરને માર્ગે જવા નીકળી પડતા હશે. એમાંના
કેટલાક પાછાંયે પડતા હશે. પણ આપણા દેશના
ભક્તિમાર્ગ કે જ્ઞાનમાર્ગને ખિસ્તી ભક્તિમાર્ગ કે
જ્ઞાનમાર્ગનું વળણ નથી. એ જુદા પ્રકારનું વળણ છે.

આપણા દેશસેવકો અથવા જનસેવકો અને ખિસ્તી
મિશનરીઓ વચ્ચે અહીં જ મોટો ફરક પડે છે.
મિશનરીઓ પણ જનસેવાનાં કામો કરે છે, આપણા
સેવકો પણ કરે છે. પણ આપણા સેવકો આ કામમાં
પડે છે તે દેશાભિમાનથી, સ્વદેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને.
દેશને માટે કંઈક કરું, પરદેશીને કાઢું, દેશને સ્વતંત્ર
કરું, સ્વતંત્ર થયેલા દેશને સમૃદ્ધ કરું, પ્રગતીય રાજ્ય
રથાપું, મૂડીવાળા, જમીનદાર, રાજા વગેરેનાં શોષણને
અટકાવી શ્રમજીવીઓને આખળ લાવું, અન્યાય અને
જુલમને નિરોધ કરું અને લોકોને સુખી અને સમૃદ્ધ
થયેલા ભેડ — એવા પ્રકારની લાવનાઓ તેમનામાં
કામ કરતી હોય છે. એમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની
રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક દષ્ટિ જ મુખ્ય હોય
છે. ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક હોય તોયે તે ગોણ
હોય છે. ઘણી વાર તે ધાર્મિકતા કે આધ્યાત્મિકતાની
પાછળ સાહિત્ય કે પોદિલનો જ રસ હોય છે. આ
સેવાકોએ સાથે ઈશ્વરોપાસના હોય જ એમ ન કહેવાય.
હોય તો તે કેરળ એક વ્યક્તિગત કે પરંપરાગત
શ્રદ્ધાના સંસ્કારરૂપે જ. જેમ દાતણ-પાણી-સ્નાન-સદાઈ
વગેરે નિયમોએ હોય, તેમ રોજના સમયપત્રકમાં
આનુસે સ્થાન હોય. પેલાની જેમ આ કામ પણ
“પતાવી નાલવાનું.”

આ કારણથી સામાન્યપણે સેવકનું ધ્યાન પોતાની સંસ્થાનાં અને પ્રવૃત્તિઓનાં બાહ્ય પરિણામો પર ચોરસું રહે છે જ, એના સેવાનંદ એના કામના વિસ્તાર કેટલો થયો તેના પર આધાર રાખે છે. ધારેલો થય ન મળે તો એને પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર બદલવાનું મન થઈ જાય. પણ મેળવવા રાજકીય ક્ષેત્રોમાં, સત્તાનાં સ્થાનોમાં, અધિકાર-પ્રાપ્તિના પ્રયત્નોમાં પડવાનું મન થઈ જાય. એ સેવા કરતો હોય છે કે કરવા છાડી દે છે એ અલભ્ય, ગરીબ, રોગી, અસ્વચ્છ, અસંસ્કારી લોકોની : પણ એ સોળત-સહવાસ-મિત્રતા-મેહક-વાચન-લેખન-વિનોદ જોઈ છે પોતાની જ કક્ષાના સેવક કે બિનસેવક વર્ગના લોકોનું. કારણ કે, આ કાર્ય લક્ષિતમાર્ગનો એક પ્રકાર છે, ઇશ્વરની સાધના છે, એવો એના મન ઉપર સંસ્કાર નથી. એ કેરળ એને એક બિનસરકારી અથવા નીમ-સરકારી પ્રવૃત્તિના રૂપમાં જ જુએ છે. સરકારી શાળાઓ, ઇસ્પતાલો, સુધારાંશાળાઓ, અનાયાલયો, વસતિગૃહો, ઉદ્યોગાલયો વગેરે ખાતાંઓ હોય છે તે જ પ્રકારની પણ ઇંદિકે સાગપૂર્વક, સરકારી અંકુશ વિના, પોતાની હોશ અને સૂઝ પ્રમાણે, સાર્વજનિક મદદથી ચલાવવાની આ પ્રવૃત્તિ છે, એવી ઓછીવત્તી દૃષ્ટિથી એ આ સેવાઓ પ્રત્યે જુએ છે, આથી એનામાં મિશનરીની નિષ્ઠા અને ધરણ આવી શકતી નથી.

આ લખવાનો અર્થ એ નથી કે, આપણા સેવકોમાં કોઈ જ મિશનરી ભક્તીની વૃત્તિના હોતા નથી, અથવા સર્વે મિશનરીઓ આ જ વૃત્તિથી તરબોળ થયેલા હોય છે. થોડાંકણા મુગ અને ગાંડુ ભેય ઠેકાણે હોય છે જ. તેમ આ લખવાનો આશય એવું કોઈ સૂચવવાનોયે નથી કે, આપણા દેશના રાજમાર્ગ કે લક્ષિતમાર્ગ અને ખ્રિસ્તી મિશનરીના લક્ષિતમાર્ગ વચ્ચે એક જોડો છે કે બીજો બિતરતો છે. પણ, એમ કહો કે જેમ “અર્ચન, વર્તન વિષ્ણો :” વગેરે નવ પ્રકારની ભક્તિ કહી છે, તેમ આ પણ ભક્તિનો એક જુદો પ્રકાર છે અને આદરપાત્ર છે. જેમ આપણા દેશના જેવા લક્ષિતમાર્ગ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં નથી જ એમ ન કહેવાય, તેમ આ માર્ગ આપણા દેશમાં અનુપયોગી જ છે એમ પણ ન કહેવાય. પણ આ માર્ગ આપણે ત્યાં બહુ ઓછો ખેડાયો છે એમ કહેવું ભેદભર્યું. રચનાત્મક સેવાઓ આ પ્રકારના લક્ષિત-માર્ગનાં અંગ છે, અને ઇશ્વરભક્તિની એ નિષ્ઠા

અને ડુમ્મિ કેળવાયા વિના મિશનરી વૃત્તિના સેવકો ફલભર રહેવાના.

આ લક્ષિતમાર્ગ આપણા દેશના લક્ષિતમાર્ગ કરતાં જુદા પ્રકારનો હોવાથી બનેલી પદ્ધતિઓમાં પણ કેટલોક મહત્ત્વનો ફરક છે. ધર્મોપદેશક, કીર્તનકારો, પંથપ્રચારકો, ભક્ત-મંડળો આપણા દેશમાં ઓછાં નથી. ગાડો છુવા, ટુકડોટ મહારાજ જેવાનાં કીર્તનોમાં પચીસ પચીસ હજારની મેદવી ભરાય છે. સોથી પાંચસો શ્રોતાઓ મેળા કરનાર ભક્તો અને કીર્તનકારો તે સંકેતો હશે. છતાં, આપણે ભગવદ્ભક્તિના કે ધર્મની પ્રચાર પાપીપતિતને ત્યાં સામા જવાનો નથી, પણ વધારેમાં વધારે કહો તો, તેને આપણે ત્યાં નોતરવાનો છે. ટુકડોટ મહારાજ કે ગાડો છુવા કે એમના શિષ્યો ધર્મપ્રચારાર્થે ગામેગામે ફરે નોયે તે વહુખડું કોઈ શિષ્ય કે ગુરુભાઈને ત્યાં બિતરશે. તેવું કોઈ ન હોય તોયે ભક્તિ માટે કોઈકે ડુમ્મિ ધરાવનાર, સાધુસંતો વિષે આદર રાખનાર, કયાકીર્તનનો રસિક અને અતિથિસત્કાર કરનાર સજ્જનને શોધશે. તે શુદ્ધરૂપ ભજન વગેરેની અવરજા કરી શ્રોતાઓને એકઠા કરશે, અને ત્યાં આમનો ઉપદેશ ધરી. આવી સગવડ ન હોય તો — બહુમાં બહુ — થોડા સાથીઓ સાથે ગામમાં જઈ એકાદ ઝાડ નીચે મુકામ કરી ભજન ચલાવી શ્રોતાઓ મેળા કરશે, જે શ્રોતાઓ એ રીતે આકર્ષાઈને આવશે તેમને પોતાના ઉપદેશ સંબળાવશે. તે ગામમાં ત્રદાણુ માણુઓ કેટલા છે, ભિક્ષા આપે એવા કેણુ છે, વગેરેની તેમને સહેજે ખબર પડી જશે. પણ ગામમાં જૂખ્યા, રોગી, સંકટગ્રસ્ત, પાપમાં રૂબેસા, લોકોથી ત્યજાયેલા — રંગપ્રયેલા — અદિકૃત — તિરસ્કૃત કેણુ છે તેની એમને અનાવાસે ભલે ખબર પડે, પણ એમને શોધવાનો એમનો પ્રયત્ન ભાગ્યે દશે. એ મુમુક્ષુઓને ખેંચશે ખરા, પણ નરકને માર્ગે વળેલાઓને ખોળી કાઢવાનો તેમનો પોતાનો પ્રયત્ન કંટરિય જ હશે. કોઈ હૃદયપટમાં આવી જાય તો તેનો એ તિરસ્કાર નહીં કરે, એના પ્રત્યે કડુણભાવે વર્તશે અને એને ચાર સારા શબ્દો પણ કહેશે. પરંતુ, પ્રયત્નપૂર્વક અજાણીલો કે રત્નાકરોને ખોળી કાઢવાનું કામ તેઓ ભાગ્યે જ કરશે. ભગવાનના “દાસનો દાસ અને તેનોયે દાસ” તો એ ચર્ચ શકે છે, પણ જે એમની

દૃષ્ટિએ સેતાનનો દાસ થયો હોય તેનો સંબંધ તો “ન હોએ કદી” — એવી એમની ઇતિ હોય છે.

કૃષ્ણલીલામાં વર્ણન છે કે, શ્રીકૃષ્ણમાં રહેલી એકાગ્ર ચમેલી ગોપી મધુરાની ગલીઓમાં ગોરસ વેચવા નીકળે છે, ત્યારે “કાઈ ગોરસ લો, ગોરસ” એવી બૂમો પાડવાને બદલે “કાઈ કઢાન લો, કઢાન” એવી બૂમો પાડે છે. આ વિશે સુરદાસ, મીરાંબાઈ-વગેરેનાં ભજનો-તો છે, અને તે ઘણાં સુંદર છે. પણ એ રીતે આપણા ભક્તો પોતાના ભગવાનના સંદેશાની ફેરી કરવા નીકળતા નથી. બહુ તો ભક્તિની દુકાન કાઢી ત્યાં ધરત આવે તેને ભગવાન તોળાને આપે. મીરાં કહે છે તેમ :

કોઈ કહે સલા; કોઈ કહે મહંગા;

હીનો સરાણ તોલ — માઈ મૈને ગોવિંદ હીનો મોલ —”

તેમ ભક્તને જતે જઈને ભગવાનને સરતો કે મેથિ ખરીદી લાવે પડે છે. મત્તનગ કે જિહાસા — ગરજ બતાવે તેને ભગવાનની વાણી સાંભળવા મળે.

મિશનરી ભક્તની ઇતિ પોતાની ગરજ વેચવા

નીકળેલા ફેરિયાના જેવી હોય છે. એ તો પરણે ધરાંક બનાવતા માગે છે. ખરું હોય કે ખોટું હોય — એના મનમાં એમ વસેલું છે કે, મારા પ્રભુનો સંદેશો જેને નહીં પહોંચે તે મોટી વિપત્તિમાં આવી પડશે, અને હું એ વાત સીને ન સંભળાવું ત્યાં સુધી મારી ભક્તિ અધૂરી છે. મોટી રેલ, આવવાની હોય ત્યારે નદીકાંઠા પરનાં ગામોમાં ઘેરેઘેર ખબર પહોંચાડવી, એ ગ્રામના સુખીની ફરજ ગણાય અને તેમ કરવામાં એ બેટલી મફત કરે તેટલો એણે ગામ પ્રત્યે યતો કર્યો લેખાય. તેમ, સાચા મિશનરીને લાગે છે કે, ઇશુનો સંદેશો જગતમાં ન પહોંચાડું અને એને પ્રિય હોય એવાં સેવાનાં કાઈ ને કાઈ કામ ન કરું, તો એણે પોતાની નોકરી બરાબર અદા કરી ન ગણાય.

આ લખવામાં જે ભક્તોની પ્રકૃતિનો ફરક બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે. કાઈને ઊંચોનીચો બતાવવાનો આશય નથી. એટલું ખરું કે, રચનાત્મક સેવાનાં કાર્યની ઇતિ માટે મિશનરીની ભક્તિનિકાની જરૂર છે.

વર્ધા, ૨૯-૧૨-૪૦ કિશોરલાલ ઘઠમશાસ્ત્રી

દેવદર્શનની દુકાનોનો ‘લોકાઉટ’

એક આસ્તિક અને મુકુન્દ હિંદુ તરીકે, મારા ધર્મનાં દેવમંદિરો માટે ઉપરની ભાષામાં વાત કરવી પડે છે, એનું મને અપાર દુઃખ છે. આ કહું છું તેને વાચક કેવળ વિવેકની ઉપચારી વાત ન સમજે, એવી વિનંતી છે. ભાષા જરૂર કડક છે; પરંતુ રાજસતનાં કેટલાંક વૈષ્ણવ મંદિરોએ (અને તેમાં હું સ્વામીનારાયણ પંથનાં મંદિરોને પણ ગણું છું.) હરિજનોના પ્રવેશ સમે સીને માટે પોતાનાં બારણાં બંધ કર્યાં છે, તેને માટે બીજા શબ્દોમાં વર્ણન કરી શકાય એમ નથી, સારસે તેમના આ કાર્યનો અર્થ એટલો જ ચર્ચિત રહે છે. અહીંયાં હું વાચકને એ પણ જણાવું કે, હિંદુધર્મની મૂર્તિપૂજના તત્ત્વમાં માનનાર માણસ હું છું અદામી મેં મંદિરની મૂર્તિઓને લાજ છે. હું માનું છું કે, મંદિરની મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થાય તેની સાથે તે દેવનું ધામ બની જાય છે.* જડ ઇંટો માટી ને તેની મરામત કે શણગાર સમારકામને હિસાબે, તે લાલે કાંઈની જવાબદારી — અથવા ‘મિલકત’ શબ્દ વાપરવો

હોય તો — કાંઈની મિલકત ગણાય. પરંતુ શુદ્ધ ધર્મ અને સાધનાની દૃષ્ટિએ તે દેવનાં દ્વાર છે; તેમાં જવા માટે કાંઈ બીજાની આડ હોય તો — કાંઈદો તેની ‘મિલકત’ની ભાષામાં ગમે તે કહો — ને આડ કેવળ અધાર્મિક અને અનાધાર્મિક અનાચાર છે.

આવી આડ આજે ખરેખર બારણાં બંધ કરીને અને કાંઈનું શરણું લેવા દ્વારા કેમ કરવી પડે છે? આ એક ભારે સૂચક ઐતિહાસિક અને સામાજિક પરિવર્તન છે. હિંદુ લાઈબ્રેરીને મારી નષ્ટ પ્રાર્થના છે કે તેને તે સમજે. એમાં કારણ કેવળ આપણા સમાજમાં ધર કરીને બેઠેલી અસ્પૃશ્યતાની અધાર્મિકતા કે અમાનવતા છે. કાંઈ એમ ન કહે કે, કોંગ્રેસે કે ગાંધીજીએ પહેલવહેલી માનેલી મનાવેલી આ વાત છે. આદિ કાળથી જોઈએ તો આ વસ્તુને ટેકા મળે છે. અનેક હિંદુ સંતપુરુષો અને સુધારકોએ શીખવેલી અને આચરેલી આ બાબત છે. એ બધાને હિંદુ સમાજ તેની એક ત્રિચિત્ત જડતાથી હજીમ કરી ગયો છે, એ વાત અહીં ઊંડવી જોઈએ, કેમ કે એ પણ એક નોખું પ્રકરણ અને એવી મોટી કથા છે.

* હરલાલ મશીદને ‘અલ્લાનું ઘર’ માને છે, એમાંથી હિંદુધર્મીઓએ શીખવા સમજવા જેવું છે.

હિંદુ રાજ્યોના કાળમાં આ અસ્પૃશ્યતા નબી રાખી, કેમ કે હિંદુ રાજ્યો તે જ હિંદુ સમાજના હતા. એટલે એ આવને તેમના તરફથી રક્ષણ મળ્યું. પરંતુ ત્યાર પછીના મુસલમાન તથા ખ્રિસ્તી રાજ્યોનાં ઉદ્ઘાટક શોષક સૈન્યોમાં એવી રીતનું રક્ષણ ન મળી શકે. તે કાળમાં આ રિવાજની દાસ હતી-હિંદુધર્મે હિંદુ સમાજમાં ઘુસાડી રાખેલી કેટલીક બાતલી માન્યતાઓ. જેમ કે, મનુષ્ય પૂર્વજન્મને પાપે અસ્પૃશ્ય જન્મે છે; તે જો તેમ પોતે જાતે નહિ વર્તે તો વધારે પાપમાં પડશે; વગેરે. આ જાનના આધ્યાત્મિક વહેમની વાડ અસ્પૃશ્યોના દિલમાં જ રોપી દઈને અને પોતામાં ઊગતા દર્ષને હિંદુ મંદિરો પોતાનાં બારણાં ખુલ્લાં રાખી રાક્યાં. કેમ કે તે વહેમનાં માર્ગ દરિજનો જ દૂર રહેતા. પરંતુ અંગ્રેજી રાજ્યમાં ધીમે ધીમે આ વહેમ તૂટતો જતો હતો. પૂર્વજન્મવાદ સાચો છે કે ખોટો? તેને આધારે ટકતી આ જન્મસિદ્ધ અસ્પૃશ્યતા તો હજીવું પાપ છે; તો પછી પૈશી વાદ સાચો કેમ હોઈ શકે? આવી આવી અનેક જૂની તાત્ત્વિક મનાતી બાબતો નવા જગતમાં હચમચી ઘઈ. ગાંધીજી જેવા આ યુગના પરમ હિંદુ ધર્મપુરુષે તે બાબતોનો અર્થ શુદ્ધ કરી આપ્યો અને અસ્પૃશ્યતાને ધર્મનું કલંક કહ્યું. એટલું જ નહિ, પોતાનાં ધર્મશુભ્યો એમણે જણ્યું કે, મંદિરનાં બારણાં બલે ખુલ્લાં દેખાતાં હોય છતાં, ધર્મને નાતે તો તે બંધ જ છે. તેથી આપણા યુગના એ પરમ હિંદુએ તેમને ત્યાગ કરી આપણાં મંદિરોને અસ્પૃશ્ય કરી મૂક્યાં, તેની શરમ પણ આપણને ન અડી! ગાંધીજી અને આજનો યુગ જૂના જેવા હોત તો હિંદુ સમાજ એનેયે હજમ કરી જાત. પણ યુગબળ આજે તેની સામે છે. આજ માનવ જગત કોઈક મહાન ધર્મની શોધમાં છે. દુનિયાના નામધારી ધર્મો—હિંદુ, ખ્રિસ્તી, શીખ, ઇસ્લામ છં—આજે કસોટી પર ચડેલાં છે. તેથી ગયા જમાનાની વાડોમાં ગાબડાં પડવા માંડ્યાં છે. એક ખરેખર આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક અર્થમાં જગતની પ્રજાઓ આજે એક થવા ચાહે છે. તેથી જુનવાણી વાડો ઊખડી જતી જણાય છે. એટલે હજી તેની રક્ષામાં જ ઊભેલા કે ઊભા રહેવા માગનાર સમુદાયો ઓથ ખોળે છે. તેમને

થાય છે કે, હવે શું કરવું? વાડનું ધારણું ક્યાં આગળથી મેળવવું?—પોતાના દિલથી જ સમજી જઈને જેઓ મંદિરોમાં નહોતાં આવતા અથવા તો આવતા તો દૂર ઊભા રહેતા, તેઓની એ સમજ આજે દૂર થઈ છે. તેઓ દારે આવીને ઊભા, ને તેમ કરવામાં કાયદામાં કાંઈ આડ હોય તો તે રહી નહિ. એ સ્થિતિમાં જૂનાં મંદિરના ઠેકઠાર બની બેઠેલાએ શું કરવું? એના જવાબમાં જે તેમણે કર્યું છે તે જ રહે છે: તેમણે ખરેખર જ બારણાં બંધ કર્યાં અને સવણો માટે પણ દર્શનનો ‘લોકાઉટ’ જાહેર કર્યો. એટલું જ નહિ, કાયદાની મદદ પણ લેવા દેશા! વધારેને તો ધંધો જોઈએ. ‘અર્ચસ્થ દાસ’ને કેવાં કેવાં કામોમાં સડોવાનું પડે છે, તેને મહારાજ દાખલો મહાભારતકારે દ્રોણ અને ભીષ્મ પિતામહનો જ આપેલો છે. પણ, આ સવાલ કોરેટ્યાજી કે કાનૂનમિત્રોની નથી; આ સવાલ ધર્મ અને સાચી ધાર્મિકતાનો છે. દેવ દરબાર આગળ જાય કોણ ને નીચ કોણ, આથી કોણ ને પાસે કોણ, એ તેમાં બિરાજેલો પરમેશ્વર જોનાર છે; આપણ માનવીઓ એમાં ન પડી શકીએ. આ મુદ્દો સંભાળીને આપણે સમાજ ગોઠવીએ. તો જ હિંદુઓ તરીકે આપણે, આજના ધર્મોના વિડબન કાળમાં, આપણા ધર્મને બચાવી રાખીશું. કોઈ કે કાનૂન નહિ બચાવે. સૌને ધારનાર ધર્મને બચાવવા બીજા કોનું શરણું લઈ શકાય? કેવળ શુદ્ધ અને ઉત્તમ ધર્માચરણ જ હિંદુ ધર્મને બચાવી શકશે. બીજું કાંઈ બચાવવાનું હોય તો એ તો ‘દેવદર્શનની દુકાન’ જ હોઈ શકે. મંદિરપતિ થઈ બેઠેલા લોકા પોતાની મર્યાદા સમજે. તેઓ દેવપતિ નથી; અને પ્રજાપ્રતિષ્ઠા ચતાની સાથે મંદિર એ દેવનું ધામ બને છે, કે જ્યાં હરકોઈ દર્શનાર્થીને જગ્યાનો ધર્મહક છે. કોઈ તે હકને આપનાર કે લેનાર નથી—ન હોઈ શકે. આ ભાવથી વિચારી મહારાજને અને મહંતો વર્તે તો તેઓ ધર્મને અને મંદિર કે મૂર્તિપૂજને બચાવી શકશે. આટલું સમજવા જેટલી સહજુદ્ધિ આપણે હિંદુઓ નહિ દાખવીએ તો આપણા ધર્મના અધઃપતન માટે બીજા કોઈને જવાબદાર મનાવી નહિ શકીએ.

એકવિધ વૃત્તિની સાધના અને પ્રયોજન

પ્રશ્ન—કોઈ હેતુને સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી, દા. ત. એકાદ પાંચ કે ઔષધિના અવિષ્કાર માટે, એક માણસ-કોઈ કાર્યમાં મશગૂલ થઈ જાય; રાત-દહાડા તેની પાછળ મંડ્યો રહે; તેના જ વિચાર કરે, તેના જ પ્રયોગો કરે; તે સિવાય એને બીજું કશું સૂઝે નહિ; તેમાં ખાવાપીવાનું તથા જીંધ પણ કદાચ ભૂલી જાય. આવી એકાગ્રતા અને આસનજલ્દ યઈને એકાદ પચેવીના ધારણા કરી તે પર એકાગ્ર થવાનો ધ્યાનાભ્યાસ—એ એમાં શો ફેર છે અને તેનું દરેકનું શું મહત્ત્વ છે?

જ્ઞાત—ચિત્તવૃત્તિને કેવળ એકવિધ કરવી એટલું જ આપણું શ્રેય હોય, તો તમારો પ્રશ્ન સંભવે છે. પણ જ્યાં દરેક વસ્તુનો જીવનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય, ત્યાં કેવળ એકવિધતાને મહત્ત્વ આપી રાકાય નહિ. ચિત્તને એકવિધ કરવાની પાછળ શૈધક અથવા સાધકનો હેતુ શો છે, તે મુખ્ય વસ્તુ છે. હેતુની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ, સાત્ત્વિકતા કે રવાઈ, તે હેતુ સિદ્ધ થવાથી પોતા પર તેમજ સમાજ પર થનારા સારા-માઠા પરિણામ, હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે ઉપયોગમાં કે આચારમાં આજીવના સાધનોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ, વગેરે બાબતો પરથી ખાવા પ્રકારના પ્રયત્ન અથવા અભ્યાસનું જીવનની દૃષ્ટિએ શું મહત્ત્વ છે, તે દર્શાવ્ય. ભૌતિક શોધોની પાછળ પડેલા માણસ ભૂખ, તરસ, જીંધ વગેરે કેટલોક કાળ ભૂલી જાય છે, તેમાં કોઈ તેની વિશેષતા નથી. વિશેષતા છે તે શોધોની પાછળ કોઈનું કુઃખ દૂર કરવાનો હેતુ હોય તો તેની. માટે શોધની પાછળ કોઈ કુઃખનિવારણનો હેતુ છે કે સ્વાર્થનો છે તે જોતું જોઈએ. બીજાનાં કુઃખ, પીડા, અજ્ઞાન, અગવડ વગેરે કમી કરવાના જ માત્ર હેતુથી કોઈ મનુષ્ય કોઈક શોધની પાછળ લાગ્યો હોય અને તે પ્રયત્નમાં તે એકવિધ થવાથી જામ-તરસનું તેને વિરમરણ થતું હોય, તો તેટલી સાત્ત્વિકતાનો લાભ તેને જીવનદૃષ્ટિએ થયો અને બીજાનાં કુઃખ, પીડા, અજ્ઞાન, અગવડ વગેરે કોઈક ઓછાં થયાં એમ કહી શકાય. માટે કેવળ તદ્દાકારતા, તનમયતા, એકવિધતા વગેરે બાબત મહત્ત્વની નથી. કોઈ પણ વસ્તુની પાછળ માણસ ઉદ્દેશથી પડે છે, ત્યારે કેટલોક કાળ તેને આપોઆપ તનમયતા આવતી હોય છે, ચિત્તને કોઈ

પણ વિષયનું અતિશય ખેંચાણ થાય, ત્યારે હંમેશાં જ, સદૃશપણે, ઈદ્રિયો દ્વારા વીખરાઈ જતી આપણી સર્વ શક્તિ એક જ વૃત્તિમાં કેન્દ્રિત થઈ કેટલોક વખત ઇષ્ટ વિષય સાથે તદ્દાકાર થાય છે. માછલી પકડવા જાયો, ઉદરને માટે બિલાડી, અથવા એવા જ પ્રયત્નમાં પડેલાં બીજાં પ્રાણીઓને પોતાના પ્રયત્નમાં કેટલાયે વખત સુધી એકાગ્ર થતું પડે છે. જંગલમાં શિકારની પાછળ લાગેલો શિકારી ભૂખ, તરસ, જીંધ, રસ્તો, દિશા વગેરે બધું ભૂલી જાય છે. એટલું જ નહિ, ક્યારેક તો એને પોતાના શરીરનુંયે વિરમરણ થાય છે. સર્વ ઈદ્રિયોના સ્વાભાવિક ધ્રુવો—આસેન-અજાસનેયે તેને ક્યારેક થોડાંધણો નિરાશ કરેલાં પડે છે, એટલો તે એ વિષય સાથે તનમય થઈ જાય છે. જાનતાન, મોજશોષ વગેરેમાંયે મનુષ્યને કેટલીયે બાબતોનું વિરમરણ થાય છે અને તેમાં જ. તેને તનમયતા પ્રાપ્ત થાય છે.

તે જ પ્રમાણે ભૌતિક શોધોની પાછળ પડેલો મનુષ્ય કેટલોક વખત તનમય થઈ જાય, તોયે તેમાં જ તનમય થઈ રહેવું એ તેના મુખ્ય હેતુ હોતો નથી. પરંતુ “શોધ” એ તેટલા વખત પૂરતો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. તે પ્રયત્ન દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે થતી તનમયતા તે શોધના માર્ગમાં આપોઆપ આવતી અવરથા છે. ઉપરાંત, ઉપર ઉપરથી “શોધ” જ મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાતો હોય તોયે તે શોધની પાછળ જે તેનો પોતાનો અંગત હેતુ હોય, તે જ તે સર્વે પ્રયત્નોનો ખરો હેતુ અને તે જ તેની ખરી સિદ્ધિ સમજતી યોગ્ય યશો. તે શોધ દ્વારા જન્મતું કુઃખ કોઈક કમી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા, કે જ્ઞાન, ધન, માન, કીર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા—તે પૈકી જે કોઈ તેને મુખ્ય હેતુ હોય, તે પર તે શોધકની નૈતિક પાત્રતાનો આધાર છે.

કેવળ તનમયતા કે એકાગ્રતા સાધ્ય નથી. કારણ એકવિધ વૃત્તિ નિત્યનાં અનેક કાર્યો સિદ્ધ કરવામાં માણસને કરવી પડે છે. પણ તેવી દરેક એકાગ્રતા મનુષ્યને કલ્યાણપ્રદ માર્ગે લઈ જશે એમ કહેવાય નહિ. માટે એકવિધતાની પાછળ મળજીત હેતુ શો છે, તે તપાસવું જોઈએ. આપણો હેતુ આપણને પોતાને તથા સમાજને કલ્યાણપ્રદ માર્ગે લઈ જવામાં સક્ષમરૂપ

થવો નોઈએ. તેજ પ્રમાણે આપણા હેતુ માટે જે સાધનો કે જે વિચારસરણીનો આપણે ઉપયોગ કરીએ તે સાધનો તથા વિચારસરણીનાં પોતા પર તેમજ સમાજ પર યનારાં અનેકવિધ પરિણામો પશુ મુક કરનારાં થશે એવી આપણી ખાતરી હોવી નોઈએ.

ધ્યાનધારણાના અભ્યાસમાં તો એકાગ્રતા તન્મયતાનું મહત્ત્વ વધારે છે. તેમણે ધ્યાનધારણાની પાછળ સાધકનો હેતુ શો છે, તે જોવું નોઈએ. ગીતામાં યત, ધન, તપ, કર્મ, ઇત્યાદિના સાંત્વિક, રાજસ, તામસ વગેરે જે બેદ કલા છે તે આ બાબતમાં વિચાર કરવા જેવા છે. ભૌતિક શોધની પાછળ લાગવાથી થોડો વખત એકવિધ વૃત્તિ થાય તેમજ શું, કે આસનપદ્ધતિ યર્થ એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય તેમજ શું. બનેલી પાછળ જીવનનો હેતુ શો છે, તે જોવા સિવાય તે પ્રવલેની શ્રેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતા દ્વારા શકાશે નહિ ધ્યાનધારણામયે જે કોઈ વિષયોની કામના હોય, ધન, માન, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા કે તે જ પ્રમાણે બીજો કોઈ વ્યક્તિગત હેતુ હોય, તો તે ધ્યાનધારણાની કિંમત જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ બહુ બારે લેખાય નહિ. જીવનશુદ્ધિ માટે કરવા પડતાં ધ્યાનધારણામાં એકાગ્રતા, તન્મયતા કે એકવિધતાનું જે મહત્ત્વ છે તે એ કે, સંયમપણે બધી બાબતોએ ફેલાઈ જઈ બહુશય બનેલી ચિત્તવૃત્તિઓનું એકીકરણ કરી, તેને એક પવિત્ર સંકલ્પમાં કેન્દ્રિત કરવાનો અભ્યાસ પાડવો. આવા અભ્યાસથી જે પાવન સંકલ્પબળ નિર્માણ થાય છે, તે એ સાધકના સર્વ વિચાર, આચાર અને એકંદર જીવન પર પવિત્રતાના સંસ્કાર પાડે છે અને સમગ્ર જીવનને પવિત્ર તથા ઉન્નત કરે છે. કોઈક પવિત્ર સંકલ્પ પર ચિત્તને એકાગ્ર અને સ્થિર કરવું એટલી જ વસ્તુ આમાં ઉપર ઉપરથી જણાતી હોય, છતાં ચિત્તના વિકાસની દૃષ્ટિએ તેનાં પરિણામ સાધકને અનેક રીતે કલ્યાણપ્રદ થાય છે. સ્થિરતા, દૃઢતા, નિશ્ચયતા, તેજસ્વિતા, અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો ક્ષય, શુદ્ધ વૃત્તિઓનો ઉદય અને ઉત્કર્ષ, શારીરિક નિર્મળતા, બૌદ્ધિક કુશળતા, વિવેક, સદૃશ્યો માટે દુઃખ, માનસિક પવિત્રતા, સંયમ, ધર્મ, નિરહંકારતા વગેરે લાભો આ અભ્યાસ દ્વારા સાધકને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અને આ લાભો કેવળ અભ્યાસ-કાળ પૂરતા જ નહિ, પણ આખા જીવન પર્યંત ટકનારા અને પસરી રહેનારા છે. જીવનશુદ્ધિના હેતુથી

કરતાં પડતાં ધ્યાનધારણાનો અભ્યાસ યમ, નિયમ અને સદ્યચારના પાલનથી જ શરૂ થાય છે. જીવનશુદ્ધિના પ્રવલમાં સદ્યચારને જેટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તેટલું ભૌતિક શોધના માર્ગમાં આપાય છે એવી ખાતરી નથી. ભૌતિક શોધની તીવ્ર-ઉત્કંઠાના કાળમાં શોધકમાં આગેઆપ જે સંયમ આવતો હોય તે ખરો. પણ તે સંયમ જીવન પર્યંત હમેશાં કાયમ રહેવો નોઈએ, એવી ઇચ્છા તેના મનમાં હોવાનું કારણ દેખાતું નથી. જીવનશુદ્ધિના માર્ગમાં જે સાધનાનો આશરો લેવામાં આવે છે, તેથી નિર્માણ થનારા સદૃશ્ય પોતાનો સ્વભાવ બની જાય એવી સાધકની ઇચ્છા હોય છે. ભૌતિક શોધની પાછળ પડેલા અભ્યાસીને જેમ પોતાની શોધના વિષય સાથે સાથે સંબંધ થયેલા બીજા વિષયો—દ્રવ્યોનું, તેમના અણુપરમાણુઓ અને શુદ્ધધર્મોનું, તથા તેમની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ જ જીવનશુદ્ધિના હેતુથી એકવિધતાના અભ્યાસ કરનાર સાધકનેયે ચિત્તની સાથે સાથે અનેક રચૂળ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર વૃત્તિઓનું તથા ધ્વનિઓના દરેક શુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન થતું હોય છે. શોધન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, આકલન વગેરે જ્ઞાનનાં અનેક અંગે તે દરમ્યાન જ વિકાસ પામતાં હોય છે. તેમ જ પોતાની વૃત્તિ—ઇચ્છા—વાસના વગેરેનો સંયમ કરવાની શક્તિ વધે છે. માનવી જીવનની શુદ્ધિ તથા વિકાસની દૃષ્ટિએ આ બાબતો અને આ લાભ અત્યંત મહત્ત્વનાં છે. આ અભ્યાસમાં ઔપધિના જેવી શોધની જેમ કશું બાહ્ય નિર્માણ કરવાનું હોતું નથી, પોતાની જ શુદ્ધિ કરીને પોતાને જ એક નિશ્ચિત પ્રકારે ઘડવાનું હોય છે. સાધકને પોતાનું ધડતર એવી રીતે કરવાનું હોય છે કે કોઈ પણ બાહ્ય પ્રસંગથી પોતાનું ચિત્ત વિચલિત ન થાય. રાગ, દ્વેષ, લાપ, ક્રોધથી પર આપણે સદૈવ રહી શકીશું એવી અભિપ્રેક્ષા સાધકે પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. યમનિયમના પાલનથી પવિત્ર અને સદૃશ્યસંપન્ન થતાં ચિત્તને, ધ્યાનધારણાના અભ્યાસથી—આત્મનિરીક્ષણ અને પરીક્ષણથી—વધારે તે વધારે પવિત્ર, દૃઢ, સંયમી તથા જ્ઞાનસંપન્ન કરીને પોતાની જીવનશુદ્ધિ સાધવાનો આ પ્રયોગ અથવા પ્રવલ છે. કોઈ પણ બાહ્ય પ્રયોગ સિદ્ધ કરવામાં તેમાં યતી એકવિધ વૃત્તિની અથવા તે પ્રયોગની સફળતાથી પોતાને કે સમાજને જે લાભ થવાનો સંભવ હોય તેની તુલના જીવનશુદ્ધિ માટેના આવા પ્રવલની યતા એકંદર લાભ સાથે થઈ શકે

નહિ. મૂળથી જ અનેના હેતુમાં અંતર છે. બાહ્ય શોધની પાછળ જગતનાં દુઃખોની મુક્તિનો જ કેવળ હેતુ હોય તો તેટલો સાત્ત્વિક લાભ અભ્યાસીને થયા વિના નહિ રહે; અને જીવન શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તે જ વસ્તુ અધિક મહત્ત્વની સમજવી જોઈએ.

આ સર્વ લખાણનો અર્થ એ નથી કે માનવી જીવન માટે ભૌતિક શોધને કાર્થ ઉપયોગિતા કે જરૂર નથી. મનુષ્યનાં દુઃખ, પાતના, કષ્ટ, અગ્નિ, અત્યાન, અગવડ વગેરે કમી થાય એવા પ્રકારની શોધો અને ઉપાયોની મનુષ્ય જાતિને જરૂર છે જ. પરંતુ તેથીયે વધારે આવશ્યકતા મનુષ્યને માનવતા—મહુસાસની છે. તે માનવતા સદૃશ્યો સિવાય સાધી શકાશે નહિ. ત્યાગ અને સંયમ વિના સદૃશ્યની શ્રદ્ધ શક્ય નથી. દંડતા અને નિઃહરાકિત વિના સંયમ ટકી શકતો નથી.

શુદ્ધ સંકલ્પના બળ વિના દંડતા અને નિઃહાર આવી શકતાં નથી. અભ્યાસ વિના સંકલ્પબળ વધારવાનો માર્ગ નથી. અભ્યાસ માટે એકવિધતાનું મહત્ત્વ છે. અભ્યાસથી ચિત્ત સ્થિર થઈ શકે છે, દંડ થઈ શકે છે, શુદ્ધ થઈ શકે છે. અભ્યાસથી જ પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધ વિવેક જન્મત થાય છે અને ચિત્ત વધારે ને વધારે ઉપરામ પામે છે. એ પ્રકારના બધા લાભ અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. માટે જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તેવા પ્રકારના અભ્યાસનું બહુ મહત્ત્વ છે. કેવળ એકવિધતા મહત્ત્વની નથી. જીવનશુદ્ધિના માર્ગમાં તે જોટલી સહાયક થઈ શકે તેટલું જ તેનું મહત્ત્વ છે; કારણ જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નથી જ માનવજાતિને સાચી મનુષ્યતાની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય છે.

કેદારનાથ

સ્વરાજની વાચનમાળા

પ્રાથમિક કેળવણી મારેની વાચનમાળા એ રાષ્ટ્રની પગની વ્યવસ્થા કેળવણીનું એક અગત્યનું સાધન છે. બંગ્લે હકૂમતે તેથી કરીને જ તેનો એક પ્રકારે મહુ પોતાને હાથ રાખ્યો હતો. એ વસ્તુ આર્થિક આવકનું પણ એક બારે મોટું સાધન છે, અને તેથી તેના પ્રકાશનનું કામ મેંકમિલન જેની અંગ્રેજ કંપનીઓને જ અપાઈ. કોમે કોમે કેવી રીતે એ નિષ્વજ્ય હળવું થતું ગયું, અને સરકારી કેળવણી ખાતાના અમલદારો કે જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોએ તેવા કરેલી-કરાવેલી વાચનમાળાઓ ચલાવવાની છૂટ થઈ, એના ઇતિહાસમાં આપણે નહિ પડીએ. પરંતુ ત્યાર પછી, જેની જેની પાસે સાળાઓમાં પોતાની વાચનમાળા દાખલ કરાવી શકાય તેવી કંઈ કે જોગવાઈ હતી, તે બધાએ વાચનમાળાઓ તૈયાર કરવા માંડી, અને જોતજોતમાં આઠ કે દસ વાચનમાળાઓ પ્રચારમાં આવી ગઈ. પ્રાથમિક શાળા મારેના મહુકાઓમાં મોટા દરખિતાં ૮૦થી ૧૦૦ પાનાં ભર્યાં એ પ્રમાણમાં સહેલી વાત છે, તથા એ પાનાં ભરી કાઢવા પછી પ્રસ્તાવનામાં એકાદ નવી દૃષ્ટિનો દાવો દાખલ કરી આખા પ્રયત્નને એક પ્રતિષ્ઠિત-વ્યવસ્થિત પ્રયત્નનું સ્વરૂપ સહેજે આપી શકાય છે. તેથી આઠ-દસ ને બેદે આઠસો વાચનમાળાઓ અસ્તિત્વમાં ન આવી, તેનું કંઈ કે કારણ કેળવણીખાતાના અમલદારો અને

શાળાઓના સંચાલકોની કામગીરીમાં જ શોધવાનું મન થાય.

અસમત, એ બધા જ પ્રયત્નો આર્થિક લાભના ખ્યાલથી જ થયા હતા તેનું ન કહી શકાય; પરંતુ તે બધા પ્રયત્નોને માથે પરદેશી સરકારના કેળવણીખાતા પાસે મંજૂરી મેળવવાની તરવાર સતતતી હતી જ; તેથી તે વાચનમાળાઓ તૈયાર કરવા પાછળ બીજી હળાર દૃષ્ટિએ રાખી શકાતી, પરંતુ 'રાષ્ટ્રીય' દૃષ્ટિ રાખવી એ અશક્ય હતું.

હવે, પાછું આજાદ બનેલા દેશનું મુંબઈ. પ્રાંતનું સરકારી કેળવણીખાલું વાચનમાળાનો ઇન્જનો પોતાને દરતક લેવા છંપે છે, અને એક પાઠ્યપુસ્તક સમિતિ નીમીને તેની મારફત એક નવી વાચનમાળા તૈયાર કરાવવા માગે છે. એ સમિતિએ વાચનમાળા અંગે એક પ્રસ્તાવણી પણ તૈયાર કરી છે, અને જાહેર જનતાનો એને અંગે સહકાર માગ્યો છે. એ પ્રજાવણી વિષે ચર્ચા કરવા આ પ્રયત્ન છે જ નહિ; પરંતુ એક ટીકા એ પ્રજાવણી વિષે કરતા જવાનું મન રોકી શકાઈ નથી; અને તે એ કે, એ સમિતિએ વેદર દિવસની ઝંદર જવાપ આપવા છંપ્પતા દરેક જગ્યા પાસેથી એક નહિ પણ ત્રણ ચાર વાચનમાળાઓ તૈયાર થઈ રહે તેટલા પાઠો, વાક્યો, શબ્દો, વિષયો અને સૂચનોની તૈયાર થાદો આગવાની હિંમત કરી છે. એ ઉપરથી એ સમિતિની

પોતાના કામ વિષેની કલ્પના શી છે, તે વિચારવા જતાં જ હોરાન યર્ધ જવાય છે. અને સ્વરાજ્ય સરકાર સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ પોતે જેમને કાયદાથી ફરિયાદ લખાવવા માગે છે, તે બાળકોના હાથમાં ફરિયાદ કેવી ચોપડી મૂકશે, એની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી.

મારે પોતાને અમુક કારણોસર ચાલુ પ્રચલિત વાચનમાળાઓની વિષયવાર અને શબ્દવાર તારવણી તથા તપાસનું કામ સંભાળવાનું આવ્યું હતું. તે બધા ઉપરથી તાત્કાલિક જે અમુક મુદ્દા મને વાચનમાળા અંગે સંજ્ઞા છે, તે મુખ્યત્વે પહેલી ચોપડીને લક્ષમાં રાખી હું અહીં રજૂ કરું છું.

૨

જુદી જુદી વાચનમાળાઓ જેતાં સૌથી પ્રથમ ખ્યાનમાં લેવા જેવા મુદ્દો મને એ જાણ્યો કે, વાચનમાળાને ઉદ્દેશ શો હોયો જોઈએ, તે વિષે પૂરતી ચોખવટ થવાની જરૂર છે. એ ચોખવટ ન હોવાને કારણે આખા પુસ્તકનું ધત્તર એક ભારે વિચિત્ર અને કઠંગી વસ્તુ બની રહે છે.

અક્ષરજ્ઞાનમૂલક ભાષાજ્ઞાન ક્રમાંકમે વંધારવામાં મદદગાર થવાનો સામાન્ય હેતુ તો છે જ. તેને લક્ષમાં રાખી, જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના શબ્દો ક્રમસર બાળકને મળવા જોઈએ. એ ક્ષેત્રોમાંથી બાળકના જીવનવિકાસને અનુલક્ષી પસંદગી થવી જોઈએ, અને દરેક ક્ષેત્રને લગતા શબ્દોની પસંદગી પણ, બાળક તેની ઉંમરે તેમાંથી કેટલા શબ્દ સામાન્ય રીતે વાપરતું થાય કે વાપરતું થતું જોઈએ, તેનો કંઈક ક્યાસ કાઢીને કરવી જોઈએ.

અહીં આગળ ગામડાંનાં બાળકો અને શહેરનાં બાળકો, તથા છોકરીઓ અને છોકરાઓ, એ બેઠો લક્ષમાં રાખીને પણ પસંદગી કરવી જોઈએ કે કેમ, એ સંવાલ ઊભો થાય છે. કશી વિશેષ દલીલમાં જીનથો વિના એ બાબતમાં એક અભિપ્રાય તરીકે એવું જરૂર લઈ શકાય કે, પ્રાથમિક શાળાના બાળક માટેની વાચનમાળા ધડતી વખતે, એ બેઠો તરફ વધારેપડતો ભાર મૂકી એકપક્ષી ન થઈ જઈએ, અને આઝાદ દિવસો ભવિષ્યનો સામાન્ય નાગરિક અથવા 'દેશજન' નજર સમક્ષ રાખીને ચાલીએ, તો ન ચાલી શકાય તેવું કંઈ એ બાબતમાં નથી. ઝડપી વાહનવ્યવહાર

અને કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો તરફ ઢળતી અર્થવ્યવસ્થા એ બેને કારણે શહેર અને ગામડા વચ્ચે આજકાલ એક બાળકની ભૂમિકાએ ખાસ ફેર પડે તેવું કંઈ રહ્યું નથી. તેમાંય ગુજરાતનાં શહેરો અને ગામડાં વચ્ચે કશો ભારે મોટો અંતરો નથી. એ અને વિભાગો ગુજરાતમાં એટલા બધા અરસપરસ સંકળાયેલા છે, કે એ જાતનો ભેદ લક્ષમાં પણ ન લઈએ તોય ચાલે. વળી, હવેની રાજ્યધનનામાં ગામડાંને શાપનારું. શહેર, કે ખેતીને કે ગ્રામઉદ્યોગને વણસાડનાર શહેરનો યત્રોદ્યોગ અને વેપાર, એવું (સમાજવાદી કે ગાંધીવાદી રીતે પણ) કંઈ રહેશે નહિ; અને એવું ન રહે, એવું ઇચ્છીને પણ આપણે આપણી વાચનમાળા ધડી શકીએ. છોકરા-છોકરી વચ્ચેનો ભેદ પણ બાળકની ભૂમિકાએ ખાસ કરીને ધરકામ કે જાતમહેનતની બાબતમાં જ દેખા દે છે. છોકરાને માથે ધરકામમાંથી સહેજ પણ ફાળો નહિ, કે છોકરીને ધરકામ સિવાય બીજી કંઈ વિદ્યાપ્રવૃત્તિ નહિ, એવા ભેદ હવે બોલાયતા નાચે છે—થતા જવા જોઈએ. એટલે એ ભૂમિકાએ બાળકબાળિકા માટે એક જ પુસ્તક હોય, અને કન્યાવાચનમાળા જુદી ન પાડવામાં આવે તોપણ ચાલે, અને સ્ત્રાવનું પણ જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાની ભૂમિકાએ સહ-શિક્ષણ કે અલગ-શિક્ષણનો તો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી.

અલખત, આ બધા ભેદ ટાળતા જવા છતાં, ભાષાના ક્રમાંક વસ્તુ જરૂર સચવાવી જ જોઈએ. નાના બાળકને ભાષાના અમુક પ્રયોગો સંભાળવા ભલે મળતા હોય; પરંતુ ચોપડીમાં ભણતી વખતે શરૂઆતમાં તેને નક્કર પદાર્થો અને પ્રત્યક્ષ ક્રિયાઓને લગતા જ શબ્દો આપવા જોઈએ, જેથી કંઈ પણ શબ્દને વિશેષ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ કે ઘટનાથી તેની સમજૂતી આવી શકાય. 'વસ્તુસ્થ-વિકલ્પ' જેવા શબ્દો અને પ્રયોગો ભાષામાં ધણુ પ્રચલિત હોય છે; પરંતુ ભણતી બાળકની શરૂઆતની ચોપડીમાં તેવા કંઈ ન આવે તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. કવિતામાં પણ એવા શબ્દો કે પ્રયોગો ન આવતા હોય તે એવું જોઈએ. કવિતા-ઓમાં એવું ધણું આવે છે; કારણ કે કવિતાનો સર્જનઆપાર એ મોટપણે જ સંભવતા આપાર છે, અને બાળકો માટે ખાસ કવિતા લખવી એવું કંઈ બનતું નથી. પરંતુ એ વિશે વિશેષ આગળ કવિતા અંગેના વિભાગમાં વધુ કહેવાનું છે, ત્યાં કહેવાશે.

પરંતુ આ તો સ્વદેશમાં રાખવાની માત્ર પદ્ધતિ-ભૂમિકા યર્થ. વાચનમાળાનું પુસ્તક અક્ષરજ્ઞાનમંડલકે લાભપ્રાપ્તિ આપવા ઉપરાંત ખસસ વિશેષ ઉદ્દેશવાળું હોવું જોઈએ. જોકે, એક વાચનમાળા એવી જોઈ કે જેમાં આ ઉદ્દેશ જ પ્રધાન રહ્યો છે; અને તેથી પાઠોમાં આવતી વસ્તુ નિષ્પ્રવામાં શબ્દો કે વાક્યોની 'મુનરૂકિત' નો સિદ્ધાંત યોજનાસર સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. એ પાઠ શીખનાર બાળકને અમુક શબ્દો કે વાક્યો શીખવામાં ભારે સહેલાઈ થાય છે, એ ઉપાડું છે.

પરંતુ લાભપ્રાપ્તિ પોતે એક એવો સ્વતંત્ર હેતુ યર્થ શકે નહિ. જ્યન જીવવામાં તેમ જ જ્ઞાનવળતનો જીવનતાપયોગી જ્ઞાનમંડલક પામવામાં એ એક આવશ્યક સાધન છે, એ ઉધાકું છે; પરંતુ તે એક બીજી વસ્તુનું સાધન છે, એ વાત દરમિજ ન જુલાવી જોઈએ. અર્થાત્ એ લાભ જેનું વાહન છે અથવા યર્થ શકે છે, તે વસ્તુ તેનાથી મધુ મોટી બીજ છે. તેથી પાઠ્ય પુસ્તકમાં લાભ કરતાં વસ્તુ જ મુખ્ય રહેવી જોઈએ. પૌરાણિક પરિભાષામાં કહીએ, તો, બાળકના પાઠ્ય-પુસ્તકનો દરેક પાઠ બાળકને સરસ્વતી માતાના દર્શનરૂપ રૂપાવે જોઈએ. અર્થાત્ તે પાઠ તેના નિઃશેષ જડચના અપહનનનો એક ભાગ હોવો જોઈએ, તેમ જ જેને પ્રજ્ઞાઅચ્યુત-ચક્રે વગેરે દેવો સદા વરે છે, તેવી ભગવતીની ઝાંખીરૂપ લાગવો જોઈએ અજ્ઞાનમાં આજ્ઞત માનવબાળના અંતરમાં એક એક પાઠથી કંઈક કંઈક નવો પ્રકાશ પ્રગટવો જોઈએ. લખેલું પાનું દરેક શાસ્ત્રપ્રાણીના પાના જેવું કીમતી હોવું જોઈએ. આપણે શબ્દને યોદ્ધાએ ભારે તેમાં પશુ 'જેખીને' યોદ્ધાવાઈ હોવું જોઈએ; પરંતુ યોદ્ધાનો બાહ્ય કંઈક વિશેષ છૂટવાળો કદવી શકાય છે. ત્યારે, 'સખેલો શબ્દ' એ એવી વસ્તુ નથી. સખવાઈ અપારે મોંઘું અને મુશ્કેલ હતું, ત્યારે અમુક ખાસ ઉપયોગી કે કીમતી બાબતો જ લખાવી. લખવાનું આખ્યે એ વસ્તુ નામુંદ યર્થ, એ હીક નથી ચલું. 'સખેલ શબ્દ' સાથે જ આર્થિક દૃષ્ટિએ ખર્ચવાળી વસ્તુ હોઈ, એમ એમ પશુ મહત્ત્વવાન વસ્તુ છે; અને આયોગ્યાપ તે પૂરતી તેની આસપાસ નૈતિક નિયમની મર્યાદા આપી જ ગય છે કે, એ ખર્ચ નકામું ન થવું જોઈએ. નકામું ખર્ચ એ સામાજિક દોષતત્ત્વ વધુસાડ છે.

બાળકના પાઠ્યપુસ્તકમાં એ વસ્તુ શબ્દ શબ્દ સ્વીકારવી જોઈએ. તે પાઠ્યપુસ્તકનો એકેએક મણકો,

એકેએક પાઠ, અને એકેએક શબ્દ આવશ્યક અને ઉપયોગી હોવો જોઈએ. નકામી એકે બાબત તેમાં ન હોય; માત્ર રમૂજ કે મગ ખાતર એક પશુ લીટી તેમાં ન હોય. કારણ કે રમૂજ અથવા મગ એ કંઈ જીવનમાં નિરપેક્ષ વસ્તુઓ નથી. દરેક જીવનતાપયોગી શુભ પ્રવૃત્તિમાંથી નીપજતો આનંદ, અને ઈરિયત્તિ કે કુદ્દેશક ભાવનૃપિથી નીપજતો ભોગ એ બે ભુદી વસ્તુઓ છે. લિખિત શબ્દનો ઉપયોગ સામાન્ય કે કુદ્દેશક ભોગમુખ્ય અર્થે દરમિજ ન થવો જોઈએ. એટલું યાદ રાખવું કે, શુભ પ્રવૃત્તિમાંથી નીપજતો કલ્યાણકારી આનંદ દરદરેક બાળકને મળ્યાવે એ સહેલી વસ્તુ નથી; અને શબ્દોની ગલીપત્તીથી ભરી કરેલી તેની વિપરીત નકલ એ શુભકલ્યાણકારી વસ્તુ નથી.

૩

ઉપરનો મુદ્દો સ્વીકારી લઈએ, તો બીજા એક નિર્ણય ઉપર તેમાંથી સીધું પહોંચી જવાય છે, તે એ કે, જે માહિતી તેને પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી સહેજે મળવી જોઈએ, અથવા તેને મળી રહે તેમ હોય, તેને પાઠરૂપે કદી આપવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. ધણી વાચનમાળાઓમાં સામાન્ય પદાર્થો અને સૈનિકી ક્રિયાઓને લગતી માહિતી મહેતાજીની વાગ્યાસરૂપે, કે પછી તેટલાય કદાચ રંજક બાહ્યાકાર વિના આપવામાં આવી હોય છે. એ નકામું છે. પદાર્થ વિષેનો પાઠ આપવા કરતાં, એ પદાર્થો અને ક્રિયાઓ સાથે બાળકનો પ્રત્યક્ષ પરિચય જ શિક્ષકે કરાવી લેવો જોઈએ. સામાન્ય પ્રાણીઓ, વનરપતિ, કે પદાર્થો બાબતના નિષ્પણના વળી પાઠો શા ? બાળકને એ બધું કેટલું મેહકું લાગવું હશે ?

અલખત, એ બધી સામાન્ય બાબતો કે પ્રક્રિયાઓને લગતા શબ્દો જોડણીની રીતે લખવાનું શીખવાનું બાળકને રહે છે, અને કદાચ એ ખ્યાલથી જ એવા પાઠો આપવામાં આવતા હોય છે. પરંતુ એ બધા શબ્દો પશુ એમ પાઠરૂપે શીખવાવાની જરૂર નથી. લખવું એ ઈચ્છે મળાક્ષર શીખવાની બાબત છે. એ મળાક્ષરો લખવાનું શીખવાનું તો વર્ષો સુધી મોડરૂપે પશુ રાખી શકાય, અને રાખવું જોઈએ. ગમે તેમ તોય એ બધા શબ્દો લખવાનું પાઠ્યપુસ્તકના પાઠ મારફતે જ શીખવવાનો ખ્યાલ રાખવો એ ખોટી વસ્તુ છે. શિક્ષક પોતે જીદા પ્રયત્ન તરીકે અમુક પદાર્થો, પ્રાણીઓ કે

ક્રિયાઓને લગતા શબ્દોની યાદીઓ તૈયાર કરી આળસ પાસે લખાવી શકે. પાઠ્યપુસ્તક એ કામ કરી આપવાનું માથે રાખવાની જરૂર નથી.

વળી, એ બધી વસ્તુઓની માહિતી તેણે પ્રલક્ષ રીતે જીવનમાંથી આપોઆપ મેળવી લેતી જોઈએ. પાઠ્યપુસ્તકોમાં એવી જ માહિતી આપી હોય છે, તેની કક્ષા જોવાથી જ એ વસ્તુ સમજાય. તેની છે. પાઠ્યપુસ્તક મારફતે એની સામાન્ય માહિતી પણ આપવાનું રાખવું એ કેઈ પણ પ્રભને ન પવડે તેની વસ્તુ છે. વસ્તુતાએ પણ આળસ એ બધી સામાન્ય વસ્તુઓ અને ક્રિયાઓ વિષેનું ઇદ્રિયજ્ઞાન પોતાના ચપળ વેદનાન્તર અને કુતલક્ષણ દ્વારા આપોઆપ મેળવી લેતું જ હોય છે. તે બધા વિષે આપણે તેને શીખવવાનું હોય તો તે એ છે કે, એ વસ્તુઓનો કુશલ અને ન્યાય ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો જોઈએ. એ જ્ઞાન તેને વસ્તુના ઇદ્રિયજ્ઞાનમાંથી ન મળે. પાઠ્યપુસ્તક મારફતે કે શાળામાં એ વસ્તુ શીખવાની આળસને મળતી હોય, તો જ બૂકર ડી. યોશિઝનના જાતભાઈઓ જેમ તેની ઇટકામ, સુતારીકામ વગેરે કામ શીખવાની શાળામાં ભરતી થતા આળસજ્ઞને ખ્યાલ રાખ્યા વિના પચપડી કરતા હતા, તેમ આપણી આમજનતા પણ કરે. બાકી, સામાન્ય માણસ તો સમજી જ ન શકે કે, માત્ર તાસ્તપાલ વાંચતો આળસ ધરમાં થાય તે માટે ઉપયોગી બે હાથ તેની પાસેથી શા માટે વર્ષો સુધી ફરજિયાત ખૂચવી લેવામાં આવે છે?

૪

આપણે મનને ખૂબ એક દિવિય ગણીએ છીએ. તેની ભાવશક્તિ એ માનવજીવનની અનોખી વસ્તુ છે. અસુક બાહ્ય ક્રિયા કરતી વખતે અસુક માનસિક ભાવ સાથે જ ઊભો થવાની જે વસ્તુ આપણને મળેલી છે, તેનો ઉપયોગ કરી લેવાની ક્ષમિમાંથી સાહિત્યકળા વિકસે છે. સામાન્ય આળસ પ્રલક્ષ જીવનમાં દરદમેશ જે ભાવો, એવી પ્રકૃતિઓની બહેળી શક્યતાને અભાવે ન અનુભવી શકે, તે ભાવો શબ્દોની શક્તિ દ્વારા તેના હૃદયમાં ઊભા કરી આપવાનું પણ પાઠ્યપુસ્તકનું કામ છે. જેમ કે, દયા, સંપ, કૃતજ્ઞતા, સેવાભાવ વગેરે ભાવોના પ્રસંગો દરદમેશ દરેક આળસને પોતાના જીવનમાં ન મળી રહે. પરંતુ પાઠમાં કળાકારની રીતે એ ભાવો નિરૂપ્યા હોય, તો આળસના હૃદયમાં એ તાદશ

જગદ્દર્શન, અને ભવિષ્યમાં ભાવે એ જાતનો પ્રસંગ તેના જીવનમાં આવે, ત્યારે તેને તરત પાઠમાં અનુભવેલો ભાવ યાદ આવે. એવાં કેટલાંય પાઠો કે પ્રસંગોનાં નિરૂપણો આપણા જીવનમાં કેટલો ભાગ ભજવે છે, એ આપણે મોટાએ અનુભવે સારી પેઠે જાણીએ છીએ.

એટલે, એ રીતે કળાકારની રીતે જુદા જુદા ભાવો ઉદ્ભવે એના પાઠો ધરીને પાઠ્યપુસ્તકમાં મૂકવા હોવા જ જોઈએ. એક દિવિયપરદશ કે પંચતંત્રનું પુસ્તક શીખવીને જ વિષ્ણુશર્મા પંડિતે રાજના બોત જેવા રાજકુમારોને કેવા વિચારણ સરકારી માનવીઓ બનાવી દીધા, એ જાણીતી વાત છે. આપણું પાઠ્યપુસ્તક એ જાતની ગરજ સારતું હોતું જોઈએ.

૫

એ જ મુદ્દાના અનુસંધાનમાં હવે પાઠ્યપુસ્તકમાં મૂકવાની કવિતાઓની બાબત વિચારીએ. ભાષાશાસ્ત્રની ક્રમિકતાને ખ્યાલ તો એમાં પણ રાખવો જ જોઈએ. પરંતુ સાથે સાથે યાદ રાખવું જોઈએ કે, કવિતા એ પણ છેવટે કેઈ પણ ભાવને સચોટ રીતે નિરૂપવાનું એક અનોખું કળાસાધન છે. શબ્દના માત્ર શબ્દ કરતાં પદમાં અસુક લય-રણ સાથેનો શબ્દ ચમત્કારિક રીતે અસરકારક નીચે છે. તેમાં પાછી એ કવિતામાં નિરૂપેલી વસ્તુની બાબતમાં કવિની કાંઈક કાંતદર્શિતા હોય જ છે - હોવી જ જોઈએ. એ બધું લક્ષમાં રાખતાં પ્રથમ શ્રેણીના જેવા પાઠ્યપુસ્તકમાં કવિતા કેવી રીતે મૂકી શકાય, એ એક કોપડો બની રહે છે. લાંબા વર્ણન પછી છેવટે એક આછો ભાવ મોટાએ જ અનુભવી શકે કે માણી શકે, એવી કવિતાઓ આળસને ધરવી એ તો નકામું જ છે. અને આળસુલભ ભાવો આળસુલભ રીતે ખાનારા આળસકવિ તો હોતા નથી; અને મોટાએ પોતાના ભાવો એ રીતે નિરૂપવા હા કરી શકતા નથી. ઉપરાંત ભાષાની ક્રમિકતાનો ખ્યાલ પણ સામે ધૂરકેતો ઊભો જ હોય છે. અત્યાર સુધીની બધી વાચનમાળાઓ જેવા પછી, એક વાત તો ભારપૂર્વક કહેવાનું મને મન થાય જ છે કે, એ કરતાં તો શરૂઆતની શ્રેણીના પાઠ્યપુસ્તકોમાં કવિતા ઘખલ કરવાનો ખ્યાલ જ છોડી દેવો, એ વધુ હિતાવહ છે. માત્ર ઉચ્ચારણની અને ગેયતાની દૃષ્ટિએ ક્રમિકતાનો ખ્યાલ રાખી, કેવલ સંગીતની અવરની દૃષ્ટિ

અમુક કવિતાઓ નાના બાળકને પણ આપી શકાય. તે કવિતાઓ શીખવતી વખતે પાઠની પેઠે તેમના શબ્દશબ્દનો અર્થ જોખાવવાનો ખ્યાલ હોડી, માત્ર તેમનો ખ્વનિ — તેમનો રાગ, અને તેમના શબ્દો યાદ કરવાની કસરતના ખ્યાલથી જ શીખવવી જોઈએ.

એ ઉપરાંત, કવિતાનો બીજો એક પ્રકાર પણ છે. ગદ્યમાં જે વસ્તુ ચાર કે છ લીટીમાં પણ વ્યક્ત નથી કરી શકાતી, તે વસ્તુ સંસ્કૃત સુભાષિત અથવા દુહાની જે લીટીમાં જ સચોટ રીતે નિરૂપી શકાય છે; શબ્દોનો અમુક લયમાં રચુકો જ એ વસ્તુ એવી આખાદ સાધી આપે છે કે, આખો નિબંધ લખ્યા પછી કે ફરો લખ્યા પછી પણ દુહાની કે સુભાષિતની એ જે કડી મૂકીએ ત્યારે જાણે આપણે એ વિસ્તાર સર્વાંગ — સચોટ થયો એમ આપણને લાગે છે. માનવજાતનો ધણો જ્ઞાનભંડાર ભાષાની દૃષ્ટિએ સહેલા, પણ અમુક રચુકાની દૃષ્ટિએ જ અસરકારક એવા દુહાઓમાં કે સુભાષિતોમાં સંધાયેલા છે. બાળકને એ જાતની કડીઓ જરૂર આપી શકાય. પરંતુ ભાવ કે રચુકાની કડી જ અમલકૃતિ વિનાનાં જોડકાં, ભાષાની દૃષ્ટિએ કે વસ્તુની દૃષ્ટિએ સહેલાં હોવાથી, બાળકને પીરસવાથી તો કવિતા વિશે જ બાળકના મનમાં કંઈક વિપરીત ભાવ જાગે થવા વિશેષ સંભવ છે. ગદ્યમાં કહી શકાય તે વસ્તુ, કથા અથવાકાર વિના, માત્ર શબ્દના હેરફેરથી પ્રાસ સાધીને કવિતાને આકારે મૂકી હોય, તેને કવિતા તરીકે હરગિજ પાઠ્યપુસ્તકમાં રચાન ન આપવું જોઈએ.

૬

તાજેતરમાં ઉલોગ મારફતે કેળવણીનું ધર્ણખરું હાથ આપી લેવાનો જે નવો પ્રયત્ન પૂર્વે આંધીજીએ તેમની પાયાની કેળવણીની ચોળામાં રજૂ કર્યો છે, તેને ખ્યાલમાં રાખીએ, તોપણ ઉપરના જ મુદ્દાઓ ઉપર આપોઆપ જણાય છે. બાળકને તેના સમાજના આવશ્યક ઉલોગના અનુસંધાનમાં આવશ્યક એવી અને એટલી બધી માહિતી એ ઉલોગક્રિયા વખતે જ આપી

દેવાની હોય, તો પછી કથા અનુસંધાન વિનાના માત્ર પુસ્તકક્રિયા માહિતીના પાઠો વડે, કે પેલી ઉલોગક્રિયા વખતે આવશ્યક અનુસંધાનમાં આપેલી માહિતીની પુનરુક્તિ જેવા જ પાઠો વડે પાઠ્યપુસ્તકને ભરવાપણું તો હોય જ નહિ. તો પછી, એ પ્રત્યક્ષ ક્રિયા દ્વારા જે વસ્તુઓ વિશે માહિતી — જ્ઞાન મેળવ્યાં, તે વસ્તુઓના કુચ્છ અને ન્યાય ઉપયોગ વિશે કળાકારની રીતે ભાવોત્પાદક નિરૂપણ જ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપવું જોઈએ. એ વસ્તુ પેલી માહિતીની માત્ર પૂરક જ નહિ પરંતુ ‘સંસ્કારક’ વસ્તુ ખતે. — દૂકમાં પાઠ્યપુસ્તક એ સાહિત્યકળાની વસ્તુ હોવી જોઈએ, કળા એ જેમ પ્રત્યક્ષ રચૂલ વસ્તુની માત્ર નકલ નથી, તેમ પાઠ્યપુસ્તકનો પાઠ પણ વસ્તુના માત્ર ઇદિયતાન જેવું નિરૂપણ નહિ તોંધતો હોય. અને કળાકાર જેમ પ્રત્યક્ષ જીવનના પદાર્થો કે ઘટનાઓને તેમનાથી કે તેમના પ્રત્યે નીપજતા જોડતા ભાવની દૃષ્ટિએ જ રચી છે, તેમ પાઠ્યપુસ્તકનો પાઠ પણ વસ્તુઓ વિશે તેમનાથી કે તેમના પ્રત્યે અમુક ન્યાય ભાવો જન્માવવા જ મથતો હશે. વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસની માહિતી એ રીતે પાઠ્યપુસ્તકમાં માત્ર અસ્તિત્વની એક ખીના તરીકે કે તેમનાથી નીપજતાં કે નીપજેલાં કાર્યોના નિરૂપણ પરત્વે જ નહિ આવે. પરંતુ, તે ખીનાઓથી કે અસ્તિત્વથી માનવજીવનમાં નીપજ શકતા ભાવોના નિરૂપણ પરત્વે જ તેમની રજૂઆત પાઠ્યપુસ્તકના પાઠમાં આવશે. જગતના પદાર્થો અને ઘટનાઓના કળામય નિરૂપણથી અમુક ઇચ્છેલા ભાવો જન્માવી, એ સંસ્કારેલા ભાવની દૃષ્ટિએ જગતના પદાર્થો પ્રત્યેનો વ્યવહાર પાછો દોરવો, એ તેનું કામ હશે. એ રીતે બાળકને જેટલું ‘ભણુશો’ તેટલું ‘સંસ્કારી’ બનશે, અને વિદ્યા એ અરેખર તેની વિશુકિતનું સાધન બનશે. તેથી જ શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે, પાઠ્યપુસ્તકનું પાનેપાન બાળકને માટે શાસ્ત્રપોથીના એક એક પાન જેવું પવિત્ર અને મૂલ્યવાન હોવું જોઈએ.

(આદ્ય)

ગોપાલદાસ પટેલ

પહેલાં માણસ ચોતે ચેતાનો તિરકકાર કરે ત્યાર પછી જ ખીલ તેનો તિરકકાર કરે છે. પહેલાં કોઈ કુટુંબ ચેતાનો નાશ કરે ત્યાર પછી જ ખીલ તેનો નાશ કરે છે. કોઈ રાજ્ય પહેલાં ચોતે ચેતાના ઉપર ધા કરે ત્યાર પછી ખીલ તેના ઉપર ધા કરે છે.

— ડૉન્ટપ્રિયસ

કેળવણીમાં ક્રાંતિ

ગાંધીજીની 'પાપાની કેળવણી'ની કલ્પના એક બારે ક્રાંતિકર પગલું છે, એ ધીમે ધીમે હવે આપણને દેખાશે. કેમ કે પરદેશી શાળાઓમાં હવે હિંદના સેવકોથી ગયો છે, એટલે તેને મારે માર્ગ મોકળો થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ ગાંધીજીએ હમણાં જ થોડા વખત ઉપર લખ્યું હતું એમ, હજી આપણે પરદેશી ભાષા અને પરદેશી વિચારોના ગેરવાળાની અને નુકસાનકારક યોગ્યતાથી છૂટ્યા નથી. (જુઓ ગયા માસના 'શિ.સા.'માં તેમનો લેખ 'નવી વિદ્યાપીઠો') પરંતુ, છૂટવાની સફળતા તેમાંથી છૂટવું છે એ આપણને સમજ પડે ત્યાંથી થાય છે. હવે આપણે એ સમજવાના છીએ, કારણ કે દેશમાં મોટામાં મોટા ફેરફાર થયો હોય તો એ થયો છે કે, હવેથી આપણે આપણા શાળાના જવાબદાર નાગરિકો બનીએ છીએ. અને જવાબદારીનો બોળે એની જગ્યાની કેળવણી આપનારું જાણ છે કે, તેના પરથી આપણે દેશ હવે સેક્યુલર ગણા પછી પહેલો અનુભવશે.

આ ફેરફારથી પહેલી વાત આપણને એ દેખાઈ કે, પ્રાથમિક કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોકરને હાઈફ્રીટ કોલેજમાં મોકલવાને માટે, શાળામાં ધોલી ર્ષ ત્યાં ગોંધી સખાને અને જરૂર પ્રમાણે મારી ડોઝને કે ગણે ભાંડીને, તૈયાર કરવાનો નથી; પરંતુ સ્વતંત્ર હિંદના નાગરિકનું બાળપણ ધરાવના છે. પ્રાથમિક કેળવણી એ હિંદના નાગરિકની ગળથૂંથી છે. આથી તે સુધારવાને માટે પાપામાં જઈને વિચાર કરવો જોઈએ. તેણે વિચાર વધારીશિક્ષણપદ્ધતિ છે. એનું પરિશીલન હવે જાડે ભતરીને તથા વ્યાપક રીતે કરવું જોઈશે. સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણને ફરજિયાત કયું છે એ તો કીક છે; પરંતુ એની સફળતાની સાચી કસોટી કદ નથી, પણ શુદ્ધ છે. અને પ્રાથમિક કેળવણીની શુભમતા તેમાં વધારીશિક્ષણ કેટલી ઉત્તરણ છે એની ઉપર અવલંબે છે. સરકારે આ ધ્યાનમાં રાખેલું છે, અને તેથી જ આપણી કેળવણીમાંથી નાશ પામેલી ઉલ્લોગ અને જાતમહેનતની શક્તિ પાછી થઈ આપણા શિક્ષકોના ઉલ્લોગ તાલીમ વર્ગો સરકારે શરૂ કર્યા છે. એવા વર્ગો નિલ્લે નિલ્લે ચાલે છે. હમણાં તેનું એક સત્ર પૂરું થયું. તેની પૂર્ણાહુતિના કેટલાક હેતુક મને મળ્યા છે. તેમાંથી નીચે ઉતારું

હું. વચક તે પરથી પણ આ કેળવણીમાં ક્રાંતિનો પ્રયોગ કેવો અસરકારક નીવડી શકે, એ જોઈ શકશે. મૉ

૧

કેળવણી જીવન છે

[અમદાવાદ યુનિસિપલ શિક્ષક તાલીમ વર્ગ શુભરાત વિભાગીકમાં ચાલે છે. તે દિવાળી ઉપર પૂરો થયો, ત્યારે તેનાં (૨૦ + ૧૦) શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ છેલ્લે દિવસે મળ્યાં દર્તાં. તે પ્રસંગે તેમને વિદાય આપતાં શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ કચેલી વાતચીતનો સાર નીચે આપ્યો છે:]

સચોટ શિક્ષણપદ્ધતિની મારી બાપ્પા કે કસોટી એવી છે કે, શિક્ષણનું કામ કરતાં તે દ્વારા શિક્ષક બને પણ કેળવણી: કામ કામને શીખવે એ ધોરી સિદ્ધાંત મુજબ પોતાના કામ દ્વારા શિક્ષક પણ બાળક વધે અને તે કામમાં તેને સર્જનનો આનંદ અને સંતોષ મળે. આ વર્ગના તમારા અધ્યાપકો શ્રી. ડી. કોલેનેમાં ટ્રેનિંગ પામેલા નથી, પણ તે બધા પોતાના કાર્યથી કેળવાયેલા છે. આ કારણથી જ આજે આવાં કામો માથે લેવાય છે, અને એના અનુભવથી ધણતા જઈને એવાં કાર્યો કરીએ છીએ કે જે શુભરાતને ગમે અને શુભરાતના કિતમાં હોય.

આ પદ્ધતિથી કામ કરવાથી અમે પણ કેળવાઈએ છીએ. તેથી, સંભવ છે કે, આ તાલીમ વર્ગમાં જે કામ થયું તેના કરતાં પણ વધારે સાડું કાર્ય આવતા નવાં વર્ગમાં થાય. એમ નવો વર્ગ વધારે સારો ચાલે ત્યારે તમે એમ અદેખાઈ ન કરશો કે અમને એનો લાભ ન મળ્યો. કેમ કે તમે જે શાન મેળવેલું છે તેનો ઉપયોગ આવી પદ્ધતિથી તમારી શાળામાં જઈને કરશો, એટલે તમે પણ તમારા કાર્યથી વધારે પ્રાપ્ત કરી શકશો; એવી સુંદર આ શિક્ષણપદ્ધતિ છે. ગાંધીજીની વધારીશિક્ષણપદ્ધતિના સિદ્ધાંતનો આત્મા આ છે.

આજે વધારીશિક્ષણયોજના વિશે ધણા વિવિધ પ્રકારના વિચારો સેવાય છે. કોઈ એમ કહે છે કે, આ યોજના ગામડાંઓ પૂરતી સારી છે, પણ શહેરમાં તેને અમલમાં મૂકવી મુશ્કેલ છે. શ્રી. કેળવણી તરફ હવેલા માધ્યમોના માનસને આ નવા વિચારો તરફ વાળવું એમાં પણ મુશ્કેલી છે. પણ આ કેળવણીનો પ્રયોગ સફળ કરીએ તો જ કેળવણીની કેટલીક મર્યાદા

૧૯૩૭માં “વધાયોજના”નો અખતરો મુંબઈ ઈલાકામાં શરૂ થયો. પાંચ છ વર્ષ આશ્યે. ૧૯૪૬માં વધાયોજનામાં ફેરફારનો નિર્ણય થયો. પ્રાથમિક શાળામાં ઉદ્યોગને રચન આપવા નક્કી થયું, અને તે માટે ૧. ખેતી, ૨. વસ્ત્ર, ૩. મકાન-લાકડકામ આ ત્રણ ઉદ્યોગ પાસ કર્પા. તે વખતે એવો આશય ન હતો કે આ ઉદ્યોગો શીખવી બાળકોને એના કારીગર બનાવવા. પણ બાળકોને ઉદ્યોગ શીખવતાં શીખવતાં જ્ઞાન આપવું એ આશય હતો. આ ત્રણ ઉદ્યોગો એવા છે કે તેના વિના કાર્કને ચાલી જ શકે નહીં. માનવ સમાજની જરૂરિયાત અંગેના આ ઉદ્યોગો શાળામાં શરૂ કરી તે દ્વારા સંગીન જ્ઞાન આપવું.

અત્યારે એપ્રિલે મારફત જ્ઞાન આપીએ છીએ તેનાથી બાળકોના મગજ ઉપર બોલે પડે છે ને બાળકો તે માત્ર પોષક માદક ગોખીને તૈયાર કરે છે. એટલે બાળકો શાળામાં ભણે છે પણ ગણ્યતાં નથી. પ્રાથમિક શાળામાં નિયમે ભણાવ્યા, રચનથી વગેરેના નિયમે શીખવ્યા; પણ એક ટોકો બાળક એવાં નીકળ્યાં કે જેણે તે પ્રાણી દુનિયામાં એ પ્રમાણે ચાલે છે. જે જ્ઞાન અપાય છે તે પુસ્તક કે વાણીથી અપાય છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન કૃતિથી ન અપાય ત્યાં સુધી તે સંગીન બનવું નથી.

છેલ્લાં ૨૫ વર્ષમાં કૃતિમય શિક્ષણ આપવા વલ્ન કર્યો. કાગળકામ, માટીકામ વગેરેમાં બાળકો રસ લે છે ને તલ્લીન બને છે. આ ચીજોનું પ્રદર્શન પણ કરાવું. પણ છેવટે એ ચીજોનો નાશ થતો; કલા કાર્મની નહોતી. આમ બાળકોએ પ્રાણુ રેડી બનાવેલી ચીજોનો નાશ નોઈ બાળકને આવી જરૂર આવ્યાત થતો હતો. બાળકોની અવલોકનશક્તિ તીવ્ર હોય છે. બાળકના કામને આમ તરછોડવાથી તે બાળકને એમ લાગે કે પોતે બાળક છે, તેથી એનાથી કંઈ જ ચર્ચ શકે નહિ. આ રીતે બાળકમાં હીનભાવ પેદા થાય. બાળક સમાજને ઉપયોગી કાર્ક ચીજ બનાવી શકતો નથી એવી ભાવના બાળકમાં પેદા થાય. આ બરોબર નથી. બદલે, સમાજમાં જે જાતનાં કામો થાય છે તે બાળક કરે, તેમાં પોતે ફાળો આપી શકે, તો તેમાંથી બાળકનો વિકાસ થાય છે.

ખેતીનો ઉદ્યોગ અંકલેશરના મિશનમાં ફળીજીત થયો છે. ત્યાં બાળવર્ગનું બાળક નાનકડા પ્લોટમાં થોડી ચીજો ઉગાડે છે. એક કે દોઢ માસમાં બીંડ,

ચુવારશીંગ થાય. બાળક તેમાંથી બીંડા વગેરે ઘેર લઈ જાય ત્યારે તે બાળકને આનંદ થશે કે સમાજમાં ઉપયોગી ચીજો તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને સમાજ તે વાપરી શકે છે.

બાળક કૃતિ ને વણુવે ને તે કાપડો હુકડો પેદા કરે અને તેમાંથી ટોપી કે કબજો બનાવી બાળક પહેરી શકે ત્યારે બાળકને ખાતરી થશે કે, સમાજના બીજા માણસ જેવું હું કરી શકું છું.

બાળક પહેલાં જ વર્ષમાં વેલણુ બનાવી શકે ને પોતાની માને તે વાપરતી જોશે ત્યારે તેને આનંદ થશે. આ બધી વસ્તુઓ એવી નથી કે, જૂની પદ્ધતિના કાગળકામ સાફ ટેબલ પર રહે ને છેવટે ફેંકી દેવાય.

બાળકને માણસ બનાવવા માટે જે જાતની ચીજ નોઈએ છીએ, તે ઉદ્યોગ મારફત મળી શકે છે. આ માટે કેલાક પ્રયત્ન કરે છે કે, બાળકને ઉદ્યોગો જ કરે તે ભણે ક્યારે?

‘વધાયોજના’નો પ્રયોગ જુદી જુદી શાળામાં ચાલે છે ને બે કલાક ઉદ્યોગ માટે ને ત્રણ કલાક ખીજ વિષયો માટે રખાય છે. ગયા રિસેમ્બરમાં ડૉ. કામલ શિક્ષણ વિભાગના એ. ઈ. હતા; તે પ્રાયોગિક માનસ શાસ્ત્રના જાંઝ અધ્યાસી છે. તેમણે બાળકોનું માનસ તપાસવા તરકીબો શોધી ‘કાદી અને અધ્યાસનું લેવલ તપાસવાની એક પ્રયા દાખલ કરી, બાળકનું લેવલ તપાસવા તેમણે પરીક્ષા કરી જુદી જુદી શાળાઓનું સામ્ય આણીને બાળકોની પરીક્ષા કરી. આ પરીક્ષાઓનો હેવાલ એવો છે કે, એજિક શાળાના બાળકો ધતર શાળાના બાળકો કરતાં એછા જીતમાં નથી. શિક્ષક રકોલરશિપ પરીક્ષા માટે ૬ બાળકો તૈયાર કર્યા ને સત્તામાં તેમને બેસાડ્યા. ૨૫૦ જથ્થુ એ પરીક્ષામાં બેઠા હતા ને તેમાંથી માત્ર ૪ ને રકોલરશિપ મળવાની હતી. અને તેમાં આ ૬માંથી ૪ ને આ રકોલરશિપ મળી. આ શાળા જરૂર સારી ગણાય.

એજિક શાળામાં બે કલાક શિક્ષણ આપું મળે છે, છતાં જ્ઞાન અને આવડત તો તેમના બાળકોમાં હોય જ છે. આ બધા માટે ઉદ્યોગ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ખસંદ કરેલો ઉદ્યોગ બાળકોને વધારે સારાં બનાવે છે. કાંતણુ પીંજણુનો ઉદ્યોગ કોંગ્રેસનું Sentimentalism કેવળ લાગણીવેશ છે એમ ન ગણવું નોઈએ.

શાળામાં ચંપલ તેમ જ પાકીટ બનાવવાનો ઉલ્લેખ દાખલ કરી શકાય. બાળકો પોતે બનાવેલી ચીજ ધત્તર સમાજના જન વાપરી શકે છે એવું બાળકો જુએ તો બાળકના માનસનો વિકાસ થાય.

પહેલાના પૂર્વગ્રહો છોડી-દૂર કરી, ઉલ્લેખનું સ્થાન

સ્વરાજ્ય-કાષિ લોકમાન્ય

સ્વામી વિવેકાનન્દે આપણા દેશમાં ભારે મોટી ધાર્મિક જગતિ પેદા કરી. આ દુનિયા એ કેવળ માણસો પસાર છે, માયાની પાયરેલી જાળ છે, તેમાંથી જેમ તેમ કરીને છૂટવું નોઈએ અને મોક્ષનો રસ્તો પકડવો નોઈએ, એટલો જ જેનો અર્થ કરવામાં આવતો હતો તે વેદાન્તને બેરે છલોકાંતું જીવન તેજસ્વી, બેમવાળું, સેવાસમર્થ અને શાંતિદાયક કેવી રીતે બનાવવું એ આપણને તેમણે બતાવ્યું, અને વેદાન્ત એ જ હિંદુ સ્તાનનો અને દુનિયાનો શુદ્ધ ધર્મ યદિ શકે તેવો છે એની જગતને ખાતરી કરી આપી. સ્વામી વિવેકાનન્દનું આ કાર્ય કદી પણ વારી થાય તેવું નથી. દિવસે દિવસે તે વધતું જ જવાનું છે. વેદાન્તને વિષે લોકોમાં કેટલોક વખત અનાસ્થા પેદા થશે, કેટલાક દિવસ તેમની દિશા ભૂલ થશે, છતાં એક વખત વેદાન્તધર્મનું યથાર્થ આકલન થશે એટલે માણસ અને સમાજ ફરી ફરી એ ધર્મ તરફ જ દોડી જવાના. દરેક યુગાન્તરને પ્રસંગે તેમ જ દરેક ઉત્થાપનને વખતે વેદાન્તનું નવેસર પુનરાવર્તન થવાનું જ.

આ વેદાન્તધર્મની આજના જમાનાને અનુરૂપ થાય એવી રજૂઆત કરવાનું કામ વિવેકાનન્દે ક્યું તેથી સ્વામી વિવેકાનન્દ આ જમાનાના યુગપુરુષ ગણાય છે.

કેટલાક લોકો આવી જ કાઈ સુગ્રવર્વનકારી સાર્વભૌમ કલ્પનાથી તરબોળ હોય છે, છતાં તેમને મન પોતાની પેટીના રોમિંદ સ્વાલોહું એટલું બધું મહત્ત્વ હોય છે કે પોતાની બધી કાર્યપ્રણાલીનું મંગલ તેમને તદ્દન વહેવારુપણના પાયા પર જ કરવાની ફરજ પડે છે, અને યુગકાર્યને પણ તે તે ધડીનું અથવા બહુ તો તે તે દિવસનું કાર્ય બનાવવું પડે છે. વિવેકાનન્દને જો આપણે યુગપુરુષ (man of the age) કહીએ તો લોકમાન્ય દિગ્ગજ પ્રસન્ન-પુરુષ (man of the hour) કહેવા પડે. સાને જે પરિચિત આવી પડે તેનો સામનો શી રીતે કરવો, આવી પડેલી

કેળવણીમાં ઉપયોગી છે કે નહિ તેનો વિચાર કરો. જે ઉલ્લેખ પસંદ કરો તે એવો હોવો નોઈએ અને તેમાંથી એવી ચીજ ઉત્પન્ન થવી નોઈએ કે સમાજ કે બાળક તે વાપરી શકે.

પ્રસંગ શી રીતે પસાર કરવો, અને ન્યાં ઊભા હોઈએ ત્યાંથી એક કમળું આગળ શી રીતે ખસવું, એટલો જ વિચાર કરવાનું તેમને ભાગે આવ્યું હતું. અને તેથી જ ગીતા જેવા દંડ પર જીવનના રહસ્યનું ઉદ્ધાટન કરનારા ત્રૈકાલિક ગ્રંથ પર ભાષ્ય લખતી વખતે પણ તેમને તેમાંથી આજની ધડીનો ધર્મ જ કાઢીને લોકો આગળ રજૂ કરવો પડ્યો.

અકસ્માત જડત્તુ સમાજને કમપ્રવણ કરવાનું અત્યંત આવશ્યક હોવાથી તેમણે ગીતામાં કહેલા યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ ધ્યાદિ મહાન તરવોને કંઈક ગોણું સ્થાન આપીને કમચોગને તેમણે પ્રધાન્ય આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ સાત્ય, અહિંસા વગેરે જેવાં સાર્વભૌમ ધર્મોને પણ યોડુંક મધ્યસ્થાની આવશ્યકતા શી રીતે ઊભી થાય છે એ કહેવું તેમને જરૂરનું જાણ્યું. જાણ અને બાધા સમાજને સર્વોચ્ચ જીવનનો બોધ આપતા પહેલાં પ્રથમ બ્યવહારજ્ઞાન અને કુનેહની શિખામણ આપવી પડે છે, કારણ કે જેમને બેજીનું જ નથી એવાઓને કેવળ પંડિતાઈ આપીએ તો તેઓ પદનમ્રખં વેદિયા જ થવાના અને તેમને જીવનધર્મ સમજાવીએ તોપણ એ બાધાઓને તેમાંથી મરણધર્મ જ જડવાનો. એટલા માટે પ્રથમ તેમને નફોટાનો વિચાર કરતાં શીખવવું, વહેવાર શું કહે છે તે સમજવાની દષ્ટિ આપવી અને પછી જ સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનના ઊંડા સમાજને પાવા નોઈએ. લોકમાન્યને આ પદ્ધતિ સ્વીકારવી પડી. પરંતુ સરકાર પરાપકાર કરવા ખાતર અહીં રાજ્ય કરવા આવી નથી, તે ગમે તેટલું મધુરે બોલે તોપણ તેનો હેતુ સ્વાર્થનો જ હોવાનો; તેથી શત્રુની શી ચાલખાજ છે તે ચેતતા રહીને જોવી નોઈએ એમ તેમણે શરૂઆતથી જ જનતાને શીખવી દીધું.

ધર્મની અને સમાજ સુધારાની બાબતમાં પણ તેમણે લોકોને યોગ્ય સમય ને સ્થાન એળખતાં શીખવ્યું.

ઉપરાંત કેટલાક લોકોએ, જેને 'અ'ની વારાસદી કહેવામાં આવે છે, (પણ 'અ'ને બારાખડી હોય ખરી કે?) તે પ્રમાણે અનુક્રમે દ, ઈ, ઉ, ઊ, ઇ, એ ને ઝિ, ઝી, ઝુ, ઝૂ, ઝે, ઝે એમ લખવાનું સૂચવ્યું છે. અત્યારે આ વસ્તુ ચિકિત્સે કેટલાક ભાગમાં ચાલુ થઈ છે. આ પ્રયોગને પણ વરસો આગાઉથી ગુજરાતી લિપિમાં ધટ્ટનું સ્થાન મળ્યું છે. તેમાં ઇ, ઈ, માટે 'એ, ઐ' કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ દ, ઊ માટે તે દબ નથી ચલાવી. એ વિષે એમ માનવું કે તે સૂઝી ન હોય, એ ઝોણું સંભવિત લાગે છે. અ, ઇ, ઊ મૂળ પ્રાચીનિક સ્વર છે; તેમની સરખામણીમાં 'ઇ, ઐ' પ્રાચીનિક નથી; તેથી પ્રથમ ત્રણ સ્વરો માટે સ્વતંત્ર પ્રતીક નાગરીમાં ચોખ્યાં છે અને તે ચોખ્ય ગણાય. એટલે તેમને 'બારાખડી'માં નાંખવા એ બરોબર નથી. શ્રી. જેશિંગલાલ તેમની એપીડીમાં આ બાબત સ્વીકારીને 'દ, ઈ, ઊ' ને તેમ જ રહેવા દે છે, એ નોંધપાત્ર છે.

ઉદ્ધું લિપિ વિષે પણ તે કહે છે કે, એમાં સુંદરતાનું ખાસ લક્ષણ રહેલું છે. ઉપરાંત, નાગરી કરતાં તે ઝટ અને પ્રવાહભરે લખી શકાય છે. તેના એ ગુણ પરથી તેમણે એટલે સુધી ભીતિ બતાવે છે કે, ઉદ્ધુંના આ લક્ષણને લીધે બનવા ભેગ છે કે તેની આગળ નાગરીને નમવું આપવું પડે. પણ ઉદ્ધું પરદેશી લિપિ છે કહીને તે તેને રદ કરે છે. આ દલીલ પુસ્તિકામાં લીધેલા વિજ્ઞાનશુદ્ધ લિપિવિચારમાં ભંગ કરનારી ગણાય. અને ઉદ્ધું પરદેશી શી રીતે? વળી, જે ઉદ્ધું લિપિ લખવામાં સારી હોય તો, લાગણીને આડે આવ્યા દીધા વગર, લેખકે કમૂલ કરવું જોઈતું હતું કે, ગાંધીજી એ રાષ્ટ્રલિપિની વાત કરે છે તેમાં ઉદ્ધુંને અંગે આ એક વિશેષ કારણ છે. પરંતુ વાત એમ છે કે, લિપિ એવો તો મમતાની લાગણીનો વિષય છે કે, કેવળ તર્કશુદ્ધતા તેમાં ઝાઝી અસર કરી નથી શકતી. આજે સ્થિતિ એવી છે કે, પ્રાંતભાષાઓ પોતાની લિપિ છોડવા નારાજ છે; અને એકબીજા પ્રત્યે એવો ભાવ છે કે, બીજા પ્રાંત-લિપિને પોતાને કે રાષ્ટ્રલિપિને સ્થાને લેવામાં તે આડે આવે છે; બલેને તે લિપિ લાયક હોય, છતાં તે સામે અનુચિત રહે છે. તેથી જ નાગરી સુધારણા પણ, બન્યો-બનાવેલો ગુજરાતી નમૂનો તૈયાર છે છતાં, તે સ્વીકારી શકતા નથી.

આ સ્થિતિમાં શું કરવું જોઈએ? બધી પ્રાંત-ભાષાઓની એક લિપિ થાય એ વાત ઉત્તમ ગણાય. અને રાષ્ટ્રભાષાને માટે પણ એ એક લિપિ હોય. એ આદર્શ છે; તે તર્કશુદ્ધ છે. પણ જીવન એમ તકથી ચાલતું હોત તો શું જોઈતું હતું? એટલે, આયોજનાં થવું જોઈએ એવું કે, દરેક પ્રાંતભાષા પોતાની લિપિ રાખે; અને રાષ્ટ્રભાષા ઉદ્ધું નાગરી બંને લિપિમાં લખાતી રહે છે એમ લખાયે રહે. (તેમાંથી ઉદ્ધુંને ભકારો આપવો એ પણ તેથી જ ઘાતક અને અવહેવાર બને છે.) એ રીતે વર્તતાં બ્યારે પ્રાંતોમાં એકલો અરિમતાભાવ ઝાણો થશે અને એકદેશ-ભાવ તેનો નિવાસક ખનશે, સારે ઉપરના તર્કશુદ્ધ આદર્શ તરફ જવાશે. લિપિસુધારકે ક્રમે ક્રમે અને અગ્રણ્યપણે થતો જ જાય છે, એ તો કાર્ક પણ લિપિનું સ્વરૂપ ૫૦-૧૦૦ વર્ષ પર અને આજે જેવું છે, તે પરથીય તરત જણ્યારી. માણસોના પહેરવેશ, રૂપરંગ છંદ પણ નથી ફરતાં! આપણા મોથી પેઢીના પૂર્વજને જોતાં આજે તે આપણને કેવા લાગે! તેમ જ લિપિ વિષે પણ કહી શકાય. એટલે શ્રી. જેશિંગલાલ કહે છે તે શાસ્ત્રીય રીતે ઘણું અંશે ખતું હોય છતાં, ગુજરાતી નાગરીને હિંદની એક લિપિ કરવાનું કહેવું, એ ન બને એવી વાત લાગે છે. શ્રી. રામજીએ ચોક્કસ વખત પર કહ્યું એમ, પોતાને જે લિપિ આવડે તે દ્વારા પણ રાષ્ટ્રભાષા શીખો; એટલું જ નહિ, અને તેટલી પ્રાંતભાષાઓ પણ જણાતી થવી જોઈએ. પ્રશ્ન આજે હિંદમાં વસતાં સર્વ કોમનાં, પ્રાંતનાં, ભાષાનાં, ધર્મકર્મનાં ભાષિતહેતોએ સાચો એકદેશ-ભાવ કેળવવાનો છે. લિપિની વાતના અંધપ્ર પર આજે ટોપલો દાંકવો, અને છે તેમ આજે તો આગળ ચાલવું. એટલે કે, પ્રાંતભાષાઓ પોતાની લિપિ ભલે રાખે; હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્રભાષા તેની બંને લિપિમાં ભલે ચાલે—તેમાંથી એક કરવા તરફ જવામાં આજે મૂંઝવાડો ને વૈમનસ્ય થાય એમ હોઈ, તે ભારે ભૂલ છે. અને હિંદુસ્તાનીના વિકાસમાંય વિપ્લ આવે છે. પ્રશ્ન છે હિંદના બધા લોકને લખતા પાંચતા અને અસપરસ સમજતા કરવાનો. તેમ કરવાને માટે જો તર્ક કહે તે બધી ભેગવાઈ થતી હોય તો કેવું સારું! પણ એ બનતું નથી. તો પછી સમજણ લોક તરફે આપણે કેવળ તર્કને આગળ

ન કરીએ, અને જીવનને વફાદાર બનીને પ્રાંતલિપિઓને તથા બંને રાષ્ટ્રલિપિઓને આજે સંધરીએ. અને પેલા ખિરતી ભજનમાં ગાયું છે એમ, આજનાં વાદળ વીખરાય ત્યારે, શું કરવું તે સૂઝશે. તે વખતે એ

પ્રમાણે કરવામાં બધી રીતની સંરળતા પણ હશે. દેશની બંધારણ-સભા પણ આ જ વૃત્તિ ધારીને વર્તે તો તેની શોભા અને લાયકાત પણ છે.

૨૦-૧-૪૮

મગનભાઈ દેસાઈ

સં. ૨૦૦૪નાં કાર્તિકી પંચાંગે

‘શિક્ષણ અને સાહિત્યના’ના ૧૯૪૭ના મેંબરના અંકમાં શ્રી. કિ. ધ. મ. ની ‘સંવત ૨૦૦૪ના કાર્તિકી પંચાંગે’ ઉપરની સમાલોચના આવી છે. પ્રત્યક્ષ પંચાંગમાં ‘જનમભૂમિ’ના પંચાંગ ઉપરાંત ‘સંદેશ’નું મોડું અને નાનું પંચાંગ અને ‘મહેન્દ્ર જૈન પંચાંગ’ ગુજરાતી ભાષામાં નીકળે છે.

આ પ્રત્યક્ષ પંચાંગનું અને જૂનાં અહલાધવીય પંચાંગનું આરંભસ્થાન એક જ છે, તેથી વિભાગાત્મક નક્ષત્રો અને રાશિઓના પ્રદેશો બંને પ્રકારનાં પંચાંગોમાં એકસરખા જ આવે છે. તેથી આ બંને વચ્ચે “સરહદોને અંધડો” મિત્રકુલ નથી. આ બંને પ્રકારનાં પંચાંગોની વચ્ચે અહોની રિચિતિની બાબતમાં ધણુ અંશોનો ફરક દેખાય છે, તેનું એક જ કારણ છે અને તે અહલાધવીય પંચાંગોની રચૂલ અદ્યતિ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, અહલાધવ અંધનું અદ્યતિનું રચૂલ છે, અને તેથી અહલાધવનું જ આરંભસ્થાન લેવા છતાં અહલાધવીય અહો ફરકવાળા આવે છે. આનો બીજો કાર્ષ્ણિકાજ નથી. અહોની વાસ્તવિક જે ગતિ દેખાય તે સ્વીકારવી જ જોઈએ. “પ્રત્યક્ષ દર્શન સાથે ગણિતી આંકડાઓનો મેળ બેસવો જોઈએ” એ લેખકના મત સાથે હું મળતો થાઉં છું, અને તેની સાથે એટલું ઉમેરું છું કે, પ્રત્યક્ષ દર્શન સાથે પ્રત્યક્ષ પંચાંગના આંકડાઓનો મેળ બેસે છે. અને અહલાધવીય પંચાંગોના આંકડાઓનો મેળ બેસતો નથી. આ ફકીકતને અહલાધવીએ ઘણી વાર અપનાંશ અને આરંભસ્થાનના વિવાદરૂપે મુદ્દાની માહળ છુપાવે છે. પણ અહલાધવીય પંચાંગના કાર્ષ્ણિકા પછી બે અહોની બાદખાકી એટલે અંતર લેા અને તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પંચાંગ અને ‘નોટિકલ’ના અહોનાં અંતરો લેા. આમ કરવાથી માલુમ પડશે કે, પ્રત્યક્ષ પંચાંગે, ભલે તેઓ ગમે તેટલા અપનાંશોનાં હોય, તોપણ તેમાંના કાર્ષ્ણિકા પછી બે અહોનું અંતર ‘નોટિકલ’ના તે બે અહોના અંતરની સાથે બરાબર મળી રહે છે, ત્યારે અહલાધવીય અહોનાં અંતરો ‘નોટિકલ’ના અહોનાં અંતરો સાથે મળતાં નથી.

આ મુદ્દો વધારે સમગ્રાય એટલા માટે એક ઉદાહરણ લઈ છું. જ્યારે બી. પી. સી. આઈ. રેલવેના માઈસી કોલાબાથી મપાતા હતા, ત્યારે સુરતના ૧૬૪ માઈલ અને અમદાવાદના ૩૧૪ માઈલ લખાતા હતા. હવે આ માઈલો મુંબઈ સેન્ટ્રલ સ્ટેશનથી મપાય છે, તેથી સુરતના ૧૬૦ માઈલ અને અમદાવાદના ૩૧૦ માઈલ લખાય છે. આનું કારણ ૨૫૪ છે, અને તે એ કે, મુંબઈ સેન્ટ્રલ કોલાબાથી ૪ માઈલ ઉતરે છે. હવે આ બંને પદ્ધતિઓમાં અમદાવાદ અને સુરત વચ્ચેનું અંતર ૩૧૪-૧૬૪=૧૫૦ અને ૩૧૦-૧૬૦=૧૫૦ એમ સરખું આવે છે અને આવું જ જોઈએ, કારણ કે માઈલ માપવાનું આરંભસ્થાન બદલાવાથી કાર્ષ્ણિકા પછી બે જગાની વચ્ચેનું અંતર બદલાઈ જતું નથી. તેથી આરંભસ્થાન એટલે અપનાંશ ગમે તેટલા હોય, તોપણ કાર્ષ્ણિકા પછી સરા પંચાંગના અહોની વચ્ચેનાં અંતરો ‘નોટિકલ’ના અહોનાં અંતરોની સાથે બરાબર મળી રહેવાં જોઈએ. બે આમ ન બને, તો તે પંચાંગ છોડવું છે, એમ નિઃશક રીતે સાબિત થાય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, પ્રત્યક્ષ પંચાંગોના અહો બરા છે અને અહલાધવીય અહો ખોટા છે એમાં કંઈ શંકા નથી. અહલાધવીય પંચાંગો એ પોતાના અહો પ્રત્યક્ષ પંચાંગે પ્રમાણે મુધારી લેવા જોઈએ, એ સિવાય કાર્ષ્ણિકા રસ્તો તેઓની પાસે રહેતો નથી.

ઉપરી ચર્ચા પછી બંને પ્રકારનાં પંચાંગોની વચ્ચે આવતા તિથિઓના ફરકને વિષે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. આ ફરક મુખ્યત્વે અહલાધવના રચૂલ ચંદ્રને લીધે આવે છે. મુંબઈ અને અમદાવાદના સૂર્યોદયોની વચ્ચે જે ફરક પડે તેને લીધે આ બે ગામનાં પંચાંગોમાં ફેર પડે, પણ એક જ ગામની તિથિ તો એક જ આવવી જોઈએ. પણ અહીં તો એમ પણ બનતું નથી. અમદાવાદના ‘સંદેશ’ અને ‘મહેન્દ્ર જૈન પંચાંગ’ના આંકડા એકસરખા છે, અને અમદાવાદનાં બીજાં અહલાધવીય પંચાંગોના આંકડા તે કરતાં જુદા છે. આ અહલાધવીય ગણિતની રચૂલતાને લીધે જ છે. મુંબઈ માટે પણ એ જ પ્રમાણે છે.

હરિહર મા. ભટ્ટ

સ્વાવલંબી ખેતીવાડી કોલેજ

પૂ. ગાંધીજીએ ૧૯૩૭માં લખ્યું હતું કે, 'ખેતીવાડી કોલેજોને સ્વાવલંબી હોય તો જ એનું નામ સાર્થક થાય.' આપણે ત્યાંની ખેતીવાડી કોલેજોને સ્વાવલંબી નથી પણ અર્થાળ છે, એટલે કેટલાકને ગાંધીજીનો ઉપરનો વિભાર વહેવારુ છે કે કેમ તેની શંકા થાય છે. તેમને એમ લાગે છે કે, કેળવણી લેતાં લેતાં ખર્ચ પૂરતી કમાણી વિદ્યાર્થી કરી શકે નહિ. પણ અમેરિકામાં તેનો પ્રયત્ન કેલિફોર્નિયામાં થયેલો છે અને તે સફળ માલુમ પડ્યો છે. તે પ્રયોગની થોડી દખીકત 'રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ' માસિકમાંથી અહીં ઉતારી છે.*

કેલિફોર્નિયાની વિવિધ ઉદ્યોગવિજ્ઞાન કોલેજ સન લુઈઝિયોનાની બહારની બાજુએ આવેલી છે. તેને અંગે ૨૦૩૮ એકર જમીન છે અને તેની ખેતી વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા થાય છે. તે જમીન ઉપર ૩૨૨ અને માંસ માટે ગ્રાણીઓ રાખવામાં આવે છે, શાકભાજી અને અનાજની ખેતી કરવામાં આવે છે અને બાજ બગીચાનું કામ કરવામાં આવે છે.

આ સંસ્થામાં વિદ્યાર્થી પોતાનો સમાજસેવાને કે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શરૂ કરે તે પહેલાં કાર્ષ ધંધા શીખી લે છે, જેથી કાર્ષ કારણે તેને કોલેજનો અભ્યાસ અધવચ્ચ છોડવો પડે તો પોતાનું સારી રીતે ભરણપોષણ કરી શકે. સંસ્થા તરફથી જ દરેક વિદ્યાર્થીને કમાણીનો કાર્ષ તે કાર્ષ ધંધા શીખી લેવાનું ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. તે સંસ્થાના જ કેટલાક કેળવણીકારો એ પ્રયોગની વિરુદ્ધ હતા, પણ ત્યાંના પ્રમુખ જુલિયન એ. મેકકીના આગ્રહથી ઉપરની ધોરણે ત્યાં બાર વરસથી કામ માલે છે અને તે સફળ થયું છે એવી ત્યાંથી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ સાક્ષી પૂરે છે.

એડવર્ડ સેન્ટોસ નામનો વિદ્યાર્થી કહે છે કે, તે કોલેજમાં ચાર વરસ શીખ્યો તે દરમિયાન તેણે પોતાનું ખર્ચ કાઢ્યું (વાર્ષિક ૩૦૦ ડોલર), તે ઉપરાંત લાં ૩૫૦૦ ડોલર કમાયો, વિદ્યા શીખ્યો અને પદવી પ્રાપ્ત કરી. તે જ્યારે કોલેજમાં લણવા આવ્યો ત્યારે પોતાની સાથે ખર્ચના પૈસા લાવવાને બદલે બે ઉમદા ગાયો લઈ આવ્યો હતો.

બિચ ક્રીકલો નામના વિદ્યાર્થીએ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો ત્યારે પોતાના અભ્યાસનું ખર્ચ કાઢવા ઉપરાંત આજીવ્યાનુ થોડી જમીન ખરીદીને શુદ્ધ જાતનાં મરઘાંઉછેરનું કામ શરૂ કર્યું હતું.

એ જ રીતે બીજા વિદ્યાર્થીઓમાંથી કાર્ષ એ સાબરો ઉછેર્યા તો કાર્ષ એ ઘેટાં ઉછેર્યા; કાર્ષ એ મરઘાં ઉછેર્યા તો કાર્ષ એ શાકભાજીની ખેતી કરી. તેમાંથી કોલેજનું ખર્ચ કાઢ્યું અને વધારામાં ખચત કરી. સાથે સાથે વિદ્યા શીખ્યા અને સ્વતંત્ર ધંધા શીખ્યા. તથા જાતમહેનતથી પોતાના ખર્ચ ઉપર લેભા રહેતાં શીખ્યા.

આ રીતે લણવા માટે વિદ્યાર્થીઓને શરૂઆતમાં સંસ્થા તરફથી મૂડીના રૂપમાં મદદ કરવામાં આવે છે. તેને માટે એક બેન્કમાંથી ૩૦૦૦ ડોલર લઈને એક વિદ્યાર્થી મદદ કરી શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી નવા વિદ્યાર્થીને તેની પાસે પૈસા ન હોય તો રકમ ધીરવામાં આવતી. નવા વિદ્યાર્થી પોતાના કામની જોખના બનાવીને રજૂ કરે અને મૂડીની મદદ માટે અરજી કરે એટલે તેને તે રકમ આપવામાં આવતી હતી. કેટલાક વિદ્યાર્થી એ રીતે રકમ લેવાને બદલે મૂડીનું કામ કરીને જરૂરી મૂડી ભરી કરતા. કાર્ષ હાગિલુ એનિલ કે ઝોગ્ગર સંધારી આપીને પૈસા મેળવતો, તો કાર્ષ મરઘાં બતકને સંભાળવાનું કામ કરીને પૈસા મેળવતો. અથવા તો કાર્ષ સહકારી ધોરણે ખેતી કરીને પૈસા મેળવતો.

ગ્રાણીઓને કોલેજનાં ગ્રાણીઓ સાથે રાખવાની અને ખવડાવવા વગેરેની સગવડ હોય છે અને દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના ગ્રાણીઓને સંભાળે છે. તે પોતે તેના ખર્ચનો હિસાબ રાખે છે અને જ્યારે ગ્રાણીને વેચી દે છે ત્યારે તેની પાછળ થયેલું ખર્ચ બાદ કરતાં જે વધે તેમાંથી કે વિદ્યાર્થીને મળે છે અને કે વિદ્યાર્થી કેમકે જમા થાય છે. આ ફંડ બાર વરસમાં વધીને એટલું થયું છે કે, તેમાંથી શરૂઆતમાં લીધેલી ૩૦૦૦ ડોલરની લોન બેન્કને પાછી ચૂકવી દેવામાં આવી છે અને ૯૦,૦૦૦ ડોલર તેમાં ભેગા થયા છે. આ ઉપરથી તે કામ જેવું ચાલતું હતું તેનો ખ્યાલ આવે છે.

આ કોલેજની કામગીરીથી એટલું સાબિત થયું છે કે, ખેતીવાડી અને ધંધાની કોલેજોમાં આ કદખના

* Readers' Digest, August 1947.

'You can take a cow to college and make it pay.' By F. J. Taylor.

મુખ્ય કામ કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે કામ કરવાથી વિદ્યાર્થી ધંધાનું વિજ્ઞાન શીખે છે અને સ્વતંત્ર ધંધો કરતાં શીખે છે. ગાંધીજી જે ધરે છે તે આ કોલેજે સિદ્ધ કરી ગતાવ્યું છે. આપણે ત્યાં પણ એમ ન થયા માટે કોઈ કારણ નથી.

ગાંધીજી પાયાની કેળવણીમાં શરૂઆતથી બાળકને ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી અપાવવા ઇચ્છે છે. તેમાં રહેલો સિદ્ધાંત આપણા કેળવણીકારોએ સ્વીકારેલો છે. તેનો

આગ્રહ હોય તો તરત ફેરફાર થાય

આપણા ઉપર અંગ્રેજોનું રાજ્ય હતું એ હવે ચાલ્યું ગયું છે અને આપણું રાજ્ય રચાયું છે. એનું ધેર ધેર ભાન કરાવવું હોય તો નીચે જણાવેલાં લખાણોમાં અંગ્રેજીની જગ્યાએ વહેલામાં વહેલી તકે પ્રાંતીય અગર રાષ્ટ્રીય ભાષા તથા સિપિ દાખલ કરવાનો આગ્રહ હોવો જોઈએ.

૧. ચક્રણી સિક્કા, નોટો તેમ જ ચેકોમાં.
૨. રેલવે સ્ટેશનનાં નામ, ડબ્બા, એન્જિન તથા યોગ્યગ્રંથોનાં નામોમાં અને જાહેરખબરોમાં.
૩. પોસ્ટના સિક્કા, ટિકિટો, પહોંચો, ચાલણા પરની કમસંખ્યા તથા ખીર્જા લખાણોમાં.
૪. સરકારી તેમ જ જાહેર રથોનાં અને મકાનનાં નામોમાં.
૫. પોલીસ, પટાવાળા કે ખીર્જા બધા સરકારી અમલદારોના નિદેશ તથા હોદ્દાસ્થળનાં નિદેશોમાં.
૬. મુખી, તલાટી, શિક્ષક, પંચાયતના મંત્રી કે સામાન્ય પ્રજા માટે આવેલા કોઈ પણ દુકમ, દંડેરા કે જાહેરાતમાં.

૭. રથાનિક સંસ્થાઓનાં દવાખાનાં, રસ્તા પરના પથ્થરના ચાલણ, તેમ જ શાળાઓ અને દવાખાનાંઓમાં છપાઈ આવતાં તમામ પત્રિકા, મથળાંઓ તેમ જ ભરવાની વિગતોમાં.

૮. પ્રદર્શનો તથા એવા જ સામાન્ય જનતાને ઉપયોગી થઈ શકે એવા દરેક આયોજનમાં, દરેક રથો.

૯. હિંદમાં બનતી દરેક ચીજ વસ્તુનાં નામ, નિશાનો અને સિક્કાઓમાં.

૧૦. ગાડા, ગાડી, મોટર, સાયકલ, જહાજ વગેરે વાહનોનાં દરેક જાતનાં લખાણોમાં.

૧૧. તાર તથા મનીઓર્ડરની લાખામાં.

૧૨. શિક્ષણના દરેક વિભાગની ઉપાધ્યક્ષ (ડિપ્રી)માં તેમ જ પ્રમાણપત્રોમાં.

જો કુશળ શિક્ષકો દ્વારા શ્રદ્ધાપૂર્વક અમલ થાય તો આખી કેળવણીની રચના ઉપર તેની અસર થશે અને આખી કોલેજો તો સહેજે સ્વાવર્ધની થઈ શકશે. પણ કેળવણીની આખી રચના નવેસર ન ગોઠવાય ત્યાં સુધી ધંધાદારી કોલેજોએ રાહ જોવાની જરૂર નથી. તેઓ ઉપરના ધોરણે તરત અમલ કરી શકે છે. કેસિફીકેશનો દાખલો તે માટે માર્ગદર્શક છે.

વિ. ૧

૧૩. જાહેર જનતા સાથેના સરકારી વડા પ્રધાનથી માંડીને નાનામાં નાના અમલદાર સાથેના લેખિત તેમ જ મૌખિક વ્યવહારમાં.

૧૪. જાહેરની જાણ માટેની સરકારી એકેએક ખાતાની જાહેરાતમાં.

૧૫. દરેક ખાતાના તથા દરજ્જાના નામોમાં.

૧૬. જાહેરમાં મુકાતી ધડિયાળોના આંકડામાં.

સરકાર ધારે તો આ માદોને હજુ વિસ્તારી શકે અને એક ચોક્કસ તારીખ ટેરવીને આખા દેશમાં અગર તો પ્રાંતમાં ભાષાની દૃષ્ટિએ બધાની આંખમાં બાંધે એવી કાન્તિ કરી શકે. હવે પછી બધો વ્યવહાર પ્રાંતિક અગર તો રાષ્ટ્રીય ભાષામાં જ થશે, એવા દંડેરા પીરી શકે.

પણ સરકારી તારીખ તો જે દિવસે નક્કી થવાની હશે તે દિવસે થશે. એમ છતાં સામાન્ય જનતાં તો મનમાં ધારે તે ક્ષણથી આવા ફેરફાર કરીને સરકારને માર્ગદર્શક બની શકે છે.

હવે આપણી દુકાનોનાં પાટિયાં ઉપર અંગ્રેજ ભાષા કે અંગ્રેજ સિપિ શા માટે એક દિવસ પણ રહેવા પામે?

હવે આપણી જાહેરખબરો કે ચીજ વસ્તુઓનાં નામનિશાનમાં અંગ્રેજીની છાંટ પણ શા માટે લગવા દઈએ?

હવે આપણા પત્રવ્યવહાર, સરનામાં, અરજીઓ કે સહીઓમાં અંગ્રેજ ભાષાનું સામાન્ય શા માટે ચાલવા દઈએ?

ભાષા એ તો પ્રગથડતરનું પાયાનું સાધન છે. એનો ફેરફાર તો આગ્રહ હિંદવાસીએ ક્ષણના પણ વિચલન વિના કરી લેવો જોઈએ.

બખલબખ મહેતા

નવું વાચન

દહાંતકથાઓ: લે૦ તથા ૩૦ નાનાભાઈ લઠ; આમ દક્ષિણમૂર્તિ, આંબલા (સોનગઢ); પૃ. ૧૧૫; કિ. રૂ. ૧-૦-૦. જુદા જુદા કથા કહેનારાઓ કે હરિશ્ચંદ્રનાકારે પોતાની કથાને રસમય કરવા કેટલીક વાર્તાઓ કે દુષ્કાઓ સાથે કહેવા નય છે. એ વાર્તાઓ કે દુષ્કાઓ ધર્મપુરુષ કાંઈક ગુણ કે કર્મનું મળેલું સાતું-નસ્તું ફળ નિરૂપણ કરતાં દર્શાવતા હોય છે. નાનાભાઈ પોતે બાગવત પુરાણની સંખ્યાદ કરે છે; તે દરમ્યાન રસ હરેરવા ખાતર તે જે જે દહાંતકથાઓ વાપરે છે, તેમને આ પુસ્તકરૂપે તેમણે જુદી પ્રગટ કરી છે. ચાલતી કથા વખતે ગોળીખારની પેઠે અચૂક કામ કરી જતી આવી બધી દહાંતકથાઓ સ્વતંત્ર રીતે એટલી જ અસરકારક કે આકર્ષક નીવડે કે કેમ, એ શંકા યામ તેવું છે. એ દહાંતોત્ત વસ્તુ મોટે ભાગે ચત્તારિક હોય છે; અને રોજની દુનિયામાં શંકર સાથે જક કરતાં પાર્વતી, ભરવદેવ, લક્ષ્મીજી કે ગણપતિદાદા કરી દરમ્યાનગીરી કરીને અમુક પરિણામો લાવતાં હોય એમ મનાઈ નથી. છતાં કથાના મુખ્ય વસ્તુ સાથે આવી વાર્તાઓ અસરકારક નીવડે છે; અને તેમનું દહાંતપણું છુલ્લાયા વિના, તેમાં નિરૂપેલ યોધ-અંશ લોકચાતુર્ય સ્વીકારી લે છે. પરંતુ એ દહાંતકથાને આમ સ્વતંત્ર વાર્તાસાહિત્યરૂપે વાચક હાથમાં લે સારું.

અલખના, લોકગીતોની પેઠે આ દહાંતોને પણ લોકસાહિત્ય ગણી, તેને એકઠું કરી સ્વતંત્રપણે છપાવી રાકાય; તથા તેમને અમુક ઉપયોગ પણ કદવી રાકાય. કથાકારો અને તેમની કથાઓ ન્યારે ઢવે વિરલ બનતાં નય છે, સ્વારે તેમની પાસે પડેલા આ વાર્તા-અંશો, — ભાટચારજોના પાસે પડેલી વાર્તાઓની પેઠે, — લોગા કરી વાચક જનતા આગળ મૂકીને પ્રચલિત રાખવા મન થાય. અને ગમે તેવી અચળ નવી વાર્તાઓ આટલી બધી વચાય છે, સ્વારે લોકસાહિત્યમાં ખગે તેવી આ નિર્દોષ વાર્તાઓ લોકોને હાય નય, તો તે સાકું છે.

ગો૦

ગીતવાણી: સંખ્યાદ: આતુભાઈ પંડ્યા; પ્રકાશક: ધરશાળા પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર; કિ. રૂ. ૧-૫-૦. બાળગીતોની આ સંગ્રહ છે. ન્યાં બાળકાઓના સંગ્રહો બ્લજ હોય ત્યાં કોઈ પણ શુભ પ્રચારને આપકાર જ આપવાનો હોય.

સીંગોની જેમ બાળકોને પણ આપણે કેટલાં ઉવેખ્યાં છે? ક્યાં તો તે લાકડું રમકડું બની રહેવા માગ્યું છે કે ક્યાં તો ટીપીને ધડવાનું કુખવાનું વાસણ — બાળકને ભેઈલી પ્રતિષ્ઠા નથી મળી. આપણી આ ઉવેક્ષા સારા અને યોગ્ય બાળસાહિત્યના અભાવથી તરી આવે છે. ભેડે, એમ તો દર્શપરામનાં કેટલાંક નેતકણુંમાં બાલકોન્ય સાહિત્યને શોધી રાખીએ. પરંતુ રીતસરનું બાલસાહિત્ય તો

રવ. બિલુભાઈની મોંટસોરી પદ્ધતિ વડે બાલકેગવણીની કુશિલથી જ રાકે થયું કહીએ તો-ચાહે. છતાં તેમાં વિવિધતા નથી. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અનેક કવિઓ પાસેથી સાંપડેલી વિષયોની વિવિધતા છે, છતાં મંથની લઘુતા એની મર્યાદા બની રહેવાને લીધે તે ભેઈલા પ્રમાણમાં નથી. વધુપરંત કવિઓ પાસે બાલમાનસની પકડ આવી હોય એમ પણ નથી કેખાં. બાળગીત લખવા તો પ્રોટબાલ થવું ભેઈએ. આનો સુંદર નમૂનો 'પેલા પંખીને ભેઈ' (પિનાકિન) ના બાળીતા કાવ્યોના છે.

માનવહૃદયના જે સનાતન બાવો છે તેમને બાળમાનસની દૃષ્ટિ નિહાળી તેની સપાટીએ જઈ પીરસતાં જ તે બાળપ્રવેશન બને. બાળકોને કેવળ તરંગોના ચિત્રણથી કે અદ્ભુત દર્શન કરાવવાના પ્રયાસથી બાળકાન્ય ન બને. બાળમાનસ પણ ખૂબ સંકુલિત છે; બાળક પણ વિવિધ બાવો માણવા તલસે છે એ પણ સૌંદર્યની કદર કરે છે; એનેય ચત્તકૃતિ પ્રિય છે. એટલે બાળગીતોના કવિએ પોતાનું કવિકર્મ બાળકને ધારણ કરવાનું છે એટલું જ. એ હળવાસી લાવવામાં કાવ્યત્વ માણું નય તો બાળકાન્ય નહિ પણ ભેડકણું જ કહેવાય ને તે બાળકોને રસારવાઈ ન આપી શકે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ પસંદગી પૂર્વક લીધી કાઢેલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છે. એમાંનાં કેટલાંકમાં ભાષા અધરી થઈ જતી હોય છે, કેટલાંકમાં કેવળ રાખ્યચત્તકૃતિ પર જ બાર છે. બહુ યોગ્યમાં કલ્પના લીધે વિદાર કરે છે. બાળકને તો કલ્પના ખૂબ ગમે. કલ્પનાપ્રધાન રંભમય કાવ્યો બાળકો પસંદ કરે. સાથે જ તે ગ્રેય પણ હોવા જ ભેઈએ. પ્રસ્તુત ગ્રંથનાં કાવ્યો ગ્રેય છે એટલી એ સર્વેની સાર્થકતા.

રાષ્ટ્રવીણ: લે૦ ગજેન્દ્ર પંડ્યા એમ. એ.; પ્રકાશક: ઝાવિંદલાલ ત્રં. ત્રિવેદી, વડોદરા; કિ.. રૂ. ૨-૦-૦.

આજકાલ ન્યારે કાવ્યસાહિત્ય હદમાં અને કક્ષામાં સહુદર્યોને સંતોષ આપે એવું નથી બઢાર પડતું ત્યાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યો વિષે તો પૂછવું જ શું? કેટલાંય રાષ્ટ્રગીતો લોકોને કંઈ અદર્શ છે, છતાં તે સંખ્યામાં કેટલાં એટલાં છે? રાષ્ટ્રની આઝાદી મટે એથી વધુ મોટી લડતો આપનાર પ્રભુ વિપુલ રાષ્ટ્રગીતોના સંગ્રહ તૈયાર નથી કરી શકી! 'રાષ્ટ્રવીણ' રાષ્ટ્રગીતોનાં આપણા ભંડારમાં ઝાંઝે વધારો નથી કરી શકતી.

આ કાવ્યપુસ્તકના આમુખમાં શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ કવિને વિષે લખે છે, "એ પ્રવૃત્તિશીલતા, એ ધૃન, એ ભેખને લીધે જ હું કહું છું કે તેઓ હલ સુધી અને વિદ્યાર્થી સરખા લાગે છે." આ કવિપ્રકૃતિના વર્ણનને અનુસંધાન આપતાં કહેવું ઉચિત લાગે છે કે, કોલેજના વડા વિદ્યા ધીનાં

કાળેા નેવાં આ કાળેાના સંબંધ કોલેજ મેમેરીન નેવાં પત્રોમાં દીપી રાકે તેમ છે. કવિની પ્રતિકા પ્રચલનશીલ ચળસાક કોલેજ વિદ્યાર્થી કરતાં બહુ આગળ વધી હોય એમ દેખાતું નથી.

કવિ પોતેજ એટલા કાસાહસમાં છે કે એમને ગ્રોત્સાદનની જરૂર નથી. છતાં, પણ એમની શુભચિત્તિ અને ધૂન માટે તો કદર કરવી જ ધટે છે. અર્વાચીન પ્રસંગો પર ને આજના નેતાઓ પરનાં કાળેા યુવાતા જવા પ્રસંગોને તાલ કરાવે છે, યુવાતાં બાવનાઓને ભક્ત રાખવામાં મદદગાર થાય છે.

એક જ સાવચેતીના સૂર કાઢવા રચાને જ ગણાયે. કવિ વસ્તુ અને વિષય પરથી મગ્નતાવાચી જેને વ્યુત્પત્તિ કહે છે. તે અનેક વિષય પરલેખી વિદ્વાતાની ખિલવણી પર પોતાની રાક્તિ કેદિત કરે તો બવિષ્યમાં તેઓ કાળેાનો સારો ફાલ ઉતારી શકશે. પ્રચલવાન તો તેઓ છે જ એમને. આ દિશામાં પ્રયત્ન બવિષ્યમાં વધુ સફળ થાય એ જ શુભેચ્છા.

શાંત દેસાઈ

અપૂરું જીવન : થી. બયુબર્થ ગુફલ, પ્રકાશક : આર. આર. સેઠની કંપની, મુંબઈ નં. ૨; પૃ. ૪૩૪; ડિ. રૂ. ૫-૮-૦.

‘અપૂરું રવખ’ અને ‘અપૂરી વાત’ પછી લેખાની આ ત્રીજી નવલકથા છે, અને પ્રસ્તાવનામાં લેખકે નેતિલા પોતાની કથાના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વાચકોની દુનિયામાં સફળ ગણ્યો એમ લાગે છે. ગુજરાતનાં ઉત્ત્સાં પચીસી વર્ષના જીવનનો ઇતિહાસ લેખકે જોયો એવો આ કથામાં એમણે વર્ણવે છે. ‘એકે પાત્ર જીવનમાંથી નથી લીધું’ કે એમનો એકે પ્રસંગ જીવનમાંથી નથી જડ્યો એટલા પૂરઠું એ સર્જન છે’, એ દાવો કરવી વખતે ખરી રીતે તો એમને એમ જ કહેવું છે કે, આ કથામાં પાત્રો કલ્પિત છે. બાકી ગુજરાતના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય જીવનના બજોળા અને બેંડા અને કેટલીક વાર તો ઝીણવટ-ભર્યા પરિચય વિના ચર્ચાઈ કોઈ પણ સુંદર સર્જન થતું અચક્ય છે. આખી કથા એમને જીવનના પરિચયમાંથી જ જરેલી છે એ જ એની વિશિષ્ટતા છે.

કથા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. ને ત્રણે ભાગોમાં સ્વ ઉત્તરોત્તર વધતો ભય છે. પહેલાં ભાગનું લંબાણ અને ઝીણવટભર્યું આલેખન સર્જન કથાના દરની દરિએ વધારેપાડું છે એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી. એ બતાવે છે કે, જે જનતા માટે આ કથા લેખકે લખી છે, એનામાં વાચનની ને ધીરજ લેખકે કહી છે એ કદાચ વધારેપાડની દરો.

કથા અને અનંતના જીવનમાં દેશસેવાની ખાતર ને અપૂરપ આલેખાઈ છે એ એક મહાસંયમની કથા હોઈ લાયક છે.

એણી અને પ્રેમની ને બેદરકારી દેખાય છે. તે આવા સાસા લેખકે અને પ્રકાશકે ન ચલાવી લેવી જોઈએ. પણ છેવટે તો જનતાને હજી આખી બેદરકારી ઢાઝાઢાઝ સાલવી નથી એ જ બતાવે છે ને !

ચૂં

નાનબટ્ટ આખા : લે. ૦ રૂ. રસિકલાલ નેહલાલ પરીખ; પ્ર. ૦ સરવૃં સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ. ૬૦; ડિ. રૂ. ૦-૩-૦.

કાલિયાવાડના ભણીતા વૈદરાજ શ્રી. નાનબટ્ટ અંબારામ ભટ્ટનો આમાં જીવનપરિચય આપવામાં આવ્યો છે. રાજઆતમાં તેમના જીવનના ચોટાક લાક્ષણિક પ્રસંગો આપ્યા પછી તેમને દૂંઠો જીવનજીવંત આપવામાં આવ્યો છે. લેખક પોતે એલોપથીની કપાધિવાળા દાકતર મટીને આધુરેંદની કપાસક અને પ્રચારક બન્યા છે. આ પુસ્તિકા પણ એ હેતુથી લખાઈ લાગે છે. પુસ્તિકામાં તેમની ગુરુભક્તિ પ્રગટ થાય છે અને સાધોસાય આધુરેંદનો પ્રચાર થાય છે.

સ્વ. નાનબટ્ટ વેદનું જીવન વૈદોને માટે આદર્શરૂપ હતું. તેઓ ‘નિર્ધીન રહિયો નિરાન’ એ નામના કવિના મૂત્રને અનુસરી ચાલતા હતા. તેમણે કદી ધનની કપાસના કરી નહોતી અને દરદીને માટે જ તેઓ હરંદમેશ ચિંતન કરતા હતા, તથા સતત અભ્યાસ અને પરિશ્રમ કરતા હતા. આ તેમને જીવન સંદેશ વૈદો સમને અને જીવનમાં ઉતારે તો આધુરેંદની જરૂર જન્મતિ થાય. એણી પ્રેરણા મેળવવા માટે આ નાનકટું પુસ્તક ઉપયોગી છે; સામાન્ય વાચકને માટે પણ પ્રેરણાદાયી છે.

વિ. ૦

એડુટ : આણંદ વાહકા વિકાસ મંડળ તરફથી પ્રગટ થતું જમવાડિક. લલાજમ રૂ. ૩-૦-૦ તંત્રી : નરવરાલ દવે, મગનભાઈ પટેલ.

એડુટ, મનુર અને વિદ્યાર્થી આ ત્રણનું સંજન નેટજી જરૂરી છે તેટલું જ નાનલું અને કળાનું કામ છે. આપણા વાહકાનાં મામમુખારણા બોરોં કેવળ એડુટોને માટે નથી; પણ મોટે ભાગે આપણી વસ્તુ એડુટ પ્રભની છે એ ખુદ, તેથી જ આ પત્રિકાનું નામ ‘એડુટ’ રાખ્યું ગણાય. એડુટમાં કેવળ ખાતેદાર કે જમીનદાર નહિ, પણ એક-મનુર અને અન્ય સદાકારી ધંધાદાર વસ્તીને પણ ગણવામાં આવવી જોઈએ. એ બધાના પ્રશ્નોને આવરીને વિકાસ મંડળેએ પોતાનું કામ કરવાનું હોય છે આ પત્ર તે હરૂને સફળ કરે; અને સાચી લોકચાલીને ફેલાવવામાં સાધનરૂપ બને. આમાં પત્રને તે કરવાને માટે સળગ સાધન બતાવી રાકાય છે. તે દરિએ આ નવું જમવાડિક નવા જન્મનાનું નિદર્શક છે અને આવકારને પાત્ર છે.

ગાંધીજીના ઉપવાસ

દેવતા કેવાં ખેલ કહેવાય ! પાકિસ્તાનવાદીઓ ધારતા હતા કે, હિંદમાં રહેનારા કરોડો મુસલમાનોનું રક્ષણ પાકિસ્તાનમાં રહેનારા ગેર-મુસ્લિમોને બાંધધરીરૂપ ગણીને કરી શકીયું. પરંતુ એ વાત તો ક્યાં રહી, ખુદ પાકિસ્તાનમાં એવી દયા યઈ રહી છે કે તેને સંભાળતાં જ એમને ખેન પડતું લાગે છે; અને હિંદના મુસલમાનો લીગના કે કોઈના આશર વગરના થઈ ગયા છે. સદના અને સૌના આત્મચાલુ ગાંધીજી જ એક એમના ખેરખાં આજે બન્યા છે; અને એ ભાન મોહું મોહું પણ કંઈકે મુસલમાનોમાં આવવા લાગ્યું જણાય છે, એ સારી વાત છે. જિન્ના સાહેબ સમજે તો દેવે તેમને દીધેલો આ ટાટો કામ નહું પાતું શર કરવાની ચેતવણી સમો ગણી શકે. પોતાને ન ગમતી વસ્તુથી બચવાનો સનાતન માર્ગ એ જ છે કે, તે વસ્તુ આપણે સામા પર ન ગુમરીએ. અમન: પ્રતિ-જ્ઞાનિ પેરોં ન સમાચરેત્ ! તો જ છેવટની કામમી સલામતી ને સુખ હાંસિત્ર કરી શકાય.

આ કામ કરવાને માટે ગાંધીજીને અનિશ્ચિત સમયને સાર ઉપવાસનો નિર્ણય કરવો પડ્યો, તેમાં ઉપરના વિધાનની બીજી બાજુ સમાયેલી છે. તે બાજુ પણ, એક રીતે જોઈએ તો, એટલી જ કરણ અને ચેતવણીરૂપ ગણવી શકાય. ગાંધીજીએ પોતાના ઉપવાસને આત્મશુદ્ધિના યત્નરૂપે વર્ણવ્યો છે. એ યત્ન કોઈના શુના સામે નથી; અથવા જો શુનો જોવા હોય તો સૌ પોતપોતાના અંતરમાં જોઈ લે તો દરેકને— હિંદમાં તથા પાકિસ્તાનમાં, મુસલમાનોને તથા બિન-મુસલમાનોને સૌને પોતામાં જણાશે. કોણ કેવળ નિર્દોષ છે ! તેથી પરસ્પર આલેખા-આલેખી ન કરતાં દરેક પોતાની શુદ્ધિ કરે એ જ સાચી જ્ઞતિ અને સાચો પુરવાર છે. આ વસ્તુ કરવામાં હિંદુ, મુસલમાન, શીખ સો-ધર્મીઓ ખરે વખતે ભણા બીત્યાં, તેથી આજે તો જગતની નજર આગળ આપણી માનવતાને જ પડકાર યઈ રહ્યો છે. આજે સ્વનંતર્યાં હિંદુઓમાં જે આહુકલો ઉપરી-ભાવ આવી ગયો લાગે છે, તે ભયંકર છે. તેમાં હિંદુ સંસ્કૃતિની જે સંકુચિત સમજ રહેલી છે એ પ્રતિગામી અને પાઝારી છે. એને માટે, પાકિસ્તાને જે નીતિ અપભાર કરી છે, તે ઉચ્ચેરનારે કારણ બન્યું છે, એમ કહેવું જોઈએ. પરંતુ તેથી પેલી સંકુચિતતાનો બચાવ ન થઈ શકે. સંકળૂતી હિંદવી

સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આવા ઉચ્ચેરક બનાવો નહિ બન્યા હોય એમ નથી લાગતું. જે દેશમાં અનેક કામો આવતી ગઈ તે સાથે રહેવાનું શીખતી ગઈ, સાં શરૂ થઈમાં આવી જતના ઉછળા નહિ થયા હોય એમ તો કેમ જ માની શકાય ? ઇતિહાસે એનો વોડાક નિર્દેશ કર્યો છે; પણ તેણે સધરી છે તો એ વસ્તુ કે, તેમાંથી અતે એવો દ્રષ્ટ, એવો નેતા, એવો સમન્વયકાર પાકયે કે જેણે સમસ્ત પ્રજાને એ ધાર્તીમાંથી પાર આણી અને પાછી સુખશાંતિ અને સંપતે માર્ગે મૂકી. જે પ્રજામાં જે યુગમાં આવું ન બની શકતું તે યુગમાં તે પ્રજા ઇતિહાસ યઈ છે, યા નાશ પહું. પામી છે. હિંદમાં એવો નાણુક કાળ આવે છે. પરદેશી શત્રુના લગભગ બસો વરસોથી જે સમાજ-જીવનની કળા આપણે ભૂલેલા, તે પાછી સજીવન કરવાની છે. એનો માર્ગ હિંદુઓ આજના એમના ઉપરી-આવાન ગર્વથી ભૂલે તો ? એ નાશ તો કેવો કહેવાય ? એ ભાન કરાવવાને માટે ગાંધીજીને ઉપવાસ કરવા પડે છે એ ખરેખર હિંદુધર્મને માટે નાનીચતી કરણ્યતા નથી. પરંતુ તેમાં જ એ ધર્મીઓ જે સમજે તો ભારે ગૌરવ સેવા જેની બીના પણ નથી ? ગાંધીજી સાચું કહે છે કે,

“જરા વિચારો તો ખરા કે, આજ આપણા વહાલા હિંદુસ્તાનમાં કેટલી બધી ગંદકી પેશ થઈ છે ! તે વખતે, તમે ખુશ થાઓ કે, હિંદના એક નમ્ર પુત્ર છે જેનામાં એટલી તાકત છે અને કદાચ એટલી પવિત્રતા પણ છે કે, આ ગંદકીને મટાડવાને માટે તે આવું પગલું ભરે છે.”

(‘હો બહુ’, ૧૮-૧-૪૮)

ગાંધીજીને ઉપવાસ હિંદમાં અને પાકિસ્તાનમાં બધે માનવહૃદયમાં જે ધર્મ-અજ રહેલું હોય તેને પડકારરૂપ અને વિનવણીરૂપ પણ છે. એને ઝીઝીને બધી જ વ્યક્તિઓ અને દરેક ધર્મ-સમાજ ઉત્તર થઈ શકે.

૧૬-૧-૪૮

સેવાદળ અને રક્ષાદળ

સ્વરાજ સરકાર રથપાતાં પ્રાંતોમાં સરકાર તરફથી ‘હોમ ગાર્ડ્સ’—પ્રજાકીય રક્ષાદળની રચાપના થઈ છે. અમુક ઉંમરના નાગરિકો તેમાં જોડાઈને કવાયત તથા બીજી તાલીમ મેળવી શકે છે. આ દ્વારા નાગરિકોને સારી અને ઉપયોગી તાલીમ મળવાની જોગવાઈ થઈ, એ સ્વરાજ આબ્યાનું એક તરત-રૂળ ગણાય.

કો-એસ સેવાદળ હરાવ કર્યો છે કે, તેના સ્વયંસેવકો આ રક્ષાદળમાં ભરતી થઈ શકે છે. આ યોગ્ય થયું છે.

રત્ન તે જો અસારના નવા યુગમાં પોતે ખાસ જો
રવાનું છે તેનું શું? પોતાનું કયું કામ હવે ઉપાડ્યું એ
જો વિચારી લેવું જોઈએ.

ગયે મહિને આખા પ્રાંતના સેવાદળની પ્રથમ
લી નણિયાદ મુકામે યર્જ. શ્રી. મેરારજીભાઈ દેસાઈ
ના પ્રમુખ હતા. તેમણે કહ્યું કે, સ્વારાજ એટલે
વિચાર કે લોકશાહી એમ બે કરવું હોય તો સેવાદળની
પરી જરૂર અને તેનું ખંડુ કામ તો હવે છે. રક્ષાનું
કામ તો વ્યાપક લોકસેવાનું એક અંગ છે. તેને તરછોડી
શકાય. અને પ્રમખીય સરકાર એને ઉત્તેજન આપશે.

સેવાદળના પ્રસંગે તો આવે સારે આવે. જ્યારે
સેવાદળ વર્ગોની નાનીમોટી સેવાનાં કામો તો
જાણી હોય છે. અને તે તો પ્રજા પોતે જ
તેથી સેવાદળે ગામેગામ ને શેરીએ શેરીએ
આવું કામ પોતાનું હોય છે. આથી કરીને, સેવાદળ
જે રક્ષાદળ પેડે — અથવા તેથી વધારે પ્રમાણમાં —
અધિ વ્યવસ્થિત જગાં થયાં જોઈએ. સાચી પ્રજાશાહી
તે દ્વારા જ સંભવી શકે. સેવાદળની તાલીમ વિદ્યાર્થીઓ
તથા યુવકોને માટે પ્રત્યક્ષ નાગરિક ધર્મની ઉમદા
તાલીમ છે. તે દ્વારા શિસ્ત અને સેવાના વ્યવસ્થિત
પાઠો તેમને મળી શકે. આ એક મોટી વ્યાપક શિક્ષણ-
શક્તિ છે. તેના અનુબંધ મારફતે શાળાઓમાં મળતા
શિક્ષણને પશુ છતાંત અને સાચું સેવામય બનાવી શકાય.
સેવાદળે આ વ્યાપક કામ પોતાને માથે હવે લેવું જોઈએ.
શાળાઓ અને ઉત્સાહી શિક્ષકો એમાં ખૂબ મદદ કરી
શકે. વિદ્યાર્થી મંડળો માટે પશુ આ એક મોટું કામ
છે. તે દ્વારા રચનાકાર્યો કરવાની સાથે દેશપ્રેમ, શિસ્ત
અને સેવાની કેળવણી તેઓ બંને સાધી શકે.

૨૦-૧-૪૮

સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમ વચારો

વાચકને જુલાઈ, ૧૯૪૭, ના 'ચિ. સા.' અંકમાં
'નવો અભ્યાસક્રમ જોઈએ' એ નોંધ યાદ દેવપ્રત્યું
છું. તેમાં એમ કહેલું કે, આજે મેટ્રિક વગેરે પરીક્ષાઓને
માટેનો અભ્યાસક્રમ એવો ખોટો પડી ગયો છે કે,
તેથી નાહકની છોકરાઓની કેટલીક શક્તિ બગડે છે.
અને તેઓ મનથી નારીયાસ થાય છે. આ સુધારવાને
માટે, તે નોંધમાં સૂચના કરેલી કે, "ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
જેની સંસ્થાએ આવા દોષોથી મુક્ત એવો એક
સામાન્ય અભ્યાસક્રમ અને તેની એક સામાન્ય
પરીક્ષા યોજવી જોઈએ."

સાર યાદ એકોટીખર, ૧૯૪૭, માં અમદાવાદ
મુકામે મુંબઈ પ્રાંતની દાક્ષિણીના હેડમાસ્ટરોની પરિષદ
મળી. તેમણે આ પ્રશ્નો પોતાની રીતે વિચાર કરીને
નીચેના દરાવ પસાર કર્યો છે:—

"આ પરિષદ એમ માને છે કે, દાઈરેફ્લો હોડી
નોકરીમાં પડેલા છોકરાઓને આગળનું શિક્ષણ મળે
તે માટે ધકતી જોગવાઈ કરવી જોઈએ. તેથી તે
સરકારને, યુનિવર્સિટીને, અને કેળવણી-મંડળોને
વિનંતી કરે છે કે, પ્રાંતમાં યોગ્ય જગ્યાઓએ ખાસ
અભ્યાસક્રમો, રાત્રિ-કોલેજો, શોમ-અભ્યાસક્રમો
દાદવા જોગવાઈ ને સંબંધ કરે."

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની કાર્યવાહક સમિતિએ આ
બાબત પર વિચાર કરીને દરાવ કર્યો છે કે, આવો
એક અભ્યાસક્રમ યોજવામાં આવે અને તેની એક
પ્રમાણ-પરીક્ષા લેવામાં આવે. તે અનુસાર, શોમ
વખતમાં તેવા અભ્યાસક્રમ વગેરે નક્કી કરીને જાહેર
કરવામાં આવશે. આશા છે કે, માધ્યમિક શાળાના
આચાર્યો તેમના દરાવને મદદરૂપ આ કામને પોતાના
સહકારથી વધારી લેશે; અને વચ્ચેથી જોડી જનારા
કે નોકરીમાં પડેલા અનેક નવજુવાનો આનો લાભ
લેશે. ખાસ થનારને વિદ્યાપીઠ તરફથી તેવું પ્રમાણપત્ર
મળશે, એ કહેવાની જરૂર ન હોય.

મહાનિષેધક રાષ્ટ્ર શક્ય નથી ?

બનીડે શો ત્રિષે છાપામાં એક ખખર હતી. કાઈએ
તેને દારૂખંધીની શક્યતા વિશે પૂછ્યું. તેણે જો જવાબ
આપ્યો તેમાં એ મહાન નાટ્યકારની દબેશની વિનોદી
અને કટાક્ષયુક્ત છટા તો નહોતાં એટલું જ નહિ, તે
જવાબમાં એના જેવા માણસે પશું ગોરા જ જાણે
દુનિયામાં વસે છે એવી વાત કરી. તેણે કહ્યું, "આ
સવાલ જ કેવો નકામો છે, તે અમેરિકાની દારૂખંધીનું
જે ચથું તે પરથી જણાય છે. તેણે સિદ્ધ કર્યું છે કે,
દાર કે કેદી યીજ વગરના મહાનિષેધક રાષ્ટ્ર જેવી
વસ્તુ શક્ય નથી."

રાષ્ટ્રના કેટલા દેશ કેદ ન કરતા હોય તો તે કેદ
વગરનું રાષ્ટ્ર ગણાય? એ વાત ખરી કે, ગોરા રાષ્ટ્રોમાં
ન-પીનારાના દેશ યોજા હોય છે. તેવી જગ્યાએ
દારૂખંધીની વાત માટે શો કહે છે એ ખરી વાત હશે.
પરંતુ હિંદમાં એથી જલદી જ રિયલિટી છે. અહીંયાં
ન-પીનારાના દેશ ધણુ છે. તેમાં પગલા મુખ્ય ધર્મો
દારૂનો નિષેધ રીખવે છે. જતાં કેટલાક લોક દારૂ
પીવાનું પાપ કરે છે એ ખરું; પશુ તે કેટલા દેશ?
પીવાની સંસ્કૃતિવાળા અંગ્રેજ રાજકર્તાએ હિંદમાં એવી

કુટવને ફેશનેબલ કરી અને ફેલાવી અને તે ટકામાં વધારો કર્યો. છતાં હિંદ કેરી કે નથાળાજી દેશ ન ગણાય. તેની પ્રગ્ન નથી કરવો એ શરમતી વાત માને છે; તેને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા નથી. દારૂખી તેના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમની એક બાબત છે. એટલે આને પણ બિનકેરી દેશ તરીકે હિંદનો દાખલો શો આપી શકત. પરંતુ તેણે ગોરાઓને જ મનમાં રાખીને વાત કરી કે શું? દારૂનિષેધક રાષ્ટ્ર સંભવે નહિ એમ કહેવું, એ હિંદ નેવા દેશને માટે પડકારરૂપ છે. હિંદ એનો ઘટતો જવાબ હવે પોતાના કાર્યથી આપવો જોઈએ.

દેશી રાજ્યોમાં દારૂ

મુંબઈ પ્રાંતમાં દારૂખીનો અમલ શરૂ થાય છે, એટલે તેના કેટલાક ભાગને વીંટળાયેલ દેશી રાજ્યોમાં પીંહાના લાવ લીચે મુજબ છે એટલું જ નહિ, તેમને તે તે રાજ્યોએ સારી પેટે વધારે દારૂ આપવાને માટે પણ નોગવાઈ કરી છે, એમ સંભળાય છે. આ જો ખરું હોય, તો દેશી રાજ્યોની હકૂમત હિંદના પ્રગ્ન-રાજ્યમાં શું કામ સમાવી લેવી જોઈએ, એવું એક વિશેષ કારણ પણ મળે છે. આખા દેશમાં દારૂખીનો સુધારો થાયે તેને પોતપોતાની હકૂમત માટે અપનાવી લેવાની વાત તો ક્યાં રહી! આ રાજ્યો બધાથી બીયારા ગરીબ હોકાને લોકાથી મારવાનાં મોતખાનાં વધારવા દુરાવે છે! ગયા રાજ્યની પહેલી કુટવો દેશી રાજ્યો નહિ કાટે તો તેમને નાખુદ થવા માટે બીજા એકઠાની જરૂર નહિ રહે. કેટલાક બીજા પ્રદેશનાં રાજ્યો તો દારૂની આવક પર જ ટકે છે, એમ કહેવાય છે. તેથી ત્યાં બીજા સેવા કામ કરવા દેવામાં નથી આવતું. આવાં રાજ્યોએ હવે નવો જમાનો પારખવો જોઈએ. કાંઈ નહિ તો મધ્યસ્થ સરકારે આ રાજ્યોને દારૂપ્રસાર કરતાં તે રોકવા જ જોઈએ. તેઓ દેશની આપક દારૂખીનીનીતિમાં આડે આવી ન શકે.

૨૪-૧-૪૮

ગોખલદની જરૂર

મુંબઈ સરકારે ભાષાવાર ત્રણ પ્રદેશો માટે ત્રણ પાઠ્યપુસ્તક સમિતિઓ નીમી છે; અને તેને એ કામ સોંપ્યું છે કે, પ્રાથમિક શાળાનાં પ્રથમ ચાર વર્ષો માટેના સુધારવામાં આવેલા અભ્યાસક્રમ મુજબ, તે ચાર ધોરણો માટે નવી વાચનમાળા ચોળે. તેને સારુ તે આજુ વાચનમાળાઓ જોઈ કાઢી તેમાંથી લેવા જેવું સાહિત્ય પીણી લઈ શકે તથા નવું રચાવી શકે. આવા સંકલને માટે તેના લેખક પ્રકાશકને શું મહેનતાણું

આપવું તે પણ સમિતિ યત્નવું. અને બનતી તરારો આ કામ પૂરું કરવાની તેને સચવા કરવામાં આવી છે. ગૂજરાતી વિભાગને માટે નીચે પ્રમાણે સમિતિ નીમવામાં આવી છે:—

૧. શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ - પ્રમુખ

૨. શ્રી. ચંદ્રવંન શાહ

૩. શ્રી. શ્રીજીભાઈ દેસાઈ

૪. અ. અનંતરાય રાવળ

૫. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

૬. શ્રી. શંભુપ્રસાદ ભટ્ટ - મંત્રી

આ સમિતિએ એક પ્રથમવિજા ચોળ તેને પ્રસિદ્ધ કરી છે, અને તેના જવાબો પ્રગ્ન પાસેથી માગ્યા છે સરકારી જાહેરાત પરથી એવું લાગેલી છે. પછી સરકાર બધે એક જ નમૂના રજૂ કરવા માગે છે. એ વિષે પૂછપરછ નહિ પડે છે કે, એ વાત બરાબર છે. આ પ્રમાણમાં સરકાર આ ફેરાર થા માટે કરવા માગે છે. તેનાં ચોખવટ થવી જોઈતી હતી. આને પ્રથમ એક છે કે, સરકાર પાઠ્યપુસ્તક મંજૂર કરવાની એક સ્થાન સમિતિ રાખે છે, તે સામાન્યપણે પુસ્તકો મંજૂર કરે છે. તેમાં મંજૂર કરતાં પુસ્તકોમાંથી સ્કૂલ બોર્ડ પોતાને કીક લાગે તેને પોતાના પ્રદેશમાં દાખલ કરી શકે છે. હવે પછીને માટે નિરધારેલી બ્યારથામાં સ્કૂલ બોર્ડોને પસંદગી નહિ રહે? અને અત્યારે જે મંજૂર થયેલી ચોપડીઓ છે તે કાલે નામંજૂર થશે એમ? શા કારણે? તેમાં કાંઈ કેળવણીનું કારણ તો ન જ હોઈ શકે, કેમ કે તે દષ્ટિએ તો આને સરકારે તેને મંજૂર રાખેલી જ છે. તો પછી સવાલ એ આવ્યો કે, સરકાર એક જ માતની ચોપડીઓ પોતાના સરકાર-હકની રૂએ ચલાવવા માગે છે, એમ થાય. આવો ધંધો શીકે છે? જરૂરી છે? આ બાબત સરકારે ચોખવટ કરવાની જરૂર છે.

૨૩-૧-૪૮

વિદ્યાર્થીઓને ચેતવણી

મુંબઈમાં મળેલા સામ્યવાદી વિદ્યાર્થીઓએ કાયદાની સામે જઈ પોતાની સભા કરવાના દુરાગ્રહ દારૂ, અજાણપણે પણ આખી વિદ્યાર્થી આલમને જે ચેતવણી આપી છે, તે માટે તેમને આભાર માનવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ આ ઉપરથી ચેતી જાય કે, તેમનું કેવી ખોટી રીતે શોષણ કરી શકાય છે. દેશ સ્વતંત્ર થતાં વિદ્યાર્થીની જવાબદારીમાં અને કર્મમાં

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

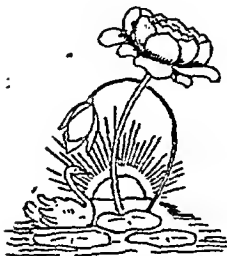
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

શુભવરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
હાદોશભાઈ દેસાઈ

સંપાદકમંડળ

મલ્લિકાર્જુન દેસાઈ
મનમોહન દેસાઈ (તંત્રી)
અવધુત દેસાઈ (અવરજાગર)

૧૪૭

અંક ૨

દેશુઆરી

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૮

વર્ષ ૭

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૩૦મી જાનેવારી	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૪
વિશ્વવિદ્યાનિ-સ્વર્ગારોહ:	પ્રતિ ન્યાયવિજય	૩૫
ખરી ફેળવણી અથવા સત્યપ્રભનો જીવનયોગ	કાકા કાલેલકર	૩૬
ખાદી અને કથા	કિશોરલાલ ધ. મહાકવિજ્ઞા	૩૭
સત્યાગ્રહનો દ્રશ્ય અને પ્રવર્તક	મ.	૪૦
કરુણા અને પ્રજાનું પાકટથ	પં. સુખલાલ	૪૩
ખાણુ	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૪
ગાંધીજીનું જીવંત સમારક	વિ.	૪૬
શીલરસજ્ઞાનું હિસા	કેદારનાથ	૪૬
ત મમ્: કિ નુ સેવ્યતે	ગોપાલરાય પટેલ	૫૧
પ્રાચીના કપારે ફળશે ?	વિનયસંકર મંજારામ બટ્ટ	૫૫
આરંભું વંચાણું ભોઈએ	છાહુભાઈ સુવાર	૫૬
સત્યની સંતાકડી	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૭
માસિક વિવેચન		
“મૃત્યુ ખરી ગયું રે લોલ”	મ.	૬૦
એ પુત્રિઓ	મ.	૬૦
‘કપોત કંતનાર આપો’	મ.	૬૦
ખાદી અને ખાયાની તાલીમ	મ.	૬૦
“શિક્ષક-પ્રતિજ્ઞા”	મ.	૬૦
સો એમ કરે તો કેવું સાહે !	મ.	૬૦
દિલ્હીસ્તાની વિષે સાચી ભાવના	મ.	૬૧
નવું વાચન		
ભગવાન પરશુરામ	‘અસ્પર્શી’	૬૨
વિવેકાનંદ	વિ.	૬૩
શ્રી બાળા ગંધારનાથ	વિ.	૬૩
મહાન વૈજ્ઞાનિકો	મં. ગાંધી	૬૪
સામાજ સ્વીકાર		

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

પુસ્તક	કિંમત
અનાસક્તિયોગ	૦-૪-૦
આત્મકથા	૨-૬-૦
એક સત્યવીરની કથા	૦-૨-૦
ગામડાંની વહારે	૦-૨-૦
ગાંધી-નાઈસરોય પત્રવહેવાર	૨-૮-૦
ગીતામોખ	૦-૩-૦
ગીતાવદ્યકોષ	૦-૪-૦
ત્યાગમૂર્તિ	૧-૦-૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧-૦-૦
ધર્મ-મંથન	૧-૦-૦
‘નીતિનાથને માટે’	૧-૦-૦
મંગળપ્રસાદ	૧-૦-૦
સ્વાનામક કાર્યક્રમ —	
તેનું રહસ્ય અને સ્થાન	૦-૬-૦
રાષ્ટ્રભાષા વિષે વિચાર	૦-૧૨-૦
વહું વ્યવસ્થા	૦-૧૨-૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૨-૦-૦
સર્વોદય	૦-૩-૦
સો ટકા સ્વદેશી	૧-૪-૦
દિંદ સ્વરાજ	૦-૬-૦
દિંદ સ્વરાજ (વસ્તાક્ષરમાં)	
સાદું પૃષ્ઠ	૧-૪-૦
ખાદી પૃષ્ઠ	૧-૧૨-૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

ખાદીવિદ્યાપ્રવેશિકા : સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ;
કિંમત ૧-૪-૦; ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૫-૦.

Selections from Gandhi: By:
Nirmal Kumar Bose (with a Foreword by
Gandhiji); Price Rs. 4-0-0; Postage 0-10-0.

હિન્દ વિદેશકા આર્થિક હેતુદેન : (અ. જી. સી.
કુમારપાણી દ્વારા લેખેલું તેમજ હિન્દુસ્તાની અનુવાદ)
કિંમત ૦-૮-૦; ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૨-૦.
યંત્રો સામે બળવો : (એલ. પી. જોશીનાં ૧૯૩૩નાં
હિન્દી વ્યાખ્યાનો) અનુવાદક : યંત્રદર્શક પ્રાણીદાસ શાહ;
કિંમત ૦-૧૦-૦; ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૨-૦.

નવજીવન કાર્યાલય
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

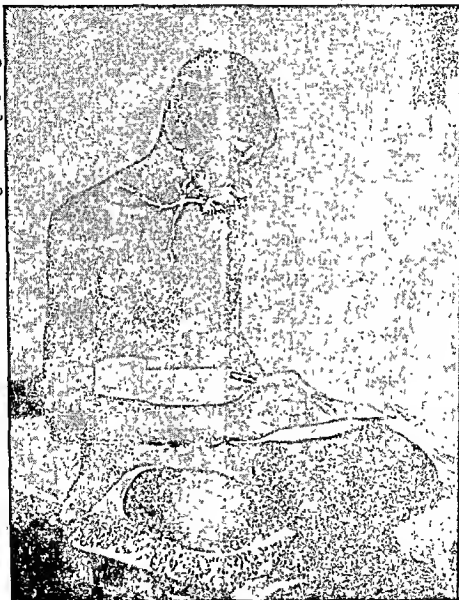
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૭-અંક ૨]

અમદાવાદ

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૮

જા.નં. : ૨-૧૦-૧૮૧૬

૪૧૫

અવસાન : ૩૦-૧-૧૯૪૮

ખરી કેળવણી અથવા સત્યયુગનો જીવનયોગ

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બેઠા બેઠા — ના બેઠા બેઠા નહિ પણ ઉત્કટતાથી સમગ્ર જીવનની સેવા કરતા કરતા — હિંદુસ્તાનના તમામ સ્વાયત્તતા ઉકેલ વિચારી રાખ્યો હતો. ગાંધીજીની વિચારપદ્ધતિનો બહુ થોડા લોકોએ શોધ કર્યો છે. આપણે કદાચનો વશ થઈ વિચાર કરીએ છીએ, અને પાછળથી તકની કસોટી ઉપર આપણી કદાચનો અને આપણાં અનુમાનોને કસી બેઠીએ છીએ. ગાંધીજીની વિચાર-પદ્ધતિ હમેશા 'ઇન્કિલબ' રહી છે. ખીજાને સમજાવતી વખતે તેઓ ભણે ફક્તો વાપરે, પણ પોતે બ્યારે વિચાર કરતા હારે દરેક વસ્તુ પ્રયોગ કરીને જ નક્કી કરતા હતા. અનેક જાતના પ્રયોગો કરી કરીને તેમણે એક જાતની સિદ્ધિ મેળવી હતી. અને તેથી તેઓ કેટલાક પ્રયોગો મનમાં ને મનમાં લાગવી બેઠી શકતા હતા. આ માનસિક 'રિફર્સલ' એમની અદ્ભુત શક્તિ હતી, જે એમને ધીર તરફથી મળી ન હતી, પણ એમણે તે દીર્ઘ અને ઉત્કટ સાધના દ્વારા મેળવી હતી. સ્વભાવે તેઓ 'શિક્ષક' ન હતા, પણ દ્રષ્ટા અને પ્રચારક હતા. પણ એમણે જીવનનું અધ્યયન કરતાં કરતાં કેળવણીનું મહત્ત્વ બેઠી લીધું, અને એ મહત્ત્વ એમને છેલ્લે છેલ્લે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું ગયું. કેળવણી ઉપરનો એમનો વિશ્વાસ અમર્યાદ વધ્યો હતો; પણ કેળવણીકારે ઉપર તેમનો તેટલો વિશ્વાસ ન હતો. જાતે કેળવણીકાર, યદ્યપે સત્તાની એમની પાસે નવરાજ ન હોવાથી ગુરુનાં ગુરુ: યદ્યપે જ તેમને સંતોષ માનવો પડતો.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ગાંધીજીની મેટ્રામાં મોટી શોધ એક વાક્યમાં મૂકી શકાય: — કેળવણી જે સમગ્ર જીવન માટે હોય તે સમગ્ર જીવન મારફતે જ અપાય. જીવવાની પ્રક્રિયા અને કેળવણીની પ્રક્રિયા સ્વરૂપે: એકબીજાથી જુદી ન જ થઈ શકે.

સામાન્ય 'કેળવણી' આપનારા શિક્ષકો મઠાલ હોય તો ચાલે. પણ ખરી કેલ્વણી તો સંપૂર્ણ જીવનના સાચા ઉપાસકો જ આપી શકે છે; એ તો જીવતા શિક્ષકોનું જ કામ છે. જેમનું જીવન વિચારમય, ઉત્કટ અને સર્વાંગીય હોય તે જ સાચી કેળવણી

એમની શકે છે. પોતાની કેળવણીની પદ્ધતિને ખરી કેળવણી કહેવાને બદલે એમણે 'નથી કેળવણી'નું નામ આપ્યું એમાં એમની અહિંસક, નમ્રતા જ સ્થિત થાય છે.

સ્વતંત્રતાદોષ દ્વારા અધિકાર મેળવીને દુઃખી ભરેલી પરાવર્તિતાનો સ્વાદ જેમણે ચાખ્યો. નથી તેઓ જ સાચું જીવન જીવી શકે. પશુઓ, પક્ષીઓ અને જંગલી ગણાતા પ્રાકૃતિક લોકો આનું સાચું જીવન જીવે છે; પણ તેમને જ્ઞાનની, કૌશલ્યની અને શુદ્ધ સહકારની અમૃત સંજ્ઞાની મળેલી નથી. એટલે પશુ, પક્ષી અને પ્રાકૃતિક જીવન જીવનારા લોકો અતુકરણ કરીને, અતુર્જા દ્વારા એમાં જ્ઞાનકોશનો ઉમેરો કેમ કરવો, એ શોધી કાઢવાનું ગાંધીજીએ સૂચ્યું અને ખરી કેળવણીનો પાયો નાખ્યો. એમને તરત સમજ્યું કે, પ્રાકૃતિક જીવન શહેર કરતાં ગામડાંએમાં વધારે ટંકડું છે. સુદૃઢથી ચતુર લોકો કરતાં શ્રમજીવી, ભોળા અને પ્રામાણિક લોકોમાં જ એ હોઈ શકે છે. એવા લોકોમાં જે દોષો પેસી ગયા છે તે એમનાં જીવનને લીધે નહિ, પણ એમને ચૂસનારા દેહરખા બેઠાં લોકોને લીધે છે. તેથી જ એમણે નક્કી કર્યું કે સાચી કેળવણીનો પાયો ગામડાંમાં જ નાખાય. સામાજિક પાપ કરનારા લોકો કરતાં સામાજિક અન્યાયના ભોગ યદ્યપે પડેલા લોકો મારફતે જ સત્યયુગની કેળવણીનો માર્ગ લેવો શકાય.

બંધાં સુધી હિંદુસ્તાન પરાધીન અને અસહાય એનું રાષ્ટ્ર હતું ત્યાં સુધી એમણે કેળવણીને રાષ્ટ્રીયતાની દીક્ષા આપી. લોકોમાં જ્ઞાન અને ચૈતન્ય આપવાનું એમણે પોતાની રાષ્ટ્રીયતાને માનવતા તરફ પૂર્ણપણે વળી અને સત્યયુગની — એટલે કે પ્રામાણિક જીવનયોગની ઉપાસના થઈ કરી.

ગાંધીજીનો આ સત્યયુગનો જીવનયોગ જીવન-મૂલક, જીવનવ્યાપી સાચી કેળવણી મારફતે જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. જેમને આ યોગનું દર્શન થયું હોય તેઓ જ આની સાધના કરે.

વર્ષ, ૧૯-૨-૪૮

કાકા કાલેલકર

આદી અને કળા

એક ભાઈએ નીચેનો સવાલ પૂછ્યો છે :

“શું કોઈ ખાદીધારી તરુણ પોતાની કોલેજના નાટક કે નૃત્યના જલસામાં ભાગ લેવા માટે મિલન કંપાનિ ઉપયોગ ન કરી શકે? વરસાદના દિવસોમાં તે વરસાદી કોટ (‘રેઈન-કોટ’) તો પહેરે જ છે; મિલનની મંચરેહાનીઓ તો ઘણા ખાદીધારીઓ વાપરે છે; છત્રી વગેરે પણ મિલનકંપાની જ અનેલી હોય છે. તો પછી કળાના ઉદ્ધાત માટે પ્રસંગને અનુકૂળ મિલનમાં બનેલાં કંપાડાં પહેરવા તથા રંગભૂમિની શૈલા વધારવા શું દરકત હોય?”

ખાદીનો આગ્રહ શું કામ કરવામાં આવે છે અને હિંદુતાના જીવનમાં તેનું શું સ્થાન છે, એ બાબતમાં જે આપણા વિચારો સાફ હોય, તો આવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર દરેક જણ પોતે પોતાની મેળે જ આપી દઈ શકે. ન્યારે વર્તનનો કોઈ નિયમ તેનું પ્રયોજન સમજ્યા વિના કેવળ રચૂળ રૂપમાં ગુરુની આજ્ઞા કે કુળધર્મ રૂપે પાળવામાં આવે છે, ત્યારે માણસના મનનું વળણ એવું બનતું જાય છે કે એ નિયમનું નેટલું ઓછામાં ઓછું પાલન કરીને ચાલી શકતું હોય તેટલું જ કરવું. નિયમનું ધોરણ લીધું ક્યાં કરવાનો પ્રયત્ન તે કરતો રહે છે.

કોઈ પ્રાચીન ગુરુએ શિષ્યોને આદેશ આપ્યો કે, એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ રાખવો; પોતાની અગિયારે ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના આહાર છોડાવી તે દિવસે ભગવાનમાં પ્રેરણા દેવી. એ સાચું કે, પંદર દિવસમાં એક વાર આવો પ્રયત્ન કરવાથી વિષયોનો રસ છૂટી જતો નથી; તે તો ભગવાનના જ્ઞાનથી જ છૂટે છે. છતાં સાધકે પખવાડિયામાં એક વાર આવો શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો ધટે છે.

શિષ્યોએ આજ્ઞાની પાછળ રહેલી વિચારની ભૂમિકાને તો છોડી દીધી, અને એટલું જ પકડી લીધું કે ગુરુને આદેશ છે કે એકાદશીએ ઉપવાસ કરવો. ઇંદ્રિયોને ભગવાનમાં નોડી દેવી, એ તો જેની શક્તિ હોય તે કરે. ગુરુએ એ જ કહ્યું છે ને કે, એક દિવસના ઉપવાસથી નિયમનો રસ છૂટી જાય એમ તો ન બને? અને રસ લાગ્યા વિના મન અને ઈંદ્રિયે ભગવાનમાં નોડાય એ તો બની જ શકે? ત્યારે અગિયારસે આવું નહિ એટલે જ વ્રતનો અર્થ બાકી રહ્યો.

ન્યારે વ્રતનો અર્થ આવો સાંકડો થઈ ગયો ત્યારે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા. ઉપવાસને કેટલી હદ સુધી રાખવો આવશ્યક સમજવો? શું નાના બાળકોએ પણ આવું નહિ? ઘરડાં, માંદાં, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ, ધાનજીવ બાળકની માતાઓ વગેરેએ પણ શું પ્રેર ઉપવાસ કરવો? અને જે મનના નમજા છે, તદ્દન બૂખ્યા રહેવાથી મેચેન થઈ જાય છે, પણ વ્રતમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, તેઓ કેવી રીતે તેનું પાલન કરે? ત્યારે ગુરુના મોટા મોટા શિષ્યોએ રસ્તા દેખાડવા માંડ્યા. તેમણે કહ્યું: ધર્મનાં વ્રતોની સર્વે આપણો પાછળ એક શબ્દ દરેકાં અધ્યાહાર સમજવો. તે શબ્દ ‘યથાશક્તિ’ છે. જે સેળ આના વ્રત ન કરી શકે તેણે ‘શક્તિ પ્રમાણે’ કરવું. એટલે કે, જે અન અને જળ બનને છોડી ન શકે તેણે કેવળ અન છોડવું. જે સારૂ બૂખ્યો રહી ન શકે તેણે ‘જમવું’ નહિ; દૂધ પર રહેવું, ફળાહાર કરવો, કે કંદમૂળ ખાવાં, એ ‘જમ્યા’ ન કહેવાય; તેણે ન ચાલી શકે તો એક વાર જમવું. અન (એટલે ભાત) ન જમવો પણ મગફળી, સાગો, સાણચોખા વગેરે વગેરે ખાવાં પણ વ્રત તો જરૂર કરવું જ.

હવે શું બાકી રહ્યું? ધીરે ધીરે ઉપવાસમાં લઈ શકાય એવી અનેક વસ્તુઓ મળી ગઈ. ખરદી, પેંડા, મસાલાતું દૂધ, ચિંગોડાનો શીરો, ફૂદીની પૂરી, સાણ-દાણીની ખીર, દૂધીનો હલવો, મગફળીનો લાડુ, ખટાટા મગફળી વગેરેની ખીચડી, અને કંદમૂળનાં ઢોકળાં, ભજિયાં, કાચલી સુધીની ‘કરારણ’ કરીને અગિયારસ કરવાની સગવડ મળી ગઈ!

ગુજરાતનાં કેટલાંક વલ્લિક ગોત્રોમાં એવો નિયમ છે કે, તેમની સ્ત્રીઓ વિવાહને દહાડે હાથીદાંતની નેટલી ચૂરીઓ પહેરી હોય તે સિવાય બીજી નવી હાથીદાંતની ચૂરીઓ લઈ શકતી નથી. કોઈ ઉપદેશકે હાથીદાંતમાં રહેલી હિસાનો ખ્યાલ કરી આવી મર્યાદા લેવગ્રથી દૂરો. પણ પોતાની જ ન્યાતની બીજી સ્ત્રીઓ હાથીદાંતની સુંદર ચૂરીઓ પહેરે અને આ બાપડી ન પહેરી શકે એ તે ગોડી આપત થઈ! ત્યારે એવા કુટુંબમાં પોતાની દીકરી આપનારનાં માથાપોએ રસ્તો કાઢ્યો કે, વિવાહ વખતે છોકરીના હાથ પર એટલી દાંતની ચૂરીઓ ચપ્પી દેવી કે એને આખો જન્મભરો ચાલે!

મતરૂં લીધેલા નિયમોની ધીમે ધીમે આવી રીતે વિરુદ્ધના પાયા છે. આ રીતે જો ખાદી ગાંધી સંપ્રદાય કે પોતાના કુળધર્મની એક રૂઢિરૂપે બની જશે તો તેનીયે આવી જ મનઃક યથા ન્યાય સંભવ છે. એક ભાર્ગવ મનઃકમાં કહે છે, હું “આદત્ત” (આદત તરીકે) ખાદી ધારું છું; એટલે કે મને (પીત્ત કપડાંની જેમ) ખાદી પહેરવાનીયે આદત છે. એક બાઈ વિનોદમાં કહે છે કે મને ગાયના ઘીનું મત છે. એટલે કે ઘીનું ગાયનું ઘી રાજ ખાતું જ ખાતું; બીજું ન ખાતું એમ નહિ પણ છરાયે ગાયનું ઘી લેતું જોઈએ!

ત્યારે આપણે સમજવું જોઈએ કે, ખાદીનો આગ્રહ કોઈ સંપ્રદાય કે ધર્મના કે કુળાચારના નિયમ રૂપે રાખવાની વસ્તુ નથી, પણ એ આપણા દેશના આર્થિક કોષ્ટાચના ઉકેલરૂપે મુચનાયેલી એક ખાતત છે. પરંતુ આર્થિક આગુ ઉપરાંત એ ઉકેલની પાછળ એક નૈતિક દૃષ્ટિ પણ રહેલી હોવાથી તે અસાધારણ અને અદ્વૈતી ખાતત લાગે છે, અને જાણે એક સાંપ્રદાયિક આગ્રહ હોય એવી દેખાય છે.

આદતી તો એક જાણીતી વાત છે કે, જગતના અર્થશાસ્ત્રીઓમાં એ પ્રકારના સોદા છે. એક વર્ગ અર્થશાસ્ત્રને લગતા સવાલોનો વિચાર કરતી વખતે તેમને રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક વગેરે દૃષ્ટિઓથી જુદા પોટી કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ જ ઉકેલ દેખાક નાસાઓનો છે. તેઓ કહે છે કે, એ ઉકેલની બીજી બાજુઓનો વિચાર તે તે શાસ્ત્રના જાણકાર કરે અને જે રીક લાગે તે બતાવે. અમારું કામ માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિએ સારામાં સારો માર્ગ શોધી આપવાનું છે.

અર્થશાસ્ત્રીઓનો બીજો વર્ગ એવા પ્રશ્નોની રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક વગેરે બાજુઓને પણ નજર સામે રાખીને કોષ્ટાચોનો ઉકેલ શોધતો હોય છે.

ખાદીવાદી અર્થશાસ્ત્રીઓ આ પીત્ત વર્ગમાં આવે છે. દેશની રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક વગેરે બાજુઓની સાથે સાથે જ આર્થિક પ્રશ્નોનેયે ઉકેલ શોધતાં શોધતાં તેઓ કાંઈક નીચેના નિર્ણયો પર આવ્યા છે:

હિંદુસ્તાન બહુ વિશાળ-દેશ છે; એની લોક-સંખ્યા પણ ઘણી મોટી છે; વળી તે પ્રજા જુદી જુદી ભૂમિકા પર રહેલા લોકોની બનેલી છે. આવા દેશની રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા અને ટકાવી રાખવા માટે, તે સ્વતંત્રતાના લાભ દેશના ખૂણા ખૂણા

સુધી પહોંચાડવા માટે, તેની સામાજિક અને આર્થિક હાલત સુધારવા તથા તેના લોકોમાં વધારેમાં વધારે સમાનતા આણવા માટે, તથા જે કારણોને લીધે દુનિયામાં દેશ-દેશ તથા કામ-કામ વચ્ચે લગાઈ-ટા પેદા થાય છે, તે કારણોને રાખ તેટલાં દૂર કરવા માટે યોગ્યમાં યોગ્ય એ ખાતત જરૂરી છે: (૧) ખોરાક, પાણી અને વસ્ત્રની ખાતતમાં દેશનું નાનામાં નાનું જુગલભાવિક ક્ષેત્ર - બહેક, રાકય હોય તો દરેક મેજુ કુટુંબ પણ - સ્વયંપૂર્ણ હોય; અને (૨) રાકય તેટલા ઉદ્યોગધંધાઓનાં કારખાનાં અને કારભાર નાના પાયા પર અને દેશભરમાં વ્યાપેલાં હોય; થોડાં સ્થાનોમાં જમાવેલાં ન હોય; તેમ જ બહુ મોટા ધંધા અને કારખાનાં યોગ્યમાં યોગ્ય હોય અને તે એવી રીતે ચાલે કે તે જ પ્રકારના નાના ઉદ્યોગ-ધંધાઓનો નાશ કરનારાં ન બનીવડે.

હવે વિચાર કરવાની વસ્તુ એ છે કે, આ ખાદીવાદી અર્થશાસ્ત્રીઓના વિચાર બરાબર છે કે પોટા છે અથવા અંશતઃ બરાબર અને અંશતઃ ખોટા છે?

જો એ વિચાર બરાબર હોય તો સાક છે કે, લોકોની કપડાંની જરૂરિયાત ખાદીથી જ પૂરી પડવી જોઈએ, અને તે ક્ષેત્રમાં મિલઉદ્યોગ બંધ થવો જોઈએ. જો એમ બને તો નાટક કે કળા માટે મિલ-કપડાં વાપરી રાકાય કે નહીં એ સવાલ ઊઠે જ નહીં. કેમ કે એ કામ માટે મિલો કપડાં બનાવતી જ ન હોય તો પહેરા ક્યાંથી?

પણ આ સવાલ ઊઠે છે કારણ કે મિલો તો છે, અને અર્થશાસ્ત્રીઓનો એક વર્ગ તેમ જ લોકોનો બહુ મોટો હિસ્સો મિલઉદ્યોગ હોવો જોઈએ એમ માનનારો છે. આથી, આજે આપણી નજર આગળ ખાદી પણ ખરી થાય છે અને મિલકાપડ પણ ઊભું થાય છે. અને તેથી, જેમ ઉપર “કહેલી સ્ત્રીઓની આગળ હાથીદંતની ચૂરીઓ લાલચ બિગી થાય છે, તેમ આપણાં તરુણ-તરુણીઓ આગળ મિલનાં આકર્ષક કપડાંની લાલચ બિગી થાય છે. મન વિવેકને સમજાવે છે, “અરે લાઈ, રાજ નહીં તો નહીં, પણ ક્યારેક એ કક્ષાક માટે નાટક-નૃત્ય માટે તો સારાં કપડાં પહેરી લે! જોને તેમાં કળા કેવી ખીલી ઊઠે છે! ખાદીમાં તો એ સાવ મારી જાય છે.” એની વાત સાંભળી શુદ્ધિ સંસારમાં પડી જાય છે. એને થાય છે કે, કાંઈક એવો રસ્તો નીકળે કે જેથી ખાદીધારી પણ કહેવાની રાકીએ

અને મનની હોંશ પણ પૂરી પડે તો બહુ સારું. જેમ પેસો યેલ્યુવ એકાદશીનું મત છોડવાયે નથી માગતો અને બૂખની અગત્ય અને ખાવાપીનામાં ઊણપ પણ આણુવા નથી માગતો તેમ!

ત્યારે આપણે વિચારી લઈએ કે, ખાદીવાદી અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કયા ક્ષેત્ર અને પરિસ્થિતિમાં મિલકાપડનો ઉપયોગ કરી શકાય. એકાદશીના મતમાં દીક્ષાપણને માટે અવકાશ શોધનારાએ ત્યારે એ સલાહ પહેલે જ ઉઠાવ્યો ત્યારે તેણે તંદુરસ્ત માણસ માટે તે ઉઠાવ્યો નહિ. બાળક, છૂટું, માંદાં, ગર્ભવતી અને નાનાં બાળકોવાળી સ્ત્રીઓ વગેરે નાંદુરસ્ત માણસોને નમિ ઉઠાવ્યો. અને તેમને નામે કેટલીક ચીજોનો પરવાનો મેળવી લીધો. પછી તો માણસ પંડિત કે, આ ચીજો મારફતે પણ સુંદર વાનીઓ બનાવી શકાય છે અને પાકકળા ખીસવી શકાય છે, ત્યારે તંદુરસ્ત-નાંદુરસ્તનો ભેદ હદતો આવ્યો અને બધાને માટે માર્ગ મોકળો થયો તથા પાકકળાનેયે નવું ક્ષેત્ર સાંપડ્યું!

આને આપણને મિલકાપડ મળી શકતું હોવાથી અને ખાદી પૂરતી બનતી ન હોવાથી જો કોઈ ખાદી-ધારી આપણને પ્રસંગે મિલકાપડનો ઉપયોગ કરે તો તેને કોઈ હોય નહિ દે. દા. ત. જે લાખો માણસો પોતાના ધરગાર છોડીને અને માલમતા ખોઈને બીજા પ્રાંતોમાં ગયા છે, તેમનામાં કોઈ ખાદીના નિષ્પ્રમાણો હોય અને તેને મિલકાપડ વાપરતું કે કપડાં વિના રહેતું—એ જે વચ્ચે પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેણે મિલકાત કપડાં પહેરવામાં હોય કઈ નહીં કહેવાય. શોખને માટે કે શોભા વધારવા માટે તે એ લેતો નથી. પણ આજની મુશ્કેલી નબાવી લઈ, રાક્ય તેટલું જલદી ખાદી મેળવવા પ્રયત્ન કરશે.

ફલે વરસાદી કોટ, મજબૂતદાની, છત્રી વગેરેનો વિચાર કરીએ. આ ચીજો શોખને ખાતર વપરાતી નથી; એ શેઠના ઉપયોગની ચીજો નથી; આજની જીવનચર્યામાં જ્યાં એનો ઉપયોગ જરૂરી હોય છે, ત્યાં ધણા એાળ લોક તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ઊંચકું એમ પણ કહી શકાય કે, આપણા દેશમાં આ વસ્તુઓનો ઉપયોગ હાલ હાલમાં જ થવા લાગ્યો છે. કંઈક આ કારણેથી, કંઈક એ કારણથીયે કે હાથ-કંતામથુ અને હાથપણક દારા આ વસ્તુઓને માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવું કાપડ બનાવવાની કળા હંચુ

પૂરતી વધી નથી તેને લીધે, મિલોમાં બનેલી આ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. અથવા, એમ કહો કે, આ વસ્તુઓ વજરોદોષના એ ક્ષેત્રમાં આવે છે, જેને માટે ખાદીવાદી અર્થશાસ્ત્રમાં મિલોને સલાવવાની પરવાનગી આપી શકાય. આવી બીજી ચીજો પણ બતાવી શકાય. દા. ત. એક બહુ જ ઉપયોગી વસ્તુ તે સીવવાનો દોરો છે. સીવવાના સંચામાં ચાલી શકે એવો હાથકંતામથુના સૂતરમાંથી દોરો બનાવવાનો ઉલોમ હજી બિના કરી શકાયો નથી. આથી ખાદીનાં કપડાં સીવવા માટે પણ મિલકાતો દોરો વાપરવાની જરૂર પડે છે. આ ખાગી દૂર કરવા જેવી હોવા છતાં હાલ તો મિલકાત દોરાને ચાલવા જ દેવો પડે.

આવી કોઈ જરૂર નાટકનૃત્યમાં મિલકાત કપડાં વાપરવા માટે બતાવી શકાય નહીં. કોઈ આપણના નિવાસ્ય માટે કે સાચી જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે એની જરૂર છે એમ ન કહી શકાય; પણ શોખ કે હોંશની તૃપ્તિ માટે અથવા શોભા માટે છે. કળાને સમજવાનો હું હાલો કરી શકતો નથી. પણ મને એટલું તો જરૂર લાગે છે કે, કપડાં, રંગ, અને રંગીન કિરણો દારા રંગભૂમિને અને પાત્રોને સજ્જવાની જે આજકાલ ફેશન થઈ પડી છે, તેમાં મને કળા કરતાં કળાની ખામી જ વધારે દેખાય છે. સાચી અભિનયકળા પોશાક, પકડ અને રંગચેરંગી કિરણો પર અવલંબિત ન હોવી જોઈએ. બલ્કે, અભિનયકળામાં રહેલી ખામીને ઢાંકવા માટે તે પરથી પ્રેરકોનું ધ્યાન ખીંચે ખસેડવાના ઉદ્દેશથી આવી સજ્જવતો ઉપયોગ કરી શકાય છે. મધ્ય કાળમાં જ્યારે સતી ધવાની પ્રથા હતી, ત્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓને બળાકારે સતી કરવામાં આવતી. અથવા એક વાર જોશમાં ને જોશમાં તે ચિતા પર તો ચડી બેસે; પણ બધી સ્ત્રીઓમાં એટલું મનોબળ ક્યાંથી હોય કે અગ્નિની તીખી જ્વાળાને શાંતિથી સહન કરી શકે? આથી ચીસ પાડી જતી, રડી દેતું વગેરે રચાભાવિક છે. પણ સતી થતું અને ચીસ પાડતી એ જે સાથે કેમ શોભે? એટલે ચિતાને સજ્જવાવાની સાથે દોલ, નગારાં, ચરણાઈ વગેરે વાગ્ગ અને જ્યજ્ઞવકારોને એટલા કોલાહલ કરવામાં આવતો કે તેમાં એ સ્ત્રીઓ અવાજ દૂધી જ ન્બ. એ જ પ્રમાણે નટના અભિનય, તાલ, સ્વર વગેરેમાં ધતી બૂલેને અને મોં પર લગાડેલા પાઉકર વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી કુપ્રપાને ઢાંકવાને માટે જન જનના પોશાક,

રંગીન કિરણો, ચિત્ર ભરેલા પડદા વગેરેની સુક્રિતઓ યોજવામાં આવે છે. અણુસમજથી આપણે — નટ તેમ જ પ્રેક્ષક — તેમને કળા વધારનારાં અને કળાનાં આવશ્યક સાધનો સમજી બેઠા છીએ. સાચો કળાકાર કંઈ પણ સમગ્ર પિનાચે પોતાની કળાને સરસ રીતે રજૂ કરી શકે છે. આપણે જઈએ છીએ નટની કળા જોવા, પણ ફક્ત જઈએ છીએ પોશાકની ફેશન, રંગોની રમઝટ, પડદાઓ પરનાં ચિત્રો, રંગભૂમિ પરનો શણગાર વગેરે જોવામાં. વાંચનાર વિચારે કે હું કહું

હું તે સાચું છે કે નહીં.

જો ખાદીવાદી અર્થશાસ્ત્ર જોઈ હોય, નકામું હોય, તો તેને પકડી રાખવાનું આપણા પર કોઈ બંધન નથી. જો તે સાચું હોય તો આપણા વર્તન અને પ્રચારથી આપણે આપણા વિચારો લોકોને સમજાવતા રહેવું જોઈએ અને તે માટે લોકમત તૈયાર કરવો જોઈએ. તે માટે આપણે અંગત રીતે ખાદીની બાબતમાં બીલાપણું નહીં પણ કડકાઈ-રાખવી જોઈશે.

૧૫, ૨૫-૧-૪૮ કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

સત્યાગ્રહનો દ્રશ્ય અને પ્રવર્તક

આ એક નોંધપાત્ર વસ્તુ લાગી કે, બાપુને દેશ દેશાવરથી સેંકડો અંજલિઓ અપાઈ, પણ ભાષ્યે જ કોઈએ, તે સત્યાગ્રહના દ્રશ્ય અને પ્રવર્તક છે એ ખ્યાન ઉપર આણી, તેના ઉપર ભાર મૂકીને વાત કરી હોય. એમનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ યાદ કરાવે; પરંતુ બાપુની પ્રતિભાનું ખાસ ફળ તો સત્યાગ્રહી લઘતની તેમની શોધ ગણાય. જગતના રાજકીયશાસ્ત્રમાં યુદ્ધનો અવેજ શોધી આપનાર એ છે. એટલું જ નહિ, લોકશાહીને સાચી બનાવવા માટે એક ખૂટતી ટકી શોધી આપનાર એ છે. લોકમત કેળવવા — વિચાર ફેલાવવા તથા કેળવવાને માટે વાણી વિચાર તથા છોપાં અને સંગઠનની છૂટ હોવી જોઈએ, એમ લોકશાહી આવશ્યક જાને છે. પણ તે પૂરતું નથી. ગમે તેવી ઘટતી મર્યાદામાં પણ કાર્યની છૂટ પણ બકિતને હોવી જોઈએ. તે ભારે જોખમની વાત છે એ ખરું. છતાં તેની જરૂર છે જ. ગાંધીજીએ શોધી આપ્યું કે, એવું કાર્ય શક્ય છે અને અનિવાર્ય પણ બને છે. માત્ર તે કાર્ય સત્યાગ્રહી દળનું હોવું જોઈએ. તો તે બંધારણપૂર્વકનાં સાધનમાં ગણાય. અને તો જ લોકશાહી સાચી અને પાકી બને છે. નહિ તો તે કેવળ બહુમતશાહી બની જાય. આ શોધ દુનિયાને ગાંધીજીની એક પરમ ભેટ છે.

પણ કદાચ હિંદ વિષે એ આ બાબતમાં નિરાશ થયા. વરસો સુધી તે માનતા કે હિંદ સત્યાગ્રહને પધે છે. છેવટે તેમણે જ કહ્યું કે, હિંદનો કહેવાતો સત્યાગ્રહ નિર્જાળનો સત્યાગ્રહ હતો; એટલે કે તે 'પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ' જ હતો.

ગાંધીજીની આ શોધને વિષે ઈ. સ. ૧૯૩૪માં પટણમાં મારે એમની જોડે લેખી વાત થયેલી. તેની

નોંધ ત્યારની કરેલી અને તેમની પાસે સુવરાની લીધેલી તે આજ દહાડા સુધી મેં સંધરી રાખી છે, તે વખતે બાપુ ૧૯૩૦-૪૦ના સત્યાગ્રહ ચેતામાં સમેટી લેવા વિચારતા હતા. એ નિર્ણય એમને માટે ભારે હતો. જોકે કોઈ વિચારમંથન કાલવવા માટે આશ્રમવાસીઓની પ્રાર્થનાનું વાતાવરણ હમેશા એમને વિશેષ અનુકૂળ લાગતું. તેવે વખતે તે પેતાનું અંતર ખોલતા, બિહાર ભૂકંપ રાહતને કામે ગયેલા આશ્રમવાસીઓની પ્રાર્થના રોજ સવારે ચતી. એટલે તા. ૨૨-૩-૧૯૩૪ની પ્રાર્થનામાં એ વાત એમણે ધરાઈને ચથી, 'તે મેં બીજે દિવસે શબ્દગદ કરીને નીચે પ્રમાણે લખીને તેમને મોકલી અને તેમણે ઠીક ઠીક વખત આપીને તે જોઈ આપી :

“કાલે સવારે આપે જે વાત કરી તે એટલી ઝીણી ને તેથી મહત્વનો હાથ કે તે વિષેની મારી સમજ મારા શબ્દોમાં મૂકી નહીં ને તે આપને બતાવીને ચોક્કસ થઈ નહીં તો ઠીક. એટલે આ લખીને આપું છું.”

આટલી પ્રસ્તાવનાની સાથે એ નોંધ પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેની સાથે બીજા ખંડમાં અત્યાર સુધી સત્યાગ્રહની જે લઘતો તે લખા એની વાદી જોડી છે.

૧

પટણની નોંધ

૧૮ના, ૨૭-૩-૩૪

[તા. ૨૨ નીચે સવારે બાપુએ આશ્રમવાસીઓને બોલાવી તેમને ઉદ્દેશી એક વાતચીત કરી. તેના સાર મારી બાબતમાં કીનીને તથા તે વિષેની મારી સમજથી સાંજીને લખી આપ્યા, તે તેમને તે સુધારવા આપેા હતો. બીજે દિવસે બાપુએ તેમાંની બે બાબતો ૧૨ સુધારા સચવી તે વિષે ઠીક મોખિક બ્યાન કર્યું અને કાલે મોતવારે તે

બરાબર સમય લઈને સુધારી પણ આપું. ઉપર એમ લખીને કે, “એમાં મને સૂચના તે સુધારા ક્યાં છે.” તે સુધારવામાં ઠીક વખત આપ્યો, એમ પણ યોન પડું. થયે કહી તાત્વિક આજ જ રાખીને ધણેબધે આવકારિક આજ તેમણે કાઢી નાંખ્યો છે. તેમના સુધારા વાળો ને મોંઘે રહી તેની આ નહવ છે. — મ.]

(૨)

સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ હિંદમાં આપે એક પૅલિસી તરીકે ચાલવા દીધો. એ રીતે ૧૯૩૦ સુધી ચાલ્યું ને ૧૯૩૦થી સ્વરાજના આખરી ફેસલા તરીકે તે આગળ ચાલ્યો. આ બધો વખત આપે તો તાત્વિક દૃષ્ટિએ — એટલે કે, છૂપનસાધનાના એક અંગ તરીકે — તે જોયો, વિચાર્યો ને આચર્યો. એવું મદત્ત એ હતું કે, તેથી જ તેને ‘પૅલિસી તરીકે એકંદરે શુદ્ધ અને સાચો ઉપયોગ’ રાખ્યો. કેમ કે, જે સત્યાગ્રહને પૅલિસી તરીકે સ્વીકારે છે એ આંદોલનને સમયે બચવા અણધારી આકરી પરિસ્થિતિમાં સાચો નિર્ણય નહિ કરી શકે; કારણ કે, એની પાસે શુદ્ધ તાત્વિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી. આમ હોવાથી હિંદના પ્રયોગમાં આપે એ તાનની આવશ્યક જરૂર પૂરી પાડી છે. આપ સત્યાગ્રહના પ્રયોગ હોવાથી સ્વતંત્ર રીતે પણ આપે જોવાનું હતું કે, એ નવો પ્રયોગ સાંગોપાંગ પાર ઉતારીને જગત આગળ મૂકવો.

આમ હિંદમાં સત્યાગ્રહના પ્રયોગની એ દૃષ્ટિ રહી છે :—

૧. હિંદના રાજપ્રકારનો પ્રયોગની પાછળ રહેલી જોઈએ તે વાતશુદ્ધ નજર રાખવી. જેથી એ પ્રયોગ આડે મારો નથી ન બધ.

૨.* સત્યાગ્રહના પ્રયોગ તરીકે આપની બ્યક્તિગત દૃષ્ટિ : એક નવી સામુદાયિક શક્તિ જગત આગળ પ્રયોગસિદ્ધ કરીને જગતના સામાજિક અધિસા-પ્રયોગના પ્રશ્નમાં મદદ કરવી. (આ દૃષ્ટિમાં આપના ને જગતના ધાર્મિક છવનની શુદ્ધિ ને વિશ્વસ રહેલો છે એ અત્યારે અહીં નથી ચર્ચવા ઇચ્છતા.)

૦ અહીં આગળ બાપુએ આ મોંઘે કરી છે, એ તને પ્રથમ મહેલું તે પશ્યો :—

“આ ખુરુ જોતાં બીજું પદ જોખરે. પ્રયોગ થક મરે ત્યારે મને જ્ઞાન ન હતું કે આ શું થાય છે. મારી નિશ્ચયિ આ રહી છે :

“કોયે જે વાંતલો મને દરિલએ બાંધી,
જેમ તાણે તેમ તેમની.”

પહેલી એ દૃષ્ટિ ખાસ કરીને આપની છે ને આપે સંલગ્નવાની છે. જ્યાં એ શક્ય હોય કે, આપના શિક્ષણ ને સંસર્ગથી કોઈ બ્યક્તિએએ એ દિશામાં પોતાનો ઉપયોગ જોયો હોય, એ દિશામાં પોતાની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ કોઈ કેળવતા હોય. કોઈએ સ્વતંત્ર રીતે પણ પોતાની દૃષ્ટિ રચી હોય, જેમ કે બાપટ, આવા વર્ગ માટે આપ માનો છો કે, જે તેઓ ખરી રીતે કેળવી રહ્યા હોય તો તેઓ પોતાની વધારે શુદ્ધ દૃષ્ટિ મારી પણ કરાવે. પણ સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે, સત્યાગ્રહના પ્રયોગ તરીકે, આ બાબતમાં આપને જ અત્યારે તો જોવા વિચારવાનું રહે.

(૨)

આટલી પ્રાસ્તાવિક સમાલોચના પછી હવે આપની આગળની દૃષ્ટિ વિષે દુકમાં મારી સમજ મૂકી જઈ છું : સામુદાયિક સવિનય-સંગ-પ્રયોગ* આજ ચાલી રાકે એવું વાતાવરણ નથી. ચાલતા હતા ત્યારે એ, આપ જેને શુદ્ધ રીત કહો એ પ્રમાણે નહોતો ચાલ્યો. ગમે તે કારણે, પણ આજ નિશ્ચયિ એ છે કે, રાજપ્રકારનું ક્ષેત્રમાં તેનો વૈશ્વકોષ્ટિક પ્રયોગ જ વિહીત મનાયો છે. તેને અંગે આપ એમ માનતા અને હજી માનો છો કે, એ પ્રયોગમાં શેષ રીતે જોડણ વધે એટલું સારું છે. એમ જ નહિ, પૂતામાં આપે એમ પણ જણાવ્યું કે, એમાંથી સામુદાયિક પ્રયોગ જગી શકે, અને એ યોગ્ય પરિણતિ દરો. એ દૃષ્ટિએ કદાચ આપે મોંઘે એજાટ ૧ લીએ જોડલાં પડવા માગે એટલાને નોતપો. ત્યારે પણ આપે પડવા માગનારને તે ખસાખસીના ખેતના જર્ણમાં રું રું રહેલું છે તે વિષે ચેતવેલા. એ ચેતવણી આજ સવિનય રૂપે આપો છો એટલું જ; બાકી તાત્વિક રૂપમાં તો એ જોની તે જ છે. હા, આટલું ખરું કે, જે આપને તે વેળા ઝાંખું જણાવું તે આજે સ્પષ્ટ થયું લાગે છે. એમ પણ હોય કે પૂર્વે એમ કંહું ‘પાંચ હોય તો પાંચ ચાલે!’ હવે તે અદ્યતીને ‘જેમ જોણ તેમ સારું કેમ કે તેથી જુવનો ભપ ઓજો.’

* ‘સામુદાયિક પ્રયોગ’ એમ મેં લખેલું — દુકાણ કરવા. તેમાં ‘સં વિનં બંજ’ ઉમેરતાં બાપુએ મોંઘે કરી : “તમે સત્યાગ્રહનો અર્થ કેવળ સ. વિ. બં. કર્યો લાગે છે, એ બરાબર નથી. સ. વિ. બંજ એવું નાનકડું છતાં મદત્તનું અંગ છે, જેમ મન સારીરતું. એ છાડતાં બાકી બધું તો સામુદાયિક ચાલે જ.”

જેઓ સ્વતંત્ર રીતે એમ જ જુએ કે, જેલ-ગમન એ જ સ્વધર્મ છે તે તેથી એના નિના એમની શાંતિ ન જ હોય, એવાઓ તો એમની મેળે જશે. એ આપના આશીર્વાદના જ આકાંક્ષી હશે. પરંતુ જેઓ એમ પૂછે કે, બાપુ, જેલ જાઉં કે બીજું કંઈક કરું, તેઓને આપ બીજું કરવા કહેશો. તેઓ પણ જ્યારે પાછો પ્રસંગ આવશે ત્યારે તો આવવાના જ છે, એ આપની દૃઢ શ્રદ્ધા છે. અને તેવા પ્રસંગ તેમને સાડુ આવવાનો છે જ. દરમિયાન તેઓ બીતરી ન જાય તે પોતાને બંધનમાં ન ફેંકી દે એવી આપ આશા રાખો. તે એવી જ પ્રવૃત્તિમાં ગૂંથાય કે જેથી તેની ધર્મદૃષ્ટિ ને શ્રુતિ વધારે તીવ્ર બને. પણ જે આજથી જ જોઈ ગયા છે કે, આપણે હવે જેલ-ગમનથી મુક્ત જ થવું છે તેઓ કોઈ કાચગી પ્રવૃત્તિમાં પડે તે તો જ લોક પડે.

સત્યાગ્રહનો ધર્મ જીવી બતાવવાનું કામ જ્યાં સુધી આપ બેઠા છો ત્યાં સુધી બીજાં તેની વધારે કાંઈ ચિંતા ન કરે તો ચાલે. તેઓ પ્રતીક્ષામાં રહે કપારે તે ધર્મ તેમની યથાનો છે. આપના વિરોધ ત્યાં પછી તો તે ધર્મના સંરોધન પાસ વિષે સત્યાગ્રહી બાકુલ થશે જ. ત્યારે જેમ સૂત્રે તેમ કરે. જતે જ્યાં સુધી આપ સરોહ છો હાં સુધી આપ એ ર્મ જીવી બતાવશો. એમાં કદાચ મોળા પડે તો માપે કહ્યું કે, માનએ કે બાપુ ચિત્તશાન્ત થયા છે; અથવા જે પ્રકારનું ધડપણ શુદ્ધ સત્યાગ્રહીને ન જાને તે આખું છે.

૨

બાપુની સંવૃદ્ધિની લઠલે

૧. દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ

૧૧-૯-૧૯૦૬ નેહાનિસબર્ગમાં પ્રારંભ.

૩૦-૧-૧૯૦૭ના રોજ ગાંધી-સ્મટ્સ કરાર થયા.

૧૬-૮-૧૯૦૮ ગાંધી-સ્મટ્સ કરાર બાંંગ થયાથી

લડત ફરી શરૂ - નેહાનિસબર્ગમાં.

૨૮-૧૦-૧૯૧૩ પ્રખ્યાત હિંદી કૃત્ય

૨૧-૧-૧૯૧૪ના રોજ સંધિ થઈ

અને જુલાઈ, ૧૯૧૪માં લડત પૂરી થઈ.
હિંદીઓની માગણીઓને વિનય થયો.

હિંદમાં આવેને

૨. ૧૯૧૫ નિરમગામ જકાતખારી સામે સત્યાગ્રહની તૈયારી. લડત વગર તેની રાહત મળી ગઈ.

૩. એપ્રિલ, ૧૯૧૭ ચંપારણ્યનો સત્યાગ્રહ.

૪. મે, ૧૯૧૭ શિરમોટ પદ્ધતિ સામે સત્યાગ્રહ. લડત વગર રાહત મળી.

૫. ૨૬-૨-૧૯૧૮ મજૂર સત્યાગ્રહ, અમદાવાદ.

૬. માર્ચ, ૧૯૧૮ ખેડા સત્યાગ્રહ.

૭. ૬-૪-૧૯૧૯ રોલેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ.

૮. ૧-૮-૧૯૨૦ અહિંસક અસહકારની લડત.

૯. ૧૯૨૪ વાઈકોમ સત્યાગ્રહ,

ચાવણકોર રાજ્યના આ ગામમાં અધિક રેરતા પર અસ્પૃશ્યો ન જઈ શકે એવો ધારો હતો. તે સામે આ લડત હતી. તે જ રાજ્યે ૧૯૩૬માં પહેલવહેલો હરિજનો માટે મંદિરપ્રવેશ સ્વીકાર્યો એ પણ નોંધપાત્ર ગણાય.

૧૦. ઑગસ્ટ, ૧૯૨૭ નીલના બાવલા સામે સત્યાગ્રહ.

૧૧. ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૮ બારડોલી સત્યાગ્રહ.

૧૨. ૧૨-૩-૧૯૩૦ સવિનય કાનૂન બાંંગ - દાંડીકૃત્ય. ગાંધી-ઈર્વિન-કરારની રૂએ તહકૂબી.

૧૩. ૩૧-૧૨-૧૯૩૧ ફરી સ્વાતંત્ર્ય-ચૂંદની શરૂઆત. જુલાઈ, ૧૯૩૪માં પટણામાં મહા સમિતિએ તે મોકૂફ કરી.

૧૪. ઑક્ટોબર, ૧૯૪૦ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ - મુલ નિષેધની લડત

૧૫. ૮-૮-૧૯૪૨ આખરી લડત - 'હિંદ છોડો' હિંદ સ્વાતંત્ર્યનો જન્મ (૧૫-૮-૧૯૪૭).

૧૬. ૩૦-૧-૧૯૪૮ સત્યાગ્રહીની પરમ કુરબાની.

[આ યાદી ઊપરમાં આપેલી દર્શાવતો પરથી તારવી છે. તેમાં બીજી કેટલીક લડતો ઉમેરી રાખાય - ઉદા. નાસા રાજ્ય સત્યાગ્રહ; ચુરુ-કાપાંગ સત્યાગ્રહ. વાઈકોમ અને નીલના બાવલાના સત્યાગ્રહો પેટે આ બે લડતો ખૂબ સીધી ગાંધીજીએ ઉપાડેલી નથી, એ નોંધવું જોઈએ.]

કરુણા અને પ્રજ્ઞાનું પ્રાકટય

[આ અંકમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નવા નવા કર્યકર્તાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓની સભાનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં વાચક જોશે કે, તે સભાના પ્રમુખ પં. સુખલાલજી હતા. તેમણે તે તરીકે રાજ્યાતમાં જે જે બિલ કહેલા તે નીચે આપવામાં આવે છે. —મ.]

શ્રી ૦ કિશોરલાલભાઈ, કાકા અને નાનાભાઈ જેવાના સંદેશપત્રો સાંભળ્યા પછી કાંઈ પણ કહેવું તે મારે મારે માત્ર ઔપચારિક જેવું લાગે છે. છતાં બાપુજીનો વિયોગ આ શોકસભામાં મોન પણ મુકાવે છે.

જોકે બાપુજીના શરીર-જન્મને અમુક દેશ-કાળની અને અમુક કુળ-વંશની મર્યાદાઓ હતી, પણ તેમના સંસ્કાર-જન્મ, ચિત્ત-જન્મ કે આત્મ-જન્મને એવી કોઈ મર્યાદા ન જ હતી. તેમનું સંસ્કારી ચિત્ત એ કાંઈ વર્તમાન જન્મનું ફળ ન હતું, પણ તે તો અનેક જન્મની સુદીર્ઘ સાધનાના એક જન્મસિદ્ધ પરિપાકરૂપ હતું. તેમના ચિત્તમાં અનેક સંસ્કારોનાં બીજ બાલ્યકાળથી જ વ્યક્ત થતાં હતાં; પણ તે બધાંમાંથી તરત જ નજરે ચડે અને પ્રતીતિગત થાય એવાં જે સંસ્કારોનાં બીજો તેમની સમગ્ર પ્રજ્ઞાનાં પ્રેરક બન્યાં હતાં. એમાંથી એક સંસ્કાર-બીજ કરુણાનું અને બીજું હતું પ્રજ્ઞાનું. પ્રજ્ઞા પણ બીજ-ઓમાં હોય છે તેવી લોકિક નહિ.

બાપુજીની પ્રજ્ઞા ભોક્તર હતી. જેને યોગશસ્ત્રે ઋતંભરા તરીકે વર્ણવી છે, તેવી પ્રજ્ઞા બાપુજીને વારસામાં જ મળી હતી. બાપુજીની કરુણા કોઈ પણ દુઃખીનું દુઃખ સાંખી શકે તેવી સાધારણ ન હતી. તે દુઃખિયાનું દુઃખ નિવારિની જ અગર તેને નિવારવાનો સતત પ્રયત્ન સેવીને જ કૃતાર્થતા અનુભવતી. તેમની પ્રજ્ઞા માત્ર ઋતને જ — સત્યને જ પારણ કરતી. અસત્ય, અન્યાય, અપ્રમાણિકતાની છાયા સુધ્ધાં તે સાંખી ન શકતી. જેને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં પારમિતા કહેલ છે તેવી પરમ ક્રાંતિની કરુણા અને પ્રજ્ઞાએ જ. તેમને ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય જેવી વિવિધ અને વિશાળ જવાબ-દારીઓના બારવાળા પ્રશ્નોમાં પ્રેયો હતા અને તેમનું જીવન ઘડવું હતું.

શરૂઆતમાં કરુણા અને ઋતંભરા પ્રજ્ઞાનાં અગ્રોધ બીજો જ તેમના ચિત્તમાં વડબીજની જેમ સુદૃઢરૂપે હતાં એ ખરું; પણ તે અપ્રેમતા જવાબદારીઓનું

સિંચન પામી ત્વરિત વેગે માત્ર કબીર-વડ રૂપે જ નહિ-પણ વિશ્વ-વડ રૂપે વિકસ્યાં અને કાલ્યાં કૃત્યાં. આની પ્રતીતિ છેલ્લે, છેલ્લે દિલ્લીમાં તેમનાં રોજ થતાં પ્રાર્થના-પ્રવચનો અને આજે દુનિયાના ખૂણે ખૂણામાં વરસી રહેલાં આંસુ કરાવે છે.

બાપુજીનો દેહ વિલય પામ્યો, કેમ કે તે રચૂળ સદિ સન્ન હતો; પણ તેમની કરુણા અને પ્રજ્ઞાનું વર-વૃક્ષ વિશ્વમાં વ્યાપ્ય છે. પ્રાણીમાત્રના અને વિશેષે કરીને માનવમાત્રના આત્મામાં સત્-ચિત્ત અને આનંદનું શુદ્ધ તત્ત્વ રહેલું જ છે. માનવતાના એ સર્વ-વ્યાપી બ્રહ્મતત્ત્વને પોતાના સ્વર્ણ વડે બાપુજીની કરુણા અને ઋતંભરા પ્રજ્ઞાએ સ્પર્દન વ્યાપ્યું છે — ગતિ આપી છે. એ જ બ્રહ્મભાવ છે. એ જ એમના બ્રહ્મભાવનો અર્થ છે.

મદા કરુણા અને મદાપ્રજ્ઞાનું તેજ અને બળ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે, હવે તેનો ભાર બાપુજીનો ફર દેહ વહન કરે તે કરતાં માનવતાનો વિરાટ દેહ જ તેને ઝીલે અને વહન કરે એવો કોઈ ગૃહ ધર્મીય સંકેત હોવાની કલ્પના થઈ આવે છે. તેથી જ તો બાપુજી મરીને પણ અમર થયા છે, એમ આપણે માનવું જોઈએ. આપણામાં વસતા સત્-ચિત્ત-આનંદના બ્રહ્મતત્ત્વને આપણે બાપુજીની કરુણા અને પ્રજ્ઞા પારમિતાના સ્પર્દન બળ વડે પ્રકટાવીએ એ જ આપણા માટે તેમના પ્રત્યેની સાચી થર્ધાંજલિ છે. એમાંથી જ તેમણે દર્શાવેલ અને નહિ દર્શાવેલ લોક-કલ્યાણકારી પ્રજ્ઞાઓનો માર્ગ આપણા માટે ખુલ્લો થવાનો.

બાપુજી રચૂળ દેહે સોની વચ્ચેથી ગયા છે; પણ પોતાની પારમાર્થિક અને સૂક્ષ્મ જીવન-છાયા વિશ્વમાં મૂકતા અને પાથરતા ગયા છે. તેનો અંત કોઈની રક્તભીના હાથ લાવી શકે નહિ. બિલકું એવા અપ્રકૃત્યથી તે છાયા વધારેને વધારે ફેલાવાની, જેની પ્રતીતિ અત્યારથી જ થઈ રહી છે.

પ્રાણા યથાજ્ઞમનોઽમીથા:

મૃતાનામપિ તે તથા ।

આત્મોપયમેન મૃતેષુ

દર્શા કુર્વન્તિ સાધવ: ॥

મને જેમ મારો પ્રાણ વહાલો છે તેમ જ બધાં પ્રાણીઓને પણ વહાલો હોય છે. આમ સૌનો જ સરખો સમજીને સાધુ પુરુષો તેમના પર દયા

ધારણ કરે છે. નીતિ અને ધર્મ માત્રના પાપાર્થી આ દર્શન બાપુ આપણને અમૂલ્ય વારસાપે આપી ગયા છે. હિંદ આખાની સમૃદ્ધિ તો એમણે વારસામાં સોંપી જ; પણ એથી મોટો અને ખરો વારસો તો, — અને એમને આપવો ગમે એવો — આ નૈતિક સમૃદ્ધિનો જ છે.

૧૬-૨-૪૮

મગનભાઈ દેસાઈ

ગાંધીજીનું જીવંત સ્મારક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જૂના ને નવા અધ્યાપકો, નિયામકો અને વિદ્યાર્થીઓની સભા પૂ. ગાંધીજીના આદર્શને સત્કારના ૧-૩૦ વાગ્યે પંડિતશ્રી સુખલાલજીના પ્રમુખપણા નીચે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં મળી હતી. સરસ્વતીમાં સર્વે બાઈબલને વિદ્યાપીઠના મુખ્ય દરવાજા આગળના રસ્તા ઉપર હારણધ ગોઠવઈ ગયાં હતાં અને મહાત્માજીનો ભરમુઠ્ઠા લઈને સરઘસ વિદ્યાપીઠ આગળથી પસાર થતાં સર્વેએ સદ્ગતને અંબલિ આપી હતી. ત્યાર બાદ સભા કરવામાં આવી હતી. સભા માટે આવેલા સંદેશાઓમાં કેટલાક નીચે મુજબ હતા :

શ્રી મોરારજીભાઈનો સંદેશો.

ખીન રોડાણેને કારણે હું પ. ગાંધીજીના આદર્શને દિવસે ત્યાં હાજર નથી રહી શક્યો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઇતિહાસમાં આ દિન મહત્વનો રહેશે. ત્યાં બેઠાં થયેલાં બાઈબલને સાથે મારી નિવાપાંજલિ એમને આપી પહોંચાડું છું. એમણે આદર્શ કેળવણીનું કાર્ય આપણે એમના આદર્શ ધ્યાનમાં રાખીને પાર પાડી શકીએ એમ મારી હૃદયને પ્રાર્થના છે.

૨

શ્રી કિશોરલાલભાઈનો સંદેશો.

તમારી કામગીરી મળેથી. મળવાની હઠ્ઠા તો થાય છે જ. મળી શકાય એમ નથી એ પણ સાચું. મળવાથી સાંત્વન આપી શકું એમ નહીં, પણ પરસ્પર મળવાથી બધા જ પરસ્પર, હળવા થઈ શકીએ તે માટે.

પણ રોડ લંબાવેનો એ આપણને શોભે એમ નથી. બાપુનું સાન્નિધ્ય જેમ આપણને ઉવટે મળ્યુંત જતાલીને જ છતાં પાડવું તેમ એમનું મરણ પણ આપણને મળ્યુંત જતાવનારું યાચો. એવા અનુભવો થાક આવતા હશે, જ્યારે બાપુ કાંઈક નવી વાત

આપણી આજગ મૂકતા ત્યારે સરમાં આપણે મરણ નતા, અહાતા, બાપુ સાથે કેમ કામ કરી શકાય, કેમ રહેવાય એમ લાગવું. હિંમત લાંબા જેવું લાગવું. પણ થોડા વખત ગયો ન હોય ત્યાં એ જ દિવસે આપણે વિચારતા અને કાર્યરત હતા થઈ જતા. આમ પહેલો વિવાદ અને અંધકાર અને પછી હત્યાદ અને પ્રકાશ એમ એમના જીવનમાં થઈ તેમ જ એમના અવસાનથીયે પહેલો વિવાદ અને અંધકાર લાગે છે તે થોડા દિવસ પછી હત્યાદ અને પ્રકાશ તથા કમંપરાયણવામાં ફેરવાઈ જશે એમ આશા રાખું છું. આમ જ

કુર્વન્તેહ કર્માણિ નિર્મોવિષ્ણ્ણં હમઃ ।

ઈં ત્વમિ માન્યયેતોઽસ્મિ ન કર્મં કિંચ્ચને નરે ॥

૩

શ્રી કાકાગ્રાહજીનો સંદેશો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એ મહાત્માજીનું સૌથી અત્યંત સંજ્ઞન છે. તેની રચાપના વખતે તેમણે પોતાને કૌંપિ તરીકે યોગબાંધ્યા હતા. વિદ્યાપીઠના કેળવણી વિષયક નૂતન પ્રયોગોની અસર હિંદમાં સર્વે ઠેકાણે થઈ છે. વિદ્યાપીઠે શિક્ષણના માધ્યમનો સવાલ સંજ્ઞતાથી ઢોકલી જતાવ્યો છે. વિદ્યાપીઠ એ નવી તાલીમની નમૂનાવાળા ગાદીરેયા છે. સ્વશાસ્ત્રની સરકારે આ વિદ્યાપીઠનો નવી કેળવણી અને માધોધારનાં કામો માટે ઉપયોગ કરેલા નેહએ. મહાદેવ વિદ્યાલય એ એક જ એવી સંસ્થા છે, જે પ્રત્યક્ષ રોલાકામ દ્વારા સ્વદેશી સમાજસાક્ષનો વિકાસ કરી રહી છે. મહાત્માજીના સર્વોત્તમ ભક્તિભાવની ભરમમાંથી વિદ્યાપીઠ સંજ્ઞતાપૂર્વક બહાર આવવું નેહએ.

૪

શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટનો સંદેશો.

આપણે આપણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સંસ્થાપક અને કલપકને ગુમાવ્યા છે, પણ એ તો જીવન વિદ્યાપીઠના સંસ્થાપક અને કલપક હતા. એથી

આખાય માનવ સમુદાયનો કલપતિ ગયો છે. એની ખોટનું માપ કાઢવાનો ગજ મારી પાસે નથી. મારી પાસે તો માત્ર આંસુ છે અને તે પણ ઢલે તો ખૂટવા આવ્યાં છે.

પણ મગનભાઈ, આ લખું છું એ વખતે વાય છે કે આપણે આંસુ પાણીને ક્યાં સુધી ભરી રહીશું ? બાપુ તો આપણને કામનો મોટો વારસો સોંપતા ગયા છે અને એ વારસાને દીધાવલો એ જ બાપુની સાચી ભક્તિ છે એમ નહિ ?

આપણી વિદ્યાપીઠ એ આલો એક વારસો. એ વિદ્યાપીઠના વિચારથી એમણે આપણા દેશની ફેલવણીના પ્રશ્નને ઉઠાડ્યો. આપણી ફેલવણીની બાપુની કલ્પના કેટલી સચ્ચ છે તે હવે આજે જણાવવા પામ્યા નથી. થોડાંએક વર્ષો જોયે અને આપણાં ફેંસાંમાં સ્વાતંત્ર્યની થોડી દલા બસારો ત્યાર પછી એ સચ્ચતા આપણે પારખી રાખીશું આજે હવે એ સમજવાને પણ આપણે ધણા નાના છીએ, મને અજ્ઞા છે કે આપણી આવડી કાલની શુભશત ધુનિવંસિદી એ શુભશત વિદ્યાપીઠની નવી સુતારા-વધારાવાળી આદતિ ધરે અને બાપુની આખી કલ્પનાને દેશકાળનો પટ લગાડી મૂર્તિમંત કરશે.

તમે છો આજે બાપુને અર્ધાંજલિ આપવા એકાંક બન્યા છો તેવે વખતે 'માડું' આ નાનુંકુ ફલ અર્પણ કરી હું કૃતાર્થ થાઉં.

૫

(સ્નાતક શ્રી. દરિપ્રસાદ લખેલો પત્ર)

પરમ પૂજ્ય જગતદિતેથી બાપુજીના અણુ-ચિંતવ્યા થયેલા કુખડ સ્વધામગમનને લીધે દરેકને ભારે આઘાત થયો છે. આપે એમના પુણ્ય આત્માને નિવાપાંજલિ આપવા વિદ્યાપીઠના ભૂતા નવા કાર્યકરો તથા વિદ્યાર્થીઓની સલા તા. ૧૨મીએ રાખી છે, એ ચોક્કસ કહું છે. પૂ. બાપુજીના આદેશ મુજબ શુભશત કોલેજનો ત્યાગ કરનાર અને શુભશત મહા-વિદ્યાલયમાં દાખલ થનાર પ્રથમ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓમાં એક હોવાનું મને અસિમાન છે. અને મારી આવે પ્રસંગે આપની બધાની વચ્ચે હાજર રહેવાની પવિત્ર ફાજલ છે. પણ મુસાફરી ચોગ્ય તબિયત નહિ હોવાથી મારાથી આવી નહિ સહાય એ બાબતનો મને વસવસો રહેશે.

સને ૧૯૧૬માં ગોધરાના સ્ટેશન ઉપર કમંવાર મીધીજીનાં પ્રથમ ફરજને મને જે અદ્ભુત અનુભવ થયો અને રોમાંચ સાથે હર્ષાશ્રુ બિસર્યા, એ હું જીવનભર ભૂલ્યો નથી અને ભૂલનાર પણ નથી. એવા પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધારણદારી કલ્પિતાની હાયા નીચે

રહેવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું હતું એથી હું મારી ભત્તને ધન્ય માનું છું.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કર્યા પછી રાજકીય કામનું ધણું દબાણ હોવા છતાં પણ એઓ તેને ભૂલ્યા નહોતા. અમે વારંવાર આશ્રમમાં જઈ એમની પાસે બેસતા અને ઘણી વખત વિવિધ વિષયો પર પ્રશ્નો પૂછતા જેના એઓશ્રી ગ્રેમથી અને મીઠાશથી ઉત્તરો આપતા. એક વખતે તો અમારી પ્રાર્થના સ્વીકારી ચાવીસ કલાક સુધી અમારી સાથે મહાવિદ્યાલયના છાત્રાલયમાં રહ્યા હતા. અમારા આનંદનો સ્વાર પાર રહ્યો ન હતો. તે દિવસે અમારી સાથે ભરી એઓ ચર્ચા કરતા હતા, એટલામાં આફ્રિકાથી આવેલા એ ગૃહસ્થો એમનાં ફરજને આવ્યા. એકની સાથે વાતો ચાલતી હતી એવામાં બીજા ભાઈ મોટેથી રડી પડ્યા. બાપુજી જે દેશકાર્ય કરી રહ્યા હતા તેનાથી લાગણીવશ થઈ એ રડતા હતા, એ ભેઈ એમણે એમને મીઠા કપકો આપી કહ્યું કે, એમ દીલા થઈ રડવા કરતાં તો પોતાથી બને તે દેશકાર્યમાં લાગી જતું એ જ ખરું કર્તવ્ય છે. શુભશત કોલેજની સામે આવેલી જે ચાલીમા અમે રહેતા હતા ત્યાં પણ આવ્યા અને દરેકની રૂમમાં ઝીણવટથી તપાસ કરી સુચનાઓ આપી અમારી સંભાળ લીધી. દરમિયાન શ્રી જયકર અસહકારની બાબતમાં ચર્ચા કરવા આવ્યા અને એક વિદ્યાર્થીની ચોરડીમાં જ એમની વચ્ચે લાંબી વાતચીત થઈ હતી આમ ઘણી વખત તેઓ અમારી સંભાળ લેતા. એમના જવાબી વિદ્યાપીઠને ભારે ખોટ પડી છે. એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત માનવભત્તના દિલચિંતક અને પરદુઃખજનક પૂ. બાપુજીના જવાબી સમસ્ત જગતને એમની ખોટ પડશે. દુનિયાની શાંતિ માટે જીવનભર અવાસકિયોગ આચાર્યનાર પ્રશાંત આત્માને માટે આપણે શાંતિ હજીનાર કોણ આપણે તો માત્ર એ મહાન આત્માને પ્રાર્થના કરવાની રહી કે, આપણા ઉપર અનુગ્રહ કરી આપણા હૃદય શાંતિથી સમસ્ત વર્ષાથી અપણા રોકાને હળવો કરી આપણને આપણા કર્તવ્યપથે દોરે. સંદેશાઓ વંચાઈ રહ્યા બાદ પડિત સુખલાલજીએ પ્રાર્થનાવિક એ રાજકો કહ્યા હતા. (તે આ અંકમાં અસ્ય લેખ રૂપે આવ્યા છે.) ત્યાર બાદ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ નીચેનો ઠાવ મૂક્યો હતો. તે ઉપર શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ અને શ્રી વાડીલાલ લલ્લુભાઈએ ટેકારૂં થોડું વિવેચન કયું હતું. અને પછી સીએ બીમા રહી તે હારાવ મંજૂર રાખ્યો હતો.

કરાવ

શુભશત વિદ્યાપીઠના જન્મદાતા તથા આજીવન કલપતિ, આપણા રાષ્ટ્રપિતા ૫, બાપુજીના આદેશ,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જૂના તથા નવા અધ્યાપકો, કાર્યકર્તાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓની આસક્તિ પોતાના એ પૂર્વજનને શ્રદ્ધાભક્તિની અંજલિ આપે છે. તેઓથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મંત્રણા હતા. સ્વરાજ કે રામરાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિકાસ એ એમને મન પથીયે બેળાં હતાં. એના વિકાસને અર્થે ઈ. સ. ૧૯૨૦માં, સ્વરાજપ્રાપ્તિની હડતરના એક અંગ તરીકે તેમણે આ વિદ્યાપીઠ સ્થાપી અને ત્યારથી આજ સુધી તેઓથી તેના માર્ગદર્શક અને અધિષ્ઠાતા રહ્યા છે; અને તેનાં નાનાં મોટાં બધાં કમોમાં તથા તેના આખા ઘડતરની રજેરજમાં, એક કુટુંબના વડીલને બાળે એવી પ્રેમભરી નજર અને ચીવટ રાખી દોરવણી આપી છે. એમની પ્રેરણા સંસ્થાના આખા જીવનમાં ઓતપ્રોત બેઠેલી છે. તેઓથીને આ એના મહાનર્માં, તેની અગાધી પર, એની ભૂમિ પર રહેતા અને હરતા દરતા ભોલેશા અને આપણને યાદ આવે છે. એમનાં પદવીદાનસમારંભનાં તથા બીજાં આખાં તથા પ્રવચનો આપણા કાનમાં અત્યારે પણ ગુંબે છે. એ બધાથી એમણે આપણને સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતાની દીક્ષા આપી અને આપણા શિક્ષણને તથા જીવનને તેજસ્વી બનાવ્યું; ઉપરાંત છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં દેશને એમણે ને આપ્યું, તેમથી આપણું જીવન ધડાયું છે. આમ આપણું જન્મદાતા માતાપિતા દરતાં એમની પાસેથી આપણે અધિક જીવનભાગ્યું અને મોટા વારસો મેળવ્યાં છે. આથી કરીને તે એના તો આપણા તથા પ્રાંત અને દેશના જીવન સાથે જડાયેલા છે કે, તે ગયા છે એમ માનતાં પણ એક વાર તો મન ખચકાણે પરંતુ તે ગયા અને એ એક આપણા જ દેશભાઈના હાથની ગળા ખાઈને, એથી આ સંજાને અતિ દુઃખ થાય છે અને ખ્વાનિ તથા ચરમથી હૃદય ગળગળું થઈ આવે છે. છતાં બાપુ તો અમર છે. એમના આખા તથા અમર સદૈશ આપણને

જ નહિ આખા દેશને તથા માનવજાતને સદાકાળ પ્રેરણા અને બોધ આપશે. તે કેવળ રાજદારી પુરુષ નહોતા; પરંતુ આ વિદ્યાપીઠને સ્થાપતી વખતે પોતે નમ્રભાવે કહ્યું હતું એમ, તે ક્યદિ હતા, ધર્મવ્રતા હતા, અર્વાચીન કાળના વિરલ યુગપ્રવર્તક હતા. તેમના સદૈશ સમગ્ર માનવજાતને માટે તે મૂળ ગયા છે, એ તેમના સદૈશને તથા તેનો અમલ કરવાને માટે શરૂ કરેલાં સેવાકાર્યો અને સિદ્ધાંતોને વધારે ધમરા અને લગનીથી આગળ ચલાવવાનું કામ તેમના અવસાનથી દુઃખી યનાર સૌને માથે આવે છે. એમનું ખરું સ્મારક આ તેમણે સોંપેલા કામને અપનાવવું એ છે. અને એ જ એમને આપણી સાચી શ્રદ્ધાંજલિ હોઈ શકે, એમાં એ મહાપુરુષ મટીની સાચી ભક્તિ અને આ દેશની ખરી સેવા રહેતી છે. આ સખા માને છે કે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સદૈશ રાષ્ટ્રપિતાનું એવું એક સાચું અને મુતિમંત સ્મારક છે, અને તે તરીકે તેને ગુજરાતે અને દેશે હવે ખીલવવું નોંધે. આ કામમાં આપણે સૌ સાથ અને કાળે આપીએ તો જ આપણે આપણા કુલપતિજી પ્રત્યેનું ઋણ સત્ક્રિમિત પણ અદા કર્યું ગણાય. આ સખા સનાતક સંધને સૂચના કરે છે કે, ઉપરની બાળત બ્યાનમાં લઈને તેને અમલમાં આણવાને માટે હડતાં પગલાં ભરવા તે પ્રયત્ન કરે; અને વિદ્યાપીઠ મંડળને તે વિનંતિ કરે છે કે, વિદ્યાપીઠને હવે આપણના જીવંત સ્મારક તરીકે, ગણી તેમણે દર્શાવેલા સિદ્ધાંત અનુસાર ખરી કેળવણીના ધામ તરીકે તેને ગુજરાતની સેવા માટે ખીલવવાનો નિરધાર કરે.

આ દરમિયાન શ્રી દેવદાસ ગાંધીને, કૃદનાથક શ્રી સરદારસાહેબને, સનાતક સંધને તથા વિદ્યાપીઠના મહામાત્રને શોકલવામાં આવે; અને શ્રી મહામાત્રને વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેને બીજાં હડતાં રથોએ ગાળીને માટે મોકલી આપે.

વિનં

વિનાશના અપહ્રાંત

વિલાસભવન સમે મહેલ,

સિકારભૂમિ સમે દેશ,

મહિરા હપર પ્રેમ,

સંગીતમાં આનંદ,

ગમનચૂંલી અને કાલરણીવાળાં ભવન;

આમાંનાં કોઈ પણ એક વસ્તુ વિનાશનો અપહ્રાંત બન્યા વગર

રહેતી નથી.

— હાંઓ ધાંઓ

શીલરક્ષણાર્થં હિંસા

(એક ભૂતા જગમાંથી)

તા. ૨૭ જાનેવારી, ઈ. સ. ૧૯૩૮ના 'હરિજન-પંથુ'માં 'સ્વરક્ષણ'ના હકના મથાળા નીચે એક લેખ આવેલો છે. તેમાં લાહેર કોર્ટે એક ખૂનીને સ્વરક્ષણના હકના કારણસર નિર્દોષ ઠરાવી છેડી દીધાની હકીકત છે, તે તમે વાંચી હશે જ. તેમાં ખૂનીના નિર્દોષપણાની ખાખતમાં જે લખ્યું છે તે મને બરાબર લાગે છે. પણ તે જ લેખમાં આગળ પર શીલરક્ષણની ખાખતમાં જે લખ્યું છે તે મને કંઈક લાગતું નથી. તેમાં કહ્યું છે, "મવાલીના હાથમાં સપ્તમેથી સ્ત્રીમાં જે પોતાનું શિયળ સાચવવાનો પ્રયત્ન કરતાં મરી જવાની હિંમત ન હોય . . . તે તેને એ મવાલીનો જીવ લેવાનો પૂરેપૂરો હક છે." એટલે કે, શીલરક્ષણનો પ્રસંગ આવે, આરે મરીને તેની રક્ષા કરવી એ સ્ત્રીનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. પણ તે શ્રેષ્ઠ ધર્મ આચરવાની શક્તિ જે સ્ત્રીમાં ન હોય, તે તે પ્રસંગે અત્યાચારીનો પ્રાણ લે તોયે હરકત નહિ. આને અર્થ એ થયો કે પહેલો ધર્મ શ્રેષ્ઠ અને બીજો કનિષ્ઠ અથવા બીજાનો છે, અને આ જ વસ્તુ વાચકના—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના—મન પર હમે એવો લેખનો આસ્રવ છે. શીલરક્ષણની ખાખત એવા કહ્યું પ્રસંગનો દાખલો લેવામાં આવ્યો છે, તેવા પ્રસંગમાં બન્નેના પ્રાણ કરતાં શીલ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત લેખમાં નિર્વિવાદપણે માનેલી છે. પરંતુ આવે પ્રસંગે પણ દુષ્ટ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્યની કિંમત સ્ત્રીએ પોતાના પ્રાણ કરતાં વધારે કાં સમજતી તે કાંઈ સમજતું નથી. કયા ન્યાયથી તેણે તે મનુષ્યનો પ્રાણ પોતાના પ્રાણ કરતાં વધારે કિંમતી સમજે, કઈ વિચારસરણીથી આવી રિથિતિમાં પોતાના કરતાં તે જ જીવંતો રહેવાને વધારે પાત્ર છે એમ માનવું, એ ખાખતમાં લેખકે કંઈ જ ખુલાસો આ લેખમાં કર્યો નથી. ગમે તેવી ચિકિત્સા પરિસ્થિતિ આવે તોયે સ્ત્રી બીજાનો પ્રાણ લઈ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એ કલ્પના જ આપણને અચક્ર ક્રાંતિની લાગતી હોવાથી, પોતાનો પ્રાણ છોડીને તેણે પોતાના શીલનું રક્ષણ કરવું એ જ આવે પ્રસંગે તેનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ આપણે માનતા આવ્યા છીએ, અને તેનું જ તેને સૂચવતા અને શીખવતા આવ્યા છીએ. સ્ત્રી અને સ્વરક્ષણનું સામર્થ્ય એ બે વસ્તુઓ સાથે રહી શકે એવું આપણને શક્ય ન લાગતું હોવાથી, કહ્યું

પરિસ્થિતિમાં પોતાનો પ્રાણ દેવાનો સંસ્કાર આપણે તેના મન પર હસાવતા આવ્યા છીએ. પરંતુ દુષ્ટ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્ય સામે કોઈ સાધારણ ઉપાય ચાલી શકે એમ ન હોય ત્યારે, જે સ્ત્રીમાં તેનો પ્રાણ લેવાની શક્તિ હોય, તેણેયે તેવે પ્રસંગે દુષ્ટનો પ્રાણ બચાવી પોતાનો પ્રાણ આપવો, એ તેને માટેયે શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ કહી શકાય કે? અસહાય અને નિરુપાય સ્થિતિમાં ચિકિત્સા પ્રસંગ આવી પાતાં અશક્તિને કારણે સ્ત્રીઓને આત્મહત્યા કરવાની કલ્પના એકાએક સૂઝી આવે અને કોઈ કે તેનું આચરણ કરી જતાવ્યું હોય તે પરથી તે જ તેનો સહાયને માટે આવે પ્રસંગે શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ આપણે આજ મુઠ્ઠી તેના મન પર હસાવતા આવ્યા છીએ. તેવે પ્રસંગે જે સત્ય ધર્મ તેણે આચરવો જોઈતો હતો, તે તેને દુર્બલતાને લીધે કદી સૂઝ્યો નહિ, અને ચાલી આવેલી પરંપરાને છોડીને આપણેયે તેનો કદી વિચાર કર્યો નથી. બીજું શીલરક્ષણને પ્રસંગે દુષ્ટનો પ્રાણ બચાવી પોતાનો પ્રાણ દેવો એ જ સ્ત્રીનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ, અને આવે પ્રસંગે દુષ્ટનો પ્રાણ લેવો એ કનિષ્ઠ ધર્મ, એવી સ્ત્રીઓની ખાખતમાં જીવનના ખોટા આદર્શને પરિણામે આપણી પોતાની માન્યતા બંધાઈ ગઈ છે. જે વસ્તુના મૂળમાં જ અશક્તિ અને અસહાયતા કારણરૂપે હોય, એવો પોતાનો પ્રાણ દેવાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ શી રીતે કદી સહાય? અને કારણે ન જીવતાં અથવા જીવતા છતાં તે વિષે દુર્લક્ષ કરીને તેની સ્થિતિમાં જે આચરણને આપણે શ્રેષ્ઠ ધર્મ તરીકે જાણીએ તથા તેની પ્રશંસા કરતા રહીએ તેથી સ્ત્રીઓની દુર્બલતા શી રીતે નાશ પામશે અને તેમના પર પશ્ચાત્ત કરતી વિદગ્નતા શી રીતે ટળશે? દુષ્ટ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા માણસના પ્રાણ કરતાં પોતાનો પ્રાણ વધારે કિંમતી છે, અને પોતાના પ્રાણ કરતાં પોતાનું શીલ અધિક છે એવી વિચારસરણી સ્ત્રીઓના મન પર હશે, અને તે વિચારસરણી પ્રમાણે વર્તવાનું સામર્થ્ય, ધર્મ (કિંમત) અને સ્વસંરક્ષણ વગેરે ચોખ્ખોએ તેને પ્રાપ્ત થાય, તો કહ્યું પરિસ્થિતિમાં પોતાનો ધર્મ શો અને કયા ધર્મ શ્રેષ્ઠ એ તે પોતે જ સમજી શકશે, અને તે મુજબ આચરણ પણ કરવા માંડશે. પોતાનું શીલ અને પોતાનો પ્રાણ બન્નેની રક્ષા કરતાં આવડે એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આ શ્રેષ્ઠ ધર્મ બીજાનો

પ્રાણુ લીધા વિના સાધી શકાય તો જરૂર સાધવેા. પણ તે સાધતાં દુષ્ટનો પ્રાણુ લેવાય કે નય એ અપરિહાર્ય, હોય તો પોતાનો પ્રાણુ આપી તેનો પ્રાણુ બચાવવાની સ્ત્રી પર કોઈ રીતે જવાબદારી આવી શકતી નથી. તેનો પ્રાણુ નય અથવા ચયા પછીયે, આપણાથી શ્રેષ્ઠ ધર્મનું આચરણ યઈ શકાયું નહિ, એવો તે સ્ત્રીને ખેદ કે વિપાદ લાગવાની જરૂરે જરૂર નથી. ઊલટું ખરા અને શ્રેષ્ઠ ધર્મનું પોતાથી પાલન યઈ શકાયું, શીલ અને પ્રાણુ બંનેની રક્ષા યઈ સુધી, એ માટે તેને આનંદ અને ધન્યતા લાગ્યાં જોઈએ. આવી રિતિમાં દુષ્ટનો પ્રાણુ જવાનો પ્રસંગ આવે છે તે એ સ્ત્રીના કનિષ્ઠ પ્રકારના ધર્માચરણનું પરિણામ નથી, પણ તેની પોતાની દુષ્ટ શુદ્ધિનું જ તે પરિણામ છે એ નિસ્સંશય વાત છે. પરંતુ આ બધી વાતો સમજવા તથા આચરવાને પ્રથમ સ્ત્રીઓના મનમાં પોતાની દુર્બળતા વિષે અત્યંત યોગ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. દુર્બળતાને ખ્યાલમાં લેતાં, તેને તેની જ કાયમ રાખીને, જે ધર્મ બતાવવામાં આવે તે ધર્મ જ નથી, અને તેની દુર્બળતામાં યથેચ્છ અકસ્માત આચરણ તે ધર્માચરણ પણ નથી.

પ્રસંગ આવ્યે શીલરક્ષા માટે પોતાના પ્રાણુ માધ્યાના ઉદાહરણ સ્ત્રીજાતિના કલિદાસમાં મળશે પણ. પરંતુ બીજાનો પ્રાણુ લઈ પોતાના શીલની રક્ષા કર્યાના ખપલા બહુ જ ઓછા મળશે. કારણ, કોઈએ કહ્યું છે કે — પગલણી, કલેશ, જીવન વગેરે અસહ્ય તથાથી — આપઘાત કરીને પોતાનો છુટકારો કરી લેવાની રાંધરા સ્ત્રીવર્ગમાં આજ સુધી ચાલુ છે, તે જ પ્રમાણે શીલરક્ષાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે આમહત્યા કરી લેવાની રીત કે સરકાર પણ તેવામાં છે. આવે વખતે આપઘાત કરવાનું ધૈર્ય કહો, કે શીલ નય તો આપણું જીવન જ નષ્ટ થાય એ ધારતાથી ઉત્પન્ન થનારો તાત્કાલિક ક્ષોભ કહો — આવી વૃત્તિ સ્ત્રીવર્ગમાં છે. પણ પ્રસંગ આવ્યે પ્રાણુ લેવાનું ધૈર્ય અને સામર્થ્ય સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયું નથી. આ વિષે સ્ત્રીજાતિની દુર્બળતાનો જ બધેય કલિદાસ છે વાદબીકિ કવિએ રામાયણમાં સીતાને તો સાય સૌમ્ય જ બતાવી છે, પરંતુ બીજી બધી રીતે અતિશય તેજસ્વી એવી દ્રૌપદીને વ્યાસ મહર્ષિએ પણ કેવી દીન અને અસહ્ય આલેખી છે! વસ્તુતઃ જોવા અત્યંત અસમ્ય અને કટુ પ્રસંગ છેવટે ઈશ્વરી ચમત્કારથી તેમને સંજાળી

લેવો પડ્યો છે. આવા દાખલા પરથી બીડ વખતે સ્ત્રીઓ પાસેથી આપણે કેવી હિંમતની અપેક્ષા કરીએ છીએ તે દેખાઈ આવે છે. હજુયે આપણે તેને આનું જ કાંઈ શીખવ્યા કરના છપ્પીએ છીએ. તેમની દુર્બળતા કાયમ રાખી તેમના ઉદ્ધારનો માર્ગ તેમને બતાવીએ છીએ. પરંતુ મને લાગે છે કે, પ્રસંગ આવ્યે પોતાનો પ્રાણુ આપવા કરતાં દુષ્ટનો પ્રાણુ લઈને પોતાના શીલનું રક્ષણ કરનાર સ્ત્રીની ચોખ્ખા બધા કરતાં વિશેષ છે. કારણ તે પોતાનું શીલ અને પ્રાણુ બંનેની રક્ષા કરી શકે એટલી સામર્થ્યવાન સાબિત થાય છે. માનવજાતિને આ બેયની અત્યંત જરૂર છે, કારણ આ રીતે સાચવેલું શીલ તેમ જ આવી રીતે બચાવેલો પ્રાણુ — બંને માનવજાતિની બહુમત્ય સંપત્તિ છે. પાવિત્ર્ય અને બળ જ્યાં એકત્ર રહ્યાં હોય એવી સ્ત્રીની સચે તુલના યઈ શકે એવી જગતમાં કોઈ વસ્તુ નથી. પાવિત્ર્ય માટે પોતાનો પ્રાણુ જોને યોવો પડે છે તેવી સ્ત્રી કરતાં પાવિત્ર્ય અને પ્રાણુ બંનેનું રક્ષણ કરી શકનારી સ્ત્રી અનેક ગણી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ જે પોતાના શીલ અને પ્રાણુની રક્ષા કરી શકે છે, તે પ્રસંગ આવ્યે બીજી સ્ત્રીનીયે શીલ અને પ્રાણુની રક્ષા કરવા જેટલી બળવાન યઈ શકે. શીલરક્ષણ યઈ સ્ત્રીઓ પ્રસંગ આવ્યે પોતાના પ્રાણુ પણ અપણું કરી શકે છે એવા અનેક અતુલ્યો હોવા છતાં દુષ્ટોની વૃત્તિમાં ફરક પડી શકતો નથી. પરંતુ શીલરક્ષણ માટે સ્ત્રીઓ બીજાનો પ્રાણુ લેતાં અચકાતી નથી એવો અતુલ્ય આવવા માંડશે ત્યારે દુષ્ટોની દુષ્ટ વૃત્તિ પર અંકુશ મુકાયા વિના રહેશે નહિ. કારણ, મદાંધ મનુષ્યનો મદ, બીજાનો પ્રાણુ જવાથી ઊતરતો નથી, પણ પોતાના પ્રાણુ વિષે જ્ય ઉત્પન્ન થતાં જ તે જ મદ એક ક્ષણમાં ઊતરી ગયો વિના રહેતો નથી.

આ જે વિચારસરણી માંડી છે અને ન્યાય તરીકે લખ્યું છે, તેમાં અપવાદ હોવાનોયે સંભવ છે. પોતા ઉપર જેણે અત્યંત ઉપકાર કર્યા હોય તેવી વ્યક્તિની મતિ બગડે અને સ્ત્રી પર પોતાની શીલરક્ષાનો પ્રસંગ આવી પડે, તે વખતેનો ન્યાય તે પુરુષના ઉપકારોનું મૂલ્ય તથા તે સ્ત્રીની કૃતજ્ઞશુદ્ધિના ઉપર આધાર રાખે છે. પણ આવે પ્રસંગેયે શીલરક્ષણ એ જ મુખ્ય વસ્તુ રહે. ચાત્ર કેનો પ્રાણુ નય, તેનો કે પોતાનો, આટલો જ તે સ્ત્રીને તે વખતે કાપડો રહેશે.

સ ધર્મ: કિં ન સેવ્યતે

મહાભારતનો આપો ઇતિહાસ નિરૂપ્યા પછી અતે મહાભારતકાર પોતે જ સાર તારવીને કહે છે :

કર્ણવાહુવિરોધેય: ન ચ કથિત ધ્રુવોતિ મામ્ ।
ધર્માદર્શ્ય કામશ્ચ સ ધર્મ: કિં ન સેવ્યતે ॥

“હાથ ઊંચા કરીને હું પોકારું છું, પરંતુ કાઈ મને સાંભળતું નથી : ધર્મ વડે જ અર્થ પણ અને કામ પણ સિદ્ધ થાય; એ ધર્મને કેમ સેવતા નથી ?”

અને ધર્મપૂર્વક અર્થ અને કામ (અર્થાત સમગ્ર જીવન) વ્યતીત કરતાં આવડતું, પછી જોને અતુર્ય કે તુરિય કહે છે, તે સિદ્ધ થવામાં કશું બાકી રહ્યું ખરું ?

ધર્મના અટલ અને વ્યાપક નિયમમાં શ્રદ્ધા એ ગાંધીજીના જીવનકાર્યને સમજવાની વડી ચાવી છે. એ ધર્મનો નિયમ બ્યવહારમાં તેમ જ પરમાર્થમાં, વ્યક્તિગત બ્યવહારમાં કે ગમે તેવા જગદબ્યાપી માનવ બ્યવહારમાં, એકસરખો. સત્ય છે; તથા તેના પાલનનું કે ઉલ્લંઘનનું પરિણામ અવશ્ય નીપજે છે, ભલે પછી તે અમુક મર્યાદિત દૃષ્ટિએ વહેલું કે મેડું નીપજતું હોય. ચેતનવસ્તુ અને કર્મવસ્તુ એ બંને એક જ બાબતનું એ જુદે પાસેથી કરેલું નિરૂપણ માત્ર છે. અને તેથી ધર્મના નિયમ અર્થાત ધર્મ, ચેતનવસ્તુ જેટલો જ વ્યાપક અને અટલ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, ધર્મ અનુસારનું કર્મ એ જ ચેતનકર્મ કે ઇશ્વરકર્મ છે. અને તેથી ધર્મ અને કર્મ બંને એકરૂપ બની રહે, ત્યારે ચેતન પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપે વિરાજ્યું કહેવાય, એને જ અતુર્ય પુરુષાર્થ — મોક્ષ એવું નામ આપતું હોય તો આપો. જોકે, એ થોડી વ્યાઙ વાત ધર્મ.

ગાંધીજી ધર્મના એ વિશ્વનિયમને અનુસરનારા ધર્મપુરુષ હતા. દરેક કર્મ એ ધર્મકર્મ હોતું જોઈએ, ભલે પછી તે કર્મ વૈયક્તિક કે રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં થતું હોય, કે સ્વજન સાથે કે દુશ્મન સાથે થતું હોય. હિંસા, અત્યાચાર, જૂઠું, ચોરી વગેરે જો અધર્મ હોય, તો તે બધાં પોતાના કે પારકા, મિત્ર કે દુશ્મન, એ બધા સાથેના બ્યવહારમાં સરખાં જ અધર્મરૂપ હોય. એટલું જ નહિ, પણ ગમે તેવો સારો હેતુ બર લાવવા માટે એટલે કે અન્યાયી, અત્યાચારી કે જુલમીનો સામનો કરવામાં, શુદ્ધાત્મીમાંથી મુક્ત થવામાં, પોતાનાં કુટુંબીઓનું ભરણપોષણ કરવામાં, કે સ્વદેશસેવા કરવામાં પણ એ અધર્મરૂપ ક્રમેની વ્યાસરો ન જ લઈ શકાય. કારણ

કે અધર્મથી કદી સાતું પરિણામ ન આવે; અધર્મથી તો આપણી સારી મક્કસ સાથે આપણો નારા જ થાય. સાથે સાથે, અન્યાયી, અત્યાચારી, ચોર, જુલમી એવાં માણસ, રાજા, કે વેપારીની નોકરી કરવી કે તેના કામમાં સાથ આપવો, કે તેની કાર્યશક્તિ સાથે ચકાવવી, એ પણ તે તે હિંસા, ચોરી, જૂઠું દત્ત્યાદિમાં ભાગ લેવા જેવું જ કહેવાય. ધાર્મિક પુરુષ કદી શુદ્ધાત્મી, અત્યાચાર, કે અનાચાર મૂંઝે મોંઝે સહન કરી શકે નહિ.

પણ તો પછી અન્યાય અત્યાચારનો પ્રતિકાર ધર્મપૂર્વક શી રીતે કરી શકાય? આ બાબતમાં ગાંધીજીએ આપેલો શણો એ તેમનો અદ્વિતીય શણો હતો. પાપ એ જો અસત છે — અધર્મ છે, તો તેને તેની પોતાની સ્વતંત્ર હસ્તી છે જ નહિ. પાપ પોતે માટે કે જીતું રહેવા માટે સામેથી પાપનું જ બળ જોઈએ. તે તેને મળતું બંધ થાય, તો તે આપોઆપ ટૂટી પડે. અત્યાચારી અથવા જુલમી તેનો અન્યાય અને અત્યાચાર ચકાવતો હોય છે, તે તેને તેના અન્યાય અત્યાચારમાં સામેથી મળતા સહકારથી જ. એટલે પાપી કે અન્યાયી સામેની લડાઈ સૌથી પ્રથમ તે પાપ કે અન્યાય સાથે આપણે પોતે જ સહકાર આપતા હોઈએ તે બંધ કરવાથી, એટલે કે અસહકારથી જ શરૂ થાય. તેનું બીજું નામ આત્મશુદ્ધિ છે. આપણે આપણી નિર્મળતા કે પાપ પડે જ સામાને જુલમી કે અત્યાચારી થવામાં મદદ કરીએ છીએ. એટલે પ્રથમ આપણે એ સહકાર આપવો બંધ કરીએ, અને તે સહકાર વડે જ જો તે જીભતા કે માતતા બંધ થઈએ, એટલે આપોઆપ અધીર્મ લગાઈ કે કદાચ આખી લગાઈ પૂરી થાય છે. કારણ કે, સામા અત્યાચારીનું અર્ધું બળ તેથી જોઈું ધર્મ જળ્ય છે, અને આપણે પોતે તેટલા પૂરતા વધુ સમજ બન્યા હોઈએ છીએ. આપણે આપણી આત્મશુદ્ધિ સાધી લીધી, એટલે પછી અત્યાચારીને ખતમ કરવા માટે કદાચ બીજું એક જ પગલું બાકી રહે, અને તે તેના અત્યાચારને પ્રાણને ભોગે પણ વશ ન થઈને, તેની સાથે સીધા અયગમભુમાં આવવાનું. અર્થાત ધર્મને જ દહપણે અનુસરવાનું. એમ કરતું એ અત્યાચારીને પૂરેપૂરું ખતમ કરવામાં સીધા પગલારૂપ કે આખરી

દેસદાસ નીવડે છે. કારણ કે, ધર્મનું સત્ય તે વખતે પેલા અધર્મની સામે સીધું અયગમણમાં આવે છે. અને એ તો ઉઘાડી વાત છે કે, સત્ય સામે અસત્યને ટકી રહેવું એ શક્ય જ નથી. પરંતુ આપણી મારફત ધર્મનું એ સત્ય અમલી બનાવવું એ સહેલું નથી, અને છે પણ ખરું. કારણ કે, એમાં ધર્મને આત્મ-બલિદાન જ આપવાનું હોય છે. અને એ બલિદાન જેટલું શુદ્ધ — અર્થાત્ સાચું, તેટલો પેલો ધર્મનો અટળ નિયમ અમલી બનવા લાગવાનો. એ આત્મ-બલિદાન અથવા તપ, એ અન્યાયી સામેની લડાઈમાં આવતું સીધું — આખરી પગલું છે. ગાંધીજી તેથી જ કહેતા કે, એક જ સાચો સત્યાગ્રહી હોય તેણે સ્વરાજ આવે જ. કારણ કે તે એકના શુદ્ધ — સાચા બલિદાનથી ધર્મનો વિશ્વનિગમ અમલી બનવા લાગે છે.

બાપુજી પોતે એવા એક સાચા સત્યાગ્રહી થવાનો સતત પ્રયત્ન કર્યો જતા હતા; અને એ વાતની શંકા થઈ શકે તેમ છે ખરી, કે એમના એકલાના એ સાચા સત્યાગ્રહ સામે — કહો કે સત્યના પ્રયોગો સામે હૈદમાં અંગ્રેજ સત્તાનતની અસત્યની ધમ્મારત હમેશને માટે કડબસ દૂરી પડી?

બાપુજીના એ આત્મબલિદાન અથવા તપના પ્રસંગોની માળા નીચે સળંગ ઉતારી છે. જેલના પ્રસંગોની 'પેટે ઉપવાસના પ્રસંગો' પણ અન્યાય, જૂઠું, વગેરે સામે આત્મબલિદાનના કે સીધા પગલાના જ પ્રસંગો કહેવાય. પરંતુ ઉપવાસ એ અમુક વિશુદ્ધ મર્યાદાઓમાં વિચારપૂર્વક લેવાનું એવું તાલુક પગલું છે, કે તેને આંતરબળતાની લડાઈમાં સાદુસાધિક પગલું ન બનાવી શકાય. તે પૂરતા જ ઉપવાસના પ્રસંગોને જેલના પ્રસંગોથી જુદા પાડ્યા છે. પરંતુ તે, સત્યાગ્રહી પુરુષની અપેક્ષાએ વિચારીએ, તો તે બધા જ એકસરખાં આત્મબલિદાનના — તપના પ્રસંગો જ હતા.

અતે એક વાત અપ્રસ્તુતપણે પણ ઉમેરતા જવાનું હીક લાગે છે. અંગ્રેજો સામેની લડાઈમાં ગાંધીજીએ પ્રજા પાસે આત્મશુદ્ધિ — અસહકારથી માંડીને સીધા આખરી પગલા (આત્મબલિદાન : કરોગે યા મરોગે) સુધીનાં પગલાં આચર્યાં. અંગ્રેજો સામે સરસ સામનો કરવો સંબંધિત ન હતો એ લાચારીને કારણે પ્રજા એકેએકે અંશે ગાંધીજીના એ કાર્યક્રમમાં સામેલ

થઈ. અને છતાં, કહો કે એ એક સાચા ધર્મપુરુષ — સત્યાગ્રહીના બળે જ સુખ્યત્વે પોતાની આગ્રહોની મક્કસ હાંસલ કરી શકી. તે જ પ્રમાણે ગાંધીજી પાકિસ્તાનના પાંચ સામે પણ પ્રજાને એ જ રીતે સંવેગપાત્ર સફળપણે જરૂર દોરી જાત. ગાંધીજી પાકિસ્તાનને 'પાપ' કહેતા, અને તે એ શબ્દના સાચા અર્થમાં કહેતા. કદી તેમણે મુસલમાનોની ભાગલાની માગણી કાઢી પણ દિધીએ સ્વીકારવા યોગ્ય માની નથી. અને જેમ હરિજનોને સવણું હિંદુઓથી જુદા પાડવાના મેકડોનાઈઝના વિચલેદક પગલા સામે તેમણે જ્ઞાત પણ હોડમાં મૂકી, તેમ જ હિંદ માતાના આ વિચલેદ બાબત પણ તેમણે કહ્યું હોત; કારણ કે એ વિચલેદ તેમને 'પાપ' રૂપ જ લાગતો હતો. પાકિસ્તાન સામેની પોતાની લડત માટે તેમની રીતે પ્રથમ આત્મશુદ્ધિનું પગલું નેરશોરથી પ્રજા પાસે તેમણે શરૂ કરાવવા પણ માંડ્યું હતું. એ આત્મશુદ્ધિના પગલા પછી જરૂર તેમનું પાકિસ્તાન સામેનું સીધું — આખરી પગલું પણ આવત; અને એ એકલા સાચા સત્યાગ્રહી ધર્મપુરુષતા બળથી જ મોટે ભાગે એ પાકિસ્તાન સામેનું શુદ્ધ પણ સજાવામાં જ પૂરું થયું હોત — અને કદાચ બધા ધારે તેના કરતાં પણ વધુ જલદીથી. પરંતુ અંગ્રેજો સામેના સરસ યુદ્ધમાં જે લાચારી હતી, તે મુસલમાનો સામેના યુદ્ધમાં લોકોને ન દેખાઈ; એટલે તેઓ ગાંધીજીને પાકિસ્તાન સામેના અહિંસક યુદ્ધમાં અનુસરવા આનાકાની કરવા લાગ્યા. છતાં એ વીરપુરુષ તો પોતાની પ્રજાને પોતાને માર્ગે લેવા હિંમતભરે 'એકલો જાને રે' — ની રીતે મથામણ કરતા જ રહ્યા. પરંતુ મુસલમાનોને તો સરસ સામનાથી જ જલદી પરાસ્ત કરવાની અધીરાધવાળા આપણે તેમની લડતની જ ધોરવણીને appeasement — મુસલમાનોની મનામણી રૂપ માનતા રહ્યા અને છેવટે તેમનું ફટિયું કાઢીને જ જમ્યા. પરંતુ જલદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા દેખાતા સરસ સામનાથી કદી જુલમ, અત્યાચારનો કાયમી નાશ થઈ, સાચી શાંતિ રથાપી શકાતી નથી — એ પ્રાક યુરોપમાં આપણી નજર સામે ચાલું ચાલ્યા કરતી બહાસચળીમાંથી પણ આપણે શીખવા માગતા નથી; ભલે એ યુરોપવાળાઓ જ ગાંધીજીએ સફળ રીતે આહરી બતાવેલી અંગ્રેજો સામેની અહિંસક લડતમાંથી સજક શીખવા જેવો માનતા થવા લાગ્યા હોય !

ગાંધીજીની જ્વેલયાત્રાઓ

૧. દક્ષિણ આફ્રિકામાં
૧૯૦૮ જાન્યુ. ૧૦: ડ્રાન્સવાલના ખૂની કાયદાને નામે
ઓળખાતા, અને એશિયાઈ દક્ષતરમાં
દરેક હિંદીએ પોતાના નામ નોંધાવી
પરવાના મેળવવાને લગતા કાયદા સામેના
સત્યાગ્રહમાં જોહાનિસબર્ગમાં પકડાયા :
એ માસની સાદી કેદની સગ્ન થઈ.
સરકારે સમાધાનની ચરતો રજૂ કરતાં,
૨૦ દિવસ બાદ, ૩૦મી જાન્યુ. છૂટ્યા.
ઓક્ટો. ૧૬: સરકારે વિશ્વાસપાત કરતાં ફરી
સત્યાગ્રહ શરૂ થયો, તેમાં ગાંધીજી ૭મી
સપ્ટેમ્બરે વોલક્રસ્ટમાં પકડાયા, અને એ
માસની સખત મજૂરી સાથેની કેદની
સગ્ન થઈ. સગ્ન પૂરી કરી ૧૩મી
ડિસેં. છૂટ્યા.

૧૯૦૯ જાન્યુ. ૧૫: ડ્રાન્સવાલ હમિયેશન એક્ટને
બંધ કરી, નાતાલથી ડ્રાન્સવાલ જતાં
વોલક્રસ્ટમાં પકડાયા; તથા માસની સગ્ન
થઈ: ૨૪મી મેને દિવસે છૂટ્યા.

૧૯૧૩ નવેં. ૬: નવા હમિયેશન બિલ સામે
હડતાળિયાઓ સાથે ડ્રાન્સવાલમાં તખ્ત
ચતાં પામફડ મુકામે પકડાયા; જામીન
ઉપર છોડ્યા.

નવેં. ૮: સ્ટેડન આગળ ફરીથી પકડ્યા :
ફરી જામીન ઉપર છોડ્યા.

નવેં. ૯: દીકવર્થ મુકામે ફરીથી પકડ્યા અને
કેસ ચલાવવા ડંડી લઈ ગયા.

નવેં. ૧૧: લાં ડંડી મુકામે ૯ મહિના સખત
કેદની સગ્ન થઈ.

નવેં. ૧૭: બીજી કલમ હેઠળ વોલક્રસ્ટ મુકામે
વધુ તથા માસની સખત કેદની સગ્ન.
સરકારે સમાધાનના સંદેશો
ચલાવવા ડિસેં. ૧૮ને ચેન્ન જોડી મૂક્યા.

૨. હિંદુસ્તાનમાં

૧૯૧૭ એપ્રિલ ૧૭: ચંપારણમાં તપાસ અર્થે ગયેલા
લાં મોતીહારી નિસ્લો છોડવા નોટિસ
આપી; ન માનતાં કામ ચલાવ્યું; પશુ
સગ્ન કરવાને બદલે સરકારે પછી કેસ
પાછો ખેંચી લીધો.

૧૯૧૯ એપ્રિલ ૧૦: રાષ્ટ્રીય સભાદ અંગે લોકોના
ઉત્કેશને શાંત પાડવા પંચાય જતાં,
દિલ્લી નજીક કોસી પાસે પકડ્યા. પરિણામે
લોકોમાં વધુ ઉત્કેશ ચતાં, મુંબઈ લાવી
છોડી દીધા.

૧૯૨૨ માર્ચ ૧૦: 'વંગ છડિયા' પત્રમાં લખેલા તથા
લેખો માટે રાજકોશના આરોપસર પકડી
૭ વર્ષની સાદી કેદની સગ્ન કરવામાં
આવી.

ચરવડા જ્વેલમાં એપેન્ડિસાઇટીસનું
દરદ બિપ્પતાં ફેબ્રુ. ૯, ૧૯૨૪ના રોજ
છોડી મૂક્યા.

૧૯૩૦ માર્ચ ૧૨: ૧૯૩૦ના માર્ચ ૧૨ મીએ દાંડી-
કૂચ આરંભી, અને કરાડીમાં મીઠાના
કાયદાનો ભંગ કર્યો; પશુ પકડ્યા નહિ.
પછી એ માસની નીજ તારીખે રાતે
તેમને ૧૮૨૭ના રેગ્યુલેશન ૨૫ હેઠળ
પકડી, કેસ ચલાવ્યા સિવાય મેની પછી
તારીખે ચરવડામાં પૂર્ણ.

ગાંધી-મુર્દિન કરારનામાની વાટા-
ઘાટો માટે ૧૯૩૧ના જાન્યુ.ની ૨૬મી
તારીખે છોડ્યા.

૧૯૩૨ જાન્યુ. ૪: ૧૯૩૧ ડિસેં. ૩૧ના રોજ ફરી
સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવામાં આવી.
૧૯૩૨, જાન્યુ. ૪ના રોજ સરદાર પટેલ
સાથે મુંબઈમાંથી ૧૮૧૮ના રેગ્યુલેશન
૩ હેઠળ પકડી, કેસ ચલાવ્યા વિના
ચરવડામાં પૂરી દીધા.

૧૯૩૩ના મેની ૮મી તારીખે ૨૧
દિવસના હરિજન-ઉપવાસ શરૂ કરતાં
તેમને સરકારે તે જ દિવસે છોડી દીધા.

૧૯૩૩ જુલાઈ ૩૧: વૈપક્ષિતક સત્યાગ્રહ શરૂ કરતાં
પકડી ચરવડામાં ચોક્કસ દિવસ અટકમાં
રાખ્યા પછી ૪થી ઓગસ્ટે નિવંત્રણ
હેઠળ છોડી દીધા.

૧૯૩૩ ઓગસ્ટ ૪: પરંતુ ગાંધીજીએ તે નિવંત્રણને
તે જ દિવસે સવિનયભંગ કરતાં તેમને
૧ વર્ષની સાદી કેદની સગ્ન ફરમાવીને
ચરવડામાં પૂરી દીધા.

દરમ્યાન મેકડોનાલ્ડના કોમી મુકાદા અંગે ઉપવાસ શરૂ કરતાં. તેમને ઓગસ્ટની ૨૩ મીએ છોડી મૂક્યા. પરંતુ ગાંધીજીએ સમજાવે સમય પૂરો ચાલ્યાં સુધી, એટલે કે ૧૯૩૪ના ઓગસ્ટની ૪થી તારીખ સુધી માત્ર અસ્પૃશ્યતા-વિરોધી કામકાજ કરવાનો જ નિર્ણય કર્યો.

૧૯૪૨ ઓગસ્ટ ૯: 'કિન્ટ ઇડિયા' લાડતને અંગે મુંબઈથી પકડી, હિંદ સંરક્ષણ-મારાની કલમ ૨૬મી હેઠળ આગાખાનના મહેલમાં અટકમાં રાખ્યા.

૧૯૪૪ના મેની ૧૬ી તારીખે ખીમારીને કારણે તેમની જિંદગી જોખમ ભરેલી યઈ ગયેલી જણાતાં છોડી દીધા.

ગાંધીજીના ઉપવાસો

૧૯૧૩: ફીનિક્સ: આશ્રમના બે સાથીઓની નજાઈ અંગે પ્રાપ્તિ રૂપે એક અસ્વાસ્થિયોનો ઉપવાસ. પછી પછુ સાગરમાર માસ સુધી એક જ ટંક જમ્યા.

૧૯૧૪: ફીનિક્સ: એવાં જ કારણોસર ૧૪ દિવસના ઉપવાસ.

૧૯૧૮: અમદાવાદ: (માર્ચ ૧૨) અમદાવાદના મિલ-હડતાળિયાઓ સમાધાન થતા સુધી પોતાની હડતાળ ચાલુ ન રાખે અથવા કમિશન કામકાજને હંમેશને માટે છોડી ન દે, ત્યાં સુધી અન્નનો સ્પર્શ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા. ૩ દિવસના ઉપવાસ બાદ સમાધાન થયું.

૬૧૯: સાબરમતી: (એપ્રિલ ૧૩) નડિયાદ પાટા ઉમેશવાના પ્રયત્નના પ્રાપ્તિ રૂપે ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ. લોકોને પછુ તે જાતને એક દિવસનો ઉપવાસ કરવા જણાવ્યું. શુભ કરનારાઓને જાતે હાજર થઈ જવાની અપીલ.

૧૯૨૧: મુંબઈ: (નવેમ્બર ૯-૧૭) પાંચ દિવસનો ઉપવાસ, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના આગમન પ્રસંગે થયેલાં તોફાનો અંગે પ્રાપ્તિ તરીકે.

૧૯૨૨: આરોલી: (દેશુઆરીના ખીજ અઠવાડિયામાં) ચૌરીચૌરાના રમખાણો અંગે પાંચ દિવસના ઉપવાસ.

૧૯૨૪: દિલ્હી: (સપ્ટેમ્બર ૧૮) કાલ્હટનાં હિંદુ-મુસલમાન રમખાણો પછી હિંદુ-મુસલમાન એકતા માટે ૨૧ દિવસનો ઉપવાસ.

૧૯૨૫: સાબરમતી: (નવેમ્બર ૨૪) આશ્રમના સાથીદારોની ચૂકને અંગે સાત દિવસનો ઉપવાસ.

૧૯૩૨: યરવડા જેલ: (સપ્ટેમ્બર ૨૦ની બપોર) મેકડોનાલ્ડના કોમી મુકાદા સામે મરતા સુધીનો ઉપવાસ. સપ્ટેમ્બરની ૨૬મી તારીખે સાંજના પાંચ વાગતાં સરકારે બંદોબસ્ત નિર્ણયની જાણ તેમને કરવામાં આવતાં તેમણે ઉપવાસ છોડ્યો.

૧૯૩૨: યરવડા જેલ: (ડિસેમ્બર ૨૨) આપ્તવાસ હેઠળ પટવર્ધને જેલમાં માગેલું બંધીતું કામ તેમને ન મળતાં, તેમણે આદરેલા ઉપવાસની સહાયત્વિતામાં ઉપવાસ. બે દિવસમાં ખાતરી મળતાં ઉપવાસ છોડ્યા.

૧૯૩૩: યરવડા જેલ: (મે ૮) ૨૧ દિવસના હરિજન-ઉપવાસ. સરકારે તે જ દિવસે તેમને જેલમાંથી છોડી દીધા હતા. ઉપવાસની પૂર્ણાહુતિ પૂનામાં 'પર્ણકુટી' મુકામે ૨૬મી મેના રોજ થઈ હતી.

૧૯૩૩: યરવડા જેલ: (ઓગસ્ટ ૧૬) મેના છુટકારા પહેલાં મળતી સગવડો સરકારે બંધ કરતાં, જેલમાંથી હરિજન-કાર્વ અસાવવાની ફરત મેળવવા માટે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ૨૦મી ઓગસ્ટે તેમને કેરી તરીકે જ સાસત હોસ્પિટલમાં ખસેડ્યા. પરંતુ ઓગસ્ટ ૨૩મીએ તેમની સ્થિતિ ગંભીર થતાં તેમને બિનસરતી છુટકારો કરવામાં આવ્યો.

૧૯૩૪: જુલાઈ: હરિજન અળવળના વિરોધોને એક હરિજન અળવળના પ્રચારકે લાડી વડે

મારતાં, ગાંધીજીએ સાત દિવસ તપશ્ચર્યા કર્યે ઉપવાસ કર્યા.

૧૯૩૯ : રાજકોટ : (માર્ચ ૩, બપોર) રાજકોટ નરેશ પ્રજાને આપેલા ગંભીર વચ્ચનનો અંગ કરેલો ગંજાતાં ઉપવાસ. વાઇસરોયે મોરિસ આચરને લવાઈ નીમતાં માર્ચની ૭મી તારીખે બપોરના (૨-૨૦) ઉપવાસ છોડ્યા.

૧૯૪૩ : આગાખાન મહેલ : (ફેબ્રુ ૧૦, બપોરે) ત્રણ અઠવાડિયાંના ઉપવાસ, સરકારી આદેશો સામે.

૧૯૪૭ : કલકત્તા : (સપ્ટે. ૧) કલકત્તામાં કોમી એખલાસ માટે ઉપવાસ. ૭૩ કલાક બાદ, રાહરમાં સંપૂર્ણ શાંતિનો એક દિવસ પસાર થતાં, અને બધી કોમોના લોકોએ પોતાનાં હથિયારો ગાંધીજી આગળ રજૂ કરી દેવાનું ચર કરતાં,

અને ખાતરી આપતાં ઉપવાસ છોડ્યા. (સપ્ટે. ૪)

૧૯૪૮ : નવી દિલ્હી : (જાન્યુ. ૧૩) કોમી એખલાસ માટે અનિશ્ચિત મુદત સુધીનો ઉપવાસ. જાન્યુ. ૧૮મીએ બધી કોમોનાં ૧૩૦ આગેવાનોએ કોમી એખલાસ માટે બંનતું કરી છૂટવાની પ્રતિજ્ઞા લેતાં, ઉપવાસ છોડ્યા.

જેલ અને ઉપવાસની આ બધી યાતનાઓ, કહો કે તપશ્ચર્યાઓ આ મહાપુરુષે વેળી વેળીને જે સફળતાઓ મેળવી છે, જે અદિલન જગાવ્યું છે, જે હલપ હલાવ્યાં છે, તે બધાને પ્રતાપે આજે હિંદુસ્તાન, અથવા કહો કે ધરે અંશે સમગ્ર જગત, શાંતિ અને સ્વતંત્રતાના દર્શનનો અનેરો લઠાવો લઈ રહ્યું છે. તેમની આ બધી યાતનાઓનો આ નકશો, તે મહાપુરુષ પ્રત્યે તથા તેમણે આપેલા અમૂલ્ય વારસા પ્રત્યે આપણી જવાબદારીની યાદ કાયમ રાખો.

ગોપાલકાસ પટેલ

પ્રાર્થના કચારે ફળશે ?

ગાંધીજી તો જીવનની અગ્નિપરીક્ષામાંથી અદ્ભુત રીતે પાર ઊતરી આવ્યા ગયા અને સારથે જગતની વિચાર કરતી પ્રજાઓનું ધ્યાન હિન્દ ઉપર કેન્દ્રિત કર્યું. આપણે જગતના આ મહાન પુરુષના આત્માની શાંતિ અર્થે પ્રાર્થનાઓ કરીએ છીએ એ ક્રીક વાત છે, પણ તેના જીવનની તાજગી અને પ્રશ્નો આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે લાવી શકીએ ત્યારે આપણી પ્રાર્થના ફળી ગણાય. બાકી સમગ્ર પ્રાર્થના સમૂહોને જોતાં માફક બિંદુકલ નક્કી નીચડવા સંભવ છે.

ગાંધીજી તો શહીદ થઈ ગયા, પણ 'હિંદુ' નામ ઉપર બારે કલંક ચોંટી ગયું. આપણામાંના ધણ મનમાં જે હિંસા અને દેવ સેવી રહ્યા હતા, તેના પડથી નાથુરામ વિનાયક ગોડસેએ પાડ્યો છે. ગોડસે ખૂની બન્યો છે તેની નૈતિક જવાબદારી સર્વે હિંસક અને દ્વેષીથી મનોવૃત્તિ સેવનાર તેમ જ પ્રચાર કરનારની છે. આથી આત્મમંથન આદરી, પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવામાં આજની પળનું સાધક્ય છે.

આપણી હાલત અત્યંત દયાજનક છે, પણ આપણને તેનો પૂરો ખ્યાલ જ આવ્યો નથી. એટલે

આપણા સામાન્ય નફોતોટાના વ્યવહારમાં રાત્રીએ છીએ. આ પ્રસંગે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે કહેલી એક વાત મને યાદ આવે છે. કેઈ માછીમાર બાર્ધ માછલાંનો ટોપલો લઈ એક બામ આગળથી પસાર થતી હતી. આ બાર્ધને કૂદની મુગધ અકારી લાગવા માંડી અને છેવટે એ મુગધથી એને એટલી બધી અકળામણ થઈ કે એણે જ્યારે માછલીના ટોપલામાં પોતાનું નાક ધસું ત્યારે જ તેને શાંતિ મળી. બરાબર આવું જ આપણે વિશે પણ છે.

ઈસ્ટ ખ્રિસ્તને તેની હયાતીમાં દગો દેનાર એક જ જુદાસ નીકળ્યો અને ત્યાર પછીના ખ્રિસ્તીઓનો મોટો વાગ જુદાસ જેવું જ વર્તન આદરી આત્મનાશને પંથે પળ્યો છે. જુદાસના કરતાં અનેક ગણું વધુ બીજા કૃત્ય ગોડસેએ કર્યું છે એ આજની પળે દરેકે સમજી લેવાની જરૂર છે. હિંદુ ધર્મ ખૂનીને ઉત્તેજન આપતો નથી એ આપણે ક્યારે સમજીશું? જુદાસ અને ગોડસે જેવી આપણી સ્થિતિ ન યાપ તે માટે સતત વિચારની જરૂર રહે છે.

ગાંધીજીએ તો એક વ્યક્તિથી શું થઈ શકે તેવું

નમુનેદાર ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે, અને એક વાર ત્યાં સાચા લોકશાહી સ્વાતંત્ર્યને રાહે જવા હાકલ કરી છે. ગાંધીજીના આખાથે જીવનનો નિયોજ છે જ શબ્દોમાં વસે છે, 'કરેજે બા મરેજે', 'મુકાબલો કરો', 'સામનો કરો'. હરેક પ્રકારનાં અનિષ્ટ અને અન્યાયનો 'મુકાબલો' કે સામનો શાંતિના શસ્ત્રથી કરવાનું એમણે આખાથે જીવનમાં આચરી બતાવ્યું છે અને નિર્બંધતાની ઢાલને સર્વોત્તમ સાધન તરીકે જગત સમક્ષ પોતાના જીવનથી રજૂ કરી છે.

જે ગાંધીજી અત્યારે આખાથે જગતનું ખ્યાન ખેંચી રહ્યા છે તે એક વાર બેકાર બેરિસ્ટર હતા અને આફ્રિકામાં એમણે અપમાન, મુઠમાર, જલવાસ વગેરે સહન કર્યા ત્યારે આપણા જેવા જ સામાન્ય માનવી હતા. તેમને ઈશ્વર સિવાય કોઈની ઝોથ ન હતી. એ એકાકી ક્ષણોમાં એમણે ગીતાપાઠ કરી ઈશ્વરનો સહારો શોધ્યો. એ સહારો એમને મળ્યો કે તરત જ તેમને પોતાનો રાહ રપટ જણાવા લાગ્યો અને તે રાહે આપણને સર્વેને ખેંચવા એ બગીરથ પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.

તેમના આ પ્રયાસની પરાકાષ્ઠા જીવનની અને દેવસની સંખ્યા ટાંચી દિલ્હીનાં પ્રાર્થનાપ્રવચનોમાં દેખાવા લાગી અને જ્યારે એમણે સર્વધર્મસમભાવનો

પદાર્થપાઠ આ પ્રાર્થનાસભાઓ દ્વારા આપવા માંડ્યો ત્યારે શ્રોતાઓમાં દિન-દુલ્લ જીખડી આવ્યું અને વિરોધ ચરૂ થયો. કેટલીક વાર ગરવાગાંધ્યા શ્રોતા સમક્ષ કોઈ પશુ પ્રકારની બળબળારીનો લેહમત્ર આશરો લીધા વિના તે પોતાની પ્રાર્થના અને પ્રવચન કરવા લાગ્યા અને દિન-દુલ્લ ધર્મનો સર્વોત્તમ આદર્શ દિલ્હી પ્રજા આગળ રજૂ કર્યો. વ્યવહારમાં રમ્યોપચ્ચો પામર માનવી આ સંદેશનું હાર્દ સમજી શક્યો નહિ અને જે વિકૃત માનસના પદાર્થપાઠ ચોરે ને ચોરે તથા શાળા-કોલેજોમાં પણ શિક્ષક અને અધ્યાપક આપી રહ્યા હતા તેનો પડથો ગોડસેએ પાડ્યો. ગોડસે ખૂની છે તો આપણામાંનાં ઘણા ક્યાં જોઈ ખૂની છે!

ગાંધીજીના આત્માની શાન્તિ અર્થે આપણે પ્રાર્થના કરનાર કોણ? એ સ્થિતપ્રજ્ઞ માનવે કર્મપરાયણ જીવન જીવી ગયા. મરણોન્મુખ સ્થિતિમાં પણ એ શાન્તિનો ભંગ થયો નથી.

“છાડીને કામના સર્વે ફરે જે નર નિરપદ

અહંતા-મમતા મૂકી તે પામે શાન્તિ ભારત.

આ છે બ્રહ્મદશા, એને પાચે ના મોહમાં પડે,

અંતકાલેય તે રાખી જ્ઞાનિર્વાણ મેળવે.”

(ગીતા ૨, ૭૧-૨)

૫-૨-૪૮

વિજયદશર મહાનામ સદે

આટલું વંચાતું જોઈએ

શાળામાં અણૂતા વિદ્યાર્થીઓને શાળાના અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત બીજા વિષયોનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે. આ બધા વિષયો પૈકી એક વિષય 'ઇતર વાચન'નો હોય છે. ઇતર વાચનના સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને શાળાના અભ્યાસક્રમ બહારનાં પુસ્તકો વાંચવા માટે આપવામાં આવે છે. મારી પેઠે બધા શિક્ષકોનો અનુભવ હશે કે, માધ્યમિક શાળાનાં ૪ થી ૭ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓમાં વાચનની બૂખ સારી પેઠે જીધરેલી હોય છે. આ બૂખને સંતોષવા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વર્ગ-પુસ્તકાલયનાં યા શાળા-પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકોમાંથી પોતાને મનપસંદ પુસ્તકો મેળવે છે અને વાંચે છે. મોટે ભાગે આવાં પસંદ કરેલાં પુસ્તકો વાર્તા યા નવલકથાનાં હોય છે. પરિણામ એ આવે છે કે, જે હેતુ માટે આ આખીયે યોજના કરેલી હોય છે તે માર્યો જાય છે, અને વિદ્યાર્થી કેવળ કલ્પનામાં

રાચતો એક તરંગી જીવ બની રહે છે. એને રામાયણ મહાભારત જેવાં પુસ્તકોના સંસ્કાર યા સંસ્કૃતિના પ્રવાહો વિષે જાણવાનું મળી શકતું નથી. એટલું જ નહિ પણ આજુબાજુની દુનિયાનો એને કશો જ વારંવાર પચાસ આવતો નથી. મનને વિશાળ કરવા જીર્ણમુખ થવાની યા વિરાટતા અનુભવવા સૂઝમ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની ઝોનામાં તમન્ના દેખાતી નથી. આ કારણે વિદ્યાર્થીઓનો ધણો મોટો ભાગ છૂટી છવાથી માહિતીઓ જાણનારા અને એમાં રાચનારા કૂંપમાં કૂંક બની રહે છે. વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસક જીતિને ઉત્તેજવા આથી વધુ કંઈ પણ શાળાઓ કરી શકે એમ હોતું નથી. પરિણામ એ આવે છે કે, કેટલાય વિદ્યાર્થી યોગ્ય દોરવણીને અભાવે સામાન્ય જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની યોગ્યતાથી વંચિત રહી જાય છે.

આવા નિઃસાસુ વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ થઈ પડે

અને જીવનમાં અભ્યાસ તેમ જ ધારતર તરીકે કામ આવે એ દૃષ્ટિએ માધ્યમિક શાળાનાં ૪ થી ૭ ધોરણ સુધીમાં 'વિદ્યાર્થી'એ વાંચી જતાં જોઈએ' એવાં ૧૦૦ પુસ્તકોની એક કલ્પના અહીં મૂકે છે. આ યોજનામાં જીવનને ઉન્નત બનાવનાર અને સંસ્કાર માટે આવશ્યક લેખાંચ એવા કેટલાક સર્વસામાન્ય-સાધારણ વિષયોની વરણી કરી છે. શાળાના કેટલાક વિષયોને એમાં રચાન નથી મળ્યું એવું કારણ એની 'જીવનધારતરની દૃષ્ટિની જુલુદાઈ'નું છે.

માર વર્ષ દરમિયાન વિદ્યાર્થી ક્યાં ૧૦૦ પુસ્તક વાંચે એ નક્કી કરવામાં સહાયશ્રુત અને એ માટે જ નીચેની સૂચિ આપવામાં આવી છે. વિષયની સૂચિ ટીક ટીક મોટી દેખાય છે પણ એથી ભડકવાની જરૂર નથી. સચિના દિક્ષાએ એકદમ વિષયનાં ૫-૬ ઉત્તમ પુસ્તકો હોઈ શકે છે, તો કોઈ ત્રણ ચાર વિષયો સામગ્રી એક જ પુસ્તકમાં પણ સમાવેશ પામ્યા હોય એમ પણ બને. સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ આથી અનેક ગણ વાંચન કરી જતા હોય છે.

સૂચિમાં બીજી પ્રક્રિયા પુસ્તકને રચાન આપવું ઉચિત લાગ્યું નથી. જે ઉંમર માટે આ યોજના તૈયારી છે એમાં શુદ્ધભાવે પણ એ પ્રકારનું પુસ્તક 'શરણી વાંચન' થઈ ન પડે એમ સમજી એને ટાળ્યું છે.

શિક્ષકો અને બીજા કેળવણીકારોને આ ૧૦૦ પુસ્તકોની યાદી બર્નાવવામાં અને મદદ કરવા વિનંતી કરું છું. 'પુસ્તકપસંદગી માટે ખ્યાલ એ રાખવાનો છે કે, એ પુસ્તક જિજ્ઞાસુની જિજ્ઞાસા પોષે એટલું જ નહિ પણ એને વધુ વિકસાવવામાં સહાયશ્રુત બને. કોઈ એક વિષયનો જોડો અભ્યાસ કરવો હોય તોપણ એના પાયાના એક આધારશ્રુત ગ્રંથ તરીકે પણ એ કામ

આવે એવું હોવું જોઈએ. આમ જતાં આ પુસ્તકો એવાં ભારે ન હોવાં જોઈએ કે જેના માટે એમની પસંદગી કરવામાં આવી છે તે વિદ્યાર્થી એને વાંચી શકે. યોજનાનો મુળ હેતુ વિદ્યાર્થીની વાંચનની ભૂખને અભ્યાસક શક્તિમાં બદલવાનો છે.

આપેલી સૂચિને લાંબી ટૂંકી કરી શકાય એમ છે. કેળવણીમાં રસ લેતાં શાળાઓને આ સંબંધે ચોક્કસ વિચારો લખશે તો આભારી થઈશ.

ચરોતર કેળવણી મંડળ ઇન્ડિયન સુધાર

નોંધ :- હરતકો ગુજરાતી ભાષાનાં હોય એ ખાસ નોંધવું છે.

સૂચિ

૧. આત્મકથા અને જીવન-ચરિત્ર.	૧૬. બ્યાસમ + આસનો
૨. વાર્તા - નવલકથા	૨૦. ખેતી અને ઢોર
૩. કાવ્ય ૧૦ સાહિત્ય	૨૧. આપણું ઘર
૪. જગતનો ઇતિહાસ	૨૨. આપણો ખોરાક
૫. ધર્મ	૨૩. કળા (લલિત)
૬. ગીતા + કરાન	૨૪. પુરાણ
૭. મહાભારત + રામાયણ	૨૫. પ્રવાસ
૮. સંત કવિ પરિચય	૨૬. રાષ્ટ્રભાષા
૯. આકાશ-વિજ્ઞાન	૨૭. અન્ય ભાષા પરિચય
૧૦. જીવ-વિજ્ઞાન	૨૮. ગુજરાતી ભાષાશુદ્ધિ
૧૧. ધરપટ્ટી અને કોટસુદ્ધિ	૨૯. મહાન લેખકો અને વિચારકો
૧૨. ભૂતરતની સમજ	૩૦. યંત્રવિદ્યા + શાસ્ત્રલોચ
૧૩. સમાજશાસ્ત્ર	૩૧. વિદ્વાનોની આજી રૂપ-રેખા
૧૪. ઇતરૂંદી લોકો (મીન વગે)	૩૨. સંસ્કૃત નાટકો
૧૫ ખાદીકામ	૩૩. સંસ્કૃતિના પ્રવાહો
૧૬. પાયાની કેળવણી	૩૪. નાગરિકની ફરજો વગે
૧૭. ગામડાંના પ્રશ્નો	
૧૮. વેદક + પ્રાચીનક ઉપચાર	

સત્યની સંતાકૂકડી

મનુષ્ય અવતાર આબ્યા પછી ને સૌથી કડુભામાં કડુભૂ અને, બીજી રીતે ને જોઈ શકાયે તો, વિનોદીમાં વિનોદી એક જોઈ બીજા કોઈ હોય તો તે એ છે કે, સત્ય રૂપે જે કોઈ આપણને લાગે તે રૂપે તેનો અમલ કરવા જઈએ તો તે પરિણામ ન કરી શકાય; અને એવી નિર્બળતાની સામે હરેશ બડી લડીને તેનો અમલ કરવા જઈએ તોય તેમાં મર્યાદા આંકવી પડે, છૂટછાટ મૂકવી પડે, — પૂરેપૂરા અમલ કર્યું સમાધાન ન જ મળી શકે. આમાં જે કડુભૂતા

રહેલી છે તે તો ઉધારી છે, કરવા જવું અને સતત તેમાં જીલ્પ જ રહેવી — એક રીતે પાછાં જ પડ્યા કરવાનો અનુભવ જીવનમાં સંતોંત બન્યો રહેવો — એ આણું કડુભૂ છે? પરંતુ ભગવાનની દયા છે કે, એમાં માલુસ, સમાધાન રાખી જીવનનો દસરો કરી શકે છે.

પરંતુ, તેમાં ને બાળી શકાયે તો સતત સંતાકૂકડી રમવાનો એક પણ ત્યાર નથી? સત્યને ને પકડવાનું છે તો તે જીવનથી જ બની શકે એમ છે.

તક, કંપના, શુદ્ધિજન, શ્રદ્ધા વગેરે આંતરિક વિશ્રુતિઓ અને ધન, મિત્ર, પરિરિચિતિ, સંજોગ, જમાનો છં બાજી અનુદૂળતાઓ — એ જીવનનું જ પૃથક્કરણ કરીને ગણ્યની શકાતી વસ્તુઓ છે. તેમાંની કોઈ એકલી સત્યને ન પમાડી શકે; સમગ્ર જીવન વડે જ તે પામી શકાય. એ પામવા તેને ખોળાવું, વળા ખોળાવું, એમ જીવનભર ખોળાખોળ કરતા રહેવું, એ એક સંતાકૂકડી જ નથી? એ રમનારા લિલ્લુઓ આપણા સમકાલીન માનવબંધુઓ છે. તેઓમાં રોળાઓ હોય, પશેા હોય; છતાં એ એક ભારે વિનાદપૂર્ણ સંતાકૂકડી તો ગણાય જ. જે એમ હોત કે, સત્યની આવી રમતમાં 'હિરણ્યમય પાત્રથી ઢંકાયેલું' તે સત્ય તો જડી જ ન શકે, તો તે આને રમત ન કહી શકાત; તે એક નિતાન્ત કડુણ મરકરી ફરતા કે લુલમ જ બની જત. માનવ હૃદય ઉડે ઉડેથી સાક્ષી પૂરે છે (અને તે વગર એ જીવી જ નથી શકતું) કે, આ મહાન સંતાકૂકડીમાં જીતી તો શકાય જ છે. છેવટે પશુ સત્ય લિલ્લુને ખોળી કાઢી શકાય છે. જગતભરના તેના મહાન ખેલાડીઓ એવી સાખિતી ઇતિહાસમાં મૂકતા ગયા છે. આવી શક્યતામાં માનવું એને જ, છેવટે જઈને જોતાં, શ્રદ્ધા કે આસ્તિકતા કહી છે. સામાન્ય લોકભાષામાં કહેવાતી આસ્તિકતા કે ઈશ્વરશ્રદ્ધાનું હાઈ, ઉપર પ્રમાણેની મૂળગત હૃદયનિષ્ઠા છે. જેણે એ નિષ્ઠા પોતાના હૃદયમાં જોઈ છે, તે ભલે દેવમંદિરા ને પૂજા છંમાં માને ન માને, કે કોઈ ધર્મનું લેખણ રાખે ન રાખે; — તે જ સાચો આસ્તિક છે. જગતની ફરતા, કડુણતા છંની પાસે તે ચોતખોત રહેલી મળ, કે જેને કેટલાક કવિઓએ વણ્યવી છે, તે તેણે જોઈ છે, અથવા જોશે ને માણી શકશે.

૨

આ તો જગત વિષેના એક સિદ્ધાંતની વાત યઈ. જીવનમાં જતાં તેનું શું? આપણે જોયું કે, સત્યના અમલનું ને મોડું સૂત્ર હોય તો એ છે કે, ઝીણવટ-બેર તેની તે કણે જે તથાગત મર્પાદ હોય તે આંકવી જોઈએ. પ્રતા, જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, નમ્રતા, શુદ્ધિ, સમજ, હતા-પણ, અનુભવ વગેરે ગુણો આ મર્પાદ જોવાને માટે જ જરૂરી છે, કેમ કે તેને તેઓ મદદકર્તા અને ઉપકારક છે. પશુ એથીયે વધારે તો એ કે, તેની પાછળ વળગી રહેવા માટે ખંત અને લગની જોઈએ. આને જ અમ્યાસ કહેવાય છે.

પશુ આ સત્યની સંતાકૂકડીને સોંધામાં પહેગી વળવાની (જોકે તેમાં ફવારું નથી, કેમ કે સત્ય કદી છેતરાતું નથી.) એક અસત્ય મુક્તિ મનુષ્યશુદ્ધિએ શેધી કાઢી છે, જેને દંભ કહેવામાં આવે છે. આ દંભ બે પ્રકારનો હોય છે. એક પ્રકાર એ કે જેને ગીતાકારે 'મિથ્યાચાર' કહ્યો છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ લંબ્ય

ય આસ્તે મનસા સ્મરન્

ઇન્દ્રિયાયાન્ વિમુક્તાત્મા

મિથ્યાચારઃ સ ઝવ્યતે ॥ ૩-૬

મનથી તો તે ઇન્દ્રિયારામના પદથોને અંખતે હોય છે; તે માટેનો તેનો રાગ તો એ જેવો ને તેવો રાખે છે. મૂળ કરવા જેવું તો તેમાં સુધારવું એ છે. પરંતુ તે તો બાજી ઇન્દ્રિયોને જાલી રાખે છે. આંતું આચરણ મિથ્યા છે, મનને જીતવામાં અથવા સાધનામાં આથી કોઈ ફળ મળતું નથી.

આ એક પ્રકારની અણુસમજ કે અજ્ઞાન દશામાં આસ્તો દંભ છે. એમાં મોહાધિતા છે. પરંતુ કેટલાક લોક ગણતરીબેર દંભ કરે છે. અમુક વાત સમાજમાં સારી ગણાય છે, તે મારમાં છે એમ સમાજ ભલે તો મને માન મળે, મારી કે મારી વાતની કદર થાય, આવી ગણતરી કરી સ્વાર્થી લોકો, 'પેટ ભરવા તણા પરપંચ' જેવું ખેલે છે. આ ખેલકો ખરાબ દંભ છે. પહેલો પ્રકાર કર્મજડતાનો છે. તેમાં સંમજની બૂલ હોય. જેમ કે માણસ કેવળ કર્મકાંડકર્તા કરે છે. એ એમ માને છે કે, આમ કરવાથી કોઈકે સાતું થાય છે. એમાં એ સામાને છેતરવા ધરાહો નથી રાખતો. એક પ્રકારની જડ શ્રદ્ધા જ તેને બેસી ગઈ છે. એક જૂની અધિતાનુસ્તિ કહો.

પશુ દંભી માણસ એવો તામસ નથી સેવતો. તે એમાં રાજસ વૃત્તિથી પ્રેરાય છે. એ વૃત્તિનો લાજ જોઈ, તે એનો એક ધધો બનાવી મૂકે છે. આથી એ પેલી જૂલની ઉપર પોતાના અભિમાનનો લેખ મારે છે, અને એમ ખેલકો અધાય છે.

આપણે ઉપર જોયું કે, સત્યની સંતાકૂકડીમાં ન કાવવાથી વિવાદ થાય છે. આ વિવાદ પશુ સમજવો જોઈએ. તે ખીન પ્રસંગ પર.

મગનભાઈ દેસાઈ

માસિક વિવેચન

“મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ”

કવિએ તો કાવ્ય કથું ને કહ્યું કે, મૃત્યુ મરી ગયું, નહિ કે મરનાર. પરંતુ બાપુએ આપણને એ પ્રત્યક્ષ દેખાડ્યું: “અહિંસામર્તિ” બાપુને મારવા આવનાર મૃત્યુ પોતે જ મરી ગયું: જીવનનો ધાત તે ન કરી સકયું; તેને બદલે જીવન જ સામેથી બાપુએ નિર્માણ કર્યું: કેમ કે એમની ભરમમાંથી અપાર જીવન, શાંતિ અને ઉદાત્તા જન્મતાં આપણે આંખ આગળ જોઈએ છીએ. લોકોની ધર્મ-ધરતીને પણ ખાતર જોઈએ છીએ. પરંતુ સમા ધર્મધૂરંધરોની જીવનસરિતા એ પૂરું પાડે છે, અને ધરતીને રસાળ કરી કરે છે. અને જ્યારે તેઓ દેહથી જાય છે ત્યારે પોતાનું સર્વસ્વ એ જ ધરતી સાડુ છૂટાવતા જાય છે. એવાઓને પછી મૃત્યુ શું? મૃત્યુ વિષેની કવિઓની કલ્પના બાપુ સાક્ષાત્ત દેખાડીને ગયા. શાંતિના શબ્દમાં બંધાર્ધ રહી કેદ થઈ રહેલા કે કેવળ કલ્પનામાં બિચા કરનારા કેટલાંય જીવનસત્યોને સહજન કરી ગયાં. મૃત્યુના સ્પર્શથી જો એવી જીવન-લદાણી જગત આખાને મળી, તો કેણુ મર્યું? બાપુએ મૃત્યોમાં અમૃત ગમ્ય—એ આર્થ પ્રાપ્તિનાં મદદા જગતી મૃત્યુને મારવાનો મંત્ર બતાવ્યો. ૨૦-૨-૪૮

બે વૃત્તિઓ

બાપુના જવાથી બે પ્રકારની વૃત્તિઓ પેદા થયેલી જોવા મળે છે: એક બાળુ જ્યાં ત્યાંથી સાંભળવાનું મળે છે કે, એમનાં અધૂરાં રહેલાં કામો, એમનાં રચનાકાર્યો ચલાવવામાં આવશે; તે એમનું સાચું સ્મારક છે. કાર્યવાહક સમિતિએ એને માટે દસ બજા કપોઈ છે અને જતનું સ્મારક કંડ કરવામાં આવશે. બીજી બાળુથી રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓમાંથી સાંભળવા મળે છે, અને લોકોમાં પણ એ જોવા મળે છે કે, હવે ખાદીનું શું થશે? હવે હિંદુસ્તાનીનું શું થશે? અને વૃત્તિએ પ્રામાણિકપણે નીપજે છે, કેમ કે એ બેઉ ભાવો આપણાં હૃદયમાંથી બીડે છે. બાપુનો પ્રેમ એવો જન્મરો છે કે એમને પ્રિય કામો કરવા માટે કેણુ ન તૈયાર થાય? પરંતુ, એમના જીવતાં એ કામો કરવામાં કે આગળ લેવામાં ને મુશ્કેલીઓ હતી તે એાછી જ દૂર થઈ ગઈ છે! એ કામો કરવાનું-કરવા અંગે ને વધાવચકા કે પ્રસો હતા અથવા મનની

સુચિ-અસુચિઓ હતી તે, આ મહામૃત્યુ આગળ, દબાઈ ગયાં છે. ખરેખર જો એ દૂર થઈ ગયાં હોય તો કાર્યકર્તાઓમાં નિરાશા જેવું ન જન્મી શકે.

આ દશાની સામે જનપ્રતિભાવે લાડું જોઈએ; તો જ આપણે આગળ વધી શકીશું. બાપુના પ્રેમની વરાળને આવકાં પૂતળાં અને છંદમાડીનાં સ્મારકોમાં જો જાડી જવા દઈએ, તો આપણે બોટો વેપાર કર્યો કહેવાય. સામાન્ય લાગણીઓ ધરાવતા માણસો આપણે છીએ અને સમાજને અસુક રૂપે સ્મારકો પણ જોઈએ કે જેથી બીજરતી તે નવી આવતી પેઢીઓને પ્રત્યક્ષ પ્રેરણાગ્રજ મળી શકે. આથી કરીને કાંઈક કરવા જેવું લાગે તે જરૂર કરાશે. ખરી જરૂર છે તેમાં મર્યાદા રાખવાની. અને બીજી બાળુએ બાપુની પ્રીતિથી તેમનાં કામોને કરવાના નિયમ લેવાની. જેમ કે ખાદી, હિંદુસ્તાની-પ્રચાર, કેમી એકતા, હરિજન-સેવા, વગેરે. દરેક જાણુ આ કામો અંગે પોતે શું કરી શકે તે વિચારી લે અને કરવા લાગે, તો એની મેળે ઉપરની બંને વૃત્તિનો મેળ સંધારીને આપણે આગળ વધી શકીશું.

૧૯-૨-૪૮

‘કરોડ કાંતનાર આરો’

ઉપર પ્રમાણે જો આપણે વર્તવા માંડીએ તો શ્રી. નારાયણસરખાઈ ગાંધીએ દેશને ગાંધીજીના સાચા તર્પણનો માર્ગ સૂચવ્યો તે આપણે તરત ઉઘાડી લઈએ. નેમણે તરત દેશ આગળ ને સચના રખા કરી છે તેના જો અમલ કરીએ તો એ ભારે પસંદો કરી દે એવી છે. તેમણે આ સૂચના કરી—

“દેશે ૫૦ લાખ સ્મારકમાં એક કરોડ રૂપિયા

આપેલ. ૫૦ બાપુજીના સ્મારકમાં એક કરોડ કાંતનાર આરો.”

આને, દેશમાં કરોડો લોકો બાપુના જન્મથી ખરેખર દુઃખી થયા છે. તેઓ પોતાનું દુઃખ આ સક્રિય રીતે દળવું કરી શકશે: તેઓ નિયમિત કાંતનારા અને તો બાપુની પ્રેરક સ્મૃતિની ભાવના કરી શકશે અને દેશનાં દુઃખોને દૂર કરવાને માટે જે શોધ બાપુએ કરી આપી છે તે પાળીને દેશનું પણ સાચું કામ તે કરશે. જરૂર છે સુખચાપ કામે વળગવાની અને પુણ્યશ્લોક બાપુની પવિત્ર આકૃતિનો પાઠ સમજી લઈને તેમનાં રચનાકાર્યોની સર્વતોમુદ દૃષ્ટિ અને સમજ અપનાવવાની.

આ કામ ગઈ કાલ સુધી ભલે પ્રગત્યે અમુક મર્યાદિત વર્ગનું માન્યું. સ્વરાજ આવતાં અને બાપુ જતાં હવે એની જવાબદારી દરેકની બને છે.

૧૬-૨-૪૮

ખાદી અને પાયાની તાલીમ

ખાદી વિષે નિરાશા સેવનારને એક વસ્તુ ખાસ ખ્યાન પર લાવવા જોઈ છે. અને શિક્ષકો પણ નવધુન-સર્જનમાં કેવો ભાગ ભજવી શકે એમ છે તે પણ એમાંથી સહેજે સમજશે.

‘ખાદીવિદ્યાપ્રવેશિકા’ ચોપડીની ત્રીજી આવૃત્તિ હમણાં બહાર પાડવામાં આવી તેના નિવેદનમાં એ વસ્તુ આવે છે, જે નીચે ઉતારું છું :—

“આ લખું છું ત્યારે સમૂહના પિતા અને ખાદી-વિદ્યાના દ્રશ્ય પરમ પુન્ય શ્રી ગાંધીજી ગયા છે. પણ તેથી કઈ એમની અમૂલ્ય ભેટા જઈ રાકે? રેડિયો—ખાદી એમની મોઝામાં મોટી ભેટ આપણને છે. સ્વરાજના સેવાચક્રની નાણિ તે છે. તે શું જઈ રાકે? તો તો આપણે તેમના કેવા પાલ વારસો ગ્રહણ એ! આ પુસ્તક પાયાની કેળવણીની સેવાએ પ્રગટ થયું છે. તે કેળવણીને આજે સારું પ્રયોગસિદ્ધ કરીને અપનાવી છે. ગાંધીજીએ એને પોતાની પરમ ભેટ કહી છે. કારણ ગાંધીજીના ખાદી-દર્શનના મંત્ર એ વિદ્યામાં કુપાયેલી છે. એને પાયાની કેળવણીએ પ્રગટ કરવાનો છે; એમાં એની ફલકૃતિ છે. એટલે એ કેળવણીને જો અપનાવાએ બોલે તો ખાદી કઈ રીતે જઈ રાકે?”

“શિક્ષક-પ્રતિજ્ઞા”

એક ભાવનાશાળી પ્રાથમિક શિક્ષક ‘શિક્ષક-પ્રતિજ્ઞા’ મથાળા તળે નીચેની સાત વાતો લખી મોકલે છે અને કહે છે કે તે દરેક શિક્ષકને પહેલાંયાથી જોઈએ સાત વાતો સોનેરી છે. તે પહેલાંયાવાનો રાજમાર્ગ એ છે કે, જે તે જાણે તે પોતે આચરે અને તેવી રીતે તેને આગળ પોતાના શિક્ષક બાઈબિલેનોમાં મલાવે. સાત વાતો આ પ્રમાણે તે લખે છે :—

૧. હું કેળવણીના હેતુને સદા અને સતત મારી નજર સમક્ષ રાખીશ.

૨. હું બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ અને કેળવણી પ્રત્યેનો રસ વધારતો રહીશ.

૩. હું શાળાને મારી પોતાની શાળા માન્યને તેના કામઝામમાં મારી ફરતે બરાબર રીતે અદા કરીશ.

૪. હું બીજા શિક્ષક બાઈબિલેને તરફ પ્રેમ, સહાય, સંપ અને સહકારથી વર્તવા બંધાઈ છું.

૫. હું કોઈ પણ બાળકને કોઈ પણ સંવેગોમાં સારીરિક શિક્ષા કરીશ નહિ; પણ પ્રેમ અને સમજાને જ ઉપાય તરીકે વાપરવા મથીશ. પ્રત્યેક બાળક સાથે કોઈ પણ ભવતની અપેક્ષા કે ઉપેક્ષા વગર ચાલવાના સંકલ્પથી વર્તીશ.

૬. હું જીવંતી અપાતી કેળવણી કરતાં જીવંતી અપાતી કેળવણીમાં વધુ શ્રદ્ધા રાખીને, બાળકો પર અદરશપણે અને અન્યાયપણે પણ સુંદર, સારી અને સાચી જ અસરો પડે તેનું જાગૃત જ્વન જીવીશ.

૭. હું મારા કાર્યમાં, નિશ્ચયી (સેખધારી-સમર્પિત), મારા જીવનમાં નિઃસ્વાર્થ અને મારી પ્રવૃત્તિઓમાં નિષ્કલૂત રહેવા બનતો પ્રયત્ન કરીશ.”

સૌ એમ કહે તો કેવું સારું!

કાઠિયાવાડી એક શિક્ષક બાઈ સૌ શિક્ષકોને જાણુવા જણાવવા જેવો નીચેના પોતાનો અનુભવ પત્ર દ્વારા લખી જણાવે છે :—

“હું રાજકોટ ટાઉન ટ્રેનિંગ કોલેજના સિનિયર ટ્રેન શિક્ષક છું. . . . હું અહીં ગામડામાં આવેલા ત્યારે ગામડામાં રહેવાનો મારો આ સર્વ પ્રથમ પ્રસંગ. અને તેથી જ આ જીવનથી ટવાઈ જવામાં ખૂબ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. વાતાવરણમાં બળવામાં અને રસ લેતા યવામાં લગભગ એક મહિનો લાગ્યો. અને આ દરમિયાનમાં ગામડાના વાતાવરણનો અને પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવાની મને ખૂબ તક મળી.”

“એક દર ગામડાના લોકોનો સ્વભાવ વિશેષ મજાવાડો અને નવા આવનાર પ્રત્યે માન અને લાગણીથી જોવાનો હોઈ એ લોકોને મારી સાથે હળી જવામાં સુસ્તિભવ આવી નહિ. પરંતુ સમય પસાર કરવા માટે મેં એક ટુકો રોપી કાઢ્યો અને તે પ્રોહોને તાલીમ આપવાનો, તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો એ વખતે મારા મર્યાદ કરવાના એક સાધન તરીકે મેં આ કામ શરૂ કર્યું. પરંતુ હવે એ કામ છોડવાની વૃત્તિ જરાયે નથી; જીલ્લી મને તો મારી ફરજ લાગે છે

“પહેલાં ત્રણ માહિતીથી મેં આ કામ શરૂ કર્યું. એ કોળી અને એક વાધરીએ તેનો લાભ લેવા માંડ્યો. થોડા દિવસની તેમની પ્રગતિ જોઈ એ ખોલ, સાત કોળી અને ત્રણ કળીથી પણ આ લાભ લેવા લાગ્યા. અને અંતરે કુલ આદાર માહિતી આ બંધકરિયત અને નિયમિત રીતે તાલીમ લઈ રહ્યા છે. અને બીજા સાતે માહિતી લઈ બળવાના છે. અને ઉતાળીની તત્કાલમાં ગામના લગભગ બધા જ અપણ પ્રોહો રાજામાં લાખલ યવાનું કહી ગયા છે. કદાચ પ્રાચીની લાખ નહિ મળી રાકે એમ માની ધણખરા

તો અસહ્યની જ નામ નોંધી લેવાની વિનંતી કરે છે. આ બધાની ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે, માસ્તરની સારથ ઉપર જ બધા લોકો આ બાબતનો સાલ લેવા તૈયાર છે. લગભગ ત્રણેક વર્ષ પહેલાં એક માણસ પ્રીદશિકાણ આપવા તત્પર બન્યો હતો, પણ તેનો લાભ કોઈ પણ વ્યક્તિ લેવાને તૈયાર ન હતો. આ વસ્તુની અસર ખાસ શાળાની દાઝરી ઉપર પણ ખૂબ પડી છે. હું અહીં આબો ત્યારે કેટલોય ઉપર ૦૬ વિદ્યાર્થીઓનાં નામ હતાં અને સરાસરી દાઝરી બે વિદ્યાર્થીની માંડ માંડ રહી શકતી, તેનાં બદલે દાઢ કેટલોય ઉપર ૨૧ છોકરાં અને ૭ કન્યા મળી કુલ ૩૩ની સંખ્યા છે અને તેમની સરાસરી દાઝરી ૨૪ ની છે. અને નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે, ગામના હરિજનો આ શાળાનો લાભ કદી લેતા જ ન હતા, તેના બદલે બે છોકરા અને એક કન્યા મળી કુલ ત્રણ હરિજનો આ શાળાનો લાભ લે છે.

“મારી પહેલા દિવસની છાપ ગામલોકો પર જરા વિચિત્ર થઈ હતી. મારાં ખાદીનાં કપડાં અને ખાદીની ટોપી ભેઈ ગામના દરબારો ખાસ સૂચની નજરે એતા હતા. આ સૂચ માત્ર એટલા જ પૂરતી કે, “ગાંધીવાળા ટેકાને અડી ધરમ દુધાવે છે.” . . . પરંતુ અમુક ભવંની મારામાં સારથ છે એવી ગામના લોકોને ખાતરી થતાં હરિજનો પ્રત્યેના તિરસ્કાર કઢાવી નાખવામાં અને કાંકી મુસીબત પડી નથી. અને હાલ હું એટલું ગામ લોકોની હાલતની સાથે સુસંગત રહીને કરી શક્યો છું કે હરિજન બાળકોને અડવાની કોઈને સૂચ નથી અને વેષારીઓ હરિજનોને હાથોહાથ આવ આપવામાં તેમ જ પૈસા લેવામાં આવડછેટ માનતા નથી.”

સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્રપ્રેમથી પ્રેરાઈને જે સૌ શિક્ષકો આ ભાઈની પેઠે પોતાના સમયનો સદુપયોગ આવી રીતની સેવામાં કરે તો દેશનું કામ થવાની સાથે તેમને પણ સાચો આનંદ મળે. આમ જો ચાપ તો રાષ્ટ્રીય સરકારો યોગ્ય જ વખતમાં દેશની સિક્કા ફેરવી શકે. શિક્ષક મંડળો આનો વિચાર કરે તો કેવું સારું!

૧૮-૨-૪૮

દિદુસ્તાની વિષે સાચી બાબત

મુંબઈની વાત છે. નવજીવન અને વિદ્યાર્થીનાં પુસ્તકો લેવા માટે એક ભાઈ આબો. તેમણે એક પછી એક પંદરેક પુસ્તકો આપ્યા ને તે લેતા ગયા. મેં જોયું કે

તે બધાં ધાર્મિક પુસ્તકો હતાં. તેમાં કેટલાંક ગાંધીજીનાં, ટોલ્સ્ટોયનાં હતાં. એટલે કે, ઉદાર અને વ્યાપક અર્થમાં ધર્મવિચારને અંગેનું સાહિત્ય એમણે પસંદ કર્યું. વેચનારે એમને કહ્યું, “આ ‘દિદનો કોમી વિકોળ’ પુસ્તક જુઓ; મળતું છે.”

તે ભાઈ કહે, “એમાં શું છે?”

વેચનાર કહે, “દિદના કોમી પ્રશ્નની ને પાકિસ્તાન વગેરેની ચર્ચા એમાં આવે છે.”

તે ભાઈ—“જુઓ ભાઈ, આપણે તો રાજકારણ ન જાણીએ. એનો રસ લેનારા ઘણા છે. હું તો ધર્મ-વિચારનાં પુસ્તકો ચાહું છું.”

આમ કહી તેમણે એ ચોપડી જોયા વગર જ બાજુએ મૂકી ને બીજાં પુસ્તકો માગતા ગયા; અને કહે, “ઉર્દૂ લિપિ, શિક્ષિકા કરીને ચોપડી છે તે આપો ને?”

વેચનાર ભાઈએ તે આપી. તે તેનાં પાનાં ઉઘાડાવવા લાગ્યા અને ખરીદી.

મને વિચાર આબો, આ માણસને ઉર્દૂ લિપિની આ ચોપડી ધર્મવિચારના સંબંધમાં શી રીતની યૂઝી ? એની પાછળ એમની કઈ વિચારપ્રક્રિયા દરો ? ગાંધીજીના અવસાનની ભાવનાથી પ્રેરાઈને તે મહાપુરુષની ધર્મભાવના સમજ્યા તત્પર બનેલા મનશાળો એ થયેલો હતો, એમ તો ચોખ્ખું દેખાતું હતું. મધ્યમ વર્ગના સામાન્ય મુખી લાગતો નોકરિયાત માણસ એ લાગતો હતો. એને ગાંધીજીના બે લિપિના દિદુસ્તાની પ્રચારમાં કાર્મિક ધર્મનિંદુ દેખાયું, એ પણ ઉધાડું છે. એને દેશી રાજકારણની માયાકૂટ ગમતી નહોતી, એ એણે જ કહ્યું હતું. એને ઉર્દૂ લિપિમાં કોશીપલ્લ અથવા સંસ્કૃતિને અગાડનારું નહિ, પરંતુ કાર્મિક ધાર્મિક ભાવનાથી જોયા જેવું લાગ્યું. ગાંધીજીની દિદુસ્તાની પ્રચારની દિલચાલને દિદુઓ અને મુસલમાનો સૌ કોઈ આ ભાઈને ખરેખરી રીતે સમજ્યા એમ સમજે તો કેવું સારું ? કેવળ કોમી સંકુચિતતાના આંધળા અનુયાયી જ આ ચોખ્ખી વસ્તુ દેખાતી નથી. જીવનાં ગાંધીજીને રપટ ન કરી શક્યા, તે તેમના અમર મૃત્યુથી આપણે સૌ જ સમજીએ તો કેવું સારું!

૭-૨-૪૮

છે. છેવટમાં ગંભીરતાવળી પદ્મશિખ શ્રી પ્રજ્ઞાનંદજીએ પરિચય પણ આપ્યો છે. મૂળ બંગાળી પુસ્તકો હપરથી પ્રયોજકે આ ચરિત્ર ગુજરાતીમાં દુકામાં હતાયું છે. તે એકંદરે સરળ છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે ભાષા સંસ્કૃતમય અને અધરી બની છે. ગીતાજીની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો યોગીઓ સર્વપ્રકારે સમતાવાળા, રિચતપ્રજ્ઞ અને કાર્યકસળ હોવા જોઈએ. પણ સામાન્ય પ્રભાવન ચમત્કાર અને યોગ બન્ને એક છે એમ સમજે છે, એટલે યોગીઓનાં જીવનમાં ચમત્કાર રોપે છે, આથી યોગીઓનાં જીવનચરિત્રોમાં પણ માનવી જીવનને હચ્ચ કરનારા ગુણો અને આદર્શ જીવનના પ્રસંગો કરતાં ચમત્કારોનું વર્ણન વિશેષ કરવામાં આવે છે. તેવું જ આ પુસ્તકમાં પણ થયું ખુબી દેખાય છે. મહાન યોગીની કચેરી ખરી રીતે ચમત્કાર કરતાં વિશેષ બધા પ્રકારની જીવનસિદ્ધિમાં અને પ્રમુખ્ય આધ્યાત્મિક જીવનમાં રહેલી છે. એ રીતે એમનું જીવન આવેખ્યુ હોય તો વિશેષ લાભકારી થાય. વિં

મહાન વૈજ્ઞાનિકો : ખંડ ૧; લેંડોરના અને શાહ; પ્ર૦ ભારતી સાહિત્યસંઘ લિ.; પૃ. ૬૬; કિં. રૂ. ૧-૦-૦.

૧૯૪૩માં મુંબઈના રેડિયો, મયકેથી 'સાળાવિભાગ'માં વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવનચરિત્ર હપર આપેલાં વ્યાખ્યાનોમાંથી સાત વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ છે.

જે સમયે આજના જેવી મુસજિજત પ્રયોગશાળાઓ નહોતી, વિજ્ઞાન કે વૈજ્ઞાનિકો ભાવ રાત્ર, પ્રભ કે ધર્મ કોઈ પૂછતું નહિ, વિજ્ઞાનનો અસ્થિત કરવો એ જીવનું જોખમ હતું, તે સમયમાં વિજ્ઞાનની હપસના કરનાર વૈજ્ઞાનિકોની પરિચય આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે.

દાર્શનિકોમાં અધ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓએ આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે. પુસ્તકના દરેક મોટા છે તેમજ ભાષા સરળ અને વેગીત્રી છે.

બં. બાંધી

સાભાર સ્વીકાર

સર્વ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, અમદાવાદ તરફથી:-
પાકશાસ્ત્ર: લેખિકા શ્રીમતી કાશીબહેન હર્ષે
જગજાળહેન મહિભાર્થ દેસાઈ, કિં. ૨-૮-૦; કૈલાસપતિ
હર્ષમહારાજ: અનુ. રમણીક અ. મહેતા, કિં. ૨-૮-૦;
એતીનાં મૂળતત્ત્વો: બા. રમે [ખેડ, ખાતર અને
બીજ] લેંડો માર્તંડ શિવમદ્ર પંથ્યા, કિં. ૧-૦-૦;
ભક્ત સુરદાસનાં પદો: સં. પં. મંજલઈ હજીત
શાસ્ત્રી, કિં. ૦-૪-૦; ભાર્તુલવિકૃત નીતિશાસ્ત્ર: અનુ.
શ્રી. સાંતિલાલ કાકર, એમ એ., કિં. ૦-૩-૦; પંચીકરણ:
[વેદધર્મસભાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ અનુવાદ પ્રમાણે શ્રી.
જયકૃષ્ણ આસની દીકા સાથે] કિં. ૨-૦-૦.

મારતી સાહિત્ય સંવ કિમિટેડ, અમદાવાદ તરફથી:-
લીલી આભયબ દેશમાં: અનુ. પીતામહદાસ રા.
બારદાજ, કિં. ૧-૮-૦; ચીનનાં ખાળકો: રૂપાન્તરકાર
નીરુ દેસાઈ, કિં. ૦-૬-૦; વામા: અનુ. રામનારાયણ લિ.
પાક અને નબીનદાસ પારેખ, કિં. ૨-૮-૦; સીતા: (હિન્દી)
અનુ. કાશીનાથ ત્રિવેદી, લેખક નાનાભાઈ ભટ્ટ, કિં.

૧-૮-૦; રેલમાદીની સૃષ્ટિ: લેંડોઅરચંદ મેધાણી, કિં.
૧-૦-૦; જોરકિયા દુહા: સંપાદક અરચંદ મેધાણી,
કિં. ૦-૧૨-૦; પાતાળકૂવો: લેંડોહર પેટલીકર, કિં.
૩-૦-૦; રોગ અને આરોગ: લેંડો ભૂપનરાય મો. દવે
અને રાંડવાલ દવે, કિં. ૩-૦-૦; સમરંગ: [ચિત્રસંગ્રહ]
સંપાદક મંચી, મેધપણ, કિં. ૨-૮-૦; શિશુરંગના:
લેંડો વિનોદિની નીલકંઠ, પ્રકાશક નવસર્જન કાર્યાલય, મોડ
આંકડિયા, કિં. ૦-૧૦-૦; ઇતિહાસ કથાઓ ડીસ-૧: લેંડો
દર્શક, પ્ર૦ નાનાભાઈ ભટ્ટ, આંબલા-સોનમડ, કિં. ૧-૪-૦;
ઇતિહાસ કથાઓ ડીસ-૨: લેંડો દર્શક, પ્ર૦ હપર
પ્રમાણે, કિં. ૦-૧૨-૦.

અન્ય પ્રકાશકો તરફથી:-

લીલકા: લેંડો રસુલભાઈ પહેરા, પ્ર૦ ચરોતર એન્યુકેશન
સોસાયટી, આણંદ, કિં. ૦-૧૦-૦. ખાલનિખંધ:
(ધોરણ પહેલું) લેખકનું નામ આપેલું નથી; પ્ર૦ રતનસી
પુ. અનકા, અમદાવાદ, કિં. ૦-૬-૦. વીરવાણી:
વિવેકાનંદ: અનુ. જયંતીલાલ મળજલ ઝોડા, પ્ર૦
શ્રી. રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ, કિં. ૦-૮-૦.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

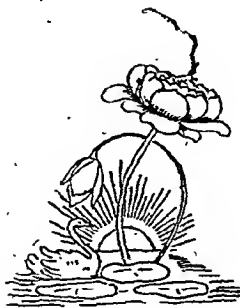
તા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જુગતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
હાદોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વંશી)
છવ્વજી દેસાઈ (અવરયાપક)

વર્ષ ૭

અંક ૩

માર્ચ

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

માર્ચ, ૧૯૪૮

વર્ષ ૭

અંક ૩

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
‘નવી તાલીમ’નો સંદેશ	કિં ૫૦ મદ્યપાળા	૬૫
સામાજ સ્વીકાર		૬૬
રાષ્ટ્રના બંધારણનાં બે પાંખિયાં	મ૦	૬૭
શાહીદીની તાકાત	આર્થર મૂર	૬૮
કાયદો અને પ્રગતિ	મનનભાઈ દેસાઈ	૭૩
ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન	મ૦	૭૬
બંધાનના રાજવીઓનો દરજ્જાતરફ ગાદીસાગ		૭૯
ચૂંતરાત વિદ્યાપીઠ		૮૪
નિર્મય સંપ્રદાય	ગે૦	૮૫
આસિક વિવેચન		
ગુજરાતનો નવો નકસો	મ૦	૯૧
‘મહાગુજરાત’ કે ગુજરાત ?	મ૦	૯૨
નવી વિદ્યાપીઠ માટે યાગ્યો કયાં છા ?	મ૦	૯૨
એક શિક્ષકની આપવીતી	મ૦	૯૩
ગુજરાતી માટે પરીક્ષાઓ	મ૦	૯૩
‘નિખાલસ’ એટલે શું ?	મ૦	૯૪
સુધારો	મ૦	૯૪
ઉં વાચન		
પુસ્તકોમાં ગુજરાત	ગે૦	૯૫
મહાલસા અને અલક	રે૦	૯૫
ટામકાકા	રે૦	૯૫
ધર્મની સમજ	ગે૦	૯૬
ચરકમાં નિરુપિચાર	શિવરાંકર છાલ	૯૬

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

અનાસક્તિયોગ	કિં
આત્મકથા	૧-૦-૦
એક સત્યવીરની કથા	૦-૨-૦
ગાંધીની વહારે	૦-૨-૦
ગાંધી-વાણસરોય યત્રવ્યવહાર	૨-૮-૦
ગીતાઓ	૦-૩-૦
ગોતાપદાવલોક	૦-૪-૦
ત્યાગપૂર્વિ	૧-૦-૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧-૮-૦
ધર્મ મંથન	૧-૮-૦
‘નીતિનાશને માર્ગ’	૦-૬-૦
મંથનપ્રભાત	૦-૩-૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ —	
તેનું સ્વરૂપ અને સ્થાન	૦-૬-૦
રાષ્ટ્રભાષા વિષે વિચાર	૦-૧૨-૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦-૧૨-૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૨-૦-૦
સ્વેચ્છા	૦-૩-૦
સો ટકા સ્વદેશી	૧-૪-૦
હિંદ સ્વરાજ	૦-૧-૦
હિંદ સ્વરાજ (હસ્તાક્ષરમાં)	
સાદું પૂઠું	૧-૪-૦
ખાદી પૂઠું	૧-૧૨-૦
નવજનન પ્રકાશન મંદિર	
અમદાવાદ	

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

Selections from Gandhi : By Nirmal Kumar Bose (with a Foreword by Gandhiji); Price Rs. 4-0-0; Postage 0-10-0.

To Women : By Amrit Kaur (with a Foreword by Pyarelal); Price Re. 0-6-0; Postage 0-1-6.

Constructive Programme — Some Suggestions : By Rajendra Prasad; Price Re. 0-8-0; Postage 0-1-6.

Constructive Programme — Its Meaning and Place : (Revised Edition) By Gandhiji; Price Re. 0-5-0; Postage 0-1-6.

ગ્રેમપંચ (ચોજન ૨) : (ગાંધીજીની આત્મકથામાંથી મૂળ શબ્દોમાં જ સાર કાઢી લેવાર કરેલી પુસ્તિકા) ચોજન : દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી; કિંમત ૦-૪-૦; ધાવાલવાનજી-અર્થ ૦-૧-૬.

નવજનન-કાર્યાલય
ચો. જો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૭-૨૫ક ૩]

અમદાવાદ

[માર્ચ, ૧૯૪૮

‘નથી તાલીમ’નો સંદેશ

પાછલાં થોડાં વરસ થયાં ગાંધીજી પોતાના પહેલાંના માનીતા વિષય રેડિયા કરતાં ‘નથી તાલીમ’ વિષે વધુ બોલતા. એનું કારણ એ નહોતું કે પહેલાં કરતાં રેડિયો તેમની નજરે આછી અગત્યનો બની ગયો હતો. ઊંચડું, હાથકંતામણ અને હાથવણાટ સિવાય તેમની કલ્પનાની ‘નથી તાલીમ’નો અમલ કરવો જ અશક્ય છે.

‘નથી તાલીમ અને રેડિયા વચ્ચેના સંબંધની ગાંધીજીની કલ્પના સત્ય અને અહિંસા વચ્ચેના સંબંધને જ લગભગ મળતી આવે છે. ગાંધીજીના અભિપ્રાયમાં સત્ય એ ઈશ્વર અને ધ્યેય છે; ત્યારે અહિંસા તેને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન — એકમાત્ર સાધન અને સમજ સાધન છે. તે જ પ્રમાણે નથી તાલીમ એ ધ્યેય છે, અને રેડિયો તેને સિદ્ધ કરવાનું સાધન છે. અને જેમ અહિંસા એ શબ્દથી કેવળ અહિંસા જ ન સમજતાં તેમાં સંયમ, અપરિગ્રહ વગેરે બીજા ધર્મોનો સમાવેશ કરવાનો હોય છે, તેમ રેડિયામાં પણ વિશ્વશાંતિનો દૃઢ પાયો નાખવા માટે આવશ્યક એવી ધંધાદારી, સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, આર્થિક વગેરે તમામ માનવપ્રવૃત્તિઓ સમાવી લેવાની છે.

નથી તાલીમને હું જે રીતે સમજું છું, તે પ્રમાણે તે શબ્દ કોઈ પાયાનો ઉદ્યોગ અથવા જેને ‘જીપાદક પ્રવૃત્તિ’ કહેવામાં આવે છે તેની દ્વારા આપવાના શિક્ષણના પર્યાયરૂપ જ કેવળ નથી. તેમ જ, ઇશ્વરી વાર કહેવામાં આવે છે તેમ, પાયાના ઉદ્યોગ સાથે અભ્યાસ-પત્રકના બધા વિષયોનો સંબંધ જોડી આપવો કે આયોજન કરી આપવું એટલો જ તેનો હાવાર્થ નથી. શિક્ષણની એક નવી કળા અથવા પદ્ધતિ કહેવામાત્રથી સચિત યાપ છે તે કરતાં એમાં ઇચ્છુ જિંડું રહસ્ય રહેલું છે.

વિચાર કરવા જેવો પ્રશ્ન તો એ છે કે, આપણને અત્યારે કયું ધ્યેય સિદ્ધ કરવાને માટે તાલીમ આપવામાં આવે છે? આપણે આપણી બધી કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓથી, — હાલે પછી તે પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ કે નિષ્ણાતને લગતી હોય, — તે બધીથી કઈ જાતનો સમાજ જીઓ કરીએ છીએ કે કરવા માગીએ છીએ? આધુનિક કેળવણીનાં બધાં પગથિયાં પસાર કરાવીને એક મહત્વાકાંક્ષી, બુદ્ધિશાળી યુવાને (કે યુવતી)ને આપણે કઈ કારકિર્દી માટે તૈયાર કરવા માગીએ છીએ? વિદ્યાર્થીને યુદ્ધની તત્પરતા સાથે બંધણેસે તેવી કારકિર્દી માટે તૈયાર કરવા છુટ્ટીએ છીએ, કે શાંતિ-સ્થાપન સાથે બંધણેસે તેવીને માટે? તેને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ લેવા તથા લશ્કરી નોકરી, મુલાકાતી નોકરી, મોટા પ્રેક્ષણનું ઉત્પાદન, વિશાટ ઉદ્યોગો, પૂરેપૂરી શસ્ત્ર-સજ્જતા, રૈજકીય પક્ષેનું સંગઠન વગેરે કાર્યોને માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે એક સમર્થ મુત્સદ્દી, એક સેન્ટ્રલ પત્રકાર, એક અસરકારક પ્રચારક છત્વાદિ બનવા માગે છે. જેમાં તેને સતત વિમાનોમાં ફર્યા કરવાનું યાજ, તથા જે અપ-ડુ-ડેટ વિપુલ સાધન-સંપત્તિવાળું હોય એવું જીવન જીવવાની તેને તાલીમ આપવામાં આવે છે. તેનું ચાલે તો તે, ગામડામાં બચ્ચીત કરવાનું, જન્મવાથી માંડીને મરતા સુધી ખેતરમાં કે દોર સાથે કે હાથસાળ ઉપર કરવાના કામમાં રોકાયેલા રહેવાનું, તથા ગામડાના પ્રશ્નો ઉપર ધ્યાન આપી ગામડાનું જીવનધોરણ જિંડું હાવવાના કામમાં ગામવાનું જીવન પસંદ નહીં કરે. આપણે અત્યારે આપણા લોકોને જે જાતનું શિક્ષણ આપીએ છીએ, તે એક બુદ્ધિશાળી તથા મહત્વાકાંક્ષી યુવાને કે યુવતીને આ જાતના જીવનથી સંપૂર્ણ થતાં નહીં જ કરે. હાલે પછી એ જીવન સાથે એવી બાંધધરી

આપવામાં આવી હોય કે, તે જો કામ કરે તો તેને એક સારુંસરખું ઘર, પેટ ભરીને પથ્ય ખોરાક, પૂરતાં વસ્ત્ર, સારી સોજાત, અને નિર્દોષપણે માણી શકાય તેવી સંસ્કૃતી પ્રદર્શિત થઈ રહેશે. તેને સતોત્ર નહીં થાય, કારણ કે તેને નાનપણથી બીજા એક વસ્તુ આ કરતાં વધુ સાદવાની તાલીમ મળેલી છે; અર્થાત્, હંમેશાં આગળ આવવાની અને આંશ નાખે તેવી પરિસ્થિતિમાં રહેવાની. તેને ધમાકે નેહિંએ, શાંતિ નહીં; જાને પછી તે ધમાકે આગ વરસાવનાં બોગ્યર વિમાનોની અને માનવજનતા નિકંદનની હોય. કોઈ પ્રાણીની જિંદગી માટે, સાદાર્થ માટે, અને સદાયરણ્ય માટે તેના મનમાં આદર રહ્યો નથી. સ્વતંત્રતાનો પણ ભોગ અપાય છે. અત્યારની કેળવણીપદ્ધતિનું — પુરાણી તાલીમનું — કેન્દ્રબિંદુ ભૌતિક શાસ્ત્રો દ્વારા સામર્થ્ય વધાર્યું જવાનું છે.

નવી તાલીમનો સંદેશ આનાથી બિરાદો છે. તે ભગ્નાર્થનો વિકાસ સાર્વજનિક છે, સામર્થ્યનો નહીં; પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં — બન્ને પછી તે બાળક હોય કે મોટાં હોય — તે સાર્વજનિક અને વિખ્યાતને બદલે શાંતિ અને સુમેળનો, સાદા આનંદો માટેનો, સાદી સુખ-સમૃદ્ધિ માટેનો, સમ્યાઈ માટેનો, તથા નીતિમતા માટેનો પ્રેમ, કામ કરવાનો આનંદ, અને સ્વાતંત્ર્યનો જુરસો બિરો કરવા માગે છે. જ્યારે પ્રાણીઓને તે

એક મોટા યંત્રના હાંતો જેવાં નથી ગણવા માગતો, કે જેથી તેઓ તેમાં બંધનતામાં થાય તો જ કદી અગત્યનાં રહે, નહીં તો જરાય આનાકાની સિવાય 'ખતમ' કરી નાખવા યોગ્ય ગણાય.

રેડિયો આ બાતની સંસ્કૃતિની ખિલવણી માટે સૌથી વધુ અગત્યનાં રચૂણ સાધનોમાંનું એક છે. તે માત્ર જૂના જમાનાનું સંતર પેદા કરનારું યંત્ર નથી, તે તે એક એવું કેન્દ્ર છે કે જેની આસપાસ શાંતિની સંસ્કૃતિ બીબી કરી શકાય. તેથી કરીને, તેને કેળવણીનાં બધાં પરિધિમાં કેન્દ્રસ્થાન આપવું જોઈએ. નાન-પણથી જ રેડિયો બાળકના જીવનનું એક અંગ ન બને, અને તેના જીવનના અંત સુધી તેવો ન રહે, તે ખાટી પોતે જ જડ ન નાખી શકે. રેડિયો ગાંધીજીના આખા રચનાત્મક કાર્યક્રમના પ્રતીકરૂપ હોવાથી, 'લોકસેવકસંઘ' ઉપરની પોતાની ઉપદત્તી મોંઘમાં (જુઓ 'દરિદ્રજન', તા. ૧૫-૨-૧૯૪૮) ગાંધીજીએ જે બાર ચૂકવ્યો છે કે, લોકસેવકે "ગામગામ લોકોની જાન-મથી માંડીને શ્વૃત્ય સુધીની કેળવણી જ્યો દાસીમને માગે, દિંદુસ્તાની તાલીમી સંધે નહીં કરેવી નીતિ અનુસાર ગોઠવવી જોઈએ," તેથી કરી નવાઈ બિપજતી નથી.

૧૦ માર્ચ, '૪૮
(અંગ્રેજી ઉપરથી)

કિં. ધન મરાણવાળા

સાબાર સ્વીકાર

કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ તરફથી:—

શિશુભારતી પ્રથમભાગ-પહેલાંસેટ; લે. ૦૨મજુલાલ
સોની, આખા સેટની કિં. ૫-૦-૦; છટક કિં. ૧-૦-૦.
સેટનાં પુસ્તકો:—જલ્લા સિંચાણનાં પદાર્થો ભા. ૧૩૦,
ભા. ૨૩૦, ભા. ૩૩૦, ભા. ૪૩૦; જલબાની ૬-૦-૨. રે. ૧;
બહેકાલની બહાદુરી.

જાર. યાર. જેટલી કંપની, મુંબઈ તરફથી:—

બૃહદ્ અને નવું: લે. ગોવિંદભાઈ અમીન,
કિં. ૨-૮-૦; સૂનાં મંદિર: અનુ. મેલણ જ. વિદ્યાંસ,
કિં. ૪-૮-૦; જીવનરેવમ: લે. સુધીર, રૂ. સવજ
ગોડસી, કિં. ૪-૮-૦.

અન્ય પ્રકાશકો તરફથી:—

મારતકી ભાવા: લે. હામીતાલ ગુર્ગા, પ્રા. ૦૨મજુલાલ
પ્રકાશન — મુંબઈ, કિં. ૭ની નથી; મોત ઉપર મનન:
લે. દિરેશ કાવસજી દાવર, પ્રા. ૦૩મજુલાલ વિદ્યાસભા (૩
૫. સો.) અમદાવાદ, કિં. ૪-૦-૦; અંદ: લે. હાલુભાઈ
સુધાર, પ્રા. ૦૩મજુલાલ, આણંદ, કિં. ૩-૦-૦; અમન
રાજ: અનુ. મૂળજી કર મો. ભટ્ટ, પ્રા. ૦૩મજુલાલ દલિલામૂર્તિ
પ્રકાશન મંદિર, આંબલા, કિં. ૧-૦-૦; કલાકારની
સંસ્કારશાના: લે. રવિશંકર રાવળ, પ્રા. ૦૩મજુલાલ
મણિલાલ શાહ, બેરારવરનગર, કિં. ૪-૧૨-૦.

શહીદીની તાકાત

[કલકત્તાના જાણીતા અખબાર 'ધિ સ્ટેટ્સમેન'ના એક વખતના તંત્રી મિ. આર્થર મૂરે લખેલા નીચેના લેખ 'ધિ હિન્દુસ્તાન ડાઈમ્સ'માંથી અનુવાદ કરીને આપવામાં આવ્યો છે. એક પાશ્ચાત્ય માનસ ઉપર ગાંધીજીની આધ્યાત્મિક અસર કેવી થશે તે તેમાંથી સમજાય છે; એટલું જ નહિ, પણ ગાંધીજીએ તેમનાં છેલ્લાં ઉપવાસ પૂરાં કર્યાં તે દિવસથી માંડીને, તેમની શહીદીના દિવસ સુધીના દેશના વચગાળામાં, ગાંધીજીનું માનસ કઈ દિશામાં કામ કરતું હતું, તે પણ તેમાંથી કેટલેક અંશે દર્શાવવામાં આવે છે.]

મહાપુરુષનું સરેસે આપણી વચ્ચે હયાત હોવું એ એક મોટી બાબત છે. જ્યારે તે આપણી નજર આગળથી દૂર થાય છે, ત્યારે તરત જ આપણું જગત બારે ઊભાપણું બની ચૂં લાગે છે. કારણ કે, આપણને આપણી અંદર રહેતા આત્માનું ગમે તેટલું જ્ઞાન હોય તેપણુ, આપણા જીવનકાળ દરમ્યાન આપણે શરીરખદ્ જ રહીએ છીએ; અને તેથી, આ જગતમાં શુદ્ધિ ન જાય તેવા આત્માવાળા એક માણસ આપણી સાથે છે, એ જ્ઞાન આપણને માનવ રીતે હારે અને આત્માસન અર્થે છે.

એટલે તેના શારીરિક વિલપનો આપણે શોક કરીએ છીએ, અને મથાઈપણે જ આપણને તે ખોટા બીજા કશાથી પૂરી ન પડે તેની લાગે છે. પરંતુ મહાત્માજીના છેલ્લા ઉપવાસ દરમ્યાન અને તેમના અંતકાળ પછી તેા ક્યારનો એ પ્રશ્ન મને ચિંતાતુર અવાજે વારંવાર પૂછવામાં આવ્યો છે કે, ગાંધીજીના મૃત્યુ પછી—હવે શું થશે? કણા લોકો એમ જ માને છે કે, કટુણુ કરેાકરીના આ કાળ દરમ્યાન સોના હિત માટે કામ કરનારી એક મહાશક્તિ, તથા નિર્વજ્રુ કરી શકે એવી એક મહાન નિષાલક અસરની ચાંપ, વીજળીના પ્રવાહની ચાંપની જેમ, બંધ કરી દેવામાં આવી છે, તથા તે ચાંપ ભાગી નાખવામાં આવી છે, અથવા વીજળીના મુખ્ય પ્રવાહમાંનો જ નાશ કરવામાં આવ્યો છે; કે એક મીઝુજતીને શુદ્ધિ દેવામાં આવે, તેમ એક જ્યોતને શુદ્ધિ દેવામાં આવી છે. અને જ્યારે હું એવા જવાબ આપું છું કે, મને જરાય શંકા નથી—ખીજી રીતે કહું તો હું ખરેખર જાણું છું કે, મહાત્માજીની અસર અને શક્તિ તેમના જીવનકાળમાં હતી તે કરતાં હવે કદાચ ન શકાય તેટલી વધી જવાની છે; ત્યારે તેઓ જવાબ આપે છે કે, “તમારું કહેવું સાચું” પડે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.” પરંતુ એમ કહેવા છતાં, ખરી રીતે, મારી એ માન્યતા

કે ખાતરી મારી અંતર્ગત ઇચ્છાનું જ પ્રતિબિંબ માત્ર છે એવો તેમને ડર હોય, અને તેથી, મહાત્માજીની અસર ચાલુ રહેશે એવી માન્યતા ઉપર કશું પગલું ભરતું એ તો એક સરો ખેલવા જેવું તેમને લાગતું હોય, એવું દેખાઈ આવે છે. તેઓ પૂછે છે કે, હિન્દુસ્તાનમાં અને પાકિસ્તાનમાં કોમી વિખવાદના હાલના માંડપણમાં લેકોના ઘુસ્સાની વાધવિવાદી દવે કઈ બાલુ છડાવે ભરશે એ કેણુ ભાખી શકે?

લગાઈ પણ દાખો

જેઓ આ પ્રમાણે પ્રામાણિકપણે આશંકાઓથી મુજાઈ રહ્યા છે, તેઓમાં ગાંધીજીની મુશીર અને એકસ શ્રદ્ધાની ઊભાપ છે કે, જડત્વ અને ચેતન તત્વ વચ્ચેની કાઈ પણ સરસાઈમાં અંતે આત્મતત્વ જ હેમખેમ પાર ઉતરવાનું, તથા જડત્વ ઉપર તેનું જ વર્ચસ્વ રહેવાનું. પરંતુ એ જાતની ખાતરી કરતાં પણ વધુ આગળનું અને ઉપરાંતમાં એક એવું ખાસ કારણ છે કે જેથી આપણે પૂરેપૂરા વિશ્વાસ રાખી શકીએ કે, ગાંધીજીની તીવ્ર અને વ્યાપક અસર હવે હિન્દુઓ તેમ જ મુસલમાનો એ બંનેનાં હૃદયો અને ચિત્તોમાં એકસરખી રીતે વળી વધુ તાકાતથી કામ કરશે; અને પરિણામે, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની બેઠકમાં ભાગલુ કરનારાઓ જેનો ઘણો જ સંભવ માને છે એવા યુદ્ધના મહાસંકટને ટાળી દેશે,— એ સુદ કે જે હિન્દુસ્તાન અને પાકિસ્તાન બંનેને એકસરખા જ અનેક પેઢીઓ સુધી પાવમાલ અને વેરવિખેર કરી મૂકે એવું હશે.

અને તે ખાસ કારણ આ છે : મહાત્માજીને શહીદ કરવામાં આવ્યા છે. તેમણે હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેની એકતાના કાર્ય પાછળ પોતાના પ્રાણ અર્પા છે. હવે, એ તો એક આધ્યાત્મિક કાયદો છે (અને હું “કાયદો” શબ્દ તે શબ્દના અર્થમાં જ વાપરું છું, અર્થાત્ તે બાબતમાં કશો અપવાદ નથી; એ “આધ્યાત્મિક

જગતનો કુદરતી કાયદો” છે,) કે, શહીદી - અર્થાત્ સત્યના શહીદી, કે જેમનો તે સત્ય ખાતર જીવન લેવામાં આવ્યો હોય છે, તેઓ પહેલાં કરતાં તેમના મૃત્યુ પછી વધુ શક્તિશાળી બને છે. શહીદોની પવિત્ર દારમાળાનો આખો ઇતિહાસ એની સાખીતીમાં ખડો છે. શહીદોને ઉત્પત્ત કરનાર શ્રદ્ધા કલ્પમ રહે છે; અને શહીદોના લોહીમાંથી આપું અનુયાયી મંડળ ઊભું થાય છે.

ઈસુ ખ્રિસ્તનો દાખલો

ઉપરાંત, સૌથી મોટો અને સૌથી વધુ શક્તિશાળી શહીદ તે નીવડે છે કે જેનું મોત તેનાં પોતાનાં માણસોને હાથે નીપજે છે; — અર્થાત્ જેને તેનાં પોતાનાં માણસો ઇન્કાર છે. ઈસુ ખ્રિસ્તની તેમના મૃત્યુ પહેલાંની અસર અને તરત જ પછીની અસર વચ્ચેના તફાવતનો ખ્યાલ કરી જુઓ. જ્યારે તે જીવતા હતા, ત્યારે તેમના શિષ્યો તેમનાથી મુઝબ થયા હતા, છતાં તેમના ઉપદેશનું કાંઈ રહસ્ય સમજ્યા નહોતા. કોણ સૌથી મોટો બને એ બાબત તેઓ અંદરોઅંદર તકરાર કરતા હતા; તેઓ આજુબાજુ આજ્ઞાન કરી ‘દુઃખનો’ નો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા; યોમસ ફરિયાદ કરતો કે, ગિસસ ક્યાં જતો હતો તેની તેઓને ખબર નહોતી, તેથી તેઓને માર્ગની શી ખબર પડે? શિલિષ કહેતો : ‘અમને પિતાનાં દર્શન કરાવો, અમારે માટે એ બસ છે.’ અને જ્યારે ઈસુ ખ્રિસ્તની ધરપકડ કરવામાં આવી, ત્યારે તેઓ સસલાની પેઠે ઠેકકા ભરતા નાસ્તી ગયા, અને પિટરે સોમંદ ઉપર જણાવ્યું કે, ‘હું તે માણસને ઓળખતો નથી.’ અને છતાં થોડાં જ અઘડિયાં પછી આપણે તે જ શિષ્યોને નવી ભાવનામાં તરબોળ થયેલા અને સિંહ જેવા હિંમતવાન બની ગયેલા નોંઠિએ છીએ. તેઓ રોજ દેવગમાં ઉપદેશ આપે છે, હજારોને દિક્ષા આપે છે, અને ‘બધા લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે છે.’

પછી સ્ટેફનને શહીદ કરવામાં આવ્યો, અને મરતી વખતે પોતાના ખૂનીઓ માટે પણ પ્રાર્થના કરતા તેના દેવી અંદરોઅંદર, પોત કે જેણે તેવું ખૂત કરાવ્યું હતું, તેના અંતરાત્મા ઉપર એટલી ભારે અસર કરી કે, તેના વડે થોડા જ વખત બાદ દમારકસને રસ્તે પોતનો પોતાનો હૃદયપથનો ચવાની જૂમિકા તૈયાર થઈ ગઈ. પોત એક શક્તિઉત્પાદક પ્રયત્ને બની રહ્યો, અને એશિયામાંના રોમન સામ્રાજ્યના પ્રાંતિક સહેરમાં બનેલી એક બિનઅગત્યની લાગે એવી ઘટનાને તેણે

એક વિશ્વ-અગત્યની ઘટનામાં બદલી નાખી. તે ઈસુના ધર્મસંદેશને ખુદ રોમમાં જ લઈ ગયો, અને અંતે ઈસુ ખ્રિસ્તના શિષ્ય બનેલા બીજા વહીવટીઓના મંડળમાંના મોટા ભાગની જેમ તેને અને પિટરને શહીદ કરવામાં આવ્યા. પછી તો ઈસુ ખ્રિસ્તનો ધર્મ જગતભરમાં ફેલાયો, અને છેવટે શહેનશાહ દોન્ટેનના પોતે ખ્રિસ્તી બન્યો. તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મને સામ્રાજ્યનો રાજધર્મ બનાવ્યો.

ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા

તેથી, ભલે હજી બીજા ઘણાનું શહીદ થવાનું અને બીજા લયકર બનાવેા બનવાનું બાકી હોય, તોપણ એક બાબતમાં તો કરી જ શકા નથી કે, હવેથી માંડીને માંધીજીની રૂઝવારી અસર વધતી જ જવાની છે. બીજા ઘણાઓની પેઠે મને પણ ઘણા વખતથી ખાતરી થઈ ગયેલી છે કે, એક બાલુથી ધનની તૃષ્ણાને પોષતી જઈને બીજા બાલુથી વિનાશનાં સાધનો વધાર્યું જતી આ દુનિયાને, અંતર્ધર્મી ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધાની પુનરુત્થાપના સિવાય સ્વવિનાશમાંથી બીજું કાંઈ બચાવી શકે તેમ નથી. પરંતુ સાથે સાથે મને તેટલી જ બીજા ખાતરી છે કે, આખરે અંતર્ધર્મી વિશ્વચેતન્યનું ભાન સોને થવાનું જ છે, અને તેનાથી જુના ધર્મોનું પુનરુજ્જીવન તો થશે જ, પરંતુ સાથે સાથે ઈશ્વરના પિતાપણાની અને માનવમાનના બાધપણાની ભાવના સાવનિક બનશે, કે જેથી આખા વિશ્વનું એક સમવાયી રાજ્યતંત્ર ચક્રવ્ય બનશે.

પરંતુ બધાં બાલ લક્ષણો તો મારી એ ખાતરીની વિરુદ્ધ જાય છે. સ્વતંત્ર પ્રગતિય સાર્વભોમત માટેનો જુસ્સો, પ્રગતિય કીર્તિ અને પ્રતિજ્ઞાની તૃષ્ણા, તથા ઉત્પાદનનાં કેન્દ્રસ્થાનોના છગરા માટેના લોભ વધતાં જતાં હોય એમ દેખાય છે, અને હહાપણ કે સમજણને અચળ નિષ્ફળ જતો લાગે છે. તમે જે આખા વિશ્વના સમસાધનતંત્રની વાત કરવા જાઓ, તો મોટે ભાગે તમારો શ્રોતા જવાબ આપે છે : “અલગત, આદર્શ ભાવનાની દૃષ્ટિએ તમે સાચા છો, અને એમ બનશે જ : પરંતુ દુનિયા હજી તેને માટે તૈયાર નથી, અને એછામાં એછાં સો વડું સુધી તો તૈયાર નહિ જ થાય.”

આનો સામાન્યપણે એટલો અર્થ થાય છે કે, એ જવાબ આપનાર પોતે તે માટે તૈયાર નથી. તે યોગે જાણીતો હોય છે કે, પ્રગતિય અભિમાન અને કીર્તિના જરીપુરાણ થઈ ગયેલા ખ્યાલોને જ તે વગમી રહ્યો છે;

તથા તે ખ્યાલોએ જીતકાળમાં ભલે સારું કામ દીધું હશે, પણ હવે તો તેઓ યુદ્ધ અને બીજી અકસ્માતના વેદનાઓની ખીજરૂપ બની ગયા છે; તોપણ તે સાચી વાતનો સ્વીકાર કરી પેલા ખ્યાલોને છોડી દેવા તૈયાર નથી. અને અલ્પબોધ, આકાશના ઉપલા યશ-મોંથી વરસતાં રોકેટ, અને જીવાણુઓ વડે લગતા યુદ્ધની ઘટના તરફ તેને નજર જ કરવી નથી; કારણ કે તે બધાથી તો તેને પૂરતી ચેતવણી મળી બાકે, બધાને અંત આવે ત્યાર પહેલાં પોતાના સાર્વજનિક સ્વાર્થ સાથે — કે જે, બધી રીતે જ્ઞેતાં, બમરૂપ જ હોવાનું, — પાગલવેગ કરવા માટે તેને પૂરાં સો વર્ષ પણ મળી રહેવાનાં નથી.

સહાનુભૂતિમાં ઉપવાસ

જે મહાશક્તિ આ પાગલ દુનિયાને અંતે પહોંચી કરી નાખશે એવી મને ખાતરી હતી, તે મહાશક્તિ ખ્યા અને ક્યારે પ્રગટ થવાની છે, એ પ્રશ્ન હું મારી મતને પૂછવા જ કરતો હતો.

ગાંધીજી ઉપવાસ શરૂ કરવાના છે એ ખબર ૧૨મી જાન્યુઆરીએ રાતે સાંભળ્યા બાદ, એક નવી મહાન આશા મારામાં પ્રગટી. આ દુનિયાને આત્માની શક્તિનું નવેસર દર્શન કરાવે તેવો તથા જડવાદનો પ્રતિકાર કરનારો માણસ આ રહ્યો! ૧૩મી જાન્યુઆરીએ હું એ બાળતની ખાતરી લઈને તથા તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિના મોજામાં તરબોળ થઈને જાગ્યો. મેં નારતો કરી લીધી; પરંતુ જેમ જેમ દિવસ ચડતો ગયો, તેમ તેમ મને વધુ ને વધુ જ્ઞાન થતું ગયું કે ગાંધીજીએ હવે તેમના ઉપવાસ શરૂ કર્યા હશે, અને તેથી હું બપોરનું ખાણું ખાઈ શક્યો નહિ. તેમની સાથે સાથે ઉપવાસ કરવા એ મને પોતાને તો અંતરના આદેશરૂપ વસ્તુ બની ગઈ, અને ત્યારથી માંડીને ૧૮મી જાન્યુઆરીએ તેમણે ઉપવાસ છોડવાની વાત સાંભળી ત્યાં સુધી, હું સાદા પાણી સિવાય કશાને અજીવો નહિ.

હું છેવટ સુધી ટકી રહીશ એવી મને ખાતરી આપ ત્યાં સુધી, હું ઉપવાસ કરતો હતો એ વાત મહાત્માજીને કરવાની મને મરજી નહોતી; પરંતુ મીઠા દિવસે હું તેમને મળવા ગયો, અને પ્રધાનમંડળના સભ્યો તેમની સાથે મંત્રણા કરતા હોવાને કારણે તેમને મળી ન શકતાં, તેમને આપવા એક ચિઠ્ઠી મૂકતો ગયો. તેમાં મેં મહાત્માજીને જણાવ્યું હતું કે, જેઓ તમને

ઉપવાસ ન કરવાનું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે બધાઓ નહિ, પણ તમે સાચા છો એની મને ખાતરી છે; તથા હું અને કદાચ બીજાઓ પણ તમારી સાથે સહાનુભૂતિમાં ઉપવાસ કરી રહ્યા છીએ. ઉપરાંત મેં તે ચિઠ્ઠીમાં તેમને પુછાવ્યું હતું કે, તેમને નજર નેજાની તથા વાતો કર્યા સિવાય શાંતિથી તેમની પાસે બેસવાની પરવાનગી મને મળી શકશે કે કેમ; મેં ખુલાસો પણ કર્યો હતો કે, મારો ઉપવાસ એ મારે માટે કોઈ પણ રીતે અગ્નિપરીક્ષા સરખો હોવાનો દોગ કરી ચકું તેમ નથી, કારણ કે રોજની માફક હું હરફર કરી શકતો હતો તથા મને શરીરે બહુ જ સારું લાગતું હતું. (એ જ સ્થિતિ છેવટ સુધી ચાલુ રહી હતી, અને કોઈ વખત મને કંકડીને જૂખ લાગ્યાની લાગણી થઈ નહોતી, તથા હું બંધાણી હોવા છતાં મને સિમારેટની પણ તલ્લખ આવી નહોતી.)

‘અંતરનો આદેશ’

ડૉ. સુશીલા નંધરે મારી ચિઠ્ઠીનો જવાબ આપ્યો: ‘તમારા પત્ની ગાંધીજી ઉપર ઊંડી અસર થઈ છે. તે એમ માને છે કે, તમે ફરતા રહીને તથા લોકોને મળવા દ્વારા તેમના ઉપર અસર પહોંચાડી, વધુ સારું કામ કરી શકો તેમ છે. તેથી તેઓ તમને તમારો ઉપવાસ છોડી દેવાનો આગ્રહ કરવાનું ઇન્કાર કરી — સિવાય કે તમને એ ઉપવાસ કરવાનો ઉપાધી ન શકાય એવો આંતરિક આદેશ મળ્યો હોય.’

ડૉ. નંધરે ઉમેર્યું હતું કે, ગાંધીજીને મારી સહાનુભૂતિની ખબર છે; તથા મને તેમની પાસે જવાની અને તેમને મળવાની જરૂર લાગતી હોય તો હું તેમ કરી ચકું છું. ત્યાર બાદ તેમને હું રોજ મળવા જતો કારણ કે તે તરત જ સમજી ગયા કે હું એક ‘આંતરિક આદેશ’નું જ પાલન કરી રહ્યો હતો. અને મને લાગે છે કે, હું રોજ ત્યાં જતો તેથી તેમને આનંદ થતો.

શનિવારે, એટલે કે ઉપવાસના પાંચમા દિવસે જ્યુ મને તે આનંદી અને તેજસ્વી લાગ્યા, તથા તેમના ગાલ ઉપર ફીટી પણ જીવાનીભરી લાલિમા હતી; અને મેં જ્યારે મહાત્માજીને કહ્યું કે, આગલા દિવસ કરતાં તમારી આંખો વધુ તેજસ્વી દેખાય છે તથા તમારું શરીર વધુ સ્ફૂર્તિથી લાગે છે, ત્યારે ડૉ. બિંધાનચંદ્ર રોય કે જે તેમને તાજેતરમાં જ તપાસી રહ્યા હતા તથા તેમની સાચી સ્થિતિ જાણતા હતા, તે કાંઈક છોડાઈ

પડ્યા. ઝે. રોયે મને કહ્યું, “તો પછી, તમારી આંખો મારી આંખો કરતાં ભુદી રીતે બેતી લાગે છે.” અને તેમની ફરજ તો તેમના સ્ફૂર્તિલા દરદીને બને તેટલા શાંત રહેવાનું સમજાવવાની જ હતી, એમાં શંકા નથી. રવિવારે પાછને પહેરે, મહાત્માજીએ ઉપવાસ છેડ્યા પછી થોડા કલાકો બાદ, મારે માટે એક મોટા પ્રસંગ બન્યો. તેમણે મને દુનિયાના પ્રશ્નો તથા હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનને લગતી વાતો કરી. અને તરત જ હું બાણી ગયો કે, તેમના ઉપવાસનાં સમાચાર સાંભળતાવેત મને જે ખાતરી થઈ હતી, તે સાચી હતી : આધ્યાત્મિક જગતમાં કંઈકે બારે બની રહ્યું હતું અને હજી વધારે મોટી ઘટનાઓ પ્રગટ થવાની હતી.

રવિવારે પાછલે પહેરે, ૧૮મી જાન્યુઆરીએ, ગાંધીજી કે જેમણે તે દિવસે પોતાના ઉપવાસ છેડ્યા હતા, તેમણે મને તેમની પચાસીની છેક નજીક બેસવા નિરાની કરી, અને ધીમા પરંતુ ખૂબ જ સ્પષ્ટ અવાજથી મારી સાથે વાત કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમના રિવાજ મુજબ તેમણે મંગલકરની રીતે વાતની શરૂઆત કરી, અને મેં મારા ઉપવાસનાં પારણાં કંઈકે વસ્તુઓ વડે કર્યાં હતાં તે એકસાઈથી કહી સંભળાવવા કહ્યું ! અને મેં જ્યારે કબૂલ કર્યું કે દૂધ વગરની દોડી અને બે લિગારેડો વડે મેં પારણાં કર્યાં છે, ત્યારે તે રાજ થઈ ડચકારો વગાડ્યા લાગી ગયા !

પછી તેમણે ક્ષણભર કેમલિક અને પ્રોટેસ્ટ એ બંને સંપ્રદાયોને માન્ય એવી ઉપવાસની એકી વતી અમલ ખ્યાલમાં રાખી તે બંનેની ભાવનાઓ વિષે વાત કરી. પછી તેમણે એ બાણી કહી, હું હાલમાં કેમ આટલી થોડી લેખનપ્રવૃત્તિ કરું છું. મેં જવાબ આપ્યો, જોકે આ બનાવે હું સેવા કરવાની ઇતેન્દ્રિયી જ ઇચ્છાથી પાછો ફર્યો છું, પરંતુ હું મારી લેખન-પ્રવૃત્તિથી કંઈકે બહુ કરી શકીશ એમ હવે મને લાગે જ લાગે છે. વણી વાર તો મને એમ જ લાગે છે કે, કોમી લાગણીઓ આટલી વિકરાળપણે ઉત્કેરાયેલી છે, ત્યારે લખવા વડે હું ભગ્ન કરતાં ખૂટે જ વધુ કરીશ. આમેય આગકાલ ધણું જ વધારે ભેલવામાં તથા લખવામાં આવે છે, અને જાપાંઓ બહેરા કાનોએ અથગતી શાબ્દિક અપીલો અને સલાહોથી બિચારાઈ ગય છે. વળી હવે હું કોઈ છાપા સાથે નોંધાયેલા રહ્યા

નથી, એટલે બહેરામાં સતત અભિપ્રાયો દર્શાવવાની મારે સાથે કંઈક ફરજ પડ્યું નથી.

વિશ્વ-સમવાય

જવાબમાં મહાત્માજીએ લગભગ પૂર્વકે આગલ કરતાં બાણીઓ કે, એટલામાટે લખવાની ફરજમાંથી હું મુક્ત થઈ શકતો નથી; અને પડેલાં હું જે વિચારોની તરફેણ કરતો હતો તે વિચારોનો પ્રચાર કર્યા કરવાનું મારે માંધે છે જ. તે વિચારો એટલે કે, જે પ્રદેશો વચ્ચે યુદ્ધ થાય નહિ તેવા પ્રદેશોના વિસ્તાર વધતો જાય એ રીતે સમવાયો — જુઓ બિમાં કરવાં, અને તેનો અંતિમ ઉદ્દેશ એ હોય કે આખા વિશ્વનું એક સમવાય-તંત્ર બિલું કરી તે દ્વારા વિશ્વશાંતિ સ્થાપિત કરવી. વળી તેમણે મને કહ્યું કે, મેં કરેલી બીજી એક સૂચના પણ તેમણે નોંધી છે, અને તેઓ તેનું ભારપૂર્વક સમર્થન કરે છે. તે સૂચના એટલે કે, હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનની બંધારણસભાઓ પોતપોતાનાં બંધારણોને આખરી સ્વરૂપ આપી વીખરાઈ ગય ત્યાર પહેલાં, તેમણે બંનેએ એક મેળી કમિટી નીમોને કે તે બંને સભાઓએ પોતે જ મેળા બેસીને એ બંને રાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધની શક્યતા અટકાવે એવી કોઈ સાંજી બીબી કરવાની શક્યતા અંગે વિચારણા કરવી. હું આ વિચારોને મારા મનમાં હોય તેટલો વિસ્તાર કરીને આ વિષય ઉપર એક યાદી તૈયાર કરી આપું એવી કમ્પા ગાંધીજીએ દર્શાવી. પછી તે યાદીનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તેનો તે રો ઉપયોગ કરવા ધારે છે, એ વિષે તેમણે મને વાત કરી, તથા એ અંગે હું ઉચ્ચ સરકારી મંડળો સાથે ચર્ચા નોતરું. એમ પણ તેમણે મને કહ્યું.

યાદી

તે અનુસાર પછી મેં ગાંધીજીને એ યાદી તૈયાર કરીને આપી. તેમાં હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનનાં સંયુક્ત રાજ્યોની એક રૂપરેખા હતી. જોકે, સ્વાભાવિક રીતે જ વિચરતો અંગેના મારા ખ્યાલોને હું બહુ ઓછી અમલ આપું છું. પરંતુ તેનો મૂળભૂત મુદ્દો (અને મેં જેમને મત પૂછ્યો હતો તેવા મોટા બંધારણીય કાયદા-શાસ્ત્રીઓ તેની સાથે સંમત થયા છે, તે) એ છે કે, બંને બંધારણસભાઓ વિખેરાઈ ગય ત્યાર પહેલાં તે બંને વચ્ચે કંઈકે મસલતો થવી જોઈએ. એ તક બે જતી કરવામાં આવશે તો પછી તે પાછી કદી

નહિ મળે; આ પેઠી દરમ્યાન તે પાછી મળે એવું તો હરગિજ નહિ બને.

એ વિચાર કંઈ નવો નથી. કેબિનેટ મિશન વાઝી આબુલ્યાર પહેલાં કાયદેઆમ્રો બે બંધારણસભાઓની યોજનાની દિશાપત્ર કરી હતી, કે જે સભાઓ અંતે પોતાના કામને સમન્વિત કરવા ભેગી બેસે. કેબિનેટ મિશનને પણ એક અખિલ દિંદ બંધારણસભાની સૂચના કરી હતી કે જે સભા વૈધિક રીતે એકઠી મળ્યા બાદ, મિશનને સૂચવેલાં 'એ' 'બી' 'સી' એમ ત્રણ જૂથોમાં વહેંચાઈ જવાની હતી, અને પાછી છેવટે ત્રણેનાં સહિયારાં પ્રયોગનો વિચારવા ભેગી બેસવાની હતી.

દેશી રાજ્યો અને લશ્કર

જોકે, એ બે બંધારણસભાઓની પરિવહ મળે, તો તેમાંથી જે આખરી નકશો તૈયાર થાય, તે મેં સૂચવેલાં કરતાં જુદા જ નમૂના પ્રમાણેનો હોય, એમ બને. તોપણ મારી રૂપરેખામાં બે રૂડી વાતો રહેલી છે. એક તો એ કે, કાશ્મીર અને હૈદરાબાદના પ્રશ્નો તો આપોઆપ અદ્યત્ત યર્થ લય છે; કારણ કે, મોટાં મોટાં દેશી રાજ્યો, અને કદાચ બીજાં રાજ્યોનાં કેટલાંક મોટાં જૂથો એક જ સમવાયી તાંતરે બંધાયેલાં હોઈ, હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં સમાન ભાગીદારો બની રહે.

મારી રૂપરેખાનો બીજો યુગ્મ એ છે કે, આપણે હિંદી લશ્કરના જે ભાગવા પડ્યા છે તેનો ખેદ ભડે કરતા હોઈએ, તોપણ આ યોજના એ ભાગવા રદ નથી કરતી. આ યોજના મુલકી લશ્કર, નોકાદળ અને હવાઈ દળની નવી રચનાએ મંજૂર રાખે છે. હિંદુસ્તાની અને પાકિસ્તાની એવી પલટણો રહે જ, — જેમ, ઈંગ્લિશ, આયરિશ અને સ્કોટિશ પલટણો હોય છે. તેનાં જ હિંદુસ્તાની અને પાકિસ્તાની નોકાદળો અને હવાઈદળો રહે, — જેમ બ્રિટિશ, ઓસ્ટ્રેલિયન, અને કેનેડિયન નોકાદળો અને હવાઈદળો હોય છે. પલટણોનાં જુદાં વર્ગ મયદો, અને ભરતીકેન્દ્રો હિંદુસ્તાન કે પાકિસ્તાન પ્રત્યે રચાનિક અભિમાન અને ગ્રેમ ઉત્તન્નિત કરશે, તથા સામૂહિક

રીતે એ પલટણો અને એકમો હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનનાં સંયુક્ત રાજ્યોનાં સદસ્ય હોવા પૂરાં પાડશે. આખર્તા થોડાં વર્ષ સુધી, કેમી સુરક્ષિતતા તેમ જ કેમી એખલાસની સૌથી સારી બાંધકરી પાકિસ્તાનમાં નોકરી બળવતી હિંદુસ્તાની પલટણો અને હિંદુસ્તાનમાં નોકરી બળવતી પાકિસ્તાની પલટણો પૂરી, પાડી શકે.

મેં આ યાદી મહાત્માજીને બાન્સુઆરીની ૨૪ થી તારીખે આપી; અને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની બેઠકો પૂરી થયા પછીની અમારી મુલાકાત વખતે તે વિષે અમે ચર્ચા કરવાના હતા. તે મુલાકાતનો ચોક્કસ સમય મને જાણવાતા થી. પ્યારેલાલના ટેલિફોન-સંદર્શની રાહ જોતો હું બેઠો હતો, તે વેળાએ જ ખૂનીએ પોતાની ગોળીઓ મહાત્માજીના શરીરમાં ચાંપી.

વિનયની વધામણી!

એ ખૂનીને ખરેખર એલિયો માલુસ જ કહેવો જોઈએ. આ રજા ઇસ્ટિ કિસ્તના શબ્દો. તે ઇસ્ટિ કિસ્તને પણ વડા પુરોહિતો અને આચાર્યશાસ્ત્રીઓ ખતમ કરી નખાય તેથી જ માનતા હતા, પરંતુ તેણે ઉપદેશક ધર્મશ્રદ્ધ આપી દુનિયાનું, ખારે મદિના અને બગીસે દહાડા ચાલુ 'સૌથી વધુ વેચાતું પુસ્તક' રહ્યું છે.

"અને મારા મિત્રો, હું તમને કહું છું કે, જેઓ તમારા શરીરનો નાંશ કરવા ઇચ્છે તેમનાથી બીજા નહિ, કારણ કે, વળી વધુ કાર્ડ કરી રાજ્ય તેડું તેમનો પાલે રહેતું નથી."

આ લેખ લખતી વેળા સેવાશ્રમથી ૪ થી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૦ ના રોજ લખવામાં આવેલો મહાત્માજીનો પત્ર મેં શોધી કાઢ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું :

"શરીરનું મૃત્યુ એ ખરેખર તેના આત્મબલિદાન ઉપર વાગતી છેવટની મહોર છે અને વિનયની વધામણી છે."

એ એવું જ નીવડે!

આર્થર મૂર

ત્યારે ઈશ્વર આપેલ મોકલે છે ત્યારે તેમાંથી ભગવદનો રસ્તો હોય છે, પણ ત્યારે આપણે આપેલ ભવિષ્ય કરીએ છીએ ત્યારે જીવન અસાધ્ય થઈ પડે છે.

કોન્ફ્યુશિયસ

કાયદો અને પ્રગતિ

દોઢેક વર્ષ પૂરતી એક ખખડની કાપલી અને તે ઉપર મુંબઈના 'ટાઇમ્સે' લખેલી નોંધ મેં ત્યારથી મારી કાષ્ટલમાં નાંખી મૂકેલી તે હમણાં હાથ આવી. એક સંબંધમાં તે વાચકને અત્યારે આપણા જેવી પ્રસ્તુત લાગે છે.

બેંગલોરમાં લાપણુ આપતાં (૧૧મી ઓગસ્ટ '૪૬) ફેબ્રુઆરી કેટલા ત્યારના વડા ન્યાયાધીશ સર પેટ્રિક રબેન્સે કહેલું, “જ્યાં સુખનો આધાર સારા કાયદા-તંત્ર ઉપર રહે છે.”

વકીલ અદાલતીઓને આમ જ લાગે, એ સમગ્રજ્ય એવું છે. દુનિયા જાણે સારા કાયદા વિના જ દુઃખી થતી ન હોય! છતાં સર પેટ્રિકના કહેવામાં તથાંય હતા, અને તે પકડી લઈને ‘ટાઇમ્સે’ (૧૪મી ઓગસ્ટ) અગ્રેનોંધ લખી તેમાં ટીકાર કરીને આમ કહ્યું હતું :—

“હિંદના વડા ન્યાયાધીશ કહ્યું કે, જ્યાં સુખનો આધાર સારા કાયદાતંત્ર ઉપર રહે છે. પરંતુ, ગમે તેટલી પવિત્ર ભાવનાથી વિચારાયેલા અને ઉત્તમોત્તમ કાયદાઓ પણ,—જે બરાબર રીતે અને કાળજીપૂર્વક તે મુજબ ન્યાય ન તોળાય તો વહેવારમાં લચમચ કરતા કામના નથી બનતા. . .”

એટલે ખરા સુખને માટે કેવળ સારા કાયદા જ નહિ, પણ તેમનો યોગ્ય અર્થ કરી આપી અમલ કરાવનાર અદાલતો પણ જરૂરી છે. એ બંને મળીને પ્રજાને દોરે અને પ્રજા સદકારપૂર્વક તેમાં જોડાય, તો જ સુખ જન્મી શકે અને પ્રજા પણ કેળવાય.

પરંતુ પ્રજા સુખ માગે છે તેની સાથે પ્રગતિ અને સુધારો પણ ચાહે છે. અને કાયદો તથા કોર્ટ એમાં પણ લાગ લગજવે છે. તેથી તે જ વ્યાખ્યાનમાં સર પેટ્રિકે કહેલું—

“દુનિયાભરમાં વાત ચાલે છે કે, જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં પુનર્ગઠના કરવી છે. હિંદ અને ઇસ્લામમાં અનેક કાયદામાં સુધારા ચાચ એમ કહ્યું છે.”

પ્રગતિ કરવાને માટે કાયદાએ પણ લાગ લગજવવાનો હોય છે અને કોર્ટે પણ. તેથી જ કાયદાનું અધિરાજ્ય સમાજમાં વધારે ને વધારે વ્યાપક થતું જાય છે. ઉલોગમાં, સમાજજીવનમાં, અને* ધર્મ તથા મંદજીવનમાં પણ આજે કાયદો ઘૂસતો જાય છે. અને યુદ્ધે તો એવું કરી મૂક્યું કે, ખાતાપાન અને

વસ્ત્ર તથા મકાનને અંગે પણ કાયદો વચ્ચે આવીને બેસી રહે છે. આજના જમાનાની સમાજવ્યવસ્થાની નીતિનું તથા સમજનું આ એક અતિ મુશ્કેલ લક્ષણ છે. અને ન્યાં કાયદો આવે ત્યાં અદાલત અને અદાલતી—એટલે કે જજ અને વકીલો—તો આવવાના જ, આવી કરીને સમાજનાં સુખ શાંતિ અને સુધારો તથા પ્રગતિમાં આ બે સામાજિક સંસ્થાઓ પણ લાગ લગજવે છે. તેમાં કાયદા ધડનાર ધારાસભા તો લાગ લગજવે જ છે; પરંતુ તેનો અમલ કરાવનાર કોર્ટ પણ લગજવે છે, તે સામાન્યતઃ ઝટ નથી દેખાતું. કોર્ટ તો ફેંસલો આપે; વધુ શું?—આમ સાધારણ રીતે લોકને લાગે છે. પરંતુ કોર્ટ કાયદાનો અર્થ કરે છે, આપોઆપ તેને અમુક ભૂમિદામાં તપાસે છે, અને તેના ફેંસલા દ્વારા તેને રૂપ આપે છે, એ ઝટ ધ્યાનમાં નથી આવતું. એથી કરીને, જેમ ધારાસભાઓની વિચારણા અને દષ્ટિ જેવી હોય—ઉદાર કે સંકુચિત, પ્રગતિશીલ કે પ્રતિગ્રમી, સુધારકીય કે સ્થિતિવાદી,—તે પ્રમાણે ધારા બને; તેમ જ (ભણે તેની રીતે, છતાં) અદાલતીઓ જેવી દષ્ટિ અને વિચારણાવાળા હોય તેવા તેઓ કાયદાના અર્થ કરે કરાવે છે, અને તે પ્રમાણે સમાજની પ્રગતિ પર અસર કરે છે.

તાજેતરમાં અમદાવાદમાં સ્વામીનારાયણ મંદિર-પ્રવેશ અંગે જે બન્યું તે ઉપરથી ઉપરનું લખવાનું સ્પષ્ટ છે. આ વિષે અગાઉ એક અંકમાં લખી ગયો છું. (‘દિવ્યદંત’ની દુકાનોનો લોકાઉદ્ધ—જાનેવારી, '૪૮) ત્યાર બાદ મેં એ અંગે જે કોર્ટઆજ અમદાવાદમાં ચાલી તેને અદાલતી ચુકાદો બોલ્યો. તે પરથી એક બે વધુ ખ્યાલો આવે છે, તે પણ ટાંકવા જેવા છે. પ્રથમ તો ઉપર કરેલી વાતની ઉદાહરણરૂપે આ ચુકાદો જોઈએ. ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં મુંબઈની પ્રજાકીય ધારાસભાએ હરિજન મંદિરપ્રવેશ હકનો કાયદો કર્યો. આ કાયદામાં એમ રચત કરવામાં આવ્યું કે, જે દેવસ્થાનમાં સામાન્યપણે બધા હિંદુઓને જવાનો હક છે ત્યાં હરિજનોનેય જવાનો હક છે. તેમાં કોઈ બીજો કાયદો કે કોઈ આદેશ ન આવે.

હિંદુ ધર્મવિચારમાં અરપૂરણેને ન્યાં ત્યાંથી જે જાકારો અને તુચ્છકાર હતા તે સામે સૈકાથી હિંદુ સુધારકો લડતા હતા. હેરટે કોમિસે અને ગાંધીજીએ

તેમાં આખર કરી, જેને પરિણામે લોકમત બન્યો. એ પરથી ધારાસભાએ ઉપરનો કાયદો કર્યો, અને જે લોકમત પ્રગતિરોકો અને સુધારકોએ ઘડ્યો હતો, તેને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું, અને તેને લઈને તે આપીય શકાયું.

આ હક મળવાથી અમદાવાદના હરિજનો મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને માટે ગયા. મંદિરવાળાઓએ તરત તો પોતાની મુનસફીથી 'દેવદર્શનનો લોકાઉટ' નહોતર કરી દીધો—દેવનાં બારણાં જ બંધ કરી દીધાં! કોઈ સવળું કહેવાતા દર્શનાર્થીએ તે સામે પડકાર કર્યો નહિ અને આ મનસ્વી પગલું ચાલી ગયું.

અને ખીજા બાલુથી તેઓ અઢાલતને બારણે ચક્કા ને તેનું ચરણ માર્યું કે, આ અંદર ઘસનારને રોકો, કેમ કે આ દેવ બધા હિંદુઓનો નથી, અમ 'સત્સંગી' ઓતો તે છે; અને અમે સત્સંગીઓ હિંદુઓથી જુદા છીએ, એટલે બધા હિંદુને કોઈ અમારા મંદિરમાં આવવાનો હક નથી; અમે ઇચ્છીએ તેને રોકી શકીએ.

વસ્તુતા અને વ્યવહાર બંનેય સત્સંગીઓના આ ધાવાથી જુદાં અને વિરુદ્ધ છે. નવાઈની વાત છે કે, આ સાદી સીધી વાત વજાતો અને કોરટ કેમ ન જોઈ શક્યાં. તે દલીલનો વિષય બની શક્યો, એ સસની નહિ પણ કોરટખાજીની જ બસિદારી ગણાય. ખેર. શું સત્સંગી હિંદુ નથી એમ! હું જાને 'સત્સંગી' નથી; પરંતુ મારાં મોસાજ અને સાસરી 'સત્સંગી' છે. હું તેમનાં મંદિરમાં ગયો છું; ત્યાં જે કોઈ દેવ છે* તેને મેં ખરા દેવ તરીકે માયું નમાવ્યું છે. અને તેમ માયું નમાવવા આજે પણ જાઉં, પરંતુ જ્યાં હરિજનોને નથી પેસવા દેતા ત્યાં જવા મન નથી થતું. તે મંદિરમાં મને કોઈએ આજ સુધી રોક્યો નથી. હવે મને રોકવા માગે છે એમ! હિંદુ તરીકે

* આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, અઢાલતના ફેસલામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, આ દેવ તો સહનનંદ સ્વામીનું રૂપ છે. સત્સંગીઓ એમને પોતાના ગુરુ માને અને ગુરુ દેવ તુલ્ય હોઈ તેમને ઇજ તરીકે પૂજે. પરંતુ એ તો તેમની ભાવના થઈ. મમતી ભાવના કરવાની છૂટ ભક્તને છે. તેથી જ એક ટુલસીને શમ દેખાપ ત્યાં એક સુરદાસને કૃષ્ણ દેખાઈ શકે છે. મૂર્તિપૂજા અને છત્રપરસ્તીમાં ફેર છે તે આ. સત્સંગીના દેવ જીત નથી, ભગવાનની મૂર્તિ છે. જે ભાવથી નમેા તેવા તે ભક્તને ફો છે.

મને આજ સુધી એ હક* છે જ. સત્સંગીઓ તેમની મિત્રકતતા ઇમારતને બદલે આ મારો પવિત્ર હક પચાવી પાડવા માગે છે એમ! મારે તે વાપરવો કે ન વાપરવો એ મારી મરજીની વાત છે. હું તે નથી વાપરતો કે કોઈ કારણે નથી વાપરવા માગતો તેથી કોઈ તે મારો મરી જતો નથી. એમ તો સેકડા 'સત્સંગી' આ પણ મળી આવે કે જે મંદિરમાં નહીં જતા હોય. કોરટમાં આવીને ચાર ૭ દુનિયાદારીમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા કહે તેથીયે તે બાબતમાં શો ફેર પડી શકે? અને ધર્મ તથા અધ્યાત્મની આવી બાબતમાં કોણ મોટા અને કોણ નાના, કોના મતની કિંમત ને કોનાની નહીં, એ તક્કી કરવું એ પણ બારે ભયાનક ધૂજતા લાગે છે. ખેર.

વસ્તુતાએ જોતાં પણ, શું સ્વામીનારાયણ પંથ અને તેના દેવ તથા તત્ત્વવિચારો હિંદુ નથી? અઢાલતી મુકાબમાં રમૂજભરેલી સચાં આ વિષે વાંચવા મળે છે. એક કોટ* એ ચર્ચા કરે છે એમ ન હોત તો

* અહીં આમળ એક રમૂજભરી હકીકત નહોતર કાઢવા જેવી છે. અમદાવાદના સ્વામીનારાયણ મંદિરની એ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૮માં જ્યારે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ સત્તા પર આવ્યું ત્યાર પહેલાં આ મંદિરનાં દ્વાર પર પ્રવેશ બાબતમાં ઇંચું પાટિયું મારેલું નહોતં. એટલે કે, જે કોઈ ઇચ્છે તે પૂજ્યવાવથી દર્શન કરી શકે, એવો વ્યવહાર અને સમજ તે મંદિરવાળાનાંય હતો. ૧૯૩૮ બાદ ત્યાં પાટિયું વાળ્યું કે, ફક્ત સવળું હિંદુઓને માટે. એટલે કે, બધા જ હિંદુ—હરિજનો સિવાય—જઈ શકતા. અને મંદિરવાળા પણ એમ માનીને ચાલતા કે, આ મંદિર હિંદુઓ માટે છે. ૧૯૪૮માં મકરસંક્રાંતિની પર્વણી ઉપર આ પાટિયું પણ ચાલ્યું ગયું! અને નીચે મુજબનું નવું પાટિયું વાળ્યું! તે આવું છે,—જાણે કોઈ કમઘાની કલમે લાંચી ન હોય!:-

"૧. આ મંદિર શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સત્સંગી અનુયાયીઓ માટે છે.

૨. આ સંપ્રદાયનાં દરેક સત્સંગી અનુયાયીઓએ આ મંદિરમાં વધાવિદ્યાર પ્રવેશ, દર્શન વગેરે સંપ્રદાયથી ધર્મમંથાંદામાં રહી કરવાનાં હોય છે."

એટલે કે, આ કેસ લડવા માટે જે નૂઠી ભૂમિત કાયદાની બારીથી સાચી લાગે એવી માની, તે પ્રમાણે પાટિયું ચિતરાચી લીધું! આ પાટિયામાં ઇરાદો ચોખ્ખો, છે—હરિજનોને દૂર રાખવા. આ ઇરાદો કાનૂની જુનાહિત નથી? આ હકીકત કોરટ પાસે મુકાયેલી કે નહિ તે મને ખબર નથી. પરંતુ આ 'પાટિયા-પુરાણ' ને ધર્મના ક્લાસનું સ્વરૂપ ન હોત તો કેવળ રમૂજનો અને બાલિસવાનો નમરો અણાત.

એને વાંચવાય તસ્દી ન લેઉં, એવી વ્યથા મને તે લાગી. એમાં ધર્મતત્ત્વ કે કશાની ઝાઝી સમજ પણ નથી દેખાતી. એ બધાની કાનૂની કે અદાલતી જરૂર શી હશે કે શા અર્થે તેમાં પડવામાં આવ્યું તે સામાન્ય જનને ન સમજાય. એ વાંચતાં એમણે લાગે છે કે, જગે ખોલો કુંગર અને કાઢ્યો ઉદર! જો તેમને ધર્મતત્ત્વ ધોના ફેસલામાં પડ્યું નહોતું તો પછી એની નાહક ચર્ચા વકીલોનેય શું કામ કરવા દીધી? અને કરવા દીધી તો દીધી, શું કામ એ વાતના કૂશ કૂટ્યા વખત લીધો! સામાન્ય જન જાણે છે અને માને છે કે, સંપ્રદાયોનું બધું તત્ત્વજ્ઞાન પણ હિંદુઓનો સમાન વારસો છે. પોતાને જે ગમે તે છટ દેવ અને છટ તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખી જીવન દ્વારા સાધના કરવી એ સારું હિંદુ જીવનતત્ત્વ છે. તેમાં તકરાર કરવી એ અહિંદુપણ છે. એટલે નાનામોટા સંપ્રદાયો બેઠે હોવાથી તે બેઠનાં કૂંડાળાં કાંઈ ખિસ્તી પહોં કે પારસી યુક્તમાન જેવા અર્થમાં ભુલું દરગિજ નહોતાં, નથી અને ન થઈ શકે.

પરંતુ કાયદાના રાહ ત્યારા હોય છે. મારા વકીલ મિત્રો જણાવે છે કે, હરિજન મંદિરપ્રવેશ કાયદામાં એક છટકાપારી જેવું છે તેનો લાભ તેના વિરોધી સત્સંગીઓએ ખોલ્યો; અહમદાબાદ વકીલોએ તેમાં હાથ દીધો, અને અદાલતે તે મુદ્દા ઉપર પોતે મ્હાની લીધેલા* “જેસે ચે”ની મહોર મારી આપી. કોરટ કોરટ છે; તેની સામે થવા ઉપરીકોરટમાં જવું જોઈએ. વકીલો કહે છે કે, અમુક રીતે તેના અપમાનનો યુગો હોઈ શકે છે. હું એની મર્યાદામાં રહીને મારું મંતવ્ય રજૂ કરું છું, એમ માનું છું.

* આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે ‘જેસે ચે’ તો એ હતું અને છે કે, મંદિરમાં જેને જવું હોય તે નય છે અને તેને કોઈ શકતું નથી. સત્સંગી પણ નહોતે કે હરિજનો પણ નય છે. નહું માન હોય તો તે એટલું જ કે, શ્રી. મુજદાસ વેરચ મળનું નામ મરી પાડીને હરિજન દુકાની લઈને બહેર જવા માગતા હતા. એ કંઈ નહું હોય તો આવો દેખાવ કરવાની વાત જ નવી હતી. એટલે એ ‘સ્ટેટસ કો’ જ ભગવવાનો હતો, તો શ્રી. મુજદાસને આવો દેખાવ કરવાની મનાઈ કરવી એ જ હોઈ શકે. પરંતુ અદાલતનો હુકમ તો તેથી આગળ જઈને વાત કરે છે અને જે ચાલતું હતું તેમજ કહેવાનું એમાં સંડોવે છે. આ શી રીતે ‘સ્ટેટસ કો’ કહેવાય તે સમજાવું નથી.

ઉપર મેં કહ્યું કે, પ્રગતિદીલ ધારાશાસ્ત્રીઓએ સમાજમાં એક છટ સુધારા માટે જરૂરી કાયદો કર્યો. જેઓ પુરાણ પ્રચવાદી હતા તેમાંના કેટલાકે આ સામે કાયદાની બારી જોઈ; તેઓ કોરટે પહોંચ્યા. વકીલો માને છે કે, પોતાની આવડતને ઉપયોગ થોડા મૂલ્યથી આ કે તે પક્ષના અસીદને આપવો જોઈએ. તેમાં મુદ્દો સારો નરસો કે સુધારા કુધારાનો છે. આ સામે જૂનો છે, તે જોવાનું એમને નથી. આવી તટસ્થતા કેટલે દરજ્જે સાચવી શકાતી હશે એ તો અનુભવી કહી શકે. અરતુ. મતલબ કે, વકીલો તે મુદ્દામાં પ્રગતિ કે પરગતિ, સુધારો કે કુધારો છે તે જોઈને ન વર્તે.

આમાં પ્રસ્તુત ત્રીજું સમાજ-અંગ અદાલત, તે પણ સમાજહિતની વિશાળ નજરે જોતાં મર્યાદા ધરાવે છે. કાયદાનો અર્થ કરવામાં તેણે ઉદાર-સમજધારી બની શકે છે અથવા ‘સ્ટેટસ કો’ને નામે કાયદાનો જડ અર્થ કરી પ્રગતિવાદને પડકારી શકે છે. અને આ ચુકાદામાં એવો રપટ ઉલ્લેખ પણ મળે છે. ચુકાદો કહે છે—

“મને (હરિજનોનો) ન્યાયી આકાંક્ષાઓ પ્રત્યે પૂરી સહાનુભૂતિ છે, અને નણખા ભવિષ્યમાં હરિજનવર* બાકીના સામાન્ય હિંદુઓ સાથે સમાજમાં તેમ જ ધર્મની આબતમાં સમાન સ્થાન પામે એ જોઈને મારા નેટલો આનંદ બીન કોઈને નહિ પાયા; પરંતુ હું આશાએ તો કાયદો ને સ્વરૂપે છે તે અનુસાર ફેસલો આપવા બંધાયેલો છું. અને ત્યારે કેટલાક લોકો ન્યાય માટે અદાલત પાસે આવે, ત્યારે અદાલતે તો તે આબત પ્રત્યે માત્ર કાયદાની દૃષ્ટિએ જ જોવું જોઈએ, નહિ કે રાજકીય અને સામાજિક વિચારણાઓથી.”

આ વાંચીને મને ઈ. સ. ૧૯૨૨ નો યૂમફિટ્ડે ગાંધીજીને સજ્જ કરતાં આપોલો ઐતિહાસિક ચુકાદો યાદ આવ્યો. તે જગે કહેલું હતું જુલું છું કે તમે આ દેશમાં પૂજ્યો છો; ઉચ્ચ હેતુથી દેશની સેવા કરનારા છો; પરંતુ કાયદાની નજરમાં તમે યુગો કર્યો છો અને હું અહીં કાયદો ચુકવવા બેઠો છું.

આપણે જાણીએ છીએ કે, તે જગ કેવળ કાયદાને નામે ને તેની દાલથી સામાજિકપરક્ષા કરી રહ્યો હતો. અંગ્રેજ રાજ્યની અદાલતો વિરે સામાન્યપણે કહેવાતું કે, જ્યાં રાજ્યપરક્ષા કે ગેરા વિન કાળાનો સવાલ ન આવે ત્યાં તે ન્યાયનાં પદ્ધતિ બરોબર કરવા મથે છે.

પરદેશી રાજકર્તાઓનો મળતિયો કે આંધિયો જ બની રહ્યો હતો. તે બંનેએ પોતપોતાની જુદી જુદી રીતે, શિક્ષણમાંથી ધર્મને બાકાત રાખવાનું કમ્પૂલ રાખ્યું હતું. પરદેશી રાજકર્તાઓ પાસે તો દેશના જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું ઉધાકું બહાનું હતું. અને પૈસો-ટકા તથા હોદ્દો—પ્રતિજ્ઞાની બાબતમાં સધર બંનેના બળેલા વર્ગે એ માટે પોતે નવા શીખેલા ૧૯ મી સદીના પાશ્ચાત્ય જીવિવાદમાંથી ફાવતું કારણ તુમાખીબેર શોધી લીધું હતું. એ લોકો જ આજે પણ એલબાલા-વાળા છે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય આવતાં તેઓમાં પણ બીજા બળસળાટ નામનો છે. પાકિસ્તાનના જન્મે એ વર્ષમાં પણ કોમવાર વિભાગો પાડી દીધા છે—એ એક રહસ્યપૂર્ણ ઘટના છે. તથા ગાંધીજીની ગેઝેટરી હત્યા એ એક એવી અંતર ઊથરાવી નાખનારી બીજા છે, કે જે ઉપર આપણુ સૌએ ધણી ગંભીર વિચારણા કરવી ધટે છે. ધર્મ ઉપર રચાયેલા કોમવાદ, કે જે સહિયારી અંગ્રેજ ગુલામી હેઠળ દટાઈ રહ્યો હતો, તે કહેવાતા પ્રગતિશીલ અંગ્રેજ રાજ્યકાળના દહે પૂરા થતા સૈકામાંથી જરા પણ ઈર્મ્ય પ્રાપ્તિ વિના સાન્નેસમો બહાર નીકળી આવ્યો છે. એ રાજ્ય પ્રગતિશીલ એક જ અર્થમાં હતું, અને તે એ કે, પરદેશી રાજ-સત્તાને અનુમતિ અને વ્યક્તિત્વના ઇજ્જતો અને ધાર્મિક એવા અનિષ્ટકારક વિચારોની ભૂમિકા ઉપર ભણેલા લોકોની એક અલગ નાતનું સર્જન. ધર્મ એ માત્ર ક્રિયાકાંડ કે સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓરૂપ નથી. તે તો માનવ આત્માની જોડામાં જોડી ભૂખનો આવિષ્કાર છે. તે એક એટલી વ્યાપક વસ્તુ છે કે, ઇજ્જતો કે કોમવણી પોતે જ એક ધર્મરૂપ બની ગય છે,—અર્થાત્ ઇજ્જતોકિતાનો ધર્મ. જીવિવાદ પણ લગભગ એક ધર્મ જ નહોતો બની રહ્યો? એની જગા પશ્ચિમમાં આજે માનવતાના ધર્મે લીધી છે, એ એક અર્થપૂર્ણ બીજા છે. મહાન ઘટનાઓજથી છેલ્લાં ૩૦ વર્ષો દરમિયાન ગોરી દુનિયાને કારગત નીવડી ન શકવાથી પોતાની પકડ ગુમાવી મેડેલી માત્ર જીવિ કરતાં કંઈક વિશેષ તરફ પ્રયાણની તે સ્પષ્ટ છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ આપણે એવી જ કટોકટી સમક્ષ આવીને ઊભા છીએ. ઉપલા વર્ગો અને આમજનતા વચ્ચેના નજીકી વિચાર એ કંઈ એક જૂનીજવાઈ કે થોડાં જ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપેલી ઘટના નથી. એ તો આપણા

પ્રમુદ્ધ જીવન ઉપર પડેલા સળંગ, જોડા તથા છૂટા બાબતો પાડી નાખનારા વાદ છે; તેની દાનિદારકા ઉધાડી છે; તાત્વિક રીતે તે ખોટો છે; અને એક અત્યંતીન લોકશાહી ઊભી થવામાં તથા વિકસવામાં વિઘ્નરૂપ છે. હિંદુસ્તાનની આમજનતા તેના યુગોત્તર વક્રોએ, જરીપુરાણી યદ્ધ ગણેશી રૂઢિઓ અને જોડા અધાન હેઠળ લગભગ દટાઈ ગયેલી છે. અત્યંતીન સૈકાઓ દરમિયાન પસાર થયેલા કાળ તેમને એક જ રીતે સ્પર્શી શક્યો છે; અને તે તેમનામાંથી બધી આશા અને જીવનનો આનંદ ગૂંજાવી નાખવાની તેઓ આજે હતાથ બંનેના માનવરાશિરૂપે પડેલા છે. તેઓને ફરી તેમના સ્વતંત્ર રચાપિત કરવા જોઈએ. સાચા પ્રકારની, સ્વતંત્ર અને સર્વગ્રાંભી એવી રાષ્ટ્રીય કેળવણી જ તે કામ કરી શકે. તેમાં ધર્મને કંઈકે રચાન છે ખરું? જો હોય, તો તે કેવું હોય? આ આપણી સામેના પ્રશ્ન છે. તેના માર્ગમાંની મુશ્કેલીઓનો મને દરો ખ્યાલ નથી એવી ગેરસમજ વાચકને ન થાઓ. અને એ મુશ્કેલીઓ ધાર્મિક શિક્ષણની બાબતમાં તો ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. પરંતુ એના અર્થ એ નથી કે, આપણે એ મુશ્કેલીઓ નીચે શાદમગની પેઠે આપણાં હેઠાં દબાવી દઈને જ બધી ગયા એમ માની લઈએ.

એક અંગ્રેજ લેખક જણાવે છે તેમ, આવશ્યકતા તો “એ નક્કી કરવાની છે કે, તેઓ ધર્મ શબ્દથી ચોક્કસ શું શું કહેવા માગે છે, તેમ જ તેનું શિક્ષણ બાળકને કમાનુકૂળ રીતે આપવું જોઈએ.”

“ધર્મના વિષય ઉપર આપણા લલિતના નાગરિકોમાં એક વિશાળ દષ્ટિબિંદુ ખીલવાની અત્યંત આવશ્યકતા” છે. (“ધાર્મિક કેળવણીનો કોષ” અને “તેના નવો ઉદ્ભવ” — લે. આડમ્સ ગ્રાન્સ બ્લાઈટ, પૃ. ૪૪) કોણે તે કરવું જોઈએ, અને કેવી રીતે કરવું જોઈએ, એ પ્રશ્ન એવો છે કે તેને માટે ધણી વિચારણા અને ધણી અખતરાઓની જરૂર છે. મેં શરૂઆતમાં જ કહ્યું હતું તેમ, અહીં તો હું આપણી સામેના આ મહાપ્રશ્નની તપાસ કરવામાં આવે, અને તેના ઉપર થોડા વિચારણા થાય, એટલી જ માગણી કરી રહ્યો છું.

૬-૭-૧૯૪૮

(અંગ્રેજ ઉપરથી)

રાજકર્તાઓ તેમને વટલાવીને ખ્રિસ્તી બનાવી મૂકશે એવા તેમને કારણે ડર લાગ્યો હતો. એ કારણે જ રાષ્ટ્રીના દંડેરામાં તે વખતે આપણને ચોક્કસ ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે, આપણી ધાર્મિક તેમ જ ક્રિયાકાંડને લગતી માન્યતાઓ કે આચારોમાં કશી દખલ કરવામાં નહિ આવે. તેની પછી તરત જ સ્થાપવામાં આવેલી અંગ્રેજ કેળવણીપદ્ધતિએ દંડેરાની તે વાતને શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણી જ ન આપવાના અર્થમાં અપનાવી લીધી; જોકે, તેણે કોળી ધોરણે શાળાઓના વિભાગ તો પાડ્યા. છતાં એ હતો કે, કોઈ પણ એક ધર્મના ક્રિયાકાંડને કે સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને સરકારી શાળાઓમાં શોખરવામાં કે અનુસરવામાં ન આવે. પરંતુ ધાર્મિક કેળવણીનો અર્થ માત્ર ક્રિયાકાંડ કે તેનું આચરણ જ નથી. ખૂરી રીતે, જ્યારે પણ ધાર્મિક કેળવણીની અભ્યસનીકારવામાં આવે છે ત્યારે, પ્રાણસના ઊંડામાં ઊંડા સ્વતંત્રને બદલે ખેંચી લાવી, તેને માનવ જીવન અને પુરુષાર્થની વિવિધ ભૂમિકાઓએ વ્યાપ્ત કરવા માટે જ તેને ઇચ્છ્યમાં આવે છે. આપણા વ્યક્તિત્વનું તે એક ઘટક મૂળતત્ત્વ છે; તેની ઉપેક્ષા કરીએ, તો આપણું વ્યક્તિત્વ વિગ્રહિત-વિમિષ્ટ જ થઈ જાય. તેના કોઈ પુરાવાની જરૂર હોય, તો હું આપણા દેશની ઇતિહાસિક કહેવાતી અંગ્રેજ કેળવણીથી આવેલાં પરિણામોના દાખલો જ ટાંકું. તેના કેટલાક સમર્થ અન્વેષકોના જ અભિપ્રાયો હું અહીં ઉતારું છું.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ કેળવણીનો દત્તિહાસકાર આર્થર મેજૂ પોતાના પુસ્તક 'એન્થ્રોપોલોજી ઓફ ઇન્ડિયા'માં આ પ્રમાણે જણાવે છે :

"... નોકરીના સાધન તરીકે તથા વિધાતક ટીકા અને ઇતિહાસનાં રાસો જેમાં ધડાવ છે તેવા રાસાગાર તરીકે આપણી કેળવણીએ સોને એક ક્યો છે. પરંતુ હૃદય તુધી પહોંચવાની કે વિધાયક પદ્ધતિમાં મૂળ ઉપર અસર પહોંચાડવાની તેની નિષ્ફળતા વડે તેણે બને ધર્મોને વિરોધી દેખામાં વહેંચી નાખ્યા છે." (પૃ. ૫૩)

ખીજા અનુસંધાનમાં તે જ લેખક જણાવે છે :

"ધર્મની બાબતમાં આવશ્યક રીતે તટસ્થ—અજબી રહેવા ઇચ્છતી સરકારની, કેળવણીની પદ્ધતિ સાથે એકત્રતા યવાયી, તે પદ્ધતિમાંથી ધાર્મિક હક, સુરખી અને રક્ષણ દૂર થયાં છે; તથા એની જીલ્લે

કેળવણીને, સારા થા નરસા માટે ને લોકોનાં જીવન તત્ત્વતઃ ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં છે, તેઓમાં મિથ્યા અને અપ્રતીતિકર બતાવી મૂકી છે, એ વાત ઉપર અગાઉ બાર મુકેલો છે. . . ." (સદૃ. પૃ. ૧૭)

"હિંદમાં ખ્રિસ્તી ઉચ્ચ કેળવણી બાબતનું કમિશન" કે જેના પ્રમુખ બેલિયસ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ એ. ડી. મિન્ડેસે હતા, તેના અહેવાલમાં જણાવ્યું છે :

"છેલ્લાં સો વર્ષના વિદ્યાર્થનું કલ પરિણામ એ આવ્યું છે કે, નાતબતના પુરાણા પાયા ઉપર, સરકારી નોકરિયાતો, વકીલો, ડાક્ટરો, રાજકર્તાઓ, વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, નાણાવત્તીઓ વગેરેના બનેલા રાહેરી ધનિક વર્ગ હોવા પડ્યો છે; પણ ધર્મમાં ઊંડા સંબંધો—પાદરીઓ—નો કોઈ વર્ગ હોવા થયા નથી;—સિવાય કે, રાષ્ટ્રીયતાના પેગંબરોને તે વર્ગમાં ગણવામાં આવે." (પૃ. ૩૬)

બેલિયસના પ્રિન્સિપાલના અહેવાલે કહેલા તીવ્ર અને સમોદ કટાક્ષ તરફ હું વાચકનું ધ્યાન ખેંચું છું. ઉપરાંત, હું તેને બીજા એક બીના પણ લક્ષમાં રાખવાની વિનંતિ કરું છું કે, છેલ્લું અર્ધું સૈકું, અને તેથી પણ વધુ સમય દરમ્યાન આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવા અંગે કરેલા સમગ્ર બધા પ્રયાસોમાં એક યા બીજા પ્રકારે નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવા તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું નહોતું. અને ખરેખર તથા વસ્તુતાએ પણ તેઓ જીવન અને ધર્મ (કે જે ધર્મ સ્વતંત્ર વિકાસના સૌ કોઈના જન્મસિદ્ધ હકને સંપાદન કરવાને લગતો હતો, તે) વિશેના પ્રાણુવાન દર્શિમિંદુના પેગંબરો જ હતા. તે માટે તેમને હિંદી વ્યક્તિત્વને તેના અંતરતમ ઊંડાણમાંથી ચેતનવંતું કરવાનું હતું. અને એકલો ધર્મ જ તેમ કરવા માટેનું પૂરતી તાકાતવાળું બળ છે. આર્થર મેજૂએ પોતાના પુસ્તકમાં યથાર્થ જ નોંધ્યું છે કે,

"ધર્મ વડે પ્રાણુવંત ન બનેલી એવી કોઈ કેળવણી સમગ્રપણે હિંદી જાતિય અને જીવન ઉપર ઘેરી અસર નહિ પાડી શકે. પ્રયત્નો વિરોધ કરનારાં બનેને એવો ધર્મ જો શકી કે વાળો શકે, કે ને ધર્મ તેઓ જેમના ઉપર વાકાત માટે આધાર રાખે છે, તેમના કરતાં વધુ પ્રાણુવાન હોય." (સદૃ. પૃ. ૪)

એટલું લક્ષમાં રાખો કે, રાહેરી ધનિકવર્ગ સમગ્ર એક જુદી નાત જેવો જ, તથા આપણા

એ કોરોટોની સ્થાપનાના પાયામાં રહેલો આ એક દેશ હતો. તે દેશ હવે જાય છે. હવે આપણે સ્વરાજ્ય ભોગવીએ છીએ. તેથી સ્વરાજ્યની સ્થાપણી કોરોટો વધારે માન અને કદરને પાત્ર અને છે. પરંતુ સ્વરાજના નવલુગમાં એક બાબતનો વિચાર તેમને માટે પણ કરવાનો આવે છે, તે તે નોંધવા જેવો માનું છું.

હવે આપણી આઝાદ ધારાસભાઓ આર્થિક, કોર્પોરેટિવ, સામાજિક, કહેવાતા ધાર્મિક, અર્થાં ક્ષેત્રોમાં જઈને સુધારા કરવાને માટે કાયદા ધારો.

જાણનારા કહે છે કે, કાયદાની ભાષા ખૂબ ચીવટથી ને ઝીણવટભરે નક્કી થાય તે છતાં તેમાંથી

બારી મળે; તેથી તેવી બારીઓ અનુભવે જરૂર તેમ સિદ્ધાંત છે. આવી બારીઓ મળવાને પ્રસંગે અદાલતો આપ્યા કાયદાના હેતુને ઉદારતાથી સમજીને વર્તે છે અને કાયદાના અર્થને પ્રગતિના દિશામાં વાળી જાય છે. આમ કચ્છરે અને કે જે અદાલતો એવી પ્રગતિશીલતા દાખવે. આથી કરીને, હવે પછી સુધારકોએ સમજી લેવું જોઈએ કે, કોરોટો ઉદારમતવાદી હોય ને નયે હોય. અને તેથી કાયદાની બારીઓ અને વફાલોના સામર્થ્ય પ્રગતિ-વિરોધી બળો પણ ફાટી શકે. ધારાશાસ્ત્રીઓએ પણ આમાંથી પાઠ લેવા જેવો રહે છે. તેમાંથી પણ સુધારકે પોતાનો માર્ગ આગળ લેવો જોઈએ.

૫-૩-૧૯૪૮

મગનભાઈ દેસાઈ

ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન.

આપણા દેશને સાચું સ્વાતંત્ર્ય અને સાત્વી જવાબદારી હાંસલ થતાં, શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન, પહેલાં કદી નહોતો તેટલો આગળ આવવાનો છે. વસ્તુતઃ, શિક્ષકિતની દેવીપૂજના અગાઉનાં સૈકાઓમાંથી જન્મેલા, ગયા મહાયુદ્ધ વખતના ધર્મિષ્ઠીન ધર્મદેવવાદે જગતભરમાં માણસોનાં હૃદયોને પ્રભુબ્ધ કરી મૂકીને એ બાન કરાવ્યું છે કે, આપણા વૈયક્તિક તેમ જ સામુદાયિક જીવનની દેરવણી અને શાસન માટે માત્ર શુદ્ધ કરતાં કંઈક વિશેષની જરૂર છે. હિંદુસ્તાનના આપણે લોકો વધુ ધાર્મિક જીવિતાળા ગણાઈએ છીએ; અને આપણને કેઈ કેઈ વાર ચેતવવામાં પણ આવે છે કે, શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણી પ્રત્યે ભેદભર રહેવાથી, આપણે આપણા પ્રજાકીય જીવનના આત્માને ગંભીર હાનિ પહોંચાડીશું.

હિંદી સરકારના કેળવણીપ્રધાન મૌલાના સાહેબ જેવાએ પણ આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે. ગયા જન્યુઆરી માસની અધવચ્ચ દિલ્હીમાં ભરવામાં આવેલી કેન્દ્રીય સલાહકાર મંડળની ૧૪મી બેઠકને સંબોધીને બોલતાં તેમણે જણાવ્યું હતું: “તમે સૌ જાણો છો કે, ધાર્મિક કેળવણી આપવા બાબત ૧૯૩૫ સૈકાનું ઉદારમતવાદી કહેવાતું દર્શિનિંદુ ક્યારનુંય વચ્ચર ચુસાવી બેઠું છે. પ્રથમ મહાયુદ્ધ પછી પણ એ વિષે એક નવી જ સમજ જાગવા લાગી હતી, અને આ જીવન મહાયુદ્ધને અંતે જીભી થયેલી બૌદ્ધિક ક્રાંતિએ તો તેને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપી દીધું છે. પહેલાં એમ

માનવામાં આવતું કે, ધર્મો બાળકના સ્વતંત્ર બૌદ્ધિક વિકાસમાં આડે આવે; પણ હવે એ કબૂલ કરવામાં આવે છે કે, ધાર્મિક કેળવણીનો સદંતર ત્યાગ થઈ શકે નહિ. જો રાષ્ટ્રની કેળવણીમાં એ તત્ત્વનો અભાવ હોય, તો નૈતિક મૂલ્યોની કશી જ કદર ન રહે, કે માનવતાને માર્ગે અસ્થિત યાતર જ ન સંભવે. તમે સૌ એ વાત જાણતા હોવા જોઈએ કે, રશિયાને છેલ્લા મહાયુદ્ધ દરમ્યાન પોતાની વિચારસરણી તજ દેવી પડી હતી. ઈંગ્લંડની બ્રિટિશ સરકારને પણ ૧૯૪૪ની સાલમાં પોતાની કેળવણીપદ્ધતિ સુધારવી પડી હતી.

“અલગત, પરદેશી સરકારને તો ધાર્મિક કેળવણીની બાબતમાંથી પોતાની જાતને અજાગી રાખવી પડી હતી; પરંતુ રાષ્ટ્રીય સરકાર આ જવાબદારી ઉઠાવવામાંથી ખસી જઈ શકે નહિ. પ્રગતિ જગતા માનસને ચોચ મળે એ હકનું એ તેની પ્રાથમિક ફરજ છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણે ધર્મ વિનાનું બૌદ્ધિક જોખું જીતી કરી શકીએ નહિ.”

સ્વાભાવિક રીતે જ આ બાબતે આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણીના આ અગત્યના પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા જીભી કરી છે. પરંતુ મને ડર છે કે, તેની ગંભીરતા અને અગત્ય પૂરતા પ્રમાણમાં પિંજાનવામાં નથી આવ્યાં.

દરેક જાણી જોઈ છે કે, અંગ્રેજ રાજ્ય સામે ઈ. સ. ૧૮૫૭માં આપણા લોકોને બળેલા કરવા પ્રેરનારાં કારણોમાંનું એક એ હતું કે, પરદેશી ખ્રિસ્તી

રાજકર્તાઓ તેમને વટલાવીને ખિસ્તી બનાવી મૂકશે એવો તેમને કારણે ડર લાગ્યો હતો. એ કારણે જ રાષ્ટ્રીના દેશમાં તે વખતે આપણને ચોક્કસ ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે, આપણી ધાર્મિક તેમ જ ક્રિયાકાંડને લગતી માન્યતાઓ કે આચારોમાં કશી દખલ કરવામાં નહિ આવે. તેની પછી તરત જ સ્થાપવામાં આવેલી અંગ્રેજ કેળવણીપદ્ધતિએ દેશની તે વાતને શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણી જ ન આપવાના અર્થમાં અપનાવી લીધી; બેકે, તેણે કોમી ધોરણે શાળાઓના વિભાગ તો પાડ્યા. ધરદોષ એ હતો કે, કોઈ પણ એક ધર્મના ક્રિયાકાંડને કે સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને સરકારી શાળાઓમાં શીખવવામાં કે અનુસરવામાં ન આવે. પરંતુ ધાર્મિક કેળવણીનો અર્થ માત્ર ક્રિયાકાંડ કે તેનું આચરણ જ નથી. ખૂરી રીતે, જ્યારે પણ ધાર્મિક કેળવણીની અચલ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે, માણસના ઊંડામાં ઊંડા સ્વત્વને બદલ જેથી લાવી, તેને માનવ જીવન અને પુરુષાર્થની વિવિધ ભૂમિકાઓએ વ્યાપતું કરવા માટે જ તેને ઇચ્છવામાં આવે છે. આપણા વ્યક્તિત્વનું તે એક ધટક મૂળતત્ત્વ છે; તેની ઉપેક્ષા કરીએ, તો આપણું વ્યક્તિત્વ વિગ્રહિત-વિમિષ્ટ જ રાઈ જાય. તેના કોઈ પુરાવાની જરૂર હોય, તો હું આપણા દેશની ઇતિહાસિક કહેવાતી અંગ્રેજ કેળવણીથી આવેલાં પરિણામોનો દાખલો જ દાંડું. તેના કેટલાક સમર્થ અનુવેષકોના જ અભિપ્રાયો હું અહીં ઉતારું છું.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ કેળવણીનો દતિહાસકાર આર્થર મેલ્ડ પોતાના પુસ્તક 'એન્થ્રોપોલોજી ઓફ ઇન્ડિયા'માં આ પ્રમાણે જણાવે છે :

"... નોકરીના સાધન તરીકે, તથા વિષાતક ધીકા અને કલતરાજનાં શસ્ત્રો જેમાં યડાય છે તેવા શસ્ત્રાગાર તરીકે આપણી કેળવણીએ સૌને એક કર્યો છે. પરંતુ હાલ સુધી પદોંચવાની કે વિધાયક પદ્ધતિનાં મૂળ ઉપર અસર પદોંચાડવાની તેની નિષ્ફળતા વડે તેણે અને ધર્મોને સ્ત્રિદોષી દળોમાં વહેંચી નાખ્યા છે." (પૃ. ૫૩)

ખીમ અનુસંધાનમાં તે જ લેખક જણાવે છે :

"ધર્મની બાળકમાં આવશ્યક રીતે વલસ્ય — અજાણી રહેવા ઇચ્છતી સરકારની, કેળવણીની પદ્ધતિ — સાથે એકરૂપતા થવાથી, તે પદ્ધતિમાંથી ધાર્મિક હુંકે, સુરખી અને રહેસ્ય દ્વાર થયાં છે; તથા એની બેચે

કેળવણીને, સારા ચા નરસા માટે બે લોકોનાં જીવન વચ્ચે; ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં છે, તેઓમાં મિથ્યા અને અપ્રતીતિકર બતાવી મૂકી છે, એ વાત ઉપર અગાઉ બાર મૂકેલા છે. . . ." (સદર, પૃ. ૬૭)

"હિંદમાં ખિસ્તી ઉચ્ચ કેળવણી બાળકનું ક્રમિકન" કે જેના પ્રમુખ બેલિયસ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ એ. ડી. કિન્ડસે હતા, તેના અહેવાલમાં જણાવ્યું છે :

"છેલ્લાં સો વર્ષના વિકાસનું કલ પરિણામ એ આવ્યું છે કે, નાતબળના પુરાણા પાયા ઉપર, સરકારી નોકરિયાતો, વકીલો, દાકતરો, રાજકારણીઓ, વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, નાણાધારીઓ વગેરેનો બનેલો શહેરી ધનિક વર્ગ ઊભો થયો છે; પણ ધર્મમંડળના સભ્યો — ખાદરીએ — નો કોઈ વર્ગ ઊભો થયા નથી; — સિવાય કે, રાષ્ટ્રીયતાના પેગંબરોને તે વર્ગમાં ગણવામાં આવે." (પૃ. ૩૬)

બેલિયસના પ્રિન્સિપાલના અહેવાલે કરેલા તીવ્ર અને સચોટ કટાક્ષ તરફ હું વાચકનું ધ્યાન ખેંચું છું. ઉપરાંત, હું તેને ખીજ એક ખીના પણ લક્ષમાં રાખવાની વિનંતિ કરું છું કે, છેલ્લું અર્ધું સંકુ, અને તેથી પણ વધુ સમય દરમ્યાન આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવા અંગે કરેલા લગભગ બધા પ્રયાસોમાં એક યા ખીમ પ્રકારે નીતિ અને ધર્મનું સિદ્ધાંત આપવા તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું નહોતું. અને ખરેખર તથા વસ્તુતોએ પણ તેઓ જીવન અને ધર્મ (કે જે ધર્મ સ્વતંત્ર વિકાસના સૌ કોઈના જન્મસિદ્ધ હકને સંપાદન કરવાને લગતો હતો, તે) વિશેના પ્રાણવાન દષ્ટિબિંદુના પેગંબરો જ હતા. તે માટે તેમને હિંદી વ્યક્તિત્વને તેના અંતરતમ ઊંડાણમાંથી ચેતનવંતું કરવાનું હતું. અને એકલો ધર્મ જ તેમ કરવા માટેનું પૂરતી તાકાતવાળું બળ છે. આર્થર મેલ્ડએ પોતાના પુસ્તકમાં યથાર્થ જ નોંધ્યું છે કે,

"ધર્મ વડે પ્રાણવંત ન બનેલી એવી કોઈ કેળવણી સમગ્રજાતિ હિંદી વ્યક્તિત્વ અને જીવન ઉપર થેરી અસર નહિ પાડી શકે. પ્રગતિના વિરોધ કરનારાં બળોને એવો ધર્મ જ રોજી કે વાળી શકે, કે જે ધર્મ તેઓ જેમના ઉપર તાકાત માટે આધાર રાખે છે, તેમના કરતાં વધુ પ્રાણવાન હોય." (સદર પૃ. ૪)

એટલું લક્ષમાં રાખો કે, શહેરી ધનિકવર્ગ લગભગ એક જીવી નાત જેવો જ, તથા આપણા

પરદેશી રાજકર્તાઓને મળતિયેા કે ખાંધિયેા જ બની રહ્યો હતો. તે બંનેએ પોતપોતાની જુદી જુદી રીતે, શિક્ષણમાંથી ધર્મને આકાત રાખવાનું કપૂલ રાખ્યું હતું. પરદેશી રાજકર્તાઓ પાસે તે દેશના જુલ જુલ ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું ઉધાકું બહાનું હતું. અને પૈસે-ટકા તથા હોદ્દો—પ્રતિજ્ઞાની આખતમાં સધર બનેલા બણેલા વર્ગે એ મારે પોતે નવા થીખેલા ૧૮ મી સદીના પાશ્ચાત્ય જુદિવાદમાંથી કાવતું કારણ તુમાખીબેર શોધી લીધું હતું. એ લોકો જ આજે પણ બેલખાલા-વાળા છે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય આવતાં તેઓમાં પણ બીડે ખળભળાટ જન્મે છે. પાકિસ્તાનના જન્મે એ વર્ગમાં પણ કોમવાર વિભાગો પાડી દીધા છે—એ એક રહસ્યપૂર્ણ ઘટના છે. તથા ગાંધીજીની ગોઝારી હત્યા એ એક એવી અંતર ઊથલાવી નાખનારી ધીના છે, કે જે ઉપર આપણુ સૌએ ઘણી ગંભીર વિચારણા કરવી ઘટે છે. ધર્મ ઉપર રચાયેલો કોમવાદ, કે જે સહિયારી અંગ્રેજ ગુલામી હેઠળ દટાર્પ રહ્યો હતો, તે કહેવાતા પ્રગતિશીલ અંગ્રેજ રાજ્યકાળના હવે પૂરા થતા સૈકામાંથી જરા પણ ઈર્ષા પામ્યા વિના સામેસમે પુઠાર નીકળી આવ્યો છે. એ રાજ્ય પ્રગતિશીલ એક જ અર્થમાં હતું, અને તે એ કે, પરદેશી રાજ-સત્તાને અનુમતિ અને વ્યક્તિત્વના ઇલેલોકિક અને ધાર્મિક એવા અનિષ્ટકારક વિરોધની જૂમિકા ઉપર બણેલા લોકોની એક અલગ નાતનું સર્જન. ધર્મ એ માત્ર ક્રિયાકાંડ કે સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓરૂપ નથી. તે તો માનવ આત્માની જાંઠામાં જીડી જૂખનો આવિષ્કાર છે. તે એક એટલી વ્યાપક વસ્તુ છે કે, ઇલેલોકિક કેળવણી પોતે જ એક ધર્મરૂપ બની જાય છે,—અર્થાત્ ઇલેલોકિકતાનો ધર્મ. જુદિવાદ પણ લગભગ એક ધર્મ જ નહોતો બની રહ્યો? એની જગ્યા પશ્ચિમમાં આજે માનવતાના ધર્મે લીધી છે, એ એક અર્થપૂર્ણ ધીના છે. મહાન ઘટનાઓભર્યાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષો દરમ્યાન ગોરી ફુનિયાને કારણત નીવડી ન શકવાથી પોતાની પકડ ગુમાવી મેટલી માત્ર જુદિ કરતાં કંઈક વિશેષ તરફ પ્રયાણની તે સૂચક છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ આપણે એવી જ કટોકટી સમક્ષ આવીને બેસા છીએ. ઉપલા વર્ગો અને આમજનતા વચ્ચેનો જાણીતો વિરોધ એ કંઈ એક છૂટીછાઈ કે થોડાં જ સ્ત્રેણમાં બેસેલી ઘટના નથી. એ તો આપણુ

અગ્રગ્રીય જીવન ઉપર પડેલો સળંગ, બીડો તથા છૂટા ભાગલા પાડી નાખનારો વાઢ છે; તેની હાનિકારકતા ઉઘારી છે; તાત્ત્વિક રીતે તે ખોટો છે; અને એક અર્થમાં લોકશાહી બીજી યવામાં તથા વિકસતામાં વિઘ્નરૂપ છે. હિંદુસ્તાનની આમજનતા તેના યુગોજ્જ્વાલ વહેમે, જરીપુરાણી ધર્મ ગયેલી રૂઝિએ અને બિંદા અજાન હેઠળ લગભગ દટાર્પ ગયેલી છે. અર્થમાં સૈકાઓ દરમ્યાન પસાર થયેલો કાળ તેમને એક જ રીતે સ્પર્શી શક્યો છે; અને તે તેમનામાંથી બધી આશા અને જીવનનો આનંદ ગૂંગળાવી નાખવાની તેઓ આજે હતાશ બનેલા માનવશક્તિ પડેલા છે. તેઓને ફરી તેમના સ્વતંત્રતા સ્થાપિત કરવા જોઈએ. સાચા પ્રકારની, સ્વતંત્ર અને સર્વાંગીણ એવી રાષ્ટ્રીય કેળવણી જ તે કામ કરી શકે. તેમાં ધર્મને કંઈકે સ્થાન છે ખરું? જો હોય, તો તે કેવું હોય? આ આપણી સામેનો પ્રશ્ન છે. તેના માર્ગમાંની મુશ્કેલીઓનો મને કશો ખ્યાલ નથી એવી ગેરસમજ વાચકને ન થાઓ. અને એ મુશ્કેલીઓ ધાર્મિક શિક્ષણની આખતમાં તો ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે, આપણે એ મુશ્કેલીઓ નીચે શાદમ્બગની પેઠે આપણાં ડોકાં દબાવી દઈને જ બચી ગયા એમ માની લઈએ.

એક અંગ્રેજ લેખક જણાવે છે તેમ, આવશ્યકતા તો “એ નક્કી કરવાની છે કે, તેઓ ધર્મ શબ્દથી ચોક્કસ શું શું કહેવા માગે છે, તેમ જ તેનું શિક્ષણ બાળકોને કમાનુકૂળે શી રીતે આપવું જોઈએ.”

“ધર્મના વિષય ઉપર આપણા ભવિષ્યના નાગરિકોમાં એક વિશાળ દષ્ટિબિંદુ ખીલવાની અત્યંત આવશ્યકતા” છે. (“ધાર્મિક કેળવણીનો કાયદો અને તેનો નવો ઉકેલ” — લે. આડમ્સ ગ્રોવન્સ વ્યાર્ડ, પૃ. ૪૪) કાણે તે કરવું જોઈએ, અને કેવી રીતે કરવું જોઈએ, એ પ્રશ્ન એવો છે કે તેને મારે ઘણી વિચારણા અને ઘણા અખતરાઓની જરૂર છે. મેં શરૂઆતમાં જ કહ્યું હતું તેમ, અહીં તો હું આપણી સામેના આ મહાપ્રશ્નની તપાસ કરવામાં આવે, અને તેના ઉપર ચોક્કસ વિચારણા થાય, એટલી જ માગણી કરી રહ્યો છું.

નળપાનના રાજવીઓનો દષ્ટાંતરૂપ ગાદીત્યાગ

[આજે દેશી રાજાઓ અને તેમને હસ્તક પડેલા હિંદના વિશાળોનો પ્રથમ આપણી સામે ચર્ચાઈ રહ્યો છે અને કોઈએ નહિ ધારેલા એવા વેગથી તેનો ઉઠેલ આવવા લાગ્યો છે. તે પ્રશ્નને દેશના રાજાઓ ને જામોનો પારખી છે અને હુદ્દ સ્વાર્થ કરતાં દેશપ્રેમ અને પોતાનો સાચો રાજધર્મ નજર આગળ રાખે તો કેટલો બધો ફેર પડે, એ વર્ણવવાની જરૂર નથી.

લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પર નળપાન દેશની સ્થિતિ આવી હતી. મિઠાડો અને તેનો પેશ્વા 'શોગૂન' કુલ સત્તાધીશ ગણાતા, પરંતુ રાજ્યસત્તા તેમની નીચેના સંજ્ઞાબંધ અમીર હમરાવો અને બાયાત કાકેરો જેવા રાજવીઓમાં વહેંચાઈ જઈ હુકડા હુકડા થઈ રહેલી હતી. તેથી, નળપાનનું સાચું બળ ભમી કે ખીલી થકયું નહોતું. પરંતુ જ્યાં સુધી ખીમ રાણે નળપાન ઉપર પોતાના લોભી વેપારની વૃદ્ધિ નજર નાખતાં નહોતાં, ત્યાં સુધી આ મધ્યયુગીન હકાસતી રાજ્યબંધારણનીતિ નબી ગઈ. ઈ. સ. ૧૮૫૮માં અમેરિકાએ નળપાન પર હાથ નાખ્યો, અને નળપાનમાં તેના રાજ્યકર્તાઓમાં એટલો રાષ્ટ્રપ્રેમ હતો કે તેઓ આથી ચમક્યો અને ભગ્યા. તથા કેવળ દસ વર્ષની અંદર પોતાની આંતરિક ક્રાંતિ કરી લઈ, નળપાન નવા યુગનો એક અખંડ અને સંયુક્ત પ્રબળ દેશ બન્યો.

આ ક્રાંતિમાં ઉપર જણાવેલા રાજવીઓએ જે ભાગ ભજવ્યો તે અત્યારે આપણુ દેશના રાજાઓને ધડાકા ખને એવો છે. નળપાની રાજાઓએ તે વખતે ભહેરનામું પ્રમદ કરી પોતાનાં રાજ્યો એકી સાથે મિઠાડોનાં ચરખામાં ઘસી હતાં. તેમ જ આજના રાજાઓ ને વતે તે સ્વર્ગ દિવની સિદ્ધ એકદમ બરલાઈ બધ.

નળપાનના ઇતિહાસના આ ભાગનો પરિચય આપતા ત્રણ દસ્તાવેજો કમવાર નીચે ઉતારવામાં આવ્યા છે.

—મ—૦]

૧

[શોગૂનનું રાજનામું* રજૂ કરતો ખરીતે, ૮-૧૧-૧૮૪૭]

"નળપાની સામ્રાજ્ય ને વિવિધ પક્ષદાઓમાં ઘટીને પસાર થયું છે, તે તરફ નજર કરતાં આપણે ભેઠીએ છીએ કે, જ્યારે રહેનસાહની સત્તા નજીમ પડી ગઈ ત્યારે રાજ્યના કારભારીઓ સત્તા પચાવી પડ્યા, અને ત્યાર પછી હોગેન (૧૧૫૬-૫૯) અને હીજી (૧૧૫૯-૬૦)ના વખતના આંતરવિમરોને કારણે તે સત્તા લસકરી વર્ગના હાથમાં ચાલી ગઈ. પછીના વખતમાં વળી મારા પૂર્વજ રાજસિંહાસન તરફથી ખાસ કૃપા પ્રાપ્ત. (અર્થાત્ તેમની શોગૂન તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી.) તેમની પછી તેમના વારસદારો કમાનુંમે ૨૦૦ વર્ષથી તે પદે ચાલ્યા આવે છે. જોકે હું વંશપરંપરાથી એ પદ ઉપર આવ્યો છું, પરંતુ ઘણી વાર કાયદાઓનો અધોઅધ અમલ થયો છે, અને શરમ સાથે હું કબૂલ કરું છું કે, આજની પરિસ્થિતિ મારી નાલાયકીને પુરવાર કરી આપે છે. હવે જ્યારે પરદેશી સાથેના સંબંધો રાજાજરોજ વિસ્તરતા જાય છે, તે વખતે જો રાજવહીવટનું સંચાલન એક જ મધ્યસ્થ

કેન્દ્રથી નહિ થાય, તો આખા રાજ્યનું નો પાપો જ ગમી પડીને ભાગી જશે. તેથી, જો જૂની બ્યવસ્થા બદલી નાખવામાં આવે, અને રાજવીવહની સત્તા ઘાદી દરવાજે પાછી સુપરત કરવામાં આવે; તેમ જ દેશની વિચારણાએ વધુ વિસ્તૃત ભૂમિકાએથી ચલાવવામાં આવે અને તે ઉપર પછી શાહી નિજીય માગવામાં આવે; તથા સામ્રાજ્યનું રક્ષણ સંયુક્ત હૃદયોથી અને એકત્રિત પ્રયાસોથી કરવામાં આવે, તો જ આપણે દેશ જગતની ખીજ પ્રજાઓ સમક્ષ પોતાનું માથું ઊંચું રાખી શકે. આપણા દેશ પ્રત્યે આ આપણી એક મુખ્ય ફરજ છે; પરંતુ એ બાબતમાં ખીમને મન ધરાવતા જો કોઈ હોય, તો તેમણે સક્રિય રાજ્ય વિના તે ખુલ્લુંખુલ્લા જાહેર કરવો."

૨

શોગૂનના રાજનામાનાં કારણો

[નળપાની પ્રધાનોએ પરદેશી પ્રતિનિધિઓને જેઠામાં નવેંબર ૧૮૬૭ના રોજ શોગૂનના રાજનામાનાં કારણો બાબત મુસલ કંઈક વિવેચન.]

"નળપાનના ટાપકુને પોતાની રાજપ્રાધીથી અગ્રીસે વર્ષથી પણ વધુ સમયથી પોતાના પૂર્વજો મારફત વંશપરંપરા મળેલી રાજવીવહની સત્તા

૨. આ રાજ્યનો રાજધાન્ય મહાન અધિપતિ થાય છે. નળપાનીઓ 'શોગૂન' મઠે આ રાજ્ય ભૂતા વખતનાં સંધિપત્રોમાં અને સરકારી પત્રવ્યવહારમાં વાપરતા.

૧. 'શોગૂનનો' રાજધાન્ય 'સેનાધિપતિ' થાય છે. પરંતુ નળપાનના રહેનસાહથી એક પચડું જ ઊતરતા બિચા અને નળપાનનો તમામ રાજવીવહ સંભાળનારા અધિપતિ મઠે એ રાજ્ય વચસેલો. મરાઠા ઉત્પતિના પેશ્વા જેવો એ હોતો. શોગૂન એટલે પેશ્વા સમજાયે તો ચાલે.

(જાપાનના શહેનશાહ) મિકાડોને પરત કરવાની નિશ્ચય કર્યો છે. રાજકીય ફેરફારોની આ પહે, લોકોનાં મન ખોટી અવસ્થામાં અને ખાલી તુકડાઓથી ભરખાઈ ન ગય, તે માટે આ વિષેના સંબંધોની નીચે પ્રમાણે સમજૂતી બધા દેશો સમક્ષ રજૂ કરવી એ આવશ્યક માનીએ છીએ.

“એ હજાર વર્ષ પૂર્વે જ્યારે શાહી કુટુંબના પૂર્વજો સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવ્યા, ત્યારે તેઓ જાતે જ દેશની હકૂમત ચલાવતા હતા; તેમની પછી તેમના વારસો પણ તેમ જ કરતા. તે વખતે તેઓ વસ્તુતાએ (તેમ જ નામથી પણ) જાપાનના સર્વાધિપતિઓ જ હતા, અને પછેશોમાં મિકાડોના નામથી ઓળખાતા.

“થોડા વખત બાદ દેશની રીથિત બગડતી ચાલી, અને રાજસત્તા શાહી ખાનદાનની એક દુરની શાખા — કુજવારા ખાનદાનના હાથમાં ચાલી ગઈ. રાજ્ય તે મિકાડો જ ગણાતા, પરંતુ રાજવલીવટમાં તેઓ કશો ભાગ લેતા નહોતા. કુજવારા ખાનદાને રાજસત્તા અમત્યાર કરી ત્યાર બાદ તેના વંશજો મોજશોખ અને ભોગવિલાસમાં પડી ગયા; અને જોકે શાહી દરવાર મુલકી તેમ જ લશ્કરી બંને ફરજો ભેગી જાળવનારા અધિકારીઓના બનેલા મનાતો હતો, પણ ખરી રીતે એ વસ્તુ નામમાત્રે ખરી હતી, અને લશ્કરી સત્તા તો વંશપરંપરા ચાલ્યા આવતા લશ્કરી સેનાપતિઓના હાથમાં જ ચાલી ગઈ હતી. જ્યારે જ્યારે દેશમાં કંઈ ગરબઝ ઊભી થતી, ત્યારે સરકાર તેનો મુકાબલો કરવા અશક્તિમાન નીવડતી. તેથી, જ્યારે બળવાખોરો ઊભા થતા, ત્યારે તેમને પરાસ્ત કરવા માટે સરકાર પેલા વંશપરંપરા ચાલ્યા આવતા લશ્કરી હાકોરો ઉપર આધાર રાખતી. આ લશ્કરી હાકોરો મિનામોટો અને તૈરા જે બે મુખ્ય વંશોમાં વહેંચાઈ ગયેલા હતા. તેઓએ દેશને પણ પોતા વચ્ચે વહેંચી લીધો હતો: મિનામોટોવંશીઓ પૂર્વમાં સત્તા ભોગવતા, અને તૈરાવંશીઓ પશ્ચિમમાં. પછી શાહી વારસદાર બાબત તકરાર પડી, અને આખો દેશ બે હરીફ પક્ષો હેઠળ વહેંચાઈ ગયો. અરે, કુજવારા ખાનદાન પણ પક્ષાપક્ષીમાં પડી ગયું. પ્રથમ તો તૈરાવંશીઓ વિજયી નીવડ્યા, અને તેઓ કુજવારાને હેઠો કબજે કરી બેઠા. તેમણે વીસ વર્ષ દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું. પરંતુ તેઓ બહુ તુમાખીભરી રીતે વર્તતા, અને પોતાની મનસ્વી કારવાઈઓને ઢાંકવા શાહી નામને

પણ દુરુપયોગ કરતા. એ ઉપરથી મિકાડોએ મિનામોટોવંશીઓને પોતાની મદદે બોલાવ્યા અને તૈરાવંશીઓ નાશ કરવાની આજ્ઞા આપી. મિનામોટોવંશીઓએ પોતાના જૂતા દુરમનોનો નાશ કર્યો, અને શાહી ખાનદાનને બચાવી લીધું. શાહી ખાનદાને તેમની તે સેવાના બદલામાં આખા દેશને મિનામોટોની લશ્કરી હાકોરશાહી હેઠળ સોંપી દીધો. આ પ્રમાણે લશ્કરી હાકોર વર્ગ કેટલાંય વર્ષોની ઘટનાઓને પરિણામે સર્વત્ર આગળ આવી ગયો; અને શાહી દરવાર ની. સત્તા તે વર્ગને નિયંત્રણમાં રાખી શકે તેમ ન હોવાથી, દેશના બધા ભાગોમાં લશ્કરી હાકોરો સત્તા ઉપર આવી ગયા. રાજવલીવટમાં તે હાકોર વર્ગના સભ્યો સિવાય બીજા કોઈની કશી અસર કે સત્તા રહ્યાં નહિ, અને તેઓને તે સત્તા રાજસિંહાસનની સેવા, વંશવારસાહક, અને પ્રમ્નનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા દ્વારા મળી હતી. ઈ. સ. ની ગણતરી પ્રમાણે આ ઈ. સ. ૧૨૦૦માં બન્યું. આ પ્રમાણે દાખલ થયેલા રાજકીય પલટો ઘણો મોટો હતો. નવા રાજવલીવટદારને દરબારી ઇલાકાત સેઈ-ઈ-તાર્ઈ જોડવા હતા. તેનું પદ તેને શાહી દરવાર તરફથી બક્ષવામાં આવ્યું હોવાનું, પરંતુ તેની સત્તા આખા દેશ ઉપર ચાલતી. આ પ્રમાણે જાપાનના શહેનશાહ હેઠળની રાજસત્તા ઉપર ટાયફૂનનું આધિપત્ય ઊંચું થયું હતું.

“ત્યાર બાદ, દેશમાં જેને જેને રાજસત્તા અમાન્ય હોય તે તરત જ શોગૂનના અધિકાર ઉપર જ આક્રમણ કરતું, અને આવા આંતરવિગ્રહો લગભગ ચારસો વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યા; મોટા મોટા હાકોરો દેશના બધા ભાગોમાં જાગી ગયા, અને એકબીજા સાથે લડવા લાગ્યા; મિકાડો અને શોગૂન બંને નામના જ સત્તાધારી રહ્યા, અને સામ્રાજ્યની રીથિત, પહેલાં કંડો ન હતી તેટલી પ્રભુપ્ત બની ગઈ.

“આ રીથિત પ્રવર્તતી હતી તે વેળાએ અમારા ટાયફૂનના પૂર્વજ દોશોઝુ આગળ આવ્યા અને લગીરથ પરિશ્રમથી તેમણે આ અધાધૂંધીનો અંત આણ્યો.

“તે વખતના મિકાડોએ દોશોઝુની આ મહાન સેવાઓની કદર કરીને, તેમને શોગૂન તરીકે નીમ્યા, અને દેશની મુલકી તેમ જ લશ્કરી બંધી વલીવટી બાબતે તેમને સોંપી. સેવાઓ જાળવવાની બાબતમાં તે પહેલાંના બધા શોગૂનોને ટપી ગયા. તેમની હકૂમત

પણ તેમની પૂર્વે થઈ ગયેલા બીજા કેઈ પણ શેઠનું કરતાં ઘણી વધારે હતી. પરિણામે, તેમણે, દેશબરમાંથી બધા રજવાડી હાકોરો, કે જેમણે પહેલાં તરવારને બળે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં હકૂમત જમાવી હતી, અને જેઓ સ્વતંત્ર સત્તા ભોગવતા આવ્યા હતા, તેમને યેડોમાં પોતાને મુકામે એકઠા કર્યાં, અને તેમની પાસે પોતા પ્રત્યે વફાદારીના સોગંદ લેવાવ્યા. ઉપરાંતમાં તેમણે આ બધા રજવાડી હાકોરોને તેમના પ્રદેશો ઉપર હકૂમત બધાવાનો તથા છીનવી લેવાનો અધિકાર પણ અખત્યાર કર્યો. આ હકૂમતો પાસ લેખિત ફરમાગથી બહાવામાં આવતી. યેડોમાં ને બધા હાકોરોનાં 'દેહાણી' (મહેલાતો) રચાપવામાં આવ્યાં, અને ત્યાં દર વર્ષે કે દર ત્રીજે વર્ષે આવીને તહેનાત ભરી જવાની પદ્ધતિ પણ દાખલ કરવામાં આવી. સામાન્યમાંના નાનામોટા બધા હાકોરો અને રાજવીઓએ આ આજ્ઞાઓ માથે ચડાવી, અને તેમનો અમલ કર્યો; તેમની સામે પણ વિરોધી અવાજ ન નીકળ્યો.

“આ પૂર્વજના વારસો એક પછી એક કેટલીય પેઢીઓથી આવ્યા આવ્યા છે, અને આ રીતે તેઓ ૨૦૦ વર્ષ કરતાં વધુ સમયથી શાહી દરબારની મંજૂરીથી દેશ ઉપર રાજ્ય કરે છે. બધા હાકોરો અને રાજવીઓ તેમના અમલને માથે ચડાવે છે, તથા લોકો શાંતિથી પોતાના કામબંધા કર્યો જાય છે, અને શાંતિના લાંબા ગાળાનાં સુકળ ભોગવે છે.

“અમે ઉલ્લેખેલા લાંબા ગાળાની શરૂઆતમાં પરદેશી જહાગીરો જાપાન આવતાં, અને જાપાની વહાણો દરિયા ખેડતાં, અને એમ પરદેશી વેપારમાં કસી આવ્યાં પહોંચી નહોતી. પરંતુ અમુક એક પરદેશમાંથી મિશનરીઓ આવ્યા, કે જેઓ કેટલાક બળવાખોર જાપાનવાસીઓ સાથે મસલતો કરવા લાગ્યા, તથા તોફાન બીજું કરવા કાવતરાં કરવા લાગ્યા. દેશની શાંતિ જળજાઈ રહે તે ખાતર, કડક હુકમો બહાર પાડવામાં આવ્યા, એ ધર્મના પ્રચાર સામે મનાઈ કરવામાં આવી, મિશનરીઓને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા, અને અંતે પરદેશી વહાણોને કિનારે આવવાની તથા જાપાની વહાણોને પરદેશમાં જવાની મનાઈ કરવામાં આવી. માત્ર એક કે બે પરદેશી સાથે બ્યાપારની પરવાનગી રાખવામાં આવી, અને તે પણ એકલા નાગાસાકી બંદરે જ. આમ પરદેશી માટે જાપાનનાં બારણાં બંધ કરવાનું પગલું તે સમયના સંજોગોને લઈને અનિવાર્ય બન્યું હતું.

“પરંતુ તાજેતરમાં થોડાં વર્ષ થયાં જાતની પરિસ્થિતિમાં ભારે પલટો આવ્યો છે; અને અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો તરફથી એક એકબીબી આવતાં જાપાનનાં બારણાં ફરી ખુલ્લાં કરવામાં આવ્યાં છે. તે સમયના ટાયફૂન તથા સરકારમાંના એક બે બાગેવાન રાજપુત્રો સમજાયા ગયા કે આધુનિક સમયમાં જ્યારથી માંડીને વરાળથી ચાલતાં વહાણની શોધે બધા દેશોને એકબીબીની નજીક આણી દીધા છે, ત્યારથી પૂર્વના એક ટાપુ-દેશને માટે દુનિયાની બીજી બધી પ્રજાઓ સાથે સંબંધ-બ્યવહારમાં આવવાનો છંકાર કરવો એ અશક્ય છે. તેઓ તેથી (એ એલચીએ રજૂ કરેલ પ્રસ્તાવો સાથે) એકમત થયા, અને પરદેશ સાથે બ્યવહારસંબંધ અને વેપારસંબંધ રચાપવાનું, કરારો કરવાનું, અને ટોશોજીના અમલ દરમ્યાન જે જાતની વરતુરિયતિ હતી તે પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

“દેશના વહીવટમાં આ એક મોટો ફેરફાર હતો, અને જે લોકો જૂની પરિસ્થિતિથી સંતુષ્ટ હતા તેઓ ભારે અસંતુષ્ટ થયા. પરિણામે, 'દેશનાં બારણાં બંધ કરો, અને પરદેશીઓને હાંકી કઢો'—ની ખૂમ બધે સંભળાવા લાગી. ટાયફૂન સરકારે તો સંજોગો અનુસાર વર્તીને ઉપર જણાવેલો (દેશનાં બારણાં પરદેશી માટે ખુલ્લાં કરવાનો) ઉત્તમ અને યથાશોભ્ય નિર્ણય લીધો હતો; પરંતુ જેઓ અસંતુષ્ટ થયા હતા તેઓએ આ પગલાંને લાડપંથી કરી જઈ પરદેશીઓની માગણીને તાળે યઈ જવારૂપ માન્યું. અને તેઓએ શાહી દરબારમાં ટાયફૂનની નિંદા શરૂ કરી, અને એમ જણાવ્યું કે, તેમને સોંપવામાં આવેલી લશ્કરી ફરજમાંથી તે ચૂક્યા છે. શાહી દરબાર વરતુરિયતિ સમજા શક્યો નહિ, અને તેથી નેણે તરત જ તેમની સૂચનાને સ્વીકાર કરી, ટાયફૂનની સરકારને 'પરદેશીઓ સાથેનો બ્યવહાર તોડી નાખવાની આજ્ઞા કરી. પરિણામે પરદેશ સાથે ઘણી ગંદચણો પેદા થઈ, અને વર્ષોની શકાય તેવી મુશ્કેલીઓ બાંધી થઈ. એ બધી બાબતો વિશે તો સર્વ પરદેશી પ્રતિનિધિઓ બરાબર માહિતગાર છે, એટલે તેમનો અહીં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

“અમે શરમ સાથે એ કમૂલ કરીએ છીએ કે, ટાયફૂનની સરકારે પરદેશો સાથે બ્યવહારસંબંધ પુનઃ સ્થાપિત કર્યો ત્યારથી માંડીને તેનાં બધાં પગલાં પૂરેપૂરી રીતે સફળ નીવડ્યાં છે, એમ ન કહી શકાય. તોપણ અમે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે, પરદેશો સાથે કરારનામાં કરનામાં આવ્યાં ત્યારથી માંડીને, જેઓ

દેશનાં બારણાં ફરી બંધ કરવાની હિમાયત કરતા હતા તથા પરદેશીઓ સાથે વિરોધભાવ રાખતા હતા, તેમને ધીમે ધીમે ટપાલી દેવામાં આવ્યા છે, અને કરારનામાંની દરેક કલમનો અમલ કરવાના પોતાના દહ નિશ્ચયમાંથી ટાપકૂન સરકાર કદી ચલિત નથી થઈ.

“દેશનાં બારણાં ખુલ્લાં મૂકવાના નિયમો નિશ્ચિત કરી શકાયા, અને કરારનામાંની બંધી શરતો પૂરી કરી શકાઈ, એ વસ્તુ અરેબર નિઃશંક રીતે એ બીનાને આભારી છે કે, જાપાનના શાસક તરીકે પોતાના પૂર્વજોની પરંપરામાં આજના શક્તિશાળી અને આહોશ તથા મિત્રદત્ત છુદ્ધિશક્તિવાળા ટાપકૂન મિરાજે છે. પરંદેશી પ્રતિનિધિઓ બરાબર જાણે છે કે, આ વર્ષે તે બંધાને તેમણે ઓસાકાના કિલ્લામાં મુલાકાત આપી, ત્યારે તેમણે તેમના પ્રત્યે કેવી હાર્દિક લાગણી દાખવી હતી, કેવી આંતરિક મિત્રતા બતાવી હતી, કરારનામાંની શરતોનું પાલન કરવાની દેટલી કાળજી રાખી હતી; અને આજની રિયતિ ઊભી થઈ શકી ત્યાર પહેલાં પોતાની ટાપકૂન તરીકેની ફરજોને કારણે આવી પડતી દેટલી બંધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામાં આવ્યો હતો તથા તેમને વટાવી જવામાં આવી હતી.

“રાજવહીવટનો આ પ્રકાર કે જેની હેઠળ ટાપકૂન આખા દેશ ઉપર શહેનશાહી એક પદ નીચેના હોદ્દા ઉપર રહીને રાજ્ય ચલાવે છે, તે જાપાનની જ વિશેષતા છે. એ વસ્તુરિયતે અહીંના સંજોગોનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, તથા તે છેલ્લાં છસો વર્ષથી ચાલતી આવેલી છે.

“આ રીતે ધારણ કરવામાં આવેલી હકૂમતને કારણે દેશમાં શાંતિ જળવવાનું શક્ય બન્યું હતું; પરંતુ હવે જ્યારે આખી દુનિયા સાથે સંબંધો સ્થાપિત થઈ ગયા છે, ત્યારે જ નામ હેઠળ એ બધો બ્યવહાર ચલાવવામાં આવે છે તેને કારણે ધણી અગવડ ઊભી થાય છે. ઉપરાંત, આજકાલ, આખા દેશમાં લોકોનાં મન એક પ્રકારની ગૂંચવણેથી રિયતિમાં છે, અને મેળવાળાં નથી, તે બીના પણ સુખ્યત્વે એ જ કારણને આભારી છે. તેથી અમારા સમજી ટાપકૂન આપમેળે જ વિચાર કરીને એ મહાન તથા ગંભીર નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, રાજવહીવટની બંધી સત્તા મિકાકોને સુપરત કરી દેવી, તથા બંધી મોટી મોટી કકરાતોના અગ્રણીઓની એક પરિષદ બોલાવી, વર્તમાન પરિસ્થિતિની પૂરી તપાસ કરી, એવા યોગ્ય રાજવંત્રની સ્થાપના કરવી અને એવું બંધારણ ઘડી

કહ્યું કે જેને જીવિખમાં કસાથી આંચ આવે નહિ, અને આ રીતે દેશને બીજી પ્રગતિ સમક્ષ પોતાનું માથું ઊંચું રાખી શકે તેવી, તથા સમૃદ્ધ અને સજળ બનાવવો.

“વસ્તુરિયતે આ પ્રમાણે કાલને તખ્તે આવી પહોંચી છે. પરંતુ એ ફેરફારથી પરદેશી સાથેના અમારા સંબંધો ઉપર કશી માડી અસર નહિ થાય, અને બધું પહેલાંની પેઠે શાંતિથી અને મેળભરી રીતે ચાલવાઈ જશે, એ વિષે ખાતરી આપવી અમારે માટે બિનજરૂરી છે. ચિંતા કરવાનું કશું જ કારણ નથી.

“પરદેશી સત્તાઓ સાથે કરવામાં આવેલી સંધિઓની બંધી શરતોનું ટાપકૂને પાલન કરેલું છે, અને પરદેશી સાથેના સંબંધોની અગત્ય તે પૂરેપૂરી પિછાને છે. નાનામોટા કાકોરોની જે પરિપદ થોડા વખતમાં મળવાની છે, તેમાં પરદેશોને લગતી બાબતોના સંજોગો સમજાવવામાં આવશે કે તરત જ તે બધા જે કાંઈ કરવામાં આવ્યું છે તેને માન્ય રાખશે. અને દર દર જગ્યામાંથી આઠ કે નવ જગ્યા ટાપકૂનની હકૂમતે બહોશ કાયદાઓ બોળવતા આવ્યા છે એ બીના લક્ષમાં લઈએ, તો, બંધે થોડાક લોકો એવા હોય કે જેઓ જૂની સંસ્ક્રાઓની તરફેણ કરતા હોય, તેમણે તેઓ કાંઈ કાંઈ એવા કાંઈ સંભવ નથી. તેથી કરીને અમે હાર્દિક વિશ્વાસ રાખીએ છીએ કે, પરદેશી પ્રતિનિધિઓ અમારા અભિપ્રાયોને તેમની હરદમેયની મિત્રોચારીભરી રીતે ટેકા આપશે, અને તેમના દેશોએ સૌ લાગતાવળગતાઓની આંખાદી માટે અત્યાર અગાઉ કરેલા પ્રયત્નોની ભાવનાથી, વસ્તુરિયતે જેની છે તેવી જ તેને નિહાળશે.

“અમે ભૂતકાળની હકીકતો વિષે આ ખુલાસો આપવાની હિંમત કરી છે. બીજી બાબતો વિષે, તો અમારા હેવટના કાગળમાં અમે જણાવ્યું છે તે મુજબ, અમને કિઓટોથી જણાવવામાં આવશે કે તરત જ અમે તમને જણ્ય કરશું.”

3

મુખ્ય રાજવીઓનો ગાદીત્યાગ
[પોતાની કકરાતો શહેનશાહને સુપરત કરતો ખરીતો, માર્ચ ૧૮૬૯]

૧. આ ખરીતો સુપરત કરનારા મુખ્ય ચાર કાકોરો (સામુઆ, ચોશિક, હિનેન, અને તોસા)ના દાખલાને અનુસરી વર્ષના અંત સુધીમાં સજ્જ નેટલા કાકોરોએ આ પ્રમાણે પોતાની કકરાતો શહેનશાહને સોંપી દીધી હતી માત્ર પૂર્વ વર્દેના ૧૭ કાકોરો તે વખતે તેમાંથી બાકાત રહ્યા હતા.

“આપના સેવકો આપ નામદારને ઊંઘા આદર-પૂર્વક...નિવેદન કરવાની કૃષ્ટતા કરે છે. મિત્રોડો (શહેનશાહ) ના રાજ્યવીર્ય અંગે એ બાબતો ખાસ અગત્યની છે: (૧) એક જ મધ્યસ્થ સરકાર અને (૨) એક જ સાંવૈજનિક હકૂમત. આપ નામદારના પૂર્વજોએ આ દેશની રચાવના કરી, અને રાજતંત્રનો પાયો નાખ્યો, તે સમયથી માંડીને વિશાળ વ્યાકાશ-માંની તેમ જ દૂરમાં દૂરની હદ સુધીની ખૂબી ઉપરની તમામ વીજે ઉપર પેઢી દર પેઢી શહેનશાહનો માલકીદક રહેલો છે. આ વસ્તુને અમે ‘એક જ મધ્યસ્થ સરકાર’ કહીએ છીએ. તથા કાંઈ પણ બહારની કે જમ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા, — કે જેને હાઈને તેમની જમીનને કારણે લોકોને તાબેદાર રાખવાનું અર્થે કાંઈકે માટે અશક્ય બની જાય, જમીનના નીનામાં નાના હુકામી પણ તેઓ સ્વેચ્છાએ કશી વેતરણ ન કરી શકે, અથવા સામાન્ય પ્રાજન્યોત્તરે એક પણ માણસને પકડીને તેની સાથે જુલમીપણે વર્તી ન શકે, — આ વસ્તુને અમે ‘એક જ સાંવૈજનિક હકૂમત’ કહીએ છીએ.

“પહેલાં, શહેનશાહોની રાજસત્તા પૂરેપૂરી આ સિદ્ધાંત અનુસાર જ ચલાવવામાં આવતી હતી. તેઓ જાતે જ બધો રાજ્યવીર્ય સંભાળતા. રાજસત્તા નામથી તેમ જ વસ્તુતાએ પણ તેમની જ હતી, અને પરિણામે પ્રજા શાંત તેમ જ સંતોષી રહેતી હતી. પરંતુ મધ્યયુગના સમયથી માંડીને રાજતંત્ર સિધ્ધિ યર્થગ્યું, અને શહેનશાહોની હકૂમત રમકડા જેવી યર્થ ગર્ભ. બધા માણસો સત્તા માટે લાંબા લાગ્યા, તથા રાજ્યવીર્યમાં એક પછી એક ઝડપી ક્રમે ફેરફારો થવા લાગ્યા. પરિણામે દેશને અર્ધા ભાગ એવા માણસોના હાથમાં ચાલ્યો ગયો કે જેઓ લોકો તેમ જ મુલક ઉપર આપણુદ અધિકાર ભોગવતા હતા. અતે તે એવી પરિસ્થિતિ આવી રહી કે જ્યાં ત્યાં બખેરા અને ખુનામરડી સિવાય કાંઈ નજરે જ પડતું નહોતું, સરકાર પાસે બચાવ માટે કશું વહીવટી તંત્ર કે અસરકારક સત્તા રહ્યાં ન હતાં, અને તેથી તે આ વસ્તુસ્થિતિનું નિવંજન કરવા અશક્તિમાન હતી. બધે કેકાણે, લાગવગમણ પરંતુ કાંઈ જાતના નીતિસિદ્ધાંત વિનાના માણસો પોતાનો સ્વાર્થ આગળ ધરાવવા ચાલુ અધાધૂધીના મેરજાલ

ઉઠાવવા લાગ્યા, અને નમજા માણસો સખળાઓને શિકાર બનવા લાગ્યા.

“સૌથી વધુ શક્તિશાળી અમીરો ચોદ પંદર પ્રાંતોનો કબજો કરી બેઠા, અને તેથી એકી સત્તાવાળાઓએ પાંચ-પાંચ છ-છ હજાર હથિયારબંધ માણસોની હુકડીઓ ભેગી કરી. એક પછી એક શાગુનો જ્યાં પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યાં મુલક અને લોકો ઉપર કબજો કરવા લાગ્યા, અને આ રીતે પોતાની હકૂમત વધારવા લાગ્યા. અતે મિકાડોની સરકાર બધી સાચી સત્તા ગુમાવી બેઠી, અને આ રજવાડાંની મરજીને જ સંપૂર્ણપણે તાબે યર્થગર્ભ આ રજવાડાંની રાજશાહીની હદધારની આપ-ખુદી ૬૦૦થી વધુ વર્ષ સુધી ચાલી, અને એ ગાળા દરમ્યાન શહેનશાહની હકૂમતના એકા હેઠળ દગાબાજીથી મુલક અને લોકો ઉપર ભારે જુલમ કરવામાં આવ્યો. અને આ બધી કારવાઈએ એ કારણે શક્ય બની કે, લોકો બૂનકાળની પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રજાસિક્ષકોને વગળી રહીને, પ્રજા તરીકે રાજ પ્રત્યે દાખવવા બેઠેલા આદરથી અને નાનમોટા વચ્ચે જે જાતનો સંબંધ હોવા બેઠેલો એની ઉચિત ભાવનાથી દોરાતા હતા.

“રજવાડાંમાંથી ટોકુગાવા વંશનું પ્રચીન ખાન-દાન અને તેના ભાખાતો અર્ધા ઉપરનો દેશ કબજો કરી બેઠા હતા, અને તેના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ નવાં ખાનદાનો ચાલુ ઊભાં થવા કરતાં. અને ટોકુગાવા વંશની અસંખ્ય શાખાઓ માટે એ તો લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી રીતને આધારે આવના દિવસ સુધી એક શિરસો જ બની ગયો છે કે, તેઓને પોતાનો મુલક કે પ્રજા સાચી સરકારના કરમાનથી મળેલાં છે કે નહિ, તે જાનતકે તો ખ્યાલ જ ન કરવો. આ ખાનદાનોના નખીરાઓ સામાન્યપણે એમ જ કહેતા કે, ‘આ અમારી મિલકત અમારા બાપદાદાઓની હારકરી તાકાતથી મેળવેલી છે.’ પરંતુ એ વાતમાં સહેજે શંકા નથી કે, એ એમના બાપદાદાઓએ મળે તો, હારકરો એકાં કરી, શાહી લાંડારો અને ડોહારો લૂટીને, તેમની સંપત્તિ જળાકારે વ્યાંચકી લીધી હતી, અને પોતાના મનોરથો પાર પાડવામાં મોતની સખેનો પણ ખ્યાલ કર્યો ન હતો. લાંડારો અને ડોહારો ઉપર ઘાડ પાઝારાઓ સાંભાન્ય રીતે લૂંટારુઓ કહેવાય છે; પણ લોકોએ મુલક અને પ્રજાને પકાવી લેનારા આ લોકો તરફ કશી શંકા જતાવી નહિ.

“સાચા અને ખોટા વચ્ચેના વિવેક બાબતનો (પ્રશ્નનો) આ મોટાળો ખરેખર ભયાનક હતો.

“આજકાલ છેક જ નવા પ્રકારના રાજ્યતંત્રની સ્થાપના કરવાનો પ્રયાસ ચાલે છે. તે વખતે એક જ મધ્યસ્થ સરકાર અને એક જ સાંવૈજ્ઞિક હકૂમત એ બંને બાબતો પૂરેપૂરી જળવાય તે માટે કાળજી રાખવી જોઈએ. (અમે) આપના સેવકો જે મુશ્કેલી ઉપર રહીએ છીએ, તે મુશ્કેલી આપ નામદારનો છે, અને અમે જે લોકો ઉપર હકૂમત ચલાવીએ છીએ તે પણ આપના પ્રજાજનો છે. એ મુશ્કેલી કે એ પ્રજાજનો એ બેમાંથી એકે (અમે) આપના સેવકોની માલિકીનાં નથી

“(અમે) આપના સેવકો તેથી કરીને આપ નામદારને વસ્તીનાં બધાં દફતરો સુપરત કરવાની આદરપૂર્વક રજા માગીએ છીએ, અને આપ નામદાર દરેક બાબતમાં આપને ચોચ લાગે તે રીતે વર્તો એવી આજ્ઞા કરીએ છીએ. જે કાંઈ આપનું જોઈએ તે આપ આપજો, અને જે કાંઈ લઈ લેવું જોઈએ

તે આપ લઈ લેજો. આપ નામદારને આ ખરીતો નિવેદન કરનાર . . . રાજ્યસેના મુશ્કેલી અને પ્રજાજનોની બાબતમાં આપ નામદારને જરૂરી લાગે તેવાં શાહી ફરમાનો કાઢવાની (અમે) આપના સેવકો વિનંતિ કરીએ છીએ. (અમે) એવી પણ અરજ કરીએ છીએ કે, બધા કલ્પદાઓ, બધાં ફરમાનો, અને લશ્કરી પોશાકો તથા સજ્જત સુધીના પણ બધા લશ્કરી હુકમો મધ્યસ્થ સરકાર જારી કરે; જેથી કરીને રાજકારભારની નાની અને મોટી બધી બાબતો એક જ વડીસભા વડે નહીં થાય. આ પ્રમાણે રાજસત્તા નામથી અને વસ્તુતાએ સાચી બનશે, અને આ દેશ બીજી પરદેશી રાજસત્તાઓ સાથે સમાન પાવરીનો બનશે.

“આપના સેવકો શહેનશાહની સરકાર ઉપર આજની કટોકટીની ધડીએ જે ગંભીર જવાબદારીઓ આવી પડેલી છે તેમાં ભાગ ઉઠાવવા તૈયાર છે. એ બાબતે જ તેમને ‘તેમના ગાંધા અભિપ્રાયો આપ નામદારની વિચારણા માટે નિવેદિત કરવા પ્રેર્યા છે.”

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

[ગૂ. વિ. ના મહામાત્ર તરફથી નીચેની બહેરાત મળી છે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે:—]

૧

વિનિત પરીક્ષા

“ધણાય વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ કારણોને લીધે મેટ્રિક થતા પહેલાં ભણવાનું છોડી દે છે. તેમને જો ધેર બેઠાં તૈયારી કરી ચોચ પરીક્ષામાં બેસવાની સમય મળે તો તેઓ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય છે. તેવા અનેક યુવકો માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ‘વિનિત’ (મેટ્રિક) કક્ષાનો એક સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે, તે પ્રમાણે તૈયારી કરીને કાંઈ પણ વિદ્યાર્થી તેની પરીક્ષા આપી શકશે. તેને એનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે. અને બીજી વિદ્યાપીઠના મેટ્રિકની માફક તેઓ પણ શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશને લાયક ગણાશે.

આ સાલની વિનિત પરીક્ષા ૧૦ મી જૂનના અરસામાં લેવામાં આવશે, અને તે માટેનાં અરજપત્રો તા. ૨૦ મી મે, ૧૯૪૮ સુધી સ્વીકારવામાં આવશે.”

૨

શ્રી મં. દે. સમાજસેવામહાવિદ્યાલય

“જઈ, સાક્ષી શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા

મહાવિદ્યાલય ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેનું નવું વર્ષ તા. ૨૮ મી જૂન, ૧૯૪૮ થી શરૂ થશે. તેમાં દાખલ થયા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની વિનિત પરીક્ષા અગર બીજી વિદ્યાપીઠની મેટ્રિક પરીક્ષા પસાર કરેલી હોવી જોઈએ અને તેની પ્રવેશિક પરીક્ષા આપવી જોઈએ. તે માટેની અરજ તા. ૧૨-૬-૪૮ સુધીમાં કરવાની છે. વિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો છે. તે દરમિયાન સમાજવિદ્યાના જુદા જુદા વિષયોના અધ્યયન ઉપરાંત પોતાની પસંદગીનાં એવાં ક્ષેત્રોમાં પ્રત્યક્ષ તાલીમ લેવાની હોય છે. અભ્યાસને અંતે પરીક્ષા પાસ કરનારને ‘સમાજવિદ્યા વિશારદ’ની પદવી આપવામાં આવશે.

“આ વિદ્યાલય તથા ઉપર દર્શાવેલી વિનિત પરીક્ષાની માહિતી અલગ અલગ છાપવામાં આવી છે. તે દરેક માટે ત્રણ ત્રણ આનાની ટિકિટો બીડીને ‘શ્રી. મહામાત્ર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯’ એ સરનામે લખવાથી જરૂરી માહિતી મોકલવામાં આવશે.”

નિર્ગ્ન્ય-સંપ્રદાય*

[વર્ષ ૬, અંક ૧૧ થી ચાલુ]

આ નિર્ગ્ન્યના પૂર્વાર્ધમાં જૈન આચાર્યોમાં મળતા, માસમત્યાદિ સામિપ આહારને લગતા ઉલ્લેખો બાબત પંડિતશ્રીએ ઐતિહાસિક તેમજ દુલભાત્મક દ્રષ્ટિએ 'દક્ષિણ' કથાઓ હતી હવે આ ઉત્તરાર્ધમાં તે જૈન ધર્મના બીજા કેટલાક પ્રાચીન આચાર્યોના પર ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિપાત કરે છે.

૨. સ્વસ્ત્રપાણું કે દિગ્બરપાણું ?

બૌદ્ધ પિટકોમાં (પ્રાચીન સાસ્રર્ધોમાં) રચેલે રચેલે કોઈ ને કોઈ પ્રસંગે 'નિર્ગ્ન્ય જ્ઞાતપુત્ર' (નિર્ગંઠ નાતપુત્રો) તથા 'એકવસ્ત્રધારી નિર્ગ્ન્યો' (નિર્ગંઠા વસ્ત્રધારી) એવા ઉલ્લેખો મળે છે.† સંસ્કૃતમાં જેવા પ્રાચીન જૈન આચાર્યોમાં (૧. ૨. ૩. ૨૨) મહાવીર ભગવાનને 'જ્ઞાતપુત્ર' (જ્ઞાતવંશી ક્ષત્રિય) કહેવા છે, તથા આચાર્યશ્રુતના અતિપ્રાચીન પ્રથમ શ્રુતસંધર્મમાં ('વિગ્રહાધ્યયન') વસ્ત્ર વગરના તેમજ એકવસ્ત્રધારી નિર્ગ્ન્ય (જૈન સાધુઓ)ના આચારની પણ વાત આવે છે. છતાં મહાવીરના જીવનની યર્ષા કરતા આચાર્યશ્રુતના નવમા અધ્યયનમાં પણ મહાવીરના શુદ્ધચાતુર્થ વર્ણન કરતી વખતે કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેમણે રાજાત્વમાં એક વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું, પરંતુ અમુક સમય બાદ તેના ત્યાગ કરી, તે 'અચેલક' (નિર્ગ્ન્ય-દિગ્બર) બન્યા હતા. મહાવીર પાર્શ્વનાથની પરંપરામાં જ દીપ્તા લીધી હતી, અને તેથી રાજાત્વમાં એક વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું; એ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે, પાર્શ્વનાથની પરંપરામાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો આચાર હતો.

પરંતુ, આપણી સામે પ્રશ્ન તો એ છે કે, વસત્રહિત રહેવાપણું (સ્ત્રિજનન) મહાવીર ભગવાને જ નિર્ગ્ન્ય-પરંપરામાં પહેલપહેલું દાખલ કર્યું કે, પહેલાંની પાર્શ્વનાથની પરંપરામાં પણ તેવો આચાર હતો જ, કે જેને મહાવીરે કમચાલ સ્વીકાર્યો? હવે ઉત્તરઅધ્યયન સૂત્રમાં (૨૩, ૧૩) કેશી-ઔતમ સંવાદમાં પાર્શ્વનાથની પરંપરાના પ્રતિનિધિ કેશી દ્વારા મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ઔતમ

* લક્ષણ: લેખક, પંડિત શ્રી. સુખલાલજી સંઘવી; પ્રકાશક, શ્રી જૈન સંસ્કૃતિસંશોધન મંડલ, પો. બો. બનારસ ડિવિઝન યુનિવર્સિટી. પૃ. ૨૮; કિં. ૦-૧-૦.

+ મક્ષિમ્મ ૦ સુત ૫૬; ચતુલ્લ ૦ વો. ૩, પૃ. ૩૮૩

× જેનો ૨૪ તીર્થંકરો માને છે, જેમાં છેલ્લા મહાવીર છે. પાર્શ્વનાથ તેમની પહેલાંના ૨૩મા તીર્થંકર છે. તે ઈ. સ. પૂ. ૬૨૭માં કાશીમાં જન્મ્યા હતા કહેવાય છે તે પહેલાંના તીર્થંકરોનો સમય ઐતિહાસિક કાળગણનાની મર્યાદા એજાંબી જતો કહેવાય.

પાસે એ પ્રશ્ન મૂકવામાં આવ્યો છે કે "કમચાલ મહાવીરે તો 'અચેલક' (વસ્ત્ર-વગરનો) ધર્મ કહ્યો છે, અને પાર્શ્વનાથે 'સચેલ' (વસ્ત્ર સાથેનો) ધર્મ કહ્યો છે. જો બંનેનો ઉદ્દેશ એક જ છે, તો પછી બંને જિનોના ઉપદેશમાં આવે તદ્દાવત કેમ ?" આ પ્રશ્ન ઉપરથી ૨૫૪ જણાય છે કે, પ્રશ્ન પૂછનાર કેશી અને ઉત્તર આપનાર ઔતમ એ બંને આ બાબતમાં તો એકમત હતા કે, નિર્ગ્ન્ય-પરંપરામાં અચેલ ધર્મ (વસ્ત્રહિત આચાર) ભગમહાવીરે જ ચલાવ્યો. ઇતિહાસ પણ એમ જ કહે છે કે, ભગમહાવીર પહેલાંના ઐતિહાસિક યુગમાં નિર્ગ્ન્ય-પરંપરાનું કેવળ સચેલ (સવસ્ત્ર) સ્વરૂપ જ હતું.

પછી ભગમહાવીરે જ્યારે નિર્ગ્ન્યપણાનો આચાર દાખલ કર્યો, ત્યારે તેમના બાહ્ય આધ્યાત્મિક બક્ષિતવધી ખેત્યાઈને પાર્શ્વનાથપરંપરાના તેમ જ નવા અનેક નિર્ગ્ન્યો 'અચેલક' (વસ્ત્રધારી) પણ બન્યા. તેણે પાર્શ્વનાથની પરંપરામાં એક વર્ગ એવો પણ હતો કે જે મહાવીરના શાસનમાં આવવા તો માગતો હતો. પણ તેને સર્વેષા અચેલત્વ (નિર્ગ્ન્યપણું) પોતાની શક્તિ બદાલ લાગઈ હતું. તે વર્ગની શક્તિ, અશક્તિ અને પ્રામાણિકતાનો વિચાર કરીને ભગમહાવીરે અચેલત્વ (નિર્ગ્ન્ય-પણા)નો આદર્શ રાખવા હતા, સ્વસ્ત્રપણાનું મર્યાદિત વિધાન કર્યું, અને પોતાના સંપદને પાર્શ્વનાથીય પરંપરા સાથે જોડવાનો રસ્તો ખુલ્લો કર્યો. આમ ભગમહાવીરના સમયમાં નિર્ગ્ન્ય-પરંપરાનાં 'સચેલ' અને 'અચેલ' એવાં બંને ૨૫ સ્થિર યર્ગાં, અને સચેલમાં પણ એકસાલક (એકવસ્ત્ર-સર્વવર્ણપણું) જ ઉત્તમ આચાર મનાયો.

ભગમહાવીરના સમયમાં અથવા થોડા સમય બાદ સચેલત્વ અને અચેલત્વના પક્ષપાતીઓમાં કંઈક ખેત્યાતાણી અથવા પ્રાચીનતા-અર્વાચીનતાના સુદો ઉપર વાદવિવાદ થવા લાગ્યો. ત્યારે ભગમહાવીરે અથવા તેમના સમગ્રમંદીન શિષ્યોએ સમાધાન કર્યું કે જુદા જુદા અધિકારીની દ્રષ્ટિએ જને આચાર હીક છે; અને જોકે પ્રાચીનતાની દ્રષ્ટિથી તો સ્વસ્ત્રપણું જ શુભ્ય છે, તો પણ નિર્ગ્ન્યપણું નવીન હોવા છતાં પણ શુભદ્રષ્ટિથી શુભ્ય છે.

પરંતુ એ સમાધાન પાછું ભગમહાવીરની પછી લગભગ બેસાઈસદીએ વર્ષ સુધી બરાબર ચાલતું રહ્યું. પછી, જને પક્ષોમાં અભિનિવેશ અને ખેત્યાતાણુને કારણે નિર્ગ્ન્ય-પરંપરામાં એવી વિકૃતિઓ આવી કે જેને લઈને પછીના સમયનું નિર્ગ્ન્ય-સાહિત્ય પણ એ સુદાની બાબતમાં વિકૃત બેઠું જ થઈ ગયું છે.

૩. તપ

બૌદ્ધ પિટકોમાં અનેક ઠેકાણે 'નિર્ગ્ન્ય' શબ્દ સાથે 'તપસવી' (તપસ્વી), 'દીર્ઘતપસવી' (દીવતરસી) એવાં

વિરોધ પણ આવે છે. એ જ પ્રમાણે કેટલાંક બૌદ્ધ સૂત્રોમાં રાજગૃહી આદિ સ્થાનોમાં તપસ્યા કરતા નિર્મચીનો વર્ણન છે, અને પુદ્ગલ તથાગત શુદ્ધ દ્વારા કરવામાં આવેલી નિર્મચીનો તપસ્યાની દીક્ષા પણ છે. (મઘ્ઠિમ્મ ૦ સુ. ૫૬, તથા ૧૪.) જેન આગમેમાં પણ આચારોમ્મુત્તરા પ્રથમ કુતરસંધર્મા બં મહાવીર ઉત્તર તપસ્યાનાં વર્ણન છે; તે ઉપરાંત આગમોના સર્વ પ્રાચીન યોગમાં ન્યાં કયાંક કોઈએ પ્રમત્તયા (દીક્ષા) લીધાનું વર્ણન આવે છે, ત્યાં સરસ્વતમાં જ આપણે જોઈએ છીએ કે, તે દીક્ષા લેનાર નિર્મચ તપ જ આવરવા લાગે છે.

૫મા બં મહાવીર પાર્શ્વનાયની નિર્મચપરપરામાં જ દીક્ષા લીધી હતી, અને દીક્ષાની સરસ્વતી જ તે તપ વરૂં ચૂક્યા હતા તે ચાદ રાખીએ, તો પાર્શ્વનાયની પરપરાને યુક્તિએ પણ તપ તરફ જ દતો, તેની ખબર આપજુને પડી નહીં છે. બં પાર્શ્વનાયનું ને જીવન જૈન યોગમાં વર્ણવેલું છે તે જોવાથી પણ આપણે એ જ કહી શકીએ છીએ કે, પાર્શ્વનાયની પરપરા પણ તપશ્ચર્યાપ્રધાન જ હતી અને એ વાતનો પુરાવો આપણને બીજા વરૂંથી પણ મળી આવે છે. ન્યાં બુદ્ધ પોતાના પૂર્વજીવનનું વર્ણન કરતી વખતે અનેકવિધ તપસ્યાઓની નિઃસારતા પોતાના શિષ્યો આગળ વર્ણવી છે (મઘ્ઠિમ્મ ૨૬), ત્યાં નિર્મચીનો તપસ્યાનો પચ્ચ નિર્દેશ કર્યો છે. બુદ્ધે શાતપુત્ર મહાવીર પહેલાં જ જન્મ લીધા હતા, અને શુદ્ધત્યાગ કરી તપસ્વી-માર્ગ સ્વીકાર કર્યો હતો. તે સમયમાં પ્રચલિત અન્યાન્ય ધર્મોની પેઠે બુદ્ધે નિર્મચ ધર્મનો પણ થોડા સમય માટે સ્વીકાર કર્યો હતો, અને પોતાના સમયમાં પ્રચલિત નિર્મચ તપસ્યાનું આચરણ પણ કર્યું હતું. તેથી જ ન્યારે બુદ્ધ પોતાના પૂર્વઆચરિત તપસ્યાઓનું વર્ણન કરે છે, ત્યારે તેમાં આવેલું નિર્મચ તપસ્યાઓનું સ્વરૂપ પણ આવે છે, ને હવે જૈન ધર્મો અને જૈન પરપરા સિવાય બીજા કયાંક જોવા નથી મળતું મહાવીર પહેલાંની ને નિર્મચનપરપરાનું બુદ્ધે અગ્રહાન કર્યું હોય, તે તપસ્યા પાર્શ્વનાયની પરપરા સિવાય બીજા કોઈ નિર્મચપરપરાની હોવાનો સંભવ નથી. કારણ કે મહાવીર તો ત્યારેથીજ પણ ન હતા, અને બુદ્ધના જન્મસ્થાન કપિલવસ્તુથી માંડી તેમની સાધનાનાં સ્થળ રાજગૃહી, ગયા, કાશી વગેરેમાં પાર્શ્વનાયીય નિર્મચ પરપરાનું જ નિર્વિવાદ અસ્તિત્વ અને પ્રાધાન્ય હતું.

આ ઉપરાંત એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે, બોજામાં બોજું પાર્શ્વનાયી માંડીને તો નિર્મચપરપરા તપપ્રધાન જ રહી છે. હવે અહીં આપણી સામે એ પ્રશ્ન આવે છે : એક તો એ કે, બુદ્ધે વારંવાર નિર્મચ તપસ્યાઓનો ને વિરોધ યા તો ખંડન કર્યો છે, તે કેટલે દરજ્જે સાચાં છે, અને બીજો એ કે, મહાવીરે પૂર્વપ્રચલિત નિર્મચ તપસ્યામાં કોઈ વિરોધનો લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે નહિ.

૧. નિર્મચ તપસ્યાનું ખંડન કરવા પાછળ બુદ્ધની કઈ કારણભૂતિ એ જ રહી છે કે, તપ એ કાપકતેરા છે, દેહદમન માત્ર છે. તેના દ્વારા દુઃખસહન કરવાનો અભ્યાસ વધે છે, પરંતુ તેનાથી કોઈ આધ્યાત્મિક સુખ કે ચિંતશુદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી થતાં નિર્મચપરપરા પણ દેહદમન અથવા કાયકતેરો ત્યાં સુધી જ સાર્થક માને છે કે, ન્યાં સુધી તેનો સંબંધ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ સાથે હોય. તો પછી બુદ્ધે તેનો વિરોધ કેમ કર્યો, એ પ્રશ્ન સહેજે થાય છે. બુદ્ધને ન્યારે ઉચ્ચ દેહદમનથી સંતોષ ન થયો, ત્યારે તેમણે તેને એક અંતિમ છેડા કહીને છોડી દીધું, અને ધ્યાનમાર્ગ, નૈતિક જીવન તથા પ્રજ્ઞા ઉપર જ મુખ્ય ભાર મૂક્યો. તેમને તે દ્વારા આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થયું, અને તે તત્ત્વ ઉપર પોતાનો નવો સંબંધ તેમણે સ્થાપિત કર્યો. પરંતુ સામાન્ય જનતા સ્વચ્છર્યા દોવાથી બાહ્ય ઉચ્ચ તપ અને દેહદમન વડે સહેલાઈથી તપસ્વીઓ તરફ ખેંચાય છે. પાર્શ્વનાયની પરપરાના અનુયાયીઓને તપસ્યાનો સંસ્કાર જન્મસિદ્ધ હતો, અને મહાવીર તથા તેમના નિર્મચર્યાયી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા દ્વારા સાધારણ જનતા અનાયારો જ નિર્મચો પ્રત્યે મૂકતી હતી; અને તથાચરણ પ્રત્યે બુદ્ધનું દીર્ઘ વલણ દેખી તેમને પ્રશ્ન કર્યા કરતો હતો કે આપ તપમાં કેમ નથી માનતા, જ્યોનોને બધા શ્રમણો તપ ઉપર ભાર મૂકે છે ત્યારે પોતાના અસિપ્રાય સામેનો આક્રમક દૂર કરવા માટે બુદ્ધને તપમાર્ગની કડક દીક્ષા કરવી પડી હોય એ બનવા ભ્રમ છે. અને તે દીક્ષામાં તે સફળ થઈ શકે શકે, કે ન્યારે તે બતાવે કે તપ કેવળ કષ્ટમાત્ર છે. તે સમયે અનેક તપસ્વી-માર્ગ એવા પણ હતા કે જેઓ કેવળ બાહ્ય વિવિધ કલેશોમાં જ તપની ઘટિત્રી સમજતા. તે બાહ્ય તપોમાર્ગની નિઃસારતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો બુદ્ધે કરેલું તપસ્યાનું ખંડન અર્થાર્થ છે; પરંતુ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ સાથે સંબંધ રાખનારી નિર્મચ તપસ્યાઓનો બુદ્ધે ને ખુલ્લુંચુલ્લો અનેક વાર વિરોધ કર્યો છે, તેનો અર્થ એટલો જ સમજવો જોઈએ કે તેમણે તેના ઉચ્ચ બાહ્ય તપ જેટલા અંશ તરફ જ લક્ષ રાખીને તે કર્યો છે; અને જેન ધર્મોમાં આવતાં કેટલાંક વર્ણનોને આધારે (ઉત્તર ૧૦ ૧૭) આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, બધા જ નિર્મચ તપસ્વીઓ એવા ન હતા કે જેઓ પોતાના તપ અથવા દેહદમનને કેવળ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિમાં જ સરિતાઈ કરતા હતા.

૨ બીજા પ્રશ્નો જવાબ આપજુને જૈન આગમોમાંથી જ મળી નહીં છે. બુદ્ધની માફક મહાવીર પણ કેવળ દેહદમનને જીવનનું હૃદય સમજતા ન હતા. કારણ કે, એવા અનેકવિધ ધૈર્ય દેહદમન કરનારાઓને બં મહાવીરે તાપસ અથવા મિથ્યા તપ કરનારા કહ્યા છે. (ભગવત ૩.૧; ૧૧.૯) મૂળ પાર્શ્વનાયની પરપરા પણ તપસ્યાની બાબતમાં માત્ર દેહદમન અથવા કાયકતેરાપ્રધાન હોવાને બદલે

આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ તરફ લક્ષ્ય રાખનારી જ હતી. પરંતુ કાળના પ્રવાહમાં પડીને અને માનવસ્વભાવની નિર્બળતાને આધીન થઈ એ પરંપરા, આજની મહાવીરની પરંપરાની માફક — મુખ્યત્વે દેહદમન તરફ જૂઠું ગઈ હતી, અને તેનું આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય બાળ્યે જ રહી ગયું હતું. બંન્ન પહાવીરે ક્યું તે એટલું જ કે, તે પરંપરાગત સ્કૂલ તપનો સંબંધ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ સાથે અનિવાર્ય રૂપે ભેડી દીધો, અને નહેર ક્યું કે, સર્વ પ્રકારના કાયકલેસ, ઉપવાસ આદિ શરીરેન્દ્રિયનું દમન કરનારાં ને તપ છે, તે ‘બ્રાહ્મ’ તપ છે; ‘આંતરિક’ નથી. (ઉત્તરાં ૩૦.) આંતરિક અથવા આધ્યાત્મિક તપ તે બુદ્ધિ જ છે, કે ને આત્મશુદ્ધિ સાથે અનિવાર્ય સંબંધ રાખે છે, અને ધ્યાન-જ્ઞાન આદિરૂપ છે. તેથી કરીને એમ કહી શકાય કે, તપોમાર્ગમાં મહાવીરનો ખાસ ફાળો છે, અને તે એ કે, કેવળ શરીર અથવા ઇન્દ્રિયોના દમનમાં સમાઈ જતા તપ સંપન્નના અર્થનો અધ્યાત્મિક શુદ્ધિમાં ઉપયોગી બેલા બધા ઉપયોગી મુદ્દી તેમજ વિસ્તાર કર્યો. એ કારણે જ જૈન આગમોમાં ઉચ્ચેષ્ઠયથે આશ્વંતર અને બ્રાહ્મ એમ બંને પ્રકારનાં તપોનો સાથેસાથે જ નિર્દેશ આવે છે.

આમ, બુદ્ધે તપની પૂર્વપરંપરાનો લ્લાગ કરી, ધ્યાનસમાધિની પરંપરા ઉપર જ અધિક ભાર મૂક્યો, ત્યારે મહાવીરે પૂર્વપરંપરા ઊડાયા વિના તેની સાથે આધ્યાત્મિક શુદ્ધિનો સંબંધ ભેડીને જ ‘ધ્યાનસમાધિના માર્ગ’ ઉપર ભાર મૂક્યો. ભેડે, આને બુદ્ધના દેહદમનનો વિરોધ બોદ સંધમાં મુક્યમારતામાં પરિણત થયો છે; ત્યારે મહાવીરનું બ્રાહ્મ તપોજ્ઞાન જૈન પરંપરામાં કેવળ દેહદમનમાં પરિણત થયું છે. પરંતુ તે તે જનસમુદાયની પ્રકૃતિનો સ્વભાવિક હોય છે, નહિ કે મૂળ પુરુષોના આદર્શનો દોષ.

૪. આચારવિચાર

બુદ્ધે પોતાના પૂર્વજીવનનું વર્ણન કરતી વખતે અનેકવિધ આચારોનું વર્ણન ક્યું છે, કે જેમનું તેમજ પોતે આચારજ્ઞ ક્યું હતું. તે આચારોમાં અનેક આચાર એવા છે કે જે કેવળ ‘નિર્મલ પરંપરામાં જ જાણીતા છે; અને આને પણ તે બધા ‘આચારાંશ્ર, ‘દશવૈકલિક’ આદિ પ્રાચીન જૈન સૂત્રોમાં નિર્મલોના આચાર વરીકે વર્ણવેલા છે. (જેવા કે નન્દવત; સામે લાવીને આપેલી બિજ્ઞા, પોતાને ઉદેશીને બનાવેલી બિજ્ઞા તથા નિર્મલજ્ઞની બિજ્ઞાનો અસ્વીકાર; ને. વાસલમાં રસોઈ રાંધી હોય તેમાંથી સીધી આપેલી બિજ્ઞાનો અસ્વીકાર; ગર્ભિણી સ્ત્રીએ, કે ‘જાળકને ધવરાવતી સ્ત્રીએ આપેલી બિજ્ઞાનો અસ્વીકાર; ઉત્સવ, મેળા વગેરે પ્રસંગે કરેલાં સામુદાયિક જમણવારની બિજ્ઞાનો અસ્વીકાર; અ્યાં વચમાં ફરતા નેનું ‘પ્રાણી આશરો દેખું રહું હોય કે માખીએ બળબળતી હોય તેવા રચળની બિજ્ઞાનો અસ્વીકાર; ઇ.) બોદ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા એ

આચારો (દીપ્ત મહાસીદ્ધાંત સુત્ર ૮) સાથે જૈન ‘આગમોમાં વર્ણવેલા નિર્મલ આચારોને સરખાવી ભેડેનું તે એ બાબતમાં સંદેહ નથી રહેતો કે બુદ્ધની સમકક્ષીન નિર્મલ પરંપરાના તે જ આચાર હતા જે આજે પણ અશરણ સ્કૂલોએ જૈન પરંપરામાં લેવામાં આવે છે એવું જરૂર કહી શકાય કે, એકામાં એકા પાર્શ્વનાયકી માંડીને આખી નિર્મલ પરંપરાના આચાર એકસરખા જ ચાલ્યા આવે છે.

૫. ચાર ‘ચાર’ (ચતુર્થાંશ)

બોદ ગ્રંથોમાં (દીપ્ત મુન્દર; સંયુક્ત પુ. ૧. ૧૧) મહાવીરની મુલાકાત લઈ આવેલા કેટલાક (અનતરાત — કુલિક, નિકં વગેરે લોકો બુદ્ધ સમક્ષ મહાવીરનું વર્ણન કરતાં એમ જણાવે છે કે, તે ‘ચતુર્થાંશ’ એટલે કે ચાર મહામતમાં માને છે અર્થાત્ બુદ્ધના સમયમાં અથવા તેમની પછી (બોદ પિટકોએ પોતાનું અંતિમ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત ક્યું) લાં મુદ્દી) પણ બોદ પરંપરા મહાવીર અને મહાવીરના અન્ય નિર્મલોને ચાર મહામતધારી તરીકે જ ઓળખતી રહી હતી. જૈન આગમોમાં સદ્બ્રાહ્મચરણાત્ કેટલાક પ્રાચીન થર એવા સુરક્ષિત રહી ગયા છે, (જુઓ ‘લગવતી સૂત્ર’ તથા ‘ઉત્તરાંધ્યયન સૂત્ર’) જે ઉપરથી જણાય છે કે પાર્શ્વનાયકી પરંપરાના નિર્મલો ચાર મહામત જ ધારણ કરતા; તેમના ધણીએ પછીથી મહાવીરનું સાસન સ્વીકારીને પાંચ મહામત ધારણ કર્યાં. ચારના સ્થાનમાં પાંચ મહામતની સ્થાપના મહાવીરે કેમ કરી તથા કયારે કરી એ પણ ઐતિહાસિક સવાલ છે. બગવાન પાર્શ્વનાયકે અદ્વિસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ આ ચાર મહામતો (ચારો)ની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી; પરંતુ પછી ધીમે ધીમે નિર્મલ થરપરંપરામાં એની સિધિલતા આવી ગઈ કે, કેટલાક નિર્મલો ‘અપરિગ્રહ’ મતનો અર્થ માત્ર ‘ધનનો સંગ્રહ કે માલકી ન કરવાં’ એટલા જ કરી, સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કે પરિગ્રહ કરવાની બાબતમાં કશો વધિ ન સંમજવા લાગ્યા આ સિધિલતા દૂર કરવા મહાવીરે પાંચમા બ્રહ્મચર્ય મતને અપરિગ્રહ મતથી જુદું પાડીને નિર્મલો આ બીનાને આભાસ આપણને ઉત્તરાંધ્યયન સૂત્રના કરી-ગૌતમ સંવાદમાં મથારેપ મળે છે.

આમ છતાં બોદપરંપરા તે મહાવીરે કરેલા આ નવા મુકારાથી અપરિચિત રહીને, કે પ્રાચીન માન્યતા મુજબ તેમને ચાર મહામતવાળા નિરખવાનું જ ચાલુ રાખીને નિર્મલોને અને મહાવીરને ચતુર્થાંશ-મુક્રા જ કહેતી રહી અહીં એક પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે, મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય રૂપે નવું જ મત રચાયું, કે બીજી કોઈ પરંપરામાં પ્રચલિત તે મતને નિર્મલ થરપરંપરામાં વખલ ક્યું? સાંખ્યયોગ થરંપરાના પ્રાચીન યુગમાં તથા સ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં આપણને અદિતિના વગેરે પાંચ ચારો-મહામતોનું વર્ણન મળે છે. તેથી નિર્મલ પૂર્વક એમ નથી કહી શકાતું કે, પહેલાં મેણે પાંચ મહામતમાં બ્રહ્મચર્યને સ્થાન આપ્યું.

૧. ઉપોસથ-પોષધ

વર્તમાન સમયમાં જૈનપરંપરામાં પોષધ પ્રતનું આવ-
સ્થ પ્રચલિત છે. એ પ્રત ગૃહસ્થોનું છે; અને સ્ત્રી તથા
પુરુષ બંને તેને ગ્રહણ કરે છે. એ પ્રત ગ્રહણ કરનાર કઈ
એકાંત સ્થાનમાં કે ધર્મ સ્થાનમાં જઈ, પોતાની મુખે કે
શક્તિ અનુસાર, એક, બે કે ત્રણ દિવસ વગેરેની સમયની
મર્યાદા બાંધીને, દુન્યવી બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી, માત્ર ધાર્મિક
જીવન વ્યતીત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તે ઇચ્છે તો દિવસમાં
એક વાર બિશાની રીતે ખાનપાન લાવીને ખાઈ-પી શકે
છે, અથવા સર્વ થા ઉપવાસ પણ કરી શકે છે. તે ગૃહસ્થ-
યોગ્ય પહેરવેશ છોડીને સાધુના પહેરવેશ પણ ધારણ કરે
છે. ટૂંકમાં, પોષધપ્રત લેનારો એટલા સમય માટે સાધુ
જીવનનો ઉદ્દેશવાર બની ન્ય છે.

આ પ્રત બાળત આપણે એકે એકે એ પ્રશ્નો વિચારવા
માગીએ છીએ કે, (૧) બ૦ મહાવીરની સમક્ષીન તથા
પૂર્વકાલીન નિર્મયપરંપરામાં પોષધ પ્રત પ્રચલિત હતું કે
નહિ? અને બે હર્ષ, તો તેનું સ્વરૂપ શું હતું? (૨) બીજા
વગેરે બીજા શ્રમણપરંપરાઓમાં પોષધનું સ્થાન શું હતું?
(૩) પોષધપ્રતની ઉત્પત્તિનું મૂળ શું છે?

(૧) ઉપોસઠકશા નામના અંત્યુત્તરમાં મહાવીરના દસ
મુખ્ય શ્રાવકોનું જીવનચરિત્ર આવે છે. તેમાં આનંદ વગેરે
ગાંધા શ્રાવકોએ પોષધશાળામાં જઈ પોષધપ્રત લીધાનું
વર્ણન આવે છે. ભગવતી રૂપ શતક ૧૨, ૭૦ ૧ માં મહા-
વીરના પાકા શ્રાવક એવા રાંપશ્રાવકનું જીવનચરિત્ર આવે
છે; તેમાં રાંપે પોષધશાળામાં ઉપવાસ કરી પોષધ લીધાનું,
અને તેના બીજ સાથીઓએ ખાવાની છૂટ રાખીને પોષધ
લીધાનું વર્ણન છે. આમ પ્રાચીન સમયમાં પોષધપ્રત
ખાનપાન સાથે કે ખાનપાન વિના સ્ત્રીકારવાની પ્રથા હતી,
એ સ્પષ્ટ થાય છે. જુદું પોતે વિશાખા નામની પરમ ઉપાસિકા
આગળ નિર્મયોના ઉપોસથ (પોષધ) નો કલ્પેષ કર્યો છે,
અને એ વર્ણન અંશુતર ૦ પુ. ૧, ૫. ૨૦૬ માં આવે છે.
બીજા શિક્ષકની રચના અગ્રોકથા અર્વાચીન નથી, એ ઉપરથી
એટલું તો નક્કી થાય છે કે નિર્મયપરંપરામાં ઉપોસથ
અથવા પોષધપ્રત એટલું પ્રાચીન તો અવશ્ય છે જ.

(૨) વળી, નિર્મય પરંપરામાં પ્રચલિત ઉપોસથની નિંદા
કરી, પોતે જેને 'આય' ઉપોસથ' તરીકે ઓળખાવે છે,
એ ભતનું પ્રત પાલન કરવાની જુદા વિશાખાને ભલામણ
કરે છે (અંશુતર ૦), તે ઉપરથી એટલું પણ સમન્ય છે
કે, મહાવીર-સમકાલીન અથવા પૂર્વકાલીન નિર્મયપરંપરામાં
ઉપોસથ અથવા પોષધપ્રતનો ભારે મહિમા હતો; અને
તેને જુદું પોતાની રીતે પોતાની પરંપરામાં પણ સ્થાન
આપ્યું અને જાળવ્યું કે, બીજા સંપ્રદાયવાળા એ ઉપોસથ
કરે છે તે આય નથી, પણ હું કહું છું તે પ્રકારનો ઉપોસથ
આય છે, તથા મહાદ્વજીયો છે. ઉપોસથ પ્રત ધારણ કરીને

આવેલી વિશાખાને જુદા ત્રણ પ્રકારના ઉપોસથ વર્ણવી
બતાવે છે: "એક તો 'ગોપાલક ઉપોસથ' — અર્થાત્ જેમ
સાધકોએ ગોવાળિયાઓ ગાયો ચરાવી લાવીને તેમના
મલિકને પાછો સોંપે છે ત્યારે કહે છે કે, આજ અમુક
જગાએ ગાયો ચરી, અમુક જગામાં પાણી પીયું, અને
કાલે અમુક-અમુક જગામાં ચરશે તથા પાણી પીશે ઇ; તેમ
જે લોકો, ઉપોસથ કરીને એવી ચર્ચા કરે
છે કે, આજ અને અમુક ખાધું, અમુક, પીયું, અને કાલે
અમુક ચીજ ખાઈશું, કે પીશું, તેવા લોકોનો ઉપોસથ
'ગોપાલક' અર્થાત્ ગોવાળિયાઓ જેવા ઉપોસથ કહેવાય.
બીજો 'નિર્મય' ઉપોસથ. નિર્મયો પોતપોતાના
શ્રાવકોને યોજાવીને કહે કે, દરેક દિશામાં આટલા
યોજનથી બહારનાં ને પ્રાણીઓ છે તેમની હિંસા કરવાનું
ત્યાગવાનું પ્રત લો; તથા બધાં કપડાં ત્યાગીને કહો
કે હું કોઈને નથી, અને મારું કોઈ નથી ઇ. પરંતુ
અમુક મર્યાદા બહારનાં પ્રાણીઓની હિંસા છોડવી એના
અર્થ એ ચર્ચા કે તે મર્યાદાની અંદરનાં પ્રાણીઓની હિંસા
દરબોના વાંધો નહિ! વળી એમ કહેવું કે હું એકલો છું,
મારાં કોઈ માતાપિતા નથી, એ વળી કેવું? કારણ કે એમ
ઓલવી વખતે જ તે ભણતો હોય કે, અમુક મારાં માતા-
પિતા છે, અમુક મારી સ્ત્રી છે, અમુક પરિવાર છે ઇ; એટલે
એ તો ભૂકું બોલવા જેવું થયું પરંતુ ત્રીજો આય ઉપોસથ
કે જે કરવાનું હું ઉપદેશ્યું છું, તે ઉપોસથમાં જુદા, ધર્મ,
સંધ અને સીલ આદિની ભાવના કરવાનું કહું છું, જેથી
ચિત્તના ક્ષેત્રે સ્ત્રીજી યાપ છે ઉપોસથ કરનારો પોતાની
સામે અહંતનો આદર્શ રાખી કેવળ એક શત, એક દિવસ
સુધી પરિશિત ત્યાગ કરે છે, અને મહાન આદરોની સ્થિતિ
રાખે છે આ પ્રયત્નથી તેના મનના દોષ આપોઆપ દૂર
થાય છે."

ઉપરના બીજા ઉત્તરમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આપણે
તો એટલું જ જોવાનું છે કે, જુદું ને 'ગોપાલક' અને
'નિર્મય' ઉપોસથનો પરિહાસ કર્યો છે, તે ઉપોસથ કઈ
પરંપરાઓમાં પ્રચલિત હતા? નિર્મય ઉપોસથ એ નામ
ઉપરથી જ જાણાય છે કે એ તો નિર્મયપરંપરાના ઉપોસથની
જ વાત છે. પણ 'ગોપાલક' નામવાળો ઉપોસથ કઈ
પરંપરાનો છે? એનો જવાબ જૈનપરંપરામાં પ્રચલિત
પોષધવિધિ અને પોષધના પ્રકારોને જાણવાથી બરાબર
મળી ન્ય છે. જૈનશ્રાવક પોષધને દિવસે બોજન કરે પણ
છે, તેને લક્ષ્યમાં રાખી, જુદું એ ખાનપાન સાથેના પોષધને
'ગોપાલક ઉપોસથ' કહીને તેનો પરિહાસ કર્યો છે. અને
જૈનશ્રાવક ખાનપાનના ત્યાગપરંપરા પણ પોષધ કરે છે,
તથા મર્યાદિત સમય માટે વસ્ત્રઅલંકાર, કુટુંબસંબંધ
વગેરેના ત્યાગ કરે છે, તથા અમુક હદથી આગળ ન
જવાનો સંકલ્પ પણ કરે છે, એ વાતને લક્ષ્યમાં રાખી
જુદું તેને નિર્મય ઉપોસથ કહીને તેનો પરિહાસ કર્યો છે.

(૩) સંસ્કૃત રાખ્ડ 'ઉપવસથ'નું પાલી રૂપ ઉપોસથ છે અને પ્રાકૃત રૂપ પોસહ તથા પોસથ છે. ઉપોસથ તથા પોસહ બંને સંબંધોનું મૂળ તો 'ઉપવસથ' રાખ્ડ જ છે. વૈદિક પરંપરા યજ્ઞ-યાગાદિને માનવાવાળી અને તેથી દેવોનું યજ્ઞ કરવાવાળી છે. જેવાં ખાસ ખાસ યજ્ઞોનામાં ઉપવાસ મતનું પણ સ્થાન હોય છે. આપવાસ્થા તથા પૂર્ણિમા એ બે તિથિઓને વૈદિકપરંપરા 'ઉપવસથ' રાખ્ડથી ઉલ્લેખે છે. કારણ કે, તિથિઓમાં દસપોર્ણખાસ નામના યજ્ઞોનું (કાત્યાયન શ્રી. ૪-૧૫-૩૫) તથા ઉપવાસ જેવાં મ્તોનું વિધાન તે કરે છે. શ્રમણપરંપરા આધ્યાત્મિક પ્રવ્રત્તિના સાધન તરીકે યજ્ઞયાગાદિમાં તો ખાને નહિ; તેપણુ વૈદિક-પરંપરાએ એ બે તિથિઓ પોતાની માન્યતા મુજબની આધ્યાત્મિક સાધના-યજ્ઞ માટે નિર્ધાર કરી હતી, તે બે તિથિઓને શ્રમણપરંપરાએ પણ ઉપવાસ વગેરે આત્મસાધન તથા સ્વરૂપચિંતન માટે સ્વીકારી લીધી; અને પંદર દિવસનો ગાળો લાંબો ગળી, આઠમને વચમાં ઉગેરી લીધી. આમ, ખ્રીસ્તીકાળમાં યજ્ઞ દૂર સુધી નજર કરતાં, પૌષ્ઠ્યવત્તની દ્રવ્યતિ આધ્યાત્મિક પ્રવ્રત્તિ માટેની સાધના માટે ખાસ દિવસો નક્કી કરવામાંથી થયેલી મળે છે.

૭. બાપાવિચાર

નિર્મળપરંપરામાં સાધુઓની 'બાપાસમિતિ' સુપ્રસિદ્ધ છે. બૌદ્ધશ્રેય મન્નિમ્મનિકાયાના 'અબયરાજ સુત'માં બાપાપ્રેયોગ સંબંધી ચર્ચા કરતાં બુદ્ધ કહે છે કે, ને વાણી અસલ સત્ય તે પ્રિય હો કે અપ્રિય, બુદ્ધ કંદી ન બોલે; ને વાણી સત્ય હોય પણ અવિરત હોય તો તે વાણી પણ તે ન બોલે; પરંતુ ને વાણી સત્ય હોય તે પ્રિય કે અપ્રિય હોય તેપણુ હિતદૃષ્ટિથી બોલવાની હોય તો બુદ્ધ તે બોલે. જેન આગેમાં પણ (ઉત્તરાધ્યયન, દસાવૈકલિક છં) બાપા કેવી તથા કઈ દરિથી બોલવી જોઈએ, તેનું વિસ્તૃત તથા સૂક્ષ્મ વિવેચન આવે છે. શ્રમણત્વનું મુખ્ય અંગ બાપા-વ્યવહારમૂલક જીવનવ્યવહાર છે. તેથી તેમાં બાપાના નિયમ સ્થિર થઈ ન્ય એ સ્વાભાવિક છે. બાપાસમિતિની રાખ્ડિક રચના બંધે બાદમાં થઈ હોય, પણ તેના નિયમ-પ્રતિનિયમ નિર્મળપરંપરાના ખાસ મહત્ત્વની અંગરૂપ હતા અને તે બધા મહત્ત્વની સમયમાં તથા તે પહેલાં પણ નિર્મળ-પરંપરામાં સ્થિર થઈ ગયા હતા.

૮. ત્રિદંડ

પૂર્વકાલીન નિર્મળપરંપરામાં ત્રિદંડની પરિમાણ, તથા સંવર નિર્મળના સિદ્ધાંતો આવે છે. કાયકર્મ, વચનકર્મ તથા મનઃકર્મ એ ત્રણે બંધનનાં મૂળ થતાં હોવાથી નિર્મળ પરિમાણમાં કાયદંડ, વચનદંડ અને મનોદંડ કહેવાય છે. દ્વિસા, બૃહ વગેરે દેવો અનર્થ રૂપ હોય તો તેમાંથી બચવું—તેમાંથી વિરત થવું એ જ લાભદાયક કહેવાય. તે પ્રકારના પાપનિરોધને 'સંવર' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેથી

નવા કર્મબંધનનું વારણ થાય છે; અને પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોના ક્ષય તપ દ્વારા થતો હોવાથી અને કરવા આવશ્યક હોવાથી 'નિર્મળ' રા' તત્ત્વોના પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

બૌદ્ધશ્રેયમાં બુદ્ધ અથવા તેમના મિત્રુઓ આ બધી બાબતોના સ્વીકાર તો કરે છે. પરંતુ તેમના સંચાનમાં તે કાં તે માત્ર નવી પરિમાણ બતાવે છે, અથવા નિર્મળ-પરંપરા કરતાં પોતાનો જુદો ભાવ વ્યક્ત કરે છે. જેમ કે બુદ્ધ કહે છે કે, હું કાયદંડ, વચનદંડ, અને મનોદંડને બદલે કાયકર્મ, વચનકર્મ, અને મનઃકર્મ કહું છું. અને નિર્મળોની જેડે કાયકર્મની નહિ પણ મનની પ્રધાનતા માનું છું (મન્નિમ્મ. સુ. ૫૬). એ પ્રમાણે બુદ્ધ કહે છે કે, દ્વિસા તથા બૃહ આદિ દેવોને હું પણ દોષ માનું છું, પરંતુ તેમના કુલથી બચવાનો રસ્તો એ હું બતાવું છું, તે નિર્મળ-એ બતાવેલા રસ્તાથી બહુ સારા છે. બુદ્ધ સંવર અને નિર્મળને માન્ય રાખીને માત્ર એટલું જ કહે છે કે, એ બંને તત્ત્વોને હું માનું છું, પણ હું નિર્મળોની જેડે નિર્મળના સાધનરૂપે તપનો સ્વીકાર ન કરી, તેના સાધનરૂપે શીલ, સમાધિ, અને પ્રજ્ઞાનું વિધાન કરું છું (અનુત્તર ૦ પુ. ૧, ૫૦ ૨૨૦).

હવે, કોઈ નવો સુધારક અથવા વિચારક પોતાનો સ્વતંત્ર માર્ગ સ્થાપિત કરે છે, ત્યારે તેને યા તો પુરાણી પરિમાણોએ સ્થાને થોડી નવા જેવી પરિમાણો યઠની પડે છે, અથવા પુરાણી પરિમાણોની પાછળ રહેલા પુરાણી પરંપરાના ભાવોને સ્થાને નવા ભાવ બતાવવા પડે છે. અને એમ કરતી વેળા તે બંધેઅબંધે ક્યારેક ક્યારેક પુરાણી મતોની રીકા પણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞ જેવા રાખ્ડ વૈદિકપરંપરામાં અમુક ભાવો સાથે પ્રસિદ્ધ હતા. ન્યારે બૌદ્ધ, જેન આદિ શ્રમણપરંપરાઓએ પોતાનો સુધારક સ્થાપિત કર્યો, ત્યારે તેમને બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞ જેવા રાખ્ડો લઈ ને પણ તેમને ભાવ પોતાના સિદ્ધાંતાનુસાર બતાવવો પડ્યો (ઉત્તરા ૦ અં ૨૫; અં ૧૨, ૪૧, ૪૨, ૪૪; ધમ્મપદ ૨૬.) એ ઉપરથી એટલું તો નક્કી થઈ ન્ય છે કે, ને પરિમાણો અને મંતવ્યોની સમાલોચના નવો સુધારક યા વિચારક કરે છે, તે બધાં જનસમુદાયમાં પ્રતિષ્ઠિત તથા જોડી જડ નાખેલાં હોય છે; નહિ તો તેને તે બંદી પરિમાણોના આશ્રય લેવાની અથવા તેમની અંદર રહેલા રૂઢ પુરાણી ભાવોની સમાલોચના કરવાની કોઈ જરૂર જ ન રહે.

સાંખ્યયોગપરંપરા પણ, નિર્મળના સાધનરૂપે તપ ઉપર નિર્મળપરંપરા જેટલો જ ભાર મૂકે છે. યોગસૂત્રકાર પર્વજિએ અન્ય સાધનો સાથે તપને પણ ક્રિયાયોગરૂપે ગણ્યું છે, અને ક્રિયાયોગમાં તપને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે (૨-૧). એ સૂત્રનું બાધ્ય કરતાં વ્યાસ જણાવે છે કે, ને યોની તપસ્વી નથી હોતા; તે પુરાણી ચિત્રવિચિત્ર કર્મવાસનાઓની જળ તોડી શકતો નથી, નિર્મળો

પણ પુરાણાં કોઈની નિર્જરા (ખંખેરી કાઢવા) માટે તપનું નિરૂપણ કરે છે. બુદ્ધ સિવાયની બધી શ્રમણ-પરંપરાઓ તપનું અતિ મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. મૂળમાં 'શ્રમણ'નો અર્થ જ 'તપ કરનારો' એવો થાય છે. અને જર્મન વિદ્વાન વિન્ડરનિદેક્સના જણાવ્યા મુજબ આમલિક સાહિત્ય વેદિક સાહિત્યથી પણ પુરાણું છે; તથા તે બૃહદાં બૃહદાં રૂપોમાં મહાભારત, નૈન આગમો તથા બૌદ્ધ પિટકોમાં સુરક્ષિત રહ્યું છે. મારો પાતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, સાંખ્યયોગપરંપરા તેની વિશાળ તથા મૂળ અર્થમાં બધી શ્રમણશાખાઓનો સંગ્રહ કરી લે છે. શ્રમણપરંપરાના તપનો ભારતીય જીવન ઉપર એટલો અધિક પ્રભાવ પડ્યો છે કે, કોઈ પણ પ્રાંતમાં, કોઈ પણ જાતિમાં તથા કોઈ પણ દિરકામાં તે સહેલાઈથી ફેળી રાકાય છે.

૯. લેશ્યાવિચાર

વેદિકપરંપરામાં ચાર વર્ણની માન્યતા ધીરે ધીરે જનમના આધાર ઉપર સ્થિર થઈ ગઈ હતી; ત્યારે જનમ-સિદ્ધિ ચાર વર્ણોની માન્યતાની વિરુદ્ધ શુદ્ધકર્મસિદ્ધિ ચાર વર્ણોની માન્યતાનો ઉપરેસ તથા પ્રચાર શ્રમણવર્ગે બહુ જોરથી કર્યો, એ વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે.

બુદ્ધ તથા મહાવીર બંને કહે છે કે જનમથી કોઈ શ્રાક્ષણ નથી કે ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર નથી. શ્રાક્ષણદિ ચારે કર્મથી જ માનવા જોઈએ છું. (ઉત્તરા ૨૫-૩૩, ધર્મખંડ ૧૧-૧૨; સુતનિપાત ૭-૨૧.) શ્રમણધર્મના પુરસ્કર્તાઓએ શ્રાક્ષણપરંપરામાં પ્રચલિત અતુલિત વર્ણવિભાગને શુભ-કર્મના આધાર ઉપર સ્થાપિત તો કર્યો, પણ તેઓ એટલામાત્રથી સંતુષ્ટ ન થયા. સારાંખ્યાં શુદ્ધકર્મની પણ અનેક કક્ષાઓ હોય છે તેથી કરીને તદ્દતુસાર જય મનુષ્યજાતિનું વર્ગીકરણ કરવું આવશ્યક બને છે. શ્રમણ-પરંપરાના નાયકોએ કદીક એવું વર્ગીકરણ કર્યું પણ છે. પહેલવહેલું કોણે કર્યું એ તો માલુમ નથી પડતું, પરંતુ બૌદ્ધશ્રેણીમાં બે નામેા સાથે એવા વર્ગીકરણની ચર્ચા આવે છે. 'દીધનિકાય'માં આજીવન મંખલિ ગોરાલકના નામ સાથે એવા વર્ગીકરણનો 'છ અભિજાતિ' રૂપે નિર્દેશ કર્યો છે, ત્યારે અંતુરતનિકાયમાં પુરણ કરસજના સિદ્ધાંતરૂપે એવા વર્ગીકરણનું 'છ અભિજાતિ' રૂપે કથન છે. (પુ. ૩, પા. ૩૮૩). એ છ અભિજાતિઓ અથવા મનુષ્યજાતિની કમંદુસાર કક્ષાઓ આ પ્રકારે છે: કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત (રક્ત), હરિદ્ર (પીત), શુકલ, પરમ શુકલ આ છ પ્રકારોમાં પ્રાપ્ત મનુષ્યજાતિનો સારાંખ્યામાં કર્મની તીવ્રતા-મંદતા અનુસાર સમાવેશ કરી દીધો છે.

પરંતુ બૌદ્ધ શ્રેણીમાં આ બાબતની નિર્મથકપરંપરા સંબંધી કોઈ નિર્દેશ નથી મળતો. ભેદે, પુરાણામાં પુરાણા જૈન શ્રેણીમાં (ભગવતી ૧-૨-૨૩, ઉત્તરા ૦ ૩૪) નિર્મથકપરંપરાનું મંતવ્ય સુરક્ષિત છે. નિર્મથકપરંપરા છ

અભિજાતિઓના 'લેશ્યા' સમ્પદી ઉલ્લેખ કરતી આવી છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુકલ એવી છ લેશ્યાઓ માનીને, તેમાં કેવળ મનુષ્યજાતિનો જ નહિ પણ સમગ્ર પ્રાણીજાતિનો શુદ્ધકર્મનુસાર સમાવેશ તે કરે છે. 'લેશ્યા' સમ્પદનો અર્થ છે વિચાર, અર્થવસાય, તથા પરિણામ. દર તથા દૂરતમ વિચાર કૃષ્ણ લેશ્યા છે; અને શુભ તથા શુભનર વિચાર શુકલલેશ્યા છે. વચ્ચેની લેશ્યાઓ વિચારગત અશુભતા તથા શુભતાનું વિવિધ સિંચણ માત્ર છે.

બુદ્ધ કૃષ્ણ અને શુકલ એવા બે વિભાગોમાં મનુષ્યજાતિને વિભાજિત કરે છે: કૃષ્ણ અર્થાત્ નીચ, હરિદ્ર, હુલ્લ; શુકલ અર્થાત્ ઉચ્ચ, સંપત, સુભગ. પછી તે બંને પ્રકારના મનુષ્યોને ત્રણ ત્રણ વિભાગોમાં કમંદુસાર વહેંચે છે.

૧૦. સર્વજ્ઞતા

તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારધારાઓમાં સર્વજ્ઞતા અને સર્વ-દર્શિત્વનો પણ એક પ્રકાર છે. આ પ્રકાર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જોયે જ પુરાણો છે. પ્રાચીન સમયમાં દેવક સંપ્રદાય પોતાના મુખ્ય પુરુષને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી માન્યા-મનાવ્યા વિના સંતોષ નહોતો માનતો. તેમ જ સંભવિત હોય ત્યાં સુધી દેવક સંપ્રદાયનો અનુયાયી અન્ય સંપ્રદાયના મુખ્ય પુરુષમાં સર્વજ્ઞતા-સર્વદર્શિત્વનો નિમેષ કરવાની કોશિશ કરતો હતો. એ સર્વજ્ઞતા-સર્વદર્શિત્વની માન્યતાની પુરાણી સાંપ્રદાયિક કસોટી મુખ્યત્વે સાંપ્રદાયિક અક્ષા હતી. બુદ્ધ મહાવીરના સમયમાં જ મહાવીર નિર્મથકપરંપરામાં સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી માનવામાં આવતા દત્તા અને (ભગવતી ૯-૩૨-૩૭૬ વગેરે) જૈન આજ્ઞોમાં એવું વર્ણન મળે છે કે, અમુક પાશંધાથીય નિર્મથકોએ મહાવીરના શાસનનો સ્વીકાર ત્યારે કર્યો કે જ્યારે તેમને મહાવીરની સર્વજ્ઞતા અને સર્વદર્શિતામાં સંદેહ ન રહ્યો. એ ઉપરથી મહાવીરની પહેલાં પણ નિર્મથકપરંપરાની મનોરૂચિ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિત્વને જ તીર્થંકર માનવાની હતી, એ સ્પષ્ટ થાય છે.

સર્વજ્ઞતા-સર્વદર્શિત્વ રાકય છે કે નહિ એની ચર્ચા કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. અહીં તો કેવળ એટલું જ ખતાવવું છે કે, પુરાણા ઐતિહાસિક યુગમાં આ બાબતમાં સાંપ્રદાયિકોની-અને ખાસ કરીને નિર્મથકપરંપરાની મનોરૂચિ આ બાબતમાં આવી હતી. બે કોઈએ એ માન્યતાનો પૂરા ભજાથી સમાવેશ કર્યો હોય તો તે બુદ્ધ છે. બુદ્ધ પોતાને માટે સર્વજ્ઞ દેવાનો દાવો નહોતા કરતા; તેમ જ બાળે કોઈ તેમને માટે તેનો દાવો કરે, તોપણ તે તેમને પચંદ નહોતો. બીજા સંપ્રદાયવાળાઓ પોતાના મુખ્ય પુરુષોને સર્વજ્ઞ માનતા, ત્યારે બુદ્ધ કોઈ ને કોઈ તાર્કિક સરણીથી તેનું ખંડન પણ કરતા. (અં. ૭. ૫. ૪૨૬; મજ્ઞિમ્મ ૧૩) ભેદે, બુદ્ધ દાશ કરવામાં આવેલા એ પ્રતિવાદી પણ તે સમયની સર્વજ્ઞતાવિચયક મનોરૂચિનો પત્તો લાગી જ નવ્ય છે

આ પ્રમાણે પંડિતજી, શ્રમજીવસંપ્રદાય, કેન્દ્ર વૈદિક ધર્માનુયાયી સંપ્રદાયનો વિરોધી સંપ્રદાય હતો, તથા તેમના મત પ્રમાણે “ભારતવર્ષમાં સંભવતઃ વૈદિક સંપ્રદાયનો પ્રવેશ યતા પહેલાંથી જ કોઈ ને કોઈ રૂપમાં અને કોઈ ને કોઈ પ્રદેશમાં અવરૂપ મોલ્દુ હતો,” તેમાંની એક મુખ્ય સાખા-રૂપ જૈનસંપ્રદાયના પ્રાચીન સ્વરૂપ ઉપર (અર્થાત્ ૭૦ પાર્શ્વનાથના સમયથી એટલે કે ઈ.સ. પૂ. ૮૦૦ થી માંડી અરોહના સમય સુધીના સ્વરૂપ ઉપર) “થોડોક ઐતિહાસિક પ્રકાર” નાખી નબ છે. તેમાં પણ જૈનસંપ્રદાય સાથે સંબંધ નાખનારી ગણીમાંડી એટલી જ બામતો એમણે હાથ ઉપર લેવાની મર્યાદા રાખી છે કે, જે બૌદ્ધ પિટકમાં એક અથવા બીજા રૂપમાં મળે છે, અને જેમનું સમર્થન કોઈ ને કોઈ રૂપમાં પ્રાચીન નિર્ગ્રંથ આગમોમાંથી પણ થાય છે. પંડિતજી કહે છે :

“અજ્ઞાન, ભ્રમ અને વહેમ, કે જે બિન બિન વ્યતિયો

અને સંપ્રદાયો વચ્ચે લાંબીપહેલાં ખાઈ પેદા કરે છે, અર્થાત્ એમનાં દિલોને એકબીજાથી દૂર રાખે છે, તેનો સહેલાઈથી નાશ કરી, દિલો વચ્ચેની ખાઈ દૂર કરવાનું એક માત્ર સાધન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હથેયોગ છે. આ કારણે અહીં (આ નિર્ગ્રંથમાં) અમે નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાય સાથે સંબંધ રાખનારી કેટલીક બાબતોની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તપાસ કરીને તેમનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પ્રગટ કરવા હચ્છીએ છીએ.”

કહેવાની જરૂર નથી કે પંડિતજીએ આ કામ બારે વિદ્વાતાથી, તેમ જ તેટલી જ તકશુદ્ધતાથી — અને છતાં એટલી સરળતાથી કર્યું છે કે, તેમણે લીધેલા આ ખાસ અમથી તેમના પ્રત્યે દરેક વાચકનું હૃદય કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી નમરો. માંસાદારને લગતો પ્રશ્ન તો તેમણે જે નીકરતાથી અને છતાં સત્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠાથી હાથ ધર્યો છે, તે તો તેમના ચોતાનાં વ્યક્તિત્વની અનોખી ખસિદારી જ છે.

ગોા

માસિક વિવેચન

ગુજરાતનો નવો નકશો

કલ્યા પ્રાચીન પુરાણપુરા પછી પહેલી જ વાર, ૧૫-૧૨-૪૮ના રોજ એક સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતનો જન્મ થયો. હોય એમ ઇતિહાસ મળે તો નવાઈ નહિ. ઇતિહાસકાળમાં એ પ્રાંતના કેટલા બધા ટુકડા પડી ગયા હતા ! પંડિત જવાહરલાલજીએ સાવ સાચું કહ્યું કે, એ બનાવ તો હિંદમાં નવો ઇતિહાસ સરજે છે. ગાંધીજી અને સરદારશ્રીની રાહબરીમાં છેલ્લા બે ત્રણ દસકાથી કાઠિયાવાડની સેવામાં પલોટાઈ તૈયાર થયેલા પ્રમ્મસેવકોના હાથમાં હવે આ નવસર્જનની લગામ આવે છે. આપણા દેશી રાજ્યો પછુ કેટલા ઝપાટાથી સમન્વ્યા અને પ્રસંગે પ્રમાણે વર્તતાં શીખ્યા ! વિદેસ્ત્રીની ગુલામકારી ફેણ સહાયપદ્ધતિ અને ક્ષિતિશ સર્વોપરિતાવાળી પરદેશી રાજની નિષ્ણળમાં બેજાવાબદારીબેરબીરતા જ જતા હતા, તેઓ સ્વરાજ આવતાં તરત જાગી ગયા અને ચોતાના સ્વાર્થની ઉપર મને કમને કાળૂ સ્વીકાર્યો. ગમે તેમ તોય આને માટે તેમને પછુ પશ્ચાદ્ધ ધરે છે. દેશી રાજ્યો છેવટે આ દેશના છે; તેમની અને પ્રજાની વચ્ચેથી લડાવી મારનાર પરદેશી જાય તો તેઓ અને તેમની પ્રજા સમજી નાય એવું વાતાવરણ સહેજે પેદા થયો; અને ક્ષિતિશ હિંદને ફેંસેલો થાય તો દેશીરાજ્યોનો સવાલ સહેલો થઈ જશે. આ સિદ્ધતિ પર ગાંધીજીએ હિંદનાં રાજકારણમાં કામ કર્યું. આજે તે સાવ સાચા ઠવાં છે.

સૌરાષ્ટ્ર હજી હિંદ-જોડે મળી નથી જતું, એ વાત ખરી. એ વિષે ફરિયાદ કરનારો એક મત છે તે પણ સમન્વય એવો છે. છતાં પોષાદેગે આવતાં પૂર પછુ, ગમે તેવાં ઝપડી છતાં, તેના કમે જ આગળ વધે છે. લગભગ ૮-૧૦ વર્ષ પર સંરદારશ્રી અને ગાંધીજીને થાપ આપવા મથેલાં એ રાજ્યો છે અને તેમની પ્રજા છે, એ બૂલવું ન જોઈએ.

પછી રહે છે વડોદરા રાજ્ય, કચ્છ તથા બીજાં અનેક નાનાં રાજ્યો. તેમનો ઉકેલ પછુ હવે હાથવેંત હોય એમ લાગે છે. વડોદરા રાજ્ય જન્મખદાર રાજ્ય-ખંધારણુ ધરી શકશે એમ જાહેરાત થવાની છે. અને નાનાં રાજ્યો દખ્ખણનાં રાજ્યો પેઠે મુંબઈ પ્રાંતમાં મળી જશે. એથી રજ હનર ચોરસ માફલિનો અને ૨૬ લાખની વસ્તીને દોઢ કરોડની આવકવાળો પ્રદેશ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉમેરાશે. કચ્છ યુ વિચારે છે તે હજી સ્પષ્ટ નથી થયું.

આમ ગુજરાતનો નકશો પલટાય છે, તે પેશવાઈ પછી એક મોટો બનાવ ગણાય. ગુજરાતી બોલનાર પ્રજા એક પ્રાંતીય હકૂમત તળે આવે એવું સ્વપ્ન ફળવાનું પણ આથી નજીક આવી શકશે.

પછુ મોટી વાત તો આ પ્રદેશ, કે જે વરસોથી આપણુદ રાજદાશીમાં સખડતા રહ્યા હતા અને બુદી રીતે કેળવાયા હતા, તેમને એકસમોન કરવા જોઈશે, એ છે. આ એક મોટું કાંતકારી કામ છે અને તેના

વહીવટદારો તથા આગેવાનોની પૂરી કસ્ટો કરી. આનું આનું બંધું કરી શકાય, તે માટે જ ત્યારે સ્વરાજ્ય પણ મળતા હતા અને હવે તે મેળવ્યું છે ને?

૨૫-૩-૪૮

‘મહાગુજરાત’ કે ગુજરાત ?

૧૯૪૭ના આગસ્ટ પછી જે કૃતિ થઈ છે તેથી ભાષામાં પણ કેવા ગોટાળા થયા હાયા છે! જેમ કે, તે પહેલાં હિંદના જે પ્રદેશોને ‘દેશી’ રાજ્ય કહેતા તેને હવે શું કહેવું? ‘દેશી રાજ્યો’ શબ્દ તો કદાચ પણ ચાલી જાય. પણ ‘બ્રિટિશ હિંદ’ થી અલગ એવું ‘દેશી’ હિંદ તેને હવે શું કહેવું? અને ‘બ્રિટિશ’ હિંદને શું કહેવું?

એવો જ બીજો પ્રશ્ન — ગુજરાતી બોલતી પ્રજાનો આખો મુલક ગુજરાત છે. પરંતુ કચ્છ કાઠિયાવાડ, તેમની રાજકીય જુદાઈને લઈને, જાણે જુદાં હોય એમ લોકમાં બોલાતું. કેટલાય લોકો તો ગુજરાતથી કચ્છ-કાઠિયાવાડને સાવ જુદાં જ વર્ણવતા. હવે તે ‘દેશી’ ગુજરાતનાં રાજ્યો ‘બ્રિટિશ’ ગુજરાત ભેડે મળી જવા હાયાં, ત્યારે કેટલાક આ નવ પ્રદેશને માટે ‘મહા ગુજરાત’ શબ્દપ્રયોગ વાપરતા જોવા મળે છે. આ પણ એક વિચિત્ર પ્રયોગ જ છે. ગુજરાતમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને વડોદરા રાજ્ય તથા અનેક ખીર્ગ નાનાં રાજ્યો સમાઈ જાય છે. ગુજરાતી ભાષાના વિસ્તારનો આખો પ્રદેશ ગુજરાત છે. કાંઈ ભાષાશાસ્ત્રી એવો નકરો તૈયાર કરીને બહાર પાડે તો સારું થાય.

૨૬-૩-૪૮

નવી વિદ્યાપીઠ માટે શાળાઓ ક્યાં છે ?

કેટલાય લોકો અનેક વેળા જાત જાતની વાતો લખે છે અને પૂછે છે તેનો સાર મારી ભાષામાં નીચે કહું છું :

“નવી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવોનો પ્રશ્ન એક રીતે જોતાં હવે રાષ્ટ્રીય કેળવણીને જ પ્રશ્ન બની રહે છે. કેમ કે હવે આપણે પૂરા સ્વતંત્ર બન્યા છીએ અને સરકારી પ્રવૃત્તિ બને છે. આથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો નવીની આકૃતિ પ્રકાર આજે જેવડી જવાબદારીમાં આવે છે : તેણે પોતે હવે નવા સંજોગોમાં પોતાનું કામ આગળ વિચારવું ને યોજવા માંડવું જોઈએ; અને તેણે આ બાબતમાં દોરવણી આપવી જોઈએ. નહિ તો કાલ સુધીની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપ્રથા બસે આજે નમિ રાષ્ટ્રીય ગણાવા લાગે, પરંતુ કાલે તો તે અજુ નવું ભાગ્યે જ કાંઈ કરશે કે કરી શકશે. એ રીતે જોતાં,

ગાંધીજીનો ‘નવી વિદ્યાપીઠો’વાળો લેખ આજે બહુ જ સમવસરની દોરવણી આપે છે. એક વાતથી તે ચાલુ શિક્ષણને સુધારવાને માટે સરકારને જણાવે છે; ખુબી જ બાબત રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને પણ કાંઈક સૂચવે છે એમ નહિ! જેમ કે, તે જણાવે છે :

“નવી વિદ્યાપીઠો થાય તેના પહેલાં તેની ભૂમિકાએ તે ભાષા ન્યાં ઉપર લગી માધ્યમ હોય એવી ઉપર સુધીની કેળવણીવાળી શાળાઓ હોવી જોઈએ. તો વિદ્યાપીઠ નમ્યું કહેવાય. વિદ્યાપીઠ ટોચ છે. થાયો મજબૂત ન હોય તો મજબૂત રાખવી આશા ન રખાય.” — ૬૦ બે ૦ તા. ૨-૧૧-૪૭

આવી નવી શાળાઓ કોણ ચલાવે? આજે જે નવી નવી કોલેજ નીકળીને સુંબઈના આશરા તળે મોકલાઈ જાય છે, તેઓ તો અત્યંત નવસર્જનનું કામ કરવાની નથી જ. તેઓ તો ચાલતે ચાલે જ પડે છે. તેઓ માધ્યમ પણ બદલશે કે કેમ અને તેય કોણ જાણે કયારે, એ સમજવું નથી. એટલે ગાંધીજી કહે છે તેવું પાયાનું કામ કોણ કરે? તે કામ હવે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપારવું ન જોઈએ? આદિથી ટોચ સુધીની પૂર્ણ કેળવણીના નમૂનો તેણે બનાવવો ન પડે? તે બાબતમાં તમે લોકો કેમ કહ્યું કહેતા નથી? જેવી વિદ્યાપીઠ ગાંધીજી ભાષાવાર પ્રાંતને માટે ચાહે છે તેવી તેમની રચાયેલી વિદ્યાપીઠ આજે હવે બનવું જોઈએ, એ તેમાંથી આપોઆપ નથી કરવું? નવાઈની વાત છે કે, આપણે આ કેમ હજી નથી સમજતા!”

આમ, અનેક જણ પૂછે છે તેનો સાર મારી ભાષામાં મેં મૂક્યો છે. નવા રાષ્ટ્રના ઉદયકાળે શાંતિ અને સલાહસંપન્ન પ્રજામાં સ્થાપવાનું પ્રથમ કાર્ય ગણાય છે. અને તે ઉપાડું અને સાચું છે. પરંતુ, તેમ કરવાની જરૂર રાષ્ટ્રી ભીતી થાય છે? તપાસતાં જણાશે કે, પૂર્વથી ચાલતી પ્રવૃત્તિ કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી, એટલે બવરથા અને શાંતિ સ્થાપવા માટે પણ તે દોષ દૂર કરવા માટે નવી કેળવણી રચવી જોઈએ; અથવા એમ કહેવું હોય તોય બલે કે, કેળવણીને સુધારની જોઈએ. આ ઉપાય સાચો છે; પણ લાંબે ગાળે જઈને કામ દે એવો છે એટલું જ નહિ, તે ઉપાયને અમલમાં મૂકવા માટે પણ પૂરતો લાંબો ગાળો જોઈએ. એટલે તે તાત્કાલિક વહેવારમાં આગવપડતો બલે ન લાગે; છતાં તે વિષે અચૂક લક્ષ રાખવું જોઈએ, એ વીસરવું ન પડે.

આ દષ્ટિથી ઉપરની ચર્ચા પ્રસ્તુત બને છે. એમાં ઉપસાવો સુદો આ અગાઉ ‘શિ. સા.’માં આવેલો છે, એટલે તે વિષે અત્યારે ઝાંખું ન કરું. પરંતુ એ

વસ્તુ ખરી કે, ગૂંચરાત વિદ્યાપીઠે નવા યુગમાં પોતાના કાર્યનો નકશો તૈયાર કરવો જોઈએ. અગાઉ એક વાર કહેલું એમ, તેનો મોટો આધાર ગુજરાતની પ્રજા ઉપર રહે છે. ગાંધીજીનું જીવંત સ્મરણ એ છે, અને તે તરીકે તે આજુ રહેશે જ એ તો ચોક્કસ છે.

૨૫-૩-૪૮

એક શિક્ષકની આપવીતી

એક સેવાભાવી શિક્ષક પોતાની આપવીતી લખી જણાવે છે અને પૂછે છે કે, આવા સંજોગોમાં મારે શું કરવું તે જણાવશો. તેમના પત્રમાં તે કહે છે,

‘હું અત્યારે લો. યો. શાળામાં ગ્રામ-શિક્ષક તરીકે લગભગ સાત માસથી નોકરી કરું છું. ત્યાર પહેલાં . . . નવ વર્ષ સુધી હરિજન શાળામાં શિક્ષક તરીકે નોકરી કરી. પણ હરિજન બાળકોને સરકારી શાળામાં દાખલ કરાવવાથી તે શાળા બંધ કરી દેતા થયા. . . . હું કદાચ વ. શા. પાસ થયેલા છું. . . . અત્યારે હું જે લો યો ગ્રામશાળામાં નોકરી કરું છું તેમાં એક ટ્રેઇનિંગ શિક્ષક હો. મા. તરીકે છે. તેમના વિચારો અને મારા વિચારોને જરા પણ મેળ ખાતો નથી. કદાચ પેટની ખાતર જ નોકરી કરે છે એમ તેઓ પોતે જણાવે છે. નોકરીમાં મિલનભરેલા અને તેમના જીવનમાં જરા પણ ફેર લાગતો નથી. મિલનભરે ઉપર કોઈ જેમરેખા રાખનાર હોય છે, ત્યારે તેમને મટિ એવું નથી. બાળકોને ઘોડું થવું અસ્વીકાર્ય જ્ઞાન આપી પોતાની જવાબદારી બંધા કરે છે, એમ તેઓ માને છે. નથી બાળકોને લલોગો શીખવાતા, નથી ચારિત્ર્યની કેળવણી મળતી, કે નથી સામાન્ય વહેવારિક જ્ઞાન મળતું. તો પછી ગ્રામજનતાનો સહેજે સંપર્ક સાધી સાચી કેળવણી ભાવનાવાનું તેમને કયાંથી સૂઝે? એક ટ્રેઇનિંગ શિક્ષક તરીકે પોતે જરા પણ શેષાંગી જવાબદારી સમજતા ન હોય તેવું તેમનું વર્તન છે. જેઓ પૈસાને જ વધુ મહત્ત્વ આપે છે, અને પોતે કંઈક સહુવાનો ધર્મકંડ કરે છે. આવા મારા ઉપરી શિક્ષક છે. હું પણ ઘણો અપૂર્ણ છું. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસ કરેલો સુવક છું. પણ માનું છું કે મારી સાથે કોઈ સારો અનુભવી ગ્રામસેવક હોય તો ગ્રામજનતા પ્રાપ્તિનું મુશ્કેલી મારી શક્તિના પ્રમાણમાં જરૂર અદા કરી શકું. અત્યારે તેવા સંજોગો નથી હું સ્વતંત્ર નથી. ગ્રામજનની શાળાઓમાં હો. મા. સર્વસત્તાધીશ હોવા હોય છે, અને મારા જેવા આરિંદ સુલ્લાય જેવા હોય છે. . . . આ નોકરીમાં ઘણી વખત અસત્યનું આચરણ બળાકારે કરવું પડે છે. મનને ઘણો કલેશ થાય છે. જેમ કે હો. મા.ના કહેવાથી બાળકોની ખોટી હાજરી

મારે પૂરવી પડે છે. શાળામંડળમાં શાળા સંબંધી ખોટા હેવાલો પણ ચોક્કસવા પડે છે. આવી આવી તો ઘણી સામાન્ય બાબતોમાં અસત્યનો આશરો લેવા જેવું થાય છે. કોઈ કોઈ વખત આત્માને દબાવી નહિ રાક્ષાથી વિરોધ કરું છું, પણ હો. મા.ની અવદૃષ્ટીથી કદાચ નોકરી છૂટી જશે તો કહેવાનું શું થશે એ વિચારે ઘણી લાચારી સાથે આત્માને મુંગળાવીને અસત્ય કામ કરવું પડે છે અને સાચી ફરજ બાળવતાં અચકાવું પડે છે. . . .’

આ શિક્ષકભાઈએ પૂછેલો પ્રશ્ન અને તેમનો અનુભવ જીવનમાં એક કે બીજી રીતે કોને નથી ઊઠતો? ધર્મ અને સત્ય પહેલાં કે પછી મૂકીને વર્તવું, એ સવાલ આપણી જ્ઞાની દુન્યવી જિંદગીમાં સતતાતન-પણે ઊઠે છે. અને એનો ઉત્તર પણ એવો જ સનાતન છે કે, ધર્મ અને સત્ય જ જીવનનો સર્વાર્પી કાયદો છે; આપણે યથાશક્તિ યથામતિ એ જ પાળવો જોઈએ, પણ એ જ અધરું છે. આપણે બધા અરસ-પરસ મદદ કરી એકબીજાને હાંફ અને ઓથ આપીએ તો જ આ કોર્મિકેય બની શકે એવું છે. સદરહુ પત્રમાં એ શિક્ષક પોતાના હૈડમાસ્તર વિષે જે કહે છે તે સાચું હોય તો હૈડમાસ્તર સહેજે પેલા શિક્ષકને તેના સત્યપાલનમાં ઓથ આપી શકે. તે પોતે તેને પોતાની સત્તાને ભેરે શું કામ ખોટા કામમાં ખેરે? અને તે શિક્ષક પણ વિનયથી અને બને તેટલી મક્કમતાથી અસત્યમાંથી બચવા મથે એમાં જ શિક્ષણનો અને તેનો પોતાનો પણ વિકાસ રહેલો છે, એ ઉવાડું છે. કળવણી એક ખાતું છે; તેથી તેમાં વહેવારમાં કેવું કરવાનું આવે છે તે પણ નોંધવા જેવું છે. શિક્ષણ એક ધંધો છે, નોકરી છે, એ અંગ્રેજી રાજસત્તાના યુગમાં નીપજેલું નોંધપાત્ર સામાજિક પરિવર્તન છે.

૨૨-૩-૪૮

ગુજરાતી માટે પરીક્ષાઓ

ભાઈશ્રી છાત્રભાઈ સુધાર આજુદંથી નીચે મુજબ એક પત્રમાં લખી જણાવે છે, તે વાચકોની આગળ મૂકવા જેવું માનું છું, જેથી તેઓ તે ઉપર વિચાર અને ચર્ચા કરી શકે:

“શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ના (બનેવારી) અંકમાં મેટ્રિકની કક્ષાની એક પરીક્ષા (પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ) લેવાનું વિદ્યાપીઠે યોજનાનું વાચ્યું, એ માટે મારાં આગળે અભિનંદન. પણ એક વાત કે જે વિષે મેં કદાચ આખેને વાત કરી હશે એ ફરીથી આપના ધ્યાન સમક્ષ લાવું છું. .

“આજનું મેટ્રિક સુધીનું વિદ્યાર્થીનું ગુજરાતીનું અભ્યાસ-ધોરણ બહુતરની રીતે ખૂબ જોડું હોય છે, પણ વિદ્યાર્થીની શક્તિના હિસાબે એ જ્ઞાન એને પચેલું હેખાવું નથી. એનું કારણ એની ભાષાની નબળાઈનું છે. શાળાઓમાં અંગ્રેજી પ્રત્યે જેટલી મમતા બતાવવામાં આવે છે તેના દસમા ભાગની મમતા ગુજરાતી તરફ દર્શાવવામાં આવતી નથી. પરિણામ એ આવે છે કે ગુજરાતી લેખન અને વિચારપ્રદર્શન ખૂબ જ કાચાં રહી નય છે.”

“આપે મેટ્રિક કક્ષાની પરીક્ષા યોજા છે એમાં ગુજરાતીને આ સ્થાન અવશ્ય મળશે એમ માનું છું. પણ એથી આગળનું શું?”

“આપણે જેમ હિંદુસ્તાનીની પરીક્ષાઓ યોજા છે તેવી, હમણાં, કેવળ ગુજરાતી સાહિત્યની મેટ્રિકથી જોડી કક્ષાની પરીક્ષાઓ ન યોજા શકાય? એણે બહુલા પણ જિજ્ઞાસુઓ આનો લાભ ન લે?”

“સુરતમાં નર્મદ સાહિત્ય સભાએ આવેલ એક પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ એ પ્રયત્ન બધે આદર પામ્યો નથી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થા આવી ભાષાવિશારદ થા ભાષાપ્રવીણ સુધીની પરીક્ષાઓ યોજે તે માફુ માનવું છે કે, એ દ્વારા (પછી બડે પરીક્ષાનાં પ્રમાણપત્ર મેળવવાની દૃષ્ટા હોય) ધણાં ગુજરાતી સુધરવાને સંભવ વધશે.”

“આશા છે આપ મારી આ વાતને ઠીક લાગે તે વિચારવા દૃષ્ટા કરશે.”

‘નિખાલસ’ એટલે શું?

શ્રી કિંબંબં નીચે પ્રમાણે સરાલ પૂછે છે:

નિખાલસ શબ્દ ગુજરાતીમાં આપણે નિષ્પટ, સરળ, શુદ્ધતા અર્થમાં વાપરીએ છીએ. હિંદુસ્તાની-ગુજરાતી કાશમાં ‘નિખાલિસ’ નો એ જ અર્થ આપ્યો

છે. પણ શ્રી. રામચંદ્ર વર્માના ઉર્દૂ-હિન્દી કોષમાં એ શબ્દની નીચે મુજબ સમજાવી આપી છે:

“વિં (હિં નિ + જ. લાલિસ) ૧. જો લાલિસ થા શુદ્ધ ન હો. નિશ્ચયે મિશ્રવટ હો. ૨. દેવ લાલિસ”

કાશીની નામરી પ્રચારિણી સહાનો હિન્દી શબ્દસાગર જોતાં, હિંદુસ્તાની-ગુજરાતી કાશ પ્રમાણે જ. ‘નિખાલસ’નો અર્થ આપેલો મળે છે: વિં [હિં. નિ + જ. લાલિસ] વિશુદ્ધ; જિયમે ઊર કિસી વીજકા મેલ ન હો. શ્રી. રામચંદ્ર વર્માના ઉર્દૂ-હિન્દી કાશમાં બીજો અર્થ તો આવેલો જ આવ્યો છે. પરંતુ પહેલો અર્થ આપી બીજો જ કેમ, એ પ્રશ્ન રહે છે. શું ઉર્દૂમાં એ અર્થ ચાલે છે? તપાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે, બોલવા ચાલતામાં તો ઉર્દૂવાળા પણ ‘નિશુદ્ધ’ અર્થમાં જ વાપરે છે. જેમ કે ‘નિખાલિસ દુષ વે દો.’ ઉર્દૂ કાશ જોતાં તેમાં આ શબ્દ જ સંધારાયેલો મળતો નથી. ‘શબ્દસાગર’ આ શબ્દને મામ-ઉપયોગને રૂઢ છે એમ બતાવે છે. શ્રી વર્માએ કેવળ વ્યુત્પત્તિ પરથી જ પહેલો અર્થ કહ્યો ન હોય? તોપણ હિં. નિઝન ફરી રીતે? અને જો તેવો ઉપયોગ ન થતો હોય તો એવો અર્થ કદપેલો શું કામ?

૨૬-૩-૪૮

સુધારો

મયા અંકમાં પૃ. ૩૫ ઉપર આપેલા શ્લોક બીજામાં પહેલી લીટીને ખતે કોટ્યો છે તે કોટ્યો વાંચવું.

મ.

પ્રબંધર્મ

સાચા પ્રબંધન (નાગરિક) થવું એટલે શું?

એટલે

યોતાના હકો વિશે સદા જાગૃત રહેવું, પણ સાથે જ તેનો દાવો રાખ કરતાં પહેલાં બીજાના હકોને માન આપવું;

અને, યોતાનાં વાણી અને કર્મમાં સ્વતંત્ર થવું, પણ સાથે જ બીજાની એવી જ સ્વતંત્રતાને સાચવવી;

અને, યોતાના હાથો વડે ઉપયોગી અને સુંદર સર્જન કરવું તથા બીજાઓએ પ્રેમ અને અદ્ધા વડે કરેલાં સર્જનને ધિજાણવું;

અને, શ્રમવડે — કેવળ શ્રમ વડે જ — સંપત્તિ નિર્માણ કરવી, અને જેટલી નિર્માણ કરી હોય તેથી એટલી ખરચવી, જેથી તમારી પ્રબલ તમારી પછી રાખવા આશિયાળા બનવું ન પડે.

— ખલિલ ગિજ્ઞાન

નવું વાચન

પુરાણોમાં ગુજરાત : [ભૌગોલિક ખંડ]
લે. ૦ હાસકર ભેરી; પ્ર. ૦ ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ;
પૃ. ૨૭૬+૪૦; કિ. ૪-૦-૦.

પુરાણોમાંથી ઇતિહાસ અને ભૂગોળને લગતા હલ્લેખો તારવવાના એ ઉપયોગી પ્રયત્નો યાચ છે અને થવા ભેઈએ, તેમના, ગુજરાત પૂરતા ભૌગોલિક હલ્લેખો વિષેના આ મત્તેના પ્રયત્ન છે. ગુજરાત અને તેને લગતા, પ્રદેશો, પર્વતો, નદીઓ, ગામો અને સરોવરને લગતાં પંચોતર જેટલાં નામોને લગતી માહિતી આમાં કક્ષાચરિતા ક્રમે આપેલી છે. મૂળ ધૌરણિક માહિતી (કે જે સુખ્યત્વે ત્યાં ત્યાં આવેલાં દર્શનીયાદિ તીર્થસ્થાનો કે, તે તીર્થો કે સ્થળોની ઉત્પત્તિને લગતી અલૌકિક કથાઓ પરત્વે હોય છે,) તે ઉપરાંત બહારના જ્ઞાનાનુવા પદેશી યાત્રીઓ અને ઇતિહાસકારોનાં બયાનો, તથા આધુનિક વિદ્વાનોએ કરેલી શોધખાળોમાંથી ઉપયોગી બાગ હમેરી આપી, તે માહિતીને સંપૂર્ણ તેમ જ નિશ્ચિત કરવાનો મહેનતમય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે, અપરાંત, અર્ધુદ, અવતી, આનર્દ, દારકા, નર્મદા, પ્રસાસ, રૈવત-ઉત્તમત, લાટ, શ્રીમાલ અને સરસ્વતી એ અગિયાર નામો પાછળ આખા અંચનાં સવાબસો પાનમાંથી ખાસાં સવાસો પાન રોકાયાં છે. બાકીનાં નામોમાં કણાઈક, નાસિક, મદારાષ્ટ્ર, મેવાક, વિંધ્ય, કૅંકણ, કોહાપુર, વિશ્વામિત્રી જેવાં કેટલાંક નામો અણીમાં છે, અને તેમની પાછળ એક-એ લીધી સિવાય વિશેષ કોઈ માહિતી પણ આપવી પડી નથી.

લેખક જણાવે છે તેમ, “પુરાણોમાંની વસ્તુ ધ્યાન ખેંચતી અને અગત્યની એવી ભૌગોલિક સામગ્રી. . . આ પ્રથમ ખંડમાં રજૂ કરી છે.” અને તેમના અગિયારમું ગુણ “મહત્વની દૃષ્ટિએ ગૌણ એવા ઇતિહાસિક, સામાજિક, અને ભાષાવિષયક સામગ્રી જુદા ખંડમાં” આપવામાં આવનાર છે કદાચ અચારી પેટે, વાચકોમાંના પક્ષા એ જુદો ખંડ જ વસ્તુ બહાર પડે એની સવિશેષ શાંદ જોરો.

મહાલસા અને અલકે લે. ૦ શ્રીરંગ અવધૂત; પ્ર. ૦ સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય; પૃ. ૮૫ (અધ્યયન કદ); કિ. ૦-૫-૦.

અલકાવાહિની નામી મહાલસાની સમત્કરબરેલી ગદ્ય-કથાની સાથે સંપૂર્ણશ્રવ્ય, ચિત્રશુદ્ધિ, સર્વસંન્યાસ, સદ્ગુરુ-સારણ; શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, મનબંધ, વાસનાનાશ, યોગાભ્યાસ, સિદ્ધિઓ, યોગીચાર્યા, આત્માશ્વાસ. અને અન્ય-એ કમથી સાધનામાર્ગનું નિરૂપણ પદ્યમાં ગોઠવી નાંખેલું છે.

ટાંકકાકા : સંયોગકાર : શ્રી મોંધીબહેન બચેકાં; પ્ર. ૦ શિશુવિદ્યાર, બાવનગર; પૃ. ૧૫૬+૮; કિ. ૧-૬-૦.

ગુલામીના વેપારને તોડવામાં નાનોરુનો ફાળો ન આપનારી એવી સુપ્રસિદ્ધ વિચકયા “અક્લ ટોમ્સ કૅમ્બ્રિજના આ સંજય સુંદર સંક્ષેપગુલાદ છે. મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચેલું હોવા છતાં, આ નાની ચોપડીએ જે વખત તો આંખમાં આંધુ આવ્યાં જ.

આ ચોપડી આટલી સફળ થઈ છે, તેથી જ તેમાં ફરીના સુદક્ષ વખતે કરી લેવા ભેઈતા કેટલાક આવશ્યક સુધારા સુચવતા બઈએ બીએ : આર્થરનો દીકરો જ્યોર્જ અને ઇલીઝાબેથ પતિ જ્યોર્જ એ બે નામો સરસ્વાતથી જ સાથે આવે છે; પા. ૧૫૪ ઉપર છેક છેલ્લે આર્થરના પુત્રને જ્યોર્જ રોબી કહી જુદો પડાયો છે, તે પહેલેથી જ કરી લેવું ભેઈએ. તે જ પ્રમાણે ઇલીઝાબે આશ્રય આપનાર સાઈમન (પા. ૫૫) અને ઇલીઝાબે વેચનાર સાઈમન (પા. ૧૫૩) એ બેને કોઈ પણ રીતે જુદા પાડી આપવા ભેઈએ. ગુલામ જ્યોર્જના માલિકનું નામ સરસ્વાતમાં (પા. ૭) આપ્યું નથી; અને પા. ૧૫૨ ઉપર એ માલિકના દેરી નામ ઉપરથી જ જ્યોર્જની બહેન જ્યોર્જની બાળ મેળવે છે, એ પણ ખામીભરેલું છે. જ્યોર્જ કોઈ કારખાનાવાળાને ત્યાં બાંડે રહેલા સરસ્વાતમાં (પા. ૭) જણાયાં છે, ત્યાં કારખાનાવાળાનું નામ નથી આપ્યું; પણ પા. ૪૬ ઉપર જ્યોર્જ એક દોરેલમાં તેને મિ. વિલ્સન કહી બોલાવે છે, ત્યારે એ જ તેનો કારખાનાવાળો છે, એ સમજાતાં સુરહેલી પડે છે. પા. ૧૧૬ ઉપર મુલેટા સી (ઈમેલીની માતા) એટલું જ નામ આપી, પા. ૧૧૬ ઉપર પાંખી એક બીજી સ્ત્રીને “સુરેટા સી” કહીને જ રજૂ કરી છે, તેથી ગોટાળો જ યાચ છે; અને પા. ૧૨૦ ઉપર તે મુલેટા સ્ત્રીને સાંજુ મઠિ આજુલી ધણિપાણી તરીકે બોળખાવીને, પછી પા. ૧૨૪ ઉપર “સુરેટા સી લ્યુસી” એ નામ સાથે બેને રજૂ કરી છે, અને બેને સાંજુ પડખામાં પાટુ મારે છે, તે ખરેખર સાંજુની ધણિપાણી થયેલી મુલેટા સી છે કે કેમ, એ જરાય સમજાતું નથી. પા. ૧૫૨ ઉપર જ્યોર્જની પાણેતરને “નોકર બાઈ” કહી છે, અને પછી પા. ૧૫૩ ઉપર તેને માટે “છાકરી કેવી છે?” એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તે ખરેખર જ્યોર્જની પાણેતર માટે જ છે, એ સમજતાં વાર લાગે છે. પા. ૧ ઉપર આર્થરની પત્નીને એમીલી કહ્યા પછી, પા. ૮૦ ઉપર “ઈમીલી” નામ આવે છે, તે ખરેખર આર્થરની પત્નીનું જ છે, કે બીલ કોઈનું, એની મહાજાણ સાચ છે.

પા. ૧૩૬ ઉપર “જેનો સાથે રહીને બધું સઠન” કરવાનું ટોમ કહે છે, તે કોની સાથે? આવશ્યક વાકયના “બધા દુઃખી છો” ત્યાં સમજવા? “અત્યારે . . . જતો કુંડું, પણ . . . કામ લાલસે પછી બરાબર ખબર પાડીશ” (પા. ૧૩૭) એ વાકયનો શો અર્થ યાચ છે?

પા. ૧૪૨ની 'નહેરને' અને પા. ૧૪૩નું 'નહેરમાં' એ એક વસ્તુ છે?

“ઈલાને એકલી રહેવા દે” એ વાક્ય (પા. ૧૮) ‘એને ન સલાવીશ’ એ અર્થનું જ હોય તેા ખોટું બાવાતર છે. આ પુસ્તકનાં ચિત્રો બાબતમાં ઠીકઠીક ફરિયાદ કરવાપણું છે. પા. ૨૬માં ઇલીઝાને ગોરા વાનની, અને યુદ્ધામ છે એમ પણ ન જોળખી શકાય તેવી કહેવા છતાં, પા. ૩૪ ઉપર સીધી દબસણ જ ચીતરી છે; એ શું ગોરી સી લાગે છે? અને અંગ્રેજ શાપડીમાં ઇલીઝાનું ચિત્ર બેસ્યું છે. તેને સીધી જીવાન યુરોપિયન બાઈ જ ચીતરવામા આવી છે અને ગોરા કાળાના લગ્નમાં એક બાળક ગોરા વાનનું અને પાટનું પણ યાચ છે. પા. ૩૪ ઉપર બરફનાં અધિયાયી બરેલી ઓહિયો નદી, કે જે ગરબિયાં ઉપર ટેકરા મારતી ઇલીઝા આખી નદી પાર કરી ગઈ, અને પાછળ ખરેલા ઘોડેસવારો તેની પાછળ જવાની સરખી દિશામાં ન ફરી શક્યા, તે ઓહિયો નદી, એક નાનું સાબરમતી જેવું, એક પણ બરફના અધિયા વાનાનું, ટીંગણપૂર પામીનું શરણું જ દેખાડ્યું છે! અંગ્રેજ શાપડીઓમા બરફનાં ગરબિયાં બરાબર બતાવ્યાં હોય છે. પા. ૫૧ ઉપર દબસણ પાસેથી ૧૩ વર્ષનો ટોડરો જૂઠ્ઠી લેવાતો બતાવ્યા છે, તે દોઢેક વર્ષનું ધાવતું બાળક લાગે છે!

ધર્મની સમજ : લે. ન્યાયવિજયજી; ૫ ૪૮; મૂલ્ય વાચન

સુખની પ્રાપ્તિની બાવનામાંથી નમરિત ગયેલી ધર્મ. બાવના, અને સુખસાંતિના ઉદ્દેશે નીકળેલા યા પ્રસરેલા અનેક ધર્મમાર્ગોથી દુનિયાની સુખસાંતિમાં ગમે. એઈતો વધુ વધારો; તેને બદલે વસ્તુતાએ ધર્મપથથી વધતું કલેશવાતાવરણ, એ પ્રકારના નિષ્પણ્ણી રાંડ કરી, સંકુચિત સાંપ્રદાયિક વાતાવરણમાં તેનું કારણ બતાવવા વિદ્વાન લેખક, ધર્મ એ વાસ્તવમાં સાચા માણસ—ખરા ઇન્સાન બતાવવાની,—બધા ઈશ્વરના બાળ છે એમ સમજ બધા સાથે બંધુબાવ, મૈત્રીબાવ કેળવવાની સાધના છે એમ જણાવે છે. પછી, ધર્મનું અસલી તત્ત્વ અને તેને સાધવા માટેના રીતરિવાજો કે કર્મકાંડો વચ્ચેનો ભેદ બતાવી, તે અનેક દર્શનશાસ્ત્રોના મૂળ શિક્ષાતોનો સમન્વય બતાવે છે; અને સત્ય-સંયમ-સેવા આ ત્રણ સસ્સાનું નામ ધર્મ,—

એ જ ધર્મની સાદી સમજ બધા પંથોના મુનમાં રહે છે એમ જણાવી, દિંદુમુસલમાન વચ્ચેના મનઃકે ફલ આવે છે, અને સાથે જ અસ્પૃશ્યતાનિષેધને સ્પર્શક બને, અનેક શાસ્ત્રોમાંથી અવતરણો આપી, ધર્મના સંસ્કારી ધાર્મિકતાને બચાવવાની પ્રયુષ્ઠાઈના સાથે નિષ્કંથરપદે ફરે છે.

ચરકમાં નિસર્ગોપચાર : પ્રયોજક : પંડિતચિત્રેશ્વર, પ્ર. ૦ સમકૃષ્ણ સેવાસમિતિ; ડિ. ૦૮-૦૦.

આ પુસ્તકનું ઉપકું નામ સમજાવે બાદે “સમજ સ્વસ્થપટ્ટણી ઝાંખી” એવું રાખ્યું હોય તે શેષ થ, કારણ કે આખા પુસ્તકમાં ચરકના કેવળ અંદાજ સ્વસ્થપટ્ટણી જ નિષ્પણ્ણી કરેલું છે. ઉપચાર, રોગ, તેમ જ લેવપેયોગ, બસ્તિકર્મ, સૂચકમાન વગેરે જે પ્રેરે સ્વસ્થના નમાતી રાખવા માટે તેમ જ રોગ દર્શક પછી ઉપચાર તરીકે ચરકે આપ્યા છે—અને સારા કેટલાં આપેલા છે, તેને જ આ પુસ્તકમાં ત્યાન આપ્યું ધર્મક

આદાશના નિયમોનું કંઈક પાટન કરી આલેખ્યું છે. કરતી, કૌમ થવા જ ન દેવો, એ એક વાત. પરંતુ પા. ૫૧માંથી અથવા તે અસાત્ય દેશકાલ-બદલાને કીરે કે પેલા થઈ ગયેા સ્વાર પછી તેના નિવારણ માટે જે કામું તેનું જ નામ ઉપચાર. ચારે આપેલી આખી જ ચિકિત્સા પ્રણાલી (ચિકિત્સાક્રમ) તદ્દન નૈસર્ગિક ગભીર એઈ પડતું ‘નૈસર્ગિક ચિકિત્સાશાસ્ત્ર’ને આને જે કીરે સીમીત કરી લેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જુદા જ અભાવ્યા તે પ્રમાણે. ‘નિસર્ગોપચાર’ ગભીર એઈ

પ્રાચ્ય ઔષધીઓનો નિવારણ માટે ‘સમજાવે એકમાત્ર રાજ્યોપચાર બતાવે છે તેવી રીતેના સંકેત નથી. પરંતુ એણે સરવજનને જુદેવજુદે એ વાક્ય પછી ધર્મ કંડિકામાં આદર્શ માણસનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે સીધું લેવા રિયતપ્રદાનું જ છે. તેને એ રિયતપ્રદ ‘સમજાવે’ વગર સી રીતે થઈ શકે? પરંતુ માનસિક, સાંપ્રદાયિક, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તે અત્યંત વિરૂપ બાધ માત્ર જે બરિવ્યના સમમ ચિકિત્સા પ્રમાણને એ માર્ગે ગ્રહ લેવા જરૂર નથી.

૯-૧-૧૯૦૭

ચિયેહ અને આઈએ સળખાઈ ખોઈ કારણ કે તેમણે પ્રભ ખોઈ હતી પ્રભને ખોલી એટલે પ્રભનાં હૃદય ખોવાં. રાજ્ય એળવવાનો એક ઉપાય છે :—નવન એળવો અને રાજ્ય મળી રહેશે. પ્રભને એળવવાનો એક ઉપાય છે :—તેમનાં હૃદય છૂતી લો અને પ્રભ જિત્તાઈ જશે. પ્રભનાં હૃદય છૂતવાનો એક ઉપાય છે :—તેમને જે ગમતું હોય તે એકું કરવું અને તેમને જે ન ગમતું હોય તે તેમના ઉપર લાઈવું નહિ

—કોન્કચૂશિયસ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

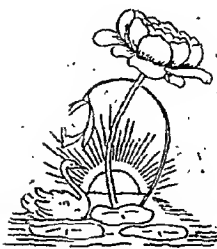
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદક

ભુવનરામ દવે
ગોપાલરામ પટેલ
હાકોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનમોહન દેસાઈ (વંશી)
છબરુદાસ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

અંક ૪

એપ્રિલ

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૪૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૭-અંક ૪]

અમદાવાદ

[એપ્રિલ, ૧૯૪૮

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીજીનો અબ્દેહ ફાળો

[રોયલ એસિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈ શાખાને મળે પી. ઈ. એન. (અર્થાત્ હવિષ્યો, નાટ્યકારો, નિબંધલેખકો, તંત્રીઓ, અને નવલકથાકારોની) દલબ દરમિયાં મહાત્મા ગાંધીને 'શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા' કરવામાં આવેલી સભાને પ્રમુખપદેથી મુંબઈ પ્રાંતના વડા પ્રધાન શ્રી. બા. મં. ખેરે આપેલું સ.પણ.]

ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવન તેમ જ દ્વિસદ્ગી પૃથિર ઉપરની તેમની શ્રદ્ધાની આસપાસ કેન્દ્રિત થયેલાં હતાં. તેમનો પૃથિર ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન પૃથિરની અપેક્ષાએ બિન એવા ડોઈ હિંદુ પૃથિર નહોતો, પરંતુ સર્વવ્યાપી એવો વિશ્વાત્મા જ હતો.

ધણાપ લોકોની પૃથિર ઉપરની શ્રદ્ધા ગાંધીજી જેટલી જ તીવ્ર હતી, પરંતુ પોતાની તે શ્રદ્ધાના પ્રકાશમાં જીવનની દરેક શક્તિ અચૂક રીતે આચરણ કરવાની હિંમત થોડાઓમાં જ હતી. કદાચ, આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા અને આચરણ વચ્ચે કઠોર અને ત્યાગશુદ્ધ મેળ શખવામાં, અર્થાત્ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિને આચરણ રૂપી તેના વ્યાવહારિક પાસામાં મૂર્તિમંત કરવામાં જ ગાંધીજી બીજાઓ કરતાં મહત્તાની ધરાકાશ પ્રાપ્ત કરે છે.

પી. ઈ. એન. કક્ષા જેવી લેખકોની સંરચા ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા આગે બેળી મળી છે, એ પોતે જ, મહદ્દમાજના અનેકમુખી વ્યક્તિત્વનું તેમ જ તે વ્યક્તિત્વે એક આખી પેઢી સુધી આ દેશનાં જીવનને જેટલી બધી બાળુએથી સ્પર્શીને તેનું ધગતર બંધુ હતું, તેના એક વધુ નિદર્શનરૂપ છે.

પી. ઈ. એન. કક્ષાને રાજનીતિ કે ધર્મસંપ્રદાય સાથે કશી લેણદેણ નથી; તેને તો સંસ્કૃતિ અને સહિય સાથે જ લેણદેણ છે. એ બે બાજવોનો ઉર્લેખ કરતી વખતે આપણે સામાન્ય રીતે ગાંધીજીને સંસ્કૃતિ કરતા નથી જ્યાં, અત્યારે આપણે બેઉંને તેમ તેમને તે બાજવો સાથે પણ ધણી લેણદેણ હતી.

અવગત, આપણે આપણા મનમાં 'સંસ્કૃતિ' શબ્દથી સામાન્ય રીતે જીવનના હળવા લાસિત્યને લગતો જે ભાવ સ્ફુરે છે, તે દૂર કરવો પડશે. સંસ્કૃતિ શબ્દનો વધુ ઊંડો અને વ્યાપક અર્થ તો અમુક નિશ્ચિત જીવન-મૂલ્યોના આધાર ઉપર રચવામાં આવેલી જીવનપ્રણાલી થાય છે.

ધર્મવિદ્યાથી રાજનીતિ નહિ

જ્યારે ગાંધીજી રાજકારણમાં દાખલ થયા, ત્યારે રાજકારણનો પણ આવો જ અર્થ ધરાવવામાં આવ્યો. અર્થાત્ મારું સ્વદેશાભિમાન એ મારે માટે બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય અને સંતિ તરફની મારી મુસાફરીમાં એક મજબૂતરૂપ છે. ધર્મવિદ્યાથી રાજનીતિ એ તો વિનાશની ધાંટી છે; કારણ કે તે આત્માને હણે છે. આ સમજ કેવી ધરમજથી કૌનિકારી છે, એ તો આપણે શ્રદ્ધા દાખા આંખેથી ઉતારી નાખીને જ્યોતના રાજકારણને, ખાસ કરીને આ વર્તમાનયુગમાં તેનું જે સ્વરૂપ છે તેની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો જ સમજ શકાય.

રાજકારણને બે નૈતિક અને ધાર્મિક બનાવવું હોય તો તેમાંથી હિંસાને બાકારે મળવો જ જોઈએ. તેનો પાયો સત્ય ઉપર મંડાવો જોઈએ. સત્યાગ્રહ એ જ તેનો યુદ્ધ-વ્યવહાર હોઈ શકે. આમ, ગાંધીજીએ રાજકારણને સંસ્કૃતિ છે એટલું જ નહિ, પણ તેમણે તેને ઉપાડીને માનવ આચરણની સર્વોચ્ચ બુદ્ધિએ મૂકી દીધું છે.

પરમાત્માથી અનિર્વચનીય, અને સહસ્રમય શક્તિના સાર્વભૃમમાં દરબંદીએ અને રાજાજીરાજ

જનતા જતાં તેમણે જેઈ લીધું અને આપણને પણ જોનાં શીખવું કે, બધા ધર્મે તાત્વિક રીતે એક છે, અને બધાં મનુષ્યો, તેમના ધર્મ ગમે તે હોય તેપણુ એકબીજાનાં ભાંડુ છે. જે માણસ એક અરપૂરમાં પણ આત્માને જ દેહધારી બનેલો જુએ છે, તે માણસ તેને અરપૂર કેવી રીતે ગણી શકે? પછી તે વર્ગવિગ્રહ કે બીજા કોઈ પણ વિગ્રહમાં પણ શી રીતે માની શકે? આ બધાને જો માનવજન વિષેનું સુધરેલું, ઉન્નતિકારક, અને તારિક રીતે સંસ્કૃતિમૂલક દૃષ્ટિબંધુ ન કહીએ, તો બીજું શું કહીએ?

સંસ્કૃતિમાં ફાળો

યંત્રોલોગી ક્રાંતિએ ભારપી ઉત્પાદનની પદ્ધતિ-ઓમાં પડોટો કરી નાખ્યો, અને એ રીતે આજનું વર્તમાન જગત જે અનિદોનું દુઃખ સદન કરી રહ્યું છે તેની ભૂતવળ ખરી કરી, ભારપી માંડીને માણસ-જન એ બધાં અનિદો દૂર કરવાના ઉપાયોની શોધ કરી રહી છે. ગાંધીજીએ આપણને કહ્યું હતું કે, આપણે વિપુલતા માટે નહિ પણ શાંતિ માટે આયોજન તેમ જ કાર્ય કરવું જોઈએ. આપણે આપણી જરૂરિયાનો, જીવન, ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓ, અને આર્થિક તંત્રને સાદાં કરી નાંખવાં જોઈએ; કારણ કે તો જ આપણે શાંતિને ફરીથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

ગાંધીજીએ બનાવેલા જીવનમાર્ગનાં આ કેટલાંક વિશિષ્ટ અંગો છે; અને આપણે જેઈ શકીશું કે, તેમના પાયામાં સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક મૂલ્યો રહેલાં છે. ચાલુ બની જ રિપબ્લિકા અને સામાજિક કાર્ય-પ્રયુક્તિઓથી તે એટલાં બધાં તારિક રીતે ભરેલાં છે, કે તેમને ખરેખર કનિકારી કહી શકાય. વસ્તુતઃજો તો તે સમગ્ર જગતને પાકારૂપ છે. આમ, જગતની સંસ્કૃતિમાં ગાંધીજીનો ફાળો જગતને માટે ભારે અર્થ-પૂર્ણ છે.

ગાંધીજી સ્વભાવે કર્મચોરો હોવાથી તેમની પાસે કળાના સૌંદર્ય સાથે ખેડવાનો સમય કે જતિ ન હતાં. તેમ જનાં, તેમનાં લખાણોમાં, અને ખાસ કરીને ગુજરાતી લખાણોમાં “પવિત્રતાનું સૌંદર્ય” ખ્યાનપાત્ર રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે.

સાહિત્ય ઉપર અસર

ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર ગાંધીજીની અસર ગુજરાતીમાં બહુ બીડી રીતે મૂર્તિમંત થઈ છે. ઈ. સ.

૧૯૧૫માં સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના, સાપ્તાહિક જન તરીકે “નવજીવન”નું પ્રકાશન, અને ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના—એ બધાં “નવ-ગુજરાત”ના વિકાસમાં આગળપડતા સીમાસ્તંભો છે.

“નવજીવન” કે જેનો ફેલાવો (૨૫ વર્ષ પહેલાં) એક સાપ્તાહિક માટે જોઈએ તો) ચાલીસ હજાર નકલો જેટલી મોટી હદે પહોંચ્યો હતો, તથા જેમાં ગાંધીજીના જ સંપર્કે ટાંકાએ તો, ગાંધીજીના જીવનની “કેટલીક સૌથી ભારે અમલની આગુચીનો નિયોગ” આવતો હતો, તેજી ગુજરાતી જીવન અને સાહિત્ય ઉપર બીડી અસર પહોંચાડી હતી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, કે જેણે પોતાની તરફ કેટલાય સાક્ષરો અને વિદ્વાનોને ખેંચ્યા હતા, તેણે ગુનગુણ પામેલા ગુજરાત ઉપર ગાંધીજીની અસરને વધુ વ્યાપક બનાવી, તથા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને નવી દિશા આપી.

ગુજરાતી ભાષાનાં ગાંધીજીનાં પોતાનાં લખાણોમાં પણ તેમના જીવનનાં સાદાઈ અને સંયમ સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થયેલાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમની ભાષાની એ સાદાઈ સમજાવેલાં કરેલા પ્રયત્નનું પરિણામ પણ છે. માનવ વ્યક્તિત્વના મૂળ ઘટકની અસર સમગ્ર હોવાને લીધે મુખ્યત્વે આમ-જનતાના જમી રહેલા ગાંધીજી લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં લેવાની અત્યંત સમજતા હતા. તેથી તે (ગુજરાતી) ભાષાને ભારે સંસ્કારક સંસ્કૃત સંબંધોના આકર્ષકથી ઊંડાવીને તેને જગ્યાએ સાદી પણ કેટલાય મહત્તી વધુ પ્રાચીન ભાષા બોલી કરવાને કામે લાગી ગયા. એ ભાષા લોકોની જીભ ઉપર રમતી હોવાને કારણે લોકોના હૃદયમાં સોંસરી જોતરી જતી. તેની સાદાઈ આદરવામાં લેવા છતાં, જે ઉન્નતિઓ અભ્યુદયને સંસ્કારી હતી. એ ભાષા અધુનિક ગુજરાતી પણ માટે સંસ્કારક બની રહી છે. જનાં અનુસંધાનમાં આપણે ગુજરાતી ભાષાનાં સૌંદર્ય અને પ્રમુખ્યતા કાઢી રચનામાં ગાંધીજીનાં ભાષા સૌંદર્ય જોઈ શકીએ નહિ. તે કાઢી એટલે જોઈ શકીએ નહિ.

ગાંધીજી ગુજરાતીમાં લખે, અંગ્રેજીમાં લખે, હિંદુસ્તાનીમાં બોલે, તેપણુ તેમનો મુખ્ય હેતુ પોતાના મંત્ર અને સ્પષ્ટપણે, સ્વાભાવિક રીતે, હાદિકતાથી,

અને બીનાઓ સમગ્ર શહે તે રીતે રજૂ કરવાનો જ હતો. તેથી કરીને, જોકે તેમણે બાંધને માત્ર તેની ઉપયોગિતાને કારણે સ્વીકારી છે, છતાં તેમણે તેની ઉપયોગિતા ઉપરાંત સુંદરતા પણ સાધી છે. આમ જ

તેમના હૃદયમાં હોયું, તે તેમને હોડે આવતું, અને તેમના હાથ વડે અમલમાં મુકાયું. અને એ જ મહાત્માની વ્યાખ્યા છે.

તેથી જ તે મહાત્મા કહેવાય પણ છે.

[“દિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ” ૩-૪-૪૮ના અંકે ૬૫૨થી]

આગ સાથે ખેલ

ગોધરા અને તેની આસપાસનાં ટેલવાંક ગામડાંમાં ગમે ગદિને જે કરપીણ ઘટનાઓ બની તે બધી રીતે ‘આગ સાથે ખેલ’નાં ૩૫ જ ગણુય. કોઈ ને કોઈ સંજોગોમાં (એ સંજોગો શા હતા શા નહિ એ બધામાં પડ્યા વગર, એટલું તો ૨૫૯ છે કે) ધરને આગ લગાડવામાં આવી. એમ આગથી કામ લેવાનું શરૂ થયા પછી બાકીનું પછી સંજોગો અને કુદરતે મળીને કરી લીધું, એમ લાગે છે. સંજોગોમાં એક બે ઉધાડી વાત તો એ હતી કે, શહેરમાં આગ એલાવવાને માટે પાણી ન મળે અને બંબા પણ જોઈએ તેવા તૈયાર ન મળે ! છતાં આગ શું કામ લગાડી ત્યારે ? એટલું કેમ ન દેખાય કે, આગ આગનું, મગ-કરેરી તેને કોઈ હાથ નહિ દઈ શકે ? એનું કારણ અંતરની કોમી આગ સાથે જે ખેલ હજી પણ લોકોનાં મનમાં ચાલી રહ્યો છે તેથી સામાન્ય શુદ્ધિ પર આવી જતો પડે ગણાય. વાત તો એમ છે કે, ગમે,તેવે કોઈ કે વેરવાન જાગે, તે વખતે સામાને મારવા, તેનું બાળવા કેમ મન થાય છે ! તેમાં આગેસમાં તે વળી વ્યક્તિગત કોષ નથી પણ વર્ગ પરત્વે છે અને તેના બેગ મોટે ભાગે નિર્દોષ બાળક, સ્ત્રી પુરુષ તથા જુદોતે પણ જનતું પડે છે. એમાં ક્યાંક અસરકારી—અમાનુષી થઈ રહ્યું છે એ આજે જાણે આમ સમજમાંથી ખસી જ ગયું છે કે શું ? માણસ જેવો માણસ આજે માણસાઈ બૂલતો દેખાય છે. નહિ તો રમૂસ કે સૂક્ષ્મ આગ સાથે આવાં ચોડાં કરતાં તેની સામાજિક રૂતિ તેને રોકે. તેને બે આંખની શરમ આડે આવે. આજે જો આપણા દેશ સામે મોટામાં મોટું કામ આવી પડ્યું હોય તો માનવ હૃદયમાં રહેલી આ સમાજરૂતિની પુનઃસ્થાપનાનું છે. બાંધીજના બારે મોંઘા અલિદાન બાદ પણ ગોધરા

જેવો બનાવ અને એ એમ બતાવે છે કે, આ કામ કેસે જીડે જઈને કરવાની જરૂર છે.

ગોધરા આસપાસનાં ગામડાંમાં પણ આગ પહોંચી. ત્યાં જે આગ ખેલાઈ તેમાં ઉગળ કોમી પહોંચતા હતા એવું નથી લાગતું. ત્યાં આગળ વર્ગવિચ્છેદની આગના પહોંચતા અંપાયા લાગે છે. માકસવાદીઓ—જેમાં હું સમાજવાદી અને સામ્યવાદી બંનેને સમાવી લઉં છું—વર્ગવિચ્છેદની સાધન-પ્રક્રિયામાં માને છે. અને પૈતાના મનપસંદ વાદને આગળ ચલાવવાને માટે દિંસક કે જેવાં ક્ષત્રે તેવાં સાધનો વાપરવામાં વાંધા નથી માનતા. ગોધરા આસપાસનાં ગામડાંની પછાત પ્રજામાં એવી હવા ફેલાવવામાં આવેલી લાગે છે કે જેને લઈને એ લોકો તીરકમાં ને ડાંગધારિયાં ધબ સાથે “શહેરના ગામ પર તૂટી પડ્યા, તેને ઘેરો વાદ્યો અને લૂંટી લીધું” તથા બાળ્યું તો એવું કે તે લગભગ આપણું આખ સઈ ગયું ! કહે છે કે, લાકડાંની તોપો પણ આપણું તો ન કરે એવું ઘોર દ્રશ્ય ત્યાં કરી મૂક્યું છે. આપણું આતતાપીપણું દિલમાં જન્માવવાને માટે કેવી ઝેરી વાતો ત્યાં રોપાઈ દશે ? સ્વરાજ આવવાથી આવી વાતો રોપનારને પંથ છૂટે દોર મળે છે એમ ? મળવો જોઈએ ? મળી શકે ખરો ? આને જ મળતાં કારણોથી થોડક માસ પર માણના વારલી લોકોમાંય તોફાને સળગાવી શક્યાં હતાં. દિંદે પર-દેશીની ચૂડમાંથી છૂટે ત્યારે આપણું સળગણું માનવ-સાદિલ ન હોય એ તો કેમ જ બને ? એમાં આદિ-વાસીઓ અને પછાત દબાવેલી ચુસાયેલી પ્રજાઓ મુખ્ય ગણાય. આ લોકોને સ્વરાજમાં લેવે લાવવા જોઈએ, એ કામ તાર્કિક અને અવરય કરવું થટે. પણ સમાજ સામે ગમે તેમ કરીને તેમને સળગાવી

સંકેતી મુકાબી 'યુનેગર' સ્વતંત્રતા કોઈ નાગરિકને હોઈ ન શકે. સામ્યવાદીઓ તો હોયેકાં આવી છૂટ લે ન અને તેમાં માને છે તે તે ચાહે છે; અને તેને 'મરિઃ' સ્વાતંત્ર્યના કમ નામનું ઓહુંધરી ઠાંકવા નાકે છે. સમાજવાદીઓ શું માને છે? તેમનાં કાર્યો પરથી તે જ્ઞેવાનું રહે છે. યુરોપમાંથી ચડી આવેલા આ બંને વાદો રાજસત્તાવાદો છે. ગાંધીવાદ પેઠે તે વાદો સેવાવાદો નથી. એટલે કે, તેઓ પોતાના વાદ પ્રમાણેના આદર્શની સિદ્ધિ ગાંધીજી પેઠે ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક સેવા દ્વારા નહિ, પણ રાજસત્તા કબજે કરવા દ્વારા પૂરી કરી શકે છે, અને તેમાં જ માને છે. તેથી વૈન કેન પ્રકારેજ રાજસત્તા લેવા તે તાકે છે. તેથી તેઓ મજૂર ખેડૂત ઇત્યાદિ કામ કરે તોય તે એ ઉદ્દેશથી કે તે દ્વારા મોજૂદ રાજસત્તા પર હલ્લો કરી શકાય; તેમની નિર્ભેજ સેવાને માટે નહિ. સમાજવાદીઓ હવે કોંગ્રેસથી છૂટા પડે છે તેની અંદર રહસ્ય હોય તો આ છે. અનેક વિચારણાવાળા વિવિધ વર્ગોની એકત્રિત જમાત તરીકે કોંગ્રેસ કામ કરતી આવી છે. હવે નવું બવાજી થશે તેની સાથે કોંગ્રેસે પોતાનો નવો અનવાર (નવું બંધારણ ધડીતે) લેવાનો છે. એમાં એટલું રપષ્ટ છે કે, માકસવાદીઓની વર્ગવિમુક્તિ સાધનપદ્ધતિ કોંગ્રેસને માન્ય નથી. સમાજવાદ પેઠે તે કેવળ મજૂર-સંગઠન પદ્ધતિ નથી. તે અત્યારે હિંદ સ્વરાજનું કામ માથે લઈને તેને આગળ ચલાવવા માગે છે અને મથે છે, અતે તે સમગ્ર દેશની સર્વોદ્ધી દૃષ્ટિએ. હિંદના સમાજવાદમાં દેશનું આ કામ સંભાળવાની તાકાત નથી; એટલે વાસ્તવિક હકીકત તરીકે પણ દેશ તેમને અજ્ઞે રાજસત્તા સોપે એમ દેખાતું નથી. જો કોંગ્રેસમાં તેઓ ચાલુ રહે તો તેમનું અંદર વિરોધન જ થઈ જાય, કેમ કે તેમના અને કોંગ્રેસના આદર્શમાં ફરક નથી રહ્યો ફરક સાધનમાં. એટલે એની છૂટ રાખવા તે અશક્ય થાય છે. તે પક્ષ વર્ગવિમુક્તિમાં માને છે; તેને જોરે એને રાજસત્તા કળે કળે કરીને લેવી છે. આમ તેઓ અને સામ્યવાદીઓમાં તે પૂરતી સમુનતા રહેલી છે. એટલે ભીતિ એ રહે છે કે, તેઓ પણ ભાંગફાટના માર્ગો ગ્રહણ ન કરે? આ માર્ગોનું ઉપાસન

ઈ. સ. ૧૯૪૨ માં કરનાર કોંગ્રેસી પક્ષ પણ મોટે ભાગે એ સમાજવાદીઓનો હતો. આશા રાખીએ કે હિંદ સ્વરાજ સામે આ ઉપાય પ્રિચિત નહિ મનાય. દેશ સ્વતંત્ર થયો છે એટલે કોઈ પક્ષો જ ન હોય એમ કહેવાનો મુદ્દા આશય નથી. અત્રે પક્ષો તો તેના અરેખ્ય અર્થમાં હવે થવા લાગશે. અસાર મુદ્દી તો બધા જ—હા, મોટા સામ્યવાદીઓ જાદ કરવા જોઈએ—ગાંધીજીના નેતૃત્વ તળે દેશની આગાહીના વાદીઓ હતા. આ વાદ અને તે વાદ તો લગભગ પોથીપોંડિય જેવું હતું. એ કોઈ વાદ હતો તે તે 'ગાંધીવાદ'; પણ તેને કોઈ તે નામ ત્યારે આપવું નહોતું. સ્વરાજ યુગમાં હવે 'ગાંધીવાદ' એક વસ્તુ બને છે; તેની સામે વર્ગવિમુક્તિ નીતિ દ્વારા કામ કરવા સાધનવાદો છે, જેમાં સમાજવાદ સામ્યવાદ ઇત્યાદિ આવે છે. તેની સામે કામવાદીઓય છે, જેઓ પણ ખૂન, આગ અને શૂન કારસ્તાનો કરવામાં માને છે. તેમની સામે હવે સવાલ આવે છે—તે બધા વાદોએ છૂપી પ્રવૃત્તિ અને ભાંગફાટ કરવાં એ હવે જરૂરી છે? પ્રોહ મતાધિકાર દ્વારા તેમને પોતાનું કામ કરવા પૂરતું સ્ત્ર નથી મળી રહેતું? હવે દેશની અંદરના રાજદ્વારી પક્ષોએ પોતાના જ પક્ષોના બંધારણમાં રહીને કામ ન કરવું જોઈએ? કોઈ પણ દેશમાં આંતરિક ફેરફારો કરવા માટેના રસ્તાનો અપાઈ શી? તે રસ્તો અર્થસાધક પ્રધાન ન હોયો જોઈએ? તે બંધારણપૂર્વક ન ચાલે? આનાથી ખીછ રીતે જો કામ લેવાય તો દેશની પ્રજાસત્તા અને રાજસત્તાએ તેને કાળમાં રાખવાને માટે શું કરવું? રાજસત્તા તો તેના કાપણ અને પોલીસથી કામ લેશે એ એજ્યુ છે. તેને પ્રજામંદ કેવો જવાબ આપશે? અને પોતે શું કરશે? કારણ કે લોકશાહી રાષ્ટ્રની પ્રજાએ પોતે પણ પોતાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. લોકજેજવણીનાં સાધનો સાખૂત કરીને તેજુધારી દિશામાં બજ પ્રગટ કરવું જોઈએ. સાચી લોકશાહી સાવ સરકાર-વધુ ન હોઈ શકે કે બની શકે. ગોધરાની ઢાળ તથા વર્ગીય આગનાં ખેડ થયેથી અત્યારે આપણી આગળ આવા આવા પ્રશ્નો ઉઠે છે. પ્રજાનાપક્ષોએ સાધધાન થઈ જવું જોઈએ.

હિંદુસ્તાનીના પ્રચારક ગાંધીજી

[પૂજ્ય ગાંધીજી રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીના મહાન પ્રચારક હતા. સન ૧૯૦૬થી હિંદુસ્તાની વિષેના એકધારા વિચારોને અને સતત પ્રયત્નોને દૂબલું વિચાર આપતી એક પત્રિકા 'હિંદુસ્તાની-કે પ્રચારક ગાંધીજી' નામની શ્રી કાકાસાહેબ કલેલકરે હિંદુસ્તાનીમાં તૈયાર કરી છે. હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંઘા, વર્ધાના મંત્રીએ તેને છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી છે. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના વાચકો માટે તેના શુભચાલી અનુવાદ અહીં આપવામાં આવ્યો છે.]

માનવતાના રચયિતા (Architect) ગાંધીજીએ અનેક વાર કહ્યું છે કે, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા કાયમ કરવાનું સ્વપ્ન બાળપણથી જ તેઓ વેળા આવ્યા હતા. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે તેમણે શું શું કયું અને શું શું સહન કયું તેનું વર્ણન કદાચ, દુનિયા સમક્ષ મૂકે નહિ આવી શકે.

આ જ સ્વપ્નની મિઠી માટે તેમણે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારનું કામ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી જ પોતાના દાયમાં લીધું હતું. આ વિષય સંબંધે તેમના વિચાર ઠેક સન ૧૯૦૬ થી આપણને વાંચવા મળે છે અને આશ્ચર્ય યાચ છે કે ૧૯૦૬ થી લઈને ૧૯૪૮ સુધીના તેમના વિચાર બિનકુશ એકસરખા અને એક જ પ્રવૃદ્ધમાં વહેતા આવ્યા છે.

હજારો વરસના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જો કોઈ સૌથી મોટા અને કદાચ સવાલ હોય તો તે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનો છે, અને આ સવાલનો ઉકેલ આપવામાં જ હિંદુસ્તાનની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થવાની છે. એક બાળુ લેણા કહેતા આવ્યા છે કે, 'મિયાં અને મહારાવનો ક્યારેય મેળ ખાતાર નથી.' . . . 'તેજ અને પાણી એક નથી થઈ શકતાં.' બીજી બાળુ હિંદુસ્તાનના બધા સંતોએ, સૂફીએએ, સમાજસંવેદકોએ અને થોડા રાજાઓએ એ વિશ્વાસ દર્શ કર્યો છે કે, હિંદુ અને મુસ્લિમ બન્નેની માનવતા તો એક જ છે, બન્ને ધર્મ એક જ ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે, બન્નેનું જીવન એકબીજામાં વણાયલું છે, અને ભગવાને બનાવેલા નારિયેળના દુધમાં તેલ અને પાણી મળેલાં જ રહે છે.

ગાંધીજીનું બલિદાન આ જ દુધથી માનવતાને પોષવા માટે આપવામાં આવ્યું. આ બલિદાન પછી ગાંધીજીના હિંદુસ્તાની પ્રચારના ચાલીસ વરસની મહાન પ્રયત્નનું મૂલ્ય હજાર ગણું વધે છે અને તેમના પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ આપણને કહે છે કે, આપણે તેને ભક્તિભર્યા યજ્ઞને વાંચીએ અને જે અમર શ્રદ્ધા ગાંધીજીએ ધારણ કરી તે જ હિંદુ અને મુસ્લિમ બન્નેના દિલમાં જડ જમાવે.

ગાંધીજીના હિંદુસ્તાની પ્રચારના કાર્યનું વર્ણન અને ત્યાં સુધી તેમના જ શબ્દોમાં આપવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૧

પુણ્યસ્થાન રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીએ જે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી તેમાં રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર પ્રવૃત્તિનું બીજાંરોપણ બહુ પુરાણું છે, સન ૧૯૦૬ માં પોતાના 'હિંદુ સ્વરાજ' પુસ્તકમાં તેઓ આ પ્રમાણે લખે છે :

'દરેક કેળવણ્યા હિંદીને સ્વભાષા, હિંદુને સંસ્કૃત, મુસલમાનને અરબી, પારસીને પર્શિયનનું અને બધાને હિંદીનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. કેટલાક હિંદુએ અરબી અને કેટલાક મુસલમાને તથા પારસીએ સંસ્કૃત શીખવ્યુંજોઈએ, હજાર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના હિંદીએ તામિલ શીખવ્યું જોઈએ, આખા હિંદુ સ્થાનને જોઈએ તે તો હિંદી હોવી જોઈએ, તે હજી અથવા નાગરી લિપિમાં લખવાની ઇચ્છા થઈ છે. હિંદુ મુસલમાનના વિચાર ઠીક રહે, તેથી આ બંને લિપિ ધણુ હિંદીએ જાણી લેવાની જરૂર છે. આમ થતાં આપણે એકબીજાની સાથે બંધદાર રાખવામાં આગેજીને હંકારી રાખીશું.'

૨

આપણા દેશની રાષ્ટ્રભાષા હિંદી જ કેમ હોવી જોઈએ અને અંગ્રેજ કેમ નહિ, હિંદીનું સ્વરૂપ શું હશે, રાષ્ટ્રભાષાની લિપિ કઈ હોય, વગેરે સવાલોની ચર્ચા તેમણે સન ૧૯૧૭માં બરુગાની શુભચાલી શિક્ષણ પરિપદના પ્રમુખની હેસિયતથી આપેલા પોતાના ભાષણમાં કરી છે. ખ્યાનમાં લેવાનું છે કે, આ તે જમાનો હતો જ્યારે અંગ્રેજીની મોલખાલા હતી, જ્યારે અંગ્રેજ સરકાર માળાપ મનાતી હતી, અને જ્યારે હિંદુસ્તાનીઓ દરેક વાતમાં અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરવામાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા સમજતા હતા.

ગાંધીજી પોતાના ભાષણમાં કહે છે :

"તારે હવે આપણે એ વિચારીએ કે રાષ્ટ્રીય આપનાં શાં શાં લક્ષણ હોવાં જોઈએ :

(૧) અમલદારોને માટે તે ભાષા સરળ હોવી જોઈએ.

(૨) તે ભાષા દ્વારા ભારતવર્ષના માંડોમાંડોના, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજનૈતિક વ્યવહાર થઈ શકે તે જોઈએ.

(૩) એ જરૂરી છે કે ભારતવર્ષના ધણા લોકો તે ભાષા બોલતા હોય.

(૪) રાષ્ટ્રને માટે તે ભાષા સરળ હોવી જોઈએ.

(૫) તે ભાષાના વિચાર કરતી વખતે કોઈ ક્ષત્રિય કે અકપર્યાયી સ્થિતિ પર ભરે આપણું નહિ જોઈએ.

“અંગ્રેજ ભાષામાં આમાંનું એક પણ લક્ષણ નથી.

“અમલદારોની મોટી સંખ્યા હિંદુસ્તાનીઓની જ છે અને તે વધતી જ જશે. આ લોકો માટે હિંદુસ્તાની કોઈ પણ ભાષાને મુકાબલે અંગ્રેજ સુરક્ષે છે, એ વાત સૌ કોઈ કબૂલ કરશે.

“બીજા લક્ષણ પર વિચાર કરતાં આપણને માલૂમ થાય છે કે, ન્યાં મુખી આપણે જનસમાજ અંગ્રેજ બોલતા ન થઈ જાય, ન્યાં મુખી તે સંભવિત ન થાય, ત્યાં મુખી આપણે ધાર્મિક વ્યવહાર અંગ્રેજમાં આવી જ ન શકે. સમાજમાં અંગ્રેજોના આટલી ઓ મુખી ફેલાયો થયો અસંભવિત માલૂમ પડે છે.

“ત્રીજું લક્ષણ અંગ્રેજમાં થઈ જ ન શકે, કારણ કે તે ભારતવર્ષના બહુજન-સમાજની ભાષા નથી.

“ચોથું લક્ષણ પણ અંગ્રેજમાં નથી, કારણ કે આખા રાષ્ટ્ર માટે તે તેટલી સરળ નથી.

“પાંચમા લક્ષણનો વિચાર કરવાથી આપણને જણાય છે કે આને અંગ્રેજ ભાષાને જે સત્તા મળી છે તે ક્ષત્રિય છે. ચિર-સ્થાયી સ્થિતિ તો એ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં જનતાનાં રાષ્ટ્રીય કામોમાં અંગ્રેજ ભાષાની જરૂર બહુ ઓછી રહેશે. હા, અંગ્રેજ સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં તેની જરૂર રહેશે આપણે કયાંય પણ અંગ્રેજ ભાષાનો દ્વેષ નથી કરતા. આપણે આમહુ તો એ જ છે કે, આપણે તેને તેની મર્યાદાની બહાર વધવા દેવા નથી માગતા.

“તો પછી કઈ ભાષામાં આ પાંચ લક્ષણો છે? આપણે એ કબૂલ કરી જ લેઈ પડશે કે હિંદી ભાષામાં આ બધાં લક્ષણો છે.

“હિંદી ભાષા હું તેને કહું છું” એને ઉત્તરમાં હિંદુ અને મુસલમાન બોલે છે, અને જે દેવનાગરી અથવા ઉર્દૂ લિપિમાં લખાય છે. આ બધાં સામે મોટો વિરોધ ભેગો છે.

“એવી દલીલ થતી ભવામાં આવે છે કે, હિંદી અને ઉર્દૂ બે નોખી ભાષા છે. આ દલીલ વાસ્તવિક નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મુસલમાન અને હિંદુ બંને એક જ

ભાષા બોલે છે. બેદ શિક્ષિત વર્ગ પાડ્યો છે. એટલે કે, હિંદુ શિક્ષિત વર્ગે હિંદીને કેવળ સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક મુસલમાન તે નથી સમજી શકતા. લખનોના મુસલમાન બાઈઓ ફારસીમય ઉર્દૂ બોલીને તે હિંદુથી ન સમજાય તેવી કરી મૂકે છે આ બંને પરિભાષા છે ને તેને પ્રભુવર્ગમાં કયાંયે સ્થાન નથી. હું ઉત્તરમાં રહ્યો છું, હિંદુ-મુસલમાન સાથે ખૂબ બળ્યો છું, ને મારું હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન ધણું ઓછું હોવા છતાં મને તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં જરાયે અડચણ નથી આવી. જે ભાષા ઉત્તર વિભાગમાં જનસમાજ બોલે છે તેને ઉર્દૂ કહો કે હિંદી, બંને એક જ છે. ઉર્દૂ લિપિમાં લખો તો તે ઉર્દૂ નામે ઓળખાશે, તે જ વાક્યો નાગરીમાં લખો તો હિંદી કહેવાશે.

“હવે રહ્યો લિપિનો પ્રશ્ન: હાલ ઉત્તર મુસલમાન ઠાકરા જરૂર ઉર્દૂ લિપિમાં લખશે, હિંદુ ધણે ભાગે દેવનાગરીમાં લખશે ધણે ભાગે રાષ્ટ્રનો પ્રયોગ કરું છું, કેમ કે હજારો હિંદુ આજ પણ પોતાની હિંદી ઉર્દૂ લિપિમાં લખે છે, ને કેટલાક તો દેવનાગરી લિપિ નોંધતા પણ નથી. છેવટે ભારે હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે જરા પણ શંકાની નજર નહિ રહે, ભારે અવિશ્વાસનાં બધાં કારણે દૂર થયાં હશે, ભારે ને લિપિમાં ભેર રહેશે તે લિપિ વધારે ભાગે લખાશે, ને તે રાષ્ટ્રીય લિપિ થશે. દરમિયાન મુસલમાન બાઈઓ અને હિંદુ બંને ઉર્દૂ લિપિમાં અરજ લખવી હશે તેની અરજ રાષ્ટ્રના સ્થાનમાં કબૂલ કરવામાં આવશે — કરતી જોઈએ.”

આથી માલૂમ પડાય છે કે, રાષ્ટ્રભાષા વિષે ગાંધીજીના વિચાર પડેયેથી છેલ્લે મુખી સાફ અને એકસરખા રહ્યા છે. તેમણે ‘હિંદી’ રાષ્ટ્રનો પ્રયોગ ‘હિંદુસ્તાની’ના જ અર્થમાં કર્યો છે.

૩

આ સમયે દેશમાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલન નાગરી સંસ્થા, જે સન ૧૯૧૦માં રથપાર્ક હતી અને પંડિત મદનમોહન માલવીયજી તથા શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડન જેના પ્રાણ હતા, તે હિંદીનો પ્રચાર કરી રહી હતી. સંસ્થાના સંચાલકોએ ભેંયું કે મહત્તમા ગાંધી જેની મહાન વ્યક્તિ હિંદીની હિમાયતી છે. તેથી સન ૧૯૧૮માં હિં. સા. સંમેલનના ઇદારના અધિવેશનમાં ગાંધીજીને અધ્યક્ષ બનાવ્યા. તેમણે પોતાના ભાષણમાં એ જ વિચાર કરી વાર રજૂ કર્યો, જે બરચના ભાષણમાં પ્રગટ થયો હતો. તેમણે કહ્યું:

“હિંદી ભાષાની વ્યાખ્યાનો થોડાં જિવાર કરવાની જરૂર છે. હું કેટલીય વાર કહી ચૂક્યો છું કે, હિંદી ભાષા તે ભાષા છે કે જે ઉત્તરમાં હિંદુ અને મુસલમાન બોલે છે અને જે નાગરી કે ફારસી લિપિમાં લખાય છે. આ હિંદી સાવ સંસ્કૃતમય નથી, તેમ સાવ ફારસી શબ્દોથી ભરપૂર નથી. જે માધુર્ય ગમડિયાની બેલીમાં અને દેખાય છે, તે લખનોના મુસલમાન ભાઈઓની બોલીમાં કે પ્રચારણના પડિતોની બોલીમાં જણાઈ નથી. એ જ ભાષા એક દેશવાસ કે જે જનસમૂહ સહેલાઈથી સમજી શકે. આમરિયાઓની બેલી બધા સમજે છે. ભાષાનું મૂળ કંઈકે મનુષ્યથી દિમાકયમાંથી મળ્યો, અને તેમાં જ રહેશે. દિમાકયમાંથી નીકળી ગયા અને તે કાળ મુખી વધા કરશે, તેમ આમરિયાની હિંદીનું ગોરવ રહેશે; અને જેમ નાના પદાર્થોમાંથી નીકળતાં ઝાણાંમાં મુખાઈ નય છે, તેમ જ સંસ્કૃતમય અને ફારસીમય હિંદીની દયા થશે. હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે જે મેદ કરવામાં આવે છે તે કૃત્રિમ છે. તેથી જ કૃત્રિમતા હિંદી અને હિંદી ભાષાના ભેદમાં રહેશે છે. હિંદુઓની બોલીમાંથી ફારસી શબ્દોનો સર્વથા ત્યાગ કરશે, અથવા મુસલમાનોની બોલીમાંથી સંસ્કૃત શબ્દોનો સર્વથા ત્યાગ કરશે. આવશ્યક નથી. એનો સ્વાભાવિક સંગમ, ગંગા-યમુનાના સંગમ જેવો શોભાયમાન અને અચળ રહેશે. હું હમેશાં માનું છું કે, આપણે હિંદી-હિંદીના અધકારમાં પડી આપણું જળ શીખી નહિ કરીએ. લિપિ બાબત કંઈક તાલીફ જણાય છે. મુસલમાન ભાઈઓ આજની લિપિમાં જ લખશે, અને હિંદુઓ ધણુંજુદ નાગરી લિપિમાં લખશે. સંસ્કૃતમાં બંનેને સ્થાન મળતું નેઈએ. અમલદારોને, બંને લિપિનું જ્ઞાન અવશ્ય હોતું નેઈએ. એમાં કંઈ કઠિનતા નથી. ઉલ્ટે, જે લિપિમાં શક્તિ સરળતા હશે તેનો વિજય થશે.”

સંમેલનમાં બાબજી આપીને ગાંધીજી બેસી ન રહ્યા. તેમણે હિંદીના પ્રચાર માટે સંમેલનને કામે લગાડાવ્યું. સંમેલનને અધીન સન ૧૯૧૮માં ‘દક્ષિણ ભારત હિંદી પ્રચાર સભા’ મદાસમાં રચાઈ. હિંદુસ્તાનના ખીજ પ્રાંતોને મુકાબલે દક્ષિણ ભારતના ચાર પ્રાંત આંધ્ર, તામિલનાડ, કર્ણાટક અને કેરળ—દ્રાવિડી ભાષાઓને કારણે સંસ્કૃતમાંથી પેદા થયેલી હિંદીથી બંધ જ દૂર છે. તેથી ત્યાં જ પહેલવહેલી હિંદીનો પ્રચાર શરૂ કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ સ્વામી સત્યદેવ સાથે પોતાના નાના દીકરા શ્રી દેવ દાસને હિંદી પ્રચારને માટે મોકલ્યા અને દક્ષિણ ભારતના કેટલાક નવયુવક કાર્યકર્તાઓને હિંદી

શીખવા અટકાવ્યાં મોકલ્યા. આ સભાના ગાંધીજી પહેલેથી સભાપતિ રહ્યા. કેટલાંક વરસ પછી કામની સરળતાની દ્રષ્ટિથી એ નક્કો થયું કે, દક્ષિણ ભારત હિંદી પ્રચાર સભાને હિંદી સાહિત્ય સંમેલનથી સ્વતંત્ર બનાવવામાં આવે અને સંમેલન દક્ષિણ ભારતમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્રપણે ન ચલાવે. ત્યારથી આજ મુખી દક્ષિણ ભારતમાં જઈને ગાંધીજીએ ખૂબ પ્રચાર કર્યો, ખૂબ ધન મેળું થયું અને પ્રચારકાર્ય મજબૂત બનાવ્યું. આજે લાખો ભાઈબહેન દક્ષિણ ભારતમાં હિંદી શીખી ચૂક્યાં છે. સભાનું કામ ખૂબ ફેલાયેલું છે.

૪

સન ૧૯૧૮થી કોંગ્રેસનું મુકાબ ગાંધીજીના હાથમાં આવ્યું અને તેમની પ્રેરણાથી કોંગ્રેસની બેઠકોની કામગીરી ધણે ભાગે હિંદુસ્તાનીમાં થવા લાગી.

સન ૧૯૨૦માં સરકારી સ્કૂલ-કોલેજોના બહિષ્કારના આંદોલન વખતે મુળદારતામાં ‘મૂળરાત વિદ્યાપીઠ’ અને અનેક રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થપાઈ. આ સંસ્થાઓના પાઠ્યક્રમમાં ‘પણ રાષ્ટ્રભાષાના અભ્યાસને જરૂરી સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

સન ૧૯૨૫માં કાનપુર કોંગ્રેસમાં નીચે લખેલો ઠરાવ પસાર થયો :

‘આ કોંગ્રેસ ઠરાવે છે કે (બંધારણની ક્ષમ કઠમીને નીચે મુજબ મુધારવામાં આવે કે,) કોંગ્રેસ, મહાસમિતિ તથા કાર્યવાહક સમિતિનું કામકાજ સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનીમાં ચલાવવામાં આવશે. જો વક્તા હિંદુસ્તાનીમાં ન બોલી શકે એમ હોય અથવા જ્યારે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે અંગ્રેજી કે કોઈ પ્રાંતીય ભાષા વાપરી શકાશે. પ્રાંતિક સમિતિઓનું કામકાજ સામાન્ય રીતે તે તે પ્રાંતની ભાષામાં ચલાવવામાં આવશે. હિંદુસ્તાનીનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય.’

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રભાષા માટે કોંગ્રેસી નામ ‘હિંદુસ્તાની’ બન્યું. તેથી હવે રાષ્ટ્રભાષાને ‘હિંદી’ ‘હિંદુસ્તાની’ કે ‘હિંદી-હિંદુસ્તાની’ કહેવામાં આવી.

૫

જોકે હિંદી સાહિત્ય સંમેલને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ગાંધીજીની હિંદીની વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કર્યો હતા તેથી ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓએ સંમેલનને હિંદી પ્રચારમાં સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો અને રોજ-

બરોજ પ્રચાર તેજથી વધતો ચાલ્યો. ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને શ્રી. જમનાલાલજી બખ્તજી જેવા કોંગ્રેસી નેતાઓને સંમેલનના અધ્યક્ષ બનાવવામાં આવ્યા.

સન ૧૯૩૫માં હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના ઇતિહાસ અધિવેશન માટે ફરીથી ગાંધીજીને અધ્યક્ષપદે ચૂંટવામાં આવ્યા. ફરીથી ગાંધીજીએ તે જ વિચાર પ્રકટ કર્યો, જે તેમણે સન ૧૯૧૮માં પ્રકટ કર્યો હતો. આ વખતે સંમેલનના બંધારણમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ગાંધીજીએ હિંદીની જ વ્યાખ્યા આપી હતી તેને કૃતોદયમાં આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધી દક્ષિણ ભારતમાં હિંદીનો ખૂબ પ્રચાર થઈ ચૂકો હતો, તેથી ગાંધીજીએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના અહિંદો પ્રાંતોમાં હિંદી પ્રચારની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે પોતાનો અભિપ્રાય બહાર કઢ્યો. અને સન ૧૯૩૬માં ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના પ્રમુખપણા નીચે સંમેલનના નાગપુરના અધિવેશન વખતે અમલી રૂપ આપવામાં આવ્યું. તે વખતે શ્રી. જમનાલાલજી બખ્તજી અને શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે પોતાના પાછલા અનુભવને લીધે એવો અભિપ્રાય બહાર કઢ્યો કે, સંમેલનથી સ્વતંત્ર એવી એક સમિતિ બનાવવામાં આવે જે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના અહિંદો પ્રાંતોમાં હિંદી પ્રચારનું કામ કરે. પરંતુ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડનજીએ ગાંધીજીને આપ્રદ કર્યો કે સંમેલનની અંદર જ તે સમિતિ બનાવવામાં આવે. ગાંધીજીએ શ્રી. ટંડનજીની વાત માની લીધી અને સંમેલનની અંતર્ગત હિંદી પ્રચાર સમિતિ સ્થાપવામાં આવી. તેનું કાર્યક્રમ વર્ષોમાં રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદને સમિતિના અધ્યક્ષ અને શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરને ઉપાધ્યક્ષ બનાવવામાં આવ્યા. આ સમિતિ દ્વારા ગાંધીજીએ સિંધ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મુઝફ્ફ, વિદર્ભ-નાગપુર, બંગાળ, ઓરિસ્સા અને આસામ પ્રાંતોમાં હિંદી પ્રચાર સંગઠનના કાર્યો પૂરો ભાર શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરને સોંપ્યો. પાછળથી આ સમિતિનું નામ 'રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ, વર્ધા' રાખવામાં આવ્યું. શ્રી. જમનાલાલજીએ આર્થિક મદદ કરી. પ્રાંતોના કોંગ્રેસી નેતા સમિતિમાં લેવાયા અને પ્રાંતીય સંગઠન થવા લાગ્યાં અને પ્રાંતોમાં તેજથી પ્રચાર વધવા લાગ્યો.

સન ૧૯૩૭માં દેશમાં કોંગ્રેસ-અધાન-મંડળ રચાયાં અને રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર પ્રવૃત્તિને વધુ વેગ મળ્યો.

મુંબઈ સરકારે હિંદુસ્તાની ભોડા સ્થાપ્યું જેના પ્રમુખ શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરને બનાવવામાં આવ્યા. પ્રાંતોમાં પ્રચારની સભાઓમાં હવે રાષ્ટ્રભાષા 'હિંદી' કે 'હિંદુસ્તાની' બંને નામથી ભોલાવા લાગી. આથી સંમેલનના કેટલાક લોકોમાં અસ્વચ્છતા પેદા થઈ. તેને કારણે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ, વર્ધા, ના ગાંધીજી સમેત લગભગ બધા કોંગ્રેસી સભ્યોએ શ્રી. ટંડનજીને લખીને પુછાવ્યું કે આ હાલનમાં તેઓ સમિતિમાં કેવી રીતે રહી શકે? જેને જથી ઓક્ટોબર-૧૯૪૦ની સમિતિની બેઠકમાં શ્રી. ટંડનજીના ઠરાવથી એમ નક્કી થયું કે સમિતિના સભાસદ બીજા સંસ્થાના સભાસદ રહી શકે છે, પરંતુ સમિતિના પદાધિકારી બીજા સંસ્થાના પદાધિકારી રહી શકે નહિ. તેથી શ્રી. કાકાસાહેબે સમિતિમાંથી રાજીનામું આપી દીધું.

૬

તે પછી સન ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર માસમાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલને અમૌદર (પર્બંબ)ના પોતાના અધિવેશનમાં રાષ્ટ્રભાષા વિષે પોતાની નીતિ એક ખાસ ઠરાવ કરીને સ્પષ્ટ કરી. ઠરાવનો જરૂરી ભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે:

“વાસ્તવિક રીતે હજુ પણ હિંદીથી કાપળ થયેલું અરબી-ફારસી ભિન્નિત એક રૂપ છે. હિંદી રાષ્ટ્રની અંદર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી હજુનો સમાવેશ છે; પરંતુ હજુની સાહિત્યિક શૈલી, જે થોડાક આદર્શોની છે, અસારે હિંદીથી એટલી બધી ભિન્ન થઈ ગઈ છે કે તેનું અલગ સ્થાન સંમેલન સ્વીકારે છે અને હિંદીની શૈલીથી ભિન્ન માને છે.

“હિંદુસ્તાની” કે “હિંદુસ્તાની” રાષ્ટ્રને પ્રયોજ મુખ્યત્વે એટલા માટે થયા કરે છે કે તે દેશી રાષ્ટ્ર-વ્યવહારથી પ્રભાવિત હિંદી શૈલી તથા અરબી ફારસી રાષ્ટ્રવ્યવહારથી પ્રભાવિત હજુ સેવી, બંનેનો એક રાષ્ટ્રથી એકીકરણને નિર્દેશ કરે. કોમ્પ્રોમિસમાં, હિંદુસ્તાની એકરૂપીમાં અને કેટલાક સરકારી વિભાગોમાં આ જ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ થયો છે અને થાય છે. કેટલાક લોકો આ રાષ્ટ્રને પ્રયોગ તે પ્રકારની ભાષાને માટે કરે છે જેમાં હિંદી અને હજુ શૈલીનું મિશ્રણ હોય.

“આ રીતે નિશ્ચિત અર્થમાં હજુ અને હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્રનો અર્થ નહીં છે. આ વિષયમાં સંમેલનનો મોર્બ વિરોધ નથી. પરંતુ સંમેલન સાહિત્યિક અને રાષ્ટ્રીય બંને દૃષ્ટિ પોતાના અને પોતાની સંમિતિઓના કામમાં હિંદી શૈલીને અને એને માટે હિંદી રાષ્ટ્રને જ વ્યવહાર અને પ્રચાર કરે છે.”

૭

આ પ્રમાણે ગાંધીજીએ દિંદીની ને વ્યાખ્યા આપી હતી અને ને પ્રમાણે રાષ્ટ્રબાણનો પ્રચાર કરવામાં આવતો હતો તે. સંમેલનના આ નિર્ણય પછી, અસંબંધિત થઈ ગયા. પૂ. ગાંધીજી, શ્રી. જનનાલાલજી, શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદજી વગેરે બધા કોંગ્રેસી, સભ્યોએ શ્રી. ટંકનજીને લખ્યું કે, અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે રાષ્ટ્રબાણ હિંદુસ્તાની છે અને તેના પ્રચાર માટે એક અલગ સંસ્થા સ્થાપવી જરૂરી છે. શ્રી. ટંકનજીએ, સંમેલનની કાયદેસરની અભિપ્રાયથી, જનતામાં જણાવ્યું કે, રાષ્ટ્રબાણ પ્રચાર સંચાલિત સભાસર રહેતા હોવા છતાં પણ તેઓ અલગ સંસ્થા સ્થાપી શકે છે. ફક્ત બંને સંસ્થાઓના પદાધિકારી એક જ ન હોય, તે ફરમાન ફેલ્ગુઆરી ૧૯૪૨માં શ્રી. જનનાલાલજીનું આદેશિત મૃત્યુ થયું.

સને ૧૯૪૨માં, ૫મી મેએ ગાંધીજીએ 'હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા' વર્ધામાં સ્થાપી. સભાના સભાપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને ઉપસભાપતિ મહાત્મા ગાંધીજી ચૂંટાયા. સભાની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ ત્રીયે પ્રમાણે જાહેર કરવામાં આવ્યો:

“લોકોમાં રાષ્ટ્રબાણ ફેલાવવાનું કામ કરવાથી એ બહુતા મળ્યું છે કે, જે બાબતે કોંગ્રેસે 'હિંદુસ્તાની'નું નામ આપ્યું છે તે આંદોલન થયેલી હર્દ-હિંદીનું સારણ રૂપ છે. આ તે બાબત છે જે હિંદુ રાષ્ટ્રતામાં બેલાય છે અને સમન્વય છે અને આને જ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગમાં પણ ફેલાવવાનું સમજી છે અને વાપરે છે. આનાં સાદિલ્લ ૩૫ હિંદી અને હર્દ કોંગ્રેસીઓ દ્વારા આદ્યમાં જતાં બધા છે. જરૂર એ વાતની છે કે આ બંને રૂપોને જુદા કોંગ્રેસીઓ નહીં લાવવામાં આવે. રાષ્ટ્રના તે હિંદુસ્તાનોમાં, કે જ્યાં બીજા બાબતો બેલાય છે, ત્યાં હિંદુસ્તાનીને રાષ્ટ્રબાણ પ્રમાણે ફેલાવવામાં આવે. તેટલા માટે અમે એક એવી સંસ્થા જનાવવા ઇચ્છીએ છીએ, જે સારા હિંદી અને સારા હર્દ બંનેને સાથે સાથે પ્રચાર કરે અને તેના દરેક સ્વરૂપ હિંદુસ્તાનીનાં આ બંને રૂપોને અને હિંદિયોને બંધી અને જરૂરને સમયે ઉપયોગ કરી શકે. આથી એક તો એ પરો કે આખા રાષ્ટ્રમાં એક સ્વરૂપ અને સારું બાણ ચાલે; બીજું, રહેતાં રહેતાં આ સારા બાણમાં એટું સાદિલ્લ પેદા થવા માંડેશે જેમાં બ્રાહ્મ વિચાર અને બાબોને પણ જાહેર કરવામાં આવશે.”

(મૂળ હિંદુસ્તાની ૫૨મી)

કાકે હાથેલકર

(અનુ.)

સાભાર સ્વીકાર

ભારતી સાહિત્ય સંપ, કમલગાદ, નવદ્વીપી:—

રમણદ્વીપી: ચિત્રકાર શ્રી મજલાલ ત્રિવેદીનો ચિત્ર-સંપૂર્ણ, ડિ. ૩-૦-૦૦; અર્ધચંદ્રીનું કોચ આલિપ્તનું વહેજો: લે. રામનારાયણ ડિ. ૫૫૬, ડિ. ૩-૦-૦૦; રાષ્ટ્રપિતાનાં ચાલોમાં: સંજ્ઞા કવિરાય મ. મદેલા, ડિ. ૧-૧૨-૦૦; અલંકાર પ્રવેશિકા: લે. રાજરાય રં. મોહ. ડિ. ૦-૮-૦૦; મલાલ વેગાનિકા, અંત બીએ: લે. હો. મુરેશ મં. વેગાન અને હો. નરસિંહ મ. રાહ, ડિ. ૧-૦-૦.

મુર્તિ કમ્પાઈલ કાર્યાલય, કમલગાદ, નવદ્વીપી:—

મરથી ગુજરાત: લે. સિદ્ધાંત એ. જ્યો. ડિ. ૧-૦-૦૦; દોહસ્તોત્રની નીતિકથાઓ: લે. રમણલાલ નાનાલાલ રાહ, ડિ. ૦-૮-૦૦; ચોથી ચોષ્ઠી: ('પૂર્વેનુ' પ્રોફેસિયનલમાળા-૫) લે. પૂર્વેનુ. ડિ. ૦-૧૦-૦૦; રજકંઠ: લે. પૂર્વેનુ, ડિ. ૩-૦-૦૦;

વિજ્ઞાનચિનોદ: લે. નવનિર્મિત નેમચંદ બાવઝાર, ડિ. ૦-૧૨-૦૦; રવિનંદ્રદાસ: લે. મેવાલાલ મણીલાલ મુનશી, ડિ. ૫-૦-૦૦; સૌરાષ્ટ્રની રસધારે ભા. ૫મી: લે. નેમચંદ મેવાળી, ડિ. ૩-૦-૦૦.

અન્ય પ્રકાશકો તરફથી:—

જ્ઞાનચોગી અંદુલાઈ સાથેનો અધ્યાત્મ વાર્તાલાપ: અંકારક શ્રી નાગુચંક મ. મદ. સંજ્ઞા સદ્ગુરુ શ્રી વૈકુંઠાચ શીખરાય મોકેર, પ્ર. રામકૃષ્ણ મેવા સમિતિ, અમદાવાદ, ડિ. ૩-૦-૦૦; માનવતાનું મીઠું જમણ: પ્રવચનમારે મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી, સંજ્ઞા સંન્યાસ, પ્ર. રામલાલ દુરચંદ માદ, લોનલી, ડિ. ૨-૦-૦૦; આત્મચુર્જન: કવિ કિરમ મુરેશી, પ્ર. શાંતિવાલ જોગલાલ પારેખ, બાવનગર, ડિ. ૦-૮-૦૦; ચંદ્રાબૂટ: અનુ. નરોત્તમસ પારેખ, પ્ર. કમળ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ડિ. ૨-૮-૦૦.

નવો રાષ્ટ્રીય મોરચો

દેશ સ્વતંત્ર થવાથી બધી જ વાખોતોની સિક્કલ ફરી ગઈ છે, તેમ જ રાષ્ટ્રના રચનાત્મક કાર્યક્રમની જૂની હતી તે ભૂમિકા પણ પલટાઈ ગઈ છે. પરંતુ આ મોડું પરિવર્તન જેટલું જોઈએ તેટલું ધ્યાનમાં આવ્યું નથી. એક દાખલો ટાંકોને આ બતાવું.

કોલેજના છેલ્લા વર્ષમાં બાળને એક વિવાદી વાતચીતના એક પ્રસંગ દરમિયાન કહે, 'હવે ખાદી ક્યાં રહી? હવે તો સ્વરાજ આવી ગયું.' એને મન — અને એની જ પેઢે અનેક લોકોને મન — ખાદી સ્વરાજ લાવવાને માટેના સાધન તરીકે હતી. સ્વરાજ આવી ગયું, પછી એનું સ્થાન ક્યાં રહ્યું? અને એ ન સમજાય તો પછી ખાદીકાર્ય શી રીતે આગળ વધે? સ્વરાજમાં પણ ખાદીને ક્રાંતિકારી સ્થાન છે એ બધાં સુધી ન બતાવી શકીએ — લોકમાનસ પર ન ઠસાવી શકીએ, ત્યાં સુધી એ આગળ ન વધી શકે. કાર્યને માટે જરૂરી ભાવનાની ભૂમિકા ન રહે તો કાર્ય આપોઆપ બંધ થઈ જાય એ ઉઘાડું છે. રચનાત્મક કાર્યોમાં આવું થયું થવાનો સંભવ છે. તેથી તેની નવી ક્રાંતિકારી ભૂમિકા દેશે વિચારી લેવાની રહે છે. આ વસ્તુની લોકોળવણી કરવામાં નહિ આવે તો દેશનું પુનર્વંદનાનું કામ મંદ પડશે.

આ બાબતમાં એક ખીછ વસ્તુ પણ વિચારવાની છે. રચનાત્મક કાર્યો અને ખાદી પાછળ તેજ, સ્વરાજ મેળવ્યું છે — તેને માટે સત્યાગ્રહ કરવો છે, એ હવું. બધાં જ રચનાત્મક કાર્યોની ભૂમિકામાં આવી ઝળક હતી. આથી તે બધાં એક માળાના મણકા જેવાં લાગતાં હતાં. સ્વરાજ આવી જવાથી એ ઝળક રહી નહિ. પરિણામે આ બધાં કાર્યો આજે ત્રેણી માળાના વેરામેલા મણકાના જેવાં લાગે છે. કોંગ્રેસની અંદર જ એ કાર્યો વિષે એકદિષ્ટિ, એકનીતિ, એકસમજ જણાતી નથી. રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિની સર્વ-સમાન ગરજ અને મુખ્ય મુદ્દા આગળ દિષ્ટિએ અને સમજદોરે દબાઈ જતાં હતાં — તેમને ઉપર કે આગળ આજુબામાં કરી લાભ જણાતો નહોતો. સ્વરાજ આવતાં તે દબાણ દૂર થઈ ગયું, પરિણામે કોંગ્રેસમાં ભલે ભલેની ખેંચામેચી છે એમ દેખાતું થયું. કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર આવી તેથી અંદરઅંદર કેટલીક ખેંચામેચી અને પક્ષાપક્ષી બીબી થઈ હશે. પરંતુ ઉપરનું દબાણ દૂર

થવાથી આપોઆપ પણ બીબી થઈ છે. સ્વરાજ આવતાં સુધી કોંગ્રેસ બધા પક્ષોને પોતામાં સંઘરી શકતી. તેમાં મૂંઝાદારો ને મનુષ્યો, હિંદીવાળા અને હિંદુસ્તાનીવાળા, ખાદી-આમોદ્યોગવાળા અને વંત્ર-વોગવાળા, સમાજવાદી અને ગાંધીવાદી — બધા જ ભેગા હતા. કોંગ્રેસ તથા સમાજવાદીઓ હવે જુદા પડે છે તે પણ ઉપરનો જ મોટો ભૂમિકાફેર થવાને લાગે. અર્થ કાલ સુધી બધા પક્ષોએ મળીને ત્રીન ત્રિદિન પરદેશી રાજકર્તાને દૂર કરવાનો હતો; તે દૂર થવાથી હવે પક્ષોને અંદરઅંદર બાંધબંધ કયું તર રહ્યું? આ સવાલ છે, એ સવાલના ગોચ અને સાચા ઉત્તર ઉપર હિંદ સ્વરાજનું અને રચનાત્મક કાર્યનું ભાવી અવકાશ છે. અથવા ખીછ બાધમાં કહું તો દેશનાં રચનાકાર્યોને એકસત્ર કરનારું મહા-રચનાકાર્ય હવું સ્વરાજની લડત. તેનાથી છૂટા છૂટા બધાં કાર્યો તેજસ્વી બનતાં, ક્રાંતિકારી લાગતાં, પ્રેરક બનતાં. હવે શેનાથી એમ થશે? હવે એ ખૂટતું તેજ — એ ખૂટતો માળાનો મેળ ક્યાંથી મળવાનો? એનો જવાબ સાફ છે.

સ્વરાજની લડત યશસ્વી થવાથી તેની જગાએ સ્વરાજના સંચાલનની ન્યાયશાસ્ત્રીનું નુંકામ આપોઆપ આવી જાય છે, તેથી લડતના સ્થાને આ નવી જવાબદારી સંકેતે આવીને ખેસી જાય છે. તેમાં પૂરી શક્તિ છે કે તે ખૂટતું તેજ અને પૂર્ણ પ્રેરકતા આપી શકે. તો પછી વીજરાતા પક્ષો અને દહિરહિત લાગતાં રચનાકાર્યો તેવાં નહિ રહે. પક્ષો હશે તો પણ તે સમગ્રની દિષ્ટિએ કામ કરશે. રચનાકાર્યોની જરૂર હવે સ્વિશેષ છે એમ સમજશે અને તેમનું સ્વરૂપ સંકુચિતતાથી નહિ, પણ સમગ્ર દેશના બધાના વિકાસની સર્વોદય-દિષ્ટિથી વિચારશે. નાના મોટા વિચારભેદો આ ભૂમિકામાં હશે તો તે મદદરૂપ અને પ્રગતિકર બનશે. તેને બદલે જો આ વિશાળ સર્વોદયી ભૂમિકા ન જન્મી તો હિંદમાં તો જૂનો ઇતિહાસ માહોમાહિ-ચાલવી અને તડાતડીનો છે જ. અને હિંદુઓની તાતલી વાડાણદિ અને જાંચ-નીચબાવનું એર એવાં ઊંડાં છે કે તે પ્રજાશરીર પર ચડી વાગશે. આમ ન થવા દેવું એ મોડું નવું રચના-કાર્ય છે અને તે દેશના બધા જ પક્ષોને એકસમાન ભૂમિકા પર કામ કરતા કરવાને માટે બસ થાય

એવું છે. હાલકાળમાં જે એકતા હતી — ખમેળખા મિલાવીને કામ કરી શકાતું હતું, તેવું જ આજે કરવાનું બિંમુ જ છે. તે દષ્ટિ અને સમજ હવે પ્રજામાં ઝટપટ

બાજત કરવી જોઈએ. રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં અનેક કામોએવી લોકોળવણી સાધવાને માટે ઉત્તમ સાધનો છે. ૫-૪-૪૮ મહાનભાઈ દેસાઈ

નવાં અંદાજપત્રો

દર સાલ ફેબ્રુઆરીને અંતે પ્રાન્તિક અને મધ્યસ્થ ધારાસભાઓમાં નવાં અંદાજપત્રો રજૂ થાય છે. તે વખતે કરવેરામાં નવા ફેરફારો જાહેર થતા હોવાથી સમાન્ય માણસને પણ તે જાણવાની જરૂર પડે છે. તે છાપાં ઉપરથી ન જાણે તો રોજના વપરાશની કોઈ વસ્તુ મેંથી નસતી થાય તે ઉપરથી તેને જાણુ થાય છે. છાપાં વાંચનાર અને રેડિયો સાથે સંબંધ રાખનાર તરત આવી વસ્તુઓ જાણી લે છે. બીજા તેને તરત ન જાણે તો પણ એ ફેરફારને રોજ-અ-રોજના જીવન સાથે સંબંધ હોવાથી તેમને મહેલામોઝા જાણવાની જરૂર પડે છે. મહેલાના વખતમાં આવ્યા ફેરફારો દર વરસે થતા નહિ. આજે પણ ધણી 'દેશી' રાજ્યોમાં એમ થતું નથી. એટલે એ પરિસ્થિતિમાં અંદાજપત્ર ફેરું થયું એ કોઈ જાણુવા માર્ગનું નથી. પણ પ્રાન્તિક અને મધ્યસ્થ સરકારનાં અંદાજપત્રોમાં શું આવ્યું એ જાણવાની દરેકને જરૂર પડે છે. આ સાલનાં નવાં અંદાજપત્રોની મહત્ત્વની બાબતો નીચે પ્રમાણે છે:

મધ્યસ્થ સરકારનું અંદાજપત્ર

૧૯૪૮-૪૯

ખર્ચ	૨૫,૭૩૭	લાખ રા.
આવક	૨૩,૦૫૨	"
ખોટ	૨,૬૮૫	"
નવી રાહતો આપવાથી		
આવનારી ખોટ	૬૪૬	"
કુલ ખોટ	૩,૩૩૧	"
આ ખોટ પૂરવાની નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે :		
નવા કરવેરામાંથી આવક	૧,૭૭૨	લાખ રા.
રેલવેમાંથી	" ૪૫૦	"
કંપનીઓના વેરાની		
જમા પડેલી રકમ	૧,૦૦૦	"
	૩,૨૨૨	"

આ રીતે આવક ઉમેરતાં છેવટે ૧૦૯ લાખ રૂપિયાની બાકી ખોટ અંદાજવામાં આવી છે. પેટા સમિતિની ભલામણો મુજબ પાછળથી કરવામાં આવેલા સુધારા અનુસાર બાકી ખોટ રૂ. ૧૦૯ લાખને બદલે ૨૧૩ લાખની થશે.

સરકારી કરજ રૂ. ૨,૨૩૧ કરોડનું છે. તેમાંથી તેની સામેની અસહ્યતાઓ બાદ કરતાં ચોખ્ખું ફેરું રૂ. ૮૬૪ કરોડનું રહે છે અને તે કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના ૫૦ ટકા જેટલું થાય છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ જેવા મુદ્દમાં સડવાપેલા દેશો કરતાં તે ઓછું છે. (અમેરિકામાં રાષ્ટ્રીય આવકથી ફોર્ડ અને ઇંગ્લેન્ડમાં વૈશ્ય ગણે છે.) છતાં આપણે ત્યાં ઉપરના કરજ પરના બાજનો બોલે સરકારની મહેસૂલી આવકના ૧૦ ફે ટકા જેટલો થાય છે.

નિર્વાસિતોને રાહત આપવા અને પુનર્વસનાટ કરાવવા માટે રૂ. ૩૦ કરોડ જેટલો ખર્ચ થશે. દેશના રક્ષણ માટે સરકારી ખર્ચ રૂ. ૧૨૧ કરોડનો થશે, જે સરકારી કુલ ખર્ચના ૪૭ ટકા જેટલો થાય છે. દેશની અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ સુધરે તો જ આ ખર્ચમાં ઘટાડો થાય અને બીજા વિશેષ ઉપયોગી કામો માટે પૈસા ખર્ચી શકાય.

આ બધા ખર્ચોને પહેંચી વળવા માટે જે નવા કરવેરા નાખવાનું નક્કી થયું છે તેમાં જે બાબતો ખ્યાલમાં રાખવામાં આવી છે :

૧. ૧૯૪૭-૪૮ના અંદાજપત્રની રૂબરૂ ઉલોગો ઉપર પડતા બોજામાંથી ઉલોગયાળાને કંઈક રાહત આપવી.

૨. ગ્રીચ વર્ગો ઉપર વધુ બોલે ન પડે એવી રીતે ખાદ્ય પૂરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પહેલો હેતુ ખ્યાલમાં રાખવા જતાં એકંદરે ખોટની રકમ વધી છે; અને અંદાજપત્રોની પેટા સમિતિએ સૂચવેલા ફેરફારો મુજબ કરવેરામાં ફેરફારો કરવાથી ખોટ એથી પણ વધી છે.

હવે પેટા સમિતિની ભલામણો વિચારીને ધારાસભાએ મંજૂર કરેલા અંદાજપત્ર મુજબ કરવેરામાં મહત્ત્વના ફેરફારો કેવી જાતના કરવામાં આવ્યા છે તે જોઈએ :

૧. આવક-વેરા માટે ઓછામાં ઓછી મર્યાદા
શ. ૨૫૦૦ ની છે તેને બદલે શ. ૩૦૦૦ ની થઈ.
૨. બાર ડઝન દીવાસળી ઉપર શ. ૧-૧૨-૦
જકાત પડે છે તેને બદલે શ. ૨-૮-૦ થયા.
૩. સોપારી પરની જકાત ૨૬ થઈ. તમાકુ અને
સિગારેશ પર વધી.

૪. આ, કોથી પર રતલે બે આના જકાત લેવાય
છે તેને બદલે ત્રણ આના થયા.

૫. ટપાલખાતામાં કાગળો કે પેકેટો રજિસ્ટર
કરવાનો દર ત્રણ આના છે તે ચાર આના થયો.

૬. વનસ્પતિ-તેલ (નકલી ધી) પર હંડુવેટ શ. ૭
જકાત પડી.

૭. સરકારે માન્ય કરેલી સંસ્થાઓને શ. ૨૫ લાખ
સુધી દાન આપવામાં આવે તો તે પર આવકવેરા નહિ
લેવાય. આ રકમ કરપાત્ર આવકના ૫૦ ટકાથી વધુ
ન હોવી જોઈએ એવી મર્યાદા મૂકેલી છે.

૮. વેપારી નફા પરનો વેરા, વિશેષ આવકવેરા,
જેવા કરો માટે બે મર્યાદાઓ અગાઉ હતી તે વધારીને
વેપારીઓને અને કંપનીઓને સહત આપવામાં
આવી છે.

આ રીતે ઉદ્યોગધંધો કરનારાને સહત આપવામાં
આવી છે અને સામાન્ય માણસ ઉપર વધુ બોજો
નાખવામાં નથી આવ્યો. આથી મૂડીદારોને તાત્કાલિક
દર કરવાની હિમાયત કરનારાઓને સંતોષ થાય તેવું
અંદાજપત્ર નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી ખાનગી ઉદ્યોગધંધાને
સમાજની આર્થિક રચનામાં સ્થાન છે ત્યાં સુધી બીજી
રીતે યોજનાઓ ઘડવી વહેવારુ નથી.

૨

મુંબઈ આંતરુ અંદાજપત્ર

મુંબઈ સરકારના અંદાજપત્રમાં અવનવું જોણું છે.
પણ તેમાં આમતિકાસ માટે સારી રીતે જોગવાઈ
રાખેલી છે. તેના આવક-ખર્ચનો અંદાજ ૧૯૪૮-૪૯
માટે નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે :

ખર્ચ શ. ૪,૪૦૨ લાખ શ.

આવક ૪,૧૩૮ "

ખાધ ૨૬૪ "

શિક્ષણ જેવાં પ્રમુખકારનાં કામો માટે આમાંથી
નીચે મુજબ ખર્ચ થશે :

	૧૯૪૭-૪૮	૧૯૪૮-૪૯	વધારો (લાખ રૂ.)
શિક્ષણ	૬૨૦ લાખ રૂ.	૭૯૩	૧૭૩
તબીબી	૧૪૦ "	૧૫૬	૧૬
બહેર સુખાકારી	૧૧૪ "	૧૪૦	૨૬
પશુચિકિત્સા	૧૪ "	૧૮	૪
સહકારી પ્રવૃત્તિ	૫૦ "	૬૩	૧૩
ઉદ્યોગો	૪૦ "	૬૬	૨૬

કુલ ૨૫૮

ગામડાંની આમતિકાસપત્રોને સ્થાનિક જમીનમહેસુલની
આવકમાંથી ૧૫ ટકા જેટલી રકમ સ્થાનિક કામોમાં
ખર્ચવા માટે મળશે. તે મદદ આશરે શ. ૨૫
લાખની થશે.

આ ઉપરાંત મુંબઈનાની યોજના મુજબ કૂવા,
નહેરો બંધારો અને વાહનવ્યવહારની સગવડો
વધારવામાં આવશે તથા ઔદ્યોગિક અને આમજીવનની
ખિત્તવણી કરવામાં આવશે. તે ખાતે આશરે શ. ૨૦
કરોડ ખર્ચવાની અલગ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

સરકારે સંપૂર્ણ દાક્ષીણી કરવા માટે કમિક
દાક્ષીણીની યોજના કરી છે. તે મુજબ દાક્ષી જકાતમાંથી
વાર્ષિક આશરે શ. ૯ કરોડની થતી આવક દર વર્સે
ઓછી થતી જશે. તેને પહોંચી વળવા માટે અને નવાં
પ્રજનને ઉપયોગી કામો કરવા માટે થોડા નવા કરવેરા
નાખવામાં આવ્યા છે. તેની મહત્ત્વની વિગતો નીચે
મુજબ છે :

૧. મોજરોખની થીને પરનો વેરા બમણો કર્યો.
૨. રૂબરૂના સોદાઓ પર વેરા નાખ્યો (૫૦
પસંદગીએ ચાર આના).
૩. થોડોડની ચરતો પરનો વેરા ૧૨ રૂ. ટકા વધાર્યો.
૪. સિનિમા જેવા અનોરંજન કાર્યક્રમો પરનો વેરા
૨૫ ટકા વધાર્યો.

૫. પેટ્રોલ પરના વેચાણવેરામાં ૬ રૂ. ટકાનો
વધારો કર્યો.

આ વેરાઓ સામાન્ય રીતે ગરીબ માણસો ઉપર પડે
તેવા નથી. તેમાંથી આશરે શ. ૧ કરોડની આવક થશે.

ઉપરાંત ખર્ચે અંદાજપત્રોમાં મુંબઈનું અંદાજપત્ર
આમતિકાસ અને પ્રમુખકારની દૃષ્ટિએ વધારે
આશાભર્યું લાગે છે. મધ્યસ્થ સરકાર લશ્કરી ખર્ચના
ભારે ભોજનમાંથી મુક્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી બીજાં
કામો માટે તેને પૈસાની તંગી જ રહેશે.

[૧૦]

ખોડવાળાં બાળકોની કેળવણી

ગુજરાતમાં વર્ષોથી પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે. ફરજિયાત કેળવણીના કાયદામાં સુધારા વધારા કરી નવો કાયદો ૧૯૪૪માં પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાને આધારે દરેક પ્રકારની ખોડખાંપણવાળા વિદ્યાર્થીને પણ યોગ્ય હદે કેળવણી આપવાનો પ્રબંધ રચાનિક કેળવણી ખાતાને કરવાનો છે. આ ખાતાઓને માર્ગદર્શન આપના 'Special Educational Treatment' નામની નાની પુસ્તિકા બ્રિટિશ સરકાર તરફથી બહાર પડી છે. આપણે ત્યાં ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનાં મંદાણુ ચર્ચે રહ્યાં છે. એટલે આ વિષયમાં રસ લેનાર શિક્ષકગણ તેમ જ કેળવણીકારોનું ધ્યાન ખેંચવા તેનો સારસાગ અને આપ્યો છે.

રોજ, અપવિતા કે ખોડખાંપણ ધ્યાનદિને કારણે સામાન્ય શાળામાં મળતી કેળવણી જે બાળક ન લઈ શકે તેમ હોય તેમને માટે, તેમની ખોડ પ્રમાણે, ચોક્કસ પ્રકારની ખાસ કેળવણી આપવાનો પ્રબંધ કરવો જોઈએ, એ સરકારની ફરજ છે. આવાં વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનો વિચાર નીચેના મુદ્દા, તળે વિચારી શકાય :

૧. વર્ગીકરણ. ૩. શિક્ષકો.
 ૨. શિક્ષણની વ્યવસ્થા. ૪. પરિણામ.
- ખોડખાંપણવાળા બાળકોનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ કરવામાં આવેલ છે :

૧. અંધ. ૮. વાહયાતાં બાળકો.
૨. ઓધું દેખનાં. ૯. અસ્થિર મનવળાં.
૩. બહેરાં. ૧૦. અંધ કે બહિરાં ન હોય
૪. ઓધું સાંભળતાં. ૧૧. ૫૨ વર્ષ બીજા ૪ પ્રકારની
૫. નબળા બાંધાના. ખોડવાળાં.
૬. મધુપ્રમેદનાં રોગી. ૧૨. વાણીની ખોડવાળાં.
૭. માનસિક નબળાઈ. ૧૩. એક કરતાં વધીય ખોડ

વાળાં. હોય તેવાં બાળકો.

ઉપર જણાવેલાં તમામ પ્રકારનાં બાળકોને જુદા જુદાં તારતી કાઢવામાં વિદ્યાર્થીનાં માબાપ, શિક્ષક, કેટલાક દાકતર, શાળાના દાકતર તેમ જ અન્ય અનુકૂળી જાણકાર માણસોના સહકારની જરૂર પડે છે. શિક્ષકને તેની પાસે જણતાં બાળકમાં કોઈ પણ પ્રકારની ખોડ છે એવો વહેમ આવે ત્યારે તેણે શું કરવું જોઈએ તે સંબંધી કેળવણી ખાતા તરફથી તેને સ્પષ્ટ દોરવણી મળવી જોઈએ. પોતાનાં બાળકમાં ખોડ હોવાનો વહેમ આવે તે પ્રસંગે માબાપ પણ યોગ્ય રીતેથી દોરવણી મેળવી શકે તેના પ્રબંધ પણ યવે જોઈએ આવી વ્યવસ્થાથી કેટલાંક બાળકોની ખોડ નાનપણમાં જ સારવારથી મુકરી જવાને સંભવ રહે છે. વળી માબાપ પણ પોતાનાં છાત્રાંની ખોડ જણતાં યાચ તેમ તેની કેળવણીમાં વિશેષ રસ લઈ શકે અને ખોડવાં બાળક પ્રત્યે કેમ વર્તવું તે સમજી શકે.

શિક્ષણની વ્યવસ્થા

બ્રિટલાઈઝ ચોક્કસ પ્રકારની ખોડવાળાં બાળકો કેટલાં છે તે નક્કી કર્યા બાદ જ વ્યવસ્થા વિચારી શકાય. સંખ્યા વધારે હોય તો તે બ્રિટલાઈઝ તેવાં બાળકો માટે શાળા જોઈએ જ. ઓછી સંખ્યા હોય તેવાં બાળકો માટે જણુ ચાર બ્રિટલાઈઝ મળીને શાળા જોવી કરી શકે. વાહયાતાં અને મધુપ્રમેદ (D. Maltetus અને Insipidus યાને) નાં દરવી બાળકો માટેની શાળા હોસ્પિટલ યુનિટનો એક ભાગ તરીકે સખી શકાય, જ્યાં તેમના ખાસકર ઉપર પૂરતી દેખરેખ રહી શકે. વિદ્યાર્થી તંદુરસ્ત યાચ ત્યારે તે ત્યાંથી પોતાને ગામ જઈ સામાન્ય શાળામાં ભણે.

બાળકોની ખોડ રચાનિક શિક્ષકના ધ્યાન પર આવે અને તે શિક્ષક તે બાળકની કેળવણીમાં રસ લે તો તેને તેમાં ઉત્તેજન આપવું; શિક્ષણ અંગે જોઈતાં સાધન તેને પૂર્ણ પાડવાં. કેટલીક સ્થળે સામાન્ય શાળા સહિ ખોડવાળાં બાળકોના વર્ગો ચલાવી શકાય. નબળા બાંધાનાં બાળકો માટે છાત્રાલયની વ્યવસ્થાવાળી શાળા જોઈએ, જ્યાં પૌષ્ટિક ખાસકર મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા હોય. શાળામાં પણ શિક્ષણના સમય દરમિયાન આરામના સમયની વ્યવસ્થા હોય.

શિક્ષકો અને તેમની તૈયારી

અંધ અને બહેરા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકોએ ખાસ શિક્ષણ લેવાની જરૂર પડે છે. શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા બાદ તેમનો પ્રશ્ન પતી જાય છે. બીજા પ્રકારનાં બાળકોના શિક્ષકો માટે ખાસ પ્રકારની તાલીમની વ્યવસ્થા કરવી મુશ્કેલ છે. એટલે સામાન્ય શિક્ષકોમાંથી જેમને આવાં કામ માટે રસ હોય તેમને આ કામ સેપિયું જોઈએ. સભવ છે કે બહુ સાડું પરિણામ ન આવે છતાં આનું શિક્ષણ આપવાના કરેલા પ્રયત્નને પરિણામે જણુ જણવાનું મળી રહેશે. એ પ્રયત્ન જ ભવિષ્યમાં શું કરવું તે જણાવશે.

પરિણામ

આ બધી વ્યવસ્થાને અંગે કેવા પરિણામની આશા રાખી શકાય એ પ્રશ્ન સહેજે બેઠે.

કેટલાંક બાળકો સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે અને પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહે તેવાં બનશે. કેટલાંક તે એવાં જ રહેશે કે જેમને જરૂરમત બીજાના ઉપર જ નમવું પડે પરંતુ આવાં બાળકો જણુ શિક્ષણથી જેમના ઉપર તે નમતાં હોય તેમને વારસપ અને ત્રાસપ નહિ થઈ પડતાં, તેમનો વાર કંઈક હળવો કરવામાં શક્તિ મુજબનો ફાળો આપશે. ખોડવાળાં બાળકો મગજનું સમગ્રતાપણ કેળવે, પોતાને માટે બીજા કરી છૂટે તેનું જાન કેળવે અને પોતાની તેમના પ્રત્યેની ફરજોનો વિચાર કરતાં યાચ તો તે પરિણામ ઓધું ન જણાય.

જાતીકાલે બાંધી

‘લેસે-ફેર’ અને ‘નૂતન શિક્ષણ’વાદ

[‘નૂતન શિક્ષણ’ કે ‘નવી કેળવણી’ના નામથી ચાલતી શિક્ષણ-વિચારણા અંગે એક મોંઘ ફેટલાંક વરસ ઉપર લખેલી તે આજે પણ રબ્દ કરવા જેવી લાગે છે, તેથી તે નીચે ઉતારું છું. શિક્ષણ ને તેની પદ્ધતિ એ પણ એક સામાજિક પ્રવૃત્તિ હોઈને, તેની વિચારણાનાં મૂળ પણ સામાજિક ફિલસૂફીની વ્યાપક નજરે જોવાં જોઈએ; આ કામ ઇતિહાસ અને ફિલસૂફીનું છે — નહું’ શિક્ષણશાસ્ત્રનું નથી. આ મોંઘ એ રીતે વિચારાય એવી વિનંતીની સાથે નીચે ઉતારું છું. મં.]

‘શિં ૨૦’ના એક અંકમાં ‘જેક કિલ્કે’ ‘શાળામાં રસોપાસના’ મથાળે પોતાની એક બે વર્ષ જૂની ચર્ચા, તેના પરના ચર્ચાપત્રના સ્પષ્ટીકરણ મિશે, આગળ ચલાવી હતી. તે તરફ અભ્યાસી શિક્ષકોનું લક્ષ્ય ગયું હશે, એમ માનું છું. નહિ તો, તે ચર્ચા જોવા લક્ષ્યમણ કરું છું. એ બાબત મને એક ખીજો મુદ્દો વિચાર માટે મૂકવા જેવો લાગે છે.

કોઈ પણ બાબતમાં જો સ્વૈર સ્વતંત્રતાથી ચાલીએ, તો આપમેળે તે બાબત વ્યવસ્થિત થાય, એ પ્રકારની સ્વયંશક્તિ માનવ-સમાજ-તંત્ર વિષે માનીને યુરોપના અગ્રણીન ઇતિહાસમાં તેના આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિક અમલ થયેલા જોવા મળે છે. એને આર્થિક ક્ષેત્રમાં ‘લેસે-ફેર’ — સ્વયંવ્યવસ્થિતિનો ન્યાય કહેવા છે. આ માન્યતાની પાછળ એક પ્રકારની શ્રદ્ધા રહેલી છે. જગતની વ્યવસ્થા આપમેળે બરાબર થાય, એવી એ શ્રદ્ધા લાગે છે. વિષ એક વ્યવસ્થિત છે, અંધાધૂંધી અરાજક નથી, એ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મશિક્ષણમાંથી અજાણ્યે મુગેશી એ શ્રદ્ધા હોય.

ઉપરની શ્રદ્ધામાંથી લોબર યુરોપે ૧૮-૧૯મા સદીમાં ‘સ્વૈર વ્યાપાર’ની આર્થિક નીતિ ગ્રહણ કરી. જેને જેમ કહે તેમ, પોતાના લોભને તોષવાનું જ તે ઉપર નિયંત્રણ — એ રીતે યુરોપ જગતનો વેપાર લૂંટવા મંડી પડ્યું. એશિયા, આફ્રિકા, દક્ષિણ અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા પાછત હોઈને આ નવા સ્વૈરવિહરણમાં પડી શકે તેવી દશામાં નહોતાં. તેથી યુરોપનો સ્વૈરવેપાર અમુક કાળ રૂડો લાગ્યો : સ્વૈર-વ્યવસ્થિતિની શ્રદ્ધા સફળ દેખાઈ. પણ ખરું જોતાં તેમાં યુરોપનાં આગેવાન રાષ્ટ્રો અંદરેઅંદર પડાપડી જ કરતાં હતાં.

આ પડાપડીમાંથી રાજકીય વ્યવસ્થાનો સિદ્ધાંત બરાબર કરવામાં આવ્યો; તે બળ-પ્રણાલી જેહ પદલાં બરાબર રાખવાનો. આ જ સિદ્ધાંતને આજ સુધી યુરોપ અનુસરે છે. ક્રાન્સ માતબર યર્ષાજીવાન બને, તો ઇંગ્લંડ જર્મની એક બની તેને સમખળ થાય.

જર્મની જર્મન બને તો આજ રશિયા કે જે મળે તેને પડખે લઈ સમતુલા સચવાય.

અને એ રીતે શ્રદ્ધા બની કે, આ સમતુલા પદ્ધતિથી (Balance of Power) કામ લેતાં શાંતિ સચવાશે. આ એક પ્રકારની રાજકીય સ્વૈર-વ્યવસ્થિતિની જ શ્રદ્ધા હતી. પણ, ખરું જોતાં, તેથી વેપારની જેમ રાજકારણ પણ સતત અધકામણ અને સંશય તથા પરસ્પર અવિશ્વાસ ને વાગ્યવધીનું જ બાળું બની ગયું. તેમાં અમુક દેશોને સપકાનું જોઈએ; અમુક તેમને સપકાવનાર હોયું જોઈએ. અને આ વ્યવસ્થિતિ સારી છે, ઉત્તમ છે, એવી મનઃસૃષ્ટિ પણ લેખકોએ સ્વી, લેખકનાં મનને ધેનાબ્યાં ને અવળે પાટે પણ ચડાવ્યાં. છતાં મૂઢરપે જગતે માન્યું તે એમ કે, આપણું કામ ઠીક આવે છે; સંસ્કૃતિ આગળ ખીજે છે.

આ સ્વૈર-સિદ્ધિવાદની સામે હવે યોજનાવાદ દેખાવા લાગ્યો છે. માથુસે બધી પાસથી વિચાર કરી યોજના કરવી જોઈએ; એની મેળે સો યર્ષ રહેશે નહીં. એ પ્રકારની માન્યતા આ નવા યોજનાવાદ પાછળ રહેલી લાગે છે. પરંતુ એ બાદનાય મૂળમાં માનવમાત્રના સર્વોદયની ભાવના જો ન હોય, તો પરિણામે તે વાદ વધારે નિષ્કુર ને ભયાનક યથા પૂરો સંભવ છે. આજના યુદ્ધ પાછળ યુરોપના વિવિધ યોજનાવાદ ક્રાંતિક તો છે જ; ત્યારે સુદ, પણ કેવું સર્વભક્ષી બન્યું છે ?

આ બધું કહીને મારે જે વાત સચવવી છે તે એ કે, ‘નવી કેળવણી’ નામથી ચાલતી ચળવળ પાછળ એક પ્રકારનો શૈક્ષણિક સ્વૈર-વ્યવસ્થિતિવાદ તો નથી ? બાળક એની મેળે તો બરાબર રસતે જ જાય; બહારનાં બીજાં કારણો જ તેને બળાડે છે કે અન્યાયી કરે છે — આને કેળવણીનો સ્વૈર-વિકાસવાદ ન કહેવાય ? યુરોપના સ્વૈર-વેપાર-વાદનો ઇતિહાસ આમાં પણ આપણને કોઈક બોધ આપી ન શકે ?

શ્રી સ્વામીનારાયણની મનોવેદના

પચીસેક વરસ ઉપર ઉમરેહના સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં બનેલો એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે. ત્યાંનો એક મોટી સ્વામીનારાયણ ધર્મ પાળતો અને મંદિરમાં દર્શન કરવા નિયમિત જતો. હંમેશાં તે પગથિયાં આગળ નીચે ઊભો રહી ભાવમયી દર્શન કરતો, 'સ્વામીનારાયણ'ની ધૂન મચાવતો અને કીર્તન ગાતો પાછો ફરતો. એક દિવસ દર્શન કરતાં તે ભકિતરસમાં તરંગોળ બન્યો અને કીર્તનમય હાલતમાં બૂજીથી એક બે પગથિયાં ચડી દર્શન કરવા લાગ્યો. કોઈ સત્સંગીએ આ જોયું એટલે બધા રોળે મળી મોટીને ઠપકા આપતા કહેવા લાગ્યા : "તમે નીચ વરણુંને કોઈ જાન-બાન છે કે નહિ? આ મંદિર અજાણી માધુ". ઊતર હોડો."

ઉપરના ભાવાર્થ કરતાં કંઈક કડક સજ્જો પણ બોલાયા હશે એમ મને લાગે છે; પણ મોટી તો એની ભાવમય હાલતમાં મસ્ત રહ્યો. પછી તેણે બિલકુલ ગુસ્સે થયા વિના સત્સંગીઓના કલા મુજબ પગથિયાંથી પણ થોડે દૂર ઊભા રહી દર્શન કરવાનો કાર્યક્રમ શોધ્યો.

'આ તો મૂની વાત થઈ અને એક જમાનો પસર થઈ ગયો, હવે એવું ન બની શકે એમ કોઈ કહે. પણ તેમ કહેવું બર્ષ છે; કારણ કે, તાજેતરમાં જ દીવાની અદાલતમાં અમદાવાદના સ્વામીનારાયણના મંદિર તરફથી એવી સફળ દલીલ કરવામાં આવી છે કે, સ્વામીનારાયણના મંદિરોમાં માત્ર તે ધર્મના અનુયાયીઓ સિવાય બીજા કોઈ હકથી દાખલ થઈ શકે નહિ.* આમ હરિજન હિંદુઓને મંદિરમાં દાખલ થતા અટકાવવા માટે ધાર્મિક સંસ્થાએ પણ 'અગત્યુચેત્તમ'ને બેવડા નીવડવું પડ્યું છે.

શ્રી સ્વામીનારાયણ ચોતાના અનુયાયીઓના આવા વર્તનથી સાચે જ સમસમી રહ્યા હશે અને વિચારતા હશે :

"આ મંદિરમાં ઉચ્ચ વણતો કહેવાતો હરેક માણસ હકથી આવે છે, દર્શન કરે છે અને પોતાપોતાના હૃદય વ્યવસ્થામાં મગ્ન રહે છે. જાનો બકિયાર કરનારા

* અદાલતના આ કેસ વિશે મયા અંકમાં 'હાયદો અને પ્રગતિ' એ નામના લેખમાં ચર્ચા છે તે જુઓ.

૪૦

મારે દર્શન આવે છે. વરવિક્રમ અને કન્યાવિક્રમ કરનારા મારે દર્શન આવે છે. બનાવટ કરનારા મારે દર્શન આવે છે. લાંચરુશવત લેનારા અધિકારીઓ મારે દર્શન આવે છે. વ્યવહારમાં આગળપડતા ગણ્યતા સમજતો પોતાના વણીભિમાનમાં મગ્ન બની અહીં આવે છે અને સાચા ભકતજનોની અવગણના કરે છે. મારા ઉપદેશની આ વિડંબના નથી તો બીજું છે શું? જીવંતીયભાવ નાબૂદ કરવાના મારા પ્રયાસથી મારા જ સત્સંગીઓ વિમુખ બન્યા છે. સર્વધર્મસમભાવ અને પરંમત-સહિષ્ણુતાનું રહસ્ય જે મેં મારા પ્રસંગેના આવાનારને બોધવા પ્રયાસ કર્યો તેનું જ ખૂન મારા અનુયાયીઓ કરી રહ્યા છે !

"આ તો મોટીસગત છે, પણ મારા જીવનકાળમાં મેં અપ્રતી આવેલી ગંગા નામની એક ઢેડ બાઈને સ્ત્રીઓની સમામાં જગા કરી આપેલી, તે સમયે પણ કેટલીક બાઈઓને તે વાત ડુવેલી નહિ. મેં ધીરજથી દલીલ કરી તે બાઈઓને સમજાવ્યું કે, તમારા વણાંમધર્મનું અભિમાન તમોને જરૂર પાછાડશે. આ મંગાબાઈ જેને તમે ઢેડ કહો છો તે પૂર્વજન્મમાં નાગર બ્રાહ્મણ હતી, પણ બ્રાહ્મણત્વના અભિમાને કરીને પોતાથી ઊતરતી જાતિના ભગવાનના ભક્તોની અવગણના કરવા લાગી. આ દોષથી તે ઢેડવરણમાં જન્મ પામી છે, તમે પણ એવું અભિમાન રાખશો તો તેવી જ ગતિ પામશો.

"ભરતખંડના પામર અને પતિતના ઉદ્ધારને અર્થે બ્રહ્મકથામાંથી નરનારાયણ ત્રણ તપ કરી રહ્યા છે તે વાત મેં કેટલીયે વાર જનસમૂહો આગળ કરી છે. ઉચ્ચવર્ણના આસુરી સંપત્તિપ્રધાન લોકોમાંથી મેં મારા અનુયાયીઓ જોતા નથી. મેં તો સુધાર, દરજ, કડિયા, કણુખી, ઢેડ છત્રાદિ પરસેયાની રોટી રળતા અમજનોને સંસ્કારી બનાવી ઉચ્ચ જીવન જીવવા બોધ આપ્યો છે. મારા સંદેશનું હાઈ સત્સંગીઓ સ્વેચ્છથી સમજશે અને તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન સુધારશે તો હીક છે, સૌ ફાં વાળાં થશે; અને સમજપૂર્વક વર્તન સુધારવામાં નહિ આવે તો એક એવી સક્રિત જામત બનવાની છે કે જે પરાણે તેમની પાસે ચોખ ફેરફારો કરાવશે."

૫-૩-૪૮

વિજયશંકર મહારામ ભટ્ટ

આ પછી એશિયાઈ પટોશીઓ

વિષેટ નામ

આજના ક્રાંતિકારી એશિયામાં હોન્ગ્કોન્ગ (Ho Chi Minh) નું સ્થાન અત્યંત છે. આ મહાન ક્રાંતિકારે ઈ. સ. ૧૯૪૫ના ઉનાળામાં જાપાનની પકતી થતાં જ, હાલોઈ અને સાયગોનમાં વિષેટ નામ પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી. પરાજય પામેલા જાપાનને સત્કરંદિત કરવાના બહાના નીચે જનરલ ઈસીની સરદારી નીચેની કેટલીક બ્રિટિશ ટુકડીઓએ ભારે ધર્ષણ પછી વિષેટ નામનો કબજો લીધો. આમ થયું કે તરત જ યુન'દા ફ્રેન્ચ સરદારો પોતાના ફ્રેન્ચો સાથે આ પ્રદેશ ઉપર ઊતરી પડ્યા. બીજા બાલુ બળ વાપરતું પડે તો તેમ કરીને પણ પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવાનો નિર્ધાર ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજાઓએ કર્યો હતો. જાપાનીઓના આક્રમણ વખતે જરાય સામનો કર્યો વિના ફ્રેન્ચ અને ડચ ફ્રેન્ચો શરમજનક રીતે પીછેઠઠ કરી ગયાં હતાં. તેઓએ હવે મદદ માટે બ્રિટિશ ઉપર દબાણ કરવા માંડ્યું. આ દબાણને વશ થઈને, આ બાલુના બ્રિટિશ સેનાપતિ માઉન્ટબેટને ૧૯૪૬ના નવંબરની પહેલી તારીખે વિષેટ નામમાંથી બ્રિટિશ સૈન્ય પાછું ખેંચી લેવાની જાહેરાત કરી અને ફ્રેન્ચોની સાથે મળીને 'હવેથી વિષેટનામમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું કામ, ફ્રેન્ચો જ કરશે' એવા દંદેરાને પોતાની સંમતિ આપી.

'કાયદો અને વ્યવસ્થા' જાળવવા જતાં ફ્રેન્ચોને ખચકાત પડી ગઈ કે વિષેટ નામની પ્રજામાં કેવાં કોંનિનાં બળો પેદા થયાં હતાં. જાપાની આક્રમણ સામે બીજી પૂંછડીએ નાસનાર ફ્રેન્ચોની તાકત કેટલી છે, તે વિષેટ નામ સારી રીતે જાણતું હતું. ફ્રેન્ચો અને તેમના આ સંસ્થાનની પ્રજા વચ્ચે ભારે લડાઈ જાગી. આ વખતે સમયના બીજા કેટલાંક બળો વિષેટ નામની તરફેણમાં હતાં. એક તો હિંદી-ચીનની સમય પ્રજાએ ફ્રેન્ચ શાહીવાદ સામે સંયુક્ત મોરચો રચ્યો હતો; બીજું બીજા વિમહને અતે ચાકેલા બીજા દેશોની જેમ ફ્રાન્સમાં પણ બચરિયત રાજકારણવારની સ્થાપના થઈ શકતી ન હતી; અને ત્રીજું વિષેટ નામના ફ્રેન્ચ સેનાપતિ દ' આર્ગોન્સ્યુ પાસે જરૂરી મનુષ્યબળ અને પૂરતાં સાધનો ન હતાં. આવા વિપરીત સંજોગો જોઈ, મોટી ઉદારતા બતાવવાનો ડાળ કરી દ' આર્ગોન્સ્યુએ ૧૯૪૬ના માર્ચ માસની છઠી

તારીખે ફ્રાન્સ-વિષેટ નામ સંધિકારો ઉપર સહી કરી. આ કોલકાર મુજબ વિષેટ નામનો સ્વતંત્ર દેશ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો; સ્વતંત્ર પાર્લિમેન્ટ તેને મળી, પોતાનું સૈન્ય તે જીતું કરે અને પોતાની આર્થિક નીતિ પોતે નક્કી કરે, એમ હતું. ફ્રેન્ચોની આ બનાવટી ઉદારતાનું પોત પ્રકાશ તે પહેલાં તો બ્રિટિશ રૂઢિચુસ્તોએ ફ્રેન્ચોની આ નીતિનાં ખૂબ વખાણ કરવા માંડ્યાં. આ શાખાથી આપવાનું કામ તેઓએ બહુ વહેલું કર્યું, કારણ આ નીતિ અખસાર કરવામાં ફ્રેન્ચોનો જરાય હલખપલટો અને શુભ દાનત ન હતો, એ તરત જ દુનિયાને જાણવા મળ્યું.

સંધિના કોલકાર ઉપર સહી કરી કે તરત જ તેની શરતોના ફ્રેન્ચોએ ભંગ કરવા માંડ્યો. ફ્રાન્સ તરફથી જેમ જેમ શસ્ત્ર અને સૈન્યની વધુ ને વધુ મદદ મળતી ગઈ તેમ તેમ ફ્રેન્ચોએ વિષેટ નામ ઉપર વધુ ને વધુ આક્રમણકારક નીતિ અખસાર કરવા માંડી. ઈ. સ. ૧૯૪૬ના મે માસની ઈંગ્લીશ તારીખે વિષેટ નામ પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ હોન્ગ્કોન્ગ બીજા પ્રતિનિધિઓ સાથે ફ્રાન્સની સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરવા જાપા. તેને બીજે જ દિવસે દ' આર્ગોન્સ્યુએ સાયગોનમાં ડો. નગથેન ટિન [Nguyen-Tinh] ના પ્રમુખપણા નીચે ફોનીન-ચીનના પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી, અને વિષેટ નામથી તેને અલગ પાડી દીધું. 'લાગતા પાડો અને રાજ્ય કરો'ની પુરાણી શાહીસાદી નીતિનું શરૂં લઈ વિષેટ નામની પ્રજાના સંયુક્ત મોરચામાં ભંગાણ પાડવાનો પ્રયત્ન આ રીતે ફ્રેન્ચોએ કર્યો. વિષેટ નામ સાથે જાતીય, સાંસ્કૃતિક કે રાજકીય કોઈ જાતની જુદાઈ ન હોવાથી ફોનીન-ચીન ફ્રેન્ચોની આ જાણમાં ફસાય એમ હતું જ નહિ. તે જ સાલમાં નવેમ્બર માસની નવમી તારીખે ફોનીન-ચીનના પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ સાહેબ ડો. ટિનના પ્રધાનમંડળના નવે સભ્યોએ રાજ્યમાં આપ્યાં ત્યારે નવા પ્રધાનમંડળમાં તેની સાથે જોડવા કોઈ તૈયાર ન થયું.

હવે ફ્રેન્ચોએ બજાબરીથી કામ લેવા માંડ્યું. માર્ચ માસની સુલેહના કરાર પ્રમાણે બીજા સુમેલ ન થાય ત્યાં સુધી હાલોઈના ફ્રેન્ચ ગવર્નર જનરલને બંગેલો કોઈનાયે કબજા નીચે ન રહે એમ હતું.

હતું; છતાં જૂન માસની તેરમી તારીખે ફ્રેન્ચોએ આ બગલાનો કબજો લીધો. આગળ જઈને ૧૯મી જૂને અગત્યનો એવો મોઘનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ફ્રેન્ચોએ કબજો લીધો, અને એમ કરવાનું બહાનુ એવું બતાવ્યું કે, 'આ પ્રદેશની પ્રજા વિપેટ નામ સરકારના ત્રાસથી ત્રાસી ગઈ છે.' વળી વિપેટ નામ પ્રજાસત્તાકેનું જે પ્રતિનિધિમંડળ ફ્રેન્ચ સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરવા ગયું હતું, તે વાટાઘાટ પછી તૂટી પડી; કારણ કે ફ્રેન્ચ સરકારે વિપેટ નામ પ્રજાસત્તાકના સ્વાતંત્ર્યનો અને સાવજીભવનો અસ્વીકાર કર્યો.

ફ્રેન્ચો વચનમંડ કરવામાં હવે આગળ વધવા લાગ્યા. હવેથી ફ્રેન્ચ પરવાના વિના બહારથી કોઈ માંદ વિપેટ નામનાં જાતી રાકશે નહિ, એવી જાહેરાત ફ્રેન્ચ સરકારે સંપ્રેમ્પર માસમાં કરી. પરંતુ સાથેના વિપેટ નામના વેપાર ઉપર અંકુશ જમાવવા વધારામાં કાબજી અને લેંગ્સનમાં ફ્રેન્ચોએ જગત ખાતાં ઊભાં કર્યાં. આ અંકુશ કરીને ફ્રેન્ચો માર્ચની મુલેહની પૂરી અવગણના કરતા હતા. વળી આવી જાહેરાતોની વિપેટ નામ સરકારને અગાઉથી જાણ પછી તેઓ કરતા ન હતા. ડિસેમ્બર માસની અધવચમાં તો તેઓએ એક લાખ કસાપેશા સૈનિકાનું લક્કર ઊભું 'કયુ' અને બીજું કેટલુંયે લક્કર ક્રાન્સમાં તૈયાર રાખ્યું. આમ પોતાનાં સંસ્થાનોમાં અજગતાં હીરા જેવું આ વિપેટ નામ સંસ્થાન પોતાને શરણે લેવા ફ્રેન્ચોએ બધી જ તૈયારીઓ કરી.

સંપ્રેમ્પર માસમાં ફ્રેન્ચો વિપેટ નામમાં પેશ ત્યારથી વિપેટ નામના એક લાખ પ્રજાજનોનો તો તેઓ સંહાર કરી ચૂક્યા છે. આખી દુનિયામાં ચાલિ રચાપવાની મહાન જવાબદારી માથે લેનાર સંયુક્ત પ્રજાઓના સંઘ (યુ. એન. ઓ.)ની જાણ છતાં આ બધું થઈ રહ્યું છે, અને નવાઈની વાત તો એ છે કે, આની સામે મૂડીશાહી સત્તાઓએ હજી સુધી વિરોધનો સર પછી ઉઠાવ્યો નથી.

૬ 'આર્ગેન્ડ્યુએ ૧૭ મી ડિસેમ્બરે જાપાન પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ નક્કારપૂર્વક જાહેર કયું' કે, 'હિંદી ચીનમાંથી ખસી જવાની ફરજ પડી નથી.' આશ્ચર્યની વાત છે કે, ફ્રાન્સનાં બધાં જ બળો — સમાજવાદી બળોનો પછી આ જાહેરાતને ટેકા છે.

દિવા જેરી ૨૫૪ વાત છે કે, પોતાનું આ સંસ્થાન જ્યાં દેવાની ફ્રાન્સની મુદ્દલ મરજી નથી. બીજા વિશ્વ યુદ્ધમાં યોખા, ૨૫૨, અને કલાઈ હિંદી ચીન ફ્રાન્સને પૂરાં પાડતું હતું.

પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે લડતા એશિયાના સર્વ દેશો માટે વિપેટ નામનું સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનું પ્રકરણ ખૂબ જ અગત્યનું છે. વિપેટ નામ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે જે લડાઈ ચાલે છે, તે તેઓ બે પૂરતી મર્યાદિત છે, એમ માનવાની જૂલ ન થવી જોઈએ. ઇજિપ્તથી ઇન્ડોનેશિયા સુધી બધે જ ગોરા શાહીવાદ પોતાની પક્ક મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. જ્યારે આ શાહીવાદી સરકારો વિશ્વ દરમિયાન મુશ્કેલીમાં હતી, ત્યારે પોતાની સ્વતંત્રતા માંત્ર કરવા બળવો પોકારનાર સૌ સંસ્થાનોને આ શાહીવાદી સરકારો આઝાદી બક્ષવાનાં વચનો આપતી હતી. એવાં વચનો જેને મળી ચૂક્યાં છે, એવા સૌ માટે વિપેટ નામની આઝાદીનો પ્રશ્ન કસોટી જેવો છે. જે ફ્રેન્ચો વિશ્વવંત નીલપરો, તો સ્વાતંત્ર્ય ઇચ્છતાં સંસ્થાનો માટે તે આક્રમકી ઘડી હશે. એક બાજુ શાહીવાદી આક્રમણ અને બીજી બાજુ કચરપેત્રી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા એ બેની વચ્ચે ખેલાતા આ જગમાં વિપેટ નામનો મજબૂત પ્રશ્ન કરી દિહુસ્તાને સારી દુનિયા ઉપર પોતાની અસર પહોંચાડવી જોઈએ.

મલાયા

આ પ્રદેશ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. સિંગાપોર, પેનાંગ, મલાકા અને લેબેનન એટલા રૂઝેટ રોટલમેટના નામે જોળખાય છે, અને તે બ્રિટિશ સરકારના સીધા કબજા નીચે છે. પેરાક, સિલાનાગોર, નેગરી, સેમિમત્રન અને પોહોંગ એ એક જૂથને મલાયાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો તરીકે સો જોળાયે છે; બીજા જૂથમાં સંયુક્ત નહિ એવાં જાહેર, કેસાહ, પરલિસ, કૈલાંટન અને ટ્રેંગાંન એ સંસ્થાનો આવેલાં છે. પાછળનાં બે જૂથમાં દરેકમાં બ્રિટિશ સરકારના રક્ષણ નીચે રહીને સુરક્ષિત રાજકર્તાઓ રાજ કરે છે.

આ બધા પ્રદેશની કુલ વચાસ લાખની વસ્તીમાંથી મુખ્યત્વે મલાયા, ચીનાઓ અને હિંદીઓ છે. મહાન વિશ્વ પૂરે થયા બાદ જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે પોતાની હકુમત ફરીથી સ્થાપિત કરી, ત્યારે પ્રજામત લીધા વિના તેઓએ મલાયા યુનિયનની રચના કરવાની વાત વહેતી

મૂળી. આ સંસ્થાનો મલાયાના સુલતાનો અને પ્રજા બન્નેએ વિરોધ કર્યો. મલાયાની પ્રજાને અંગ્રેજો તરફથી હેરાનગતિ સહન કરવી પડી છે, એટલું જ નહિ પણ ને ચીનાઓ અને હિંદીઓ ત્યાં આવીને વસેલા છે, તેઓ તરફથી પણ સહન કરવું પડ્યું છે. મલાયાની પ્રજામાં આજે જેમ આવ્યું છે, તે વખતે જામત મલાયા એ સૌએ વિચાર કરવા જેવી બાબત બની રહી છે. જે સ્થાપિત હિલોવાળા છે, તેઓને આ વાત દુઃખી નહિ હોવાથી તેઓ મલાયા, ચીનાઓ અને હિંદીઓને એકબીજા સામે લડાવીને મલાયાની પ્રજાથી અળગળને કોમીવાદને રસ્તે વાળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આપણે સૌ આશા રાખીએ કે મલાયાની શાંતિ પ્રજા આ અવળે માર્ગે જઈને પોતાનો નાશ નહિ વહેરે.

સિયામ

સહીઓથી એક રાજાના છત્ર નીચેના આ સ્વતંત્ર દેશનું ક્ષેત્રફળ ૨,૦૦,૧૪૮ ચોરસ માઈલનું છે. કુલ ૧,૫૭,૧૮૦૦૦ની નેની વસ્તીમાંથી એકાલું ટકા બીહો, સામચાર ટકા ખ્રિસ્તીઓ, સામ્રાજ્ય ટકા મુસ્લિમો અને એક ટકા બીજા છે. ચોખા, તમાકુ, નાળિયેર, પીપર અને કપાસ, એં એની મુખ્ય પેદાશ છે. એન્ડીમની, કોલસો, તાંબું, લોખંડ, સીસું, મેગેનીઝ, કીમતી અને રંગબેરંગી પથ્થરો તથા જસત એટલાં ખનિજો આ દેશમાંથી મળી આવે છે.

આ સ્વતંત્ર દેશમાં ગોરી પ્રજાએએ હકો મેળવવાના કોલકારો કર્યા, ત્યારથી આ પ્રદેશની સ્વતંત્રતા ઉપર મોટો કાપ મુકાયો, એમ કહીએ તો ચાલે. પહેલા મહાન વિગ્રહ વખતે તેની નજીકનાં બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સંસ્થાનોની પરિસ્થિતિ જોઈને અને અરસપરસની ખેંચતાણના કારણે, આ દેશને મિત્ર રાજ્યોની પડખે રહેવું પડ્યું હતું. પહેલા વિગ્રહને અંતે જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયાને આ દેશમાંના પોતાના હકો છોડી દેવાની ફરજ પડી. ઇ. સ. ૧૯૨૦માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોએ પોતાના હકો છોડી દીધા અને સ્વાર જાદ ઇ. સ. ૧૯૨૬માં હોલેન્ડ, ગ્રેટ બ્રિટન અને ફ્રાન્સે પણ તેમ કર્યું.

લુએંગ પ્રેડિટ — Luang Pradit — નામના

એક જુવાન વડાલે પેરિસમાં શિક્ષણ લીધેલું હતું. તેણે બંધારણીય સુધારા મેળવવાની અળગળ ઉઠાવી. જોત-જોતામાં આ અળગળ તરફ લોકોનું આકર્ષણ થયું અને તેથી આ જુવાન વડાલને તેની અળગળ માટે અસંખ્ય અનુયાયીઓ મળી આવ્યા. ઇ. સ. ૧૯૩૨માં દેશમાં બળવો ફાટ્યો. રાજ્યે બંધારણનો એક ખરડો તૈયાર કર્યો અને પ્રજાને સોંપ્યો. પણ બીજો જ વર્ષે કેટલાંક પ્રજાવિરોધી બળોના સાથથી રાજ્યે આપેલું બંધારણ પાછું ખેંચી લીધું અને બંધારણ અનુસાર લોકપ્રિય ધારાસભા ઊભી થયેલી તેને પણ લીધેરી નાખી, અને અસંમતી રિયત કરી પાછી કાયમ કરી.

આમ યવાથી બે જ માસના ટૂંકા ગાળામાં ફરીથી બળવો થયો, અને થોડાક સમય આંતરવિગ્રહ ચાલ્યો. લુએંગ પ્રેડિટની અસર અને લાગવગ ખૂબ વધી ગઈ. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સભા અને કાઉન્સિલ એક સ્ટેટ આ બળવાના પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં અને રાજા પ્રજાધિપતે માદીત્વાગ કર્યો. પ્રજાથી સરકારે દેશને આધુનિક ઢબનો બનાવવાની અને પ્રજામાં ચેતન અને જાગૃતિ લાવવાની નીતિ અપભાર કરી. દેશભરમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવી અને દેશની કાયદાની અને આર્થિક સ્વતંત્રતા કાયમ રાખીને, તેણે સમોત્પત્તિ તરીકે પરદેશી સાથે કોલકાર કર્યા.

ઈ. સ. ૧૯૩૬માં સિયામનું નામ બદલીને નવું નામ ચાઇલેન્ડ (ચાઇલેન્ડનો અર્થ સ્વતંત્ર માણસોનો પ્રદેશ એવો થાય છે) રાખવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૯૪૧માં એક બાળુ બ્રિટન અને હિંદુસ્તાન અને બીજા બાળુ ચાઇલેન્ડ એ બે વચ્ચે કરાર થયો. આ કરારથી તેઓ બે વચ્ચેની લાક્ષણિક રિયતોનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૯૪૧થી આ બે વચ્ચે લાક્ષણિક રિયતિ પ્રવર્તતી હતી કારણે કે તે સાક્ષમાં ચાઇલેન્ડ બીજા વિગ્રહમાં જાપાનની મદદે જોડાયું હતું.

સિયામના યુવાન અને પ્રગતિવાદી રાજા આનંદ મેહીલેલનું ગઈ સાલે વિચિત્ર સંજોગોમાં ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું.*

શાંતિલાલ બાંધી

* અંગ્રેજ લેખોને આધારે

વેડછી આશ્રમ આમસેવક વિદ્યાલય

આ આશ્રમ વરકૃષી ઉદ્યોગ ૨૨ વર્ષથી ચાલતી હોયગણના રાત્રીપરજ પ્રદેશમાં ચાલતાં રચનાત્મક કાર્યો માટે રાત્રીપરજમાંથી જ આમસેવકોને કેળવવાનું કાર્ય કરી રહી છે. તેના પરિણામે વેડછીની આસપાસના રાત્રીપરજ પ્રદેશમાં ખાદી, શિક્ષણ, સહકારી મંડળી અને આમસેવાનાં કામોની ખિલવણી જરૂર પ્રમાણે કરી રાકાઈ છે.

હવે કોયેકા સરકારે આમવિકાસનાં અનેકવિધ કામોને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું હોવાથી આશ્રમે કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું પોતાનું કાર્ય અને તેમનું વધારવાની યોજના કરી છે. અને તેમાં આમ પંચાયત, સહકારી મંડળી વગેરે નવાં વિકાસકાર્યોમાં ઉપયોગી થવાની દૃષ્ટિ ખાસ રાખી છે. વેડછી આશ્રમના કાર્યકર્તાઓ પોતાના આજ સુધીના અનુભવથી આ કામ સારી રીતે સાધી શકશે એવા તેમને વિશ્વાસ છે. અહીં ખાદી વગેરે રચનાત્મક કામોનું ઇવજન-નગરું કેન્દ્ર હોઈ પછાત આમગ્રામ સાથે અંતરને આઠ સંપર્ક બંધાયો છે. સર્વ કારો માત્ર ઉપલક્ષિયા પ્રચાર-પદ્ધતિથી ન કરતાં પ્રત્યક્ષવર્ણીની ભાવનાથી, એટલે કે જેને મહાત્મા ગાંધી 'નઈ તાલીમ'ની દૃષ્ટિ કહેતા તે રીતે, કરવામાં જ અહીંના કાર્યકર્તાઓને રસ રહ્યો છે. વળી આ આશ્રમમાં પૂ. ગાંધીજીની વિચારસરણી મુજબનું અને સેવાની તાલીમમાં જે થયું જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એવું 'આશ્રમ છવન' રચવાની અમારી અદ્યપ રાક્ષિત પ્રમાણે પર્વત પૂરી અદ્યથી અમે મહેનત કરતા આવ્યા છીએ.

આજે દેશમાં જે પ્રકારના કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે : એક વિવિધ ભતનાં સરકારી તેમ જ બિન-સરકારી આમ-વિકાસનાં કારો માટે આમસેવકોની, અને બીજી 'નઈ તાલીમ'નાં વિદ્યાર્થી માટે શિક્ષકોની. આ બન્ને પ્રકારના કાર્યકર્તાઓને પોતપોતાના વિશિષ્ટ કર્તવ્યો બજાવવા માટે પોતપોતાના વિષયોની ખાસ તાલીમ આપવી જરૂરની છે. છતાં છેવટે તેઓ સર્વ હોડસેવક જ હોવાને લીધે તેમની તાલીમને મોટા ભાગ એકસરખી જ હોવાને, જેમાં તેઓ રંગયા હશે. તે જ પોતપોતાનાં વિશિષ્ટ કામો તેઓ સાચી ભાવનાથી અને સાચી દૃષ્ટિથી બજાવી શકે.

વેડછી આશ્રમ આ બન્ને પ્રકારના કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવા નીચેની બે સંસ્થાઓ ચાલુ કરવા ઇચ્છારે રાખે છે :

૧. વેડછી આશ્રમ આમસેવક વિદ્યાલય.
 ૨. વેડછી આશ્રમ 'નઈ તાલીમ' અધ્યાપન મંદિર.
- મુંબઈ-સરકારે સ્થાપેલી આમોદોગ સમિતિ પોતાનું કાર્ય આ મંદિરમાં, ખાસ કરીને રાત્રીપરજ વિસ્તારમાં, ફેલાવ એમ ઇચ્છે છે. કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાની કોઈ યોજના યાદ-તે તેને ટેકો આપવા અને સરકાર તરફથી જરૂરી મદદ અપાવવા તે ઇત્તેભર છે. બીજી રીતે થયું આમસેવક વિદ્યાલય માટે આશ્રમનાં સાધનો અને

કાર્યકર્તાઓની પૂરતી ભેગવાઈ થઈ છે. તેથી આમસેવક વિદ્યાલય ચાલવા એવિલ માસમાં શરૂ કરવાનું ઠરાયું છે.

ઉદ્દેશ

આ વિદ્યાલયને ઉદ્દેશ ખાદીકાગ અને આમકલોમનાં કેન્દ્રો ચલાવવા માટે આમસેવકો તૈયાર કરવાનો છે, એટલું જ નહીં પણ આવાં કેન્દ્રોના વિકાસને આધાર ને અનેક આમસંસ્થાઓના વિકાસ ઉપર અવલ ભેદો છે તેવી સંસ્થાઓના સંચાલન માટે ખુબ આમસેવકોને તૈયાર કરવાનો છે. આ સંસ્થાઓ એટલે આમ પંચાયત, સહકારી મંડળી, પ્રીદેશિકાલ વગેરે, બાલવાડી, આમ મુખરાઈ, ખેડૂત અને મજૂરોનાં સંગઠન, ખેતીવિકાસ, મહાનિવેધ વગેરે ખાસ કાર્યો માટે નીજાતી સંસ્થાઓ.

અભ્યાસક્રમ

આમસેવક વિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણેની રહેશે :

૧. શરીરશ્રમ, સ્વાશ્રય અને કોઈ મનુષ્યને કે કોઈ ધંધાને હલકો ન માનવાના સિદ્ધાન્તો ઉપર સ્થાયેલું આશ્રમ ઇત્તન.
૨. ખાદી હલોર પૂરો — કામ તેમ જ સિદ્ધાન્ત.
૩. ખેતી ઉદ્યોગ — ખપ પૂરતો.
૪. સુધારી હલોગ — એભરો સમારેવા પૂરતો.
૫. ગોપાલન — ખપ પૂરવું.
૬. સમગ્ર આમસેવા કેન્દ્ર, ખાદી કેન્દ્ર, જુદા જુદા ઉદ્યોગોના સહકારી સંસ્થાઓ, આગ પંચાયત, મજૂર અને ખેડૂતોનાં મહાબળ અને એ પ્રકારનાં આમ વિકાસનાં કેન્દ્રોનું સંચાલન — તેનાં તત્ત્વો તથા કાર્યપદ્ધતિ.
૭. આમસેવાનાં કેન્દ્રો ચલાવવા માટે જરૂરી દિસાખી કામ. પત્રકો, કાર્યવિવરણો, સમિતિઓની મોંઘ ('મિનિટ બુક') લખવી વગેરે.
૮. અદ્યરવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમો અને તેમનું રહસ્ય.
૯. દિ'દુસ્તાનનાં પ્રગતિનો પંચ રાકનારા નાતબનાવના એક નેવા સામાજિક, હાળી પ્રયા નેવા આર્થિક તેમ જ અસ્પૃશ્યતા નેવા ધાર્મિક પ્રશ્નો.
૧૦. આમગ્રામતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા કાર્યકાન્દોનાં બહુકારી.
૧૧. આમસફાઈ, આમહલોગ, ખેતી, કેળવણી, સહકાર વગેરે આમવિકાસની સરકારી અને બિન-સરકારી યોજનાઓની મહુકારી.
૧૨. દિ'દુસ્તાનનાં જનમરણ, ઉમર, માંદગી, કેળવણી, પાકો, વેપાર, વેપાર વગેરે સંબંધી આંકડાઓનો અભ્યાસ તથા દેશપરદેશ સાથે સરખામણી.
૧૩. દિ'દુસ્ત સરકારી તંત્ર અને તેમાં થયેલા વિકાસની બહુકારી, દેશવિદેશનાં બંધારણો.

૧૪. સમાજરચનાના અનેક વાદો અને સર્વોદય, સેવાશ્રમ, અસહકાર અને 'નઈ તાલીમ'નાં નવેા ઉપર રચવાની આમ સમાજ રચના.

૧૫. હિંદુસ્તાન અને બીજા દેશોની સ્વતંત્રતાની લડતો.

૧૬. પ્રચારકલા — જનતાનાં હૃદય છતરા મટે પ્રચાર-સાધનો ખીલવવાં — જેવાં કે વાપલુકળા, કથાવાતાં કહેવાની

કળા, લેખનકળા, નાટ્યપ્રયોગો અને રાંવાદો કાચવવાની કળા, ઉત્સવો યોજવા તથા પ્રદર્શનો બરવાની કળા વગેરે.

આ અભ્યાસક્રમ બે વર્ષમાં પૂરો કરવામાં આવશે.

જેઓ આ વિદ્યાસપથમાં દાખલ થવા છાંછે તેમણે તેને વિષે વિશેષ જાણવા માટે મોધવન મંગાવવું.

સ્વરાજ આશ્રમ

વેરછા, પો. વાડોડ

જુગતરામ ઉવે.

જિ. સુરત

શિક્ષક સંગઠન—એક સમીક્ષા

પોતાના નામ કામ સાથે એક રાષ્ટ્રપ્રેમી મિત્ર એક પત્ર મોકલી આપી તેનો જાહેર ઉપયોગ કરવા રજા આપે છે. પત્રનો વિષય છે શિક્ષકવર્ગમાં ચાલતી દિવસચાલના પ્રવાહો. તેમાંથી નીચે ઉતારું છું:—

“ છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી ચાલતી પ્રાથમિક શિક્ષકોની દિવસચાલ વિષે જોરા વિચાર કરવાની જરૂર છે. આ એક નવી ઘટના છે; તેના મૂળમાં જઈને તે તપાસવી જોઈએ.

પ્રથમ તો એક વસ્તુ એ બાહમાં યેવાની છે કે, અંગ્રેજ રાજ્યે જોલા કરેલા અનેક સામાજિક વર્ગોમાંથી એક વર્ગ આ પ્રાથમિક શિક્ષકો છે. જૂની નાતજાતના આવસવા પછાત ઉપર આ એક ધંધાધારી નાત જેવા વર્ગ બન્યો લાગે છે. ચા પહેરેથી રાજ્યના જમાનામાં ગામડાના બેચારેક મુખ્ય જે સરકારી ટેકા રૂપ મોકલવો, તેમાં પ્રાથમિક શિક્ષક એક હોતા, બીજા ગણીએ તો તલાશી, મુખી. આ ત્રણે પ્રયાનાં મૂળ તે અગાડની દેશી પ્રયામાં રહેલાં છે. પ્રાથમિક શિક્ષક જૂની ધૂળી નિશાળના પંડામાં, અંગ્રેજ રાજ્યને પાલપે એવી રીતે તેણે સુધારી લીધેલી આવતિ છે એમ કહી શકાય. આથી જ તેની મારફતે ગવા જમાનામાં સજ્જારણી લોક જામડાંની પ્રજા પર કાચુ રાખવા તાકતા. પણ એ બાબતમાં વધારે વિવરણ કરવાની અને જરૂર નથી.

૧૯૩૦ બાદ આ વર્ગ સલામહની લડત તરફ કાંઈક વળતો થયો; અને જાજનક પ્રાથમિક શિક્ષકો તે લડતમાં બાજ પાછુ લેવા લાગ્યા. ૧૯૪૨માં એ વસ્તુ વળી આગળ વધી અને અનેક જગ્યાએ શિક્ષકો છૂટાછવાયા આ લડતમાં બજા પ્રજાના અનેક વર્ગો પેટે આ વર્ગ પર પણ ૧૯૪૨ની લડતની કાંઈ અસર ન થાય એ અસંભવિત હતું

પરંતુ એમનું શિક્ષકો તરીકે ખાસ સંગઠન, સ્વચાલેલી-ઓએ કે કોયેસં કચું નહોતું. આને તેમનું સંગઠન ને જોવા મળે છે તે પોતાના અલગ ઉદ્દેશથી અને જુદા જ નેતાઓની દોરવણીથી ચાલે છે. આ નેતાઓ માધ્યમિક શિક્ષકોમાંથી નીકળતા લાગે છે. જેમ કે યુજ્જસતના મંડળના પ્રમુખ શ્રી. પ્રાણલાલ દેસાઈ, હવાલા મંડળના પ્રમુખ શ્રી. રાન્ડે. આ મંડળો મુખ્યત્વે શિક્ષકોની નોકરી અને પગાર

વિષયક હિતોની રક્ષા કરવાનું કામ કરે છે. કહો કે, શિક્ષકોનાં ‘જુનિયન’ કે મહાજનો તે છે. નોકરી અને પગાર ઈંગ્લી ઝીડી ઝીડી કેળવણી-ખાતારાઈ આંદોલનો આને રીતારસે બહુતા હોય અથવા તેમાં રસ લઈ શકે એવા હોય તેઓ જ આ મંડળોના નેતા બને અને તેમને તે ફાવે અને પાલવે પણ, એ સ્વાભાવિક છે.

જમાનો બદલાતો ચાલ્યો તેમ આ નેતાગીરી પારો નવા નવા (અને કાંઈક અંશે કલ્પ્ય અણધાર્યા) પ્રસો પણ આવવા લાગ્યા. જેમ કે, છેલ્લાં થોડાં વરસથી અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો પ્રશ્ન બન્યો. સુરત બાજુ આ સવાલે એક રૂપ પકડ્યું, એક અમદાવાદ તરફ બીજું. અમદાવાદ ટૂંકિય કોલેજના દાખલે મરાહર છે. એની વિભાગોમાં કે જીજીદેવમાં અહીં ઉત્તરવાની જરૂર નથી. પ્રસ્તુત છે તે એટલું જ કે, આ પ્રશ્ન વખતે શિક્ષક મંડળને તેના નેતાઓએ કેવી દોર-વણી આપી. અપણા દેશની પ્રતિ માટે આ જરૂરી સુધારાથી પ્રતિજ્ઞાથી અને લગભગ-મામેની દોરવણી મળી હતી, એ સૌ કોઈ જાણે છે. અને થોડા માસ ઉપર ન્યારે થી આર ટૂંકિય કોલેજના શિક્ષકો ઉપવાસ ઉપર જીત્યાં ત્યારે શિક્ષક મંડળોએ તેને વિષે લગભગ મીન સેવી વાખ્યું. આવી નેતાગીરી હવે ન ચાલે એમ લાગવાથી કે શાથી, શિક્ષકોએ ૧૯૪૨ બાદ કેમિસના માણસો તરફ જોવા ચાલ્યું કેમિસ સત્તા પર આવતી હતી તે જ વખતે ૧૯૪૨માં તેમણે પગાર-હડતાલ પાડી. અમદાવાદના શિક્ષકોના પગાર સારા હતા; તેમને સરદાર વલ્લભભાઈ જેવાએ પણ સંમોધીને કહ્યું કે, અમદાવાદે હડતાલ પાડવા કારણ નથી; છતાં ત્યાં પણ હડતાલ પાડવામાં આવી. ખેરસાહેબે સત્તા ઉપર આવેને તે પાછી ખેંચાવી અને હડતાલનો પગાર આપેલા એ ‘કાઈ’ રીતે નીતરેષ ન મણાય છતાં તે આપના સુધીની હારતા બતાવી. હડતાલના આ દિવસને શિક્ષકોએ પછી ‘પોતાનો બે-ડે’ બનાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

પગાર-હડતાલના આવા દિન સામે ખેરસાહેબની સરકારે ચેતવણી આપી તે છતાં, એમની હડતાલ કહેડી આપનાર સામે જ રબમી ફેજુઆરીની હડતાલ પાડવામાં આવી. અને એ પ્રશ્ન હવે ચાલે છે.

આ ઉપરથી હું એ બતાવવા માગું છું કે, શિક્ષકોના આ સંગઠનનું સ્વરૂપ શું છે તે કાંઈક ક્ષી સાકાય તો સમાજે કળવું લેઈએ. સાંબળ્યા પ્રમાણે, દમ્ભમાં કેટલાક વખતથી શિક્ષકોના આગેવાનોને એમ લાગતું થયું છે કે, કોમિસના માણસોને પોતામાં ખેંચવા લેઈએ. તેમણે નરિયાદમાં સંબોધન બધું તે પરથી આ જણાય છે. તેના અનુભવ પરથી કે સાથી, સુરતમાં તેમણે નરિયાદ બાદ ને સંબોધન બધું તેમાં વળી નવી દિશા બતાવી. તેમણે કોમિસનાથી નીકળનારા સમાજવાદ પક્ષના શ્રી. જયપ્રકાશ નાંચણજીને પ્રમુખ બનાવ્યા અને શ્રી ઈશ્વરલાલ દેસાઈને સ્વાયત પ્રમુખ પસંદ કર્યા. અને અમદાવાદ ખાતે લેઈએ તો અમદાવાદ મંડળના પ્રમુખ શ્રી પ્રાણપ્રાલ દેસાઈ હતા તેમની જગ્યાએ શ્રી. હકીમભાઈ હકીમને લીધા. એક શ્રી પ્રાણલાલ દેસાઈ આખા ગુજરાતના મંડળના પ્રમુખ ચાલુ છે.

અમદાવાદ મંડળમાં થયેલા આ પરિવર્તનનો શો અર્થ એ ભેટું હોય તો તે મળે દમ્ભમાં માર્ચ મા પાર્ટી હડતાલ પરથી સમજવો લેઈએ. અમદાવાદના પચાસે ગુજરાતમાં સારામાં સારા ગણાય છે. અને તે ઉપરાંત ખીલ વધારા મળવાના હતા એમ લાગતું હતું, હડતાલ પાડવા કુપી શિક્ષકો દોડ ચાલ અને કોમિસ અને કોમિસી સરકાર સામે ચાલું પગલું ભરવાને કોમિસનાથી જ તેમને આજેવાદ મળે અને મેળવ્યો, એ વસ્તુ બારે સ્પષ્ટ નથી કે અને એ પણ નોંધવા જેવું છે કે, ફેબ્રુઆરી ૨૦મીની હડતાલ પેટે જ આ અમદાવાદી હડતાલ અને મેરસાદે બેઠાખી સલાહ આપી કે તે બંધ કરવી લેઈએ, છતાં તે માનવામાં નથી આવતું આ હડતાલોમાં નફા અને નવા માધ્યમિક શિક્ષકો ને લાભ બજવે છે તેય નોંધપાત્ર છે. એ બાબતમાં બેઠું ઉલટવા જેવું છે.

શિક્ષકોંડો સ્વચાલમાં હવે કેવો લાભ બજવશે તે વિષે સમાજે સમજવાની જરૂર છે. શિક્ષકોમાં કામ કરતો આ નોકર વર્ગ રાજકાલથી પર રહેવો લેઈએ એવો નિયમ તો છે જ, પરંતુ આજ તો સરકારી નોકરો પણ ને રાજદ્રોની પક્ષની કોય પોતાને કામ દે તે લઈને હડતાલો અને ગમે તેવાં પગલાં ભરે છે. ન્યૂઓ કલકત્તાની હડતાલ તો પણ શિક્ષકોનું મું પુછવું કે છતાં ચાલના સંધિકાળમાં જ ચાલું બની રાકે. સામાન્ય વ્યવહાર એવો કહી ન દોઈ શકે. એ ઉપાલન કરવો લેઈએ, એવી સમજ સમાજ કે શોકમતમાં અસારે હોય એમ કહું નથી લાગતું. પણ એ હવે આવવી લેઈએ, નહિ તો કેઈ પણ સામાજિક તંત્ર વ્યવસ્થાસર અને નિયમથી ચાલી ન શકે. ઉપરની છૂટક વસ્તો નોંધી છે તે આ મુખ્ય વિચાર મેરવાના હેતુથી લખી છે

આ વાંચીને મને શ્રી. સંતાપાલે આ વિષે તેમના પાક્ષિક પત્રમાં તા. ૧-૨-૧૯૪૮ના રોજ લખેલો

મનનીય અગ્રણેય યાદ આવ્યો. તેનું મયાણું છે નવા હિદમાં શિક્ષકોનું સ્થાન. તેમાંથી, ઉપરના પત્રને પ્રસ્તુત બાજુ નીચે ઉતારું છું. જેમને રસ હોય તેમણે એ આખો લેખ ગૂળમાં વેચા વેચા છે.

“... શિક્ષકોની યથેચી પામર હાલતમાં તેઓની બેરકાંદી, પ્રમાદ અને અવાનવાઈ બહુ બાજુ બજવશે છે, એય હું નમણે છતાં દરખાવું માતું છું. શિક્ષકવર્ગની આ બુદ્ધિને બૂંસવામાં સમાજે અને સરકારે મદદ કરવી, એમ હું અપરંપ કહું છું. પણ એ બૂંસવાનું મુખ્ય કામ તો શિક્ષકોએ બંદે જ કરવાનું છે. મારે આ પ્રશ્નને બારે દેવે કહેવું લેઈએ કે, આને તેઓની હોરવળી હાલત દાસેમાં નથી. એ કમનસીબીને તેઓએ સીધી પકેલી કપાસી દેવી લેઈએ. આને તેઓ બળવેશબળવે મેલી રાજસ્થાનમાં સોમડાં બની જતા જણાય છે તાને દાખરો દાંડ :

અમદાવાદ જિલ્લાના પ્રાથમિક શિક્ષકો મારી અને મદરાસની પાસે તા ૨૦ મીની (ફેબ્રુઆરી) રાત પાળવા માટે રૂલ બોર્ડને સમજાવવાની મદદ ઇચ્છતા હતા અમારા તરફના આવા વિશ્વાસની ખૂબ હદર કહું, પણ હું કહિયાવાડ બહુ આલ્યો. મેં મદરાસનું ધ્યાન ખેંચ્યું જ હતું પણ પાછળથી મને પચિડા મળ્યા. તેઓ રૂલ બોર્ડની સંમતિ મેળવ્યા વિના આ હતાવણી પમવું બરી જ નાખશે એવી ભલની મને એમાં રૂપા ગંધ આવતાં મેં તારથી મદરી સલાહ આપી છે. પણ આને આ વાત તેઓ સ્વીકારશે કે કેમ, એની મને શંકા છે. પચારવધારા મારેની લાગત તેઓએ ને સંલેખમાં લખાવી તેમાં હું નહિ વાલુ. પણ મને તેઓએ ને રીત સ્વીકારી તે લગર ગમી નથી તો પછી તે દિવસની સ્મૃતિ દાખવાનો શો અર્થ છે, તે મને સમજતું નથી. એ વર્ગના પચાર-વધારાનો પ્રયત્ન નેટકો મદવતો છે તેના કરતાં તે વર્ગની પ્રતિક્ષા અને ગોરવનો પ્રયત્ન મારે મન થયું મદવતો છે. અને પ્રતિક્ષા તથા ગોરવનો આધાર પોતાની સર્વતોમુખી દર્દિ, સલાચાર અને સંયમ ઉપર છે. હડતાલનો નેમ સર્વત્ર પવન લાયો છે તેમ આ વર્ગ કરશે તો આને છે તેના કરતાંય તે ઊંચી જશે. તે વર્ગ વતી સમાજ બોધે તેવું તેમણે કરવું રહ્યું. અને સમાજ તે વર્ગ વતી તો જ બોધશે કે બે તેઓ બંદે જ સમાજને પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી બતાવશે. એટલે સમાજ, સરકાર, રૂલ બોર્ડ ઉપર છે તેના કરતાં પોતાનું સ્થાન નવા હિદમાં નક્કી કરવાને વધુ આધાર તો શિક્ષકોના પોતાના ઉપર જ છે હું આશા રાખું છું કે શિક્ષક વર્ગ માથા આ કમન પરને ગંભીરપણે વિચારી પોતાનો રાહ નક્કી કરશે (૨૧-૨-૪૮)

‘નવી વિદ્યાપીઠો’ વિષે સાવધાન

તા. ૨-૧૧-૪૭ના હરિજનવેણુના અંકમાં નવી વિદ્યાપીઠોના શિર્ષક નીચે એક તલસ્પર્શી લેખ લખીને ‘નવી વિદ્યાપીઠો’ના વા. દેશમાં ચાલી રહ્યો છે’ તે સંબંધમાં ગાંધીજીએ આપણને સાવધાન કર્યો છે અને આજને સમે એ દિશામાં શું ફેરવું હિતાવહ છે તેને અંગે માર્ગદર્શન પણ કર્યું છે. પરંતુ આપણે બૂની ધરેડમાં ચાલવાને એવા તો ટવાઈ ગયા છીએ અને પશ્ચિમની અસર આપણા હાડમાં એટલી તો ભીંડી બિતરી ગઈ છે કે ગાંધીજીની સલાહ તથા તેમની દોરવણીના આપણને ફાવતો અર્થ કરીને આપણે તેમણે બતાવેલે માર્ગે પ્રયાણ કરીએ છીએ એમ માન્યા કરીએ છીએ એટલું જ નહિ, બીજાએને એમ મનાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આનો સુદર નમૂનો નોંધીએ તો નવી વિદ્યાપીઠો અંગે ગાંધીજી સાથેની પોતાની વાતચીતનો શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવળકરે બહાર પાડેલો લેવાક છે.

નવી વિદ્યાપીઠોના સંબંધમાં ગાંધીજીએ પોતાના લેખમાં રજૂ કરેલા મહત્ત્વના મુદ્દા તેમના જ શબ્દોમાં નીચે મુજબ છે :

૧. પ્રથમ પગલા લેખે ભાષાતાર પ્રાન્તો થવા નોંધીએ.

૨. નવી વિદ્યાપીઠો ચાપ તેના પહેલાં તેની ભૂમિકાએ તે ભાષા બ્યાં છેવટ લગી માપ્યમ હોય એવી છેવટ સુધીની કેળવણીવાળી શાળાઓ હોવી નોંધીએ. તો જ વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ ગમ્યું કહેવાય. વિદ્યાપીઠ ટાય છે. પાપો મજબૂત ન હોય તો મજબૂત ટાયતી આરા ન રખાય.

૩. વળી, હજુ આપણે પશ્ચિમના પ્રભાવમાંથી મુક્ત નથી થયા. . . . પરદેશી રાજ્યથી સ્વતંત્ર થયા એટલે પરદેશી ભાષા કે વિચારના દબાણમાંથી છૂટ્યા છીએ એમ કહેવાય નહિ. તેથી ડાહ્યા માણસોનો ધર્મ છે કે, નવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની ખટપટમાં પડતાં પહેલાં થોડો જાસ લે.

૪. કેલ્વિંગીમામ (નાગરી મેં કર્યું છે.) પોતાના પ્રાન્તની ભાષામાં અપૂર્વી નોંધીએ.

નવી વિદ્યાપીઠોને અંગે આ ચાર મહત્ત્વના મુદ્દા રજૂ કરીને ગાંધીજી પોતાના લેખના છેવટના ભાગમાં પાંચમો અને સૌથી અગત્યનો મુદ્દો રજૂ કરે છે. અને તે એ કે હૃદય કેળવણીનું મંડાણ

પાવાની કેળવણીનાં પાયા પર ચલું નોંધીએ. આ સંબંધમાં તે કહે છે :

‘આ પાયાનો વિચાર કર્યો વિના કે તેની અવગણના કરીને નવી વિદ્યાપીઠો ચાપ એ દેશને લાભ પહોંચાડે એમ હું માનતો નથી, તુકસાન જ કરે. તેથી બહુ વિચારતાં સહુને લાગતું નોંધીએ કે, નવી વિદ્યાપીઠ કાઢતાં અચકાતું ઘટે છે.’

આમ છતાં, આ બધી શરતો પૂરી ન પડે ત્યાં સુધી ગાંધીજી આપણને હાથપગ નેહીને બેસી રહેવાનું નથી કહેતા. વચગાળાના સમય માટે પણ તે આપણને પોતાના લેખમાં સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપે છે :

‘સ્વતંત્રતા આપણે’ ધરી રહ્યા છીએ. કર્યાં જઈને ભગા રહીશું તે આપણે નથી જાણતા. એ ન જાણીએ ત્યાં લગી ચાલુ વિદ્યાપીઠોમાં જે ફેરફાર થઈ શકે તે કરીએ અને ચાલુ, તાલીમી સંસ્થાઓમાં સ્વતંત્રતાનો પ્રાણ રહીએ તો ઘણું થયું હશે; ને તેમ કરતાં મળેલો અનુભવ નવી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવામાં મદદરૂપ નીવડશે.’

હવે આપણે નવી વિદ્યાપીઠો સંબંધમાં ગાંધીજી બેડે પોતાને અધેસી વાતચીતના શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવળકરે પ્રસિદ્ધ કરેલા લેવાક પર આવીએ. એ લેવાકમાં એ વિષય પરત્વે ગાંધીજીએ શું કહ્યું તે નહિ, પોતે ગાંધીજીને શું શું કહ્યું એ જ વસ્તુ પ્રધાનપણે તરી આવે છે. અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, એ લેવાકમાં મુખ્યત્વે કરીને તે આપણને ‘ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય’ નામના કોઈક મંડળે પ્રકાશિત કરેલા સૂઝવૂત (૧) (નાગરી મેં કર્યું છે) નિવેદનનો આપણને હવાલો આપે છે. બીજો હવાલો તે આપણને અમદાવાદ એન્થ્રોપોલોજી સોસાયટી તથા તેના તરફથી ચાલતી ‘કોલેજો’ના આપે છે. તેની અદેશબંધિતાં યશોમાન પણ ગાય છે. પણ આટલેથી જ તે અટકતા નથી; આગળ વધીને તે જણાવે છે :

‘સદરૂડો સોસાયટીની સ્થાપના કરી ત્યારે એક કે બે મહાવિદ્યાલયો કાઢતાં એટલા પૂરતો એનો આદર્શ અર્પાદિત ન હતો, પરંતુ તેમાંથી એક આદર્શ વિશ્વવિદ્યાલય ગુજરાતની કેળવણી અને વિકાસ માટે સર્જવું એ સ્વપ્ન સેવેલું હતું. . . . સોસાયટી સ્થપાયે લગભગ ૧૨ વર્ષો થયાં. દરમ્યાન સોસાયટીએ ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી છે, અને

ગુજરાત માટે વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાના મંજિલે અમે (નાગરી મેં કહ્યું છે.) પહોંચ્યા છીએ.”

ઉપર્યુક્ત સોસાયટીના વિધિવિધાન્ય અંગેના આદર્શ વિષે કે તે સ્થાપવાના તેના અધિકાર વિષે આપણે ન પૂછીએ, કેમ કે ગાંધીજી પાસેથી તે આપણને મળ્યો છે. તેના સ્વપ્ના વિષે પણ ન પૂછીએ, કેમ કે રાત જશે અને સવાર થશે એટલે, તે લુપ્ત થશે. તેણે સાધેલી પ્રગતિ વિષે પણ ન પૂછીએ, કેમ કે તે જગજગર છે. અને ‘અમે’ એટલે કોણ એની ‘અમર ન હોવા છતાં, કૃષ્ણના દોષ વડોરવાના ભયથી, એની પૂછપરછ પણ જવા દઈએ. પણ આપણે એમ ખસસ પૂછી શકીએ કે, બાર વરસથી ચાલતી એક સોસાયટી જો એમ માને કે વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની મંજિલે તે પહોંચી છે તો ગુજરાતમાં અને મુંબઈ પ્રવાકામાં અન્યત્ર એનાથી ઘણા લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જેને કાળો એના કરતાં ઘણો વધારે ધરખમ છે એવી સોસાયટીઓ પણ માને કે પોતે વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની મંજિલે આવી પહોંચી છે, તો તેમને એ દાવો વધારે પ્રામાણિક અને વખતાભર્યો તથા વાનજી નહિ લેખાય ?

અમદાવાદ એન્જીનેરીંગ સોસાયટીની પ્રેરણામાંથી ઉદ્ભવતા વિદ્યાપીઠ વિના શ્રી. માવળંકરના આદર્શ અને ગાંધીજીએ રમૂ કચેલા સંગીન અને સર્વોદય-કરી આદર્શ વચ્ચે કેટલું ભ્રમ છે તે આના ઉપરથી નેહું સકારો. ગાંધીજી અને તેમના સિદ્ધાંતોનું નામ રટતા રટતા જાણેઅજાણે જૂને જ ચીકે ચાલ્યા જવા હોઈએ અને છતાં ગાંધીજીએ ચીપેલા માર્ગને આપણે અનુસરી રહ્યા છીએ એવી ભ્રમણામાં આપણે સદા મયમૂલ રહીએ અને બીજાને તેવા ભ્રમમાં નાખવા મંચીએ, એ ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ, શ્રદ્ધામંત્રી અસરની બિહારી છે.

શ્રી. માવળંકરના હેવાલમાં છેવટે ગાંધીજીને તેમના આ હેવાલ પર પ્રકાર પાડતો પત્ર આપવામાં આવ્યો છે. એમાં ગાંધીજીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં પોતાનું વક્તવ્ય ફરી ફૂંકમાં વ્યક્ત કર્યું છે. તારતમ્યદર્શી વાચક નેહું સકારો કે ગાંધીજી પોતાના મૂળ વક્તવ્યથી એમાં એક તલભાર પણ ખસ્યા નથી. અત્યારે ગુજરાત માટે નવી વિદ્યાપીઠો વિચાર ચાલે છે તે વખતે ગાંધીજીના ગુજરાતે આ ભ્રમજળથી સાવધાન રહેવું નેહુંએ.

મણિઆઈ દેસાઈ

પ્રાણ પછી પાણી જીવન છે

[કેજ વાપરમાં આવતી અનેક પ્રાયશિક બાબતોનું વિજ્ઞાન સમજવા જેવું છે. તેથી સામાન્ય સરળ શૈલીમાં તે વિજ્ઞાનની વિધિવિધ શાખાઓને નજરમાં રાખીને ચર્ચો, એવી માયણીના જવાબમાં શ્રી. બંસીલાલે ‘પાણી’ પદાર્થ લીધો અને તે વિષે વાત શરૂ કરી છે. બાળકો તથા તાત્ત્વજ્ઞોના પ્રોડોને આ રસપ્રદ ને ઉપયોગી નીવડશે. મ.]

લાખો વરસ પહેલાં માણસ જંગલી ક્ષામાં રહેતો. તે શિકાર કરી કાચું માંસ ખાતો. એને રાંધીને ખાવાની તેની પાસે આવડત નહોતી. ઝાડની છાલ કે ચામડાનાં તે વજ્ર પહેરતો. તે વજ્ર ધોવાની ગરજ નહોતી. નાહવું ધોવું, રાંધવું કે ખેતી એમાંનું કશું નહોતું. સફાઈને સવાલ જ નહોતો. એવા જંગલી જીવનમાં યીવા પૂરતા ચાર-પાંચ પાણીથી માણસને ચાલતું.

ક્રમે ક્રમે માણસ નહું શીખતો ચાલ્યો. દરેક નવી વાતે તેને પાણીની જરૂર પડી. આજે તો માણસ કેટલું પાણી વાપરે છે, ચોખ્ખું પાણી ક્યાંથી મેળવે છે, તેને કેવી રીતે તે સંઘરે

છે, ગંદા પાણીનો નિકાલ કેવી રીતે કરે છે, તે ઉપરથી જ તેની સંસ્કૃતિનું માપ મળી રહે.

દાતણ કંઈ, મોડું ધોવા પાણી નેહુંએ. નાહવા પાણીની ડોલ નેહુંએ. વાસણુ ધોવાં, ચોકડી ધોવી એ બધું પાણી વગર નહિ જાને. કપડાં ધોવા પણ પાણી નેહુંએ. અનાજ પકવવા પાણી નેહુંએ. ઘાસચારો પણ પાણી વગર નહિ થાય. ટોરને પાવા પાણી નેહુંએ. ઘર બાંધવું છે. માટી જૂનો કે સિમેન્ટ ગમે તે વાપરો પણ પાણીની જરૂર પડવાની જ. છંટ કે નળિયાં પણ પાણી વગર નહિ પડાય. વનરપતિ, અનાજ કે ખેતી એ તમામ માટે પાણીની જરૂર છે.

વશાજયતો, પાણીથી ચાલતાં પ્રેસ, જાતજાતનાં કારખાનાં અને નાના મોટા ઉદ્યોગો, એ સર્વ પાણી ઉપર જ નભે છે. સાતું મીઠું પાણી મળે ત્યાં ગામ વસે, શહેર વસે, અને ધંધા ઉદ્યોગ પણ ત્યાં જ જામે. આપણા દેશ તેમ જ પરદેશનાં મોટાં મોટાં શહેરા નદીકિનારે જ વસેલાં છે. પાણીના શુભે ઠરીને જ આપણે નદીને 'લોકમાતા' ગણીએ છીએ. આપણે ત્યાં તો નદીમાત્ર પવિત્ર છે—પતિતપાવેળી છે.

જીવમાત્રની ઉત્પત્તિ પાણીમાં જ થાય છે. માતાના ગર્ભમાં બાળકનું શરીર પાણીમાં જ બંધાય છે અને પાણી દ્વારા જ પોષણ મેળવે છે. માણસ, પશુપંખીમાત્રના શરીરમાં અનેક કોષો હોય છે. તે જાધા કોષોને પોષણ લોહી દ્વારા મળે છે. પણ તે લોહીમાં પાણી ન

હોય તો? લોહી જમી બંધ, અને પરિણામે મોત નીપજે.

કેલેરા જેવા રોગોમાં આડા ઊલટી વાટે શરીરનું પાણી ખૂબ નીકળી જાય છે. તેથી લોહી ખરાબર ફરી શકતું નથી અને હાથ-પગ ચૂંથાય છે. દાકતરો મીઠાના પાણીની પિચકારી આપી લોહી ફરતું રાખે છે. કેટલાક જીવ હવા વગર જીવી શકે છે ખરા, પણ પાણી વગર તે જીવી શકતા નથી. પાણીમાં રહેનાર કેટલાક એકકોશી જીવ પાણી સુકાઈ જતાં મૃત્યુ અવસ્થામાં પડ્યા રહે છે. ચોમાસું આવતાં ફરી પાણી મળે ત્યારે તે સળવળે છે અને જીવન માણે છે. જીવન જીવવા તો તેમને પણ પાણીની જરૂર પડે જ છે.

જીવમાત્ર—વનસ્પતિ સુધ્ધાને પાણી વગર તો નહિ જ ચાલે. બસીલાલ ગાંધી

કોંગ્રેસના નવા બંધારણના મૂળ સિદ્ધાંતો

[ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા અઢવાડિયામાં દિલ્લી મુકામે મળેલી કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ તેનું નવું બંધારણ ઘડવા માટે જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો નક્કી કર્યાં, તે નીચે આપ્યા છે. તેના આધાર પર હવે આગળ કોંગ્રેસનું નવું બંધારણ વિગતે વિચારાયો.

ગાંધીજીએ પોતાના દેહાન્તને આગળે જ દાઢે કોંગ્રેસને આરુ નવા બંધારણને માટે પોતાની સૂચના લખી આપેલી. તેમાં તેમણે અત્યાર સુધીની કોંગ્રેસનું સ્વરૂપ દુઃકમાં વર્તીને, નવું કશું રૂપ તેણે લેવું જોઈએ, એ બતાવેલું. તે આ પ્રમાણે કહેલું :—

“જાગવા પડ્યા છતાં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે પોતેલાં સાધનો દ્વારા હિંદ રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી હોવાથી, આજના સ્વરૂપની કોંગ્રેસને, એટલે કે પ્રચારના વાહન અને ધારાસભાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાના તંત્ર વરીકેના તેનો પરિચય હવે પૂરો થયો છે. શહેરો અને કંબળોથી ભિન્ન એવાં તેનાં સાત લાખ ગામડાંઓની દૃષ્ટિથી હિંદની સામાજિક, નૈતિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની હજી બાકી છે. લોકશાહીના લક્ષ્ય વસ્તુની હિંદની પ્રગતિ દરમ્યાન લાકડી સત્તા ઉપર સરસાર્થ સ્થાપવા માટેની મુશ્કેલી સત્તાની યુબેશ અનિવાર્ય છે. એને રાજકીય પક્ષો અને કેપી સંસ્થાઓ સાથેની અધારિત સ્પર્ધાથી અજાગી રાખવી જોઈએ. આ અને એવાં બીજાં કારણોને લઈને નીચેના નિયમો અનુસાર મહાસમિતિ કોંગ્રેસની વર્તમાન સંસ્થાને વિખેરી નાખવાનું અને લોકસેવક સંઘને

સ્વરૂપે પ્રથમ ધવાનું કરાવે. પ્રથમ અનુસાર એ નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની એ સંધને સત્તા હોય.”

આમાં ગાંધીજીએ રાજદ્વારી સેવમાં હવે ખરી કોંગ્રેસનું શું સ્વરૂપ મારું જોઈએ, એ વિષે કાંઈ સ્પષ્ટ કશું નથી. એમની વિચારસરણી ભેજોઈએ તો એમને તે કહેવાની જરૂર નહોતી. કારણ કે, એ દબેરા કહેલાં આપ્યા છે કે, પ્રભુસેવક એ મુખ્ય છે અને રાજકારણસેવકનાં જે કામ કરવાનું જરૂરી હોય તે આ વિશાળ પ્રભુસેવાનું એક અંગ છે અને તે એમાંથી જ આપમેળે પ્રગટે છે અને રૂપ પાડે છે.

એટલે ગાંધીજીએ સ્વરાજયુગમાં કોંગ્રેસનો નવો અગત્ય લોકસેવક સંઘ રૂપે થાય એમ સૂચવ્યું અને વિશાળ સ્વાતંત્ર્યકાર્યકરને લોકસેવાના અનેક સન્માર્ગો વરીકે વર્ણવી આપ્યા.

ગાંધીજીને આ સંદેશ નિર્મળ ગ્રીહી સકાય એમ હવું નહિ. એટલે કોંગ્રેસે પોતાની ચાહ હસ્તીને બને તેટલી બળવવાની સાથે તેનો પાયા ગાંધીજીની સૂચના પ્રમાણે સ્વચાલો રુદ્ધ પ્રયત્ન કર્યો, જેનું પરિણામ તેણે કરાવેલા પોતાના બંધારણના નીચેના મૂળસિદ્ધાંતો છે. —મ.]

ઉદ્દેશ

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો ઉદ્દેશ હિંદની પ્રજાનું કલ્યાણ અને પ્રગતિ સાધવાનો અને હિંદમાં સહકરના પોષણ પર સોનું સહિયારું એવું રાજ્ય સ્થાપવાનો છે; પોતાનો વિકાસ કરવાની તક મળવામાં

તથા રાજકીય આર્થિક અને સામાજિક હકોને વિશે તે રાજ્યમાં સૌને સમાનતા હશે, અને તેનું લક્ષ્ય જગતની શાંતિ અને બ્રાતૃબાવ હશે.

મતાધિકાર

કોંગ્રેસનું ધ્યેય સ્વીકારનાર ૨૨ કે વધુ વર્ષની ઉંમરના કોઈ માણસને કોંગ્રેસની પ્રાથમિક મૂળ પંચાયતની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો હક રહેશે.

પ્રાથમિક કોંગ્રેસ પંચાયત

કોઈ પણ ગામમાં કે ગામડાંના સમૂહમાં કે શહેરના ભાગમાં પ્રાથમિક કોંગ્રેસ પંચાયત બનશે.

આવી પ્રાથમિક પંચાયતોની ચૂંટણી કરવાને માટે દેશના દીક પડતા વિભાગો કરવામાં આવશે; અને આ પ્રાથમિક પંચાયતોના ચૂંટાયેલા સભ્યોની સંખ્યા ૫૦૦ વરતીએ ૧ એવા પ્રમાણમાં લગભગ હશે.

કોઈ પણ પંચાયત ૫ કરતાં ઓછા માણસની નહિ હોવી જોઈશે.

પ્રાથમિક પંચાયતમાં ચૂંટાનાર ઉમેદવારે નીચેની શરતો પૂરી કરવી પડશે :

“હાથે કતિલા સૂતરમાંથી બનાવેલી ખાદી નિયમિત પહેરનાર હોવો જોઈએ; અને તે માત્ર પદધારીનું સેવન કરતો ન હોવો જોઈએ. કોઈ પણ ૩૫ કે પ્રધાની અસ્પૃશ્યતાને તેણે ભાગ ક્યો હોવો જોઈએ. કોમી એતામાં માનનારો અને બધા ધર્મોનું આદરમાન કરનાર તે હોવો જોઈએ. અને ભતિ, ધર્મ કે સિંબળ ભેદ વિના, સૌને સમાન દરજ્જા અને સરખા વિકાસની તક હોવી જોઈએ, એ પણ માનતો હોવો જોઈએ.”

પ્રાથમિક પંચાયતના સભ્યોને માટે વાર્ષિક લવાજમ ૧ રૂપિયો હશે. પ્રાથમિક પંચાયતમાં આવવા ઊભા થનાર ઉમેદવારે ૩૫.૧ આપવો જોઈએ, તેમાં જે સફળ થાય તેને, પોતે જે વર્ષમાં ઊભો થયો હોય, તે વર્ષની સભ્યની ફી ભરવી નહિ પડે.

પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી

પ્રાથમિક પંચાયતોના સભ્યો કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટશે, જેઓ પ્રાંતિક સમિતિ પણ રચશે.

પ્રતિનિધિઓ પોતાના હોદ્દાની રૂએ જિલ્લા અને તાલુકા સમિતિના સભ્યો થશે.

દરેક પ્રાંતને પોતાની વરતીના દર લાખે એકના પ્રમાણમાં, પ્રતિનિધિઓ કોંગ્રેસમાં મોકલવાનો હક હશે.

કાર્યકર્તા સભ્યો

કાર્યકર્તા ('ઈફેક્ટિવ') સભ્યે નીચેની શરતો પૂરી કરવી જોઈશે :

(૧) (જુઓ ઉપર પ્રાથમિક પંચાયતના ઉમેદવારને માટે મુદ્દો ૨ શરતો. — ‘પ્રાથમિક કોંગ્રેસ પંચાયત’ મથાળા તળે.)

(૨) નિયમિત પોતાનો અમુક સમય તેણે, કોંગ્રેસ વખતોવખત જે રાષ્ટ્રીય અને રાજ્યનાત્મક કાર્ય નક્કી કરે તેમાંના કોઈને કે કામમાં આપવો જોઈશે, અને તેને માટે નક્કી કરેલા ફારમ પર એ પ્રકારનો એકરાર કરવો જોઈશે.

બધી જ કોંગ્રેસ સમિતિઓના સભ્ય થવા માટે માત્ર કાર્યકર્તા ('effective') સભ્યોને જ ઉમેદવારી કરવાનો હક રહેશે. પરંતુ પ્રાથમિક કોંગ્રેસ સમિતિના સભ્યની ઉમેદવારીને મારેની લાયકાત ‘પ્રાથમિક કોંગ્રેસ પંચાયત’ના મથાળા તળે જે બતાવી છે તે રહેશે.

પ્રાથમિક કોંગ્રેસ પંચાયતના સુધ્ધા ચૂંટાયેલી કોઈ કોંગ્રેસ સમિતિને સભ્ય, પોતાના અલગ સભ્યો તથા બંધારણ અને કાર્યક્રમ હોય એવા કોઈ બીજા રાજકીય પક્ષોના સભ્ય થઈ શકશે નહિ.

કોંગ્રેસ સમિતિની મુદત

પ્રાથમિક કોંગ્રેસ પંચાયત અને બીજી કોંગ્રેસ સમિતિઓની મુદત સામાન્યપણે ૩ વર્ષની રહેશે.

‘રશી’ રાજ્યો

હિંદી યુનિયન સાથે જોડાયેલાં રાજ્યો, કોંગ્રેસ સંસ્થાને હિસ્સેબે, હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગ જેવાં ગણ્યો. આ રાજ્યો થા તો નવા પ્રાંતો બનશે અથવા તો હયાત પ્રાંતો સાથે તેમનું સ્થાન નક્કી કરાશે. કાર્યવાહક સમિતિ પોતાને દીક ભાગે તેમ આ દરાવશે.

વાર્ષિક અધિવેશન

કોંગ્રેસનું અધિવેશન દર વર્ષે કરવામાં આવશે.

માન્યતા

નીચેની સ્વાયત સંસ્થાઓને કોંગ્રેસ પોતાની માન્યતા આપશે :

૧. ચરખા સંઘ
૨. મામઉલોગ સંઘ
૩. હિંદુસ્તાની તાલિમી સંઘ
૪. હરિજન સેવક સંઘ
૫. ઝોસેવા સંઘ

નોંધ : કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ અને કોંગ્રેસ પંચાયતોએ પ્રત્યક્ષ જે કાર્યક્રમ પાર પાડવાનો હશે તે કાર્યવાહક સમિતિ નક્કી કરી આપશે.

ક્રોધ એ ચાંદાળ છે!

હરિકેશ સાધુએ શ્રમણ લગવાન મહાવીરના સંયમમાર્ગની દીક્ષા લઈને ઉચ્ચ તપ આરંભ્યું. મત, તપ, ધ્યાન અને કઠોર દેહદમનમાં ડોઢ તેમનો જોડો ન રહ્યો. જેરી નાથ જેવા એ ઉચ્ચ તપસી એક વખત ફરતા ફરતા વારાણસી નગરી તરફ આવી પહોંચ્યા. નગર બહાર એક તિંદુક વૃક્ષ નીચે તેમણે ઉતારો કર્યો.

તે વૃક્ષ ઉપર રહેતો યક્ષ આ પ્રતાપી સાધુને પોતાના વૃક્ષ નીચે ઉતારો કરતા જોઈ, ઉતાવળે ઉતાવળે નીચે ઉતરી અને નમ્રતાથી વારંવાર પંદન કરતો કહેવા લાગ્યો:—“ભગવન! મારા નિવાસ-સ્થાને ઉતારો કરી આપે મને અનુગૃહીત કર્યો; આ સેવકને આજથી આપની તહેનાતમાં હરધડીએ હાજર રહેશે માનગે. મારી સર્વ રિદ્ધિ, માતૃ સર્વ સામર્થ્ય આપની સેવામાં યોગ્યજવર છે.”

શિક્ષાનો સમય યતાં હરિકેશ સાધુ નગર તરફ જતા, અને મનમાં ધારી રાખેલા નિયમ મુજબ અમુક પ્રંખ્યાનાં, કે અમુક ક્રમમાં આવતાં ધરોમાંથી, કે અમુક દશાની બ્યક્તિએ, અમુક રીતે આપેલી, અમુક ભેદા મળે તો જ લેતા; નહિ તો પાછા આવી, આસન માંડી ધ્યાને લાગી જતા. કહેવાની જરૂર નથી કે, આ રીતે શિક્ષા કરતાં ઉપવાસના દિવસો જ રેમને વધુ જતા.

કાશીનો રાજપુરોહિત જાણીતો યજ્ઞહોતા હતો. તેના યજ્ઞમાં દેવો જાતે હાજર રહી હવિ પ્રદણ કરતા, એમ કહેવાતું. દેવોનો આવો એકનિષ્ઠ, કુશળ ઉપાસક અને કૃપાપાત્ર ડોઢ જાણવામાં નહોતો.

હરિકેશ સાધુ આજે તેના યજ્ઞમાં અગ્રજ્ય શિક્ષાર્થે આવી પહોંચ્યા. તપથી સુકાઈ ગયેલા, અને છૂર્છૂર્—મલિન—તુમ્મ જલ્—પાવવાળા તે મંદા મુનિને અંદર આવતા દેખી, સનાતનિ શીયની ભારે ચીવટવાળા બ્રાહ્મણો બૂમાબૂમ કરતા બેલી બીઠ્યા:—“દરખે આ મંદો, અપવિત્ર, અપશુકનિયો જાતિ અંદર આવી, બધી સાધનસામગ્રી તથા હોતાઓને અશુભિ બતાવી મૂકે!”

પાસે બેઠેલા રાજપુરોહિતે હરિકેશ પાસે જઈને કહ્યું:—“કાળ-અકાળ, સ્થળ-અસ્થળ, ઉચિત-અનુચિત કશાના ખ્યાલ વિનાના હે મૂર્ખ! દેવકર્મ જ્યાં થાય છે, તેવી આ પવિત્ર જ્ઞાનમાં તારે આવવાની

શી જરૂર છે? વેદબ્રાહ્મ આચારવાળા, અને દેવોના નિંદક એવા તારે માટે સ્મશાનો, તખેલાઓ, કોટ્ટો અને ખંડેરોની શી જોડ છે, તેથી તારી અપશુકનિયાળ જાતને અહીં યજ્ઞમંડપમાં સામે ધરવા આવ્યો છે?”

હરિકેશ સાધુ એ વેદવાદી કર્મકંદ બ્રાહ્મણના આ પ્રકારના આલેપથી સળગી બીડી બોલ્યા:—“જેનું મુખ આવા કઠોર, અપવિત્ર શબ્દોથી ભરેલું છે, અને જેના હાથ પશુઓના લોહીથી નીંગળતા છે, તેવા માણસને ઘેર તપ-સંયમના નિર્દેશ માર્ગવાળા શુદ્ધ સાધુએ આવવું એ અનુચિત જ કહેવાય! તારો વેદમાન્ય આચાર, અને વેદમાન્ય વિચાર તને મુખારક હજી!”

રાજપુરોહિત હરિકેશનો આવો તીખો જવાબ સાંભળી વધુ સળગી બીડીને બોલ્યો:—“પ્રાચીન ઋષિ-ઓએ પ્રમાણેશ અપૌરુષેય વેદોના માર્ગને લાગી, મૂર્ખ લોકોને મૂંઝી પેટ ભરવા માલીનીકલેશ પાખંડી શ્રમજનના માર્ગને અનુસરનારોને છાન્ને એવું જ તારું બોલવું-ચાલવું છે!”

હરિકેશ જવાબ આપ્યો:—“વેદોને રચનારો કાણ હતા, જાની હતા કે અજ્ઞાની, કાણોહતા કે જ્ઞાંતો એની જ જેમને ખજર નહોતી એવા મૂર્ખોએ પ્રમાણેશ વેદો જ જેમના માર્ગદર્શક છે, તેવા તારા જેવાઓ સર્વજ્ઞ લગવાને છવ-અછવતું રહસ્ય પ્રત્યક્ષ જાણીને, ઉપદેશો માર્ગને શી રીતે અનુસરી શકે?”

એ જુદા જુદા ધર્મમાર્ગના પુરરકતાઓએ માંડેલી આ ગાળાગાળી, થોડી જ વારમાં સામાન્ય ધરસંસારી-ઓની જાળાજાળીની ખાતરને પહોં કર્યાં, છીંચી મૂકી.

જાળવીજ અને કપ્રકાઓ પછી વરસાદ, એ ન્યાયે ગાળાગાળી અને બૂમાબૂમ પછી મારામારી આવીને બીડી રહી.

છેવટે લોહી નીંગળતે ચરીરે હરિકેશ સાધુ જ્યારે તિંદુકવૃક્ષ નીચે પોતાને ઉતારે પાછા કર્યાં, ત્યારે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય પહોં તાપથી સળગી રહ્યો હતો.

યક્ષે રોજના રિવાજ મુજબ સામે આવી નમ્રતાથી વારંવાર પ્રજ્ઞામ કર્યાં, અને કામક્રાંત કરમાવવા વિનંતી કરી.

હરિકેશ કહ્યું:—“રાજ કામક્રાંત કરમાવવા નાકલીટી તાણે છે, ત્યારે હમણાં બધેરે પેલા બામણ

તીર્થંકર ભગવાનને અને તીર્થંકર ભગવાનના માર્ગને નિંદી મને મારતા હતા, ત્યારે જ પધારતું હતું ને।”

પરો જવાબ આપ્યો :- “ભગવન! આકાશવ્યાપી એ કોણાહળ સાંભળી બીજાઓની પેઠે હું પણ ત્યાં ઘેડી આવ્યો હતો; તથા આપને ખ્યાલવા અને દુષ્ટ બ્રાહ્મણને સળ કરવા અંતરિક્ષમાં અદૃશ્ય રહી તપાસ

કરવા લાગ્યો હતો. પરંતુ મને તો એ સ્વપ્ના ચાંડાળો જ લક્ષ્ય દેખાયા. તેમાં કોણ બ્રાહ્મણ; અને કોણ સાધુ એ હું નક્કી ન કરી શક્યો. એટલે ભૂલમાં આપને જ મારી ન બેસું એ બીજી, હું સાંધી પાછો આવતો રહ્યો।”

[બેન કયા ઉપરથી]

ગો.૭

માસિક વિવેચન

કરવેરાની ચોરી

વડી સરકારના નાણા-પ્રધાન શ્રી. યજ્ઞમુખમ એટીએ ગયે મહિને વડી ધારાસભાની એક ચર્ચામાં કહેલી નીચેની વાત ધ્યાનપાત્ર ગણાય. તેમણે કહ્યું,

“ચોતાને ભરવાના આવતા કરવેરા આપી ચુકનાર

કોઈ પ્રામાણિક માણસ લક્ષ્યાધિપતિ થયો નથી. આજુબાજુ દેશમાં લોક એક જ રીતે લક્ષ્યાધિપતિ થઈ શકે છે અને તે અપ્રામાણિકતાને રસ્તે. આ એક નુકસાન જ સવાલ છે અને તે એવો છે કે જેના ઉકેલને માટે આપણે બધાએ એકા થઈને વિચાર કરવો જોઈએ.”

શ્રી. યજ્ઞમુખમ દિંદના લક્ષ્યાધિપતિઓના સારા પરિચય ધરાવનારા જ નહિ, તેમની કમ્પાણી અને કંપાની રીતોના પણ સારી પેઠે ગ્રીણુ અને જોડા માહિતગાર ગણાય. તેમના ઉપરના મતોના વિરાધ કરનાર કોઈ ધનપતિ તો ખાખે જ નીકળે.

પણ આ વિધાન ધર્મદૃષ્ટિએ પણ સાચું છે. માંથીજીએ ક્યાંક અસ્તેય પ્રતીતિ ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું છે કે, અતિ ધનસંચય કે પરિમૂહની અંદર ક્યાંક ને ક્યાંક ચોરી કે અસ્તેયનો ભંગ તો રહેલો હોય છે. શ્રી. યજ્ઞમુખમે કરવેરાની મુખ્ય ધ્યાનમાં રાખીને વાત કરી છે. આ ચોરી એટલી તો વ્યાપક બની ગઈ છે કે, લોકશાહીને નામે ઘણી વાર ચોતાને ‘કર ભરનારા’ કહીને વાત કરનારને મોટે એમ લાગે છે કે તેમને ‘કર ચોરનારા’ કહીએ તોય ખાસ ખોટું નહિ. સામાન્ય ગરીબ લોક બિચારા સંધિ કયો કર બરતા હશે? કંઈક કે ધનસંપતિવળાને જ માથે કર બેસે, અને તેમની જિંદગી તો બને તેટલો તે એકાંકી જ બરવાની હોય છે. અને ખાસ તોંધપાત્ર તો એ છે કે, એમ કરવામાં તેમને અધર્મ કે અધર્મિતતા નથી વસતી. આમાં પ્રજાજન તરીકેની જવાબદારીનું બાન જ ઝોણું હોય છે. પરરાજ્યના જમાનામાં કેટલાક તો દેશાભિમાનની સાથે એમ કહેતા કે પરદેશી સરકારને

શું કામ પૈસા આપીએ? તેઓ હવે સ્વરાજ સરકારને કાંઈ દુષ્ટે ધોઈને કર બરી દેતા હશે એમ નથી. નહિ તો નાણા-પ્રધાન આવી તીખી વાત ન સંભળાવત.

૩-૪-૪૮

શિક્ષક અટ્ટેની તાલીમ

[શિક્ષણની મુખ્ય ચાવી શિક્ષક પાસે જ છે અને હમેશા રહેવાની. એટલે તે જેવો કેળવણી ને તૈયાર હશે તેવું જ શિક્ષણ બનવાનું. આથી તેની તાલીમનો સવાલ ખૂબ અગત્યનો થાય છે. આજે તેની જૂની પરંપરા ચાલે છે. તેની અંદર દેશના નવયુગને અનુરૂપ તથા આપણી રિધતિને ફાવતી એવી હશે ફેરફાર થવા જોઈએ. આ સવાલ મોટી પુનઃદર્શનાનો છે. દરમિયાન, આજે શું ચાલે છે ને તેમાં શું તત્કાળ કરવા જેવું છે, તે વિશે શ્રી. અગ્નિરાય ઓઝા (એમ. એ. બી. ડી.) રાજકોટથી લખી મોકલે છે તેમાંથી નીચેનું ઉતારું છું :

“એક જમાનો એવો હતો ન્યારે મનાઈ કે મને તે શિક્ષક થઈ શકે. ને બીજું કંઈ ન કરી શકે તે શીખવી શકે, એવું ને બનઈ શકું માનવું છે તે સત્ય હતું. હવે રિધતિ પદ્ધતી ન્ય જ છે.

“આજે શિક્ષકને તાલીમ કઈ જાતની અપાય છે? મુંબઈ પ્રાંતમાં તાલીમના બે ભાગ હોય છે : (૧) સિદ્ધાંત — આમાં શોર્ટ માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણના સિદ્ધાંતો, રાજાનો અદેશસ્વર, રાજાના વિષયોનું શિક્ષણ, કેળવણીની ઇતિહાસ અને અખતરાના પ્રશ્ન-પત્રો. (૨) શિક્ષણના રાજાના વિષયોમાંથી બે ત્રણ પત્રક ફરેલ વિષયો ઉપર અધ્યાપકોના ૨૫-૩૦ પાઠ.

આમાં પહેલો ભાગ બહુ ફેર મારતો નથી. થોડા ફેરફારોની જરૂર છે. કેળવણીને લગતું આકાશ-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થોડું વધારવું જોઈએ. ને કેળવણીપદ્ધતિ અમલમાં મુકાય તેને લગતા થોડા ફેરફારો પણ આવશ્યક થશે.

“બીજા ભાગની તાલીમ બનાવવી જેવી લાગે છે. એટલે તાલીમ લેતા શિક્ષકોને નમૂનાની રાજાઓમાં

બાહોરા નિરીક્ષકોનું માર્ગદર્શન મળે તેવો બહોળસ્ત થવો જોઈએ. આને માટે ઠેકાણે ઠેકાણે આવી 'મોડેલ' શાળાઓ સરકાર તરફથી ખોલાવી જોઈએ. પહેલા ભાગનું જ્ઞાન આપવા માટે શાળાનો વખત ના હોય તેવો 'વખત પસંદ કરવો તદ્દન આવશ્યક છે.

“આ ઉપરાંત રત્નચો દરમિયાન દુકાં તાલીમ વર્ગો, શિક્ષકોનાં સંમેલનો અને શિક્ષણ પરિવેશનાં બાંધણાં અને ગયાંઓ ચોલ્ય તો તે ખૂબ જ ઉપયોગી થાય. શિક્ષણનાં ક્ષેત્રમાં શોધખોળની બાબતમાં સરકાર તરફથી સિમ્યુલેશન આપવી જોઈએ. તાલીમ લેવા માટે ઉત્તેજન આપણે તેનું પણ ધ્યાન સરકાર તરફથી રહેવું જોઈએ. આજની તાલીમ ખૂબ ખર્ચાળ છે તે ખરિદિયતિ દૂર કરવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે તાલીમ વર્ગો અને 'મોડેલ શાળાઓ' ખોલાય તો હાલથી અને ખર્ચો ઓછાં થાય.”

૧૮-૪-૪૮

હિંદની રાજભાષા અંગ્રેજી પણ?

સ્વતંત્ર હિંદના બંધારણનો ખરડો ધડનરી આયોજક સમિતિએ તેના ખરડાની કલમ ૬૯ (૧) માં એમ મુક્યું છે કે, હિંદની રાષ્ટ્રભાષા (પાર્લામેન્ટ)નું કામ હિંદી અથવા અંગ્રેજીમાં ચલાવવામાં આવશે. તેમાં અપવાદ કરવામાં આવ્યો છે કે, સભ્ય ને ઉપરની બેમાંથી એકે ભાષા બરાબર વાપરી ન જાયતો હોય તો પ્રમુખ તેને સભ્યની સ્વભાષામાં બોલવાની છૂટ આપી શકશે. આવી રીતે સ્વભાષામાં બોલનાર સભ્યના કહેવાનો સાર, પ્રમુખ ઇચ્છે ત્યારે, હિંદી કે અંગ્રેજીમાં આપવાની ગોઠવણ કરશે.

બંધારણ-સભાએ અનેક બાબતોમાં પોતાની ઇચ્છા અને મતવ્યો સ્પષ્ટ કરાવે દ્વારા નક્કી કર્યાં છે. જેમ કે સૂળજીત હડોની બાબત, વગેરે. પરંતુ હિંદની રાષ્ટ્રભાષા, કે ચોક્કસ શબ્દ હવે વાપરીએ તો, હિંદની રાજભાષા કઈ હશે, એ વિષે બંધારણસભાએ તેની આયોજક સમિતિને કશી સૂચના નથી આપી. બદલે, આ મોટા સવાલનો નિર્ણય મોકૂફ રાખ્યો છે, અને કોંગ્રેસ પક્ષે એક સમિતિને એ કામ સોંપી રાખ્યું છે. આમ છતાં આયોજક સમિતિએ શું કામ આ બલામણુ કરી? અને કરી તો કરી, પરંતુ તેમાં હિંદુસ્તાનીને બદલે હિંદી થી રીતે હોઈ શકે? અને અંગ્રેજી થી રીતે હોય?

આ વિચિત્ર બલામણુ પર હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની દારોબારી તા. ૧૨-૩-૪૮ના રોજ સેવાગ્રામ-

વર્ધામાં શ્રી. રાજેન્દ્રગાંધીને પ્રમુખપદે મળી, તેમાં દરેક કરવામાં આવ્યો કે,

“આખરારમે” ચદ પઠકર આશ્રય હુઆ કિ આશ્રદ દિન્ટકે મિયે આયોજક કમિટીને લે વિધાન તૈયાર કિયા હે હસમે” રાજભાષાકે તોર પર દિન્ટી ઓર અંગ્રેજીકો જગદ હી હે. સન્ ૧૯૨૧ સે આજ તક કોંગ્રેસથી ચલી નીતિ રહી હે કિ રાષ્ટ્રભાષા ઓર રાજભાષાથી ગદ્દીસે અંગ્રેજીકો હટાયા નય, ઓર હસમે જગદ હિંદુસ્તાનીકો હી નય. સમાજી રાંધ હે કિ કાન્સ્ટિટ્યુશનલ અસેમ્બલી હિંદુસ્તાની, જિસે હસાર હિંદુસ્તાનકે શહેરોં ઓર ગાંવોંકે હિંદુ-મુસલમાન વગેરહ સબ બોલને હૈ, સમજતે હૈ ઓર આપસકે કાબીલારમે ખરતતે હૈ ઓર જિસે નાગરી ઓર હૈ. દેનોં વિધાનકોમિ” વિધા પઠા જત હે, હસીકો રાજ-ભાષાકો જગદ હે.”

સવાલ તો એ થાય છે કે, ખરડા-સમિતિએ અંગ્રેજીનો રાજભાષા તરીકે વિકલ્પ કેમ મુક્યો? બહુ તો તે એમ કહી શકત કે, જે સભ્ય હિંદુસ્તાનીમાં ન બોલી શકે તે માટે અંગ્રેજી કે પોતાની માતૃભાષામાં બોલી શકશે. અંગ્રેજીને જો સ્થાન હોય તો આ પ્રમાણે મળે હો.

અથવા એમણે અંગ્રેજીનો વિકલ્પ મુક્યો તો એમ પણ કેમ ન કહ્યું કે, આ વિકલ્પ અમુક અર્થનો — પાંચ કે સાત વર્ષ માટે જ છે?

અંગ્રેજી માટે ધણો આગ્રહ દર્શિયુ ભારતનો છે કે શું? હિંદ ન્યારે આ પ્રશ્નની બાબતમાં ઊંધવું હતું ત્યારે જગનાર ગાંધીજીએ ૧૯૧૮ થી ૨૦ ભારતમાં રાષ્ટ્રભાષાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. ત્રીસે વરસે તેનો આવો ફેજ તો કેમ હોઈ શકે?

અને હિંદુસ્તાની બદલી હિંદી મુકવામાં આ સમિતિ કેમ આગળ પડી છે? તેણે શું કામ આવો અનધિકાર દાખવ્યો છે? બંધારણસભાએ આ કલમને સુધારીને દેશની આખર તથા વિશાળ સહલ્યતાને સંભાળવી જોઈએ.

૧૮-૪-૪૮

હિંદુસ્તાની પ્રચારકોના તાલીમવર્ગ

દર વરસે ઉતાળામાં હિંદુસ્તાની પ્રચારકોને માટે તાલીમ વર્ગ કાઢવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ વર્ષે એ સ્થળોએ તે નીકળશે: ૧. નવસારીમાં, ૨. ખેડા જિલ્લામાં પીંજળાવમાં. નવસારી-વર્ગની બંધવરથા ત્યાંની હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. ઉચરસાલ:

નાયક કરશે, અને તે વર્ગ ૧૦-૫-૪૮ થી શરૂ થઈ એકવીસ દિવસ ચાલશે. પીપળાવ વર્ગની વ્યવસ્થા આજુદે, ચરોતર કેળવણી મંડળની દા. નં. હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી: કૃષ્ણભાઈ પટેલને હસ્તે રહેશે; અને તેની શરૂઆત તા. ૪-૫-૪૮ થી થઈને તે વર્ગ વીસ દિવસ ચાલશે.

આ વર્ગો દ્વારા પ્રચારકો-ધીમે ધીમે ફરતાં પોતાની હાલકાત 'કામિલ' સુધીની કરી લઈ શકે છે. સામાન્ય રીતે દરેક વરસે તેઓ વર્ગમાં જોડાય છે અને આગળના પોતાના કામને માટે તૈયારી કરી લે છે. વર્ગનું કામ ખરોખર ૮-૧૦ કલાક રોજ ચાલે છે. એ રીતે આ વર્ગોમાં ત્રણ કક્ષાઓના વર્ગો આવે છે. ઉપરાંત રથાનિક લોકોમાંથી જેઓ હિંદુસ્તાની ભણવા માગે તેમનો પ્રાવેશિક વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. આમ સહેજે ૧૦૦ ઉપર લોકો, પોતાપોતાની કક્ષા પ્રમાણે, આ દિવસોમાં તાલીમ મેળવે છે.

આ ઉપરાંત આ વર્ગો એક વિશેષ વાત એ કરવામાં આવી છે કે, દરરોજ અધો કલાક સમૂહકાંતણુ રહેશે. જેમને કાંતણુ નહિ આવડતું હોય તેમને શીખવવામાં આવશે.

આ વર્ગોથી હિંદુસ્તાનીના પ્રચારકો સરળતાથી અને સૌની સવડ પ્રમાણે તૈયાર કરી શકાય છે, અને કામ વધારવાનું સારી રીતે હાવે છે. આ વર્ગોના કામ વિષે ટૂંકમાં ખબરો, તે વર્ગો પૂરા થયે, આપવામાં આવશે.

૧૮-૪-૪૮

સૌરાષ્ટ્રમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર

શ્રી. કદાનજીભાઈ મોહાણુ જણાવે છે કે,

“ભાવનગરમાં પ્રખ્યાત રણપટ્ટું ત્વારથી રાજ્યની રાજાઓમાં પહેલાં ત્રણ ધોરણોમાં હિંદુસ્તાની ભાષા દાખલ કરવામાં આવી છે. રાજાઓમાં હિંદુસ્તાની શીખવી શકે તેવા શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે સૌરાષ્ટ્ર સરકારની મંજૂરીથી કાઝિયાવાડ રાજભાષા પ્રચાર કાર્યાલય તરફથી એક તાલીમ વર્ગ તા. ૧૬-૪-૪૮ થી શરૂ થયો છે. તે વર્ગ ૩૧ મે સુધી ચાલશે. તેમાં ગ્રાહિલવાડ વિકાસના તેમ જ રથાનિક મળીને કુલ ૭૫ શિક્ષકો સામેલ થયા છે. આવે જ બીજા વર્ગ રાજકોટમાં ભરતી થશે.”

આમ આ રથનાક્રમ હવે સૌરાષ્ટ્ર ભરમાં એક-બાંડું આગળ વધી શકશે, એ તે એકમ રથવાની

ક્રાંતિ કેવી કીમતી પ્રત્યક્ષતર સાધનારી થશે, એ સ્પષ્ટ થાય છે.

સરકારી વ્યવહાર માટે આદ્યભાષા

સરકારનું તંત્ર જૂની ધરેડમાંથી હવે ધીમે ધીમે ખસે છે. અંગ્રેજ સરકારે પોતાની સમગ્ર ખાતર આખા દેશમાં અંગ્રેજીને રાજભાષા બનાવી હતી. હવે તેને બદલે પ્રગતીય તંત્રમાં નવી રાષ્ટ્ર ભાષાને રથાન મળશે અને પ્રાંતોના વહેવારમાં રથાનિક પ્રાંતિક ભાષાને રથાન મળશે. અંગ્રેજીમાં થતા વહેવાર માટે અમુક નિશ્ચિત શબ્દાવલિ છે. નવા શરૂ થતા વ્યવહાર માટે તેમ નથી. તેથી નવા શબ્દપ્રયોગો વિચારપૂર્વક થોડાંને દાખલ કરવા જોઈએ.

મુંબઈ પ્રાંતમાં હમણાં રથાનિક વ્યવહાર માટે રથાનિક ભાષામાં વ્યવહાર કરવાનું જાહેર થયું છે. એટલે સુજરાત માટે સુજરાતી શબ્દપ્રયોગોના વિચાર કરવા જરૂરી છે. નવી પદ્ધતિમાં જુદા જુદા અમલદારોને શી રીતે સંબોધવા, અરજ કે પત્રવ્યવહાર કેમ કરવો, શરૂઆત શી રીતે કરવી, અંતમાં શું લખવું, તે નક્કી થવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે લોકો અધિકારીઓને સારું લગાડવા કંઈ કંઈ જાતનાં વિશેષણો વાપરે છે. તેને બદલે લખાણુ માટે, સંબોધન માટે શબ્દાવલિ નિશ્ચિત હોવી જોઈએ.

અહીં એટલું સૂચન કરી શકાય કે, કોઈ પણ અધિકારીને શ્રીમાન કે શ્રી. લખીને સંબોધવામાં આવે તો પૂરતું થાય. (દા. ત. શ્રી. કલેક્ટર, શ્રી. મામલતદાર.) મહેરખાન કે સાહેબ જેવાં વિશેષણો વાપરવાની જરૂર નથી. મહેરખાન લખવામાં દયા કરવાનો ભાવ આવે છે અને સાહેબ શબ્દમાં ગૌરા સાહેબના અધિકારનો ભાવ આવે છે. રાજ્યમાન્ય રાજેથી (રા. રા.) પણ આ જમાનામાં કાનને ગમે તેવા નથી. માટે તે શબ્દોના ઉપયોગ રૂદ્ધ કરવા જેવો નથી. અરજની શરૂઆતમાં 'વિ. સાથે (વિનંતી સાથે) જણાવવાનું કે' એમ લખીને શરૂઆત થાય અને અંતમાં 'સિ. સેવક' લખીને સહી થાય.

વડોદરા રાજ્યમાં આવા વ્યવહાર માટે શબ્દો નક્કી થયેલા છે, પણ તે નવી પરિસ્થિતિમાં બહુ કામમાં આવે તેવા નથી. માટે આ બાબત રસ લેનાર બાઈઓ વિચારીને સૂચનો કરે એવી વિનંતી છે.

નવું વાચન

ચાર પ્રવાસ-પુસ્તકો

પ્રાસ્તાવિક : ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવાસ પુસ્તકોની ખોટ રહી છે. કાકાસાહેબે એ ખોટ પૂરવાની શુભ ને મુંદર શરૂઆત કરી, ત્યાર પછી આ ભતના સાહિત્યસંજ્ઞન તરફ યુવાન લેખકોનું ધ્યાન દોરણું છે ખરું.

ગુજરાતી વેચારીપત્ર દુનિયાના દરોદરા પૂર્વી વળ્યો છે. એટલે ગુજરાતમાં પ્રવાસીઓની તો ખોટ નથી. છતાં ગુજરાતનું પ્રવાસ-સાહિત્ય અણખેડાયેલું રાત્રે?

વેપારી પ્રવાસી તથા કુદરતના સૌન્દર્યની વિખસા વૃક્ષ કરવા નીકળેલા પ્રવાસીમાં ભારે ફેર છે. બન્નેના હેતુ ભ્રમભર જોડા છે. એક વૈરા ચાલજ બચે છે, બીજો સૌંદર્યની ખાલજ; એક આંખ છતાં ભેલે તો નથી — સિવાય કે વૈરાની દુનિયા. — ત્યારે બીજો વૈરાની પરવા કર્યો વિના બેવા જેવું ભેવાનું કશું ચૂકતો નથી. વેપારી પ્રવાસનીર થયો ભવથો નથી અને છતાં એ હકીકત છે કે વેપાર અર્થે જ દુનિયાના દેશો એકબીજાને યોજાવતા થયા ને સંબંધમાં આવ્યા ને નવી દુનિયા પણ તેમાંથી જ શોધાઈ! પણ એમણે ભૌગોલિક ને ધ કરી તે પુરોષ વેપારી નહોતા પણ સાદસી પરાક્રમી થા પણ હતા.

ગાંધીજીના આગમન પછી પ્રલમમાં પ્રાણ પુરાવાથી 'રાતી જુવાનોમાં સાહસતત્ત્વ વેદા થયું ને લાંબા સિા એક શોખનો વિષય થઈ પડયા છે. પરદેશી આફરીની ક્યા પણ તેમણે વાંચી પરિણામે પ્રવાસવર્ણનો 'રાતી સાહિત્યમાં વધવા લાગ્યાં છે, એ એક આનંદ-ક હકીકત છે.

પણ આ પ્રવાસવર્ણનો પર એક સામાન્ય દૃષ્ટિ નાખતાં નંદને લગાળો આવે એવું તેમાં નથી. કુદરતનાં સૌંદર્યને ધી સમ્બળ કરવા માટે ભાષાસમૃદ્ધિ ભેઈએ, સુદૃઢ સોચન ભેઈએ અને આવ્યાદ વર્ણનરાક્તિ ભેઈએ. બધું એ પ્રવાસવર્ણનોમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી હોતું.

તો કુદરતના ફણે ફણે બહાલા જતા સૌંદર્યના ઊંચને બાલપરવાને બદલે ડીઝી બળી નય છે, પ્રવાસનના ગોમાં અસાધારણ તાવને બદલે સામાન્યતા જ આગળ આવે છે; અનુભવો અવનવા ને બોધપ્રદ હોવાને બદલે જોડા ને રસ વચરના હોય છે; સંવેદન જીવું ને તલસ્પર્શી ને બદલે ઊંઘડું મલ્લ પડે છે આ દોષો સામાન્ય છે, કારણ કે આજના માનસમાં અવલોકનને, સુદૃઢ સંવેદનને અને કુદરતના વૈભવને માણુનારી દૃષ્ટિને પોષાવને આ ઉનાવળના જમાનામાં બહુ સ્થાન નથી, તક નથી.

હિમાલયનું પર્યટન : લેઠ હિંમતસાલ તુનાસ; પ્રાપ્તિસ્થાન : ભારતી સાહિત્ય સંધ લિંગ; કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨; ક્રિ. ૦. ૩-૦-૦.

લેખકમાં પ્રવાસનો ઉત્સાહ છે, ફરવાની ને રખડવાની ધગરા છે. નાનપણથી લાંબા પ્રવાસનાં સ્વપ્નાં સેવેલાં તે આ લાંબા પર્યટનથી સફળ

ને સુધન થયાં. હિમાલય પહોંચ્યા પહેલાંની મુસાફરીનું વર્ણન પણ આમાં સમાવેલું છે. મુસાફરને તો ધરની બહાર ક્ય મોડાં જ નિલનવી અનુભવો થાય છે. તેમ આ લેખકને વિવિધ અનુભવો મળે છે. પણ અનુભવો સામાન્ય ને ખાસ થતમ્કૃત વિનાના છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી; અપવા એમ કહેવું ભેઈએ કે પૂતન અર્થશોધક દૃષ્ટિથી એ ભેવાયા નથી અને તેથી તેમાં કશું વિશિષ્ટ તત્ત્વ દેખાતું નથી.

કાકાસાહેબે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કુદરતના વર્ણન વિશે લખ દેણું છે તે વાળખી ને સવેળાનું છે. કુદરતમાં મુંદર ભેવા તો ઘણું મળે પણ સૌંદર્યને મુંદર કહી બેસી જતા તેના વર્ણનમાં અર્થચતમ્કૃતિ આવતી નથી. કુદરતની વિવિધતાને અનુભવોને તેને આપેલૂ પ્રતિબિંબિત કરવી એ ભારે આવડતની વાત છે. અનુભવનું પુષ્કરણ કરી તેને ભાષામાં સંક્રાંત કરતાં મૂળ અનુભવ એકમને રત્ન કરવાની ભાષારાક્તિ ભેઈએ. આવી વર્ણનરાક્તિ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં નથી. છતાં હિમાલયના પ્રવાસવર્ણનમાં હળવા વાચન મારેના ભોમકા તો તે પૂરેા પારે છે.

દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થધામો : લેઠ સાંતિલાલ જી. ગાંધી; ભારતી સાહિત્ય સંધ લિંગ; કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨; ક્રિ. ૨-૦-૦.

પ્રવાસવર્ણનોમાં આ પુસ્તક જુદી ભાત પાડે છે. કિરોરવચના પોતાના પુત્રને કુદરતી પત્રરોપે કહે કહે આવેબેવા આ વર્ણનરત્નમાં, તરતના અનુભવોની લાજ માદ વર્ણનમાં તાજખી પડે છે. લેખક પિતા પુત્રને કુદરતી લખે છે, એટલે વાતસલ્લભની કાળજ ને. મમતાભરી નેધ સ્થળે સ્થળે વર્ણનપત્રોને છવતા બનાવે છે. તેની સાથે માહિતી આપવાનું કામ શિક્ષકની શૈલીથી કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કિરોરો માટે માહિતી પણ તેમાંથી સારી પેકે મળી રહે તેમ છે. લેખક પેતિ સફળ અધ્યાપક હોઈ તેમના આ પુસ્તકમાં પોતાની અધ્યાપનશૈલીથી દક્ષિણનાં યાત્રા-ધામોનો સાથો પરિચય આપી શકયા છે. મુસાફરીની ભારે અગવડતા દિવસમાં આદરેલા એમના પ્રવાસમાં રમણદામ અને શ્રી અરવિંદે આગવનેમો પણ સમાવેશ કરી શકયા ને તેથી કિરોરોને આજના હિંદના એ મહા ધર્મપુરુષોનો દેહ પણ ભેઈતો પરિચય આપી શકયા છે તે, આ વર્ણનોની વિશેષતા છે. ગુજરાતના કિરોરો આ પુસ્તકનો પૂરતો લાભ લડાવે એ હમ્મજવા ભેજ છે.

કાંકરમીનેમો પ્રવાસ : લેઠ મોહનલાલ જી. દવે; પ્રાપ્તિસ્થાન : બારતી દામવે કંપની, ખંડીપોળ, વડવાણ રોડ; ક્રિ. ૩-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં વર્ણન મુખ્ય નથી, પણ માહિતી મુખ્ય છે. કારમીર જનારને મટે તેમાં ત્યાંનું સ્થળો વિશે સારી પેકે ગ્રીણવટભરી નોંધ, તકમાં અને ફેટા મળી રહે છે. સ્થળોના દેહ ઇતિહાસ સાથે લાં રહેવાની સમજોટા અગવડોનું બ્યાન પણ તેમાં છે. લેખકનો હેતુ કલામય વર્ણનથી વાચકને કારમીર જવા

લસવાવવાનો નથી, પણ ત્યાં જ્યાં ઇચ્છનારને કેવળ ઉપયોગી થઈ પડવાનો છે. તેથી કાશ્મીરના સૌંદર્યને વર્ણનમાં આવેલિત લેવાની આશા અહીં અર્થ છે. છતાં કાશ્મીર ને તેમાં સ્થળે અને ઉપયોગી માહિતી પણ નોંધે કાશ્મીરના મુસાફરને બેસાડે ઉપયોગી થાય એવી છે.

રાત્રુંજય : લે. કૃષ્ણદ હરિચંદ દોશી; પ્ર. વંદકાન્ત કૃષ્ણદ દોશી, પાસિતાલુ કિં. ૧-૧૨-૦.

પાસિતાલુના રાત્રુંજય હંગરની ઉપર આવેલાં જોનેનાં દેવામાં વિશેષ અતિ ગ્રીષ્મઋતુની માહિતી આપનાર આ મંથ જોનેને જ થોડેભણી લાભદાયી થાય એવો છે. દરેક દેશના દેવનો પુરાણ ઇતિહાસ આપતાં લેખક થકાતા નથી. જોનેમાં પણ જોને પ્રવાસવર્ણનને શોખ નહિ પણ દેવજ ને તેના દેવો વિશે નાણવાની ભક્તિભાવપૂર્વક દૃઢ ઇચ્છા હોય તેને જ આ પુસ્તકના વર્ણનમાં ને વર્ણનવિષયોમાં રસ પડે તેમ છે. પુસ્તકને પ્રવાસપુસ્તક કહેવું કે કેમ તે પણ એક સલાહ છે. એક જ સ્થળનું તે વર્ણન છે. છતાં પ્રવાસીને તે કેટલેક અંશે ઉપયોગી થાય એમ છે, કારણ કે જોનેના તીર્થસ્થળ પાસિતાલુ ને રાત્રુંજય વિશે ઉપયોગી માહિતી તેમાંથી મળી રહે છે. પુસ્તકના આમુખમાં શ્રી રસિકલાલ પરીખે આપેલી સૂચનાને ટેકો આપશે ત્યારે કે “પુસ્તકમાંની ધર્મભાવના માટે ધૌરાણી કથાએ અને હરકોટી નાણવા માટે ઇતિહાસ એ બંનેને અલગ પાડવામાં આપેલા પ્રથમ વિશેષ માર્ગદર્શક થઈ પડે.”

સાંબે દે.

ચીની બાળકો : મળ લેખિકા પદ્મ જાડ (સ્વાંતર કનાર નીરુ દેસાઈ); પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંપ લિ., અમદાવાદ; ૫-૬૩૫ કિં. ૦-૬-૦.

પદ્મ બેન્કનું નામ જોને આ નાનકડું પુસ્તક છે. મારી ૧૧ વરસનો દોડરોને વાંચવા આપ્યું. એકે આ વાત તો એથી પણ નાની ઉંમરના બાળકોને માટે હોવાનું પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો પરથી લાગે છે. મારી દોડરોએ ક્રિયાદ કરી કે, ચીનમાં રાત હોય ત્યારે હિંદમાં દિવસ, અને ત્યાં દિવસ હોય ત્યારે આપણે ત્યાં રાત હોય છે, એમ આ પુસ્તકમાં વાર્તા કહેનાર માતા કહે છે એ કેવું વિચિત્ર ! આપે સાચી કહી હતી ?

મેં પુસ્તક લઈને કેટલી ભેળું મને નજરું કે, વાર્તા કહેનાર માતા અમેરિકન છે અને અમેરિકામાં રહીને ચોતાનાં બાળકોને ચીનનાં બાળકોની વાત કહે છે. સ્વાંતર કનારે વખતે સ્વાંતરકારે આ સુદાની વાત ધ્યાનમાં લેવાની દરકાર રાખી નથી એ, જોગે છે. અમેરિકન બાળકો અગ્રજ ચીનનાં બાળકો વિશે જાણું વાતાવરણ બાળકોને વાત કરવામાં નજીક આ એક મુજબત ખામી રહી ગઈ છે.

જો તો હું આખી ચોપડી વાંચી ગયો. અને થયું આ વાર્તા ભાષાંતર (કે સ્વાંતર કહીશું ?) માટે શા માટે પસંદ કરવામાં આવી હશે ? પદ્મ બેન્કનું આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિવાણું નામ એ જ આકર્ષણના વિષય બન્યું હતું એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું. તેની વાર્તામાં એમ છે કે, ચીની માતાને એક

પત્ની એક છ ઓડરીયો યુગ છે. તેને ઓડરી લેઈએ છે. વાતનું રસબીજ આ છે. એ તો સમજ્યા. પણ “ચીની પિતાએ કહ્યું, ‘આમ શાયે કઈ ચાહે ?’ ” છતાં ચીની માતા પ્રયત્ન કરવા તૈયાર નહોતી ; “વળી ચીની માતાને એમ લાગ્યું કે, પ્રયત્ન છોડી દેવામાં જરા હતાવળ કરી હતી એટલે એક નવા બાળક માટે તેણે નિર્ણય કર્યો.” આ બધી વાકચરચના ને વાર્તાપદ્ધતિ કઈ ઉંમરનાં બાળકોને માટે હોઈ શકે ? આ ‘પ્રયત્ન’ એટલે શું ? તેનું નિર્ણય ૮-૧૦ વરસનાં બાળકો આગળ માતા કરે એવી કયું શિક્ષણાત્મક અધેક્ષા રાખે છે તે સમજવું નથી.

આ વાર્તા ભાષાંતર માટે પસંદ કરવામાં અનુવાદકે કર્યા પણ ઓચિંત્સો વિચાર કર્યો હોય એમ લાગતું નથી. સ્વાંતર વિશે થયું કહી શકાય. પ્રસ્તુત વાર્તાને સ્વાંતર કહેવું પણ ખોટું જ છે. ભાષાંતરની ભાષા પણ શિવિલ ને છીછરી છે. ‘એકાદ સ્નાન ખરીદી લ્યે છે’ એ પ્રયોગ સામાન્ય ગુજરાતી નાણકાર સમજરી કે કેમ એ વિશે શંકા લાગે છે.

પુસ્તકનાં ચિત્રો : જરૂર મળનાં છે. મળ અંશે પુસ્તકમાં તે તે રંગીન હોવાથી બહુ જ રોકો છે. પાં.

વિજ્ઞાનબાણુ : ભાષાંતરકાર તથા પ્રકાશક : રમણલાલ સોની; પૃ. ૨૩૫; કિં. ૨-૧૨-૦.

એચ. ઇ. વેલ્સના ‘રાઈમ મશીન, અને ‘ધી કંટ્રી ઓફ ધ બ્રાઇન’ એ બે પ્રશંસાં આ ભાષાંતર છે. ભાષાંતરમાં, લેખકના જણાવ્યા મુજબ, નામ સિવાય બીજો કરો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી.

હંબર્ડ, પહેળાઈ અને જીંઠાઈ તેમ જ સમય એ ચાર પરિમાણવાળા વિશ્વની ચર્ચા ઉપરથી વાતને એક ‘કાળચંત્ર’ ઉપર આવે છે. આ ચંત્ર ભૂતકાળ તેમ જ ભવિષ્યકાળમાં મુસાફરી કરી શકે છે અને તેના બનાવનાર વિજ્ઞાનબાણુ બંને જ ચંત્ર ઉપર બેસી આકે લાખ વર્ષ દૂરના ભવિષ્યમાં પહેળાંચી બધ છે. ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ તે ચોતે ભેળેલી ભવિષ્યની દુનિયાનું ચિત્રો પાસે વર્ણન કરે છે

તે સમયમાં મનુષ્યભૂતિમાંથી બે ફુલગા પડ્યા હતા. આજના એરાચારમાં અને મહેલોમાં વસનારા મનુષ્યો તે સમયે ‘અલ્પ’ ભૂતિમાં ફેરવાયા હતા અને પાણીમાં કામ કરનારા ‘મદહુક’ હતા. અલ્પ ખૂબ કોમળ અને પુષ્ટિહીન હતા. કુદરત સાથે તેમને અડવાડું નહોતું. અને ફળફૂલ તે ખાતા અને મન કરતા. તેમને બધ માત્ર એક જ હતો : રાત્રે તે સલામત નહોતા. રાત્રે મદહુકો તેમને સંકાર કરતા. સંકાર કરવા અવનવા પ્રકારની મદહુકોએ બંને શોધેલી. મદહુકના અણસારામાંથી અલ્પો મૂળ છઠ્ઠા. મદહુકો સેક્રાએથી જમીનમાં રહેતારા બન્યા હતા. તેમને દિવસે દેખાડું નહોતું અને રાત્રે જ નીકળતા. તેમની આંખ બિલારી જેવી થયાર થઈ હતી અને તેઓ ચંત્રકામમાં નિષ્ણુત હતા. જમીનમાં તે યંત્રો ચલાવતા. યંત્રોમાં શું બનતું કે કઈ સંક્રિયી તે યંત્રો ચલાવતા તે સ્પષ્ટ નથી. પણ એમ લાગે છે કે, ‘અલ્પ’ની જરૂરિયાત માટે

તે કપડાં બનાવી તેમને પૂરાં પાડતાં હશે. અલથે તેમનાં પામેલા ઠોર હોય તેમ તેમને રાખતા. રાત્રે ઇચ્છા મુજબ તેમને પકડી જમીન નીચે તેમનાં રહેઠાણોમાં લઈ જતા અને તેમને ખાઈ જતા. અલથે કરતાં મરુકો વિશેષ લુહિશાળી હતા. પરંતુ આ દૂનના લવિષ્યકાળમાં 'આનવતા' નડતી.

આજનું જગત વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓને કારણે જે સીધે જઈ રહ્યું છે તેનાથી બહુતા વિચારકો બહુથી ગયા છે અને પ્રગતિને પંથે જતાં કેપી કુર્વે તિ સંભવી શકે તેનો નિર્દેશ કરી રહ્યા છે. આ મંથ કઈક આવા જ વિચાર રજૂ કરે છે. જ્યોત્ષ્ઠી ખનાડી જોના નાક 'એક હુ મેયુસિરાદ'માં ચીતરેલા માનવ નતિનાં લવિષ્યકાળમાં દરેકે પણ આ 'વિજ્ઞાનબાહુ'નાં લખાણ સાથે સરખાવાને લેવાં છે.

'ધી કંટી ઓઈ ધ પ્લાઈન્ટ' નું ભાષાંતર 'અધસ્તાન' નામે છે. 'વિજ્ઞાનબાહુ'ના પુસ્તકમાં આને પણ સમાવેશ કરેલો છે.

જન્મથી જ અંધ અને અંધ સમાજમાં જ ઉછરેલા અંધ માણસોની વચમાં એક હેમતો માણસ આવી પડે છે. અંધોએ કેલેવેલી સ્પર્શ, શ્રવણ તેમ જ પ્રાણેન્દ્રિયની અદ્ભુત શક્તિ ન સમજનાર આમંત્રક આંખ અને તેના વિષયની વાતો કરી પોતાની વિશિષ્ટતા બતાવવા છડે છે. પરંતુ અધસ્તાનમાં કામ કરવાનો સમય શરૂ થાય છે અને રાત્રે હેમતાની આંખ નકામી પડે છે, તેથી તમામ પ્રકારનાં કામકાજમાં આંધળા જ તેને ટપી જાય છે. આમ હોવાથી દેખનારાનાં આંખ અને સુષિસીંદ્ય સંબંધીની વાતો એ તેના ગાંડપણમાં દરે છે. અને ગાંડપણ મરાડવા અધસ્તાનને હકીકત તેના તમામ વૈદ્યકીય જ્ઞાન અને અનુભવ હોડમાં મૂકીને તેના મતાથી કહે છે કે એક અદેહુ ઓપરેશન કરી નાકથી જરા ઉપર જને બાહુએ ડાબાજમણી હાથની લીસી લખેલીએ કાઢી તાખવાની જરૂર છે કેવરે આખ શુભાવવાના એવે તે હેમતો માણસ જીવને જોખમે પણ ત્યાંથી નારી છડે છે.

એચ. ઇ. વેડસનાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ લખાયેલાં લખાણો અંથેજ લખનાર વર્ગમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. આપણા આમરવર્ગમાં પરિખના જેવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવાયેલી નથી અને તેથી સંભવ છે કે અંથેજ ન લખનાર વર્ગને આ પુસ્તકમાં એકો રસ આવે. પરંતુ હાઈફરેસ અને કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તકમાં ખૂબ જ રસ પડવા સંભવ છે. બ. આંધી

લોકસાહિત્યનું સમાવેશન : વ્યાખ્યાતા શ્રી. ડેવરચંદ મેધાણી, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, મુંબઈ; પૃ. ૨૫૭; ડિ. ૨-૪-૦.

શ્રી કમરવસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યાખ્યાતા તરીકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપાધ્યક્ષ શ્રી. ડેવરચંદ મેધાણીએ ૧૯૪૩ના જુલાઈ માસમાં 'યુનિવર્સિટી કોનોગ્રેસ'માં

દોહમાં જે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપેલાં એ આમાં પ્રથમ કરાયેલાં છે.

લોકસાહિત્યના પોતાના પ્રિય વિષય પરનાં વ્યાખ્યાને દોઈ શ્રી ડેવરચંદ આમાં એમના વિદ્વાનમાં સિદ્ધિ-સ્પર્ષમાં પ્રલક્ષ ધાય છે. આ લખાણો માટે જેને હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોના તેમ જ બોમ્બેના પ્રમુખ પરદેશના લોકસાહિત્યને પણ ઠીક ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે અને એની તાત્વિક દૃષ્ટિએ તેમ જ રસદૃષ્ટિએ લોકી. લોકી નવ્યોં કરી છે. એટલે એમનાં કેટલાંક વિધાનો મતભેદ બાદે હોય, એમની મહેનત સર્વ રીતે પ્રશંસનીય છે, એ વિષે શંકા નથી. એટલું જ નહિ, ગુજરાતી સાહિત્યના દરે પછીના કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને આ વ્યાખ્યાને વાંચ્યા વિના ચાલવાનું નથી.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જેમ સ્વીકારી દોઈ એનાં ગુજરાતી પ્રકાશનો એ દૃષ્ટિએ અપ્રમાદ અને પૂર્ણતા શિલ્પ હોય એવી શી કોઈ આશા રાખે છે આ મંથમાં એ આશા સાવ સારી પડતી જણાતી નથી અને કેટકોણે તાત્કાલિક તેમ જ તદ્દલ સમયોની એટલુંક મનસ્વીપણું પ્રવર્તે જણાય છે એ ખેદજનક છે.

પશુરાન્ય : પ્ર. ગતિ પ્રકાશન લિમિટેડ, અમદાવાદ.

પૃ. ૧૪૭; ડિ. ૧-૧૨-૦

પિ. ૨૫૩ આદમ : પ્ર. ગતિ પ્રકાશન લિમિટેડ,

પૃ. ૧૪૭; ડિ. ૧-૧૨-૦

'પશુરાન્ય' એ નિ. જોશી ઓરેલકૃત 'એનિમલ ક્ષેત્ર'ની અને 'મિસ્ટર આદમ' એ એ જ નામના નિ. પેટેન્ક નામક લેખના બળે એવી એક સંક્ષિપ્ત આગતિ નો શ્રી જ્યાંથી દુકાને કુરેલો અનુવાદ છે.

બને અનુવાદમાંથી, અનુવાદકને નવો રાખ વાપરીએ તો, ક્યાંકિઓ છે. અને સચોટ છે. આને દુનિયા સુધારા અને પ્રગતિને નામે જે ભયંકર ઉત્પાતને તપ્તો થઈ ચૂકે છે, થવી રાખ છે, અને હજી થવાની છે, એનાં સાવિધ ક્યાંચિત્ રાખ કરીને નિર્દોષ મનોરંજનની સાથે સાથે મંબાર ઉપરેશની રાખના કરવી એ આ બંને પુસ્તકોનો હેતુ છે. અને એમાં એ સફળ લાગે છે.

'પશુરાન્ય'માં સંસ્કૃતપદ અને સરમુખતારીની ભારતીય દેહકી ભરી છે. અને 'મિસ્ટર આદમ'માં અણુ-જોશના ધરાકાને પરિણામે પુરુષોના નયુંસક થઈ જાય ને પછી એકેકો પુરુષ વિજ્ઞાનવાળાઓના કો વિજ્ઞાન પર જીવવા માગતા શરૂના હાથમાં આવે તો એની કેવી કુલુ દયા થઈ જાય એનું અલ્પત કુલુ છતાં લગભગ ભણકર વિતરેશમાં આવ્યું છે.

નામે જે ગુજરાતી કરી હોવાં હોય તો પહેલાં સહેલાઈથી અને વધારે રસપૂર્વક વંચાય એમ અમને લાગે છે. 'પશુરાન્ય'માં તો આ ફેરફાર સહેલાઈથી થઈ શકે એવું છે.

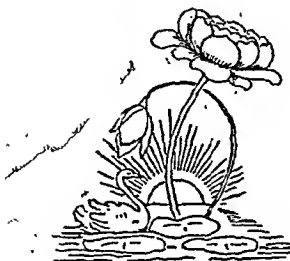
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

શુભવત્સામ દવે
ગોપાલકાશી ખરેલ
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

મલ્લિકાર્જુન દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (ત્રી)
શ્રવણુલ દેસાઈ (અવરયાજી)

અંક ૫

નવલયન, અમદાવાદ

૧૯૪૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

વર્ષ ૭

મે, ૧૯૪૮

અંક ૫

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચ શિક્ષણનું ધોરણ અને માધ્યમ	મનમોહન દેસાઈ	૧૨૯
નવી સરકારની આર્થિકનીતિ	વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી	૧૩૧
કાશીમાં પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ	બળભાઈ મહેતા	૧૩૩
સ્વાધ્યાય	મનમોહન દેસાઈ	૧૩૫
એશિયા હવે ભગે છે	મનમોહન દેસાઈ	૧૩૭
હિંદુસ્તાનીના પ્રચારક ગાંધીજી	કાકા કાલેલકર	૧૪૦
નાગરી સાથે ઉર્દૂ પણ ભેઠે	મં.	૧૪૩
કેંદ્રશાળી પરિભાષા	બંસીલાલ ગાંધી	૧૪૪
સામાર સ્વીકાર	મનમોહન દેસાઈ	૧૪૪
રાષ્ટ્રની કેળવણીના વિજ્ઞાનશુદ્ધ પાથે	મનમોહન દેસાઈ	૧૪૫
૧૯૪૨-૪૩ ના એ દિવસો ।	‘સપ્તપ્રેમી’	૧૪૭
પરિભાષા હવે ભેઠે	મં.	૧૫૦
બાણીનો વાપર અને બળબાદ	બંસીલાલ ગાંધી	૧૫૧
સમાજવાદીઓ જુદા થાય છે	મં.	૧૫૨
હાળીઓની સુમિત્રા સવાલ	વિં.	૧૫૫
હાલોગોની પરિભાષા	હિંમતલાલ પટિયા	૧૫૬
માસિક વિવેચન		
પહેલા હિંદી મર્ચન્ટ-રજનરલ ટી. રામજી મં.		૧૫૭
શ્રી. કામાક્ષી નરસિંહન		૧૫૭
પાકિસ્તાન અરબા સંઘ		૧૫૮
ગેર-કોમિસીઓની એક કૃતિયાદ		૧૫૮
વિજ્ઞાન પર અંકુશ રાખો		૧૫૯
ડો. કવે પૂર્ણ હવે		૧૫૯
ત્રણ ધરોળો નિર્મિત		૧૫૯
નવું વાચન		
બનેતાનાં દંદો	ચિવસંકર શુક્લ	૧૬૦
નૂતન શિક્ષણ	મં.	૧૬૦
ન્યુ એન્થ્રોપોલોજી દાઉરકુલ	મં.	૧૬૧

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

પ્રજ્ઞાલાલ નાટક તથા સહનવીની ગીતો: લે. ૦-૧૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.
અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા: સંયો. વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી; કિ. ૦-૧૪-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.
એકૂતપાઠી: સંપા. વિઠ્ઠલદાસ મનમોહન કોઠારી; નગીનભાઈ સોમાભાઈ રોહ; કિ. ૨-૪-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૮-૦.
સંસાર અને ધર્મ: લે. કિશોરલાલ ધં. મરાઠવાળા; કિ. ૨-૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૭-૦.

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

અનાસક્તિયોગ	કિંમત
આત્મકથા	૦-૪-૦
એક સત્યવીરની કથા	૨-૦-૦
ગાંધીની વહારે	૦-૨-૦
ગાંધી-વાઈસરોય-ચતુર્થવહાર	૦-૨-૦
ગીતાનોથ	૦-૩-૦
ગીતાપદાર્થકોષ	૦-૪-૦
ત્યાગભૂતિ	૧-૦-૦
દિલ્હી કાયરી	૩-૦-૦
દેશી રાજ્યોના પ્રશ્ન	૧-૮-૦
ધર્મ-મંથન	૧-૮-૦
‘નીતિનાશને ખર્જે’	૦-૬-૦
મંજીપ્રભાત	૦-૩-૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ —	
તેનું રહસ્ય અને સ્થાન	૦-૬-૦
રાજ્યભાષા વિશે વિચાર	૦-૧૨-૦
વર્ણવ્યવસ્થા.	૦-૧૨-૦
બ્યાપક ધર્મભાવના	૨-૦-૦
સર્વેશ્વર	૦-૩-૦
સો. સ્વદેશી	૧-૪-૦
હિંદ સ્વરાજ	૦-૬-૦
હિંદ સ્વરાજ (હસ્તાક્ષરમ)	
પ્રાદી પૂ. ૧	૧-૪-૦
પ્રાદી પૂ. ૨	૧-૧૨-૦
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર	
અમદાવાદ	

વિચારપૂર્વક: ‘નું મહાદેવ દેસાઈ; કિ. ૧-૪-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦.

દિલ્હી કાયરી: [૨૦-૧-૪૦ ને ૨૦-૧-૪૮ તકે પ્રાપ્ત] મનમોહન કોઠારી; કિ. ૨-૨-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.
સાહિત્યપી કામગિરી: કો. કાકા કાલેલકર; કિ. ૧-૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.

Cent Per Cent Swadeshi: by G. Price Rs. 2-0-0; Postage 0-6-0.

નવજીવન કાશીલય
શા. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૭-અંક ૫]

અમદાવાદ

[મે, ૧૯૪૮

ઉચ્ચ શિક્ષણનું ધોરણ અને માધ્યમ

એક એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે, યુનિવર્સિટીમાં જે માધ્યમ આજે અંગ્રેજી છે તે ફેરવશે અને પ્રાંતભાષા કે સ્વભાષા કરશે, તો એક પરિણામ મેં આવશે કે, ઉચ્ચ શિક્ષણનું ધોરણ નીચું ઊતરશે. તરુ એ કે, નવા માધ્યમમાં જોઈએ તેવી અને તેટલી લેખકીઓ નથી, પાઠ્યપુસ્તકો નથી, પરિક્ષાયા નથી; મને વિપરીત તે દ્વારા બહુવાી શકે એવા અધ્યાપકો યા. અને જે બહારના પ્રાંતમાંથી લાવીએ તો તેમને પ્રાપ્તું માધ્યમ ન આવડે એટલે મુશ્કેલી પડે. શિક્ષાને ગમે તેવાથી ચલાવીએ તો ધોરણ ઊંચું નહીં.

અંગ્રેજી માધ્યમ ફેરવીને સ્વભાષા કરવા સામે કટલાક આવી દલીલ કરે છે. જ્યાં જ્યાં નવાઈ તે એ છે કે, તેઓ પણ કરેલા તો લાગે જ છે કે માધ્યમ ફેરવેલું જોઈએ; હવે અંગ્રેજી નહિ ચાલે. આમ એકીસાથે બંને વાતો કરવાનો અર્થ શો થશે? યા તો તેઓ એમ કહેવા ચાહે છે કે, ધોરણ નીચું ન પડી જાય એ સંભાળીને કામ લેવું જોઈએ; એટલે કે છટ ફેરફાર આસ્તે આસ્તે કરવો જોઈએ.

અથવા, કહેવાનો અર્થ એ હોય કે, માધ્યમમાં સુધારો કરવાના જગ્યા લોકમત માર્ગ ચર્ચ સહાય એમ નથી. એટલે આવાં વિદ્યોને જાણને શિદ્યુસ્તતા અને પ્રતિભામિતા તેની પાછળ છુપાવેલી હોય.

આપણે આ બીજી દિક્ષપ જવા દઈએ, જોકે કટલાક અંગ્રેજીમાં જ્યારે વાત કરે છે ત્યારે એમાં આપણું જ હોય એવી છાપ પડે છે. તેઓ સુધારો કરવાની દરખાઈ ઉત્તરવળમાં તો નથી જ હોતા. એમને અંગ્રેજી માધ્યમ સામે અંતરમાંથી હાડકાતો વિરોધ નથી હોતો. આવા લોકોની વાત છોડીએ. સિવાય એસડ તો રસાજગ્રેમી લોકમત અને કાર્ણ-જગ કરશે. પરંતુ પેલા 'આસ્તેવાદી' એવો વિચાર કરવાનો રહે છે. તેઓ ધીમે ધીમે ફેરફાર કરવા માગે

છે. તેની સામે કોઈને કનિયો હોય નહિ. પણ ધીમે ધીમે ફેરફાર થવા લાગવો જોઈએ એ તો ખરું ને? એને માટે શું કરવું? એ અંગે આ આસ્તેવાદીઓ શું કરશે? મોલાના આઝાદે જાહેર કહ્યું કે, અંગ્રેજી એકદમ નહિ કદાવ, તેને પાંચ વર્ષ લાગશે; ત્યારે છૂપા કે જાહેર બધા અંગ્રેજી માધ્યમના ભક્તો પોતપોતાની રીતે કે કાલોથી રાહ ચલા. મોલાના સાહેબ પણ એક આસ્તેવાદી જ ગણાય. તેમણે તથા જેઓ ધોરણની ચિંતા કરી સ્વભાષા-માધ્યમ-વિરોધ કરે છે તેમણે પોતાનો કાર્યક્રમ બનાવવો જોઈએ. ધી. કિશોરલાલ-ભાઈ 'હરિજનબંધુ' (તા. ૨૩ મે) માં કહે છે તે ગંભીર ચેતવણી યોગ્ય છે કે, મોલાના સાહેબ પાંચ વર્ષની આ અવધિને પ્રબળે સરકારે આપેલા પવિત્ર કરારરૂપ માનીને ચાલે. તો તો એમ થયું કે, યુનિવર્સિટીઓએ, અધ્યાપકોએ, કોલેજોના સંચાલકોએ, વિદ્વાનોએ કમનસૂ કામ ઉઘાડવું જોઈએ. જેમ સરકારે હાઈસ્કૂલનાં પ્રાથમિક ત્રણ ધોરણોમાંથી આસ્તે આસ્તે અંગ્રેજી દૂર કરવાનો કાર્યક્રમ રચ્યો, તેમ જ આ ક્ષેત્રમાં પણ ચલાવો જોઈએ. હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી ત્રણ વર્ષ પાછળ થશે, એનો અર્થ એ કે, આજથી છ વર્ષ પછી જે મેટ્રિક થશે તેની પાસે અંગ્રેજીનું સાધન જુદા જ પ્રકારનું હશે એટલે લાં સુધીમાં તો યુનિવર્સિટીએ અંગ્રેજી વગર ચલાવવાને માટે તૈયાર થઈ જ જવું પડે. એટલે વખત આસ્તેવાદીને સહેજે મળે અને તે તેમને માટે પૂરતો છે. આજે ધી. એ. નાં ૪ + એમ. એ. ઇનાં ૨ = ૬ વર્ષ છે. પ્રથમ વર્ષથી શરૂ કરતાં ૭ વર્ષ પૂરો ફેરફારો. અધ્યાપકોને પણ તે પ્રમાણે તોડિસ મળવી જોઈએ. વિદ્વાનોએ પુસ્તકો તૈયાર કરવા માંડવું જોઈએ. આ કામ ન ઉપડે તો આસ્તેવાદીમાં અને પેલા છૂપા અંગ્રેજી-માધ્યમભક્તોમાં કશો ફરક ન રહે.

ઉવટમાં, અંગ્રેજી જગ્યાથી ધોરણ નીચે ઊતરે એ બીક બાબત. મને લાગે છે કે, આ ધોરણના ધર્તિંગ વિશે હવે થોડી ચોખ્ખી વાત કરવાની જરૂર છે. આજે ધોરણ શું છે તે તેની ઊંચાઈ તથા ગુણમાં તે કેવું પામર થયું છે, એ સારું પડેલું છે. કેવળ પરીક્ષા-પરાયણતા શિક્ષણનો આદર્શ અને ત્યાં ધોરણની વાત કવી વ્યર્થ છે? એટલે ખરું પૂછો તો ધોરણ નીચે પડવાનો તો સવાલ નથી; પણ તેને ખરેખર શી રીતે કંઈક ઠંગમાં આણવું એ સવાલ છે. અને માધ્યમ મદદની કુદરતી માધ્યમ કરવા માટે આપણા નેતાઓ વરસોથી ને કલા કરે છે; તેમાં આ પણ એક મોટું કારણ છે. આ કહેનારાને રાજકારણીઓ કહીને ઉઠાવી દેવાની ભોળી રીત પણ કેટલાક વિદ્વાન ગણતા લોકો વાપરે છે. (જેમ કે 'સાઈમ્સ' પત્રમાં શ્રી. વાડિયા.) તેમને ખબર હોતી નોઈએ કે, આ નેતાઓ 'પોલિટેશન' — રાજકારણી નથી, પરંતુ દેશના ચુકિત-દાતાઓ છે. તેમણે વિધાને પણ ચુકત કરી છે.

અંગ્રેજી દ્વારા કામ કરવાથી ચાનધોરણ કેવું બની રહે, એના પુરાવા તો પાર વગરના પડેલા છે. અને તે આજકાલના નહિ, ગયા સંકાના અંત કાળથી સતત ચાલ્યા આવેલા છે. તે બધા અર્થ ન ઉતાડે. પરંતુ હમણાં જ એક પુરાવા મળ્યો તે બસ છે. ૧૯૧૦થી '૧૬ સુધીના વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગનાં તે કાળનાં સંસ્મરણો હમણાં બહાર પડે છે. તેના છેલ્લા હપતામાં તે લખે છે તે આ રચણે ખ્યાનમાં લેવા જેવું છે :

“વાઈસરોયના હોદ્દાની રૂએ હું કલકત્તા યુનિવર્સિટીને કૃતજ્ઞતા ઢાલું. તે તરીકે એક મનનો અનુભવ મને એ મળ્યો કે, હું એક દહાડો સવારે ઉઠાવ્યે ઓચિંતો વિદ્યાર્થીઓની હોસ્ટેલો કે છાત્રાલયો જોવા પહોંચ્યો. . . . આ અને બીજા પ્રસંગો પર હું આ હોસ્ટેલોમાં જતા, તેમાંની હું એ જોઈ શક્યો કે, આ હિંદી વિદ્યાર્થીઓને ને શિક્ષણ અપાય છે તે કેટલું નકારું છે.

મેં તેમની કેટલીક નોટબુકો જોઈ, જેમાં અર્થ-શાસ્ત્ર અને બીજા વિષયો ઉપર લાંબાં ભાષણો સરસ

અસરમાં લખેલાં હતાં. આ ભાષણો લખનાર તેમને મોટે આવડતાં, પણ તેનો અર્થ તે બાજુ નહિ.

આ નોટોમાં લખેલાં વિષે એમને હું સવાલો પૂછતાં. ત્યારે તે તેમના સંતોષકારક ઉત્તર આપી શકતા નહિ. તેનું કારણ સાદું સીધું એ છે કે, તેમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન એને માટે પરવડ નહોતું. પરંતુ અંગ્રેજી કેળવણીની માંડણ તો એટલી કે, યુનિવર્સિટીનાં યુવાનો છાપામાં નોકરીઓ માટે બરપૂર નહોતો જોઈ આવતા; અને તેમાં 'બી. એ. ફર્સ્ટ' થયેલા પણ એમ બાજુની આવેતા કે તેણે પણ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ શોડુંક તો લીધું છે.”

અને આ ૧૯૧૦-૧૧ ની વાત છે. ત્યાર પછી તો આ જાતની ધોરણનાશની પ્રક્રિયાની પ્રગતિ સારી પેઠે થઈ છે; અને આજે કોઈ ધોરણની વાત કરે તો તેની કૃષ્ટતા તો સાચી ગણાય ખરી. માધ્યમ. ફરવવાથી કંઈ જાન ધોવાઈ નહિ જાય; પણ એ કરવામાં આવ્યું તો એમ છે કે, તે ખરેખર જિજ્ઞાસુ અને આજની જેમ પોપટિયું કે પરીક્ષા પરતું ગોખણિયું કે ઉપલક્ષિયું નહિ રહે. અંગ્રેજી કે બીજા ભાષામાં પડેલા જ્ઞાનને ફેંકી દેવાની પણ વાત નથી. જેમ જેમ આગળ વધીશું તેમ તેમ અભ્યાસી ભાષામાં પણ સાહિત્ય સારાથી વધશે જ. પણ હવામાં તરતાં આવડે પછી પાણીમાં જરૂર જાણીશું, એવું ન ચાલી શકે. ઉપર જઈને જોઈએ તો, આજે અસ્પષ્ટ પણ કોઈ સુધારામાં પ્રયાણ કરવાને માટે તો નમંદે કહી શકેલી પેઠી જુલિ જ જોઈએ :

“કુહોમ કરીને પડો ફતેહ ઇ આમે.”

ને સુધારો સોચો છે, જેને વિષે કંઈકે અનુભવ પણ છે, જેના વગર એપણી પ્રગતિ ફેંધાય એમ જોઈએ છીએ, તેમાં નામત્ર લાવે પણ પ્રયાણ કરવું જોઈએ, એ મુદ્દો છે. એ સુધા પ્રમાણે અલગ માટે જેવી જોઈએ તેવી સંભાળ રાખવી જોઈએ. ને જરૂર રાખીએ. પણ ખોટા ડરથી તે કામ માંડી વાળે ન શકાય.

૧૪-૫-૧૮

મનમોહન દેસાઈ

અનિચ્છક દાવાની 'ના' મામલો મન મુલ્ય સમજા હોય છે. પણ નવાઈની વાત એ છે કે, આવી ડેરી વસ્તુ ને માણસમાંથી જન્મે છે અને જેની સાથે તેને સીરો સારીરિક સંબંધ છે, તેને એનાથી દૂર પહોંચતી નથી. કવિ કહે છે :
ઝેર ને માણસમાં રહેલું છે તેને મારવું નથી એ નવાઈની વાત છે.

હાંકુંશિયરા

નવી સરકારની અર્થનીતિ

આસ્તાવિક

દેશની અર્થનીતિ નક્કી કરવાની વિચારણા ધણુ વખતથી ચાલે છે. લાંબા ગાળાની યોજનાઓ નક્કી કરવાનું કામ રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી પં. જવાહરલાલજીના પ્રમુખપણા હેઠળ એક કમિટીને ઈ. સ. ૧૯૩૮ના અરસામાં સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ કેટલોક પ્રાથમિક વિચાર થયા બાદ રાજકીય પરિસ્થિતિને કારણે તે કામ પૂરું થઈ શક્યું નહોતું. ત્યાર પછી વિશ્વયુદ્ધના ગાળામાં આખી દુનિયાએ સુદૌત્તર યોજનાઓ કરવા માંડી, તેમ હિન્દની બ્રિટિશ સરકારેય વિવિધ યોજનાઓ ધડી, પ્રાંતોએ પણ ધડી, ઉદ્યોગ-પતિઓએ એના યર્ષ ને આપા દેશના આર્થિક વિકાસ માટે તેમણેય એક સ્વતંત્ર યોજના ધડી, ગાંધીજીની પ્રેરણા હેઠળ પણ એક યોજના બહાર પાડવામાં આવી. એમ ધણી યોજનાઓ યર્ષ. છેવટે મહાસંમિતિએ એક કમિટી નીમીને આર્થિક નીતિનો કાર્યક્રમ ધણો અને પ્રગતીય સરકાર માટે એક કાર્યક્રમ માર્ગદર્શન રૂપે આપ્યો.

પણ તે બધી યોજનાઓ કાગળ ઉપર હતી. અમલ વહેવારમાં તેનો અમલ કરતાં કેવા પરિણામો અવશે તેનો કાર્ષ ને પૂરો ખ્યાલ નહોતો. એમ તો રહિયાને નામે, સામ્યવાદને નામે, સમાજવાદને નામે સુદૌધ લુધ પડેા ભાત ભાતની ધણી વાતો કરે છે. ઉપરની ધણી-ખરી યોજનાઓ તેવા પ્રકારની હતી.

સરકારી નીતિના મુદ્દા

હવે તેને પ્રત્યક્ષ વહેવારમાં કેવી રીતે ઉતારવી એની કસોટીએ ચકાવી નવી પ્રગતીય સરકારે પોતાની નીતિ બહાર પાડી છે. તેના મહત્વના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે:

૧. સરકારે મહત્વના ઉદ્યોગોના રાષ્ટ્રીયકરણનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે. પણ સમ્પત્તિ સાધનો અને પ્રગતી શક્તિનો ખ્યાલ કરીને હાલના સંજોગમાં તેની મર્યાદા આંકી છે. તે મુજબ ઉદ્યોગોના નીચે પ્રમાણે વિભાગ થાડ્યા છે:

(ક) નીચેના ઉદ્યોગો પૂરેપૂરા સરકારને હસ્તક રહેશે:

લાઈઝ માટેનાં યંત્રો અને દારૂગોળાનું ઉત્પાદન, આણુશક્તિનું ઉત્પાદન અને અંકુશ, રેલવેની માલિકી અને વહીવટ.

(ખ) નીચેના ઉદ્યોગો નવા ઊભા કરવાના હશે તો સરકાર કરશે, પણ જૂના આદુ હશે તેને ચાલવા દેશે અને દસ વરસ બાદ તપાસ કર્યા પછી તેમનું શું કરવું તે નક્કી કરવામાં આવશે:

કાલસો, લોખંડ અને પેલાદ, દવાઈ જહાજ અને આગપોરોનું બાંધકામ, રેલિફેન-રેલિયાફ અને વાયરલેસનાં (રેડિયો સેટ સિવાયનાં) સાધનો, ખનિજ તેલો.

(ગ) નીચેના પાયાના ઉદ્યોગો સરકારના નિયમન હેઠળ રહેશે:

મીઠું, મોટરો, ટ્રેક્ટર, શક્તિ-ઉત્પાદક સાધનો, વીજળીકામની ઇન્જનેરી, બારે મોટાં યંત્રો, યાંત્રિક ઓળંગો, બારે રસાયણો, રાસાયણિક ખાતરો, દવાઓ, વીજ-રસાયણી ઉદ્યોગો, લોખંડ રદિત ધાતુઓ, રબર, શક્તિ-ઉત્પાદક અને ઔદ્યોગિક ખપના મલ્કાર્ક—દારૂ, મુતરાઉ અને ગરમ કાપડ, સિમેન્ટ, ખાંડ, કાગળ, દરિયાઈ માર્ગ અને દવાઈ માર્ગ માટેનાં વાહનનાં સાધનો, ખનિજો અને સરકારીને લગતા ઉદ્યોગો.

(ઘ) ખોરાકી મીઝો, કાપડ અને ખેતીના ઓળંગોને લગતા ઉદ્યોગોને ગામડાંમાં નાના પાયા પર આવે એ રીતે ઉત્તેજન આપવામાં આવશે. અને તેમને મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગની હરીફાઈ માંથી સલામત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

૨. મૂડીદારોને મૂડી પર વાજખી વળતર મળે અને મજૂરોને પૂરતું મહેનતાણું મળે તે જોવામાં આવશે. મજૂરહિતતા પ્રશ્નો માટે સલાહ આપવા એક કમિટી નિર્માશે.

ઉદ્યોગની આવકમાંથી બ્યાજ, મજૂરી અને અનામત દેડ માટે જોવાઈ કર્યા પછી જે વધે તે નફામાંથી, ઉત્પાદનના ધોરણે, મજૂરોને ભાગ આપવામાં આવશે. અને ઉત્પાદનની વિચારણામાં મજૂરોના પ્રતિનિધિને પણ સાથે રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

૩. મજૂરોના વસવાટ માટે દસ વરસમાં દસ લાખ નવાં ઘરો બાંધવામાં આવશે. તેના ખર્ચમાં કારખાનાના માલિકો અને સરકાર વાજખી દિસ્સો આપશે અને મજૂરો પાસેથી ચોખ્ખા લાકુ લેવામાં આવશે.

૪. પરદેશી મૂડીનો ઉપયોગ હિંદમાં ઉલોગીમાં કેવી રીતે કરવો તે નક્કી કરવામાં આવશે. સાધારણ રીતે ઉલોગની મોટા ભાગની માલિકી અને સંચાલન હિંદીના હાથમાં રાખવાનો અને પરદેશી નિષ્ણુઓની જગ્યાએ દેશી નિષ્ણુઓને તૈયાર કરી લેવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવશે.

૫. વાહનવ્યવહારની સગવડો, જકાતનીતિ અને કરવેરાની પદ્ધતિ ઉલોગના વિકાસને ઉત્તેજન મળે એ રીતે ગોઠવવામાં આવશે.

૬. કોઈ પણ વખતે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કોઈ ઉદ્યોગ રાષ્ટ્રના હસ્તક લેવા જેવો લાગશે કે તેના પર વિશેષ અંકુશ મૂકવા જેવો લાગશે તેો સરકાર તેમ કરશે.

વિચારપૂર્વક યોજના કરીને સંબંધિત રીતે કામ થઈ શકે એ હેતુથી એક રાષ્ટ્રીય આયોજન સમિતિ રચવામાં આવશે. તેના ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ યોજનાઓ કરવાનો અને તેમને અમલમાં મૂકવાની વ્યવસ્થા કરવાનો રહેશે. તેના કામનો તાત્કાલિક હેતુ એ રહેશે કે :

(ક) કેળવણી અને આરોગ્ય વિષયક સગવડો વિશેષ પ્રમાણમાં વધારવી.

(ખ) ઉત્પાદન વધારવું.

(ગ) દરેકને કામ કરવાની તક આપવી.

(ઘ) જીવનધોરણ જલદીથી ઊંચું ઢાલવું અને પરિણામે એવી સામાજિક સ્થિતિ પેદા થવી જોઈએ, જેથી સૌ કોઈને યોગ્ય રીતે કામ કરવાની સરખી તક મળે.

કેટલાકની ટીકા

ઉપર આપેલા સારમાં દર્શાવેલા સામાન્ય વિચારો સાથે સૌ કોઈ સંમત થાય; પણ ઉલોગીની માલિકી, વહોંચણી અને નિયમન અંગે જે ધોરણ આપવામાં આવ્યું છે તે કેટલાકને સ્વીકાર્ય નથી. હિંદી ધારા-સમાના સભ્ય અને જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી અધ્યાપક ડૉ. ટી શાહે આ નીતિની ચર્ચા કરતાં તે પ્રત્યે સંપૂર્ણ અસંતોષ વ્યક્ત કરીને જણાવ્યું હતું કે :

‘દરેક સભ્યને યોગ્યતા રવત્ર મત આપવાની છૂટ આપવામાં આવે તો આ નીતિ પસાર થાય નહિ અને તેને ફેંકી દેવામાં આવે જે વાળ્ય પ્રચલિતમાન થવા ઇચ્છતું હોય અને દેશની સંપત્તિમાં વધુમાં વધુ વધારો કરવા ઇચ્છતું હોય તેણે આવી નીતિ અજલાદ કરવી નહિ જોઈએ.’

મંજૂની વાત એવી છે કે, અધ્યાપક શાહ મહાસભાની આયોજન સમિતિના મંત્રી હતા અને પં. જવાહરલાલ પ્રમુખ હતા. પંડિતજી મહાસમિતિની આર્થિક કાર્યક્રમ સમિતિના પણ પ્રમુખ હતા. આને તે પ્રગતીય સરકારના વડા પ્રધાન છે. અધ્યાપક શાહ આદર્શમાં રમે છે ત્યારે પંડિતજી વાસ્તવિક બન્યા છે. પંડિતજી દાસની ખાનગી માલિકીની વ્યવસ્થા ખૂંસી નાખીને નવેસર સમાજવાદી ધોરણે ઉલોગીની રચના કરવા માગતા નથી. પણ ચાલુ મૂડીવાદી વ્યવસ્થાનો પ્રગતી લાભમાં ઉપયોગ કરવા માગે છે. તેમણે ધારાસભામાં જણાવ્યું હતું કે :

‘શિક્ષાના અને વ્યવહાર વચ્ચે મોટા ભેદ હોય છે. શિક્ષાત્મક અમલ દરવા જતાં સંખ્યાબંધ મુશ્કેલીઓ પડી શકે છે. સામાન્ય રીતે હંમેશાં આવી મુશ્કેલીઓ જણાય છે, પણ હિંદુસ્તાનની દાસની સ્થિતિ જોતાં અને છેલ્લા સાત આઠ માસમાં દેશમાં જે બન્યું છે તે જોતાં, આપણે ધણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે કે, આપણે જે પગલું ભરીએ તેનાથી દાસની વ્યવસ્થામાં મોટી ભ્રમણપાથ નહિ થવી જોઈએ. . . . દુનિયાની અને હિંદની દાસની પરિસ્થિતિમાં, જે કંઈ હયાત છે. તેને સફાઈ કરીને ‘નવી પાટી’ ઉપર મંડાણ કરવાને કોઈ પણ પ્રયત્ન કરવાથી ખસુસ કાંઈ પ્રગતિ થવાની નથી. ભલે પ્રગતિ હોય સમય કુપી અટકી પણ લય. . . અને નંદુ ને વડુ વિચાર કરનાં હાથે છે કે, જે કોઈ ચોજ જાગ્યાં હોય અને દેશને લાજકર્તા હોય તેનો નાશ કરવો એ જોઈએ. ચાલતર કરતાં ધણી સમય લય છે, પણ તેનો નાશ જલદીથી થઈ શકે છે. તેથી દેશને અને સભાગૃહને એમ, લાગે કે, અમારે વિનાશાત્મક નદિથી નહિ, પણ રચનાત્મક દૃષ્ટિથી આંખળ વધતું જોઈએ, તો તેનો જુદો રીતે વિચાર કરવો જોઈએ.’

ટીકા બરેડાજર નથી

સમાજકે પંડિતજીની વાસ્તવિક અને રચનાત્મક દૃષ્ટિ સ્વીકારીને તેમની નીતિને સ્વીકારી લીધી પણ આદર્શવાદીઓને તેથી સમાધાન થયું નથી અને તેમની લક્ષણિક લાખામાં નવી સરકારની નીતિને તેઓ વખોડી કાઢે છે. તેઓ પોતાની નીતિરીતિને અનુસરી જ્યાં લાં હડતાળો પડાવે છે, અને અધકા લીસા કરીને ચાલુ વ્યવસ્થાને ઉચલાવી પાડવા મથે છે. પણ આમ પ્રગતી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં તેમની અધકા નીતિ પાછી પડે છે. એ જ રીતે નવી સરકારની નીતિ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવશે તો આદર્શમાં

અચ્ચાઈને ઝખડા કરવાનું પ્રગ્ન પસંદ નહિ કરે. પછી નવી સરકારની નીતિને વધાવી લઈને તેને સક્રિય રોકા આપશે. એમાં જ દેશની પ્રગતિ છે. ખાલી આદર્શોના ઘેતમાં પડીને, ઝખડા અને વિનાશ કરવાથી કોનું ભલું થવાનું છે? ધર્મને નામે દેશ પર ભારે વિનાશની ઝડી વરસી છે. હવે કોઈ પછી આર્થિકવાદને નામે દેશ પર વિશેષ વિનાશ લાદવાનું કોણ પસંદ કરશે?

અને તે વિનાશ શાને માટે? પુસ્તકિયા યોજનાઓના અખતરા કરવા માટે? તે યોજનાઓ હજી કોણે સિદ્ધ કરી ખતાવી છે? તેનાં પરિણામોનો કોને પૂરો ખ્યાલ છે? કોઈ તે બાબતમાં રશિયાનો દાખલો બતાવે તો કહેવું જોઈએ કે, રશિયા હજી અધારમાં આપડે છે; અને આજે તો તે શહીદાદની નવી આદૃતિ સજીં રહ્યો છે. એટલે એવા અધકચરા અનુભવો ઉપરથી અધારમાં ફૂફો મારીને, જે હયાત છે તેનો નાશ કરવામાં હડાપણુ નથી.

સફળતા માટે નૈતિક ધોરણની જરૂર

વળી છેવટે કોઈ પછી યોજનાની રાજીતનો આધાર કાળજી પર ધોડેલી યોજના ઉપર નથી, પછી તેને અમલમાં મૂકનાર માણસો ઉપર છે. હિંદમાં આજે કોમવાદનું એર બાપેલું છે; લોખંડે કેમ, નાત કે પોતાના લાડની મર્પાદમાં વિચાર કરે છે; આખા સમાજની દૃષ્ટિએ વિચારવાનું, વર્તવાનું તેઓ શીખ્યા નથી; જ્યાં

ત્યાં લોકો બીજાને જોગે પોતાની સગવડો શોધે છે; નીતિ અનીતિની પરવા કર્યો વિના, એાજમાં એાજી મહેનતથી વધુમાં વધુ પૈસા કમાવા ફાંફાં મારે છે. અને સામાજિક નુકસાન થાય તેની પરવા કરતા નથી; સૌ હકની વાતો કરે છે, કોઈને ફરજની પડી નથી; સામાજિક દૃષ્ટિએ કરેલા કોઈ કાપદાનો અગર અંકુશનો અમલ સીધી રીતે થતો નથી; જાહેર દવાખાનાં, રેલવે વગેરે કામોમાં નૈતિક ભાવનાનો અભાવ જણાય છે; ન્યાયવૃત્તિ અને સેવાભાવનાનો અભાવ જણાય છે; સામાજિક જવાબદારી સમજીને સમ્યાર્થથી પ્રમાણિક પળે કામ કરનાર-કરાવનાર લોકો, બહુ એાજ છે. આ પરિસ્થિતિમાં મોટી સામાજિક જવાબદારીઓના કાર્ય-ક્રમે ધરવાથી એાજામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવું થાય. એટલે અધૂરા આદર્શવાદી ફેરફારો કરીને વિનાશ નોતરવાને બદલે ચાલુ અર્થતંત્રમાં સુધારાવધારા કરીને આગળ વધવું એ ઇષ્ટ છે. પડિતજના રાજ્યોમાં 'સરકારી નિવેદનની મુખ્ય દૃષ્ટિ એ જ હાલના સંજોગોમાં યોગ્ય અને વહેવારુ છે.' અને તેમાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે, હાલના સંજોગોમાં આપલું મોટું કામ સામાન્ય નૈતિક ધોરણ ઊંચું લાવીને પ્રગ્નમાં સામાજિક જવાબદારીનું જ્ઞાન વધારવાનું છે. તે વિના કોઈ કાર્યક્રમ સફળ થવાનો નથી.

વિકલસકાસ કોઠારી

કરાડીમાં પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ

અસહકારના જમાનામાં રચાયેલી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પૈકીની એક એવી સુરત જિલ્લામાં કરાડીની શાળા શ્રી ભારત વિદ્યાલય છે. ગયા જમાનાના અનેક તરકાણપંથ જોઈને એ સંસ્થા પાટ્ટ બની છે અને કિલસે કિલસે એના વિકાસ થતો ગયો છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૫ ની સાલથી શ્રી દિલ્લુચંદ્રાઈ દીવાનજી કરાડીમાં આવીને વસ્યા. તેમણે ગામની અંદર તેમ જ બાહ્યુપાણુના પ્રદેશમાં કંતિવાની હવા ફેલાવી. ૧૯૪૬ની સાલમાં કંતિલુ સ્વાવલંબનને ધોરણે ચર થયું. પૂર્વબાહ્યુજીએ રમૂ કરેલી નવી દૃષ્ટિએ કંતિલુને બ્યાપક કરવું હોય તો એ મારેનું સાચું રચન શાળા જ છે એ પછી વિચાર કરનારાઓને દેખાવા લાગ્યું હતું.

અત્યારે ભાઈ લાભચંદર બાસ આચાર્યપદે છે. ચામણામાં એમણે વધધોજનાની શાળામાં જે અનુભવ મેળવ્યો હતો એના આધારે એ કરાડીમાં

તેવો પ્રયોગ ચલાવવા માગતા હતા. ગામના લોકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી અનુકૂળ યાતાવરણ જોઈને એમણે ૧૯૪૭ના એપ્રિલની પહેલીથી ભારત વિદ્યાલયમાં પાયાની કેળવણીની શરૂઆત કરી.

એ વિદ્યાલયમાં ઉલોગ કયો પસંદ કરેલો એનો પ્રશ્ન જ ન હતો. ત્યાં કપાસ બીજે તેવું છે નહિ એટલે, અને દરિયાકિનારો પાસે હોવાથી માછલી પકડવાનો કે વહાણવટાનો ઉલોગ ચર કર્યો હોય તો સારું, એવું ભાઈ લાભચંદરને લાગતું હતું. પછી એ બંધી વસ્તુ એને અમલી સ્વરૂપ કઈ રીતે આપવું એ નહિ સમજવાથી, જેના પ્રયોગો થયેલા છે, વખોંતો જેને વિષે સુજરાતને અને હિંદને અનુભવ છે, અને શાળામાં જે દિવા આવી જ રહી હતી, તે એાટાઈ કંતિલુથી મંડીને વહાણ સુધીની અને સિલાઈ સુધીની કિયાને પાયાના ઉલોગ તરીકે પસંદ કર્યો. તેની સાથે 'બાગ

પ્રજા જ નાનો હોવા છતાં થોડું તેનું કામ અને હેલ્થે હેલ્થે સુચારીનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો છે.

શાળામાં ઉદ્યોગ શરૂ થયો એટલે પાવાની કેળવણીનું કામ શરૂ થઈ ગયું એમ ન કહી શકાય. પણ ઉદ્યોગને જીવંત પ્રાણવાન અને વ્યવસ્થિત બનાવવામાં આવે. અને સાથે સાથે એ કરતાં કરતાં તેનું શાસ્ત્ર અને સમજણ આપવામાં આવે, સાધનો સુધારતાં સુધીની ક્રિયા આવડે, ત્યારે જ ઉદ્યોગશિક્ષણ આપ્યું કહેવાય. એ રીતે શિક્ષકો ધીમે ધીમે પોતાનું કામ ગોઠવે છે, અને હવે ૧૯૪૮ની શરૂઆતથી આ કામ શરૂ પડ્યું છે એમ કહેવાય.

૧૯૪૭ ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી આ પ્રયોગની શરૂઆત થઈ અને લગભગ આખું વરસ પ્રયોગમાં ગયું. આ સમયમાં ઉદ્યોગ વ્યવસ્થિત થયો છે. ધોરણ ૧ થી ૭ સુધીના નાના મોટા ૩૬૦ વિદ્યાર્થીઓએ ખાદ્યકામ, સીરાણકામ વગેરે દ્વારા નીચે પ્રમાણે કમણી કરી હતી :

૧. શાળામાં રોજનો સરેરાશ ઉદ્યોગનો સમય	કલાક ૨-૩૦
૨. જૂન '૪૭ થી ચાર્જ '૪૮ સુધીમાં કુલ કમણી	૩. ૧૭૨૪-૮-૯
૩. વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ (૯ માસની)	૩. ૪-૧૨-૭
૪. વિદ્યાર્થી દીઠ માસિક સરેરાશ	૩. ૦-૮-૬

આમ ઉદ્યોગમાં પ્રગતિની સુભગ અસર શાળાના યાત્રાવરણ ઉપર પણ જણાય છે. સફાઈ, આગકામ, નિવર્ગ, વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ, ઉત્સવ, પર્યટનો, વગેરે શાળાની છતર પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી અને એકંદરે શાળાના વાતાવરણ ઉપરથી તે દેખાઈ આવે છે.

આ વિદ્યાલયની પહેલેથી ચાલતી આવેલી એક ખાસિયત એ છે કે, ગામલોકોના જીવન સાથે એનો જીવંત સંબંધ રહ્યો છે. ગામલોકો શાળાના કામકામમાં રસ લે છે અને શાળાના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ ગામમાં વસતાં તેમ જ બહારગામ વસતાં ભાઈ બહેનોના જીવનવ્યવહારમાં અને કામકામમાં રસ ધરાવે છે. ગામમાંથી ઘણા ભાઈઓ આદિકા વગેરે પરદેશોમાં વસે છે અને જ્યારે કોઈને પરદેશ જવાનું હોય છે ત્યારે ગામના બધા વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ ભાઈઓને માટે એક મહત્વનો પ્રસંગ બની રહે છે. આ સંબંધને લીધે જ આવી મોટી શાળાનું મોટું ખર્ચ ગામલોકોએ

પરદેશમાં પોતાના ભાઈઓ પાસેથી જ ઉધરાવ્યું કરીને નભાવ્યું, અને આજે પણ શાળાને અમુક રાહત ગામલોકો તરફથી જ મળી રહે એ માટેની યોજના એ ધરી રહ્યા છે.

ગામની પ્રવૃત્તિઓનું આજે શાળા એક કેન્દ્ર બન્યું છે. કોઈ પણ ઉત્સવ હોય કે નજરે કાર્યક્રમ હોય, કોઈ મહેમાન આવ્યા હોય કે ગામ બારે બીજે કોઈ આકર્ષક પ્રસંગ હોયો થયો હોય, એ બધામાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ગામલોકો સાથે મળીને જ કામ કરે છે. ગામની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ શાળામાં જ ચાલે છે. ગ્રામસુધારણા, સફાઈ જેવાં કામો પણ શાળા શરૂ કરી આપે છે. હમણાં ગામના મંદિરમાં હરિજન પ્રવેશ થયો, પણ થોડા મહારાજ નહોતા મળતા. એ વખતે શાળાના શિક્ષકોના સાથ બહુ ઉપયોગી થઈ ગયો. રામનવમી, જન્માષ્ટમી, દિવાળી, હોળી, બેસનું વર્ષ, ગાંધીસત્યાહ, રાષ્ટ્રીયસત્યાહ, સ્વાતંત્ર્યદિન તેમ જ મહાન પુરુષોની જયંતીઓ, એ આ શાળાના ચાંદુ વર્ષના ખાસ ઉત્સવો હતા.

વિદ્યાલયમાં વર્ગપંચાયત અને શાળાનું વિદ્યાર્થીમંડળ ચાલે છે અને એ એવું જીવંત નમૂનું બન્યું છે કે વર્ગસંચાલનમાં તેમ જ અક્ષરજ્ઞાન અને ઉદ્યોગના વિષયમાં પણ એ બહુ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે. શિક્ષકોની દોરવણી દરેક ખાખનામાં આવશ્યક હોય છે ખરી. બાળકોના ઘડતરની દૃષ્ટિએ એક રાત્રિવર્ગ પણ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. મોટા વિદ્યાર્થીઓ ચાલે શાળામાં જ સૂતા આવે છે અને અભ્યાસકૃત્ત દ્વારા બાળકમાં જે સંસ્કારો પાડી શકાય એ ખાડવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. બાળક દરેક જાતની સ્વતંત્રતા અનુભવતો હોવાથી અને એના હાથમાં જવાબદારીનાં કામો આવ્યાં હોવાથી આપોઆપ એનામાં સ્વયંસંસ્કૃતિ ખીલે છે અને આપણે કદી પણ ન શકીએ એવાં લખાણો અને ક્રિયાઓ એ સર્જે છે.

ઉદ્યોગ, આગકામ, પ્રવાસ, પર્યટન ક્રિયાદિ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વનસ્પતિશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર વગેરે ઘણા વિષયો બહુ સ્વાભાવિક રીતે બાળકને આપી શકાય છે. એ જ રીતે ભાષા, ગણિત, અને ઇતિહાસ જૂગેણ તો થાય છે જ. પણ એ બધાના ક્રમ અને ગતિમાં જૂના અભ્યાસક્રમ કરતાં બહુ મોટો ફરક પડે છે. પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાન આપી શકાય છે, અને બહુ નજર રીતે આપી શકાય છે, એવી ત્યાંના શિક્ષકોની શ્રદ્ધા હંમેશાં બનતી જાય છે.

આપણી કલ્પના પ્રમાણે ત્યાં વધારાના સાચા સ્વરૂપે ખીલે ત્યાં શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને આમજનતા, એ ત્રણેનો વિકાસ થવો જોઈએ.

ત્રણેનો સાચા વિકાસમાંથી જન્મતા આનંદનો અનુભવ થવો જોઈએ. આનું કંઈક કરાડીના ભારત વિદ્યાલય મારફત થતું જણાય છે.

અખલભાઈ મહેતા

સ્વાધ્યાય

[અંતરાયો અને તેમનું સ્વરૂપ]

[યોગસૂત્રની સાદી સમજ આપતો આ સ્વાધ્યાય ખરાબર વરસ-હઠો પાછો તાર થાય છે, તે માટે તે પ્રકરણમાં સવાળા વાચકોની કામા પહેલી માત્રની જોઈએ. સ્વયંસંકોચને લીધે અટકી પડેલી આ માળા હવે તરો નહિ એવી આશા રાખું છું.]

આ માળાનો છેલ્લો મણકો વર્ષ-૧ અંક નં. ૧૬૪૭, પા. ૧૭૦ ઉપર આવેલો છે. તેમાં પ્રકરણ હવે સ્વરૂપનિયમનુ કલ્પ, સૂત્ર નં. ૨૬-૨૮: પ્રવચનેત્તાયિગમેત્ત્યંતરાયામાયવ ।

ત્યાંથી હવે આગળ ચાલીએ છીએ]

યોગનું મુખ્ય પ્રયોજન ચિત્તની શિન્ન શિન્ન બધી વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ કે વશીકાર મેળવી તેમનો નિરોધ સાધવો, એ છે. તેને માટે એ મુખ્ય રસ્તા આપણને બતાવવામાં આવ્યા —

૧. અભ્યાસ-વૈરાગ્ય (સૂત્ર ૧-૧૨) અથવા

૨. ઈશ્વરપ્રભુધાન (સૂત્ર ૧-૨૩)

આ બે રસ્તાઓ વિષે કેટલુંક વિવેચન કરી, તે રસ્તામાં શું રહેલું છે એનો પરિચય અત્યાર સુધીમાં આપણને આવ્યો. હવે તેમાંથી કૃતતા એક નવા વિચારને સૂત્રકાર હાથ પર લે છે. તે વિચાર છે અંતરાય-નિવારણ. સૂત્ર ૩૦મી માંડી ૪૦ સુધીમાં આ વિચાર જોવા મળે છે.

વૃત્તિનું સ્વરૂપ વિચારતાં આપણે જોયું કે તે બીજા જ કરે છે. અને આવો વિશેષ ચાલ્યા જ કરે છે, તેથી ચિત્તની સ્થિરતા કે નિરુદ્ધ દશા સંપત્તી નથી. આમ જો ચિત્તમાં વિશેષો આવ્યા કરે છે તે જ યોગપ્રાપ્તિમાં અંતરાયો કે વિધ્નો છે. આ વિધ્નોને દૂરનાં જોઈએ. આપણે જોયું કે, ઈશ્વરપ્રભુધાનથી તે આપોઆપ દૂર થાય છે. જેમ કે, લૌકિક બાધામાં તેથી જ કહેવાય છે કે રામનામ બધાં દુઃખ-દરદુઃખોસડ છે. પરંતુ આ અંતરાયો શા છે, તેમનું કારણ શું છે, તેમને સીધા નિવારી યકષ્ણ કે કેમ, એવો એક સીધો વિચારે પણ કરી શકાય. અને અભ્યાસ દ્વારા તેમને દૂરવાતું કામ ઉપાડી શકાય. આ વિચારથી સૂત્રકાર કહે છે કે,

અવિચિન્ન-સંશય-પ્રમાદ-આલસ્ય-

અવિવેક-ભ્રાંતિદર્શન-અલબ્ધ્યુભિકલ્પ-

અભવસ્થિતલાભિ-ચિત્તવિક્ષેપાઃ તે

અન્તરયાઃ ॥ ૩૦ ॥

બાધિ, સ્થાન, સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, ભ્રાંતિદર્શન, અલબ્ધ્યુભિકલ્પ, અને અભવસ્થિતલાભ — આ નવ પ્રકારના જે ચિત્તની નિરુદ્ધશામાં વિશેષો છે તે જ અંતરાયો છે.

સૂત્ર ૨૯માં આપણે જોયું કે, ‘અન્તરય-અમાવ’ એવો એક પદાર્થ ત્યાં કહ્યો. તે હવે સમજાવવો જોઈએ. એટલે પ્રથમ અંતરાય કયા છે તે જણાવ્યા. “આ નવ અંતરાયો છે તે ચિત્તને વિશેષ નાંખે છે. તેઓ ચિત્તની પાંચ જે વૃત્તિઓ કહી તેમની સાથે પેદા થનારા પદાર્થ છે. તેમનો જે અભાવ થાય — તે પદાર્થોને જે હાલવામાં આવે, તો પૂર્વે કહેલી ચિત્તવૃત્તિઓ પેદા ન થાય.” (યોગભાષ્ય) એટલે પછી નિરોધનો માર્ગ આ અંતરાય વચરનો સાફ સીધો થાય.

આમ અંતરાયો નવ છે. તે સમજીને તેમને દૂર કરવાના છે. એ નવનું સ્વરૂપ હવે તપસીએ.

અંતરાયોમાં પહેલા બે મુખ્યત્વે શારીરિક છે —

૧. બાધિ — રોગ. શરીરમાં રોગ હોય તો તેની

અસર ઈદ્રિયો તથા તેમના રાગ મન ઉપર પડે જ. તેથી રોગો સરળ કામ ન કરી શકે. પરિણામે ચિત્તને કલેષ થયા જ કરે અને યોગમાં અંતરાય આવ્યા કરે, એ ઉધાકું છે. સાધનાત્મક કામોમાં પણ બાધિને પીડા ને વિઘ્નો નાંખે છે તો સફળ અને કંઈક એવા યોગ-કામમાં તો પછી પછતું જ શું? તેથી રોગથી દૂર રહેવાનો આરોગ્યનો જીવનવિધિ તો હોવો જોઈએ.

૨. સ્થાન બીજો અંતરાય છે. સ્થાન એટલે જડતા; મન ઈદ્રિયોનું ભારેપણ. સૂત્રભાષ્યકાર દૂકમાં અર્થ આપે છે — અકર્મણ્યતા ચિત્તસ્ય — ચિત્ત એવું ભારે થઈ જાય કે કશું કરવામાં ઉત્સાહ જ ન બને. કહો કે એક પ્રકારની શરીર મનની તામસિક જડતા, ઉત્સાહનો અભાવ.

‘પ્રમાદ’ અને ‘આલસ્ય’ એ બે બુદ્ધિ ગણાવ્યા છે. એટલે સ્થાનનો અર્થ આથી ખાસ સમજવો જોઈએ. સ્થાન મુખ્યત્વે શરીરના બારેપણમાંથી ઉત્પન્ન થતી દશા છે. બારે મેદવાણું શરીર, કે જેમાંથી જરૂરતા આવે તે.

હવે પછીનાં નીચેનાં ચાર અંતરાયકારણો વિશેષે કરીને સૂક્ષ્મ કે માનસિક છે:—

૩. સંચય — કાંઈ પણ કરતા જતાં મનનો નિશ્ચય ન થાય — આ કરવું કે તે કરવું, કરવું કે ન કરવું, એ રીતનો. આવું જે મનનું ક્યપુરુષણું કે ડગમગાટ તે સંચય. આ તો કેવી મોટી બ્રેક ગણાય, એ સમજાવવાની જરૂર નથી.

૪. પ્રમાદ — સંચય ન હોય, નિશ્ચય થાય કે અમુક તમુક કરવા જેવું છે, પરંતુ તે કરવાને માટે મનની તીવ્ર લાગણી ન હોય, તો બિહત્તમેર તેમાં લાગી ન શકાય. આ પ્રકારની મનની એક પ્રકારની અનુચિ હોય તો યોગસાધનમાં તો શું, કોઈ પણ રેલા કામમાં વાંધો પડે. તેથી તે પણ એક અંતરાય થઈ પડે.

૫. આલસ્ય — ઉપરના અંતરાયો હોય તો પછી હજે મોજસને કર્તાવ્યમાં આળસ તો આવે જ. સમજની સ્પષ્ટતાને ખાતર તે અલગ ગણવું છે એમ માનવું જોઈએ. શારીરિક સ્થાન અને માનસિક પ્રમાદ, એ બેને લઈને આળસ થાય. “આળસ એટલે ચિત્તનું તથા શરીરનું શુદ્ધ્ય કે બારેપણું હોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન થાય તે.” (લાભ્યકાર)

૬. અવિરતિ — ઉપરનાં ત્રણે સૂક્ષ્મ કારણો કરતાં સૂક્ષ્મ અને મૂળમાંથી એવું કારણ આ છે. અવિરતિ = વૈરાગ્યનો અભાવ, એટલે કે ચિત્ત વિપયો તરફ લક્ષ્યાયા કરે તેવું બોલું ખેંચાય.* કોઈ પણ લક્ષ્ય વિષે એકાગ્ર થવાની અશક્તિ હોય — એટલી બધી વ્યગ્રતા બીજા કારણોથી હોય, તો એ કેવું વિઘ્ન! અંગ્રેજીમાં ‘પ્રિ-ઓક્યુપેશન’ કહે છે તે. ચિત્તમાં જે પૂરતો ચિત્તેક કે બીજા એવાણે તરફથી વળી જવા જેટલી સમજ ન હોય, તો કશું જ ન કરી શકાય, અને કરીએ તેમાં કાંઈ લાભીદાર ન આવે, એ ઉમાદું છે.

ત્યાર પછીનાં બાકીનાં ત્રણ અંતરાયકારણો છે તે સાધકની સાધનાની અંદર અવ્યવસ્થાને લઈને નીચળનારા — કહો કે આધ્યાત્મિક છે. તેઓ પણ સ્વતંત્રપણે નોંધપાત્ર તો ખરા જ:—

૭. ક્રાંતિદર્શન — ઉપરનાં વિઘ્ન ન નડે; પણ જે કાંઈ કરવાનું હોય તે વિષે સ્પષ્ટ સમજ ન હોય. — ભ્રમથી બિંધુ જ સમજાય, તો આ બિંધી સમજ કે અજ્ઞાન પણ અંતરાય જ બને. જ્યાં નીકળ્યા હોઈએ મુંઝઈ અને તેનો રસ્તો લઈએ તે હોય દિલ્હીનો, છતાં માનીએ કે તે મુંઝઈનો છે, એના જેવું.

૮. અલગ્યભૂમિકાત્વ — માનો કે સાવ ક્ષાંતિ નથી, સમજ જોઈએ તે છે; કાંઈક કરીએ પણ ખરા. પરંતુ તેમાં આગળ વધી અમુક ભૂમિકા મેળવવાનો સંતોષ ન મળે. આ પણ મોટું વિઘ્ન ગણાય. આથી શ્રદ્ધા ન જામે, અને તેથી પ્રગતિ શકાય.

આમ બનવામાં કારણ ક્ષાંતિદર્શન હોય, અથવા બીજા કારણ પણ હોય.

૯. અનવરિયતાત્વ — કાંઈક ભૂમિકાએ પહોંચીએ, પણ ત્યાં ટકાય નહિ એવી અનવરતા થાય, તો તેપ વિઘ્ન જ ગણાય.

જે વિચારીએ તે જાણી શકે, ઉપરના નવે અંતરાય સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ નડે છે. યોગમાં તે વિશેષ સૂક્ષ્મ રીતે અને બરોબર નડે છે. તેથી તેમને ‘યોગમત’, યોગના શત્રુ કે અંતરાય કહેવામાં આવે છે, તેમની સાદી સમજ એ છે કે, શરીર અને મનને યોગ તત્ત્વરતાવાણું કરવું જોઈએ. તે ઉપરાંત જે ને કરવાનું છે તેની સાચી સમજ હોવી જોઈએ; તે ન હોય તોય કામમાં ટિચવું પડે. આ પછી પણ નહાર સંભવે છે તે એ કે, છતાં આપણે ફાવી ન શકીએ (અંતરાય ૮, ૯). આનું કારણ ચિત્ત કે સ્વભાવનાં ઘમઘમ દૂર ન કરી શકાય એવાં વલણો હોય છે.

આ અંતરાયો કે ચિત્તના વિલેપોને તપાસી તેમના કાર્યરૂપે અવસ્થા તેના ચિહ્નરૂપે જે પ્રગટ થાય છે તેમને એમના ‘સહજ’ કહ્યા છે. તે લક્ષણો પરથી અંતરાયો ઓળખી શકાય છે. એટલે તેમનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે, તે પછીના ૩૩મા સૂત્રમાં. તે હવે પછી જોઈશું.

* અવિરતિ: ચિત્તસ્ય વિપવસન્નવેગાત્મા ગર્ભ: ।

એશિયા હવે જાગે છે

[એ વર્ષ પર ઇંડોનેશિયાની બહાદુર પ્રજા તેના પર સૈકાથી ચડી બેઠેલી ડચ રાજસત્તા સામે લડતી હતી. તેની મદદમાં ત્યાં અંગ્રેજોની ફોજ પણ હતી, જે ત્યાં યુદ્ધકાળ દરમિયાન કામ કરતી હતી. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી તેણે ત્યાંથી નીકળી જવું જોઈતું હતું. પરંતુ ફ્રાન્સા બંધાનાં બંતાવી, પોતાની ફોજને બ્રિટિશ લોકો પાછી ખેંચી લેતા નહોતા. તે વખતે આપણે તેની સામે ખૂબ વિરોધ કરેલો અને ઇંડોનેશિયાની બહાદુર પ્રજાને નૈતિક સાથ અને ટેકા આપેલો.]

તે વખતે જર્મની અને જાપાન પર છત મેળવનારાં રાજ્યોની આગળની નીતિ, આજે કાર્થિક સાફ દેખાય છે તેવી સાફ યર્ષ નહોતી. તરતોતરત તેમ બનવું સંભવિત પણ નહોતું. એટલે યુરોપનાં સામાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો, પોતાની જૂની નીતિ અને સમજબુદ્ધિ અમાણે, એશિયાના પોતાના મુશ્કોને પાછા પકડી લેવા મથતાં હતાં. ઇંડોનેશિયામાં, હિંદમાં, બર્મામાં, સિયોનમાં બધે આ જ જાતનો તેમનો યાજ્ઞો તે વખતે દેખાતો હતો.

પરંતુ યુદ્ધ દરમિયાન જે બળો જાણ્યાં હતાં અને યુદ્ધે જે નવી સ્થિતિ નિર્માણ કરી હતી, તે એમ કરવા ઈર્ષ શકે એમ નહોતું. યુરોપનાં રાષ્ટ્રો પોતાનો જૂનો ઇતિહાસ અને જૂની સામાજ્યનીતિ ચલાવી શકે એવી દશા રહી નહોતી. બીજા મહાયુદ્ધે ઊંચું કરેલું મહાપરિવર્તન એની સામે હતું. એટલે, હિંદ, બર્મા, સિયોનને અંગ્રેજોએ છોડ્યાં. ઇંડોનેશિયાનો સવાલ હજી પત્યો ન ગણાય. છતાં ત્યાં પણ ડચ લોકો ધારેલીં બાજુ તો પાર પાડી શકે એમ નથી.

એશિયા યુરોપ વચ્ચેના સંબંધોને ઇતિહાસ યુદ્ધ બાદ એવો અપાટમાં ફરવા લાગ્યો છે કે, જે વર્ષ પરની સ્થિતિમાં એક બે મોટા ફેરફાર થઈ ગયા છે. નીચેનો લેખ યુદ્ધ પત્યા બાદ ઇંડોનેશિયામાં યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે લખેલો છે. એટલે કે ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ પહેલાંનો છે. ત્યારે આપણી સ્વતંત્રતાની વાત પણ શરૂ નહોતી થઈ. એ પછી આપણે સ્વતંત્ર થયા અને એશિયાઈ પરિષદ જેવી મહાન અર્થગંભીર મહા-સભા ભરી. આ કાળ પણ વીત્યો છે અને આજે નવો અને ભારે પોમોશો તબક્કો જાગ્યો છે. આ તબક્કાનો વિચાર હવે પછી કરીશું. તેની બુમિકા

તરીકે આ લેખ બેએક વર્ષ પછી પણ વાચકને રસપ્રદ થશે માનીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

૫-૫-૧૯૪૮

મગ]

આજે યુદ્ધ બાદ જગતમાં અને આપણે ત્યાં એવા એવા મુદ્દાઓ અને ટુકડાઓ ઊઠ્યા અને જાણી નોંધ નેપ ઊઠાનાવા લાગ્યા છે કે, સામાન્ય બુદ્ધિ તેમાં મુઝાઈ પડી અવળા દોરાઈ જવા પૂરા લાયક રહે છે. તેથી આ આખી બાજુના ચોક્કસ મૂળ મુદ્દા નોંધ લેવા જોઈએ. અને હંમેશા મૂળ મુદ્દા જુજાજા અને સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને પણ સમજાવી શકાય એવા સીધા હોય છે. તેને સમજવાની ચાવી ઇતિહાસમાં રહેલી હોય છે. આજની ચાલુ સ્થિતિ વિષે ઇતિહાસ શું કહે છે ?

વર્તમાન જગતનો ચાલુ યુગ ૧૯મા સૈકામાં શરૂ થયો. તેનું સાધન નૌકા અને વહાણવડું તથા યુરોપ બહારના ખંડોના અત્યંતનો માલ એ બે હતાં. તેને અત્યંત યુરોપનાં ધર્મ, સંસ્કાર તથા ઇવન બન્યાં.

સ્પેન અને પોર્ટુગલે આની શરૂઆત કરી. સ્પેને કોલંબસની અમેરિકાની શોધનો લાભ લીધો; પોર્ટુગલે વાસ્કો-ડી-ગામાની હિંદની શોધનો લાભ લીધો. આને ગોઠતો ધર્મ શોધી આપવા માટે પોપે આ બે દેશોને ફરમાન કયું કે, તમારામાંથી સ્પેને પશ્ચિમ ખંડમાં રહેતું ને ત્યાં ધર્મનો અડો રોપવો; ને પોર્ટુગલે પૂર્વમાં એ કામ કરવું.

આ ગોઠવણમાં ધર્મ અને અર્થ બેઉ દૃષ્ટિએની સમજૂત હતી. તે ગોઠવણ કરીને પોપે માન્યું મનાવ્યું કે, યુરોપી પ્રજા દુનિયાના બીજા ખંડોમાં જાય એ નવી પેદા થયેલી વસ્તુ ખ્રિસ્તી ધર્મના જનને અર્થ છે; એનાથી ખ્રિસ્તી ધર્મ પતાકા પણ સારા જગત પર ઊડતી થશે. અર્થલોભી બે દેશોએ માન્યું કે, ધર્મ સાથે આપણે અર્થ પણ સરે છે. ધર્મરતુ આટલું કામ કરીએ તો તેનો જલ્દી તે તેનાં બાળકોને એ આપે જ ને ?

આ કાળે યુરોપના દેશોમાં સ્પેન - પોર્ટુગલ એ બે સૌથી ચડિયાતા હતા; તેઓ જો આ નવા અર્થ-લાભને લાઈને માંહોમાંહી લડી મરે તો સારું નહિ. તેમાં ધર્મલાભ પણ ન થાય. તેથી પોપે એકને પૂર્વ અને બીજાને પશ્ચિમ, એમ દુનિયાની બે દિશાઓ વહેંચી આપી. જનને તેનાથી સંતોષ થયો. સ્પેનને

અમેરિકાની સેનામાંથીની ખાલોથી સંતોષ હતો; પોટુગલને પૂર્વના મરીમસાલા ઇન્ડા મોટા વેપારથી ટંકશાળ મળી ગઈ તેની સંતોષ હતો.

આમ બે વચ્ચેની હરીફાઈ અને લડાઈ પત્તીને ત્યારના પોપે મનમાં માન્યું હશે કે, મેં ધર્મની એક ભારે સેવા કરી ને ધર્મનો જ ન્ય મેળવ્યો. પરંતુ, માનવજાતનો સનાતન ઇતિહાસ જોતાં લાગે છે કે, દરેક માનવકાર્મમાં ઈશ્વર કે ધર્મની સાથેસાથ જ અને તેના ઓળાણે જ સેતાન કે પાપ પણ રહે જ છે. અને ખરી ખૂબી એ છે કે, બે સરખાં જ ચૂક કે ઝૂમ હોય છે. માણસે જન્મત બાવે તેમાંથી ઈશ્વરને પસંદ કરવો જોઈએ, નહિ તો ઓળાણથી સંસાર તો તેને ધસડશે જ. એટલું જ નહિ, તે ધસવાનું કામ પ્રભુની ને પુણ્યની બાબતમાં જ સેતાન કરે છે. (અંગ્રેજ કહેવત છે કે, પતનનો માર્ગ શુભ આશયોના આરસથી જ જડેલો હોય છે.)

ખરોખર આમ જ યુરોપમાં થયું: ૧૬મા સદીમાં યુરોપમાં જે નવયુગ સ્થપાયો તેને પુનરુત્થાન, સુધારો, પુનર્નિર્મિત ઇન્ડા નામો અપાય છે. એનાં ઉદ્ભવનાં કારણોમાં જરૂર શુભાશયો હતા — જેવા કે, માનવ આત્માની પોષણાહી ધર્મમાંથી અને અજ્ઞાન કે અધિકારમાંથી મુક્તિ; પોતાનું ભવિષ્ય અને ઉન્નતિ પેટે જાતે સંભાળવા, વગેરે. (પણ એ ઉન્નતિ એટલે શું, એ નહીં નહોતું; અંતરમાં રહેલા સેતાને એ ચૂપચાપ નહીં કરી આપ્યું.) પરંતુ તેને માટેનાં સાધનો યુરોપની પૂર્વ અને પશ્ચિમ ખંડો ઉપરની ચડાઈ હતી. જે પોપે ખરા ધર્મની સેવા કરવી હોત, જો તેને ખરા ધર્મ સમજાત, તો તે આ ચડાઈમાં રહેલાં પાપોને નિવારવાના નિયમો આપત. પરંતુ તેને તો બાઈબલ-પૂર્વ આગળ વધે એની મુખ્ય પરવા હતી. અને તેના યુરોપના ગોરા અનુયાયી-ઓને (દાર્જી 'બાટલી' અને 'બેયોનેટ' વિદ્યાઓ મિલ હતી; આમ પોપના આથી રાંદપૂર્વક યુરોપની 'આદ્યજન, બાટલી ને બેયોનેટ'ની ચડાઈ શરૂ થઈ. સ્પેન પોટુગલમાં એનાથી જે અટકાવ ધન હતકાવા લાગ્યું તે જોઈ યુરોપમાં ઈબ્નિતો ઉદય થયો. અને સમી બાળુ સ્પેનમાં સત્તાના મદ-મત્સરથી પણ શક્તિ યઈ. અહીં આગળ પોપ નિષ્ક્રિય બની ગયો. સ્પેને યુરોપના દેશો પર જે ત્રામાપિભિયુ વર્તન ચલાવ્યું તેમાં પોપે પોતાના કેયલિક સંપ્રદાયનો વિજય બાળ્યો. યુરોપના પશ્ચિમ

દેશોએ નવયુગનો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ અંગીકાર્યો હતો; તેમાં તેમણે પોતાની મુક્તિનું બળ જોયું. આખી પરિસ્થિતિમાં પ્રભુ અને સેતાન એવા તો એકત્રિત વણાઈ ગયા હતા કે, આ પક્ષોમાં કમો કમી તરફ છે એ એક સખ્દમાં ને સચોટ કહી દેવું અધરું છે. પણ છેવટે તો પ્રભુનો જ કાયદો ચાલે છે, અને સેતાન છતાં તે પોતાનો માર્ગ લે જ છે. પશ્ચિમ યુરોપની ઈબ્નિત સ્પેનના મદમત્સરનું ઓસડ શોધ્યું. તે પ્રદેશના હોલેન્ડ, ફ્રાન્સ, અને ઇંગ્લંડ દેશો પણ યુરોપ બહારના ખરેખરી લૂટમાં ભાગ પકાવવા કૂદી પડ્યા. પરિણામે, યુરોપના ખ્રિસ્તી દેશોમાં એક રીતે જોતાં કાયમી આંતર યુદ્ધ શરૂ થયું. અને તે જ યુદ્ધ સૈકાં પછી પણ આજ સુધી ચાલુ છે. હોલેન્ડ ઇંગ્લંડે મળીને સ્પેનને સીધું કપું, અને પોટુગલને પૂર્વમાં હંકાવ્યું. એક સૈકા બાદ યુરોપમાં હોલેન્ડ અને ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સની બેલગાવા થઈ ગઈ. પછી એ જ ન્યાયે, આ ત્રણ વચ્ચે ઈર્વાં ભળી. તેમાં હોલેન્ડને અને ફ્રાન્સને ઇંગ્લંડે સેરવી કાઢ્યાં ને પોતે પ્રમુખ થઈ ગયું. અમેરિકામાં તેણે કેનેડા લીધું, આપણી તરફ તેણે હિંદ પકાવી લીધું. એમ, પોપે એક વાર કાયમી માનીને કરેલી વહેંચણી ૧૬મા સૈકાં સુધીમાં બંધી થઈ ગઈ. સ્પેન પોટુગલને બલેલે ઇંગ્લંડ આગેવાન બની ગયું. અને એક વાર તો અંગ્રેજોએ માન્યું કે, હવે જગતમાં શાંતિ જ શાંતિ વર્તશે — 'પ્રિન્સ સિદ્ધાનિકા' એમને ખરેખર એક ખ્રિસ્તી ધર્મમંત્ર લાગ્યો. પણ નવા ઈબ્નિતોર જગ્યા જ કરે, એ ઉલાકું હતું.

પણત દેશની પ્રત્યયોના મુસલ્માન પર માતગર રહેવાના જીવનમંત્ર પર યુરોપનો અનોખો ઇતિહાસ શરૂ થયો હતો. અર્થશાસ્ત્રીઓએ ટૂંકમાં કહ્યું કે, જીવનનું ધોરણ બીજું નવ્ય એ ચોખ્ખો ચાલીતો કાઢે છે. આ ચાલીમાં બે મોટા દેશો પછાત રહ્યા હતા — જર્મની અને રશિયા. અને પૂર્વમાં એક દેશ અમેરિકાની સરસાઈમાં જગ્યા તો જાપાન. ૨૦મા સદીના પ્રારંભમાં જગતના આ અર્વાચીન સ્પર્ધાયુદ્ધમાં આ ત્રણ દેશો હવે જીત્યાં. તેમાં જર્મની જાપાન તો ઉલાકા જ બાગીદાર હતા; તેમણે કાઈ નવા વાદનો કે નવા જીવનતત્વનો ઢોંગો દેખાવ નહોતો કર્યો; રશિયાએ તેલું કાંઈક કરેલું તે હવે કાળજળે ખંખેરાઈ ગયું છે. ચાલુ લડાઈમાં તેમાંના બે દેશો હાલ તો પરાસ્ત થયા

છે; રશિયા ઊંચું છે, અને તે તથા આજનાં બે ખાઈ-બહેલાં રાષ્ટ્રો (ઇંગ્લંડ-અમેરિકા) અરસપરસ ધસાઈ વર્તન રાખે છે.

આ આખી ઇતિહાસ-ઘટનાને 'સામ્રાજ્યવાદ' કહેવામાં આવે છે. પરંતુ હવે તે નામને બદલે 'કોમનવેલ્થ' શબ્દ પસંદ કરાવા લાગ્યો છે. પેશો શબ્દ અંગ્રેજોને શરમાવે છે; તે ખરાબ વસ્તુ ગણાય છે. તેથી યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ જે પરરાજ્યો મેળવ્યાં છે, તેમને એ નામ ન આપતાં, હવે 'કોમનવેલ્થ' — મઝિયટ્ટુ રાજ્ય — એવું નવું નામ આપાઈ ચલ્યું છે. પરંતુ નવે નામે કામ તો જુનું જ લેવાની દાનત છે. એ કામ એટલે-વેપારઉલ્લેખ દ્વારા પર મુકામાંથી ધન ધસડી આણવું.

અંગ્રેજોને જવામાંથી શું કામ નથી જવું? જાનામાં એમને શું એટલું બધું લાગેજાગે છે કે ડચ લોકોના વતી લાં લડે છે? (જોકે લડવાને માટે વાપરે છે તો પારકું દિંદી લોકો; અને પેશા કાના એ તો વળી અધરો ભેદ છે.) જાના ડચ લોકોને જોઈએ તો ભે; અંગ્રેજો શું કામ એમને મદદ કરે? અને જો ખરેખર ડચની લાગણી હોય તો પોતાના અટ્ટળક સામ્રાજ્યમાંથી થોડુંક આપે તો શા ખાડો પડવાનો હતો? પણ, જાનામાં, દિંદીમાં, દિંદી ચીનમાં, આરબ જગતમાં, બધે આને ત્રણ ત્રણ સૈકાથી ચાલતી પ્રજાલીની સામે જે બંડ ઊડ્યું છે, તેને જો કયાં મચક આપવી પડી, તો આખું પોખું ખરી પડવાની ખીક છે. એટલે ગોરા સામ્રાજ્યવાદની લડાઈ આજે તો જાગી છે. ૧૭મા સૈકાથી જે ગોરી વેપારચાલી ઐશિયામાં પેસી ગઈ છે તેનું નેતૃત્વ અંગ્રેજોએ લીધું છે. ડચ શું કે ફ્રેન્ચ શું, એ સવાલ તો ગોરાઓના ધરમાં કાંઈ કનિયો હોય તો જીતે થાય છે; સામ્રાજ્યવાદ તો તેમણે પોતાના વડાણ અને વિરાનથી જમાવેલા પશુપંજરો છત્તરી છે; તે સૌનું મઝિયટ્ટુ દિત છે. સામેથી ઐશિયાની પ્રજાઓએ પણ સમજી લીધું છે કે, આપણું કામ પણ એક છે; અને તે આ ત્રણ સૈકાથી જામેલા-સામ્રાજ્યવાદી આક્રમણને તોડવું. આ ભાવને જ પેલું લોકપ્રિય થતું જતું સત્ત 'ઈશિયા હોઠાં' બતાવે છે; તેથી તે લોકોને તરત ગમી ગયું છે. આ બીજું વિશ્વયુદ્ધ ચડ કરનારા પશ્ચિમના મુસલમાનોએ જેવાં જોઈ બહુવેલાં કે, તે તો પ્રજાઓના સ્વતંત્ર

વિકાસને માટે છે; એ તો 'લોકયુદ્ધ' છે. તેમણે ઉપાડેલા યુદ્ધનો અંત આવ્યો; પરંતુ તેમણે કરેલા યુદ્ધનો પ્રારંભ તો હવે થતો લાગે છે. ખરેખર, મુલેકે સ્થાપવાને માટે જતાં જગતના બધા ભોંટા જાગત થયા છે, અને પોતાના હિતને માટે લડવા લાગ્યા છે. રશિયા તેનું દિત બુલે છે; સરખામણીમાં નાણું થયેલું, ઇંગ્લંડ અમેરિકાની ઓય લઈ એક અંગ્રેજીભાષી સમુદાય બનીને પોતાનું દિત ગોઠવે છે. આ તો 'મહાન ત્રિપુટી' કહેવાતા ત્રણ દેશ થયા. પરંતુ નાના નાના બધાં રાષ્ટ્રો આજે 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ' ('યુનાઇટેડ નેશન્સ')માં દાખલ થઈ પોતપોતાનાં દિનની રક્ષા સંભાળે છે. આ યુદ્ધને અંતે જગતના રાજદ્વારી બેવહારમાં કયાં કોઈ નવો સિદ્ધાંત અવતરતો હોય એવું દેખાઈ નથી. અને એનું કારણ એ છે કે, ૧૬મા સૈકાથી જગતમાં જે સામ્રાજ્યવાદ જન્મ્યો છે, તેને જોરે જે એકલ-સ્વારશિયા જીવન-ધેતણ-ઝેતુ-કરોવાદ જન્મ્યો છે, તેને તો છેડાવો નથી, અને છતાં તે તો ખોટો છે એમ માનવું-મનાવવું છે. પરંતુ દસનું અને લોક કાકેલા સાથે બની નથી શકતાં. તેમ જ દંભ અને અસત્ય માનવકલ્યાણના સત્ય આગળ ટકી નથી શકતાં. આજે જગતમાં જાગેલો ખજાણાદ આનો જ સુચક છે. અને એનો પાયો ગોરાઓની સામ્રાજ્યનીતિ અને તેના ઉલ્લેખધે, શસ્ત્રસે, અને આર્થિક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ છે. આ સાદી વાતને બજેલાઓ ભલે મેંચાંના ચોકમાં ગૂંજાવે; પણ ઐશિયાની જનતા એને પામી ગઈ છે, અને એ જ આજે યુરોપને ખૂંચે છે. આ સૈકાની શરૂઆતમાં જાપાને રશિયા પરના પોતાના વિજયથી ઐશિયાની પ્રજાઓમાં આત્મનિશ્ચય પ્રેર્યો હતો. રશિયાએ આજે, એ ૪૦ વર્ષ પરના પરાજયનું વેર ચાદ કરીને અત્યારનો વિજયરસ માણ્યો છે. પરંતુ જાપાનના એ પતનથી ઐશિયામાં નિરાંત થશે એમ જો યુરોપીય જગતે માન્યું હોય તો ખોટું પડ્યું છે. પડેલા જાપાનમાંથી પણ ઐશિયા આગળ વધી શકે છે; અને એ આજે કદમનો ઇતિહાસ જ્ઞાને ઘડાઈ રહ્યો છે. એમાં વિજય થશે એ સમય ખારો — ખાઈ શકે છે; પરંતુ તે નહીં છે, એ વિના બીજું માની ન શકાય.

અમનભાઈ રસાઈ

હિંદુસ્તાનીના પ્રચારક ગાંધીજી

[ગયા અંકથી ચાલુ. ગયા અંકમાં આપણે એટલું એટલું કે ગાંધીજીએ ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૧ સુધીમાં કું કયું હજુ ત્યાર બાદ તેમણે નહું પગલું બધું ' તે હિંદી સાહિત્ય સંમેલનને ત્યાગ અને હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા નામે નવી સંસ્થાની સ્થાપના, અને તે દ્વારા બંને સિધ્ધિ મારફત હિંદુસ્તાનીનું પ્રચારકામ. આ કામનો હેવાલ આ લેખમાં આવે છે. મ.]

૮

હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા, વધી, એ પોતાના અંધારણમાં સમાનો હેતુ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:

રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર કરવો, જે આખા હિંદુસ્તાનની સામાજિક, રાજનૈતિક, ડારેબારી અને એવી બીજી જરૂરિયાતોને માટે દેશભરમાં કામ આવી શકે અને અલગ અલગ ભાષાઓ; બોલનાર પ્રાંતોમાં મેળ-મિલાપ અને વાતચીતની ભાષા બની શકે.

નોટ—હિંદુસ્તાની તે ભાષા છે જે હજાર હિંદુસ્તાનનાં રહેશે અને આગેમાં હિંદુ, મુસલમાન વગેરે બધા બોલે છે, સમજે છે, અને પરસ્પરના વહેવારમાં વાપરે છે અને જે નામની અને ફારસી અને સિન્ધિમાં લખાય છે અને વંચાય છે અને જેનાં સાહિત્યિક રૂપ આજે હિંદી અને ઉર્દૂના નામથી જાણખાય છે.

અલ્પાર સુધી રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરતી વેળાએ રાષ્ટ્રભાષાની નામની અને ઉર્દૂ બંને સિધ્ધિઓને સ્વીકાર કરતો હતો તથા રાષ્ટ્રભાષા શીખનારાઓએ પાને સિધ્ધિ બધીની બંને બંને એવી ઇચ્છા બહાર કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ તેને માટે ભેદનો તોડો આપક હતો; તેમ ન તેને બંધાયેલ અમલી રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. હવે હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની સ્થાપનાના સાથે આ ખોટને પૂરી કરવાનું વિચારમાં આવ્યું.

સભાએ કામ શરૂ કર્યું ને કયું કે ૧૯૪૨નું ખામરટ આંદોલન શરૂ થયું અને મહાત્માજી તથા સભાના બીજા મોટા કાર્યકરોને જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં. સભાના એક સભાસદ શ્રી. અમૃતલાલ નાણુવડી બહાર હતા. એક સાલ પછી ન્યારે નેતાઓના છુટકારાની કાઈ આશા દેખાઈ નહિ ત્યારે તેમણે પહેલ-વહેણે ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાનીનો બંને સિધ્ધિઓમાં પ્રચાર શરૂ કર્યો. આ પ્રમાણે સભાના કામનો આરંભ એક પ્રાંતથી શરૂ થયો. ન્યારે સન ૧૯૪૪માં ગાંધીજી જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે તેમણે તે કામ પસંદ કર્યું અને નવેંબરમાં સભાની બેઠક સેવાગ્રામમાં થઈ તેમાં પણ ડરાવનામાં આવ્યું કે, ગુજરાતની માફક બીજા પ્રાંતોમાં હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર શરૂ કરવામાં

આવે. એ પણ ડરાવનામાં આવ્યું કે, છેવટની પરીક્ષા વધારી લેવામાં આવે અને નીચેની પરીક્ષાઓ બધાં પ્રાંતીય સંગઠન રચાયું હોય ત્યાં તે સંગઠન જ લે. આ રીતે આજે ગુજરાત અને મુંબઈમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર ચાલી રહી છે. દક્ષિણ ભારતને બાદ રાખી બાકીના સિન્ધ, મહારાષ્ટ્ર, વિહાર—નાગપુર, બંગાળ, આસામ, ઓરિસ્સા અને અન્ય પ્રાંતોમાં વધારાના મુખ્ય કાર્યાલયથી હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર થઈ રહી છે. સભાના સભાસદ ગાંધીજી અને ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ ઉપરાંત પંડિત જ્ઞાનદરલાલ નેહરુ, કાકા કલેલકર, મોલાના અમુલ કલામ આગ્રાદ, ડૉ. સૈયદ મંદુમદ, ડૉ. તારાચંદ, પંડિત મુન્દરલાલ, શ્રીમન્નારાયણ અમલાલ, મોટીર સત્યનારાયણ, પેરીનખેન કેપ્ટન, મગનલાઈ દેસાઈ અને બીજા નામાંકિત દેશસેવકો છે.

હવે 'દક્ષિણ ભારત હિંદી પ્રચાર સભા' એ પણ પોતાનું નામ બદલીને 'દક્ષિણ ભારત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા' રાખ્યું છે અને શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યની દેખરેખમાં સભા હિંદુસ્તાનીનો બંને સિધ્ધિઓમાં પ્રચાર કરી રહી છે.

૯

જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી ગાંધીજીએ શ્રી. ટંકનજીની સાથે લખાપટ્ટી અને વાતચીત દ્વારા બહુ કોશિશ કરી કે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન અને હિંં પ્રેમ સભાના કામ અને કાર્યકર્તાઓમાં મેળ હોય. પરંતુ તેમને સફળતા ન મેળી અને છેવટે ૧૫ મી જુલાઈ ૧૯૪૧ને દિવસે સંમેલનમાંથી રાજીનામું આપતાં તેમણે શ્રી. ટંકનજીને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:

"હું તો એટલું જ કહીશ કે, બધાં સુધી બન્યું ત્યાં સુધી હું તમારા પ્રેમને આધીન રહી છું. હવે સમજ આવ્યો છે કે તે જ પ્રેમ અને તમારો વિશેષ કરાવશે. હું તમારી વાત સમજી શક્યો નથી આ પત્ર તમે સંમેલનની સ્થાપી સમિતિ પાસે મૂકજો. મારો ખ્યાલ છે કે સંમેલને હિંદીની મારી વ્યાખ્યા સ્વીકારી નથી. હવે તો મારા વિચાર આ દિશામાં આવળ વધ્યા છે. રાષ્ટ્રભાષાની મારી વ્યાખ્યામાં હિંદી અને ઉર્દૂ સિધ્ધિ તથા બંને શૈલીઓનું જ્ઞાન આવે છે. એમ થવાથી

જ બનેનો સમન્વય થવાનો હશે તો થઈ જશે. અને ભય છે કે મારી આ વાત સંમેલનને ખૂંચશે. તેથી મારું રાજીનામું કબ્જ કરવામાં આવે હિંદુસ્તાની પ્રચારનું કલ્પ કામ કરતાં કરતાં હું હિંદીની સેવા કરીશ અને ઉર્દૂની પણ.”

૧૦

ભારતના પાકિસ્તાન અને હિંદી સંઘ એમ બે દુકડા થઈ ગયા પછી કેટલાક લોકોના દિલમાં આ વિચાર આવ્યો કે, હવે શા માટે હિંદુસ્તાની અને બંને લિપિઓનો આગ્રહ હોવો નોંધ્યો? આ વિષયમાં ગાંધીજીના કેવા ખ્યાલો છે અને સભાની શી નીતિ રહેશે, તે તેઓ જાણવા માગતા હતા.

તા. ૬ ફી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ ને રોજ દિલ્લીમાં સભાની કાર્યસમિતિએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કર્યો, જેનો ખરડો ગાંધીજીએ કલકત્તાથી મોકલ્યો હતો :

“હિંદુસ્તાનના બે દુકડા થઈ ગયા છે. એકનું નામ પાકિસ્તાન છે, બીજાનું ઉડિયન યુનિયન. શું આપણા દિલના પલ્લ દુકડા થઈ ગયા છે? કોઈ કહે છે ‘હા’, કોઈ કહે છે ‘ના.’ તેથી એ પલ્લ સવાલ પેદા થયો છે — સરકાર બે બની છે, તો શું રાજભાષા પણ બે બનશે? એવો ભય તો રહે છે. આંદોલન થઈ રહ્યું છે કે યુનિયનની નાગરી લિપિમાં હિંદી અને પાકિસ્તાનની ઉર્દૂ લિપિમાં ઉર્દૂ રાજભાષા હોય.

“તે આ વાત બંને દુકડાઓમાં કબ્જ થઈ ગઈ તો સાફ પુરાવો મળશે કે બંનેનાં દિલ પણ છુટાં છે આથી વધારે દુઃખની વાત કઈ હોઈ શકે? આ દુઃખને રોડવાની હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની ખાસ ફરજ થઈ પડે છે. અને એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે, હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાના સભાસદ અને હિંદુસ્તાની ભાષાના પ્રચારક હિંદુસ્તાનીને, ને નાગરી અને ફારસી બંને લિપાવટમાં લખાવવું-વાંચવું છે, તેને ફેલાવવામાં બનતી પરી મહેનત કરશે.

“સભાની પ્રચાર અને પરીક્ષાની નીતિમાં કોઈ ફરક કરવાની જરૂર નથી.”

૧૧

આના એક મહિના પહેલાં ગાંધીજીએ ‘હરિજન-બંધુ’માં ‘ગરવી ગુજરાત પણ?’ એ મથાળાનો લેખ લખ્યો હતો, જેમાં એ બતાવ્યું છે કે, પોતે ગુજરાતના લોકો પાસેથી હિંદુસ્તાની વિષે કેવી અપેક્ષા રાખે છે. તે લેખનો કેટલોક ભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે :

“ગામડાંના કોરડો હિંદુમુસલમાનોને એપડીઓ સાથે લેવા દેવા બોલી છે. તેમની બોલી હિંદુસ્તાની છે. આ બોલી મુસલમાન ઉર્દૂ લિપિમાં લખશે, હિંદુ

કેટલાક નાગરીમાં અને કેટલાક ઉર્દૂમાં, તેથી મારો તમારો ધર્મ બંને લિપિમાં લખવાનો થાય છે. આ ધર્મને ગુજરાતનાં બાઈબલોનેએ હોરો પાઠવ્યો છે. તેઓએ તેમ કરવામાં આનંદ માનીયો છે, કડવો ધૂંટડો નથી પીધો. હવે શું ઉર્દૂ લિપિ કડવી થઈ ગઈ? મારે સાડુ તો આ ઝેરી વાતાવરણમાં વધારે મીઠી થઈ.

“... અર્થ નિઃઃ ધરી વેતિ ગગના લ્હુવેત્તમામ એ સનાતન શ્લોકને આધારે મારે તમારે મન આ હિંદુસ્તાન અને પેલું પાકિસ્તાન એવો ભેદ નથી. આને એવું કહે તમે ને હું બે જ માનીએ, આપણે સાચા હઈશું, સાચા રહીશું તો કાલે બધા માનશે.

“આવી વિશાળ કલિ કોંગ્રેસની હંમેશાં રહી છે. આને એ દિલ્હી વધારે જરૂર છે. બંદૂકબળથી હિંદુના બે દુકડા થયા છે. બંદૂકબળથી એ સંધાય નહિ; બેયનાં મન એક થશે ત્યારે — ને ત્યારે જ સંધાય.

“અભારની તૈયારી એથી બહાર છે. તેમાં કોંગ્રેસીએ અઘરા રહેવું શકે છે. રાજભાષા બે નહિ એક જ હોય. તે સંસ્કૃતભાષા હિંદી ન હોય, ફારસીભાષા ઉર્દૂ ન હોય; તે તો બંનેનો સુંદર સહેલો સંગમ હોય ને તે વિકલ્પે બેય લિપિ — નાગરી ઉર્દૂમાં લખાય. ગરવી ગુજરાત, હું આ વાવણીડું ચાલે છે તેમાં નમીશ નહિ. જે દાંતે ધાન ચાચ્યાં છે તે કોલસા ચાવશે? મારું ચાલે તો નહિ જ. ‘પ્રેમપંથ’ પાવકની નવાજા, ભાળી પાછા ભાગે જોને’ એ પ્રીતમે આપણું બધાને સાડુ ગણું છે. આપણે તેને અનુસરીએ. ઉર્દૂ લિપિથી બાંધીને કાથર ન થઈએ. પાછી પાની નથી કરવી.”

૧૨

હમણાં તા. ૧૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૭, ને રોજ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા, વર્ધા, ની કાર્યવાહક સમિતિની દિલ્હીની બેઠકના સમય પહેલાં ગાંધીજી સાથે ચર્ચા થઈ રહી હતી. એક મહાશયે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની ગણતરી કરતાં કહ્યું કે, “અમુક કરોડની મુસલમાનોની સંખ્યામાંથી પાકિસ્તાનના આટલા મુસલમાનોને આદ કરો.” ગાંધીજીએ ગંભીર અવાજે કહ્યું, “આદ શા માટે કરે? મારે માટે તો કાશ્મીરથી કન્પાકુમારી સુધી બધો દેશ એક છે.”

કેટલાક લોકોને ઉમેદ છે અને કેટલાકને ડર છે, હિંદુસ્તાનીનો અર્થ ઉર્દૂ છે અને તેનો જ પ્રચાર ગાંધીજી રાજભાષા તરીકે કરી રહ્યા છે. આ ઉમેદ અને ડર બંને ખોટાં છે તે નીચે આપેલા તેમના વિચારોથી સિદ્ધ થશે :

“હિંદુસ્તાની એટલે ઉર્દૂ નહિ, પરંતુ હિંદી-ઉર્દૂનું સુંદર મિશ્રણ, અને નાગરી કે ઉર્દૂમાં લખેલું

તે રૂપ જે ઉત્તર હિંદના લોકો સમજી શકે. આ પૂરી રાષ્ટ્રભાષા છે, બાકીની અપૂરી. પૂરી રાષ્ટ્રભાષાના શીખનારે આજે તો બંને લિપિઓ શીખવી જોઈએ અને બંને રૂપ જાણવાં જોઈએ. રાષ્ટ્રપ્રેમ આ નિયમપૂર્વક માગે છે. જે આ જાણે તો કમારો, નહિ નવું તે જોશે.”

દેશમાં એક જ લિપિની જરૂર વિશે ગાંધીજીએ વરસો પહેલાં પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો હતો. ‘યંગ ઇન્ડિયા’ પુસ્તક ૯, પાન ૨૨૭ પર તેઓ લખે છે :

“હિંદુસ્તાનની બંધી બાધાઓ માટે એક જ લિપિ હોવી જોઈએ, અને તે દેવનાગરી જ થઈ શકે છે, મારી પાસે ખાતરી છે. . . . દેશની મહાન રાષ્ટ્રીય ભરતિ ફક્ત આ વિચારને લેઈક્રિય બનાવવા નહિ, પરંતુ તે દિશામાં કંઈક નક્કર કામ કરવાની તક આપે છે. . . . હિંદુમુસલમાન પામવપણું પૂરા સુધારાના માર્ગમાં બેસક આવે આવે છે. પરંતુ દેવનાગરી લિપિ આખા હિંદમાં સામાન્ય થઈ જાય તે પહેલાં સંસ્કૃત અને દ્રાવિડી કુટુંબની બધી ભાષાઓ માટે એક જ લિપિ હોવી જોઈએ, તેવા હિંદુ હિંદની અભિપ્રાય હોવા જોઈએ . . . હિંદી કે હિંદુસ્તાનીય રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પ્રચાર કરવાના આદેશન સાથે આ વાતને ગંધર્વની નહિ જોઈએ, તે કામ બહુ ધીરે ધીરે પણ રિયલતાથી થઈ રહ્યું છે.”

ગાંધીજીનો અભિપ્રાય છે કે, જ્યાં સુધી હિંદુ-મુસલમાનનો દિલ એક ન થઈ જાય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રભાષા માટે દેવનાગરી અને ઉર્દૂ બંને લિપિઓ રહેવી જોઈએ અને શિખાઈ જવી જોઈએ. પરંતુ બીજી પ્રાંતીય ભાષાઓ શીખવામાં સરળતા થાય તેટલા માટે હિંદુસ્તાની તમામ શાળાઓમાં હિંદુઓને માટે તો બોજમાં બોહું દેવનાગરીનું શિક્ષણ આવશ્યક કરી દેવું જોઈએ અને પ્રાંતીય ભાષાઓનું સુલ્લ સાહિત્ય તાગરીમાં પ્રકાશિત કરાવું જોઈએ.

તેમના લેખોના વાંચનારાઓને ગાંધીજીએ એક સૂચના દર્શાવી છે. તેઓ કહે છે :

“મારા લેખોના કદમી વાંચનારાઓને અને તેમાં મન દેનાર બીજાઓને હું એ કહેવા માગું છું કે, બધી વખતે હું એકસરખો જણાઉં. તેની મને કોઈ પરવા નથી. મારી સભાની શોધમાં મેં પાંચમ વિચારોનો ત્યાગ કર્યો છે અને ધણુધ નવી વસ્તુઓ હું શોધી રહ્યું. હંમરમાં બધે હું ધરડા થયો હતો, પણ મને એવું નથી લાગતું કે મારો આંતરિક વિકાસ રોકાઈ ગયો છે કે આ હેલના પડયા પાંચ મારો વિકાસ રોકાઈ જશે.

મને એક જ વાતની પડી છે અને તે પ્રત્યેક ક્ષણે ‘સત્યનારાયણ’ની વાણી પ્રમાણે ચાલવાની મારી તત્વરતા. અને તેટલા માટે જ્યારે મારા બે લેખોમાં વિરોધ ! જેનું કોઈને જણાય ત્યારે, જો મારી બુદ્ધિમાં તેને શકા હોય તો, એક જ વિષયના બે લેખોમાંથી પછીના લેખને તે પ્રમાણભૂત માને.”

આ કસોટી પર કસતાં પણ માલમ પડ્યું છે કે, રાષ્ટ્રભાષાને વિશે સન ૧૯૦૯ થી હાઈને સન ૧૯૪૮ સુધીના ગાંધીજીના વિચાર એકસરખા છે, એમાં કોઈ વિરોધ નથી.

હિંદુસ્તાની કોણ કોણ શીખે ? ક્યારે શીખે ? સન ૧૯૩૨-૩૩માં ગાંધીજીએ ‘સત્યાગ્રહાગ્રમનો ઇતિહાસ’ લખ્યો. કહર કર્યો હતો. હાથે લખેલી તે પ્રતમાં ‘શિક્ષણ’ બાબતે પ્રશ્ન વિચાર લખ્યા છે. તેઓ તે પ્રશ્નમાં લખે છે કે “આઠ વર્ષનાં છોકરાને હિંદી-ઉર્દૂ (હિંદુસ્તાની)નું જ્ઞાન રાષ્ટ્રભાષા તરીકે અપવામાં આવે. તેની શરૂઆત અક્ષરજ્ઞાનની પહેલાં થાય.”

સન ૧૯૪૨માં જ્યારે ‘હિંદુસ્તાની’ પ્રચાર સભા’ રચાવાની વાત સેવાગ્રામમાં ચાલી રહી હતી, સભા સ્થપાઈ ન હતી, ત્યારે સુજ્ઞાતને માટે સુજ્ઞાતના સંચાલક શ્રી અમૃતલાલ નાથુભટ્ટની સહીથી, એક પત્રિકા (જે ગાંધીજીએ લખી આપી હતી) કાઢવામાં આવી હતી. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે

“મારા તો એ રાખવામાં આવે છે. કે થોડા જ વખતમાં શિક્ષિત બાઈબહેનોમાંથી એવા કોઈ નહિ મળે જે સારી હિંદી અને ઉર્દૂ ન જાણતો હોય.”

ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનીની જોરથી પ્રચાર કર્યો અને તેને માટે ધન મળ્યું એકઠું કંઈ. પરંતુ હિંદુસ્તાન આઝાદ થયું તેના કેટલાક મહિના મહેલાઈથી દેશબરમાં સાંપ્રદાયિક ઝેર અને હિંદુ-મુસલમાનના અઘડા એટલા બધા વધી ગયા કે ગાંધીજીએ દેશમાં શાન્તિ અને સંપ તથા અલગ અલગ કોંગ્રેમાં મેળ કાઢ્ય કરવા માટે ‘કરેબે યા મરેગે’નું મત લીધું. ગાંધીજીએ નીચે આપેલા થોડા શબ્દોમાં પોતાની લાવના પ્રગટ કરી છે, જે બધાએ પોતાના દિલમાં સંધરવી જોઈએ :

“મારે માટે તો આજે જ એ સમય છે, જ્યારે મારે મહેનતપૂર્વક બંને લિપિઓ શીખવી જોઈએ અને એવી ભાષા બોલવી જોઈએ જે હિંદી અને ઉર્દૂ બંનેના બરાબર મેળવાળી હોય.”

(ગ્રંથ હિંદુસ્તાની પરથી)

કાકા કાકેલકર

નાગરી સાથે ઉર્દૂ પણ નોંઈએ

પૂનાની મહારાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રભાષા સભાએ રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની વિષે એક લાંબો દરાવ કરીને બંધારણ-સભા પર મોકલ્યો છે, જે હરિવનંધુ માં છપાયો છે. તેમાં તે કહે છે કે, હિંદી સંઘની રાજભાષા હિંદુસ્તાની હોવી નોંઈએ અને તેની મુખ્ય લિપિ-દેવનાગરી રહે. આ દરાવ પર નોંધ લખતાં શ્રી. કિશોરલાલભાઈ લિપિ આગત પોતાનો જુદો અભિપ્રાય જણાવે છે, જે સારમાં એમ થઈ રહે છે કે, પ્રાંતલિપિ જોડે સુધારેલી રોમન કે અંગ્રેજી લિપિ પણ હોય. એટલે કે, વહેવારમાં અંગ્રેજી જ લગભગ એક રાષ્ટ્રલિપિ બને.

અંગ્રેજી લિપિની આ વાત વડી સરકારની એક સમિતિએ છંદી દેશમાં નકમો પથરો માર્યો છે. તેને વધારે આગળ ન વધવા દેવી જ સારી. અંગ્રેજી લિપિને રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે રચાન નથી, એ સાફ સમજીને ચાલવું એ જ સારું છે. એ લિપિ કેટલા જાણે છે? એને સુધારો એટલે ઉર્દૂ લિપિની નુકસાનીની એમાંય આવે જ. અને શબ્દની જોડણી તેનું કસેવર છે; તેને જોળખતાં શીખવું પડે છે. આપણી લિપિમાં જોડણી ઉપરાંત અંગ્રેજી લિપિમાં જોડણી લખવા વાંચવાનું તબુ મંડાવ્યું સાવ બિનજરૂરી અને વ્યર્થ લેખાવું નોંઈએ. આમ-જનતા માટે આ લિપિની જરૂર નથી.

પરંતુ મહારાષ્ટ્ર સભાના દરાવમાં એક વાત તરફ ધ્યાન જવું નોંઈએ, કેમ કે તે ખૂબ મહત્વની છે. તે સભા પોતે પણ એ કદાચ ઊંડે જઈને ન સમજી એમ દરાવ પરથી જતાવી શકાય એમ છે. સભા તેના દરાવમાં કહે છે,

“૮. સભા આપણી બંધારણ-સભાના સભ્યોને ચેતવવા માગે છે કે, સંઘસભાની ન્યૂનોએ આજની એકાદ પ્રાંતિક ભાષાને બેસાડી દેવાનું ધ્યાન નથી. એવા પ્રપલ બિલકુલ અનહેવાંડુ અને અસ્વાભાવિક હોઈને એમાં કહી સફળતા મળી નહિ રાકે. એનો અર્થ એ પણ થાય કે, પ્રાંતભાષાએ કે જેમને ખીલવવી છે તેમને એથી તો નારા જ થઈ રહેશે.”

આ ચેતવણી હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની સંસ્કૃતિયા હિંદીને રાજભાષા તરીકે ઠોકી મારવાના પ્રયત્નની સામે છે, એ ઉપાકું છે. એ ચેતવણી સાચી છે. એટલે એનો અર્થ એ થયો કે, હિંદુસ્તાનીના ધડતરમાં કેવળ પ્રાંતિક નહિ પણ જે બધા આંતર-પ્રાંતીય જગ્યા અને પ્રવાહો કામ કરતાં હોય, તે બધાને રચાન હોવું

નોંઈએ. રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની કોઈ એક પ્રાંતની ભાષા નથી, પણ હિંદના ઇતિહાસમાં અનેક પ્રાંતના લોકોએ અને સંસ્કાર-જગ્યાએ તેની રચનામાં ભાગ લીધો છે. તેથી જ તેને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે લઈ શકાય છે. પંજાબથી બિહાર સુધી અને દક્ષિણે લગભગ વિંધ્ય પર્વતની પાર સુધી આ લોકોએલી આવે છે. તેને નાગરી અને ઉર્દૂ બંને લિપિ દ્વારા ખીલવવામાં આવી છે. એટલે જ એક જ લિપિને લેા અને તેના જ વિકાસ અને પ્રચારનું વાહન બનેલી બીજી લિપિને તરછેડે, તો એનો અર્થ એ થયો કે, સભા પોતે જે તેના દરાવની ઉપર ટીકેલી ૮ મી કલમમાં કહે છે તેની સામે વાત કરે છે. એક જ પ્રાંતની ભાષાને રાજભાષા ન બનવા દેવી હોય તો એક સીધી નોંઈ શકાય એવી વાત છે કે, ઉર્દૂને જગકારો ન મળવો નોંઈએ, હિંદુસ્તાની ઉપરની આ મોટી જબરી અસર તરછેડા છતાં કહેવું કે, સંઘભાષા “વ્યાપક, સરળ અને હરેક પ્રકારની અસરને પોતામાં સમાવી લેવાની મુશ્કેલભાષા હોવી નોંઈએ,” એ પછી ક્યાં રહ્યું? ગાંધીજી બંને લિપિ અને બંને શૈલીના સંમિલન કરીને જ આગળ ચાલવાનું કહેતા. તે વગર સમી, સર્વ પ્રાંતને માન્ય થાય અને પોતાપણું જેમાં એમને લાગે એવી રાષ્ટ્રભાષા બનવાની નથી. આનું દર્શન એમાં રહેલું હોયથી જ તે આમ કહેતા. ટૂંકા સંકુચિત હિંદુ સંસ્કૃતિના ખ્યાલોથી કે વધારેપડતા પહેળા આંતરરાષ્ટ્રીયતાના ખ્યાલોથી જ અકાંઈ ગયા વગર આપણે વિચાર કરીશું તો જણાશે, કે, બંને લિપિ દ્વારા ખીલેલી હિંદી + ઉર્દૂ = હિંદુસ્તાની દ્વારા પુષ્ટ થતી વેદકભાષાને દેશની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે લેવી નોંઈએ. કોંગ્રેસ એના આ કામને આજે કોસીટીને વખતે વધારા રહેશે? કે તે જ વખતે તેને છોડશે? મુંબઈની મહાસમિતિની બેઠકમાં પં. જવાહરલાલજીને સમિતિના સભ્યોને એક કડવી વાત સંભળાવવી પડેલી કે, ગાંધીજીનું નામ લઈ જેમાં તેમાં સામી વાતો કરો છો; તો તેમના ભાષા, લિપિ, કોમી એકતા છંદો બાબતોમાં પણ જરા લુઓ છે ખરા? લિપિ તથા ભાષાની આ વાત ગાંધીજીને નાને કહેવામાં નથી આવતી, પરંતુ એમણે કહેલી વસ્તુને સાંતિથી વિચારી નેવા માટે કહેતામાં આવે છે.

કંદ મૂળની પરિભાષા

જમીનની નીચે થતા અને ખોરાકમાં વપરાતા પદાર્થો લોકભાષામાં કંદમૂળ કહેવાય છે. જેમ કે, બટાકા, આદુ, કુંગળી, સુરણ. પણ એમને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં એમાં ફેર રહેલો છે, તે પ્રમાણે તેમનું વર્ગીકરણ કરીએ તો તે નીચે મુજબ કરી શકાય :

કંદમૂળ એટલે કંદ અને મૂળ.

છોડના ઉપયોગ માટે ખોરાકનો સંગ્રહ કરવાનું કામ કેટલાક છોડમાં તેનાં મૂળનો ભાગ કરે છે. આવાં મૂળમાં પૌષ્ટિક ખોરાક સંધરાયેલો હોઈ માથુસો તેને ખોરાક તરીકે વાપરે છે. જેમ કે, ગાજર, મૂળા, સલગમ. એમને સમૂલ નામ આપી શકાય. આ ત્રણે જાતનાં મૂળોને તેમના વિશિષ્ટ આકાર પ્રમાણે લુલું નામ છે. પરંતુ એ ત્રણેનો સમાવેશ રસમૂળમાં થઈ જાય.

ખોરાક સંધરવાનું કામ મૂળ જ કરે છે એવું બધા છોડમાં નથી જનવું. કેટલાક છોડમાં એ કામ થડ અગર તો થડને વળગેલાં પાન કરે છે. આ થડ અને તેને વળગેલાં પાન જમીનની અંદર જ રહીને ખોરાક સંધરતાં હોય તો આપણે તેને કંદ કહીશું.

થડ નહિ પણ તેને વળગેલાં પાન જ ખોરાકનો સંગ્રહ કરે તો તે પાનસોતા થડને સ્વકંદ કહેવાય. અંગ્રેજીમાં રસકંદને Bulb કહે છે. જેમ કે કુંગળી લસણ રસકંદ છે.

કુંગળીમાં ખોરાકનો સંગ્રહ કરનાર રસભર્યા પાંદડાનો દડો એક જ પાતળા કાગળ જેવા પડથી ઢંકાયો હોય છે. આપણે દડો આવી રીતે ઢંકાયો હોય તેનાં કંદ પરિવૃત્તકંદ કહેવાય. અંગ્રેજીમાં તેને Tunicated Bulb કહે છે.

લસણમાં બધાં જ પાન એક જ પડથી ઢંકાયાં

હોતાં નથી. તેની દરેક કળા પાંદડાથી ઢંકાયેલી હોય છે. જે કંદનાં રસભર્યા પાંદડાં કે પાંદડાના નાના નાના વિભાગો અલગ અલગ પડથી ઢંકાયા હોય તે કંદને પત્રીકંદ કહેવાય. લસણની ગણના પત્રીકંદમાં થાય.

જે કંદમાં થડને પાન વળગેલાં ન હોય પણ જમીનની અંદર થડ જ અગર તેની શાખાઓ ખોરાકના સંધરાથી જાડાં થઈ જાય, તેવાં કંદ સલ્લ કે શર્દા કંદ કહેવાય. અંગ્રેજીમાં આવાં કંદને Tuber કહે છે. બટાકા સરળ કંદમાં ગણાય.

જે કંદમાં થડનો ભાગ આજુબાજુએ ગાંઠો નાખી જમીને સમાંતર વધતો જતો હોય તે કંદને સમતલી કંદ કહેવાય. આદુ અને હળદર સમતલી કંદમાં ગણાય. સમતલી કંદને અંગ્રેજીમાં Rhizome કહે છે.

જે કંદમાં થડ આજુબાજુએ ગાંઠ ન નાખતાં ઉપર નીચે ગાંઠો નાખી વધે છે અને ખોરાકના સંગ્રહથી એ ગાંઠો ઉપર નીચે વધતી જાય છે (આજુબેથી ફૂલે ખરી, પણ નવી ગાંઠ ન નાખે) તેના કંદને ગાંઠાળાં કંદ કહેવાય. સુરણ અને અળવીનો સમાવેશ ગાંઠાળાં કંદમાં થાય. અંગ્રેજીમાં ગાંઠ-કંદ, કે ગાંઠાળાં કંદને Corm કહે છે. આમ કંદમૂળની પરિભાષા આ પ્રમાણે થઈ :—

ગાંઠ-કંદ	Corm	(સુરણ)
પત્રીકંદ	Scaly Bulb	(લસણ)
પરિવૃત્તકંદ	Tunicated Bulb	(કુંગળી)
રસકંદ	Bulb	(મૂળા)
સમતલીકંદ	Rhizome	(આદુ)
સરળકંદ	Tuber	(બટાકો)

અસીલાલ ગાંધી

સાભાર સ્વીકાર

ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ તરફથી :—

કળિયુગ ભા. ૧-૨ : લે. ઈશ્વર પેટલીકર, દરેકની કિં. ૩-૦-૦; મેઘબિંદુ : લે. ધૂમકેતુ, કિં. ૩-૦-૦; જ્ઞાનગોષ્ઠિ : લે. હપેર પ્રમાણે, કિં. ૧-૦-૦; ઇલાકાવ્યો અને રતન સિવાય બીજાં બધાં : લે. સ્વદ્રવ્ય મહેતા, કિં. ૨-૮-૦.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, અમદાવાદ તરફથી :—

માંદગીનાં કારણો : પ્રથો વિનયશંકર ધનરાજર મુનશી, કિં. ૦-૧-૦; ખેતીનાં મૂળ તત્ત્વો ભાગ ૩;

લે. માર્તંડ શિવસદ પંડ્યા, કિં. ૧-૮-૦; મહાકવિ પ્રેમાનંદનું નજાખ્યાન : કિં. ૧-૦-૦; સંતની વાર્તા : લે. ગોપાલજી ઓધવજી ઠક્કર, કિં. ૧-૮-૦.

અન્ય પ્રકાશકો તરફથી :—

અવેરચ્છંદ મેઘાણીના પત્રો : સંખાં મહેન્દ્ર મેઘાણી, પ્ર. વારાચંદ આણેકચંદ ત્રવાણી, નવસર્જન કાર્યાલય, મોટા આંકડિયા, કાઠિયાવાડ, કિં. ૩-૦-૦; જૂનામહલની દોઝકાનિત : લે. રતુભાઈ કોઠારી, પ્ર. વેરા એન્ડ કં. મુંબઈ-૨, કિં. ૩-૦-૦.

રાષ્ટ્રની કેળવણીનો વિજ્ઞાનશુદ્ધ પાથો

એમ મોન્ટેસોરીએ બાળકમાં સદૃશ રૂપે કામ કરતી માનસદશાને 'સમ-કોન્સેપ્સ' અથવા અબ્યક્ત કે સૂક્ષ્મ માનસ કહ્યું છે. તે કહે છે કે, મૂઠ કે અગોષિ લાગતા નાનકડા બાળકમાં પણ પોતાના અમુક નિરાળા કાયદા પ્રમાણે કામ કરતી અબ્યક્ત માનસ-પ્રક્રિયા આવે જ છે; અને આપણને તે અગાણુ છતાં તેના પોતાના નિયમો હોય છે જ, જેમને બાળક સદૃશભાવે, કુદરતી રીતે, એટલે અચૂક અનુસરે છે. આ નિયમોને આપણે મોટા લોકોને સમજાવે તો આગવૃષ્ટિ સાથે કામ કરતાં આપણને આવડે. નહિ તો, વિચારાં બાળક આપણા વાંકે દુષ્ટી થાય અને તેમની કેળવણી મૂળથી જ કચળે. ઈર્ધિની દયા છે કે, એવી જ કુદરતી સહજતા એણે માતાપિતાના કે સાચા માનવહૃદયના આગ્રેમમાં મૂકી છે: જ્યાં તે છે ત્યાં આ નિયમો સફળે પળાય છે. આ કરવાને માટે તે નિયમોની ફેરિ વિદ્યા કામ નથી દેતી.

મોન્ટેસોરીના આ વિધાનને ઉપમાથી સમાજપુરુષ કે નાગરિકના માનસની કેળવણીને લાગુ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે, નાગરિકનું અબ્યક્ત માનસ તેની પ્રાથમિક કેળવણી ધરે છે. એટલે બાળકની સામાન્ય અને ફરજિયાત મફત આપવા ધારેલી સાર્વત્રિક કેળવણી નાગરિકના અબ્યક્ત કે સૂક્ષ્મ સમાજ-માનસને ઘડનારી પ્રક્રિયા ગણાય. તેથી આ કેળવણીનો વિચાર કરતી વખતે યાદ રાખવું જોઈએ કે, તે દ્વારા સમાજ-પુરુષના અબ્યક્ત માનસને કેળવવાનું છે; તેના ઉપર એની વ્યસર થાય છે. એટલે તે મોટે લાગે સમગ્ર સમાજ-જીવનની સાથે સદૃશભાવે એતપ્રેત હોવી જોઈએ. સમાજ-જીવનનાં મૂળ અને પ્રાથમિક બાપારો એમાંથી આગળ જતાં રૂપ પકડશે અને ખીસશે, એમ સમજવું જોઈએ. એટલે કે, શાળામાં બાળકને મોટે લાગે આ મૂળ બાપારોને પોતામાં વણી લેવું હોય એવું સહજ અને સમન્વિત શાળા-જીવન જીવવાનું મળવું જોઈએ. બાળક મુખ્ય ભાવે તે જીવનમાં રસથી, રમણ અને તેમાંથી સફળે એવું સમાજ-માનસ કેળવશે. કેળવણી માત્ર વૈવક્તિક પ્રક્રિયા નથી; તે સામાજિક માનવને તૈયાર કરનારી સામાજિક કે સામુદાયિક પ્રક્રિયા પણ છે, એ જીવવું ન જોઈએ.

આમ બાળકનો સૂક્ષ્મ માનસની ઉપમા દ્વારા જે પ્રગળા બાળનાગરિકની કેળવણીનો વિચાર કરીએ તો મનુષ્યના સમૂહજીવનના તેમ જ વ્યક્તિજીવનના જે મૂળ બાપારો છે તે વિચારી કાઢવા જોઈએ, અને તેમને કેળવણીમાં વણી લેવા જોઈએ. આવા જીવનના મૂળ બાપારો કયા છે? મને લાગે છે કે, સાવ સહેલાઈથી તે ગણાવી શકાય :

૧. આરોગ્ય-સંભાળ
૨. ઉલોગ અને હુનરકળા - ઉત્પાદક પરિશ્રમ
૩. સામાન્ય જીવનની સમજ (હાથ કાન ઉપરાંત આંખ દ્વારા) - જ્ઞાનઉપાસના

આ વસ્તુઓને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ સ્થાન હોવું જોઈએ. એમાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, તે કાર્ષ પડિતની હમે કે લેસન કરનાર વૈદ્યાને માટે હોય એમ નહિ, પરંતુ જીવનને સમજવા ને તેમાં જાતે હાથ દર્શ સદકાર્યથી તે પકડવાને મથવા ઉત્કંઠ માનસને જોઈએ એ રીતે. એટલે કે આ પ્રક્રિયા પ્રશસ્તિ અને ઉદ્ગમ પરાયણ હોવી જોઈએ.

આ ઉપરથી આગળ વધીને જોઈએ તો સાચી પ્રાથમિક શાળામાં આટલું કામ થવું જોઈએ :

૧. સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય અર્થે, બાળકની તથા શાળાની સ્વચ્છતાનાં કામો પ્રત્યક્ષ કરાવવાં, જેથી તેની ટેવો પડે; અસ્વચ્છતા સામે સૂઝ કેળવવા; જાતે સફાઈ કરવામાં સૂઝ કે નાનમ — જે એક ખોટા વડનો મુદ્દો ચર્ચા બેઠો છે, તે ન રહે.

આનો સામાજિક ભાગ એટલે આપણાં ઉકરણ જેવાં ચર્ચ રહેલાં ગામડાંમાં સ્વચ્છતાની ક્રાંતિનાં ખીજ વેરવાં. પ્રાથમિક કેળવણીમાં સ્વચ્છતા અને સફાઈનો રોજ જ્ઞાન જેટલો અર્થોર્થ કક્ષાક ઊગતા નાગરિકના અબ્યક્ત માનસમાં આ ખીજ રોપશે, જે આગળ પર પાંચીને એટી વસ્તુ બનશે.

૨. બાળકની કામ માગતી છદિયોને કેળવવા માટે ઉત્પાદક ઉલોગ હશે. આમાંથી તે ઉપયોગી સર્જનનો રસ આપશે. તેમ જ કેળવ રમત નહિ, પણ સમાજને ઉપયોગી એવું નવું સર્જન કરવામાં જે છુદ્દિની અને સમજાની બ્યવસ્થિતિ જોઈએ, તેની ટેવો એને આપો-આપ પારો. ધણુ માનતાં લાગે છે એમ, ઉલોગ કેળવ છદિયોને કેળવનાર જ નથી; તે એની છુદ્દિ તથા

વિવેકશક્તિનેય અગત્યપણે જતાં અચૂક રીતે ધડતો જરો. એના સમાજ-આત્માનું પણ્ય એમાં ધાતર રહેલું છે. આદિકાળથી જોઈએ તો, માનવની ધણીપરી વિદ્યાએ આ ઢબે જ જડી છે, ઘસારી છે, અને ખીલી છે.

અને હવે આ ઉલોગની સામાજિક ખાલુ જોઈએ. તે એ છે કે, આજકાલ સૈકા ઉપર થયાં દેશની શિક્ષણ-પ્રથામાંથી, અને પરિણામે પ્રત્નના માનસમાંથી જ ભણે ન હોય એમ, જે દુનરકેળાની કુશળતાની તાલીમ જ જતી રહી છે, તે પાછી તેના બાળકોમાં આપોઆપ રોપારો. બિગતા રાષ્ટ્રમાં ઉલોગ વધે, પેદાશ વધે, કામ-ધંધો વધે, તો જ તે રાષ્ટ્ર બિરો રહી શકે છે. તેને સાર પ્રત્નના નાગરિકની પ્રાથમિક કેળવણીના સૂક્ષ્મ માનસમાં ઉલોગ અને દુનરની ટેવો ભૂમિકા રૂપે તેપાર થવી જોઈએ. ગાંધીજીની પાંધાની કેળવણીમાં આ એક મોટી વસ્તુ રહેલી છે, એ તરફ હજી ઓછા જ કેળવણીકારોનું ખ્યાન ગયું છે. રશિયાનો દાખલો અહીં ખ્યાનમાં લેવા જેવો છે. ૧૯૧૮થી ત્યાં કેળવણીમાં જે ક્રાંતિ થઈ તે તેના ઉત્થાનનો પાયો છે. (આ વિષે જુઓ 'સર્વોદયની કેળવણી'—કૃપાલાનીજી કૃત, પ્રકરણ ૬.)

૩. ઉપર ત્રીજી વસ્તુ ગણવી છે — સામાન્ય જીવનની સમજ. આ સમજ આપવાને માટે બાળકે જ્યાં જોડું પોતે છે ત્યાંથી અને તે રીતે જીવનને સમજવા માગે છે. ઘર, રામરસીયું, ઉત્સવ, ખેતીવાડો, ગામ, શાહુ સમાજતંત્ર, સરકાર, એ બધું જો જો ને જ્યાં જ્યાં તેની આસપાસના જીવનને સ્પર્શે છે, તે તે લેવા અને ત્યાં ત્યાં એ જિજ્ઞાસાથી જાય છે, જુએ છે, પૂછે છે, કાંઈક કરવા ચાહે છે. ખડું જોનાં, આ મહાન કુતૂહલ કે જિજ્ઞાસાને ચોળવા માટે જ આપણે આજકાલ ચાલતા જે વિવિધ છે તે તેને શીખવીએ છીએ. પરંતુ તે એવી ખોટી અને અવિદ્યાની રીતે થાય છે કે, એ કૃષ્ણ આપતું નથી, અને બિપ્રજાં અનિષ્ટ કૃષ્ણ નીપજે છે. તે સુધારવાને માટે પાયાની કેળવણીમાં ઉલોગ કે અનુબંધ પ્રદક્ષિ સૂચવવામાં આવી છે. તેના સાધન ઉલોગ, સદાપ્રકાશ, પર્યાટન, વાતચીત, રમત-ગમત ઇત્યાદિ છે. તે બધાંની સરખામણીમાં, અચર દ્વારં રાત્ર આપવાની રીત ઓછી સીધી ગણાય. તે રીત મનુષ્યે પોતાની સંજ્ઞાશક્તિમાંથી નિપજાવેલી છે. તેથી તે એટલી સરળ નથી; પણ પરાણ અને આકર્ષક રીતે, આજની ચાલુ પ્રથામાં આ મોટો મુદ્દો શુદ્ધાયે છે,

તેથી અક્ષરજ્ઞાન જ ભણે મુખ્ય હોય એવું થઈ જાય છે. જતાં અક્ષર દ્વારા જ્ઞાન એટલે કે વાચન લેખ ને ગણિતથી પછી બાળકને જીવન સમજવા સાધ આપવાનું છે, એની ના ન પાડી શકાય.

આ ત્રીજા મુદ્દાને સામાજિક લાગ લોકચાર સમાજરચના છે. જે રચનામાં નાગરિક આગળ પ બામ લેવાનો છે, તેમાં જ તે મુગ્ધભાવે બિહરવે જોઈએ. એટલે કે, શાળાનું જીવન આ સમજથી અને એ સિદ્ધાંત ઉપર ચાલે. તેને સાર બાળક ખૂબેશળ, બૂબેશળ, ઇતિહાસ, સમાજવિદ્યા, યંત્રવિદ્યા વિદ્યાન ઇત્યાદિ માંથી તેને રસ પડે એવો, એટલે કે તેને આસપાસનાં જીવન તથા કામકાજ અને પરિસ્થિતિમાંથી જાગૃતો હોય એટલો લાગ તેને અનુકૂળ રીતે મળવે જોઈએ. તો બાળક પોતાના ગળ પ્રમાણે સમજાવેલી તેવું જિગડું જીવન માણી શકે, એટલે કે તે કેળવણુ પામી શકે.

અને અક્ષર તથા અંક એ બે મનુષ્યે ખાસ શોધેલાં બે સંજ્ઞાનાં સાધનો છે; તો તેનો પરિચય — એટલે કે ભાષા અને ગણિત — પછી તેને તે રીતે મળવાં જોઈએ.

આ ઉપરાંત મનુષ્યે પોતાની સંજ્ઞાશક્તિનો ઉપયોગ કળા નિર્માણ કરવા માટે પણ કર્યો છે. કળાનું વસ્તુ તો મનુષ્યમાં પડેલું છે. તેને બહાર પ્રગટ કરવા માટે પછી તેણે સંજ્ઞા થોડી છે. જેમ ભાષા, અક્ષર, અને અંક તેનાં સાધનો છે તેમ જ ચિત્ર તથા સંગીત અને અભિનય પણ તેનાં સાધન છે. બાળકના સહજ વિકાસને માર્ગ આપે એવી કેળવણી યોજવી હોય તો આ સંજ્ઞા-સાધનોની પણ તાલોમ મળવી જોઈએ. પરંતુ તેની પદ્ધતિ પણ ઉલોગ કે પ્રદક્ષિ અને જીવનના અનુબંધવાળી હોવી જોઈએ તે જુલું ન થયે. મોટરાઓ માટે જે બવરિયત અને તકબંદ રીતો ને અભ્યાસક્રમે યોજાય છે એ રીત બાળકના અવ્યક્ત માનસ માટે નકામી અને ત્રાસકર હોય છે, એ જુલું ન જોઈએ. આ કિવાઓ પણ આપોઆપ અને મુગ્ધ ભાવે અને સમન્વિત પ્રક્રિયા રૂપે થવી જોઈએ, એમાં મોટરાને અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કલ્પ્ય હાવે એવી પૃથક્કરણની (Analytical) પદ્ધતિથી કામ કરવાની દૃષ્ટિ ન રાખવી જોઈએ. પરંતુ જીવનમાં આ બધું જે રીતે ભેળું રહે છે તેમ જ

બાળશિક્ષણમાં સમન્વિત અખંડ રીતે હોતું નોંધ્યે. ગાંધીજીની શિક્ષણપદ્ધતિમાં એક મોટી વાત હેલ તો આ છે. કહેતું નોંધ્યે કે, એ વાત પણ હજી સુધી શિક્ષણસાક્ષીઓના ધ્યાનમાં ઓછી જ આવી છે. પ્રાથમિક કેળવણીને આપણે હવે નવેસર અને ધરમળથી વિચારી કાઢી, તેના પાયા પર રાષ્ટ્રનું સાચું

શિક્ષણ રચવા માગીએ છીએ, ત્યારે ઉપરની વિચારણાને મુદ્દો લક્ષમાં લઈને ચાલતું નોંધ્યે. નહિ તો ઉચ્ચ શિક્ષણના લોકો તેમની (Analytical) તર્કશુદ્ધ પૃથક્કૃત રીતે પાછું બધું ચૂંચવી નાખી દેશેને લગભગ હતો ત્યાં ને ત્યાં જ રાખશે.

૧૦-૫-૪૮

મયનભાઈ દેસાઈ

૧૯૪૨-૪૩ ના એ દિવસો !

[એક ડાયરીનાં પાન]

[એક સહુદય રાષ્ટ્રપ્રેમી ભાઈએ, અંગ્રેજ સરકારના ગાંધીજીના આ કાળમાં છૂટક લખેલી પોતાની ડાયરીનાં પાન (પૃથક્કૃત તો પ્રસિદ્ધ કરવાની છૂટ સાથે) ભેજા આપ્યાં છે. આ ભાઈએ જેલમાં આ નથી લખ્યાં; તે આ કારમાં દિવસોમાં દેશપ્રી બહારની જેલમાં હતો. તે તરફે આ ડાયરી એક રીતે કામતી ગણાય. કાંઈ નહિ તો, તે કાળમાં એક દેશપ્રેમીને બહાર શું થતું હતું એ તો એમાંથી ભેજા મળે છે.

આ ડાયરી નરી હકીકતોની નથી. તેમ જ તેમાં રાજ્યેજા લખાયેલી નોંધો નથી. તા. ૨૪-૮-૪૨ થી ૨૨-૨-૪૩ (ગાંધીજીના ઉપવાસ) સુધીના કાળમાં, બ્યારે બ્યારે જે બાપ ટપકાવવા જેવો લાગ્યો, તે વિષે નાનકડી ૨૦-૨૨ નિઃશિક્ષાઓ એમાં છે. તે દિવસોના ઇતિહાસના સર્જનને માટે પણ આવી સામગ્રી કામતી ગણાય. આજે બ્યારે એ સમય વિષે ઇતિહાસની તટસ્થ નજર કામ કરી શકે છે, ત્યારે એને પ્રસિદ્ધ કરવામાં વાંધો નથી.

-મ૦]

અંગ્રેજબન્ધુ ગાંધીજી

૨૪ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

‘ગાંધીજીનું ‘હરિજનબન્ધુ’ સરકારે પોતાની જેલમાંથી બંધ કરાવ્યું છે. પણ ગાંધીજી તો સાચે જ અંગ્રેજબન્ધુ છે. ગાંધીજીની સલાહ ભાઈચારાની છે. રાવણને, . . . વિભીષણે આપેલી સલાહ ન કુચી અને તે ગુસ્સે થયો, તેવી જ રીતે સરકારનું રાવણાન્ય, વિભીષણ ગાંધીજી ઉપર ભક્ષ્યા ભક્ષ્યું છે અને તેમને જેલમાં ધકેલી દીધા છે. છેલ્લા ૫૬૨ દિવસમાં સારાયે હિન્દમાં જે બચ્ચિતિ આવી ચઈ છે તેના પાયા મજબૂત બનશે તો જરૂર ચાણીના પરપોટાની માફક બ્રિટિશ સરકારને બુદ્ધિદૂઠ ફૂટી જવાનો છે. રાવણાન્યમાં તો કાંઈ કે ધર્મની રેખા જલતી હતી. આ રાજ્યમાં તેવું કાંઈ રહ્યું નથી. દેહાંતદંડ સુગમ, સહેલો અને હડપી બતાવાયો છે. આ બાબતના વટહુકમે નીકળ્યા જ કરે છે; પણ આવા વટહુકમોની જરૂર સરકારને કેમ લાગે છે ?

ગુજરાત કોલેજમાં તા. ૧૦મી ઓગસ્ટે ગોળીબાર કરી બે (બે કે એક?) નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓના જીવ લેવાયા ત્યારે વટહુકમ ક્યાં હતો? સરકાર કોઈ ફાઈઝિંગની માફક ખૂન કરવા તત્પર ચઈ છે. ખાડિયામાં ગોળીબાર કરી નિર્દોષ પ્રજાજનોના જીવ લેવાર પોલીસ અધિકારીની ખજર લઈ નાખવાની વાત તો બાતુએ રહી, પણ તેનાં સમાને

આશાસનનો એક રાખ્ખ પણ કહેવાની કે પાલવાની માણસાઈ અહીંનો જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ દરાંબી રાખ્યો નથી. જે જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ ‘દિશર ગેસ’ લાપરવામાં અને ગોળીબાર કરાવવામાં આ વખતે ધરો થયો, તેવું ધડાતન ૧૯૪૧ના હિન્દુ-મુસ્લિમ હુલ્લડ વખતે ક્યાં યોસરી ગયું હતું? તે વેળાએ તટસ્થ હિન્દુ અને મુસ્લિમોનું દળ-તેણું કેમ ‘ભેળ’ ક્યું ન હતું? “ભીંવલા પાડો અને શન્ય કરો” એ નીતિના પ્રતિનિધિ પાસે આવી કોઈ આરામ રાખવી બર્ષા છે, એમ હવે તો બધાયે સમજી ગયા છે.

આ દાવાનળ સારાયે હિન્દમાં પ્રસરી ગયો છે અને પ્રજા પણ સરકારનું અતુલનજ કરી હિંસાને માર્ગે સંચરી જણાય છે. આવે સમયે હિંસા-અહિંસાનાં ચૂંચણાં દરવાં કે એકબીજાં દોષ દેવો અરથાને છે. જે લોકો હિંસાને માર્ગે વળ્યા છે તેમને સફળતાથી રોકવાનું સામર્થ્ય સરકારમાં પણ નથી તો બીજા અહિંસાપ્રેમી ગૃહસ્થો શું કરી શકે? હિંસાને માર્ગેથી સરકાર તેમ જ પ્રજાને પાછું ફરતું પાડશે.

૨

આ તો કેમ સદન થાય ?

૨૭ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

આ પ્રશ્ન સરકાર તેમ જ પ્રજા બન્ને પોતપોતાના દરિમિત્તથી પૂછી રહી છે. આપણે સર્વે નેહાણીએ છીએ કે, મનુષ્ય એ પામર પ્રાણી છે, અને તેની દષ્ટિ દૂર સુધી

જઈ-રાકતી નથી. બધાએ બૂલો કરે છે; આમ છતાં ૧૯૫૭ની સાલના ફિલ કંપાનનારા અત્યાચારોને ન વિચારતાં છેલાં વીસપચીસ વરસોમાં આ સરકારને હાથે જે કરેલી અને અમાનુષી કૃત્યો થયાં છે તે ભોતાં ફિલ કહી કરતું નથી.

પ્રબંધશક્તિ સરકાર શું કરી શકે છે તેનો પ્રથમ નમૂના અનુભવ ૧૯૧૯-૨૦માં થયો. જીવિવાનવાલા બાગની કતલ થયા હિંદી બૂલી શકે તેમ છે? નિર્દોષ મનુષ્યોની યથેલી આ નિર્દોષ અને પાસની કતલ બ્રિટનની જુલિઓને સ્પષ્ટ રીતે હથાકી પાડે છે.

૧૯૩૦-૩૨નો ખીન્ને અનુભવ તો ધણે જ તાલે છે. સરકાર આ અર્થસરે બધે પ્રબલે દાખી દેવામાં કૃણીભૂત થાય, પણ ન્યારે સીધી, સચોટ અને સરળ રાહબરી મળી ગઈ છે ત્યારે પ્રબલ પોતાના પ્રયાસોમાંથી પાછી પડવાની નથી. કહેવાતી શાન્તિ સ્થાપવાના યુગ કરતી સરકાર બધે પોતાની તમામ તાકાત અજમાવે, એમાંથી જે દાવાનળ ચોતરો તે વખતે અસંભવના પાયા ઉપર સ્થાપતાં સામ્રાજ્યોને ભરખી જવાનો છે, એવા ૬૬ વિશ્વાસ દિન્દિઓને છે.

અત્યારે દિન્દિમાં જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે પ્રબળ રક્ષણ અને શાન્તિ માટે છે એમ સરકાર કહે નય છે. દિન્દિના રક્ષણ માટે લોકોનાં ધરમાં વેસી જઈ પોલીસ તેમને માર મારે છે. દિન્દિના રક્ષણ માટે ખેડા જિલ્લાના પોલીસ વડો એક જગ્યાએ બોલેલો કે, એક પોલીસ મરે તો પ્રબળ વીસ આદર્શોએના ભન લેા, આ નોકરરાહીનાં વિવિધ સ્વરૂપ કોણ પિઠાની શકે તેમ છે? કયે જખતે કયું સ્વરૂપ આ સરકાર લેશે એની આગાહી કરવાની તાકાત ધરાવતો કોઈ બિચરેલા દિન્દિમાં નથી. આ અમરદારોની શુદ્ધારાહીનો સામનો કર્યાં સિવાય ખીન્ને રસ્તો રહ્યો નથી.

આનો સામનો આવા કઠણ કાળમાં હરેક પ્રકારે થઈ શકે છે. ગુજરાત કોલેજમાં નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓનો ભન લેનાર અમલદાર સામે સર્વે વિદ્યાર્થીઓ યઈ ગયા હોત અને તેને નિઃસશ્ત્ર બનાવી દીધો હોત તો જ આવી રીતે કોલેજમાં ધરતી જઈ અત્યાચારો કરવાની હિંમત નોકરરાહી ન કરી શકે. ન્યારે અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં પોલીસ અધિકારી આવક અત્યાચારો કરી શકે છે ત્યારે ગામડાંમાં તેઓ શું નહિ કરતા હોય?

આ અમલદારોની શુદ્ધારાહી હથાકી પાઘ્યા વિના છૂટકો નથી. સરકાર તો બિલકુલ નામુકર નય છે. પણ જે તો એમ જ બનવાનું, કોઈ ગાંધીઓ ચોલા હોય તો જુદી વાત, બાકી બધાએ નિર્દોષ હોવાનો દાવો કરે છે. સરકારની ચાત્રમાલ કદાચ આ દૃષ્ટિએ ખરોખર હશે અત્યારે તો આ ચાત્રમાલ હથાકી પાડવી અને સત્યા નાગરિકો બનવું તે પણ યુગો બની નય છે.

પ્રબળ રક્ષણ અને શાન્તિને નામે સરકાર સમજી કરી રહી છે અને તેમાં આપણા જ હિન્દી વાઈઓનો સાથ અને હાથ છે એ આપણી કમનસીબી છે. હું એમ નહોર

કરું કે મારે નામે, મારા રક્ષણાર્થે આપણું ન જોઈએ, પણ તેથી થળે શું? મારા રક્ષણ માટે સરકાર પીનલ કોડ ધણો અને મજબૂત કેડખાનાં બંધાયાં. ચોર-લુદારોને સરકાર સજા કરે છે તે મારે માટે. ભેલમાં જઈ એ મુખરે એવી બ્યનરયા હોતી નથી, ભેલમાં એ મનુષ્ય મરી થયું અને તો બચે. આમ એ પટ્ટાથી પણ નખાવટ બની નય છે તે મારે માટે. ૧૯૦૬ની સાલમાં બંગાળમાંથી કેટલાયે નોજવાઓને કાળાપાણીની સજા કરેલી તે પણ મારે માટે. ગદવાલી-પલટણના સ્વદેશપ્રેમી વીરોને, નિર્દોષ સ્ત્રી-પુરુષો ઉપર ગોળી ન છોડવા બદલ સજાઓ કરી, તે પણ મારે માટે. આ સરકારના આચારો હેઠળ દિન્દિના લોક દારૂ પીતાં થયા તે પણ મારે માટે, આ બધાંયે કુખત્યો શાન્તિને નામે થાય છે અને જે-કોઈ પોતાનો વિરોધ બજાવ ન કરે તે આ કૃત્યોમાં સાથ આપે છે.

૩

અમદાવાદની વકીલકમિટી

૩૦ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

આ વકીલોની કમિટીને કેવલકાલ કુવની પતિભાષામાં બોલીએ તો, “પ્રથમથી જ પાપડીનું પરિધાન કરનારા” સદૃશદરેથોએ દેશ દીપો લાગે છે. તેઓએ શા રિષોઈ કરી તેની ચોક્કસ ખબર કદાચ તેમને પોતાને જ નહિ હોય તો નહોર પ્રબલે કયાંથી હોય? આ વિશે જનતા માત્ર તઈ કરીને સંતોષ માને અને મોટરચોને દોષ દે તો તેમાં કાંઈ ખાસ એટલું જણાવું નથી. “ના દલીલ, ના વકીલ, અને ના અપીલ” એ સૂત્ર પંજબના હલ્યાકાંડ વગાએ અસ્તિત્વમાં આવેલું; ખેલુ ત્યારે બાદ લગભગ બાવીસ વરસ બીલાં છતાં આથી જ પરિસ્થિતિ રહેશે એમ કોણે ધારેલું? હિન્દીઓની હાલત કેવી કમનસીબીભરેલી છે તેનો સૂચોટ ખ્યાલ વકીલોના આવા . . . રકાસથી જ પ્રબલે આવશે. એમ માની સંતોષ માનવો. રહ્યો વકીલોના રકાસથી તેમને નહોર સેવા વિષેનો દાંલ હથાકો પડે છે. કોન્ગ્રેસના બાળપણમાં જે ભાગ વકીલોએ ભજવ્યો તેને આધારે નહોર સેવાનું તત્ત અત્યાર સુધી વકીલો ભજવી રહ્યાં. પણ હવે તો દીવા જેવું સ્વપ્ન થયું છે કે, જે વર્ગ રાહતાર રહ્યો આવા અને કાવાદાવા કેમ બધારમાં તેની જ નજમમાંથી લાંચો જ આવતો નથી. એની સ્થિતિ સાથે જ રાજાનક છે, વિરરકજીય નથી. પણ તે વર્ગ નહોર સેવાનો દાંલ સેવી પ્રબલે બુલાવામાં નાંખવા માગતો હોય તો વકી પ્રબલે એમના ઉપર ફરિયાર વર્ધાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી.

આ પ્રશ્નનો ખીજ રીતે વિચાર કરીએ. આ કમિટીની નિમણૂક બાદ તરત જ તેઓને લાગેલું કે કમિટીનું કામ બેખમ ફરેલું છે. જે તેઓ પ્રામાણિક હોતાં તો પોતાની જાનજીવી ને કમિટીને બરખાસ્ત કરી, બીજા બેખમ ખેડવા લેવાર આદર્શોએને આગળ આવવા તક આપત. પણ કમિટીએ તે રસ્તો લીધો નહિ.

ખરી વાત તો એ છે કે, વક્રીઓને સારી રીતે નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના રક્ષક થવું પાલવવું નથી. તેમને કોઈ ભત્તરું ભેળમ ખેડ્યા સિવાય માત્ર વાણીવિલાસ કરવો છે. . . . આ સમજનો ક્યારે સમજશે કે વાણીનો તેમને પોતાને વિલાસ જ હારે પડવાનો છે ?

૪

પરાક્રમ: સુસ્વચ: ।

૩૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨

મહાભારતમાં કવિયુગ્મનું વર્ણન કરતાં પરાક્રમ વિશે ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ આ વાત હસી કાઢવા જેવી લાગે. આજને અવસરે બ્રિટિશ સરકાર તથા યુરોપની પ્રજાઓ શું કરી રહી છે ? ચાલુ યુદ્ધમાં વિખાનોમાંથી બોમ્બ વરસાવી નિર્દોષ પ્રજાજનોને વધ કરવો તે સ્વત્ત્વ નથી ? અત્યારે આ સરકાર જરા ભેરમાં આવી નબ અને બહાદરી ઉપર બોમ્બ વરસાવવા વિખાનો મોકલે તો ત્યાંની પ્રજાની શી વચ્ચે થાય ? અત્યાર સુધી ભજાનનો બોમ્બખારો, પછી બ્રિટનનો આમાં સ્વત્ત્વ નથી તો બીજું - છે શું ?

અત્યારે સારાં જિન્દમાં સરકાર શું કરી રહી છે ? સ્વત્ત્વ બંધાવે કરી શકાય તે માટે જિન્દસંરક્ષણ ધારણ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ પ્રકારના કથદેસરના હુકમ સિવાય ધરમાં પેસી જણતી વગેરે લેવાની સત્તાઓ આ કાયદાનો આરોપ લઈ પોલીસને આપવામાં આવી છે. અમદાવાદ અને મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં તેમ જ મામડાંમાં પણ ધરમાં પેસી જઈ માર માથાંના દાખલા બધામાંકયા નથી. જિન્દના બીજા ભાગોના બનાવોની કહાણી - ખાસ કરીને ઉત્તર જિન્દની - દિલ્લ કંથાવે તેવી છે. જેની પાસે દલિયોર નથી, જેને અહિંસક રહ્યા સિવાય છૂટકો નથી, જે પોલીસથી સામાન્ય રીતે ડરે છે, તેઓને ધરમાં પૂરી જઈ મારવા તે સુખવધ સમાન નથી તો બીજું - છે શું ?

પોલીસદળનાં આવા મારની હકીકત કદાચ પ્રજા નજીકી ગણી માફ કરે, પણ ગુજરાત કોલેજનો ગોળીબાર અને અડાસનો ગોળીબાર કઈ રીતે માફ થઈ શકે ? અત્યારે વસ્તુવિષય એવી છે કે, જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ ગમે તેટલી સહાનુભૂતિ ધરાવતો હોય છતાં પ્રજાને કાયદો નથી, કારણ કે મુંબઈ છતાંમાના હાકેમે કોઈ પણ પ્રકારની નહેર તપાસ વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય તરત જ જણાવી દીધેલો છે. સરકાર એટલે દરજ્જો બાન બૂલી છે કે કોઈ ઉપર કટક ઊલટયું છે; પણ હવે તો સરકારે સમજવું ભેઈએ કે જિન્દની કીડી પણ કરડતાં શીખી છે. આપણે શીખવાની એક જ વસ્તુ છે; અને તે અહિંસક અને દંડપણે સામનો કરવાની. મુંબઈમાં નહેર રસ્તાઓ પ્રજાજનો પાસે સાફ કરાવનાર સરકાર સમજાયે કે જિન્દનાં તમામ સીધુકોએ હરેક પ્રકારે સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

પ્રજાએ સરકાર સાથે કેવી રીતે કાજ લેવું તેની રીતો સરકાર પોતે જ પ્રજાને શીખવે છે. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના કબજે સરકારે લીધા પછી તે મકાન ઉપરનો રાષ્ટ્રવજ હવાઈ નાખી લોકશાહી લાગણીનું બંધન અપમાન આ સરકારે કર્યું છે તે પ્રજા કેમ સાંખશે ? સરકાર તો શીખવે છે કે જેમ તમારો રાષ્ટ્રવજ અમે કમાવી દીધો તેમ પ્રજા સરકારનો પણ ફેફડો દે. આપણે એમના રાષ્ટ્રવજને ધિક્કારતા નથી, પણ એની પાછળ રહેલી શાહીવાદની કાવનાને જરૂર ધિક્કારીએ છીએ; તેમ જ સરકારને આપણા રાષ્ટ્રવજની પંડી નથી, પણ આપણી લોકશાહી કાવનાને કચડી નાખતી છે. આપણે મક્કમ હઈશું તો, સરકારના હાથ હેઠા પડવાના છે.

૫

આપણો પવિત્ર હક્ક

૧૦ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨

દરેક દેશની પ્રજાને શરીર સાથે સરખાવી શકાય. આંખ, કાન વગેરે શરીરનાં વિવિધ અંગો છે, તેમ પ્રજાનાં પણ જીવંત જીવંત અંગો છે. તે બધાંએ એકત્ર રહી પોતાની ફરજ બજાવે તો જ પ્રજાનું શરીર સમૃદ્ધ બને. ને અંદર અંદર વિખવાયે પેલા યાત્ર તો વિકાસ અટકી પડે અને બધાંએ અંગો શિથિલ થઈ નબ. ને શરીરમાં કોઈ જગ્યાએ સડો દાખલ થાય છે અને કવાથી સુખરતો નથી તો આખરે તે બાજ નાશ્ટકે કાપી નાખી દૂર કરવા પડે છે. સરકાર તે પ્રજાનેહનું એક મુખ્ય અંગ છે. તેના હાથપગ પોલીસ અને લશ્કર છે. ન્યારે આ હાથપગ પોતાના જ ગાલમાં ધોલ મારવા કે ભાત મારવા તેવાં થાય ત્યારે કાં તો તેમને સુધારવા ભેઈએ અથવા દૂર કરવા ભેઈએ. અત્યાદમ બિંકને કહ્યું છે: “ન્યારે પ્રજાને એમ લાગે કે ચાલુ સમયનું અન્યાયી અને નાદીરશાહી છે ત્યારે એનો તારા કરવાની એમની ફરજ છે. પછી એમને રુચ્યું નહું રાજતંત્ર એ સ્થાપી શકે છે. આ તેમનો અતિ પવિત્ર હક્ક છે, અને તેનું પાલન આપી દુનિયાને ચૂલાગીની ભેડીમાંથી ઊઠાવી શકે છે.”

આપણી કમનસીબી તો એ છે કે, આ પવિત્ર હક્કનું પાલન પ્રજાના મોટા ભાગ વરફી થઈ જ નથી. આપણા ન્યાયાધીશો અને વકીલોમાંથી ગણ્યામાંકયા સમજનો જ સરકારના અતંત્ર તંત્રનો હાથો ન બનતાં કાયદાની બારીકબીજોનો સૂઝ અભ્યાસ કરી ન્યાયના ધોરણે ચુકાદો આપતા કે ચેળવવા મથતા. આજને અવસરે મદાસ બાળના એક જિલ્લા ન્યાયાધીશનો એવો ચુકાદો છે; બાકીના સર્વે નીચી મંડી રાખી આ તંત્રને સાથ આપી રહ્યા છે.

(ચાલુ):

‘શબ્દગ્રંથી’

પરિભાષા હવે જોઈએ

શિક્ષણનું માધ્યમ તથા અનેક જ્ઞાન વિદ્યાને માટે સમર્થક પરિભાષાનો પ્રશ્ન હવે જપ્તાદ્યપદ કેવળ અર્થાભાષી કાર્યની એરણ્ય ઉપર આવતા હાશે છે. જોકે, દુઃખની વાત છે કે, જેમની પાસેથી એ અંગેના પૂર્વકાર્યની આશા રખાય, એવા લોકો — શાળા મહાશાળાના અધ્યાપકો — હજી તેની કેવળ પ્રાથમિક અર્થમાં જ સમજ કાઢે છે; અને પછી સ્વભાષાના માધ્યમને માટે કેવાં કઠી તૈયારી છે, એમ ખેતરાવદાર પ્રશ્ન કરી, તે દ્વારા, જ્યાં હતા ત્યાં ને ત્યાં રહેવા પર આવી રહે છે. આમ છતાં જોરશોરથી કહેવાય છે કે, સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં અમે માનીએ છીએ. પરંતુ, ખાવાપીવાની સવડ થવા પછી, ઈશ્વરમાં માનવા ન માનવા જેવો આ પ્રશ્ન નથી. અહીં તો માનનારાઓએ કામે લગાવું જોઈશે. અને જેઓ ભાષાવાર નવી વિદ્યાપદો કાઢવાના મનોરથ સેવતા હોય, તેમણે આજુ અધ્યાપકોને ઘટતી નોટિસો આપવી જોઈશે કે, અમુક સમયની અંદર તમારે તમારું કામ સ્વભાષા મારફત ચલાવવાને તૈયાર થવું જોઈશે. આ તૈયારીમાં ભારે વિદ્યોપાસના અને સંશોધનકાર્ય રહેલાં છે; તે કરીને એ અધ્યાપકો તેમની વિદ્યાઓમાં પણ તાજા થશે, — એ ઉપાડું છે.

આ પરિભાષાનો સવાલ પણ, દરેક નવીન કાર્યની પેઠે, શરૂઆતથી શરૂ કરવો જોઈશે એમ કરવાથી જ એમની ઉકેલ પણ જરૂરી. નહિ તો કેટલા બધા જિનજરૂરી વાદો ઊભા થઈ, કામ એમાં અટકાઈ જવા પડી બીનિ. બીનિ થશે.

આ કામની શરૂઆત એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણના પાયાથી ચણતર કરવા માંડવું એ છે. એક એવો વાદ ચાલે છે કે, આખા દેશને માટે એક પરિભાષા કરવી! આ વાદીઓ કેવળ તકથી આ વાત કરે છે, પરંતુ મૂળ વાત એ બૂલી જાય છે કે, દરેક પ્રાંતભાષા પોતાપોતાની રીતે જ પરિભાષા ખીલવશે અને તેણે ખીલવવી જોઈશે. અક્ષર, યોગ્ય રીતે અને તળપટ્ટી ભાષાની સરળતા સામ્યોત્તેને જો પરિભાષા ખીલવવામાં આવે, તો આપણા દેશની બધી ભાષાઓમાં જે મૂળ સમાનતા* રહી છે તે

આપોઆપ આ પરિભાષામાં પણ આવી રહેશે. પરંતુ એમ સહજ સ્ફુરતી અને સંઘાતી સમાનતા સાચી અને જીવંત હશે; અને ઉપરથી લાદવામાં આવેલી એક પરિભાષા જડ અને જૂઠી પડશે, અને કામ નહિ દે.

અને જો પ્રાથમિક બાળકોને માટે તથા અમલુ પ્રોટોને માટે પરિભાષા ધડતી હોય તો તે તેની જ માતૃભાષાની તળપટ્ટી તાકાત પરથી ધંધાવી જોઈએ. એમની જરૂરને મુખ્ય ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આખા દેશની ‘પારિભાષિક’ એકતાની કેટલાકની કદાનાની વેદી ઉપર જીવંત બાળજરૂરનો ભોગ નહિ આપવો જોઈએ.

આ વાત લખતી વખતે મને એક અર્થ, વાદ આવે છે. ત્રણ વર્ષ પર રેટિવાયારથ ઉપર હું મૈસૂર ગયો હતો, ત્યારે ત્યાંની યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકમંડળને મળવાની તક મળી હતી. અનેક વાતોમાં એક વાત એમણે એ કરી કે, તમે મુજરાતની સામાન્ય કેળવણીમાં અને પ્રોટોને માટે વિદ્યાન સાડુ પરિભાષાનું શું કરો છો? મૈસૂર વિદ્યાપીઠ તરફથી લોકશિક્ષણનું કામ સાડું ચાલે છે. તે અંગે એણે અનેક લોકભોગ્ય ચોપડીઓ છાપી છે. પરંતુ, તેમણે કહ્યું, વિદ્યાનમાં જરૂર ક્યાંય નથી, કેમ કે પરિભાષા નથી એ નડે છે. મેં એમને મુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરેલી પરિભાષા અને તે કેવા પાયા પર યોજાય છે એ કહ્યું. તે કહે, અમે તો એવી ગૂંચમાં પડી ગયા છીએ કે, આખા દેશની પરિભાષા એક હોવી જોઈએ; એવી એક પરિભાષા કન્નડમાં કેમ સમજશે એ પણ અમને પ્રશ્ન છે. પરંતુ તમે કહો છો એમ, દરેક ભાષા પોતાના પ્રાથમિક તથા પ્રોદ શિક્ષણના વિદ્યાન માટે મૂળ જે સામાન્ય પરિભાષા જોઈએ, તે પોતાની ભાષા પરથી સરળતાપૂર્વક ધડી લે, તો કામ સરસ અને સહેલું થાય, એ અમે કમૂલ કરીએ છીએ.

વિદ્યાનની પરિભાષાનો વિચાર કરનારા ઉચ્ચ શિક્ષણજાળા પંડિતો જ મોટે ભાગે હોય છે. તેઓ પ્રાથમિક શિક્ષણને અત્યાર સુધી તો અવગણતા અને રાજકોટકોમાં મુખ્ય ભાગ લોકોના સામાન્ય વપસારમાં આવતા અસલ સંસ્કૃત રાખેલાં પ્રાકૃત રૂપોનો ખતરો છે. . . . દિલ્લી ધણીપરી પ્રાંતિક ભાષાઓના સામાન્ય ચલણમાં આવેલા ફારસી તેમ જ અરબી શબ્દોની સંખ્યા કોઈ પણ રીતે નહીં મહત્તી મહત્તી સકાય. એટલી નાની નથી. . . .”

* આ સમાનતા વિષે શ્રી કાશીસાહેબ કાલેલકર હો બધું, ૧૮-૪-૧૯૪૮ “દિ” દુસ્તાની વિષે ચોખવડ” એ લેખમાંથી કાઢે છે —

“એનું માલુમ પડ્યું છે કે દિલ્લી બધી ભાષાઓના

તુચ્છકારતાં આવ્યા છે. તેમને એમની અંગ્રેજ દ્વારા આવેલી દેખાતી માથાબાર એકતા જ ગા ગા કરવી છે. તેમને કેવળ એક જ પરિભાષાની વાત સહેલી લાગે ને તે અંગ્રેજી લેા એમ કહે. પરંતુ તે સાવ સાચું કે સરેહું નથી. અંગ્રેજ પરિભાષા આપણે સારી પેઠે લેવી જોઈશે, એ ખરું. પરંતુ પરિભાષાના કામને સાચો ન્યાય ને મૂળ જરૂર કેવળ એકતા નથી, પરંતુ લોકને કામ કે એવી તે પરિભાષા હોય એ છે. અને એનો કાયદો એ છે કે, મૂળ કામ છે

તેને હિસાબે આગળ વધવું. તેમાં સંસ્કૃત, અરબી-ફારસી ઇંગ્લેન્ડ વિષે જે ખોટા અને અશૈક્ષણિક વાદો ને ખેંચાખેંચ, આપણે કમનસીબે, દેશમાં નગી છે, તે બૂઝી જતી જોઈએ. તો જ આ અશ્રમાથી ઉકલ મળશે. કામ કામને શીખવે એ જ ન્યાય આ પરિભાષાના કામનેયે બરોબર લાગુ પડે છે. આપણે ચરૂથી વિદ્વાન સ્વભાષામાં શીખવવા માંડીએ તો અનુભવ આપણે મહાશિક્ષક બનશે.

૮-૫-૪૮

૩૦

પાણીનો વાપર અને બગાડ

સારી રીતે જીવવા આપણે બધાંએ એ વસ્તુ શીખવી રહી. પાણી પૂરતું વાપરવું અને જરૂર વગર પાણી વાપરી તેનો બગાડ કરવો નહિ. આમાંની પહેલી વાત ઘણા સમજશે; પરંતુ બીજી વાત એટલી જ કીમતી હોઈ સમજવી જોઈએ.

આપણા આરોગ્ય માટે, શરીર, વસ્ત્ર, ઘર, ચેરી કે ગામની સુવ્યવસ્થા માટે પાણીની મૂળ જરૂર છે. તેની સાથે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, એ પાણીનો માફકસર ઉપયોગ અને વપરાયેલા પાણીના નિકાલની યોગ્ય વ્યવસ્થા, એ જેને આધારે જ આપણું ગામ સ્વર્ગ અગર નરક બની રહેશે. એટલે ગામને શું બનાવવું તે આપણા જ હાથની વાત છે.

સુવ્યવસ્થાથી રહેવા માટે માણસને માથા દીઠ નીચે સુજળ પાણીની જરૂર પડે:

પીણું તથા પીવામાં	૩૫ શેર
રાંધવામાં	૭૫ "
નાહવામાં	૫૦ "
એકવાડ ઇં	૩૦ "
ઠપકાં ધોવામાં	૩૦ "
પરચૂરણ	૫૦ "

પાણેલાં જાનવર, ગાય, ભેંસ, ઘોડાં, ગધેડાં, અને ચેરીનાં કૂતરાં સુધ્ધાં ગામમાં વસે છે. તેમની જરૂરિયાત નીચે પ્રમાણે અંકાય છે:

ઘોડા	૧૩૦ શેર	ભેંસ	૧૧૦ શેર
ગાય	૧૧૦ "	ગધેડું	૧૦૦ "

શિયાળા કરતાં ઉનાળામાં પાણી વિશેષ વપરાય. પીવામાં કેટલું પાણી જોઈએ તે શરીરના વજન ઉપર પણ આધાર રાખે છે.

ગામડામાં જ્યાં દૂરથી પાણી લાવવાનું હોય અગર તો જિંડા કૂવામાંથી ખેંચવાનું હોય ત્યાં પાણીનો વપરાય એવો ધાવ. લોકો કર-કસરથી પાણી વાપરે. શહેર કે જ્યાં પાણીના નળની સગવડ હોય ત્યાં પાણી વિશેષ છૂટથી વપરાય.

ઉજળિયાત કોમમાં અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ ઘરમાં પાણીનો સરેરાશ વાપર વિશેષ અને ઇતર વર્ણોમાં એવો જોવામાં આવે છે.

શહેરમાં જાહેર બાગબગીચા તેમ જ ઘર-આંગણાના બાગ માટે, રસ્તા ઉપર છાંટવા માટે, અકરમાત્ આગના પ્રસંગોએ વિશેષ પાણીની જરૂર પડે. એ બધું ગણતાં શહેરમાં માથા દીઠ પાણીનો વપરાશ સવામણ જેટલો વધારે જિતરે. શહેરને પાણી પૂરું પાડવું હોય તો એકંદરે માથા દીઠ સરેરાશ ૫૫ મણ પાણીની જોગવાઈ કરવી પડે.

શહેરમાં પાણીનો વપરાશ વધારે થાય એ સમજાય; થવો પણ જોઈએ. પણ તે ઉપરાંત શહેરમાં પાણીનો બગાડ પણ વિશેષ થાય છે. બગાડ થવાનાં કારણો નીચે સુજળ ગણવી શકાય:

૧. ખોટા નળના સાંધા નળના હોઈ પાણી વહી જતું હોય.

૨. ઘેર ઘેર નળ ટપકતા હોય. એટલે નળ બંધ હોવા છતાં પાણી વહી જતું હોય.

૩. પાણી બંધ થવાના સમયે નળ નીચે ડોલ હોય. ડોલ ભરાયા પહેલાં જ પાણી બંધ થાય. અને વાપરનાર ડોલ ઉચકી લે પણ તે નળ બંધ કરે નહિ. ફરી પાણી આવવાના સમયે ઉધાડા નળમાંથી પાણી વહી જાય. પાણી નકામું વહે છે એમ જાણવા છતાં તે બંધ કરવાની આજ્ઞા. નળ નીચે ડોલ ભરવા મૂકી બીજા કામે વળગવું અને એ કામ પૂરું થાય ત્યારે જ નળની બળર ઠાઢવી. ત્યાં સુધીમાં ડોલ ભરાઈ ગઈ હોય અને દસ ડોલ જેટલું પાણી નકામું વહી ગયું હોય. નળ ઉધાડો હોય અને ઘરને તાજું મારી માણસ બહાર જાય. એ આવે ત્યાં સુધી નળનું પાણી નકામું વહી જાય.

૪. પાણીની ગમે ત્યારે જરૂર પડશે એમ માની લોકો બધાં જ વાસણો પાણીથી ભરી રાખે. ફરી નળે પાણી આવે ત્યારે વાસી પાણી

ટાળી તાજું પાણી ફરી ભરે. જ્યાં ચોવીસે કલાક નળમાંથી પાણી આવતું હોય ત્યાં આવું ન ગણે.

પાણીનો આ બધો ગળાડ અટકાવવો જોઈએ. નળનું પાણી ન બગડે તેની દરેક જણે કાળજી રાખવી જોઈએ. પાણીનો આવો ગળાડ અટકાવવાના ઉપાય હોય છે ખરા. ઘર દીઠ કેટલું પાણી વપરાયું તેનું માપ દેખાડનારાં મિટર ગોઠવી, વીજળીનું બિલ આવે છે તેમ મહિને દહાડે વપરાયેલા પાણી ઉપર બિલ આવે. આ ઉપાય અજમાવવામાં આવે તો પાણીનો ગળાડ થતો અટકે. પરંતુ પૈસાને લોભે કેટલાક લોકો શરીરસ્વચ્છતાની ચિંતા ન કરે એવું પણ બને. અમુક પાણી વાપરવાની છૂટ મૂકી તેથી વધારે વપરાતા પાણી ઉપર કરતું બિલ મોઠલવાતું પણ બની શકે. પરંતુ રશુનિસિપાલિટી આવા ઉપાય લે તે કરતાં પાણી વાપરનારાં જ પોતાની જવાબદારી સમજે તો ટેકું સાકું !

જાસીલાત માંથી

સમાજવાદીઓ જુદા થાય છે

છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન જાત જાતની ચુસ્તો બાધા પડી અને ‘હવે નીકળી જઈશું’ ‘હવે નીકળી જઈશું’ કરતાં કરતાં, છેવટે નાશિક મુકામે કોંગ્રેસ સમાજવાદીઓએ ફેજાલ્લીની ૧૭મીના અરસામાં મળેલી તેમની પરિષદમાં હરાવ કર્યો છે કે, હવે આપણે કોંગ્રેસથી જુદા પડવું. અને તે પ્રમાણે કેટલાક સમાજવાદી કોંગ્રેસીઓ ગયા માસમાં કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા છે. હરાવ કરતી વખતે તેનું કાળ કરી ખતાવવામાં આવ્યું કે, ૧૯૩૨-૩૪ના જમાનામાં આ જ ગામમાં — નાશિકની જેલમાં — આ પક્ષનો ઉદ્ભવ થયો હતો. ત્યારથી આજ સુધી સગીર તરીકે કોંગ્રેસની શીળી છવજાવામાં રહ્યા બાદ, અને ત્યારે રાજસ્થા દેશની પ્રજાના હાથમાં આવી છે ત્યારે, આ પક્ષ જુદો પડે, તે ન સમજાય એવી બીજા નથી. કુટુંબમાં મોટો યથેસો દીકરો પણ બાપથી જુદું ઘર નથી માંડતો ! પરંતુ પ્રજા તો બીજો જોડે છે.

રાજદ્વારી પક્ષોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એક તેનો કાલો હોય એમ લાગે છે કે, નવો પક્ષ કોઈકે નવું ધ્યેય અથવા તેનું સંગીન સિદ્ધાંત કે કાર્યપ્રણાલીની નજર જુદાઈને લઈને જન્મે છે. સાચે કામ કરતાં કરતાં એવો તાત્ત્વિક ભેદ જાગે કે જેથી મૂળ સંસ્થામાંથી બહાર જઈ જુદો ચેકો જમાવવો જોઈએ, ત્યારે નવો પક્ષ જન્મે છે. આપણા રાજકારણનો દાખલો લઈએ તો ઈ. સ. ૧૯૧૬ નો સમય આવો હતો. તે વખતે લિજરલ પક્ષે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી પોતાની નવી સંસ્થા કાઢી, કેમ કે તેઓ કોંગ્રેસે અપનાવેલા નવા સાધન સત્યાગ્રહમાં માનતા નહોતા, અને તેમને સ્વરાજનું નવું ધ્યેય પણ રુચ્યું નહોતું. તેમને અંગ્રેજ સરકારે સારી પેઠે મદદ કરી, કહો કે મોન્ટેગ્યુએન્સફોર્ડનાની બેટ આપી લગભગ દસ જાર વર્ષનો રાજવહીવટ તેમને જ સોંપ્યો. આમ છતાં તે પક્ષ ઊપડી ગયો.

આ પ્રમાણે જોતાં, આજે પોતાને સમાજવાદી માનતો અથવા કહેવડાવવાનું પસંદ કરતો વર્ગ કયા મુદ્દા ઉપર કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જુદો થોકા કરે છે? તેઓ પણ ગાંધીજીનું નામ તો સરખું જ વાપરે છે. છતાં ગાંધીજી જે સંસ્થાને જ દેશની મુખ્ય તાકાત ગણી તેને જ પુષ્ટ અને બળવાન કરવા સલાહના મથા, તે જ કોંગ્રેસને સમાજવાદીઓ શું કામ છોડે છે? આનો જોખમો ને સમગ્રય એવો કાંઈ મુદ્દો મળતો નથી. આ અંગે મુખ્ય સમાજવાદીઓ જે કાંઈ જોલે છે તે જોઈએ તોપણ અનેકવિધ અવાજો સાંભળવા મળે છે.

ગાંધીજી અને સમાજવાદ

પ્રમુખ સમાજવાદી શ્રી. નરેન્દ્રેવના એક વ્યાખ્યાનનો રિપોર્ટ 'ફ્રી પ્રેસ જર્નલ'માં વાંચેલા જોઈએ:—

બનારસ, ૧૦-૪-૪૮

"ગાંધીવાદી સમાજવાદના સિદ્ધાંતો દિંદના સમાજવાદી પક્ષના કાર્યક્રમમાં ફેરવે અંગે અપનાવવામાં આવશે, એવા સંવાસના જવાબમાં આપ્યાં 'નરેન્દ્રેવે કહ્યું કે, 'ગાંધીવાદી સમાજવાદ એ એક જોડો શબ્દપ્રયોગ છે. સદાત્મા ગાંધી પાસે અમુક પોતાના ખાસ સિદ્ધાંત હતા; તેના પાયા પર તેમણે અમુક કાર્યક્રમો પાર પાડવાને પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ કાંઈ પણ રીતના વિજ્ઞાનશૂન્ય શબ્દારી કે આર્થિક સિદ્ધાંતનું ૧૫ કદીય તેણે પકડ્યું નહોતું.'"

આ નરેન્દ્રેવ વિદ્વાન છે. સમાજવાદના મોટા પંડિત ગણાય છે. તે વાદનાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે જોતાં, ગાંધીવાદની ગણના કાંઈ રીતના સમાજવાદમાં ન ગણાય, એમ ખતવા કે લાગવા સંભવ છે. પણ એ રીતે ગાંધીજીના કાર્યક્રમની અને તેના સિદ્ધાંતની કદર કરવી કે આંકવી, એ કોના જેવું છે? જેમ એક સંપ્રદાયને મજબૂત કરી નવા મહાપુરુષની દૃષ્ટિને પોતાના સંપ્રદાયનાં ચરમાયી જુએ, એના જેવું છે. અરુત.

આના કરતાં સાવ જુદી ને વિરુદ્ધ વાત બીજા પ્રમુખ સમાજવાદી શ્રી. લોહિયા પાસેથી સાંભળવા મળી. તેમાં ઉપરના જેવી પશ્ચાંધતા જોવા નથી મળતી. નીચેનું તેમનું ભાષણ 'દાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના ૩-૫-૪૮ ના અંકમાંથી ઉતારું છું:—

બાલારામ, ૧-૫-૧૯૪૮

"દરેકની પ્રતિષ્ઠા સમાજવાદી ચરિત્રના પ્રમુખપરથી બાલતાં રા. રામમોહનર લોહિયાએ જણાવ્યું કે, 'કેટલાંય વરસોથી દિંદના સમાજવાદ

માંથીજના ઉપદેશની સાથે પોતાની કાર્યરીતિ ગોઠવવાને પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે; અને આ પ્રયત્નને ચોક્કસ ધાર્મિક ભૂમિકા આપવી જોઈએ; કારણ કે એ વાતમાં શંકા નથી કે, જગતના સમાજવાદ પર હવે પછીની તેની કારકિર્દીમાં-ગાંધીજીની છાપ, બીજી કોઈ પણ અસરના કરતાં, વધારે પડવાની છે."

"ઉપરાંત તેમણે કહ્યું, 'આપણે મળાએ છીએ તે વરસ એ વાતે ફરીને વિશેષ છે: સામ્યવાદી ભંદેરનામાની શતાબ્દી આ છે, અને કહી પણ જગતમાં યજ્ઞેદાએમાં મોટામાં મોટા સમાજવાદી એવા મહાત્મા ગાંધીજીના અવસાનનું પુણ્યવર્ષ પણ આ છે.'"

૧૦ માં સદીને નવો પ્રશ્ન

જગતમાં આજે ચાલતો કે ચર્ચાતો સમાજવાદ અથા સૈકાની યુરોપની રિથિતિની પેદાશ છે. તે સૈકામાં પ્રશ્ન કેળવ ગરીબોને ન્યાય આપવાનો — ગરીબસેવાનો હતો. મુદ્દની બક્ષાએ આજના જેવી દેખા દીધી નહોતી. આજે તે બધા આખી માનવ જાતને લાગતી પાડે એવી પ્રયત્ન બની છે. ગરીબસેવાનો મુદ્દો જગતે સમજ લીધો છે, ને તે આજે વિચારમરત નથી. પણ મુદ્દ અને ધંત્ર તથા વિરાનનું શું? — આ પ્રશ્ન થયો છે. એટલે કેટલાક યુરોપના સમાજવાદી વિચારકો આજે સમજવા લાગ્યા છે કે, સમાજવાદ પાસે હવે એક નવો અને તેના સંસ્થાપકોએ નહિ જોયેલો એવો પ્રશ્ન વિચારવાનો આવ્યો છે. તે પ્રશ્ન છે જગતમાં શાંતિરચના અને મુદ્દનિષેધ. આ પ્રશ્ન ૧૯ માં સૈકામાં માહર્સ આદિ વિચારકો પાસે નહોતો. તેઓ ૧૯ માં સૈકાની યુરોપીય સમાજવાદની શાંતિના વાતાવરણમાં ઠંડે કતોળે વિચારો કરતા હતા. તેથી તેમણે મનૂરો કાંઈ રીતે પોતાના વર્ગના હિતમાં વિમુક્ત જોડી શકે, એ વિચારી કાઢ્યું. તેમને વિમુક્ત ગમતો હતો. અરે, એમણે એવું વિમુક્તી શાસ્ત્ર અને રિલમુદ્રી જ બી કાઢી, લોકનાં મનને એ પાયા પર ફેળવવા માંડ્યાં. એટલે સુધી કે, આજે એ વિચારોનું સામાજ્ય રચાપવા રમિયા જેવો દેશ આખા જગતની બ્યવસ્થા અને શાંતિને પડકારી રહ્યો છે.

સમાજવાદની પછાત-દૃષ્ટિ

આ જાનની લગાયક વૃત્તિ અને આંતરિક પ્રત્યક્ષક યુરોપના સમાજવાદની ગળથૂંથીમાં પડેલી બક્ષા છે. તે જ ને સમાજવાદનો ગળ હોય તો તેની વડે માપતાં ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત સમાજવાદ નથી જ; અને ન હોય એ જ એની શોભા છે. સવાલ તો એ છે

કે, ૧૯ માં સૈકાનો સમાજવાદ, જે એક સંપ્રદાય બની ગયો છે, તેના જ અનુયાયીઓ આપણા દેશના સમાજવાદીઓ છે? કે એમને પોતાના દેશમાં પેદા થયેલા નવ-સંદેશની કસીકે જાણ છે? તેઓ શું આવેલી સત્તામાં હિસ્સો મેળવવા એવા તલપાપડ થઈ ગયા છે કે, આટલું પણ નોંધ શક્તા નથી? અહીં આગળ એમના પક્ષના એક નેતાને ન્યાય આપવા બે વરતુ કહેવી નોંધીએ.

સાધ્ય અને સાધનનોએ જ

શ્રી. જ્યપ્રકાશ નારાયણે તેમના વ્યાખ્યાનમાં એક બે વાતો એવી કરી છે કે જે નોંધપાત્ર છે. એક તો એ કે, સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે અત્યૂંચ મેળ હોવો નોંધીએ; બીજું, હિંદની પ્રજાના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારની ચિંતા ગાંધીજી કરતા હતાં, તેમના જવાબી જે ખોટ પડી છે તે રમણ મહર્ષિ કે અરવિંદનાજી જેવાંએ પૂરવી નોંધીએ. આ વાત સમાજવાદ-સંપ્રદાયમાં કેટલાકને ખિચકુલ રુચી નથી; લગભગ અધ્યાત્મપ્રય જેવું કેટલાકને લાગે છે! સંપ્રદાયના કયા શાસ્ત્રમંથમાં આવી વિચિત્ર અને સાવ ગાંધીવાદી વાતનો આધાર છે, એમ પણ પુછાય છે. પણ એ તો કેવળ સાંભળેલી વાત જવાં દઈએ. સમાજવાદ સાધ્ય-સાધન વચ્ચે મેળ હોવો નોંધીએ એ નથી માનતો. એનો પુરાવો ટાંકવા જરૂર નથી. છતાં, શ્રી. લોહિયાએ ખાલાસોરના જ ઉપર ટાંકેલા વ્યાખ્યાનમાં આ સ્પષ્ટ કર્યું છે, અને તે ખાસ જોવા જેવું છે:—

“ડૉ. લોહિયાએ કહ્યું, ‘૧૬ સમાજવાદ અને ગાંધીજીનો સર્વોદય બંને એક જ જાંતિય ધ્યેયવાળા છે—સર્વસામાન્ય લોકહિત સાધવું. સમાજવાદનું તાત્કાલિક ધ્યેય મનુરવર્ગનું હિત સાધવાનું છે; જ્યારે સર્વોદયનું એમ છે કે, તેનું તાત્કાલિક અને મર્તિય બેક ધ્યેય એકસમાન જ છે—સર્વસામાન્ય લોકહિત.”

અંતિમ અને તાત્કાલિક ધ્યેયમાં ભેદ હોવો એ, બીજી પરિભાષામાં, સાધ્ય અને સાધન વિષે ભેદ છે, એમ જ ખતાવે છે. એટલે જો જુદા પક્ષ રચવામાં સમાજવાદી પાસે કાંઈ કારણ હોય તો તે આમાંથી કળા લેવું નોંધીએ. તે એ છે કે, સમાજવાદ મજૂરો દ્વારા વર્ગવિગ્રહ ખેલીને મજૂરોના જ હિતમાં રાજસત્તા લેવા માગે છે. પરંતુ સર્વસામાન્ય લોકનો સર્વોદય આવા વર્ગવિગ્રહથી જો ન સધાય, સર્વોદયનું અંતિમ ધ્યેય જો તાત્કાલિક મજૂર-વર્ગોદયના ધ્યેયથી જમડે

અને તેનું વિરોધી હોય; એટલે કે, એ પગલું જો સર્વોદયના સાધન તરીકે ઠીક ન હોય, તો તે ત્યાજ્ય હોવું નોંધીએ. પરંતુ શ્રી. લોહિયા કહે છે કે, અમારા પક્ષનું તો તે તાત્કાલિક ધ્યેય છે અને એમાં અમે ગાંધીજીના વાદથી જુદા છીએ.

ગાંધીવાદી સમાજવાદ—સર્વોદય

એમ તો દરગંજ નથી કે, ગાંધીજીનો સર્વોદય મજૂરહિતના ધ્યેયવાળો નથી, અથવા તો તે વરતુ તત્કાળ સાધવાની નેમ તેની નથી. માત્ર તે એને પણ અંતિમ સાધ્યની દૃષ્ટિએ જ સાધવા મંથશે. એટલે કે, રચનાત્મક કાર્ય અને સત્યાગ્રહ દ્વારા. માક્સવાદ આવા અહિંસાપરાયણ સાધન જ નોંધીએ એમ નથી સ્વીકારતો. તેની સાધનનીતિના મુખ્ય ત્રણ ફાટા મુરોપમાં ખીલેલા છે એમ કહી શકાય—

૧. ખુલ્લા સશસ્ત્ર બળવા દ્વારા

(રશિયાની લેનિન-પદ્ધતિ)

૨. અંદર રહી બાગફાડ અને દાવપેચ દ્વારા

(જેમ કે ફ્રાન્સમાં)

૩. મતપેટી દ્વારા (જેવી કે ઇંગ્લંડની)

આમાંની પહેલી રીત સામ્યવાદીની છે. બીજી રીત આપણા સમાજવાદીઓએ ૧૯૪૨-૪૪માં કેળવી. તે કદાચ એમને ગમે. આ બંને રીતો એખખી હિંસક અને આંતર-કલહની છે. ત્રીજી રીત લોકશાહી સમાજવાદની છે. કોન્ગ્રેસ એ રીતે કામ કરવા ધારે છે.

આ ત્રણેથી નવી એવી એથી રીત ગાંધીજીએ બતાવી છે, તે સત્યાગ્રહ કે જેથી વીસમી સદીનો મહા પ્રશ્ન પણ છૂટી શકે છે. સમાજવાદી પક્ષે કોન્ગ્રેસથી છૂટા પડી મોટી જવાબદારી ઉઠાવી છે. ચેન કેન પ્રકારેણ વિરોધ કરનાર પક્ષ જ નો એ બની રહેશે તો એને માટે ઝાઝું બંધિય ન સંભવી શકે. તે સામ્યવાદીથી શો ફેર રાખે છે તે પણ જોવાનું રહે છે. તેમના એક નેતાએ કહ્યું એમ, અંગ્રેજ સરકાર સામે જે રીતે આપણે લડતા હતા, તે રીતે જો સમાજવાદીઓ સ્વરાજ સરકાર જોડે લડવા લોકોને પ્રેરશે, તો તેમાં તેઓ દેશનું કેવળ અહિત કરશે. અને તો પછી પોતે કેવળ તકવાદીમાં જ ખપે એમ, ન કરે નારાયણ, ન બની રહે?

હાળીઓની મુક્તિનો સવાલ

જેતીકામ માટે મજૂરીની જરૂર બધી જગ્યાએ પડે છે. પણ સુરત જિલ્લામાં જેતીકામ માટે રાખવામાં આવતા હાળી એ લુદા-પ્રકારના મજૂરો છે. તે પદ્ધતિમાં કેટલાક ગુલામી પ્રથાના અંશો રહેલા છે, એટલે તે પદ્ધતિને સુધારવા કે નાબૂદ કરવા માટે છેલ્લાં પચીસ વરસની સ્વરાજની લડત દરમિયાન લોકસેવકોએ ‘દૂબળા’ કહેવાતા હાળીઓના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્નો કરેલા છે.

સને ૧૯૩૬ના સ્વાતંત્ર્યદિને ખારડાથી તાલુકાના ખેડૂતો અને (‘દૂબળા’ મંદીને નવું નામ પામેલા) હળપતિઓની સંયુક્ત પરિષદ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના પ્રમુખપણા નીચે અને મહાત્મા ગાંધીજીની હાજરીમાં મળી હતી અને તેમાં હળપતિ-મુક્તિનાં દરવા કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી એ પ્રથામાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વીલાસ આવી છે. પણ જૂની જડ હજી ઊપડી નથી; અને મોટા ભાગના ‘હાળીઓ’ જૂની પ્રથા પ્રમાણે જ કામ કરે છે. લુદે લુદે વખતે એવા ખીન પ્રયત્નો થયા છે, પણ હજી મૂળ સ્થિતિમાં ઝાઝો ફરક પડ્યો નથી. તેથી હાળીપ્રથાના ઉત્કલ્પે પ્રશ્ન હજી ઊભો છે.

પ્રમુખશ્રી સરકાર ચર્તા હવે એ પ્રશ્ન સરકાર તરફથી હાથ ધરવામાં આવ્યો છે અને તે પ્રશ્નની તપાસ માટે હાળી તપાસ સમિતિ નીમવામાં આવી છે. તે સમિતિ આગળ રજૂ કરવા માટે જલાલપોર તાલુકા સમિતિએ એક નિવેદન તૈયાર કરીને મોકલ્યું છે, તે ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

જલાલપોર એ સુરત જિલ્લાનો એક તાલુકો છે અને ઉપરોક્ત સમિતિનું નિવેદન મુખ્યત્વે તે જાગ પૂરતું છે. છતાં હાળીપ્રથા આખા જિલ્લામાં અને તેની આજુબાજુ સામાન્ય દોવાથી તેમની સંખ્યાએ તે આખી પ્રથાને લાગુ પડે છે.

આ વસ્તી મોટે ભાગે સુરત જિલ્લામાં અને તેની આજુબાજુએ લાગેલા ભરૂચ અને યાજ્ઞા જિલ્લાઓના થોડા ભાગોમાં અને બાજુનાં દેશી રાજ્યોના ભાગોમાં પણ આવેલી છે. તેમની કુલ વસ્તી લગભગ એ લાખ થાય છે. એકલા સુરત જિલ્લામાં તેમની વસ્તી લગભગ સવા લાખ જેટલી છે, જે એ જિલ્લાની કુલ વસ્તીના ૧૪ ટકા થાય છે; અને જિલ્લાની કુલ દિંડું

વસ્તીના તે ૨૬ ટકા થાય છે. આવા હળપતિઓની મદદથી જેતી કરનાર (જેને ‘ધણિયાઓ’ કહેવાય છે તે) વર્ગની જ સંખ્યા ગણીએ તો તેમની સરખામણીમાં હળપતિઓની વસ્તી ૬૨ ટકા થાય છે. આવી મહત્વની વસ્તી ગુલામ જેવી સ્થિતિમાં રહે તે કોઈ પણ સમાજને માટે નુકસાનકારક છે. તેમને માટે ઉપરની સમિતિએ આજુબાજુની પરિસ્થિતિનો અ્યાલ કરીને એક મુદતી યોજના સૂચવી છે. તેની મહત્વની સંખ્યાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

૧. હાળીઓને ઘર બાંધવા માટે જમીનની અને પૈસાની સગવડ આપવી. તે માટે સરકાર પૈસા રોકે.

૨. લગ્ન પ્રસંગે તેમને રૂ. ૫૦ થી ૭૫ સુધીની સરકારે લેન આપવી.

૩. અત્યાર સુધીનું બર્ધું દેવું કાયદાથી રદ કરવામાં આવે.

૪. કસમ ૧, ૨ પ્રમાણે યનાં નવાં દેવાં પેટ, હાળી તરીકે કામ કરે ત્યાં સુધી દર વરસે, સામાન્ય દરથી બોતાં રાજના ફરક બદલ, રૂ. ૧૦ વળતર તરીકે ‘ધણિયામાં’ પાસેથી લેવા.

૫. હાળીઓમાં કેળવણી, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, અને દારૂબંધીના પ્રચાર માટે લોકસેવકો મારફત વ્યવસ્થા કરવી.

૬. જે છૂટે થતા માગે તે છૂટે થઈ શકે અને વચગાળાના સમયમાં તેની ચૂંપડી બાંધી ન કરાવી શકાય, તેને રાજમાં મળતું અનાજ તેઓને નિયમ-સર આપવામાં આવે, કુટુંબખર્ચ માટે થોડી રોકડ રકમ મળે, વગેરે બાબતોને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવા માટે સરકારે તાત્કાલિક યોજના કરી જરૂરી કાયદો કરવા જોઈએ.

આ મુદતી યોજનાનો હેતુ ચાલુ પ્રથા એકદમ નાબૂદ કરવા જતાં હાળીઓને ઘરની મુરજેલી ન પડે અને તેઓ ખીન રીતે આકૃતમાં ન આવી પડે તે બેવાનો છે. કેટલાક સુધારા કરવામાં આ દષ્ટિની અન-ગણના કરવાથી ઘણી વખત સુધારો કરવા જતાં કુધારો થઈ જાય છે અને મૂળમાં જેને હાથે કરવાની કલ્પના હોય છે તેને એલામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવું થાય છે સરકાર વેપારસંજ્ઞા પર અગર વસ્તુઓની પેદાશ અને વપરાશ ઉપર અંકુશ મુકે છે તે પ્રમુખશ્રી

સરકાર હોય તો સારા હેતુથી મૂકે છે, પણ તેમાં આખી વ્યવસ્થા સંગોપાંગ ગોઠવાયેલી નહિ હોવાથી પ્રજાને લાભ કરતાં નુકસાન વધારે થાય છે, અને સગવડ કરતાં અગવડ વધારે થાય છે. હમણાં સરકારે ધીરધાર નિયમન ધારી કપોં છે પણ તેની સાથે ગ્રામ-લોકોને જરૂરી પ્રસંગોએ વાજખી દરથી નાણાં આપવાની જોગવાઈ કરી નથી, એટલે પરિણામે લોકોની હાડમારી થવાને બદલે વધારે એમ લાગે છે. હાળીના પ્રજા

અંગે આવી ભૂલ કરવાને બદલે હાળીઓ છૂટા થઈને શું કરશે, ક્યાં રહેશે, વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને યોજના થાય, એ કષ્ટ છે. એ પ્રયાજની જોડાએ તે તે બાબત બે મત નથી. પણ ઝાંપી સુધારે કરવાના જોશમાં મૂળ સંદર્ભ કરનારને નવી પરિસ્થિતિમાં વધારે સંકટ કરવું ન પડે એ જોડું જોઈએ. તે માટે પૂર્વ-તૈયારી અને વ્યવસ્થિત યોજનાની આવશ્યકતા છે.

વિ.

ઉદ્યોગોની પરિભાષા

હિંદની ભાષાઓમાં ઔદ્યોગિક સાહિત્ય ('ટેકનિકલ લિટરેચર') નહિ હોયું જ છે. આ માટે હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિ મુખ્યત્વે જવાબદાર હતી. હવે એ પરિસ્થિતિમાં જબ્બર પલટો આવ્યો છે; હિંદ સ્વતંત્ર થયું છે. પરિણામે તેની હરેક દિશાની પ્રવૃત્તિમાં મજુ જગી ફેરફાર થવાનાં ચિહ્નો દિશોચર થઈ રહ્યાં છે.

પ્રવૃત્તિની એક દિશા ઔદ્યોગિક સાહિત્ય હિંદની ભાષાઓમાં લખવાની છે; આ દિશાના પ્રવૃત્તિમાં એક મોટો અંતરાય આ સાહિત્યમાં આવતા ખાસ શબ્દ-પ્રયોગોનો હળવો, વાજખી અને વાંચનાર સાંભળનારને અપીલ કરે તેવો હિંદની ભાષાઓના શબ્દપ્રયોગોનો ઉપયોગ છે.

શબ્દપ્રયોગોના ઇતિહાસ સંબંધમાં થોડુંક વિચારીશું તો ખ્યાલમાં આવશે કે, અમુક ભાવ, ધટના કે વસ્તુ દર્શાવવા એક વ્યક્તિએ પહેલવહેલો એક શબ્દ વાપર્યો; સાંભળનાર આ શબ્દથી જાણનાર શું બ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે તે પહેલી વખતે નહિ સમજે, કદાચ બીજી વખતે પણ ન સમજે. પણ ત્રણ ચાર કે તેથી વધુ વખત એને એ શબ્દ પુનરુચ્ચારણ થાતાં સાંભળનારના મનજગમાં એ શબ્દના અર્થની ગડ બેસતાં સુધી ચાલી રહેલ છેદ લઠાડવાની ક્રિયા (પ્રોસેસ ઓફ એલિમિનેશન) થી એ શબ્દના વજતબની સમજ પડી જશે. થી એ ત્રણ વખત આ શબ્દનો અર્થ સમજવામાં મગજને ઝોળી ઝોળી મહેનત કરવી પડશે અને થોડા પુનરાવર્તન થી એ શબ્દનો અર્થ એવો રૂઠ થઈ જશે કે જાણતા લે'ત જ મગજ એ શબ્દનો અર્થ ઝાંપી લેશે. ખેલનારના સંબંધમાં તો આ શબ્દનું વર્તમાન રૂઠ થઈ ગયું જ છે.

દૂંકણમાં કહેતાં, કોઈ પણ ધટના, ભાવ કે વસ્તુ દર્શાવવા વપરાતા શબ્દો તે શબ્દોના રૂઠ થઈ ગયેલા અર્થને લઈને જ તેમ કરી શકે છે.

ઔદ્યોગિક સાહિત્યને હિંદની ભાષામાં ઉતારતાં ખાસ અસહ્ય ભાષાના શબ્દપ્રયોગોને. જે તે ભાષાના શબ્દોથી દર્શાવતા નવા શબ્દપ્રયોગો કરવા જ પડશે. આ કામ કરનાર એટલું કરે કે, જે ક્રિયા, ભાવ કે વસ્તુ દર્શાવવાનાં

દોષ તે દર્શાવવામાં વધુમાં વધુ કાર્યસાધક, હળવો અને વાંચનાર-સાંભળનારને અપીલ કરે તેવો શબ્દ વાપરે. શબ્દ લખ્યાલખ્ય અને આડખરી ન બની નામ એ આ કાર્યની એક સીમા છે; બીજી સીમા છે અતિ દૂંકણી. શબ્દ દૂંકો વાપરવાની ધગશમાં એ શબ્દ બહુ ઓછા વજતબ-વાળો કે તેનો અર્થ રૂઠ થતાં બહુ સમજ લાગે તેવો ન જોઈએ. સાથેસાથ તે અપીલ કરે તેવો, એટલે કે વધુમાં વધુ સચેતવાળો જોઈએ આવ્યા ખાસ શબ્દપ્રયોગોને ચલણમાં મૂકનાર એક સમિતિ જોઈએ. લખનારાએ પોતે યોગેશ્વર શબ્દપ્રયોગો આ સમિતિને મોકલે; સમિતિ આ શબ્દોનું મૂલ્યાંકન કરી જરૂરી સુધારાવધારા સાથે અમુક અર્થ દર્શાવવા આ શબ્દ વાપરવો એમ નક્કી કરી તે શબ્દ કે શબ્દો પ્રસિદ્ધ કરે. પરિણામે ત્રણ વર્ષના બાળમાં આ શબ્દપ્રયોગો રૂઠ થઈ જશે અને તે શબ્દોનો અર્થ સમજવામાં સાંભળનાર કે વાંચનારને બહુ મહેનત નહિ કરવી પડે.

અજ્ઞાતામાં એક એવો પદ્ય પણ છે કે જે ખાસ અંગ્રેજી શબ્દોને તેમ ને તેમ જ (તે જ ઉચ્ચારને) રૂઠ કરવામાં માને છે. પરંતુ મને લાગે છે કે, કોટ લખીને નેચ સાધવારુ શબ્દો માટે તો ઠીક છે, પણ આસ શબ્દપ્રયોગો તો આત્મજાણના શબ્દોથી જ દર્શાવાય તો તેનો અર્થ સમજવો સહેલું પડશે.

આ સંબંધમાં મારો એક અનુભવ વર્ણવું: મારા માંચ વર્ષના ઇજનેરી અભ્યાસ દરમ્યાન મારે 'એલાઇડ ટ્રિબેનિકલ' વિષય પહેલાં બે વર્ષ સુધી શીખવવાનો હતો. આ અભ્યાસની રાજ્યમાતમાં જ આવતા 'ટોર્ક' (Torque) નેવા સાદા શબ્દોનો અર્થ ખેસાડવા મારે કોઠ વર્ષ સુધી ત્યારે ત્યારે આ શબ્દ આવતો ત્યારે ત્યારે 'સંકટ ઉપર લખાડેલા બાળને ચક્રની ત્રિજ્યાથી ગુણતાં આવે-તે રકમ' એવી માનસિક ગણતરી કરવી પડતી. (અને જ્યાંની દઈ કે હું કોઈ કોઠ વિધાર્થી ન હતો, વગર પહેલાં વિધાર્થી હતો.) હવે 'ટોર્ક'ની જગ્યાએ મારા અધ્યાપકે 'ખલભાડું' શબ્દ વાપર્યો હોવા તો આનો અર્થ રૂઠ થઈ જવામાં થયો ઓછો સગવડ લાગત

હિંમતલાલ પરિયા

વસ્તીજ

માસિક વિવેચન

પહેલાં હિંદી ગવર્નર-જનરલ શ્રી. રામજી

સ્વતંત્ર ભારતના ગવર્નર-જનરલ-પદે હિંદી આવે છે તેથી હવે સૌને સંતોષ થશે. તેમાંથી વિશેષ આનંદ તો એ કે, શ્રી. રામજી તે પદ શોભાવે છે. આ પ્રસંગે પંદરશી જેલો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. તે વખતે કોંગ્રેસના ધણી લોકો રામજી પર બહુ ચિદ્રાયા હતા. કેટલાક નવલુવાન મિત્રોએ આ ક્રોધ એક સભા દરમિયાન ચર્ચામાં કાઢ્યો. સભામાં મને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા હતા. મેં કહ્યું, તમે રામજીને નવલુવા નથી. હું તમને કહું છું કે, સ્વતંત્ર ભારતમાં એ માણસ વિરમ સેરાઓ-હજી આપશે. એમની કુશાલ શુદ્ધિ, નિર્મળ અને ધર્મપરાયણ દષ્ટિ, વિશાળ દેશપ્રેમ અને માનવતા, અગ્ર નમ્રતા, સામાને છતી લે એવી નિરભિમાનિતા અને નિર્વાજ બાપુ—આ બધા ગુણોને હિંદ કેવી રીતે જતા કરી શકે?

મારા જવાબથી તે નવલુવાનો કંઈક ચૂપ થયા, પણ ત્યારે બાગ્યે સમભ્યા હશે. ત્યારનો ક્રોધ હવે જીતરી ગયો છે અને હિંદનું મોઢામાં મોઢું પદ રામજીને મળે છે તેથી આજે સૌ કંઈક રાહ ચાપે છે. ગાંધીજીના એ પરમ મિત્ર અને ભક્ત સ્વતંત્ર હિંદની યાનાનાં આ શરનાં અને વસમાં વરસોમાં દેશના નાવને પાર ઉતારવામાં સફળ નીવડે.

શ્રી. કામાક્ષી નટરાજન

‘ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર’ના આજીવન તંત્રી શ્રી. નટરાજન, ૭૯ વર્ષની પાકી વયે દેવલોક પામ્યા છે. ધર્મ એ પત્રકાર હતા, પણ આજકાલના અર્થમાં નહિ. તે પોતાના પત્ર દ્વારા એક મિશન—એક મોઢું દેશકાર્ય લઈને બેઠા હતા. પોતાના પત્રને માટે તેમણે પસંદ કરેલું સુતાકવ અહીં નોવા જેવું છે:—

“હું સાચું જોવા કોર ચર્ચા અને ન્યાય જોવા અજ્ઞાન રહીશ. બિંદા અંતરમાંથી હું વાત કરું છું. હું મોખમ વાત નહિ જ કરું, હું કોઈ બહાનાં નહિ ચલાવી લઉં; એક તસુ પણ પાછો નહિ પહું. અને મારો વાત કાને ધયા વિના દુનિયાનો શરકો મવાને નથી.”

તેમનું મિશન મુખ્યત્વે સમાજસુધારા હતું. ૧૮૮૫માં કોન્ગ્રેસ રચનાઈ ત્યારથી તેની જોડે જોડે સમાજસુધારા પરિષદ પણ થતી. કોન્ગ્રેસ રાજકારણ સંજાળે અને આ પરિષદ લોકમાં નવા સુધારો કરવાનું

સંજાળે. એમ એ ભાગમાં દેશનું કામ ચાલતું. અને અંગ્રેજ રાજ્યમાં કેળવણીને ગમત થયેલા આગેવાન હિંદીઓ મુખ્યત્વે આ એ સંચયોમાં પોતાની દેશ-સેવાની ધરા અને આત્મા શલવતા. તેમના પત્રનું નામ જ બતાવે છે તે પ્રમાણે, શ્રી. નટરાજન સમાજ-સુધારા પરિષદના કામમાં મુખ્ય રસ લેતા, દેશના રાજકારણમાં બોલે; અને તે મુખ્યત્વે પત્રકાર તરીકે. પરંતુ એમના દરેક વિચાર અને અભ્યાસપૂર્ત દષ્ટિને લીધે, આ લખાણો અચૂક વંચાતાં. ગાંધીજી નટરાજનના પેપરમાં નજર કરવાનો પ્રસંગ મળે તો ચૂકતા નહિ. ખાસ કરીને રાજકારણના પહેા વચ્ચે બહુ ઝીણું કાંતીને બેરાબર ન્યાય તોળીને વાત કરવાની એમની કોરી શૈલી પ્રસક્ત કામમાં પડેલા લોકોને જરા વધારે પડતી ‘અનાસક્ત’ લાગે એવી હતી ખરી. છતાં તેમાં કંઈકે આનમાં લેવાનું ખિંડુ હોય તો તે જેવું જોઈએ, એમ એમના વિચારો સાથે સંમત નહિ થનારને પણ લાગે.

૧૯૨૦ બાદના ગાંધીયુગમાં સમાજ-સુધારો અને રાજકારણ એવી બે અલગ વાજાબંધ વસ્તુ હિંદના જાહેર જીવનમાં રહી નહિ. ગાંધીજીની શરવણી, શુભામ બનેલા આખા હિંદી જીવનને સમગ્રપણે સ્પર્શીને સુધારું જોઈએ, તો જ સ્વરાજ મળે, એ પ્રકારની હતી. તેને જ અનુરૂપ પદ્ધતિ પણ સહેજે એમણે અખતિયાર કરી. આથી સમાજ-સુધારાની કેટલીયે બંધી ધાતો, તે પૂર્વેના જમાનામાં કહી કંઠીને સુધારકો યાકતા ને તેને માટે જીનવાણી માનસ જોડે અજડતા, તે બંધી વાતો એકાસપાટે, જુદી જ ભૂમિકા પર પહોંચી ગઈ અને લોકો આપોઆપ સુધારાની એ બંધી વાતો, તેની સાચી ભૂમિકા દેખાવાની સાથે, સમજતા ગયા. આવી અજબ બેડી કંઠિત જનમતાં સુધારા પરિષદ તો લગભગ અસ્ત જ પામી ગઈ. પરંતુ સુધારકોના જીવને પણ શરે એવું જીવંદ કામ તો થયા જ લાગ્યું.

રાજકારણમાં શ્રી. નટરાજન ગાંધીજીની સાથે હતા એમ ન ગણાય. તે કંઈક જૂના પીઠ ‘લિપરલ’ મતના વંશજીના હતા. છતાં સમાજ-સુધારાની બાબતમાં તેમને ગાંધીજીના કામચી જરૂર આનંદ થયો હશે તેમના પરિચયમાં આવેલા શ્રી. વૈકુંઠભાઈ મહેતા લખે છે,

“જીવનની શરઆતથી શ્રી. નટરાજન ને સુધારાની હિમાયત કરતા આવ્યા છે, તે બધા પેલાં

થોડાં વરસોમાં દેશના રાષ્ટ્રધર્મમાં માન્ય થયા, એ જોઈને જવાનું સદ્માન્ય તેમને મળ્યું. સ્ત્રી-કેળવણી, સમાજ અને કાયદાની નજરમાં સ્ત્રીપુરુષની સમાનતા — આ એમના હૃદયની અને નિકટની વાતો હતી. હિંદુનું નવું બંધારણ સૌને પુરુષ એવા જ સમાન દરમિતે આપે છે. અને હિંદુ કાયદામાં જે સુધારા હમણાં વિચારાય છે તેમાં, એમણે વરસો આગાં કરેલી માગણીઓ આવીનય છે જાતિઅવસ્થાના અનિશ્ચ સામેની કુબેશના ભાગ તરીકે તે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ ચલાવતા. દેશમાં લગભગ બધે એને માટે કાયદા કરી તે સંધાયું છે. નાતઅતો ટળે એ જોવાની તેમની ઇચ્છા હતી; તે કૃષી નથી એ ખરું. છતાં તેમાં ગાળખાંડ કર્યાં છે, અને થોડાક દશકા ઉપર એ સંસ્થા સમાજજીવનમાં જેવી જાગી વસતુ હતી તેવી તો તે આજે નથી રહી હૃદયનિષેધ આજે રાષ્ટ્રની નજી નીતિ બની છે. . . . ”

(અકવાડિક 'બોમ્બે કોનિક્લ')
તા. ૧૬-૫-૧૮

જીવનના છેવટના ભાગમાં તે વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસ-શ્રમી જીવન ગાળતા થયા હતા. જે પત્રને વરસોથી તાનું હૃદય રેડીને પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યું હતું તેનું કામ નાના વારસને આપી તે નિવૃત્ત ધર્મ આત્માની ઊંડી તો તરફ ઠબ્બા હતા. અંગ્રેજી બાપા અને કેળવણીના આશાક હતા. પણ એમનું અંતર હિંદુ સંસ્કારો ગાયેલું હતું. તે પ્રાર્થનાસમાજ હતા. રાજકારણની માલ ઊંડી રચનાકાર્યની શાંત ધગરા આપો જન્મભરો મજા સેવી, એ એમની આવી શાંત અભ્યાસી પ્રકૃતિને લઈને ગણાય. હિંદના હવેના યુગમાં આવા માણસો અને આવા પત્રકારો ખુબ જરૂરના છે. શ્રી. નટરાજન એ પ્રેરો.

૧૬-૫-૧૮

પાકિસ્તાન ચરખા સંધ

પાકિસ્તાનમાં કાયદે આજમના પ્રમુખપદથી હાથ-કાંતણ અને વજાટનો પ્રચાર કરવાને માટે ચરખા સંધ સ્થપાવાની ખબર જાણવા મળે છે. શ્રી. જમશેદ મહેતા તેના મંત્રી છે. હિંદમાં સ્વતંત્રતા લેવાને માટે ચરખા સંધ આપણે ચલાવ્યો અને હવે વિચારીએ છીએ કે, સ્વરાજ આવ્યે તેની જરૂર ખરી? ત્યારે મુસલમાનોએ પાકિસ્તાન લેવા માટે ચરખા અને ખાદીના વિરોધ કર્યો અને હવે પાકિસ્તાન સભ્યે તેઓ તેને સાચવવા માટે ચરખા સંધ અપનાવે છે! આ બંનેને બેમાં વિચારીએ તો સિદ્ધ તો એ થાય છે

કે, ખાદીના આર્થિક મંત્રમાં કંઈક તાકાત ભરેલી છે; તેને જપતાં આવડતું જોઈએ. ખાદી સ્વરાજમાં પણ ખપની છે; માત્ર તે કંઈ રીતે અને શાથી તે સ્પષ્ટ થતું જોઈએ. મિલ જે કાપડ આપશે તેપણ તેની સાથે તે ટૂટલા બધા બીજા ઉપદ્રવો વેશવશે? એ બધા વેકવા જોઈએ? અને કાપડ આપતમાં સામાન્ય લોક શું કામ મિલવાણાની આશિયાણી વેડે? પાકિસ્તાન પાસે મિલ નથી. તે રેલિયાનો પ્રયોગ સરસ કરી દેખાડી શકે. પણ તેને સારુ તેણે અલ્લારના કરતાં જુદો મિજાજ બતાવવો જોઈએ.

ગેર-કોંઈસીઓની એક કૃતિયાદ

એ મિત્રો વાતો કરતા હતા. તેમાંના એકે તેમાં ભાગ લેવા મને બોલાવ્યો. એક મિત્ર સમાજવાદી વલણના રાજકારણમાં રસ લેનાર હતા. બીજા મિત્ર શિક્ષણમાં વરગોંથી અધ્યાપક અને આચાર્યપદું કરનાર હતાં. ૧૯૨૦થી જે રાજકારણ ચાલ્યું તેને શિક્ષણ જોડે લેવાદેવા ન હોવી જોઈએ, એવા મતના એ ગણાય.

સમાજવાદી મિત્રે મને કહ્યું, જુઓ, આ એમ કહે છે કે, ગોંધીટોપી પહેરી અને જેલ જઈ આવ્યા એટલે સ્વરાજ ચલાવવાનો હક થયો એમ ન હોતું જોઈએ.

આવી કૃતિયાદ મારે માટે નવી નહોતી. સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધના સમયમાં સરકાર જોડે વળગી રહેલા સારના અનેક નામાંકિત લોકોને એમ લાગે છે. તેઓ એમ સમજતા લાગે છે કે, આ ઘોળા ટોપીવાળા જેલ જઈ જાય; રાજ્ય ચલાવવા જે આવડત અને ટાપડીપ જોઈએ એ તો અમારી પાસે છે; અમને હવે તેઓએ પૂર્ણ જોઈએ. વાત સમજાય એવી માનીએ; પણ આ લોકોના મોંમાંથી નીકળે તો એ એમને શોભે ખરી? પણ એ વળી બીજી વાત ધર્મ. ઉપરની મિત્ર-ગોંધી ઉપર પાછો આવી જાઉં.

પેલા મિત્રે ઉપરનું કહ્યું એના જવાબમાં મેં કહ્યું, વાત વિચારવા જેવી છે. પણ હું એક બીજા જ વસ્તુ કહું. ધોળાટોપીવાળાએ દેશમાં રાજ્યકાંતિ કરી છે. અંગ્રેજોને દેશનો હવાલો એમને સોંપીને ગયા છે, બીજાને નહિ. આ હવાલો તેમણે લીધો છે. દેશમાં શિસ્ત, સલામતી અને શાંતિ જાળવી, આ લોકોએ સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ ધડવાની જોગવાઈ કરવાની છે. આ હવાલો સંભાળવામાં જેઓ જૂના શિસ્તબદ્ધ સાથી સિપાઈઓ છે, તેઓ

જો કામ હુઈ શકે. છતાં, વડી સરકાર તેવા લોકોની જ ખતિયા નથી. કથી ફરિયાદ તો ત્યારે જ કરી શકાય કે જો આ પણ એવી બંધારણસભા રચે ને બંધારણ કે જેથી તેમાં બીજા પેસી જ ન શકે. (તે મિત્રે વચ્ચેના જ કહ્યું, એવું તો નથી જ થયું. એ વિશે મુદ્દત ફરિયાદ નથી.) એમ નથી થયું, તો પછી વચગાળાના આ સમયમાં દેશને જીતનાર સેના જેમ તેના કબજે લે છે તેમ જ કોંગ્રેસ લે ને લેવા નોઈએ. તે ન લે અને ખોટી લોકશાહીના ખ્યાલોથી તણાઈ બપ તો તેણે પોતાના ઇતિહાસનિર્મિત કાર્યમાં ભૂલ કરી એમ ગણાય. એ ભૂલ કોંગ્રેસ ન કરી શકે.

બને મિત્રોએ આમળ સવાલ-જવાબ ન કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, બંધારણ ધાર્મમાં કોંગ્રેસે પૂરી ઉદારપીતિ રાખી છે. તો પછી વચગાળાની વાતનો સવાલ તો જીડી ન શકે.

૧૭-૫-૪૮

વિજ્ઞાન પર અંકુશ રાખો

ઓરેન્ડો વિદ્યાપીઠ ઇંગ્લેન્ડના માણ્યુદ્યપ્રધાન શ્રી. ચર્ચિલને માનદ પદવી આપી ત્યારે તે વિદ્યાપીઠના વડાએ તેમની ઝોળખાણ એ આપી કે, આ યુગુષ 'વિજ્ઞાનો નિર્માતા' છે. યુદ્ધકાળના વડાપ્રધાન તરીકે ચર્ચિલે જે કામ કયું તે બદલ જરૂર આ વિશેષણ તેને ધટે છે. પણ તેણે આ પ્રશ્નને બોલતાં જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા તે જીવનગરના લગ્નધાના નથી. અથવા એમ પણ કેમ નહિ કે, તેણે જ અનુભવે સૂઝે એવા તે છે? આ રહ્યા તે શબ્દો —

ઓરેન્ડો, ૧૨-૫-૪૮

“હું ૧૯મા સૈકામાં જન્મેલો. ત્યારે મને એવી આશા હતી કે, વિજ્ઞાન માનવજાતને હાથ બંધશે. ૧૯મા સૈકાની એ આશાઓ આજે પૂર્ણમાં મળી છે; અને આ ભયકર રબ્બું ફેકું છે, કે જેમાં (યુરોપની બીજી) ત્રીસ-વરસી લડાઈ ચાલે છે અને એમાં જગતની સમર્થમાં સમર્થ અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રત્યેક એમર્ફ સાથે લડી.

“આપણે સંજ્ઞા રાખવાની છે કે, જરૂરથી નિષ્ફળતા નહિ સોધવી નોઈએ. આપણે માનવ-પ્રાણીઓને પોતાની મર્યાદાઓ છે; એ મર્યાદાઓમાં રહીને જ વસ્તુઓ. આપણે ન વાપરી શકીએ, તેમને સોધવામાં ન પડવું નોઈએ.

“પરંતુ એક વાતમાં પ્રગતિ પણ થઈ છે. કાંઈ નહિ તો હવે આપણે બધાને માટે સ્વતંત્રતા ચાહીએ છીએ.” (રોઇટરનો તાર)

આ સ્વતંત્રતા પણ કેવળ સારાશ નથી. તે પણ મર્યાદા માગે છે. સાધુતા અને માનવતા જ વધારો એટલી વધારો. પણ એને સૈ. કાંઈ હા હા કહીને જ પૂરી કરે છે. છતાં જે તે રીતે પણ માનવસંસારને યાદ કરાવ્યા કરવા જેવું હોય તો આ માનવતા જ છે. આશા રાખીએ કે ચર્ચિલના નેતૃત્વમાં મળેલી યુરોપના રાષ્ટ્રોની મહા-પરિષદ આ હવા લાં બધે ફેલાવશે.

૧૭-૫-૪૮

ડૉ. કવેં ઘણું જીવે

હા! કેળવણી અને ઉન્નતિ પાછળ આપું આયુષ્ય અર્પનાર ડૉ. કવેં ૯૧ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે એ કેવી આનંદની વાત છે! અને તે ઉમેરેય એ ફરતા ફરતા જ નહિ, રોજ કુંગર ચઢતા જીતરતા બેવા મળે છે, એ તો વળી વિશેષ ખુશીની વસ્તુ છે. બારેક વર્ષ પર પૂનામાં ફોટોક માસ રહેવાનું થયેલું ત્યારે કવેંદાદ રોજ સવારે ફરવા આવતા અને પહાડ પર ચઢતા બેવા મળતા. એક દિવસ મેં પૂછ્યું, આપ રોજ આમ ફરો છો? જવાબ આપ્યો, વરસોથી આ મારો પ્રધાત છે. વરસો બાદ હમણાં થોડા જ દિવસ પર મુખર્ષમાં સીરી રોડથી મલખાર ટેકરી જીતરતા બેવા મળ્યા. એ જ મૂર્તિ! જરા પગલામાં કાંઈક મંદતા નોઈ એટલું જ. પણ પહાડ તો ચડે જ છે! એમ જ એ અડગ નિશ્ચય અને ખડતલ પ્રૃતિના માણસ સ્ત્રી-સેવાના કામમાં આવતા અનેક પહાડ ચડી જીત્યાં છે, અને આજે પોતાના કાર્યની સાક્ષતા નોઈ ધન્ય ચર્ષક થયા છે. હજી તે પોતાને થોડા દેશપ્રેવામાં તો મંડ્યા જ રહે છે. નવજુવાનોએ અને ધરડેરાઓએ પણ અપણાસાહેબ કવેં પાસેથી આ જીવન-મંત્ર શીખવા જોવા છે. કવેંદાદા ધણું જીવે.

૧૮-૫-૪૮

ત્રણ ધર્મોના ત્રિભેદો

વહી, ખ્રિસ્તી, અને ઇસ્લામ ત્રણે ધર્મો જે પોતાની પવિત્ર પ્રાચીન નમરીમાં મળે છે, ત્યાં આજે એ ત્રણ ધર્મના અનુયાયીઓ મહા અધર્મકાર્યને સારુ મળી રહ્યા છે. એમના પવિત્ર જેઠાસનેમને તેઓ બચાવી ન શકે, પોતે જ એને નાશ કરે, એવી વિચિત્ર મનોદશા તેમની આજે છે. એનું કારણ શું? મુળમાં જઈને નોઈએ તો એમ ધારે છે કે, જીવનના સિંહાસને ધર્મ હોય એમ ત્રણે ધર્મોના પ્રવર્તકો કહે છે; પણ તે આજે રહ્યું નથી. ઉદ્દતાં ત્રણેસોએક

વર્ષમાં ધનપ્રાપ્તિનો નવો ધર્મ, ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી જગતમાં, જાગ્યો છે અને તેણે માનવધર્મ—કે જે બધા ધર્મોમાં સર્વસાધારણ રૂપે રહેલો છે—તેને દબાવ્યો છે, ઢાંકી દીધો છે.

શું પાલેસ્ટાઈનનો ઉંડલ હથિયારોની ધ્રુષ્ણકરી વગર ન હોયલે એમ? આજે તો એમ દેખાય છે. તો આ આગને વધતી પણ રોકવી જોઈએ. પરંતુ તેમ કરી શકનારા મહારાજાઓના મન જ નો પેસા નવા અધર્મની

આગથી બળતાં હોય તો શું યાય? આરબોએ, યહૂદીઓએ જ માંડોમાંડે સમજી લેવું અને પોતાની આપઘાતમાંથી બચવું, એ જ સાડું દેખાય છે. પણ એ પણ એમ કરશે? એ ધર્મીઓ પણ ને મહારાજાઓની દળબંધીમાં તો નથી ફસાઈ ગયો? હિંદોએ અવાજ આજે સ્વતંત્ર બન્યો છે, મુસ્લિમો આપણે પૂરતો છુટકા બનાવી નથી શક્યા; નહિ તો આજે તેને જરૂર સાતિની તરફેણમાં ઉઠાવી શકત.

૨૦-૫-૪૮

૫૦

નવું વાચન

જનેતાનાં દરેક: લે. શ્રી. જુહાપાઈ વેવે; પ્રા. ગુર્જર મંથરણ કાર્યાલય, ગાંધીસ્તા, અમદાવાદ; કિં. શ. ૩-૮-૦.

આપણા સાહિત્યમાં વૈદ્ય સાહિત્ય ઉપર કેટલાંક પુસ્તકો લખાયા માંડ્યાં છે એ દુર્ધની વાત છે. સારી શૈલીમાં લખાયેલા પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તેમ જ સસ્તું અને અંગ્રેજી ઉપરથી સારી ભાષામાં ગયેલા અનુવાદો પણ બહુ જ યોગ્ય પ્રમાણમાં છે. વળી સામાન્ય પ્રજાના જ્ઞાનમાં વધારો થઈ શકે તેનાં હેતુઓએ ને સહેલી ભાષામાં લખાયેલાંની જીલ્લ તો આજે તેની છે. શ્રી. જુહાપાઈએ આ પુસ્તક દ્વારા જરૂર કંઈ ઉમેરો કર્યો છે.

સ્ત્રીઓનાં ને બાળકોનાં દરેક વિષે આમાં સરળ શૈલીએ જે નિષ્પણ્ણ થયું છે તે રોચક છે. ૪૨૬ વૈજ્ઞાનિક વિષયો ચર્ચવાની શૈલી સરળ, સુવાચ્ય હોવા છતાં તેમાં પરંતુ પ્રમાણુ ભાષાના પ્રમાણુ કરનાં વધુ હોઈ જોઈએ. આ પુસ્તકમાં તેથી બહુ થયું છે. વસ્તુના બંદોબસ કરવાં ભાષાના બંદોબસ બધા વધુ પ્રમાણમાં છે કે અથ પુસ્તકનું એકાદામાં એટલું અડધું કલેવર બચાવી શકત.

સ્વેત પ્રદર વિષે એમણે જે સ્પષ્ટ વિભાગ - ૧. સામાન્ય અને ૨. સાંસર્ગિક એમ પાંચ નાખ્યા હોત તે વધુ સારું થાત. પ્રદરમાં સાંસર્ગિક પ્રદર એ વધુ પીડાકારક અને કષ્ટકર છે. અને તેની સામાન્ય રક્તગત ચિકિત્સા ઉપરાંત રસાયનિક ચિકિત્સા એ વધુ અસરકારક હોય છે. યોનિમાં બસ્તી લેવાનું તો દરેક બહેનને આપણે જોઈએ. બીજું કંઈ નહિ તો સહન થાય એવું નવસેકં થાણી પણ ઘણું ફાયદાકારક થઈ પડે.

બાળકોને કોઈ પણ સંજોગમાં સતત અટ્ટીણ આપવું હિતાવહ નથી જ. તેથી અટ્ટીણની બનાવટવાળી કોઈ પણ વટી, પ્રયોગ કે બાળાગોળી સામાન્ય પ્રજાના હાથમાં ન જ મુકાવી જોઈએ. આજ સુધી એનો કષ્ટકર ઉપયોગ થતો

આવ્યો છે. તેવી જ રીતે સતવા એકાદે વિસર્પ અને ફિંગર શેગની ક્વિલીય જે તૃતીય અવસ્થાનાં ચિહ્નો એમ ધ્રુષ્ટતા કરી લોકોને રૂઝવણવવાની જરૂર હતી. વિસર્પનાં અને આનુવંશિક ફિંગરનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ લેદ પાડી શકાય એવાં હોવાથી તેમ કંઈ હોત તો જનેતાને તે વધુ મદદરૂપ થઈ પાત.

એમ કેટલીક જીલ્લો હોવા છતાં પણ આ પુસ્તક આપણા વૈદ્યક સાહિત્યમાં જરૂર આદરણીય ઉમેરો કરે છે એમાં તો કંઈ શક છે જ નહિ.

શિવશંકર શુક્લ

નૂતન શિક્ષણ: ગાંધી અંક; એપ્રિલ-મે ૧૯૪૮.

આ અંક પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે શિક્ષણ-જગતે તંત્રીઓનો આભાર માનવા જોઈએ. ખાસ કરીને ગાંધીજી અને કેળવણી ઉપર એમાં ઠીક ઠીક સામગ્રી વાચકને મળશે. અંતે આપણાં દોહન—‘શિક્ષણમાં ગાંધીજીની ફિલસૂફી’, ‘વર્ધા યોજનાનાં રહસ્ય’, ‘વર્ધા યોજનાનાં સમયનિર્મા’, ‘દેશમાં સાંતે પચાલ આપશે. તે તૈયાર કરવામાં અપાઠકોએ જે મહેનત લીધી છે તે સ્પષ્ટ છે.

૧૧-૫-૪૮

ન્યૂ એગ્યુકેશન હાઈસ્કૂલ: ગાંધી અંક; એપ્રિલ, ૧૯૪૮.

અમદાવાદની આ નામની હાઈસ્કૂલના સામયિકનો ગાંધી અંક આ છે. લગભગ બધા લેખો વિદ્યાર્થીઓને જ લખેલા છે; જે લેખ — ગાંધીજી અને અર્થસાહ તથા રાજકારણ — બીજા વિદ્યાર્થીના છે. લેખોનાં વિષયોની વિવિધતા ધ્યાન ખેંચે છે. કેટલાંક કાળો પછી તેમાં છે. અને હિંદુસ્તાની તથા અંગ્રેજીમાં પણ થોડાં લેખ આપવામાં આવ્યા છે.

૪-૫-૪૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીગજ્ઞાનમ કવિ
ગોપાલકાન્ત પટેલ
દાદોશભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તંત્રી)
અવલુક દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

વર્ષ ૭

જૂન

નવલખન, અમદાવાદ

અંક ૬

૭૩

શિક્ષણ અને સોહિત્ય

જૂન, ૧૯૪૮

પૃષ્ઠ ૭

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
રંગે સીતાનો લાગ કેમ કર્યો ?	દિગોરલાલ પંડે મધ્યપ્રાચી	૧૧૧
સત્યાગ્રહાશ્રમનો અમર સંદેશ	કાકા કાલેલકર	૧૧૨
ગાંધીજીનું પત્રસાહિત્ય		૧૧૪
સ્વાતંત્રી વાચનમાળા — ૨	ગો.	૧૧૬
પાનની પરિભાષા		૧૧૬
સામાર સ્વીકાર		૧૧૬
પ્રારંભિક વિશ્વવિદ્યાલય અંગે બે મુખ્ય પ્રશ્નો	કા. મં. દેસાઈ	૧૭૦
પ્રાકૃતપુસ્તકો માટે શું કરવું ?	મજલાલ પૂનચ	૧૭૨
પ્રદિક્ત પરીક્ષા સુધારવાનો કાયદો	મનમોહન દેસાઈ	૧૭૩
૧૯૪૨-૪૩ના એ દિવસો! — ૨.	‘રાષ્ટ્રપ્રેમી’	૧૭૪
નિયા સાચું ધન છે, વસ્તુઓ નહિ	ગો.	૧૭૭
ગામડાં માટે મનોરંજન પ્રવૃત્તિ	મણિભાઈ નાયક	૧૮૦
વરસાદનું પાણી અને જમીનનું તળ	જસોલાલ ગાંધી	૧૮૧
સ્વાધ્યાય	મં.	૧૮૨
નવું વાચન		
કામ અને કામિની	સો.	૧૮૩
સુલભા	”	૧૮૩
કાશ્મીરી ગુલાબ	”	૧૮૩
વાણી	શાં. દે.	૧૮૩
ઘોડા હપર મનન	”	૧૮૩
Preparation for Science	જાં. ગાં.	૧૮૪
પુનઃજન્મ	સુ.	૧૮૪
સામરકવાઓ	”	૧૮૪
પરિભ્રમણ	”	૧૮૪
ઉલ્લેખ પ્રવાસ	”	૧૮૪
માસિક વિવેચન		
કાપડ-કપડો અને સરકાર	મં.	૧૮૫
સરકાર-કપડો	”	૧૮૫
ગોલામાંથી વૃક્ષાનાં તો-નહિ ?	”	૧૮૫
ભૂપતિઓ અને ધનપતિઓ	”	૧૮૭
રમ્પે ભલ કરીએ	”	૧૮૭
પ્રાંતવાર કે ભાષાવાર ?	”	૧૮૮
નાગરી લિ. રોમન	”	૧૮૮
પ્રોફે. આદિ વિદ્યાપીઠો	”	૧૮૮
આ ફેરફાર શું કામ ?	”	૧૮૮
પ્રોફેસરશ્રીમાં વિજ્ઞાન	”	૧૮૮
સ્વાતંત્ર્ય આશ્રમ — વેડબી	”	૧૮૮
ગુજરાતની ખાસ જવાબદારી	”	૧૮૮
‘મૂલીવાદ’ વિરોધ	કા. મં. દે.	૧૮૮

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

	કિંમત
અનાસક્તિયાગ	૦-૪-૦
આત્મકથા	૨-૦-૦
એક સત્યવીરની કથા	૦-૪-૦
ગામડાંની વહારે	૦-૪-૦
ગાંધી-વાણસજોય પત્રવ્યવહાર	૨-૮-૦
ગીતાગોપ	૦-૩-૦
ગીતાવદ્યકોષ	૦-૪-૦
સ્વામીમૂર્તિ	૧-૦-૦
હિંદી ડાયરી	૩-૦-૦
દેશી શાળાઓનો પ્રશ્ન	૧-૮-૦
ધર્મ મંથન	૧-૮-૦
‘નૌતિનામને માર્ગે’	૦-૬-૦
મંથનપ્રભાવ	૦-૩-૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ —	
તેનું રહસ્ય અને સ્થાન	૦-૬-૦
સપ્તમ્ભાષા નિષે નિચાર	૦-૧૨-૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦-૧૨-૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૨-૦-૦
સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઉત્તિકાસ	૧-૦-૦
સર્વોત્તમ	૦-૩-૦
સો ટકા સ્વદેશી	૧-૪-૧
હિંદી સ્વરાજ	૦-૬-૦
હિંદી સ્વરાજ (દસ્તાવેજી)	
સાદું પૃષ્ઠ	૧-૪-૦
ખાદી પૃષ્ઠ	૧-૧૨-૦
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર	
અમદાવાદ	

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઉત્તિકાસ :	
સે. ગાંધીજી; કિ. ૧-૦-૦; ૮૫૦૦૦૦	
૦-૨-૦.	
ગ્રેમસ્કોપ-૧: યોજક: દેસાઈ વાલજી	
ગોવિંદજી; કિ. ૦-૪-૦; ૮૫૦૦૦૦	
અધ્યપ્રેર: કિ. ૧-૪-૦; ૮૫૦૦૦૦	
૦-૨-૦.	
મિસ્સાકોશ: કિ. ૧-૦-૦; ૮૫૦૦૦	
અર્થ ૦-૩-૦.	
ગ્રેમસ્કોપ-૨: યોજક: વાલજી ગોવિંદજી	
દેસાઈ; કિ. ૦-૪-૦; ૮૫૦૦૦૦	
હિમાલયની યાત્રા: હે. દણિય	
વાલજી કાલેલકર; કિ. ૨-૦-૦; ૮૫૦૦૦	
૦-૮-૦.	

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

૧૫-૭-૨૦૧૬]

અમદાવાદ

[જૂન, ૧૯૪૮

રામે સીતાનો ત્યાગ કેમ કર્યો ?

એક ભાઈ લખે છે :—

“સીતા પવિત્ર છે એમ અગ્નિપરીક્ષા લઈ ખાતરી કરેલી હોવા છતાં, માત્ર એક ધોળીના કહેવાથી રામે તેમને ત્યાગ કર્યો, અને લોકલાજ ખાતર તેમને અન્યાય કર્યો અને ધોતે પરતાતા રહ્યા, એ વૃત્તાન્ત ખરકે છે. આ વિષે સમજૂતી આપણે.”

કાવ્યમંથોને ક્રિતિહાસની સરેની જેનેલી જેની ને તેની વાત માની લેવાથી મૂંઝવણો ઊભી થાય છે. પ્રહલાદની કથામાં હિરણ્યકશિપુએ તેને પવિત્ર પરથી ફેંક્યો, પાણીમાં ડુબાડ્યો, હાથીના પગ તળે ચમકાવ્યો, અગ્નિમાં બાળ્યો, વગેરે જીવંતની વાતો આવે છે. એક જ વ્યક્તિ ઉપર આવા જીવંત યજ્ઞ શો? ત્યારે પ્રહલાદ અર્ધ ઠોઠ વ્યક્તિનું નામ નથી, પણ ઠોઠકે ધર્મસંપ્રદાયનું નામ છે, એમ સમજવું જોઈએ. તેના અનુયાયીઓને તેના વિરોધ કરનાર સંપ્રદાયના રાજા અને લોકોએ આવી બધી રીતે પીડ્યા, છતાં તેઓ કબ્બા નહીં, અને છેવટે રાજાનો જ નાશ થયો અને તે સંપ્રદાયને માનનારો તેને દીકરો ગાદીએ આગ્યો. આમ સમજીએ તો સમજી શકાય એવી વાત નીકળે.

તેમ સીતાની અગ્નિપરીક્ષા લીધી એટલે ચિતા સળગવાની તેમાં બાળી છતાં બાળી નહીં, એમ અશ્વત્થઃ સમજીએ તો મૂંઝવણ રહેતું પડે. અગ્નિ કે તપાવેલો ગોળા હાથમાં ઝડાવવાની પ્રથા હજી સુધી ચાલી આવેલી છે, એ જાતની પરીક્ષા લીધી એમ વધારેમાં વધારે મનાય. એથી સીતાના હાથ દાઝ્યા નહીં હોય એમ માનવાનીયે જરૂર નથી. એમણે એ અગ્નિ ઉપાડવાની તૈયારી બતાવી તેમાં એમની પરીક્ષા થઈ, અને ઉપાડ્યો એ એમની શુદ્ધિ થઈ ગઈ.

હવે ધોળીની વાત. પહેલાં તો એ યાદ રાખવું કે, આ વાત ઉત્તરકાંડની છે; અને ઉત્તરકાંડ મૂળ વાળીકે રામાયણનો હિસ્સો છે કે કેમ એ વિશે શંકા

છે. પણ મને તેમ આજે એ વાત રામચરિતનો અંશ મનાયેલો છે, અને સાચી ધટના છે એમ માની લઈને વિચાર કરીએ.

અપહૃત ધયેલી જીઓને ઘરમાં લેવાની સામે આજે પણ સામાન્ય જનતામાં તીવ્ર અણગમો છે એ કયાં આપણે ભૂલ્યા: નથી? એ જી પવિત્ર રહી હોય કે ન રહી હોય, બીજા જેને ઉપાડી ગયા તેને પાછી સ્વીકારવી એમાં સામાન્ય લોકો પોતા પર લાગેલું લાંબન સમજે છે. આને પરિણામે તો કેટલીક અપહૃત ધયેલી સ્ત્રીઓને પોતાને ઘેર પાછી આવતાં ડર અને સંકોચ લાગે છે. એવા વિચારોના જ્યાં બદ્ધજનસમાજ હોય તેને, પોતાનો રાજા અપહૃત ધયેલી જીને રાખી કરીને બેઠો છે, એ કેવી અગત્યપ્રમણી, અધરિત અને નિંદા-રપદ વાત લાગે? ધોળીનું નામ દેવામાં, ‘એક’ ધોળી પણ એવું ન કરે, એમ સૂચનાયું છે. કવિ ધોતે પણ એવા જ વિચારો ધરાવે છે અને એ ભાવનાને વધારે મજબૂત કરવા માગે છે. તેથી આ રીતે કથા રચી હોય એમ બને.

રાજાને પ્રમળ લોકમત આગળ નમ્યા વિના ચાલી ચકતું જ નથી. આક્રમ એકપરને, લોકમત જે સ્ત્રીને રાણી તરીકે માન આપવા તૈયાર ન હોય તેને પરજીયાને આગ્રહ આપવા માટે, રાજગાદીનો ત્યાગ કરવો પડ્યો, એ આ વીસતી સદીનો ઇંગ્લંડ જેવા સુધરેલા દેશનો કિસ્સો છે. આમ રામને પ્રમળ લોકમત સામે નમવું પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

આમાંથી ધડા લેવા જેવું તો એ છે કે, દેખાવમાં એકદમ રાજાશાહી હોય કે લોકશાહી હોય, લોકમત પ્રમળ હોય તો મોટા ડિક્ટેટરને પણ નમવું પડે છે, અને તે નિર્જન હોય તો પ્રજાના ચૂંટલા પ્રધાન પણ આપણુદી ચલાવી શકે.

નિલે પાવે

૪-૧-૪૮

કિશોરલાલ ધ. મશાફવાળા

સત્યાગ્રહાશ્રમનો અમર સંદેશ

[ગાંધીજીના દેહાન્ત બાદ પ્રસિદ્ધ થયેલી તેમની 'સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ' (૫૦ નવજીવન, અમદાવાદ ડિ. ૧) ચોપડી તેમનાં લખાણોમાં એક નોખી ભાવ પાડે છે. રાજ સવારે હુકડે હુકડે 'ધરોહ-અદિર'માં ૧૯૩૨માં લખેલી આ પુસ્તિકા અપૂરી રહી એ એક બારે યોગની વાત ગણાય. પણ ને મળ્યું છે તેમાં ફેરલી બાબતો એવી છે, ને એટલી સ્પષ્ટ બીજા કયાંય બાપુજીએ બાબતે જ સાદ કરી છે. નેમ કે ઉપવાસ, કેળવણીના વિચારો.

પણ સૌથી ખાસ તો એ વસ્તુ એવા મળે છે કે, આશ્રમની તેમની કલ્પના કેવી હતી અને તેની પાછળ સહજબાવે તેમનો શો સંકલ્પ હતો એનો કાંઈક ઇશારો શ્રી. કાકાસાહેબે 'અક્ષિત'બવ' મથાળાથી લખેલા ઉપોદ્ધાતમાં મળે છે, તે ભાગ નીચે ઉતાર્યો છે અજ્ઞાતીઓ તે પરથી પ્રેરાઈ આખી ચોપડી વાંચે એવી બજામલ છે.]

આધુનિક જમાનામાં ન્યારે શારીરિક તેમ જ માનસિક રોગો વધી પડ્યા છે, ત્યારે એવો ઇલાજ કરનારા બન્ને પ્રકારના સમર્થ ડોક્ટરો પણ નૈવાર થયા છે. માનસિક રોગોનું અધ્યયન અને પૃથક્કરણ કરી એના ઇલાજને અજમાવનારા ડોક્ટરો કહે છે કે, માણસગતનું આજનું માનસ ધણું જ નટલિય થતું ગય છે; એની આડીધૂંટીઓ ધટવાને બદલે વધતી જ ગય છે. તેઓ હવે એમ પણ કહેતા થયા છે કે, એ નટલિયતા દૂર કરી માણસના મનને નીરોગી અને મજબૂત કરવાની શક્તિ ફક્ત ધર્મમાં જ છે. માટે લોકોમાં ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ફરી સ્થાપિત કરવી નોઈએ.

બીજી બાજુ, ઇતિહાસનું જીંકું અધ્યયન કરનારાઓ અને પોતપોતાના દેશને દોરનારા આજના નેતાઓ કહે છે કે, માણસના મનને સંકુચિત કરી આડે રસ્તે લઈ જઈ જંદગી બનાવનાર કેઈ વિકરાળ તત્ત્વ હોય તો તે ધર્મ જ છે. અને ધર્મને નામે કરેલા જ્વલાયારો માટે માણસને પશ્ચાત્તાપ પણ થતો નથી. તેથી માણસગતને બચાવવી હોય તો ધર્મનું કાસળ કાદવે જ છૂટેજા!

રશિયન ક્રાન્તિના પ્રેરણાઓએ ઇતિહાસનું જીંકું અધ્યયન કરી ધર્મ વિષે ત્રીજો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. તેઓ કહે છે કે, માણસની વિચારશક્તિ બધિર કરી એને ગમે તેટલી હીન દશા સ્વીકારીને એમાં સતેવ માનવાની શિખામણ આપનાર ધર્મ અદિયુ કરતાં પણ ખરાબ વસ્તુ છે. અદિયુનો બંધાણી ડોક વખતે જીવિની નગરૂતિ બતાવી શકે, પણ ધર્મનો બંધાણી તો

પોતાના પામર જીવન માટે એક દિલસૂઝી બનાવી દે છે અને એમાં જ રાખે છે. માટે માણસગતની સ્વતંત્રતા અને એનું ગૌરવ સાચવતું હોય તો ધર્મમાનવો—ઈંદે ઉગાડવો નોઈએ.

દરેક નાણુ ધર્મનો અર્થ જુદો જુદો કરે છે. ખડું નેતાં ધર્મમાં ઘૂસીને એક ધર્મના અનેક ધર્મ કરનાર રૂઢિઓ, માન્યતાઓ, વિધિઓ અને વહેમો માણસગતને ઈન્ન-ઈન્ન અને જડમૂઢ કરે છે. એવા 'ધર્મ'નું અભિમાન ધારણ કરીને માણસ વિકસણ બને છે. પણ એ ધર્મને અનુપ્રાણિત કરનાર પરમ મંગલમય ને 'પ્રધાન ધર્મતત્ત્વ છે—જેને આ ચોપડીમાં ગાંધીજીએ વામ ધર્મ કહ્યું છે—તેને અજાણે આજુ દુનિયા અધારારમાં પ્રજાકા મારે છે. એ પરમ-ધર્મ-તત્ત્વ વ્યક્તિગત જીવનમાં તેમ જ સામાજિક સંબંધોમાં ઘખલ કરવાના હેતુથી ગાંધીજીએ આશ્રમની સ્થાપના કરી. હિંદુસ્તાનના રાજદારી લોકોને ગાંધીજીની સ્વ-સમ્બસધના આકર્ષી શકી; પણ એમણે સ્થાપેલા આશ્રમનું ધર્મજીવન જૂના જમાનાના એક અદોશ અંગ જેવું લાખું. બસબસાઓએ એની, વખતોવખત નિંદા કરી લીધી. હવે ન્યારે અધિકારવાહસાથી પ્રેરિત થયેલા લોકોમાં સ્વરાંબ્ય મળતાવેત કે તે પહેલાં જ હંસાપૂરી ચાલેલી દેખાઈ, ત્યારે લોકોને યાદ છે કે, રાજદારી દરીદ્રાઈથી અભિમ રહેનાર, રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર અને દેશમાં તેજાતો ફાટી નીકળતાં શાંતિસેનાની ઝરજ સારનાર, એવા જૂઠ્ઠી આપણી પાસે સગવડ હોત તો સાડું થાત.

એક બાજુએ નેતાં આશ્રમમાં રહેનારા લોકો ગાંધીજીના આદર્શ સુધી ચડી ન શક્યા અને બીજી બાજુએ રાજીની તેજસ્વિતા અને નૈતિક મૂર્તી વધારનાર આ પ્રયોગનું રક્ષય બહારનાં લોકો જોળખી ન શક્યા અને ગાંધીજીનો એ પ્રયત્ન પૂરી-અજમાયેશ વગર જ અટકી પડ્યો!

અને છતાં ૧૮ વરસના એ પ્રયોગમાંથી આજના જમાનાને માટે શીખવા જેવું ધણું મળે એમ છે. ઉપરાઉપરી એ મુકને કારણે જેની જીવિતું દેવાણું નીકળ્યું છે એથી માણસગત ત્રીજા મહાયુદ્ધના ખ્યાલથી દૂર છે, પણ એ મુક ટાળવાને બદલે એને તોતરતી જ ગય છે. એ મુકમાંથી બચી જવા માટે અદિસક

સમાજની રચાવના કરવાનો સંકલ્પ આપણે કરી ચૂક્યા છીએ, પણ આપણને રસ્તો જણતો નથી. એવે વખતે પંદર વરસના આશ્રમજીવનના અનુભવ પછી ગાંધીજીએ લખેલો આ આશ્રમનો ઇતિહાસ આપણને અનેક રીતે પ્રેરક નીવડે એમ છે. ગાંધીજીએ જેવા નિયમે ધડા અને જેવા અખતરાઓ કર્યા, તતોતત તેવા જ ફરીથી કરવા જોઈએ, એમ તો કોઈ કહે નહીં. પણ સત્ય ને અહિંસાના પાયા ઉપર સમાજ-રચના કરવી હોય તો સંયમ, અપરિગ્રહ અને તપશ્ચાની સામ્યના સ્વીકારી વગર છૂટકો નથી. કેવળ અહિંસાની દુહાઈ ઈતિ કામ ચલાવું નથી. અહિંસા સિદ્ધ કરવા માટે સંયમ અને અપરિગ્રહ કેળવવા જ જોઈએ. એના વગર શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ સેવા યર્થ જ ન રહે.

હિંસામાં માનનાર સમાજની યુદ્ધસેના શાન્તિના ક્લિપ્તમાં જે જાતની પૂર્વતૈયારી કરે છે તેવી પૂર્વ-તૈયારી અહિંસક સમાજની શાન્તિસેનાએ કરવાની નથી હોતી. પણ સ્વ-પરભાવ છેડીને તમામ જનતાની જીવનવ્યાપી સેવા ક્લિપ્તરાત અને આરે માસ કરતા રહેવાથી જ તોફાને ચઢેલી જનતાને કાબૂમાં આણવાની શક્તિ એ સેનામાં આવી રોકે છે: હિંસક સેના બ્યારે વિરોધી પક્ષનો અસંત દેષ કરતી હોય ત્યારે જ તે પૂરી બહાદુરીથી લડી શકે છે. રડોસિનચે જીતતા પહેલાં રશિયન સર્વાધિકારી સ્ટેલિને પોતાની સેનાના યુવકોને ભાર દઈને કહ્યું હતું કે, જર્મન લોકોનો જનજીવનથી દેષ કરતાં ન શીખો તો તમે જીતી શકવાના નથી. અહિંસક સેનાનું આથી બરાબર ઊલટું છે. જેઓ પોતાનાં ધરખાર ગાળી ચૂક્યા છે, પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોનું દરણું કરી રહ્યા છે, એવા લોકોનું પણ અકલ્યાણ ન ધ્વંજનારા સૈનિકો જ અહિંસક પ્રતિકારમાં વિજય મેળવી શકે છે. એને માટે આત્મવિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે, જેમ દેષ કેળવી શકાય છે તેમ ઉપેક્ષા અને કટુણુથી પ્રારંભ કરી મૈત્રી અને મુદિતા સુધીની 'આયોજાવનાઓ' પણ કેળવી શકાય છે. ખડતલ જીવન તો બન્નેમાં જોઈએ છે, પણ અહિંસક સેનામાં જીવનશુદ્ધિની વિશેષતા જરૂરની છે. (શિવાજી, કોમવેલ, કિચનર અને હિટલર સુધી હિંસક યુદ્ધના સેનાપતિઓ પણ માનતા આવ્યા છે કે, શત્રુયુદ્ધમાં પણ જીવન-શુદ્ધિની ઘણી મદદ થાય છે. ઇસ્લામના પયગમ્બર મહમ્મદ સાહેબે તો પોતાની સેનાને લગાઈને આગકે દિવસે ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરાવ્યાં હતાં.)

જો અહિંસક સમાજની ખરેખર રચાવના કરવી હોય તો શાન્તિસેનાનું સંગઠન કર્યા વગર ચાલે નહીં, અને જો શાન્તિસેનાનું ખરેખર સંગઠન કરવું હોય તો, આ ચોપડીમાં ગાંધીજી કહે છે તેમ, તપ અને સંયમ કેળવ્યા વગર છૂટકો નથી. "જ્યાં સમાજરચના અહિંસા ઉપર બંધાય છે ત્યાં દારૂગોળાની જગા તપ અને સંયમ લે છે. અને તે વાપરનાર સિપાહી સમાજની રક્ષા કરે છે. જગતે આવા ધર્મનો હજી લગી સ્વીકાર નથી કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં ઓછાવવા પ્રમાણમાં યથો છે, પણ વ્યાપક રીતે યથો કહી ન શકાય. આવી અહિંસા વ્યાપક હોવી જોઈએ, ચર્ચ શકે. તેની ઉપર સમાજ રચી શકાય એવી માન્યતા આશ્રમમાં રહેલી છે અને એ માન્યતાને આધારે પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. સફળતા હજી તો થોડી જ મળી છે એમ કહેવાય."

ધર્મની શાષ્ટિક ચર્ચા-છણાવટ કરનારાઓની પરંપરા આપણા દેશમાં હજી લગી તૂટી નથી. પણ પ્રયોગ દ્વારા એકેએક સિદ્ધાંત અજમાવીને આગળ વધનારાઓ ગણવામાં આવ્યા જ છે. ગાંધીજીનું શાસ્ત્રચિંતન તાન નહીં જેવું જ હતું એ એક રીતે સાચું જ હતું. કેમ કે સાંભળેલી બધી જ વસ્તુઓ એમણે પ્રારંભમાં સામાન્ય શ્રદ્ધાથી અને આસ્થિક છુદ્ધિથી સ્વીકારી, પછી પોતાનું આજીવન રેડીને એમણે એ બધી વસ્તુઓ તપાસી લીધી. અનુભવને અંતે જે વસ્તુઓ ત્યાજ્ય જણાઈ તે હિંમતપૂર્વક કાઢી નાખ્યા માટે એમણે કમર કરી અને જે વસ્તુ છાંદ અને કલ્યાણ-કારી જણાઈ તે વિષેના પોતાનો અનુભવ અને આગ્રહ દુનિયા આગળ મૂકી લોકોને એનો ચેપ લગાડ્યો. અને આ રીતે જૂનામાંથી જેટલું જીવતું હતું તે સાચવી તેને નાંડું રૂપ આપ્યું અને ધર્મને જીવતો કર્યો.

હવે જો અહિંસાને રસ્તે સહેજસાજ મંચનથી મળેલી સ્વતંત્રતા ખોઈ મેસવી ન હોય, એટલું જ નહીં પણ એ સ્વતંત્રતાને દબમૂલ કરી દુનિયાની સેવા કરવાનું સામર્થ્ય આપણા દેશમાં આણવું હોય, તો ગાંધીજીનો આશ્રમપ્રતિનો પ્રયોગ આખા દેશે ફરીવાર હાથમાં લેવો જોઈએ. આવા આશ્રમે પ્રયોગોથી તો શુજતા હોવા જ જોઈએ, પણ એથીયે વિશેષ કેળવણીના વાતાવરણથી સુચસિત થવા જોઈએ.

જૂતકાગના એક બોધપ્રદ પ્રયોગના કેવળ જ્ઞાન તરીકે આ ચોપડી તરફ જોવાનું નથી. પણ રાષ્ટ્ર-પિતાએ હવે પછીની પાંચસો વરસની રાષ્ટ્રીય સાધનાને અર્થે આદરેલા એક પ્રેરણાદાયી પ્રયોગ તરીકે એનું અધ્યયન કરીને એમાંથી સંકલ્પબળ કેળવવા માટે

આ ઇતિહાસનું અધ્યન થવું જોઈએ. સન ૧૯૩૩માં જે પ્રયોગ ખંડિત થયો તે અનેક રૂપે, ટુકડાઓ આખા દેશમાં ફરી શરૂ થયાં જોઈએ. તો જ હિંદુસ્તાનનો પણ નવો અગ્નિસંભવ થશે.

કાકા કાલેલકા

ગાંધીજીનું પત્ર સાહિત્ય

[ગાંધીજીનો પત્રવ્યવહાર કેવડા મોટા અને બહુ-વિષ હતો તેનો અચ્છો ચિતાર તો તેમનો કોઈ અતે-વાસી મંત્રી જ આપી શકે. અને એ પત્રવ્યવહાર લગભગ આખી બિંદગીબર એમણે કર્યો છે, અને આખા જગતમાંથી જે કોઈ એમને લખે તેની સાથે. એમાં દેશ, ધર્મ, રંગ, જાતિ કે વયનો જ નહીં, પરંતુ વિષયોનો પણ કોઈ આંતરો કે વાંધો નહોતો. બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ, ગાંધીજી માંડીને સુતસદી, શક્ય માંડીને સાધુ, રંકથી માંડીને રાય, હરિજનથી માંડીને બ્રાહ્મણ, કાળથી માંડીને પીળા ને ગેરા — બધા ભેદે ગાંધીજી પત્રથી જીવનભર વાતો કરતા. અને ઘણા ન જીજ્ઞાસુ હોય કે આ વાતોનો ઘણો ભાગ તેઓ જાતે લખતા — બહુ ઓછો વખત લલિયા પાસે લખાવતા.

અને આ પત્રોની ભાષા તથા તેનું વસ્તુ? પત્ર એક એવો સાહિત્યપ્રકાર છે કે તેમાં તેનો લેખક વધુમાં વધુ જોવા હોય તેવો જોઈ શકાય; તેની શૈલીની તથા ભાવ અને લાગણીની પૂરી ખૂબી આપોઆપ અને સચોટ જીતરે છે અને તે પારદર્શક હોય છે. ગાંધીજીની પત્રશૈલી અને તેમાં બ્યક્ત થતો તેમનો માનવપ્રેમ, માનવ-સંહારુભૂતિ અને દિલસોજી દિલને હરી લે એવા હોય છે. અને ટૂંકમાં છતાં ઘણું કહેવાની શક્તિ તો ગાંધીજી પાસે વિરલ હતી. લેખો કરતાંય તેમના પત્રોમાં એ વધારે જળકે. છે. અમુક પ્રકારનો જાણે ધરોત્તો હોય એવો આત્મવિશ્વાસ અને સામાને માટેના બહુભાવ એમાં હોય છે. જે વાત કરતા હોય તે વિશે મક્કમ દરેકતા અને સીધી સચોટતા હોવાની સાથે તેમાં એક પ્રકારની ગમે એવી પ્રેરકતા અને અનુરોધ હોય છે. આ બધા ગુણો તેમના વ્યક્તિત્વના સૂચક છે. જન્મતાં બધાંને બધું ગણીને ચાલવું એ એમનો સદ્ગુણ હતો. એ ભાવ પત્રોમાં ઉત્તમ રીતે પ્રગટે છે.

આ બધું સાહિત્ય મોટે ભાગે અપ્રસિદ્ધ છે એટલું જ નહીં, તે છૂટુંજવાયું દેશમાં ને દુનિયામાં અનેક

લોકો પાસે વેરાયેલું પડ્યું છે. પોતાનાં પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ બધાં લખાણો સાથે આ પત્રસાહિત્યને પણ પ્રસિદ્ધ કરવાનો કુદ્દ હક ગાંધીજીને નવજીવન પ્રકરણ દરમિયાન સોંપ્યો છે. તે દરરે આ બધું એકઠું કરવાનું કામ ઉપાડ્યું જોઈએ. અને તે એ કરવા માગે છે. તેમાં તેને સફળતા મળવાનો આધાર ગાંધીજીના પત્રો મેળવનાર અનેક લોકોના સહકાર ઉપર રહે છે. તેઓએ પોતા ઉપર આવેલા પત્રોની સાચી નકલ નવજીવનને મોકલી આપવી જોઈએ. સાથે મૂળ પત્રો પણ મોકલવા ધરે, જેથી નકલની ખાતરી કરી લેવાય. અજ્ઞપત, ભાર બાદ મૂળ પત્રો તેના માસિકને સોંપી દેવામાં આવે જ. એ પત્રમાંથી શું પ્રસિદ્ધ કરવું ન કરવું, તે સ્વયં જોઈએ એમ હોય તો એવ મુચવી શકે.

આ રીતે પ્રાથમિક બાજુતરવાળા એક સામાન્ય હરિજન નવયુવક (નામે શામળભાઈ) પોતા ઉપર આવેલા પત્રો (ટૂંકમાં તેના અનુગ્રંથ જણાવી) અમને આપ્યા છે. ૧૯૩૨-૩૩ના સમયના છે. ૬૨ અઠવાડિયે કમનગ્રંથ પત્રો તે વખતે ગાંધીજી સત્યાગ્રહ-શ્રમવાસીઓ ઉપર મોકલતા, તેમાંના આ છે.

જે કોઈ આ રીતે અમને પોતા પરના પત્રો મોકલશે તે 'શિ. સા.' દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. ગાંધીજીના ગયા બાદ આ એમનું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય સૌ આગળ મુકવામાં ધર્મ સમજવો જોઈએ. અજ્ઞપત, જે કેવળ ખાનગી જ હોય તેનો આમાં સમાવેશ નથી થતો.

૧૦-૬-૪૮

મ૦]

[એક કાગળમાં બાણજીને જે પહેલું કે, હું રાતે-સૂઈ-જતા છું ત્યારે મને ઘણી બીક લાગતી છે. રાતના સૂતો હોઈ તે વખતે જાણે જાત આવીને મને દબાવી ન રાખે હોય એમ થયા કરવું. તેના જવાબમાં બાણજીએ લખ્યું:]

ચિ. શામળ,

બીક લાગે ત્યારે રામનું નામ લેવું એટલે બીક લાગી જશે. સૂતી વખતે રામનામ લેતા સર્ધ જનું.

તારી પડખે કોઈ સૂએ છે ? આપણી પાસે જ લગવાન છે એમ શ્રદ્ધા રાખવી. અને જેની પડખે લગવાન હોય. તેને ખીક ધાની !

૧૪-૮-૩૨

બાપુ

[મારા મોઢાભાઈ મિલમાં કામ કરતા છે અને દારૂની લતમાં ફસાયેલા છે. તેને માટે બાપુજીને પુછાવેલું. તેના જવાબમાં બાપુજીએ લખ્યું:—]

ચિ. શામળ,

મિલમાં કામ કરનાર ધણા છે જે દારૂને મુદ્દવ નથી આવતા. ભાઈ ન જ સમજે તો તેના સાથ છોડજે. ઈશ્વર પાસે માગજે કે તેને સન્મતિ આપે. પ્રથમ તો તેને વિનયપૂર્વક ખૂબ સમજાવજે.

મંદિરો હોય તેને યદ્ય માફ છે. યતનો વખત સાચવવો સારું છે. પણ ન જ સચવાય તો ખીજે વખતે કરાય.

દાર કોઈ રોગને બાળી શકતો નથી.

ચૌ. મં. ૦ ૮-૭-૩૨

બાપુ

[આશ્રમમાં મેં લગભગ છઠ્ઠે મહિના સુધી મુદ્દવ મીઠા વિના ખોરાક લીધેલો. મને કલ્પિયાત પણ રહ્યા કરતી. તેની બાબતમાં બાપુજીએ લખ્યું:—]

ચિ. શામળ,

જે ખોરાક તું ખાય છે તે માફક આવી જાય તો સારું જ છે. કલ્પિયાત રહે છે એ કદાચ સૂચવે છે કે તારે બાઈલું શાક સારી પેઠે લેવું જોઈએ.

૧૯-૬-૩૨*

બાપુ

[હું નવસારી તથા ભોદાલ આશ્રમમાં હતો ત્યારના મારા મોઢાભાઈ મારા લગ્ન માટે કલ્પ કરતા. પણ હું ગણકારતો નહોતો. પણ હું સલામહાશ્રમમાં આવ્યો એટલે એમણે મારા પર દબાણ વધારે કરવા મંડિયું. એની બાબતમાં મેં બાપુજીની સલાહ માગેલી. તેના જવાબમાં તેમણે લખ્યું:—]

ચિ. શામળ,

તારો કાગળ મળ્યો. ભાઈ કે બીજા ગમે તેટલો દાખ કરે તોયે તારે વિનયપૂર્વક તારા નિશ્ચયને વળગી રહેવું, અને જ્યાં લગી મનને રોકી શકે ત્યાં લગી ન પરણવું. આમાં અનસૂણ બહેનની મદદ લેજે.

ચૌ. મં. ૦ ૧૬-૬-૩૨

બાપુના આદર્શવાદ

*તારીખ અસ્પષ્ટ

[બાપુજીએ અનસૂણા બહેનનું નામ દીધું એટલે મેં એમને લખેલું કે, એ મોઢાં માણસ રહ્યાં; એમને હું કેવી રીતે મળી શકું ? બીજું લખેલું, હું ત્યારે સાંજસવાર પ્રાર્થનામાં બેસતો છું ત્યારે રામનામને બદલે બીજા બીજા વિચારો આવ્યા કરતા છે, તો મારે શું કરવું ? બાપુજીએ લખ્યું:—]

ચિ. શામળ,

અનસૂણા બહેન બધાને મળે છે. તને તે સલાહ આપે ને દોરે. મને તું પૂછે છે એ ખરોખર છે. કોણ મસ્કરી કરે છે ? પરમેશ્વરનું ધ્યાન તેનું નામ લઈને ધરણ. પરમેશ્વરને લગવાનો સારો રસ્તો એ કે, તેને બધામાં જોવો અને તેથી બધાની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરવી. આશ્રમમાં દુઃખ શું લાગે છે ? જે હોય તે નારણદાસ ભાઈને કહેજે. મને તો બધું ખુલાસાવાર જરૂર લાખજે.

ચૌ. મં. ૦ ૨-૭-૩૨

બાપુ

[એક પત્રમાં બાપુજીને, કુદરતી રીતે જે મરે છે તેના અને કતલ થઈને મરે છે તેના માંસ વિષે લખેલું. તેના જવાબમાં બાપુજીએ જણાવ્યું:—]

ચિ. શામળ,

તેં સલાહ બહે પૂછ્યો. મુકદ્દાસ માંસ છોડીને કાપેસ જાનવરનું ખાવું એવું હું તો કદી ન કરું. પણ હું એમ કહું છું ખરો કે, મુકદ્દાસ માંસની અસર માણસની ઉપર ધણી જ ખરાબ થાય છે. આખી દુનિયામાં તે ખરાબ ગણાય છે. હા, હું એમ કહું છું ખરો કે, જેને માંસ પિના ન જ ચાલે તે બહે કતલ થયેલ જાનવરનું લે. માંસની ટેવ જેને છે તે કેઈ મૂંઝેલાં દોરનું જ લેશે ને બીજું નહીં, એમ થવાનું નથી. મુકદ્દાસ જાનવરનું માંસ ખાનારા કતલ ન કરવાનો ધર્મ જાણી નથી ખાતા એમ નથી. મુકદ્દાસ માંસથી ચરીર સરસ રહે છે એમ કહેવું તો વહેમ જ છે.

૯-૪-૩૩

બાપુ

[પૂન્ય બાપુજી ૧૯૩૩માં દરિજનો મારે ઉપવાસ પર હિતરેલા તે વખતે તેમનું જીવન દરિજનો માટે જળાયવા આગ્રહ કરતો કાગળ લખેલો. તેના જવાબમાં પૂન્ય બાપુજીએ લખ્યું:—]

ચિ. શામળ,

તારો કાગળ મળ્યો. મારી ફિકર હું ન કરતો. હું પોતે સારો થા ને સેવા કર એટલે દરિજનનું બહું જ થશે. ઈશ્વર અને રાખત માગશે તો કેણુ જીવ લઈ શકે ?

૭-૫-૩૩

બાપુ

સ્વરાજની વાચનમાળા-૨

[નવમું ૧૯૪૮ના અંકથી શરૂ]

આ લેખમાળાનો પહેલો હપ્તો લખાયો ત્યાર બાદ તરત જ હિંદસ્વરાજના ઘડવૈયા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની કારગીરી હતાએ આખા દેશને પ્રભુબંધ તથા ધણી અગત્યની બાબતો વિશે નવેસર ગંભીર વિચાર કરતો કરી મૂક્યો. રાષ્ટ્રપિતા જે સ્વરાજ માટે જીવ્યા અને મેં, તે સ્વરાજની શાળાઓમાં આપણાં બાળકો કેવી વાચનમાળા બહુશે, અને તે દ્વારા તેઓ સ્વરાજ ભોગવતા-સાચવતા-વધારતા નાગરિકો બનશે, એવું વિચારવાના વધારેપડના મોટા ઉદ્દેશનાળી આ લેખમાળા પણ તે પ્રયોજનામાં અને નવેસર વિચારણાની ગમમથલમાં કંઈક અટવાઈ ગઈ હોય, તો તે ક્ષમ્ય જ ગણાય.

૧. બિન-યુનિવર્સિટી કેળવણીનું

સ્વતંત્ર એકમ

ગયા અંકમાં મુખ્યત્વે પહેલી ચોપડી લક્ષમાં રાખીને વિચાર કર્યો હતો. બાપા શીખવાની દૃષ્ટિએ પહેલી ચાર ચોપડીઓ એક રીતે સરખી કક્ષાની જ ગણાય. આ વખતે પાંચમી, છઠી અને સાતમી એ ત્રણ ચોપડીઓ, કે જે પોતે વળી સ્વતંત્ર એવા જુદા એકમરૂપ ગણી શકાય તેમ છે, તેમને અંગે વિચાર આગળ ચલાવવાનો છે.

માધ્યમિક શાળાનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણોમાંથી અંગ્રેજી કાઢી નાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હોયથી, પ્રાથમિક શાળા આવરણક રીતે જ સાત ધોરણો જેટલી બની રહે છે. જોકે, પછીથી મેટ્રિક સુધીનાં માધ્યમિક શાળાનાં (હાઈસ્કૂલનાં) ચાર-પાંચજણાં એ ચાર ધોરણો પણ એક સ્વતંત્ર શાળાત પરીક્ષાનાં જ અંગભૂત ગણાઈ, પ્રાથમિક સાત અને માધ્યમિક ચાર (અથવા એક વધારીને પાંચ) એમ અગિયાર (કે બાર) ધોરણોનું બિન-યુનિવર્સિટી કેળવણીનું જ એક આખું એકમ બનશે. એ અગિયાર (કે બાર) વર્ષની તાલીમ પૂરી કરી, ઉચ્ચ કેળવણીની વિવિધ શાખાઓમાં જવા ઇચ્છનારા વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટી પોતાની અમુક પ્રાવેશિક પરીક્ષાથી પોતાના અભ્યાસક્રમોમાં દાખલ કરી શકે. જોકે, સરકાર પોતાની જવાબદારીથી ચોક્કસ જુવાન નાગરિકોને અમુક આવરણક તાલીમ આપવાનું સ્વતંત્રપણે નક્કી કરે, ત્યાર પછી યુનિવર્સિટી એ શાળાત પરીક્ષા પાસ કરીને

આવેલા વિદ્યાર્થીને પોતાના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમોમાં દાખલ કરતા પહેલાં તેની પાસે વધુ કોઈ તાલીમ જોગવાની અપેક્ષા રાખે, તો સવાલ એ થાય કે, શાળાત પરીક્ષા પછીની એ તાલીમ આપે કોણ? સરકાર તો ભાગ્યે જ આપે; કારણ કે, તેણે તો પોતે આવરણક માનેલી તાલીમ પોતાના યુવાન નાગરિકોને આપી દીધી છે. હવે યુનિવર્સિટીને તેથી આગળ કંઈક વિશિષ્ટ તાલીમની અપેક્ષા હોય, તો તેણે પોતે પોતાના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં જ શરૂઆતથી એની જોગવાઈ કરી લેવી જોઈએ. માત્ર એક જુદી પ્રાવેશિક પરીક્ષા રાખવાથી કરી હેતુ નહિ સરે. અને નવી બંધારણમાં યુનિવર્સિટી પોતાની આ આવરણકતાને ભાગ્યે જ સ્વતંત્ર શાળાત કેળવણી ઉપર લાદી શકે.

અત્યારે તો મેટ્રિકની પરીક્ષા ખરી રીતે યુનિવર્સિટીની પોતાની પ્રાવેશિક પરીક્ષા જ છે. એ કંઈ માધ્યમિક કે બીજા કોઈ શિક્ષણની શાળાત પરીક્ષા નથી. આ વિપરીત પરિસ્થિતિની દાનિકારક અસર એ પડે છે કે, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના બધા અભ્યાસક્રમો પણ યુનિવર્સિટીની પ્રવેશ-પરીક્ષા માટેની તૈયારીને લગતા જ બની રહે છે. જલ્દી હિંદી સંઘના ઘણા બહુનારા વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવાના જ હોય કે યદ્ય શકે તેમ હોય! યુરોપ-અમેરિકાના પણ કોઈ પ્રગતિશીલ કે સમૃદ્ધ દેશમાં એ રિથિતે શક્ય કે આવરણક મનાતી હોય એમ સાંભળ્યું નથી. આર્થિક રીતે ભલે તે શક્ય હોય, તોપણ તે લાલચક કે આવરણક હરનિજ ન કહેવાય. ખીચું તો કોઈ નહિ, પણ એ ઉચ્ચ કેળવણીને ખરેખર ઉચ્ચ કેળવણી જ હોય, તો તે સ્વાભાવિક રીતે જ અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટ મજબશાન કે શુદ્ધિકૃતવાળા યુવાનને માટે જ શક્ય હોય. અને આખો દેશ પોતાનાં તમામ યુવાન અધીરુઓનાં સરીર અને મન એ બિન-અધિકારવાળા કામ પાછળ વર્ષો સુધી વેદી નખાવે, તો એની પાછળનું કદાપણ (જે કંઈ હોય તેવું તે) સમજી શકાય તેવું લાગતું નથી.

છતાં, આજકાલ દેશમાં યુનિવર્સિટી કેળવણીને અંતે યુવાન નાગરિકમાં સધાયેલી દેખાતી સંસ્કારિતાતા હેતુથી, યુનિવર્સિટીની કેળવણી પણ મક્કત આપીને કે

બીજી કોર્ષ રીતે સાંવત્રિક કરવાની વાતો થાય છે. પરંતુ તે વાતોને તો અંગ્રેજોએ ઊભી કરેલી વિપરીત કેળવણી-પદ્ધતિના પરિણામરૂપ મણી કાઢી નોંધીએ. કારણ કે, સંસ્કારિતાનો એટલો વિકાસ સ્વભાષાના માધ્યમ દ્વારા અપાતી સામાન્ય શાળાંત પરીક્ષા સુધીના એકમ દ્વારા જ ન આપી શકાય એવું નથી. અત્યારે તો બધા કહેવાતો ‘ઉચ્ચ’ કેળવણીનો વ્યાપાર મોટે ભાગે પરભાષાના માધ્યમને અને દેશની કેળવણીના વિપરીત નિયોજનને અપાતી આદુતિ માત્ર છે.

એટલે, હિંદુસ્તાનનાં બધાં જ ભણનાં બાળકોને, અત્યારે, યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવા માટેની પ્રવેશ-પરીક્ષાની અપેક્ષાવાળું જ ભણતર આપવામાં આવે છે, તેનો અર્થ વસ્તુતાએ એ થાય છે કે, ભણતાં બાળકોના નવાણું ટકા જેટલો ભાગ, કે જે કદી યુનિવર્સિટીમાં જવાનો હોતો જ નથી, તે ભાગને પણ, યુનિવર્સિટીમાં ગયા બાદ જ પૂરી ચર્ધ સકે એવી આપેલિક—અધૂરી કેળવણી જ મળે છે ! આ પરિસ્થિતિ તો કોઈ પણ દિસાએ હવે વધુ વખત ચકાવી લેવામાં નહીં આવે. એટલે, આપણે તો યુનિવર્સિટીની અપેક્ષાથી મુક્ત એવા શાળાંત પરીક્ષા સુધીના એકમની વાચનમાળાનો જ સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

આ વસ્તુ કબૂલ રાખવાની સાથે જ એક પ્રશ્ન સહેજે ઊભો થશે કે, પ્રાથમિક શાળાનાં સાત પોરણો માટેની વાચનમાળાથી આગળ શાળાંત પરીક્ષા સુધીનાં બાળકોનાં ચાર-પાંચ પોરણ સુધી પણ વાચનમાળાને જ લખાવીને તેના કુલ અગિયાર-બાર મહુકા કરવા કે કેમ ? દલીલોની વિગતમાં ઊતર્યા વિના આ બાબતમાં સીધો અભિપ્રાય જણાવીએ તો કહી શકાય કે, મુખ્યત્વે ભાષાશાસ્ત્ર માટે ક્રમિક નિસરણીરૂપ કલેશી વાચન-માળાને સાતથી આગળ ખેંચવાની જરૂર નથી. ત્યાર પછી, કયી ક્રમિકતાના ખ્યાલ વિનાનાં સીધાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો જ વિદ્યાર્થી વાંચી શકે, અને વાંચતો થવો પણ જોઈએ. એટલે સાતમા પોરણ પછી તો બાળકોના લેખકોનાં સારાં સારાં પુસ્તકો પસંદ કરીને, બાળકોનાં ચાર-પાંચ પોરણોમાં ચકાવવામાં આવે; તથા ભાષાનો ઇતિહાસ, ભાષાવિજ્ઞાન વગેરે દ્વારા ભાષાના શિક્ષણને પોતાને વધુ ઊંડું બનાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ

કરવામાં આવે, એ જ વધુ યોગ્ય કહેવાય. એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, સાત પોરણ બાદ બીજી ભાષાઓનો અભ્યાસ (જેની કે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી વગેરે) પણ શરૂ થવાનો.

૨. વસ્તુવિચાર

હવે આપણે આગળ યાત્રીએ. સાત મહુકાઓમાં છેવટના ત્રણ મહુકાઓમાં ભાષાની ક્રમિકતા ઉપરાંત ભાષા દ્વારા આપવાના વસ્તુનો વિચાર પ્રધાનપણું ભાગવતો થાય છે. જોકે, તે શ્રેણીઓમાં પણ વસ્તુ સમજવાની શક્તિની ક્રમિકતાનો ખ્યાલેય કંઈક અંશે રહેવો જોઈએ ખરો. તેમ છતાં એમ જરૂર કહી શકાય કે, આ ત્રણ પોરણોમાં આવતી કાલના નાગરિકનું સીધું હાતર જ શરૂ થવું જોઈએ. એ માટે સાહિત્યની કળાનો જે ઉપયોગ છે, તે પૂરેપૂરો કામે લેવાવો જોઈએ. અર્થાત્ સાહિત્યની જે શક્તિ છે કે, ‘કાન્તાસંમિતતવા ઉપદેશુજ્જે’—મા-અહેન-પત્ની ‘પરેરેની રીતે સમજાવી શકવું, તે તો ઉપયોગમાં લેવાય જ; ઉપરાંત શબ્દોના કળાકારની રીતે ઉપયોગ કરી, તેના વડે યમતકારિક રસ નિપજાવી, વિદ્યાર્થીના ચિત્તને ઉદ્ધાત ભાવોમાં તરંગેળ પણ કરવું જોઈએ. દરેક પાઠ સ્વતંત્ર રીતે સાહિત્યકળાની યમતકારી સક્રિયશીળી કૃતિ બની રહેવો જોઈએ.

અહીંથી આગળ, એ પાઠોનું વસ્તુ શું હોય એની વિગતમાં ઊતરતા પહેલાં, તે વસ્તુ શું ન હોય એની એક આપસ્યક ચર્ચા નોંધના જઈએ. એ બાબત મતભેદ પણ હોઈ શકે, તથા તેથી ઊંચકું જ કરવાનો નિશ્ચય પણ હોઈ શકે. જોકે હું પોતે અહીં આ લેખમાં જ, તે વિષેની દલીલોની વિગતોમાં ઊતરવા માગતો નથી.

ઉપર જણાવ્યું કે, દરેક પાઠ સાહિત્યકળાની જ એક કૃતિ હોય. પરંતુ ચિત્તના ભુદા ભુદા અનેક ભાવો કળાની રીતે તો રજૂ કરી શકાય, અને કરવામાં આવે છે; તેમાં યાદ એટલું રાખવાનું કે, વાચનમાળાના પાઠોમાં કદી ભુદી ભુદી વૃત્તિઓની અથગમણનું નિરૂપણ કે તે બધાનું પરીતગામી પૃથક્કરણ ન આવવું જોઈએ. જેને જેને શીઘ્ર કે કુશલવૃત્તિએ કહી શકાય, તેની તેની વૃત્તિઓનું સવેદન અને અનુશીલન ભલે આવે; પરંતુ કુશીલ કહેવાય તેવી વૃત્તિઓનું આક્રમણ, તેમનો પોતાના અસ્તિત્વ માટેના જીવનસંઘ્રામ, એવી એવી બાબતો ગિરે કથું કળામય નિરૂપણ બનતા લગી

પ્રાદેશિક વિશ્વવિદ્યાલય અંગે બે મુખ્ય મુદ્દા

મુંબઈ ઇલાકાના ગુજરાત પ્રદેશને માટે અલગ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાને લગતા સવાલની વિચારણા તેમ જ જરૂરી તપાસ કરી તે વિષે મુંબઈ સરકાર આગળ લઘામણું નિવેદન રજૂ કરવાને માટે એક સમિતિ નિર્માર્ધ છે, તે વાતને આજે વરસ ઉપર થઈ ગયું. એ ગણામાં સમિતિએ વધુ કે ચાર સભાઓ કરી, પોતાની વિચારણામાં મદદ થાય તે માટે એક પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી તેના જવાબો મંગાવ્યા અને એમ જાણાય છે કે સો-સપાસો લોકોએ એના જવાબો સમિતિને મોકલ્યા છે. સમિતિની અધિવિચારણા હજી ચાલે છે.

વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાની પ્રવૃત્તિથી પ્રમુખતા પર સારી અધવા માઠી કેટલી બધી ભારે અસર થાય છે તેના બે દાખલાનો ગુજરાતની પ્રજાને અનુભવ છે. બ્રિટિશ સત્તાએ ૧૮૫૮ના અરસામાં જે યુનિવર્સિટીએ આપણા દેશમાં સ્થાપી તેને પરિણામે આપણું પ્રમુખતાન કેવું થયું, આપણે ત્યાં કેળવણીની કેવી અવદશા થઈ, અને આજે કેળવણીની એ બૂંડી પરંપરામાંથી છૂટવાને આપણને કેવી મથામણ કરવી પડે છે, તે જાહેર છે. એથી જોઈતું ૧૯૨૦ની સાલમાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલા ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિથી પ્રજાની શક્તિ કેવી બધી, પ્રમુખતાન કેવું સમૃદ્ધ ને સુસંગઠિત થયું, અને બ્રિટિશ સત્તાએ જીબી કરેલી યુનિવર્સિટીએની પરંપરામાંથી કેળવણીને મુક્ત કરવામાં કેટલું બધું કાર્ય થઈ શક્યું, એ પણ જાહેર છે. આમ વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિ ખોટા પાયા પર શરૂ થાય ને ચાલે તેથી કેવું ભારે નુકસાન થાય છે, અને સ્વચ્છ પાયા પર જોઈશો ને જાણે તે પ્રમુખતાન કેવો લાભ થાય છે, એ બન્ને બાજુનો અનુભવ છતાં, પ્રાદેશિક વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના ને રચનાના સવાલને વિષે તપાસ સમિતિના કાર્યની બહાર આ ગણામાં જાહેરમાં ઊપજો વહેરોમાં ઝાઝી ચર્ચા થઈ નથી. અને એમાં કશી નવાઈ જેવું નથી. અંગ્રેજોને આશ્રયે યુનિવર્સિટીની પ્રવૃત્તિ આપણા દેશમાં જે રીતે ચાલી અને તેમાં અંગ્રેજોના શિક્ષણને આપવામાં આવેલા ખોટા મહત્ત્વને લીધે આમ પ્રજાને તેનાથી જે રીતે અલગ રહેતું પડ્યું તે જોતાં, આ સવાલમાં પ્રજાએ ઝાઝો રસ ન લીધો હોય તો ખરેખર નવાઈ જેવું કશું નથી.

આ સવાલને વિષે જાહેરમાં થતી ચર્ચામાં બે વલણો જોવાની મળે છે. એક વલણ એવું છે કે, આજની પરિસ્થિતિમાં અલગ યુનિવર્સિટીની રચના કરવી હોય તો તેના પાયાના સિદ્ધાન્તો શા હોવા જોઈએ, તેનું પ્યેર કેવું હોવું જોઈએ, અને ભૂતકાળના અનુભવે આ વિષયમાં ખાસ કરી બાબતોથી સાવધ રહેવાની જરૂર છે, એ બધી વિચારણામાં ઝીણવટથી જોતરવું. આમાં ગાંધીજીનો નવાં વિદ્યાપીઠ વિષેનો લેખ અમરથાને છે. બીજું વલણ એવું છે કે, યુનિવર્સિટીની સ્થાપના જેવી રીતે ચાલે ચાલતી હોય તે વખતે તેમાં સિદ્ધાન્તોના સરાયોની નાહક ચર્ચા જીબી ન કરવી; અને એ બાબતમાં આગ્રહ રાખવો. એ એક ભલે ખોટી મત છે. એના જામત અથવા પછાત સમાજોમાં કારણાં કહેવાનારા અને તેને આધારે અમરથાન મેળવનારા આગેવાનો જે રીતે સમાજને નામે તેને જ આખરે ખાડામાં ઉતારનારાં ખોટાં કાંચે શરૂ કરાવી દે છે, પાયાના મુદ્દાઓની ચર્ચાના આગ્રહ રાખનારા લોકોને મમતીલા, જહી, પત્રકારમાં દાહક નાખનારા ગણાવી ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ કરી પોતાને હેતુ સાર કરે છે, તેનું આ વલણ એક સરસ નમૂનો છે.

આમ છતાં આપણા ભગત પ્રમુખતાનનું એક લક્ષણ સાડું છે કે, અપારનવાર પાયાના મુદ્દાઓની હિંમતભેર ચર્ચા ઉપાડનારી વ્યક્તિઓ મળી આવે છે. યુનિવર્સિટીની રચનાને અંગે એવી ઢબે બે પાયાના મુદ્દાની ચર્ચા કરનારું એક ચોપાનિયું મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટ ને સિંક્રેટના સભ્ય થી. ગોરખનભાઈ ધિંગ પટેલે લખ્યું છે. અને તેમાં તેમણે (૧) ગુજરાતનાં વિદ્યાપીઠો — શિક્ષણ આપતાં ને વસાહતી કે માન્યતા આપતાં! (૨) શિક્ષણનું વાહન, (૩) ફરજિયાત જોડાણ, (૪) સહેરી વિદ્યાપીઠ, (૫) ગ્રામ વિદ્યાપીઠ અને (૬) વડોદરા વિદ્યાપીઠ એટલા છ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે.

એ પૈકીના (૧) અને (૪)થી (૬) એટલા ચાર મુદ્દાઓ લેખકે પોતાની રજૂઆતના વિસ્તારકરે આપેલા હોવાથી તેમને વિષે અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી. તેમણે રજૂ કરેલા શિક્ષણના વાહનો એક અને ફરજિયાત જોડાણો બીજો, એમ બન્ને મુદ્દાઓ વિદ્યાપીઠ

પ્રગતિના વિકાસની દૃષ્ટિથી પાયાના હોવાથી તેમને વિશે જ અહીં થોડું લખવાની જરૂર છે.

એ પૈકી શિક્ષણના વાહનનો મુદ્દો પહેલો લક્ષ્ય છે. ઉચ્ચ કેળવણીને માટે શિક્ષણનું વાહન માતૃભાષા રાખવું જોઈએ એવા આગ્રહને શ્રી ગોરધનભાઈ દુરામહ ગણાવે છે અને વાહન હજી પાંચપચીસ વરસ અંગ્રેજી રાખવામાં જ હડાપણ છે એમ માને છે. પોતાના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં આજ મુખી ચવાઈ ચવાઈને ચૂંથે થઈ ગયેલી એકેએક દલીલ તેમણે આગળ કરી છે. પાઠ્યપુસ્તકો નથી, માણસો નથી, સરકાર, અરે ખુદ કોંગ્રેસ પોતાનો બધો વહેવાર અંગ્રેજીમાં કરે છે, તો કેળવણી લેનારા વિચારો વિદ્યાર્થીઓને તેનાથી વચિત રાખવા એ કેવો અન્યાય ! પછી સમસ્ત હિંદની એકતાનું ધું ! પ્રાદેશિક ભાષાઓનો અધૂરો વિકાસ, અને વિદ્યાર્થીઓને વ્યાપક વાતાવરણનો સંપર્ક નહીં મળે, એમ બધી દલીલો તેમણે જોરથી કરી છે. પરંતુ એ સમર્થનના ઉત્તરના પરામાં તેઓ લગભગ હતાશા યઈને કહે છે કે,

“ — અને આપણું વિદ્યાપીઠો શેઠ જ મળમાં (માતૃભાષાનું માધ્યમ રાખવાથી) સાધારણ કોલેજી, દરિદ્ર, દેશીય સંસ્થાઓ માત્ર બની જશે અને પોતાનું બીજાપણું શોધી કાઢવાની તાકાત પણ એમનામાં નહીં રહે ”.

શ્રી. પટેલને ખ્યાલ છે ખરો કે, આજે જે વિદ્યાપીઠમાન્ય કોલેજો વગેરે ચાલે છે તેમાંની ધણી-ખરીને આ વર્ણન લાગુ પડે છે ? અને એમનું લેભાશુ-પણું, દારિદ્ર વગેરે બધું કેવળ અંગ્રેજી વાહનને આધારી છે ? સાચી વાત એવી છે કે, વાહન બદલ્યા વિના અને માતૃભાષાને તેને હકને સ્થાને સ્થાપ્ય વિના આપણી કેળવણીમાં ફેલાયેલું અધેર મટકનું નથી, એ હકીકતનો સ્વીકાર કર્યા વિના, એ તેની કેળવણીના આદેશોની ને પ્રગ્નના ઘડતરની વાતો કરવી નહીંમી છે.

પરંતુ શિક્ષણના વાહન વિષયો એમનો કંઈક નમુના મુદ્દો છોડી આપણે એમના ફરજિયાત બેઠાણ સામેના મુદ્દા પર આવીએ. પૂના યુનિવર્સિટીને અંગેના

કામદારમાં સરકારે મહારાષ્ટ્રની ઉચ્ચ કેળવણીની બધી સંસ્થાઓને નવી સ્થાનાતી યુનિવર્સિટી સાથે જોડાવાની ફરજ પાડી છે, તે પરથી શ્રી પટેલને ડર રહે છે કે, એવી ફરજ ગુજરાતની બધી સંસ્થાઓને માથે આવશે અને તેથી ઉચ્ચ કેળવણીનો વિકાસ સદંતર રૂંધાઈ જશે. એમનો ડર સાચો પડશે કે નહીં તે જાણ કહી શકે ? પણ તે એ સાચો પડે તો એમના અનુમાન પ્રમાણનું પરિણામ અચૂક આવશે. મુખ્યત્વે પરીક્ષાઓ લેનારી યુનિવર્સિટી એ એક વહીવટીતંત્ર છે અને તેમાં કેળવણીનો સવાલ બહુ આવતો નથી. અંગ્રેજો આપણી કેળવણીના તંત્ર પર કાબૂ રાખવા માગતા હતા, તેથી પરીક્ષાઓનું અને તે લેવાનું એ નમૂનાનું તંત્ર તેમણે અહીં ગોઠવ્યું હતું. પરિણામે ઉચ્ચ જલકે ખીંછ કોઈ કેળવણીનો અહીં નીરોગ વિકાસ થયો નથી. તેથી એ જાપની યુનિવર્સિટીની નમૂના નક્કર ગુજરાતમાં ઉતારવાથી કેળવણીનો કે પ્રગ્નનો કેઈનો શુદ્ધરવાર વળવાનો નથી. માટે ગુજરાતની કેળવણી, ઉચ્ચ તેમ જ ખીંછ સર્વ કેળવણીના વિકાસનો વિચાર કરનાં એનું નહીં થવું જોઈએ કે; ગુજરાતમાં આજે એક યુનિવર્સિટી શક્ય હોય તો તેમ ભણે શાય, પણ તે શિક્ષણ આપનારી હોય જ, તેની સાથે જોડવાને કોઈ પણ સંસ્થાને ફરજ ન હોય, અને તેમાં શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા જ હોય.

કારણાર હોળવાના, કેળવણીનું એકદમ તંત્ર ખડું કરવાના, ઉચ્ચ કેળવણીનો ધમરો લેવાના, ગુજરાતી બોલનારી પ્રગ્નની એકમાત્ર સાર્વભૌમ યુનિવર્સિટી કાઢી તેને જોરે ગુજરાતના પ્રાતિક અભિમાનને કેળવવાના, અને એવા ખીંચ કેળવણીના ક્ષેત્રની બહારના બધા વિચારો છોડી માત્ર પ્રગ્નની કેળવણીનો, તેના ઘડતરનો અને તેમાં માન ફેલાવવાનો વિચાર રાખવામાં આવતો હોય, તે ગુજરાતમાં સરકારે શિક્ષણ આપનારી યુનિવર્સિટી સ્થાપવી જોઈએ, તેને ગુજરાતી માધ્યમથી કામ શરૂ કરવાનો આદેશ આપવો જોઈએ, અને હયાત કોઈ પણ સ્થાને તેમાં જોડાવાની ફરજ ન પાડવી જોઈએ.

૨૨-૬-૪૮

કા. મ. દેસાઈ

પાણી જેમ નીચાણ તરફ ટળે છે, જમણનાં પણ જેમ જમણ તરફ વળે છે, તેમ પ્રગ્ન બધા રાજા તરફ વળે છે.

—કોમક્યુનિસ્ટ

પાઠ્યપુસ્તકો માટે શું કરવું?

સ્વભાષા દ્વારા જ પ્રાયશ્ચિક્ષી માર્ગને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવું નોઈએ એ પ્રશ્ન હવે બહુ ચર્ચાર્પદ રહી નથી; કારણ કે સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે કે, શિક્ષણના માધ્યમ તરીકેનું શૈભારચાન પરભાષાને ન મળવું નોઈએ. પરભાષાનું સાદું એવું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે શક્તિ અને સમયનો જે વ્યય થાય છે તે કોઈ પણ પ્રમ્તને પરવડે નહીં.

અહીં આપણે જે પ્રશ્નનો વિચાર કરવા માગીએ છીએ તે તો યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં જ્યારે સ્વભાષાને શિક્ષણના માધ્યમરૂપે ફરજિયાત દાખલ કરવામાં આવશે, ત્યારે જે મુશ્કેલીઓનો આપણે સામનો કરવો પડશે એ છે. જેમ કે, ખાસ વિષયો ઉપર આપણી ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકોનો અભાવ, અથવા તો ખાસ વિષયો શીખવવા માટે યોગ્ય અધ્યાપકોની તંગી, વગેરે.

આપણે અત્યારથી જ આ મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરીને તેમને હલ કરવાને યોગ્ય દિશામાં પગલાં લેવા નોઈએ. બીજાં ધણી ક્ષેત્રોમાં આપણે ‘પ્લેનિંગ’ની વાતો કરીએ છીએ. આ ક્ષેત્રમાં પણ તેની ધણી જરૂર છે, તેના ખ્યાલ રાખવો અત્યંત આવશ્યક છે. નહીં તો પછી સંકલ્પિત દરમિયાન ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીવર્ગને સારી પેઢે સોસવું પડશે. તેમની દશા ધોળીના કૂતરા જેવી ચર્ચા પડશે.

આ ક્ષેત્રમાં આપણે ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે જરૂરી એવા ખાસ ખાસ વિષયો — જેવા કે અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, દાકતરી વગેરે — નાં પુસ્તકોની જગ્યાએ ખોટા પૂરવા માટે તાત્કાલિક કેનાં પગલાં લેવાં નોઈએ, એ પ્રશ્ન વિચારીશું.

સૌથી પ્રથમ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવેલાની જરૂર છે કે, આપણી જરૂરિયાતોની મર્યાદા એ પાંચ પાઠ્યપુસ્તકોની નથી. દા. ત. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાંના એક ખાસ વિષય તરીકે અર્થશાસ્ત્રને લો. આ વિષયના પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર તો પડશે જ. પણ તદુપરાંત આ વિષયના નિષ્ણાતોએ — માર્શલ, રિકાર્ડો, એડમ સ્મિથ, પીયુ, કેઇન્સ વગેરેએ કરેલ ખેત્રજ્ઞના પરિપાકરૂપ કેટલાયે અમૂલ્ય પુસ્તકોને — જેમના લેખ અભ્યાસ વગર જ્ઞાનનું છીછરાપણું ફર ન થાય — આપણી પોતાની ભાષામાં ઉતારવાં નોઈશે. આપણી ફરજ છે કે, જ્ઞાનની આ પરજ, અંગ્રેજી ભાષા તેના અત્યારના સ્થાન પરથી દૂર થતાં, નવી પેઢીના યુવાન વિજ્ઞાસુવર્ગને — જેમને આને માટે જરૂરી એટલું અંગ્રેજી

નહીં આવડતું હોય — તેઓ માટે બંધ થવા ન પામે. હું જાણું છું કે આ સ્થિતિ કંઈ કાયમી ન જ બને. ધીમી ગતિએ પણ નવી પરિસ્થિતિ આ વિષયમાં પોતાની ભાષા દ્વારા ખેડાય કરવા ધણાને પ્રેરે. પરંતુ જે આપણે આ વિષે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને યોગ્ય પગલાં લઈએ, તો નિઃશંક આ ગતિ ધણી ઝડપી કરી શકાય.

આને માટે કોઈ એક ખાસ યોજના સંવેળાં ધડી કાઢવી જરૂરી છે. રાષ્ટ્રીય સરકારે જ આ કામ પોતાના હાથમાં લેવું નોઈએ; અને આવી કોઈ યોજના ધડી કાઢવાનું કાર્ય નિષ્ણાતોની એક સમિતિ નિયુક્ત કરીને તેને સોંપવું નોઈએ. આવી કોઈ સંસ્થાને ઊભી કરવાનો અને ચાલુ રાખવાનો ખર્ચ સરકારી તિજોરીમાંથી કાઢવાનો રહેશે.

આ યોજનામાં કામ આપી શકે તેવા યોગ્ય અધ્યાપકો તથા નિદાતા ઘયેલા બીજા વિદ્વાન અધ્યાપકોનો સક્રિય સાથ મેળવવાના પ્રયત્નો કરવા. જે જરૂર લાગે તો સાથ આપનાર અધ્યાપકોને અમુક સુલભ માટે તેમની ચાલુ ફરજોમાંથી મુક્ત કરવા અને ચાલુ વેતને તેમને પોતાની તમામ શક્તિ આ અભિવ્યક્ત કાર્ય પર એકત્રિત કરવા વિનંતી કરવી. આ યોજનામાં સાથ આપનાર નિદાતા વિદ્વાનોને પણ પુરસ્કાર આપવાની એકવચ્ચ કરવી. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે, યોગ્ય વ્યક્તિઓને આ કાર્યમાં સાથ આપવાને સત્વર તાપર કરે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી.

જે આવી કોઈ યોજના સંવેળાં હાથ નહીં ધરાય તો ત્રયોની આપણી દરિદ્રતા, ઉપર કંઈ તેમ, સંકલ્પિત કાળ દરમિયાન વિદ્યાપરિશીલનમાં અતિવિશ્વકર્તા નીવડશે, એમાં જરાયે શંકા નથી.

સંજ્ઞાસૂચક પૂજારા

[ભાઈ પૂજારા કહે છે તેવી યોજના, ખુદ પછે તો, ભાષાવાર ચનારી ગુજરાત માટેની વિદ્યાપીઠ જ હોવી નોઈએ. તે સંસ્થા ગુજરાતી દ્વારા શીખવે અને તેને માટે જરૂરી સાધનસામગ્રી તૈયાર કરે, એવા સ્પષ્ટ આદેશો એ રચવામાં આવે, તો જ એ સાચું કાલ્પાય નહિ તો નવી વિદ્યાપીઠ પ્રયોજન વગરની બને. એટલે સ્વભાષા દ્વારા સર્વ કક્ષાનું શિક્ષણ આપની વિદ્યાપીઠ રચાવવી અને તેમાં ઉપરના જેવાં બધાં કામો થાય, એ સંકેતપૂર્વક જ સરકારે કામ કરવું નોઈએ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ આ ભાગવતમાં આજે કામ કરે છે, તે પણ એ આજળ ચલાવી શકે. કામ એટલું વિશાળ અને વિવિધ છે કે એમાં અનેકોને સાથ નોઈએ.

૧૫-૬-૪૮

-તંત્રી]

મેટ્રિક પરીક્ષા સુધારવાનો કાયદો

મુંબઈની ધારાસભામાં કેળવણી-પ્રધાન શ્રી. ખેર માધ્યમિક શાળાન્ત પરીક્ષા લેવાના મંજૂરીની સ્થાપના કરવાને માટે નવો કાયદો રજૂ કર્યો છે. તે પચાસ શા માટે લેવું પડે છે તેની સમજૂતી તેમણે આપી છે, જે સરકારી એજેન્ટમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તે કહે છે કે, માધ્યમિક શિક્ષણમાં એક મોટી ખામી એ છે કે, યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક પરીક્ષા હાઈસ્કૂલો પર વધારેપડતું દબાણ નાંખી ખોટી અસર કરે છે. તેથી એ પરીક્ષાનો અભ્યાસ અને હેતુ ભેદ કયળે છે, અને છોકરાઓને મેટ્રિક કરવા એ જાણે હાઈસ્કૂલોનું એકમાત્ર કામ હોય એવું બની ગયું છે.

પણ, ખરું જોનાં શિક્ષણક્ષેત્રમાં હાઈસ્કૂલ પોતે એક સ્વતંત્ર તબક્કો છે; તે કેવળ યુનિવર્સિટીની પ્રાવેશિક શાળા નથી. હાઈસ્કૂલોમાં જનારામાંથી થોડા જ ઉપર કોલેજોમાં જાય છે; છતાં બધા જ જાણે ત્યાં જવાના હોય એમ જ એમને બહુવાવામાં આવે છે. તેથી હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ જડ અને સંકુચિત ઉદ્દેશવાળું બની ગયું છે. એને પરિણામે સાચા સામાન્ય શિક્ષણની જરૂરિયાતો તેનાથી સરતી નથી. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં મૂકેલા અનેક વિષયો બધાને સરખા જરૂરી નથી; એટલે કેલેન્ડર-પ્રવેશ સિવાયની જરૂરવાળો વિદ્યાર્થી તેમાંથી અમુક તમુક વિષયમાં જીડી જાય તેથી કાંઈ તેને જે આગળ કરવું હોય તેમાં વાંધો ન આવે; પરંતુ આજે તો બધા એક જ અસ્તે મૂકાઈ જાય છે. તેથી નાસીપાસી અને કચવાટ પણ વધે જ.

સરકાર આ સ્થિતિમાં સુધારો કરવા ઇચ્છે છે. તેને માટે તે પ્રાંતના માધ્યમિક શિક્ષણ પર વધારે કાબૂ મેળવવા કારે છે; અને તે સાડુ તે માધ્યમિક શિક્ષણને અતે આવતી પરીક્ષા લેવાની વ્યવસ્થા કરવા માગે છે. આ પરીક્ષાનું ધોરણ તો અસારની મેટ્રિક પરીક્ષા જેટલું રહેશે; પરંતુ ફેર એ કરવામાં આવશે કે, પરીક્ષાને માટે વિષયો, પસંદ કરવામાં વિદ્યાર્થીને વિકલ્પો આપવામાં આવશે, જેથી જાત જાતના વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાની હાલકાત તથા જરૂર પ્રમાણે શાળાન્ત પરીક્ષા આપવાની જોગવાઈ મળી રહે.

આ પરીક્ષામાં પાસ થનારને યુનિવર્સિટી-પ્રવેશનો હક મળશે; પણ પાસ થનારે અમુક વિષયો તો લીધા હોવા જોઈએ, એમ યુનિવર્સિટી કહી શકશે.

આમ થાય તો વિદ્યાર્થીઓને જ નહિ પણ “યુનિવર્સિટીઓને પોતાનેય લાભ થશે. તેઓ શાળાઓનું નિરીક્ષણ કરવું, માન્યતા આપવી, વગેરે ફરજોમાંથી મુક્ત થશે તથા એક જગેર પરીક્ષા લેવાના બિનજરૂરી બોગમાંથી છૂટશે; અને તેથી તેઓ સંશોધન, વિદ્યોપાસના જેવા ઉચ્ચ શિક્ષણનાં પોતાનાં ખાસ કામોમાં વગર રોકાણે ખ્યાન દઈ શકશે.”*

આ ઉદ્દેશથી નવો કાયદો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેના આમુખમાં કહ્યું છે કે,

“હાઈસ્કૂલ શિક્ષણના તબક્કાને અંતે પરીક્ષા લેવાને માટે તથા એ પરીક્ષાને માટે એવા અભ્યાસક્રમો યોજવા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ કામધંધામાં રોકાવા માટે કે યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લેવા સાડુ તૈયાર કરી શકાય, — આ સાડુ એક બોર્ડ યોજવાનું હોવાથી, કાયદો થાય છે. . . .”

આમ, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની એક મોટી વસ્તુ છેવટે શિક્ષણમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ થાય છે, એ સ્તુત્ય છે. ઈ. સ. ૧૯૩૬—૩૭માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વિનય મંદિર ફરી શરૂ કર્યું ત્યારે ઉપરનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરી તેનો વિવિધ અભ્યાસક્રમ યોજ્યો હતો. અને તે જ નીતિએ આ સાલથી એક સ્વતંત્ર વિનિત પરીક્ષા પણ તેણે યોજી છે. આ નીતિ હવે આખા પ્રાંતમાં લાગુ પડે છે તે જોઈને આનંદ થાય છે. બાકી વિદ્યાર્થીઓની કેટલી બધી માનસિક શક્તિને અપવ્યય થતો અટકશે, એ તો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

સરકારને એક વસ્તુ કહેવાની રહે છે. તે એ કે, ૧. તેણે કાયદામાં એક કલમ જ મૂકવી જોઈએ કે, કોઈ વિષયના અપવાદ વિના — આખી શાળાન્ત પરીક્ષા વિદ્યાર્થીની સ્વચ્છાપમાં લેવામાં આવશે.

૨. તેથી પ્રાંતની મુખ્ય ત્રણ ભાષાવાર ત્રણ ચેટા-મંડળો રચવામાં આવશે.

મુંબઈ સરકાર જાણતી હશે કે, માધ્યમિક શાળાઓમાં માધ્યમ તરિકા કેટલાક વિષયો માટે અચેત જ આવે છે અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ તેમાં અસાર સુધી ઝાઝો ફેર કર્યો નથી. સરકારે આ વસ્તુ ખ્યાન પર લઈને ઘટતી કલમો આ કાયદામાં મૂકવી જોઈએ.

* આ “કાયદો” માટે યુનિવર્સિટીએ સરકારને આગ્રહ માને એવી અમે એમને વિનંતિ કરીએ છીએ.

ખીનું, શિક્ષણની વ્યવસ્થા માટે એક જ કેન્દ્રિત વ્યવસ્થા પૂનાથી ચાલ્યા કરે, એથી ઘણી મુશ્કેલીઓ અને પંચાતો ઊભી થાય છે. મુખ્ય નીતિને સાચવીને બાળાવાર સ્વાયત્તતા અને મોકળાશ અપાય તેટલી આપવી જોઈએ. આજે તો એવું બને છે કે, એક પ્રાંતને મુખ્ય કેળવણી અધિકારી તે પ્રાંતની ભાષા ન સમજતો હોય. પરિણામે બધું વહીવટી કામ ને નિરીક્ષણ કામ કેવું ચાલે? અંગ્રેજી તો પછી કેમ જ હશે? પ્રાથમિક શાળાના વહીવટ અંગે પણ અંગ્રેજીમાં

પરિપત્રો, ઇંગ્લિશ ચાલ્યા કરે, એ કેમ સમજાય? સરકારને વિનંતી છે કે, તે પોતાના વિદ્યાર્થી પરીક્ષાના માધ્યમની સ્પષ્ટતા કરી લેશે અને તે મુજબ પોતાના બોર્ડની રચના, તેનું કામ ઇંગ્લિશમાં ફેરફાર કરશે. યુનિવર્સિટીઓ પણ (મુંબઈ, પૂના તથા નવી યનાઈ બી.સી.) મેટ્રિક પરીક્ષાને બોલે જવાથી હળવી થઈ પોતાનું સાચું કામ ચર. કરવાની તક, ઝડપી લેશે, એવી આશા રાખીએ.

૨૦-૬-૪૮

મનમોહન દેસાઈ

૧૯૪૨-૪૩ના એ દિવસો! - ૨

[એક હાથરીતાં પાન]

[એક સહૃદય રાષ્ટ્રપ્રેમી ભાઈએ, અંગ્રેજ સરકારના ગાંધિપણના આ કાળમાં છૂટક લખેલી પોતાની કાપરીનાં પાન (ખુણું તો પ્રસિદ્ધ કરવાની છૂટ સાથે) જોતા આખાં છે. આ ભાઈએ જેલમાં આ નથી લખ્યાં; તે આ કામના દિવસોમાં દેશરૂપી બહારની જેલમાં હતા. તે તરિકે આ ડાંચરી એક રીતે કાપતી ગણાય. કાંઈ નહિ તો, તે કાળમાં એક દેશપ્રેમીને બહાર રું થતું હતું એ તો એમાંથી જોવા મળે છે.

આ કાપરી નરી હકીકતોની નથી. તેમ જ તેમાં રોજરોજ લખાયેલી નોંધો નથી. તા. ૨૪-૮-૪૨ થી ૨૨-૨-૪૩ (માંડીયા ઉપવાસ) સુધીના કાળમાં, જ્યારે જ્યારે જે ભાવ ટપકાવવા જેવો લાગ્યો, તે વિષે નાનકડી ૨૦-૨૨ નિર્વાધિકાઓ એમાં છે. તે દિવસોના ઇતિહાસના સર્જનને માટે પણ આવી સામગ્રી કામની ગણાય. આજે જ્યારે એ સમય વિષે ઇતિહાસની તટસ્થ નજર કામ કરી શકે છે, ત્યારે એને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ગયા અંકથી આગળની નિર્વાધિકાઓ નીચે ઉતારી છે. -મળી.

૧

ઉદાટો વેપાર - બળવાની બાળવેણી

તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨

આપણું શાસ્ત્ર કહે છે કે, આતતાથી - દુષ્ટ મનુષ્યને ધ વર્ણના ધર્મ છે. દુષ્ટતાને મૂળમાંથી ક્ષી રીતે દાબી ની તે દર્શાવવા શુદ્ધ, બ્રાહ્મણ, બાળક કે વૃદ્ધ આતતાથી - દુષ્ટની કલ્પના કરી તેનાય તત્કાળ વધ કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. હવે જણાવેલી પૂજ્ય કે અવધ્ય બ્યક્તિના પણ ધ કરવાનો આદેશ અપાય તે બીજને માટે ઝોઝો વિચાર લવાનો અવકાશ રહેતો નથી પણ આ આખીયે વિચાર-રહીમાં દોષ એટલો જ છે કે, દરેકને રામો મનુષ્ય આતતાથી બાસે. વળી રાજ્યસભા અને પ્રજા વચ્ચે ખટસાચ ર થાય ત્યારે સર્વે બાહુથી વિચાર કરવાની જરૂર લાગી ય છે અને સર્વે આદેશોના વિચાર કરી એક સર્વ-માન્ય બની શકે તેવો કાર્યક્રમ રચી કરવાની નેતાઓની જરૂર છે. આવો એક કાર્યક્રમ શ્રી કિરીશલાલ મસરવાળા રક્ષી રચી કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં મર્ચાંદિત અર્ધિંસા યથવા હિંસાની મર્ચાંદિત આંકવામાં આવી છે. પણ તે વર્જનમુલક નથી. સામાન્ય મનુષ્યને સમજાવવામાં

તેમનું દહિબિન્દુ અધિક છે. અર્ધિંસા એ જ મનુષ્યને ધર્મ અને ફરજ બને છે.

આપણી બળવાની સાચી બાળવેણી અર્ધિંસક સામનો કરવામાં છે. હિંસક સામનામાં પણ દુઃખ, ત્રાસ, કષ્ટ કયાં ઝોઝાં વેઠમાં પડે છે કે કોઈને પણ દુઃખ લેવો, ઈન્દ્ર કરવી, કષ્ટ આપવું, તે મહાસત્તાનો આદેશ નથી અને હરાવો પણ નથી. સર્વેતેમણી વિચાર, પણ કંઈપી વિરુદ્ધવેગી આચાર, તે આપણી નેમ છે. પણ મહાસત્તા આત્મરક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર જોતા કરી પરમાર્થ કરવા તૈયાર નથી.

અત્યારે જે રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં છે તે સર્વે આ મુદ્દ સરકારની કરણીને જ આભારી છે. જરૂર આ સરકારની કરણી તેવી પાર ઉતારણી થવાની છે. આપણાં શાસ્ત્રિએ કહ્યું છે : રાજા કાલસ્ય કારગમ્ । રાજા કાળતું એટલે સમયનું કાસ્ય છે. રાજાની કલ્પના એટલી બધી અતિમાનવની - મુષ્ટ-મેનની - હતી કે સર્વેનું કારણ તેનામાં જ ઝોતવામાં આવતું. આ છેક જોડું નથી. સરકારે પ્રલેહને પાછો મૂળ શાન્તિના રાહ તરફ વાળવો હોય તો તેણે પોતાના દેહમાં મૂળભૂત સુધારા કરવા જોઈએ. પ્રલેહની અવગણના કરવાથી મહોન્મત સામાન્યો પણ અરખાઈ

અર્થાં છે; અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અપવાદ તરીકે બહુવાનું કાંઈ કારણ જણાઈ નથી. નસીબવારી લોક કહે છે કે, એનું પુણ્ય પરવારો ત્યારે આ સામ્રાજ્ય આપોઆપ નાશ પામશે; પણ એનું પુણ્ય પરવારતા સુધી વાટ. જેઈ બેસી રહે તેવા લોક સ્વરાજ્યને બિલકુલ લાયક નથી, એ આપણે સર્વે હવે બરાબર સમજી ગયા છીએ.

૭

‘હમેશના લૂંટારા’

તા. ૨૧મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨

આપણી કમનસીબી એટલી મોટી છે કે, ‘હમેશના લૂંટારાના હાથમાં આપણે સપડાયા છીએ.’ એક હાથે કાંઈ છૂટ આપરામાં આવી દેલ છે તો તે સારે જ બીજે હાથે અવનવી તરખીએથી તે છૂટની ગતિને કુંડિત કરવા ચકો ગતિમાન થાય છે. ૧૮૩૩થી માંડીને અત્યાર સુધી હિંદના રાજવંત્રમાં એ કહેવાતા સુધારા કરવામાં આવ્યા છે તેના પ્રતીની દૃષ્ટિએ અસ્થાયી કરવામાં આવે તો આ સભ્ય દીવા જેવું સ્પષ્ટ થશે. ઇતિહાસને પાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જેઓએ વાંચ્યો છે તે સર્વેને હવે સમજાઈ અર્થ છે કે, બ્રિટન જેવું બધું જ લોકશાહી વિરોધી તત્ત્વ આખા જગતમાં નથી. ઇટાલીએ એલિસીનિયા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે યાન્ત કોણ બેસી રહ્યું હતું? લોકશાહી સ્પેનને કોણે ઘેરા લીધે હતો? રશિયાની અવગણના કરી જર્મનીની સોલ્દમાં બસવા કયો સિંહ વેતરણ કરી રહ્યો હતો?—આ સવાલોના નિષ્પણાવ જવાબો બ્રિટનને જ શુનેચાર કરાવે છે.

આ લટાઈની યુદ્ધઆતપી જ સરી જવું વર્ચસ્વ ચાહુ રાખવા મથતા હિન્દુ કુટુંબના વડાની માફક બ્રિટને હિન્દને માથે લગાઈ ઠાપી બેસાડી—એના દિશમાં એમ કે એમાં હિન્દી સંમતિની જરૂર રી? વળી સંમતિ મેળવવા જતાં હિન્દની આઝાદીના ચર્ચા કરવી પડે અને મુશ્કેલી ભરી થાય, એના કરતાં હિન્દને લગાઈમાં સંમતિ વિના સંઘર્ષવું. મહાત્મા ગાંધીજીએ અત્યંત બાવનામયું નિવેદન કર્યું, એટલે કહાય એ લોભો વધુ દડ થયા હશે, આમ છતાં હિન્દમાંથી ઝડપી બારતી કરી વિજય મેળવવા મથતા બ્રિટનને પોતાની બૂલ તરવ જ સમજાવેલી કોવી જોઈએ; પણ કન્ક્રેટ, ક્રીટ અને તોષ્ટક આગળ પાછી ઢાકતી પ્રબળે હિંદમાં તો પોતાના જ આદ પર ઘોલ મારી તે રાતો દેખાડેલાં હતાં. આમાં પણ એ કાલ્યા નહીં; અને ગાંધીજીએ “હિન્દ ઇન્ડીપેન્ડેન્સ”નું સૂત્ર આપ્યા દેહ આગળ મૂકતાં તેમોના દિશમાં ઉત્પાત ભયો અને એક જ અડવાડિયામાં પ્રબળે ઠાપી દેવાની દડ નેમ છતાં હવે બ્રિટિશ સિંહને જરા ચિચાર કરવા જેવી પદી આવી પહોંચી છે. યુરોપમાં બ્રિટિશ સિંહને . . . સમજાવી માફક નસાડવામાં આવ્યો છે. એશિયામાં બ્રિટિશ સિંહે શિયાળની માફક પોતાના મુલકો ઇન્ડી લીધા છે. આમ

છતાં હિન્દમાં આ શિયાળ સિંહની માફક જગ્યાવાની મિથ્યા ગેલા કરી રહ્યું છે.

અમેરિકાના સનડરવેન્ડને ૧૯૦૫ની સાલમાં હાદાબાઈએ લખેલો ૪૪ મ્થાનમાં રાખવા જેવો છે. હાદાશાઈલખે છે :

“હિન્દની હાલત ધણી જ દયાજનક છે. એની

સ્થિતિ શુભામયી પણ બરી છે. હમેશના વંડારાના હાથમાં હિન્દ સપડાયું છે. આ લૂંટ સીધી પરદેશ ચાલી . . . ભય છે. અમેરિકોના આવતા અગાઉ પરદેશીઓનાં એ આક્રમણો હિન્દ ઉપર થતાં તે આટલાં દૂર ન હતાં. એ લોક આવતા અને લૂંટ કરીને લાંબા નતા. વળી પાછી થોડો સમય શાન્તિ રહેતી તે વખતે લૂંટાયેલા પરદેશની આબાદી સધાતી. પણ અત્યારે આમ નથી બ્રિટિશ લૂંટ જરાયે આરામ લીધા . . . સિવાય ચાહુ જ છે અને વધતી ભય છે. હિન્દને આમાંથી બચારવાનો રસ્તો નથી.”

૮

એડા બિહાના બાનભૂલેલા સૂત્રધારો

તા. ૨૮મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨

નડિયાદમાં જે રીને કાપડો અને અવસ્થા લગવવા પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે હિન્દની સમજાની નડિયાદ ન છે. રજિસ્ટ્રેશન ઉપર નેટલે ધસ્યો જર્મન દળે નહિ કયો દોષ એટલે ધસારો લાંબા ગજારાયેલા પોલીસકર્મી અને જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ નિઃશસ્ત્ર અને નિર્દોષ પ્રમજનો ઉપર કયો જણાય છે. મારા એક મિત્ર નડિયાદથી આવેલા તે કહે કે, નડિયાદ જતું જરાયે સહીસહામત નથી. લા બધાને લાડીનો પ્રયાદ મળે છે. ગાડીમાં બેઠેલાને નીચે ઉતારી મારવામાં આવે આવે છે. આ બધું કરવાના કારણમાં માત્ર એટલું છે કે, લાં એક ધડકો જોખમ કે બીલ કોઈ પદાર્થથી થયો, અને તેની ચોષ કરવામાં પોલીસ ખાતું નિષ્ફળ નિવડયું. આવા તે ચોષ-પાંચ ધડકા અમદાવાદમાં પણ પૂવા છે, પણ નડિયાદ જેવી સ્થિતિ ધણુ અમદાવાદમાં થઈ જણાતી નથી. ભવિષ્યમાં અમદાવાદમાં પણ તેવું જ થાય તો અમને નવાઈ નહિ લાગે. અધિકારીઓના માનસને કાણ પારખી સંકયું છે?

વર્તમાનપત્રોમાં આવતી નડિયાદની ખબરી ઉપરથી લાંબા પોલીસકર્મી અને જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને એક સૂચના કરવાનું મન થાય છે. જેની રીતે સરકારના આ વંત્રમાં મુસલમાનોને દંડ અને મારમાંથી બાકાત રાખવાનાં ઠાનાં ફરમાનો હરે છે અને તે વિષે વાતો વહેતી થાય છે, તેવી રીતે સરકારી નોકરોનાં સગવડાલાને સુકિત નથી મળવાની એવાં ફરમાનો કાઢો. અહીં ઠાનાં વર્તમાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે કે, . . . ના કુટુંબલાસ સળગ્યા . . . નાં રૂદ માછને પણ પોલીસની લાડી પડી છે. એમના બાઈઓ પણ એલા અમલદારો છે. તે બધા ને સરકારના કેરજ આશ્રિત

બની ગયા હોય તો તેમણે આ બનાવથી ચેતનું લેઈએ. આ રાજતંત્રમાં માત્ર શુંડાઓ સિવાય બીજાઓની સલામતી જાણતી નથી. આ પ્રશ્નને બીજી રીતે વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાયે છે, ખેડ જિલ્લાના રૂઝપાદો દિન્દી દિલવાલને મદદ કરી રહ્યા છે. દરેક સ્વદેશભક્ત એમને બાકામણુ કરશે કે સરકારી નોકરોનાં માતા-પિતા, સ્ત્રી-પુત્રાદિક ઉપર પછુ બંધે લાગી ચલાવે, રિયરેસ છોડા કે ગેળા ચલાવે. સરકારી નોકરો અને બીજાઓ જેમના સ્થિતિમાં આ સરકાર પ્રત્યે જરાયે કુમળી લાગણી રહી હશે તે લાગણી નાજુદ કરવાને સફળ રસ્તો ખેડ જિલ્લાના બાન-બુદ્ધિવા, મદોન્મત અમરદાદો લઈ રહ્યા છે. ધણાને એમ લાગતું કે, આમપ્રત્યેકો સંપૂર્ણ સાથ મળતો નથી; પણ તે વાત ખોટી છે. સરકારી નોકરોના તથા સામાન્ય લોકોનાં પુત્ર-પુત્રીઓ ને ઉત્સાહ દર્શાવી રહ્યાં છે અને સાથ આપી રહ્યાં છે તે ભેઈ જરૂર અગમી બજે છે. બ્લની કહેતી તો એવી છે કે, પાછી કોડીએ કાના ન ચહે, પણ હવે તો પાછી કોડીએ કાના ચઢવાના છે એ કોઈ ન બૂઝે. આપ રાષ્ટ્રીય ભૂતિ સર્વતોમુખી દિલવાલમાં જરૂર પરિભ્રમવાની છે.

ગાંધીજીએ રૈનિકેના સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના ખરાબ વર્તન વિષે એક લેખ લખ્યો હતો. તેમાં કેટલીક ટીક સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી કે, આપણે સામનો જ કરવાનો સાથ હ્યારે રાજની જરૂર પડતી નથી; આપણને કુદરતે નખ, ક્રોધ વગેરે આપ્યાં છે. આપણે બચતું બરી સજીએ છીએ, માત્ર આપણમાં દુરતાથી સામનો કરવાની પ્રજા મનોવૃત્તિ હોવી ભેઈએ. ગાંધીજીની સૂચનાઓ રૈનિકે સાથે કેમ વર્તન રાખતું તે વિષે હતી. અમે તે જ સૂચનાઓનો ઢઠ્ઠ ભક્ષિમ સાથે સાંવજિક અમલ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. નરિયાદ જેવા શુંડારાજમાં દરેક અગ્રિની ફરજ છે કે, હરેક પ્રકારે સામા ધઈ આ બાનબુદ્ધિવા લોહની સાન કેમણે લાવવી. પોથીસદબંધમાં આપણ જ બાઈએ છે તે આપણે જાણીએ છીએ પણ તેમને સમભવવામાં આવે છે તે છતાં પરદેશી સરકારના હાથા બની અપહર્ણ માણાં ફેડવા તેઓ આવે છે હ્યારે આપણી પવિત્ર ફરજ છે કે, ગાંધીજીએ દર્શાવેલા અભિપ્રાય પ્રમાણે, આપણે આ આક્રમણકારીઓનો સામનો કરવો અને તેમને નિર્બળ બનાવવા. આત્મરક્ષણને પવિત્ર અધિકાર મદોન્મત સરકારો પણ બીનની સકની નથી એવી મનોવૃત્તિમાં દહ મૃતું અને તેને સાંવજિક બનાવવી.

૯

ખિહારના અત્યાચારો

તા. ૫મી એપ્રિલ, ૧૯૪૨

તા. ૩ જી એપ્રિલના 'જનમૂર્તિ'માં રાવબહાદુર શ્રી નારાયણ માહયાએ રાજસભામાં કરેલા પ્રવચનનો હેવાલ બિહારનું સત્તાપ્રિય માનસ બ્યસ્ત કરે છે. તેમાં નીચેના કુકો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે:

"પોલીસ અને લશ્કરો, આમ વિસ્તારો ઉપર બહુ મુકામાં આગાં હતાં અને મારા પોતાના વતનના જિલ્લાના રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ-ગૌરવાના આગેવાન તરીકેના. . . ગામડાંઓમાંના મારા પ્રવાસ દરમિયાન પોલીસ અને લશ્કરના જુલમના, વિનાશક પ્રવૃત્તિઓના, અકાચુ બાંધફોડના, ખાનગી મિલકતો લૂંટવાના, આખાં ગામડાં બાળી મુકવાના, ધમકી આપીને નાણાં કસાવવાના અને કટલાક સંજોગોમાં સારીરિક રિબામણની વિવેકો આપતા અહેવાલો પડ્યા હતા. આવા નિર્દય જુલમોની વિગતો આપતું એક નિવેદન મેં મારા જિલ્લા એજિસ્ટ્રેટને અને મારા પ્રાન્તના મુખ્ય મંત્રીને મુપરત કર્યું છે. આ નિવેદન પર મારી પોતાની, જિલ્લા યુદ્ધ સમિતિના મંત્રો અને જિલ્લા બોર્ડના પ્રમુખની સહીઓ છે. આખા દિલ્હી કંદાય આ જ સંસ્થા એવી છે કે જેણે લગભગ ચાર લાખની કિંમતનાં યુદ્ધ-બોર્ડો ખરીદ્યાં છે

તે ઉપરાંત ખિહારના ગવર્નરના સલાહકાર અને મુખ્ય મંત્રી આગળ પણ, મેં મારી સગી આંખોએ આ ગામડાંઓમાં ને હકીકતો ભેઈ છે, તે રન્ડ કરી છે. બનરોમાંની સમગ્રી સમૃદ્ધ કુકોના લૂંટી લેવામાં આવી હતી અને આખાં ગામડાંઓ બાળી મુકવામાં આવ્યાં હતાં. આ કામ ટોળાસાદીનું ન હતું પણ લશ્કર અને પોલીસનું હતું

મારે કચ્છ કરતું ભેઈએ કે, આ દર્યા મરતા કુપી મારી આંખો આગળ તપાં કરશે. ખિહારમાંના દિન્દીઓ હવે એ રાખી ગયા છે કે એક હડાયા ફરારને અને કાળા દિન્દીને ગેળાથી વીધી . . . નાંખવામાં ઘણો તર્કવત નથી.

આ પ્રવૃત્તિનાં વિસ્તાર, બિંદાણ અને અમલ હજુ તેના ખરા સ્વરૂપમાં સમજાયાં નથી. એ . . . વિદ્યાર્થીઓની કે કૉંગ્રેસની ચળવળ નથી; કે દિન્દીના યુદ્ધ-પ્રચારોમાં અતસાહ નાખવાની પાંચગી કતારની પ્રવૃત્તિ નથી.

જે પ્રત આગળ તમે રાજકીય સ્વતંત્રતાની લાલચો આપી છે, જેમની ધીરજ માનવસહિષ્ણુતાની મર્યાદા પડતી ગઈ છે અને પોતે ને સ્વતંત્રતા બેગવતી નહિ હોય તેનું રક્ષણ કરવાની વિરોધાભાસી ફરજ જેને માથે લાદવામાં આવી છે તે પ્રતનું આ મરજિયું રોષ પ્રદર્શન છે."

નોંધ: ૧. ઉપરનો ઉતારો અક્ષરસઃ તા. ૩જી એપ્રિલ ૧૯૪૨ના જનમૂર્તિમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. આખરી કમનસીબી એ છે કે આવા અહેવાલો ઝડ સ્થાનિક ચેપરોમાં છપાતા નથી. આ રાયબહાદુરનું આખુરો લાપણુ રસપ્રદ છે અને બિહાર રાજ્ય સામે એક હ્યારે તહેામતનાં રન્ડ કર્યું છે. આ સાથે રત્નબના બળવાના અહેવાલો સરખાવવા

(* આવા મૂળ અંગ્રેજી માટે જુઓ 'ઈન્ડિયન એનરેકોન્સાઇડ્ડ' પા. ૩૭૪-૬)

જેવા છે. અંગ્રેજ માનસ તેનું તે જ છે : 'હૃદયમાં કૃતસાચીને ગણીથી કાર કરે.'

નોંધ : ૨. આ સંબંધમાં Subject India (કર્ન-બ્રેક્સ્ટર્ડ)માં પાન ૨૩ નીચેની કૃતનોટ નીચે મુજબ છે :

"I do not know what provocation they had received. In a parallel case at Chimur, in 1942, it is alleged that six women had been raped. So too, in 1942, though two Br. Airmen who crashed were murdered, it must be remembered that crowds were machine-gunned from the air."

Subject India. p. 23. footnote

નોંધ : ૩. અંગ્રેજોના હાલના વર્તનનું મૂળ ૧૮૫૭માં જડે છે. એ પહેલા કાસકા પછી હરોશાં અંગ્રેજોએ એવું જ વર્તન દાખવ્યું છે. નીચેના કક્ષે વિચારો :

"From Cawnpore can be traced the widespread belief that one European life, especially that of a woman or child, is worth

the lives of innumerable Indians. Educated Englishmen came to India with ideas drawn from the Press of that period, invariably depicting the Indian as a cowardly slayer of women."

Thompson & Garret
Rise & Fulfillment of Br. Rule
in India ch. VI. pp. 454-55

૧૮૫૭ને આઠનાં વરસો વીસાં છતાં હજુ આપણે નસીબે એ જ વાત રહી ! આપણે કઈ ધરો લીધે જ નહિ ! અભારે થતુ દરેક અંગ્રેજ હિન્દી-વિરોધી માનસ બની આવે છે અને તુમાખીથી વર્તે છે. 'પણના અસાચારોનું પુનરાવર્તન અંગ્રેજો કરતા આવ્યા અને આપણે તેની સામે કયું બળ સફળ રીતે યોજતું તે હજી વિચારી શક્યા નથી : ગાંધીજીએ ૧૮૫૭ના બળવાના પુસ્તકમાંથી શો સાર મેળવ્યું કયો તે તપાસ એમની 'આત્મકથા'ના ઠાઠ અભ્યાસીએ કરવા જેવી છે ખરી,

આહુ]

'રાષ્ટ્રદેવી'

વિદ્યા સાચું ધન છે, વસ્તુઓ નહિ

ચંપા નગરીમાં ધનપાલ નામે ધનવાન ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેની પાસે ધન-ધાન્ય, સોનું-રૂપું, ઘર-ચાપન, આસન-વાહન, ગાય-ઘોડા વગેરે મજાક દતાં. વેપાર-ધંધો તેમ જ બાજવટાવમાં તેને ઘણી આવક હતી.

તેની પાસે ચાર કરોડ સોનેલા દાટલા સંધારમાં હતા, ચાર કરોડ બ્યાજે, અને ચાર કરોડ ચાલુ બજારમાં હતા. ઉપરાંત દસ હજાર ગાયનો એક એવા ચાર 'મજ' તેને ત્યાં હતા.

તે ધનપાલ રહેને કેટલાય રાજ-મહારાજ, રોહ-સંઘવી વગેરે પોતાનાં જરૂરી કામકાજ અને વ્યવહારોમાં પૂજ્યા ભોગ અને સલાહ લેવા ભોગ માનતા. પોતાના કુટુંબનો પણ તે પૂજ્યા ભોગ, આધારભૂત, અને નેતૃત્વ હતો.

તેને બે પુત્રો હતા. મોટાનું નામ યશપાલ હતું અને નાનાનું નામ સુખપાલ. પિતાએ જન્મથી માંડી તેમના સર્વ સરકાર કામધૂમથી રૂઢી પેરે કર્યા હતા, અને હિંમર ચતાં કલાચાર પાસે લેખન, ગણિત, વગેરે વિદ્યાઓ શીખવા ભોગવાઈ કરી હતી.

યશપાલ એ બધી વિદ્યાઓ આચાર્યની શુશ્રૂષા-પૂર્વક બારે પરિશ્રમથી શીખતો; પરંતુ સુખપાલ એમ

જ વિચાર કર્યા કરતો કે, "આ બધી વિદ્યાઓનું ફળ કેવળ આહુતિકા અને ધનોપાજન છે; તે તો મને જન્મસિદ્ધ છે; તો પછી શા માટે હું આ ઉલ્ભ મકુ ? વળી, મારા કમાચાર્ય આ બધી વિદ્યાઓ સારી પેઠે બાણે છે, છતાં તેઓ મારા પિતા જેવા ધનિષ્ઠાની નોકરી કરીને જ માંડ આહુતિકા કરી શકે છે. માટે, વર્તમાન કાળમાં કેવળ પરિશ્રમસ્થ, અને ભવિષ્યમાં પણ જનુ અથવા ફળ આપનારી એ વિદ્યાઓ શીખવામાં શા માટે સમય અને શક્તિ યુગાવવા ? તેના કરતાં જે ધન અભારે મને મળેલું છે અને જે વાપરું ખૂટે તેવું નથી, તે ધનને ભોગ અને દાન વડે ભોગવવું એ જ વિશેષ યોગ્ય ન કહેવાય ?"

સુખપાલના આવા વિચારોથી અને લાજવામાં અનુભવથી ધનપાલ ખિન્ન થયો; પરંતુ તેની પત્ની અને સુખપાલની માતા ભદ્રા શેઠાણી પુત્રની આ રીતિનીતિને જોઈ, ન તો ચિંતાતી કે ન ખુશ થતી.

એવામાં ધનપાલ નામે સાધુ ગાયેશ્વર પગપાળા ફરતા, તથા તપ અને સંયમથી પોતાની જાનને શોભાવતા ચંપા નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. બિદ્યાનો સમય થયે તે વિધિપૂર્વક નિર્જીવ અને નિર્દોષ બિદ્યાની શોધમાં ફરતા

કરતા ધનપાલ શેઠને ઘેર આવી પહોંચ્યા. ધનપાલે તેમનો બહુ આદરસતકાર કર્યો અને પૂછ્યું કયું.

- તે વખતે ધનપાલ શેઠનાં બધાં કુટુંબીઓ પણ ધર્મપાલ સ્વામીની આસપાસ દર્શનાર્થે વીંટળાઈને બેઠાં. ત્યારે પ્રસંગ બોલે, ધનપાલે ધર્મપાલ સ્વામીને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું :- “ભગવન! મારો નાનો પુત્ર સુખપાલ વિદ્યોપાધ્યક્ષની બાબતમાં આવું આવું માને છે અને કહે છે; તે શું તેનું તે માનવું હીક છે ?”

ધર્મપાલ સ્વામીએ જવાબમાં સુખપાલ સાચું બોલેને મંદ મંદ હસતાં હસતાં કહ્યું :- “હું હમણાં જ એક ઘટના બંતે જાણીને આવ્યો છું. તે તમને સૌને આશ્ચર્ય કહી સંભળાવું છું; તે ઉપરથી તમે આ પ્રશ્નનો જવાબ બંતે જાણી લેજો !

ગઈ કાલે હું પગપાળો . . . ગામથી નીકળી અહીં આવતો હતો. સ્થગિતનો સમય થવા આવ્યો તે અરસામાં હું ગામ બહાર આવેલા અરોક ઉદ્યાન પાસે આવી પહોંચ્યો. તેમાં આવેલા પૂર્ણભદ્ર યક્ષના સ્થાનક પાસે મેં ઉતારો કર્યો. મોટી રાતે હું પ્યાનચિત્તન કરતો એક માણુ બેઠો હતો. તેમાં મેં એક માણુસને દોડતો ત્યાં આવતો જોયો. તે પેતાના કેસ મૂકીએ ભરી-ભરીને તોડતો હતો, તથા વારંવાર પેતાની છાતી ઉપર જોરથી પ્રહાર કરતો-કરતો ‘હાય મુખતા ! હિંદુ મુખતા !’ એમ કહી કંઈપાત કરતો હતો. તેણે યક્ષને સ્થાનકે આવી, પગથિયાં પાસે બેસી, મોટી ચીસો પાડી ચેલા માંડ્યું, તથા પર્યટર ઉપર માથું અડાળવા માંડ્યું.

તેની આવી દુઃખભરી સ્થિતિએ જોઈ હું બીડીને તેની પાસે ગયો, અને તેને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે મારા મોં સાચું થોડો વખત તાકીતાકીને બેઠા આદ, જરા ચાંત થઈ, પગે લાગી, આ પ્રમાણે કહ્યું :-

“ભગવન! આપનાં દર્શનથી માંડું મન કંઈક ચાંત થયું છે. અને કૃપા કરી આપ મને પૂછો છો, તે માંડું મુખતાભર્યું જતાંત સાંભળો.

“હું અહીંથી સો કેસ દૂર આવેલા . . . ગામનો ખેડૂત છું. વારંવાર દુષ્કાળ પડવાથી તથા રાજના મહેસૂલ ઉધરાવનારા અધિકારીઓના તગલાથી ત્રાસીને હું મારાં સ્ત્રીપુત્રને કાંઈ સગાને ત્યાં મૂકી, આજીવિક

સોધતો આ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો. જૂખ અને ચોકથી દેહણતો હું થોડા દિવસ ઉપર આ જ સ્થાનકની બહાર એક જણ નીચે આવીને સૂતો અને ધસધસાટ બીંધી ગયો. મોટી રાતે મારા માથા નીચેના દરમાંથી નીકળેલી કાઠીઓના ચટકાથી ત્રાસીને હું બગી બીંધ્યો. તે વખતે મેં યક્ષના આ મંદિરનાં પગથિયાં ઉપરથી એક પુરુષને દાઘમાં વિચિત્ર કદ તથા આકારનો એક કુંભ લઈને બિતરતો જોયો. તે ધણા આનંદમાં હતો, તેણે પગથિયાં બિતરીને તરત જ તે કુંભને જમીન ઉપર મૂક્યો. પછી તેની આસપાસ ફૂંડાણું કરી, તે ધીમેથી બોલ્યો, ‘અહીં એક સુખાસન થઈ જાય તથા ચાર દારીઓ સોનાનાં પાત્રમાં ઉત્તમ ભોજનસામગ્રી તથા જળ વગેરે લઈને હાજર થાય !’

“હું નવાઈ પામીને, સંતોષ, જોઈ રહ્યો હતો, તેવામાં તો ત્યાં એક સોનાનું દિવ્ય તથા સ્વયંપ્રકાશ સિંદાસન પ્રગટ થયું, અને જુદી જુદી દિશાઓથી ચાર દારીઓ દાઘમાં પ્યાનપાનનાં વિવિધ પાત્રો લઈને હાજર થઈ. તેમણે ધણા વિનયપૂર્વક તે બધું પેલા પુરુષ આગળ રજૂ કર્યું. પેલા પુરુષ જૂખો હોવાથી તરત બધું ખાઈ ગયો. પછી તેણે કુંભ સાચું જોઈને દારીથી કહ્યું કે, ‘હવે આ બધું પાછું ચાલ્યું જાય !’ એટલે તરત તે દારીઓ, સિંદાસન વગેરે હવામાં ભળી જાય તેમ અસાધ્ય થઈ ગયાં. પેલા પુરુષ પછી તે કુંભને એક વસ્ત્રમાં વીંટી, ત્યાંથી ચાલી જવા તૈયાર થયો. એટલે તરત મેં દોડતા દોડતા તેની પાસે જઈ, તેના પર પકડી, આજીવ કરતાં કહ્યું, ‘હે ભાગ્યશાળી પુરુષ, મેં તમારા આ કુંભનો ખોલો ચમત્કાર હમણાં તજરે જોયો છે. હું એક બહુ કંગાળ દુઃખી મનુષ્ય છું; તથા ઘરબાર કુટુંબ વગેરે છેડી, જૂખે મરતો આજીવિકાની સોધમાં અથડાતો કુદાતો અહીં આવ્યો છું. તો કૃપા કરી, આ કુંભ પાસેથી મને શેડું-ધણું ધન અપાવો. તો હું જ તમારે ઘેર પાછો જાઉં, અને ત્યાં મારાં દુઃખી તથા જૂખે મરતાં બેરીછાકરાં સાથે બેગો થઈ, સુખી થાઉં !’

“પેલા પુરુષે મારી આ કાકલૂડી સાંભળીને, મારા ઉપર દયા લાવી હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘ભાઈ! હું પણ તારી પેઠે જ કંગાળ હાલતમાં પરદેશથી આજીવિકા સોધતો આ તરફ આવ્યો હતો અને દુઃખના ભારથી આ સ્થાનકે આડ દોડી આવેલા તમારે

થયો હતો. તેવામાં પાસે જ બીજા વૃક્ષ નીચે ઉતારો કરીને રહેલા એક તપસ્વી સ્વામીએ મારા ઉપર કૃપા, લાવી આ કુંભ મેળવવાની વિદ્યા મને શીખવી. તે વિદ્યા સાત દિવસ અને સાત રાત સુધી ઉપવાસ કરી, મંત્ર બાજીવાથી સધાય છે, એ વિદ્યાની સાધના હમણાં જ પૂરી થઈ, અને મને આ કુંભ મળ્યો. તે લઈ, હું બહાર નીકળ્યો, અને તેની પરીક્ષા કરવા મેં બ્રહ્મનસામગ્રી જ માગી. તેં પણ જોયું કે એ કુંભમાં અમરેશ્વર, એવી ચમત્કારી શક્તિ છે. તારી કથની પણ શ્રાવ્ય મારા જેવી જ છે, તથા તું પણ આ કુંભની ચુમ કરીકતને બાજીકર જાઓ છે, તો હું તને એ કુંભ કે તે મેળવવાની વિદ્યા એ બેમાંથી જે કહે તે ખુશીથી આપીશ!

“હું તેના આ બ્યાજ સાંભળી, રાજ રાજ થઈ ગયો. મેં વિચાર્યું કે, એ વિદ્યા દ્વારા પણ છેવટે આવો કુંભ જ મેળવવાનો છે ને! તો પછી શા માટે હું એ મંત્ર શીખવાની તથા સાધવાની ખટખટમાં પડું? તેના કરતાં આ કુંભ લઈ, તેના વડે મેળવેલા ધનથી મારાં સ્ત્રી-પુત્ર, નાતીકાં વગેરે સાથે આનંદ કરતો થઈ જઈ, એ જ શું ખોટું?”

“આમ વિચારી મેં તેને કહ્યું, લાઈ! મેં તો તારી પાસે શોડુંક ધન જ માગ્યું હતું, પણ તું પ્રસન્ન થઈને મને આજો કુંભ કે તેની વિદ્યા જ આપવા તૈયાર થયો છે, તો પછી તું કૃપા કરી મને એ કુંભ જ આપ!”

“પેલો માણસ ‘વારુ’ એમ કહી, પહેલાં કુંભ વડે થોડું ધન મેળવી લઈ, પછી મને કુંભ આપી દઈ તરત ચાલતો ગયો. હું પણ તે કુંભ વડે મેળવેલા ઉત્તમ, વેગવંત રથમાં બેસી, જલદી મારે ગામ પાછો ગયો, અને ત્યાં પહોંચી, એ રથને પાછો અલોપ કરી દઈ, ઘેર ગયો. ત્યાર બાદ કુંભ પાસેથી મેળવેલી સેનામહોરો વડે મેં એક મોટો મહેલ બનાવરાવવા માંડ્યો. મહેલ તૈયાર થતાં મેં મારાં બધાં સર્થ-વહાલાને મોટી મિલ્કતની આપી. તેમાં પુલક જાઈ પી, દારૂ દીધી, આનંદમાં આવી, હું જેવા કુંભને માથા ઉપર મૂકી ‘વાહ કુંભ! વાહ કુંભ!’ કરતો નાચવા લાગ્યો. તે વખતે હાલવાથી મારે માથેથી તે

કુંભ જમીન ઉપર પડીને તત્કાળ ફૂટી ગયો. તે કુંભ નાશ પામતાં જ તેના વડે પ્રાપ્ત થયેલી પેલી બધી સામગ્રી પણ તત્કાળ અલોપ થઈ ગઈ! પછી મારાં કુટુંબીઓ, તથા મને અચાનક મળેલી મળતક ધન-સંપત્તિની કથ્યાં વડે બળતાં મારાં સરાંસંબંધીઓ વડે થયેલી વિડંબનાથી શરમાઈ—ત્રાસી, હું તે બધાને છોડી આજે જ પાછો આ વૃક્ષને સ્થાનકે આવી, મારી મૂખતા ઉપર પરતાવો કરતો મરવા માટે બેઠો છું. મેં જો શોડો પરિશ્રમ કરવાથી ક્યાં વિના પેલા પુરુષ પાસે કુંભને જાહે કુંભની વિદ્યા જ માગી લીધી હોત, તો એક કુંભ ફૂટતાં હું બીજો કુંભ મેળવી શકત, અને મારી સુખસંપત્તિ કાયમ રહેત!”

આટલે સુધી આવ્યા બાદ ધર્મપાલ સ્વામીએ સુખપાલ તરફ નજર કરીને કહ્યું, એ માણસ કાલ રાતનો હલુ પણ તે પગથિયાં પાસે જ પડેલો છે!

સુખપાલે આ સાંભળી, તરત પોતાના નોકરોને એક વેગવાન રથ લઈ વૃક્ષને સ્થાનકે જવા તથા ત્યાંથી તે પુરુષને તેડી લાવવા કહ્યું.

નોકરો થોડી વારમાં જ ફાળ-તાપથી પીગપેલા તે હતભાગી પુરુષને લાંથી લઈ આવ્યા. તેણે ધર્મપાલ સ્વામીને ત્યાં બેઠેલા જોઈ, તેમને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા, તથા તેમના કહેવાથી પોતાનું આખું વૃત્તાંત ફરીથી તે સૌને કહી સંભળાવ્યું.

સુખપાલ તે સાંભળી, અસ્તુભરી આંખે બોલો થયો, અને ધર્મપાલ સ્વામીને ખજો લાગી કહેવા લાગ્યો, ‘લગવત, આપે આજે મને અધને નેત આપ્યાં છે, તથા અધારમાં ભટકતાને પ્રકાશ બતાવ્યો છે. હું મારી મૂખતાથી આ પુરુષની પેઠે મારા વિનાશને પંથે વળતો હતો, ત્યાંથી આપે કૃપા કરીને મને સન્માર્ગે પાછો આપ્યો છે. હવે હું બરાબર સમજ્યો છું કે, વિદ્યા એ જ સાચું ધન છે; અને વિદ્યા મેળવવા સાડુ જ આગત છોડી પ્રવત્ન કરવો જોઈએ!’

ધન ઇ ધન નથી, વિદ્યા ઇ ધન છે!

ધનપાલ શેઠે બીજો દિવસે પેલા ખેડૂતને ધરતું ધન આપી, તેને ઘેર જવા વિદાય કર્યો.

[સ્ત્રી કથા ઉપરથી]

ગામડાં માટે મનોરંજન પ્રવૃત્તિ

મનુષ્યને એની મરજી વિરુદ્ધ કંઈકામ કરવું પડે તો એવું કામ કરતાં કરતાં એને એક જાતનો માનસિક થાક થઈ છે. આ થાક ઉતારવા માટે પછી માણસ જુદી જુદી જાતના મનોરંજનના રસ્તાઓ શોધે છે. મનુષ્ય જ્યારે જંગલી દશામાં હતો ત્યારે પણ શિકારનાં યક્ષી નાંખે એવાં કામો એને ભાગે આવતાં. એટલે જ્યારે એ કામ પૂરું થતું ત્યારે શિકારની ચારે બાજુએ એ લોકો નાચતા અને એ રીતે યાદશા મનને આરામ અને આનંદ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા. ખેતીની શોધ પછી માણસને મન અને શરીરને યક્ષી નાંખે એવો શ્રમ ઓછો કરવો પડ્યો હશે. પણ ઉદ્યોગવાદ ચર થતાં માણસના મનને યકવે એવો શ્રમ ફરીથી શરૂ થયો. ખેતીવાડી અને શિકારમાં વિવિધતા આવતી હોવાથી આ શ્રમ મોટેભાગે હળવો બનતો હતો. પણ ઉદ્યોગવાદમાં માનસિક શ્રમ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો. સોય બનાવવી હોય તો એક માણસ વાળાના ટુકડા કરે, ખીજો માણસ તેને અક્ષી કાઢે, ત્રીજો માણસ નાકું પાડે, અને ચોથો વળી ધસી આપે, અને પાંચમો પડીકાં વાળે. આ પ્રમાણે એક માણસના હાથમાં સતત એકધારું કામ આવ્યા કરતું હોવાથી એના જાનતંત્રુઓ થાકી જાય છે અને પરિણામે કામ પૂરું થતાં જ મનોરંજન મેળવવા માટે જેવા હાથ લાગે તેવા રસ્તા શોધવા નીકળી પડે છે.

આ જ પ્રમાણે આજનાં જમાનામાં ગોખણપટ્ટીને લીધે વિદ્યાર્થીઓના મગજ ઉપર પણ એક જાતનો વધારેપડતો બોલો પડે છે. એટલે તેનું વર્તન પણ ધણી વખતે મિલમજૂરી જેવું જેવામાં આવે છે અને એ લોકો પણતમાશા શોધતા ફરે છે અને ફરતા ફરે છે.

પોતાનો ધર્મ સમજીને અગર તો રાજ્યસુચીથી જેણે કામો સ્વીકાર્યાં હોય એવાના મગજ ઉપર કામોનો બોલો ઓછો પડે છે. એટલે એવા લોકો કામ કરતાં કરતાં પણ ગીત લલકારતા જેવામાં આવે છે. પણ યત્રવાદના જમાનામાં આવાં કામો અને અત્યા લોકો ધણી ઓછા જેવામાં આવે છે. મોટા ભાગને તો સંયોગવશાત્ જ કામ એના ઉપર આવી પડે તે જ કામ કરવાનું રહે છે. પરિણામે ઉપર કહ્યો તેવો થાક એને લાગ્યા કરે છે.

જેમ કામ કરતાં કરતાં માણસ થાકે છે તેમ નવરા જેમાં બેઠાં પણ માણસ થાકે છે. માણસને કંઈ ને કંઈ

પ્રવૃત્તિ તો જોઈએ જ. એટલે એ પણ વખત પસાર કરવા માટે કંઈક આનંદપ્રોત્સાહનાં સાધનો જોણી કાઢે છે. વધારે મહેનતે જેને ત્યાં પૈસો આવ્યો છે એવા પૈસાદાર તથા રાજા-મહારાજાઓનાં સર્ગાવહાસાં તથા વારસદારો આ પ્રકારમાં આવે છે. તેઓ જે સંસ્કારી હોય અને સંયોગો મળી ગયા તો એ લોકો જાંચા પ્રકારનાં સાધનો વાપરે છે; નહિ તો સામાન્ય રખડુના જેવાં કૃત્યો કરી હલકો આનંદ મેળવે છે.

એટલે એ વાત તો નક્કી થાય જ છે કે, આખા દિવસના શારીરિક અગર માનસિક થાક પછી કે નવરાશ પછી માણસને દિવસને અંતે કંઈ ને કંઈ મનોરંજનનાં સાધનોની જરૂરિયાત રહે છે. અને એ માટે માણસ હંમેશાં આનંદનાં સાધનો શોધતો રહે છે. આ શોધમાં સારાં સાધનોને અભાવે એ ખરાબ સાધનો તો પણ ઉપયોગ કરે છે અને પરિણામે હાલને બદલે ગેરલાભ એના ભાગમાં આવે છે. સમાજને પશું આ રીતે એક જાતનું નુકસાન થાય છે. એટલે આવાં આનંદ પ્રોત્સાહનાં સાધનો તરફ ડેળવણીકારોએ તથા સરકાર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ, અને એ સાધનો એવાં બનાવવાં જોઈએ કે બધાને એ સહેજે મળી રહે અને તેમના દ્વારા જનતામાં ધૂરાઈઓ ન ધૂસી જાય. આનાથી આગળ જઈએ તો આવાં સાધનોને સંસ્કારનાં સાધનો બનાવવાં જોઈએ; અને એ દ્વારા જનતામાં ડેળવણીનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

પ્રવચન દ્વારા કે એવા ધુલક પ્રચાર દ્વારા જનતાના હૃદય ઉપર કાયમી અસર કરી શકાતી નથી; જિલકું ધણી વખત તો એનાથી કંટાળો જિભો થાય છે. પણ સંવાદો, ગીતો કે કથાકીર્તન દ્વારા જો ઉપદેશ આપવામાં આવે તો એમાં આત્મલવ્ધ બધાને જ રસ પડે છે અને એના સંસ્કાર વધારે ઝડપથી અને જોડા જાતરી શકે છે. કથાકીર્તન કરનારા પોતાના સુરીલા રાગથી જે રીતે મનુષ્યના હૃદયને સ્પર્શ કરે છે તે હજારો ભાષણોથી યદી શકતું નથી. અને તે માટે જ ભાષણોની સરખામટીમાં વાતાવરણ સળેવા માટે આખરે તો ગીતોનો જ ઉપયોગ કરવો પડે છે. એટલે આવાં અસરકારક સંસ્કારનાં સાધનોનો ઉપયોગ આપણે જનતાની ડેળવણી માટે કરવો જોઈએ અને તે દ્વારા જનતામાં સંસ્કાર રેડવાનું કામ કરવું જોઈએ.

આજે ગામડાંઓમાં સંસ્કારનાં ધણી સાધનો નકામાં પડી રહ્યાં છે. ગામડાંની ભજનમંડળી, સંઘનૃત્યો, ગીતો, નાટકો અને હરિશ્ચંદ્રન જેવાં સંસ્કારનાં સાધનો ઉત્તેજન અને નવીનતાને અસાધે છેલ્લી દશામાં પડ્યાં છે. એના ઉપર ધ્યાન આપવામાં ન આવે તો એનો નાશ થતાં વાર લાગે એમ નથી. સમાજમાં જિંદગી અને આગળપડતો વર્ગ આવી વસ્તુઓને ટેકો ન આપે ત્યાં સુધી એનો ઉદ્ધાર શક્ય નથી. આજે તો આપણે આવી કળાઓથી જાણે કે અભડાતા હોઈએ એવી જાતનું વર્તન કરીએ છીએ, અને આતોં એપ આપણું અનુકરણ કરતા નીચલા વર્ગને પણ લાગ્યો છે, અને જરા આપણા જેવા એ સુધર્મો કે તરત જ એનાં

આનંદનાં સાધનો ફેંકી દે છે અને આપણા જેવા જની જાણ છે. આજે રાત્રીપરજ જેવી ડામમાં મુંદર તાલખંડ સંઘનૃત્યો પણ છે. એનાં વાગ્ગીત પણ એવાં છે કે એને માટે કંઈ ખર્ચ કરવો પડતો નથી અને જરા બચડ્યું તો સહેરમાં દોડદોડ કરવી પડતી નથી. પણ આપણા સંપર્કમાં આવી તેઓ આ વસ્તુને તિરસ્કારવા લાગ્યા છે. પરિણામે આવાં નૃત્યો આપણાથી દૂર નાસવા લાગ્યાં છે. ખરી રીતે તો આપણે એ લોકોનાં નૃત્યોમાં ભાગ લઈ તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, અને એમાં જો કંઈ બૂરાઈઓ હોય તો તેને મુધારી સંસ્કારનું સાધન બનાવવું જોઈએ.

મહિપાઈ નાયક

વરસાદનું પાણી અને જમીનનું તળ

નહી, ફૂલો, તળાવ, પાણીના નળ ગમે ત્યાંથી આપણે પાણી મેળવીએ, પણ તે તમામ પાણી એક અગર બીજી રીતે વરસાદનું જ હોય છે. એક ચોરસ માઈલ જેટલી દરિયાની સપાટી ઉપરથી પ્રત્યેક મિનિટે ૬૬૮૦ ચોર જેટલું પાણી જીડી જાય છે અને તેનાં વાદળાં બધાય છે. તે પછી વરસાદ રૂપે આવે છે. એમ આવતું પાણી તે જ આપણા વપરાશના પાણીનો અખૂટ મૂળ ઝરો છે.

આ પાણી પડે છે ત્યારે ચોખ્ખામાં ચોખ્ખું હોય છે. કુદરતમાં મળી આવતાં પાણીના ગમે તેટલા નમૂના તપાસીએ, પણ તે તમામમાં શુદ્ધમાં શુદ્ધ પાણી વરસાદનું જ હશે. વરસાદના પાણી કરતાંય વધારે શુદ્ધ પાણીની જરૂર હોય તો માણીની વરાળ કરી તેને ઠારી નાખી તેનું પાણી કરડું જોઈએ.

કુદરતી પાણીના નમૂનાઓમાં વરસાદનું પાણી શુદ્ધ ખડું, પરંતુ તેમાં પણ અશુદ્ધિઓ તો રહેવાની જ. વરસાદનું પાણી વાદળથી જમીન સુધી આવે ત્યાં સુધીમાં તો તે હવામાંથી થોડાઘણા વાયુઓ ઓગાળી સાથે લઈ લે. વાતાવરણમાં ધૂળના રજકણો પવનથી જીડતા હોય તે પણ વરસાદનો સંગાથ કરી લે. એ રજકણોને વળગી રહેલાં જીવાણુઓ પણ

વરસાદનાં પાણી સાથે જમીન ઉપર આવે, અને હવામાન અનુકૂળ હોય તો પોતાની વસ્તી વરસાદના પાણીમાં જ વધારતા રહે. એવા જીવાણુઓમાંના કેટલાક રતુબગા હોય છે. વરસાદના પાણીમાં તેમની સંખ્યા વિશેષ હોય તો વરસાદનું પાણી રંગ પકડે. ત્યારે લોહી કહે કે લોહીનો વરસાદ આવ્યો. વળી કેટલાંક શહેરોમાં અનેક જાતનાં કારખાનાં હોય છે. કારખાનાંમાં કેટલાંય રસાયણો વપરાય. તેની આલુણાચુની હવામાં ગંધક, ચૂનો, ક્લોરીન, એવી અનેક ચીજો અને તેના ખાર હોય. ત્યાં વરસાદ પડે ત્યારે તેના પાણીમાં એ બધાં રસાયણ પણ આવે અને પાણી અશુદ્ધ બને.

વરસાદનું પાણી જમીન ઉપર પડે. જમીન ઉપર તેનું શું થાય તે હવે જોઈએ.

જમીન અનેક પ્રકારની હોય છે. રેતી, માટી, ચૂનો, મરડિયા, સલેટિયા પથ્થર, ચાક, એવા જુદા જુદા પ્રકારનાં જમીનનાં તળ હોય છે. વરસાદનું પાણી રેતી કે મરડિયાના તળ ઉપર પડે તો તે તેમાં સ્પિષ્ટરીધું જિતરી જવાતું. એ પાણી જમીનની અંદર વહેવા માંડવાતું. પરંતુ બહારની જમીન ઠારી જ દેખાવાની. ઉનાળામાં કેટલીક નદીમાં પાણી રહેતું નથી. પણ રેતી ખોદી વીરડા ગાળીએ તો અંદરથી માણી મળે છે. રેતી,

મરડિયા કે રેતાળ પથ્થરવાળા જમીનનાં તળને
ઝમતા ખડક (pervious rocks) કહે છે.

માટી, ચૂના કે સલેટિયા પથ્થરની જમીન
જુદા પ્રકારની હોય છે. વરસાદ પડે ત્યારે
તે પ્રથમ તો થોડું પાણી ચૂસી લે. પણ તે
જમીનના રજકણો પાણી પીને કૂલે અને
એકબીજા રજકણ વચ્ચે રહેલાં છિદ્રો પૂરી
દે. પછીથી ગમે તેટલું પાણી પડે પણ તે
જમીન પાણી ચૂસે નહિ. આવાં તળને રીંઘાં
તળ કહે છે. રીંઘાં ખડકો impervious rocks
કહેવાય. ખેડૂતને કચારીમાં પાણી વાળવું
હોય અગર તેમાં આવતું પાણી બંધ કરવું
હોય તો તે માટીની પાળ બાંધે છે. ભીની
માટી રીંઘી છે એટલે તે પાણીને જવા દેતી
નથી. રેતીની પાળ બાંધે તો તે ધોવાઈ જાય
અને કામ ન આપે. રીંઘી માટલીમાંથી પાણી
ઝમતું નથી, તેમ રીંઘી જમીન ઉપર પાણી

બરાઈ રહે અગર વહી જાય, પણ એ જમીન
પાણી સમાવી દે નહિ. ગામેગામનાં તળાવનાં
તળ બાઝી જઈને રીંઘાં બનેલાં હોય છે,
તેથી જ પાણી જમીનમાં ઊતરી જતું નથી
અને ઉપર સંઘરાઈ રહે છે.

નદી ઉપર અગર તો ડુંગરની ખીણોમાં
બંધ બાંધી પાણી સંઘરવું હોય તો તેનાં
તળની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. તળ રીંઘું
ન હોય તો પાણી જતું રહે. તેથી તળની
ખાતરી કર્યા પછી જ બંધનું કામ ચાલે. તળ
રીંઘું ન હોય તો તેને પ્રવાહી સિમેન્ટ રેડી
રીંઘું કરી લેવું જોઈએ. આપણી નદીઓના
તળમાં રેતી ઘણી હોય છે. પરંતુ તે રેતી
નીચે રીંઘું તળ હોય છે. નહિ તો નદી
સપાટી ઉપરથી વહેવાને બદલે જમીનની
અંદર જ વહેવા માંડે.

ખંડીલાલ ગ્રાંધી

સ્વાધ્યાય

[અંતરાયોના અથૂક બોડીદારો.]

નવ અંતરાયોની પારખ કહો કે તેમાંથી અથૂક
છીજતા પ્રકારે કહો, તીચેનાં ચાર લક્ષણો તેમની સાથે
હોય જ છે:—

દુઃખ-દૌર્ભાસ - ઝગમેજગલ - શ્વાસપ્રશ્વાસ

વિશેષતઃસુવ: ॥ ૩૧ ॥

દુઃખ, દૌર્ભાસ, અંગેમાં કંપ, અને શ્વાસપ્રશ્વાસ
એ ચાર (ઉપર ૩૦મા સુત્રમાં કહેલા) વિશેષોની
સાથે જોડાયેલાં છે.

દુઃખનો અનુભવ અનિવાર્ય નથી. ચિત્તના વિશેષો
છે, મનની સમાધિદશામાં અંતરાયો ઊભા થઈ શકે
છે; દુઃખ એ તેથી થતો વિકાર છે. એવું જ મનની
ચીડ કે અપ્રસન્નતાનું પણ છે. દુઃખ અંદર અને
બહારનાં કારણોથી હોય. દૌર્ભાસ એ ચિત્તમાં અંદર
થતો ક્ષોભ - ચીડ છે. જેમ કે, ધાતું ન ચાપ ત્યારે
જે સંતાપ યાય, મનમાં ક્રોધ, ગ્લાનિ, નિરુત્સાહ,
વિવાદ આવી જાય તે.

અંતરાયો આવે તો આ બે વસ્તુ તો માનસિક
ક્ષેત્રમાં થાય એમ સૌને ખબર છે.

બીજાં બે લક્ષણો શારીરિક છે; પરંતુ યોગના
શરીરવિજ્ઞાન કે હૃદયોગનાં મૂલ્ય એ વિધાન છે.

અંગમેજગલ એટલે શરીરની અસ્થિરતા — અંગેની
અદૃતતાને લઈને તીવ્રજ્વર કંપ. મનોજ્વરને માટે કે
સાધનાને માટે આઘ સાધન શરીર છે તે સાબૂત ન
હોય તો? આવી તેની સાબૂતીનો અભાવ એ અંગ-
મેજગલ છે.

આ ત્રણે કરતાં ઝટ સમગ્રાય એવું લક્ષણ શરીરની
શ્વાસપ્રક્રિયા છે. આપણામાં કહેવત છે કે, પ્રાણ અને
પ્રકૃતિ સાથે જડેલાં છે. યોગ-વિજ્ઞાન પ્રાણ વિશેષોના
સૂક્ષ્મ અભ્યાસ પરથી એમ જણાવે છે કે, પ્રાણવાયુનો
અભ્યાસથી અંતરાયો પર જળ્ય મેળવી શકાય છે.
ચિત્તશુદ્ધિ, પ્રાણગતિ, અને શરીરદશા એ ત્રણે જોડાયેલાં
સંબંધ રાખનારાં છે, એકમેકને પરસ્પર ઉપકારક છે,
એ મોટી શોધ કલ્પ્ય પ્રથમ યોગકારે જગતને આપી
છે. એટલું જ નહિ, એ ત્રણેને માટે એક સમગ્ર
સાધનાનો અભ્યાસ પણ યોગ્ય છે.

અભ્યાસ કરવા તો તે શોનો, એ વિચારવાને આ
વિશેષો અને તેમનાં સહજ ચાર લક્ષણોનું પૃથક્કરણ
કર્તું છે. યોગાભ્યાસને માટે તેમનું નિવારણ કરવાનું
છે. તેનો માર્ગ શો? એ પ્રશ્ન હવે પછી જોઈશું.

નવું વાચન

કામ અને કામિની : (બે ભાગ) મૂળ મરાઠીમાં લે. ૦ પ્રેમાબહેન કંટક; અનુ. ૦ રાકુંત રાવળ; પ્ર. ૦ વેસા ઓન્ડ કંપની, મુંબઈ; પા. ૫૪૦; કિ. ૧-૦-૦.

ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહેલાં અને તેમના તત્વજ્ઞાનમાં માનનાર અને જ્યાં પંદરેક વરસથી પૂના પાસે ગામડાંમાં રહી સેવા કરનાર એક મહારાષ્ટ્રી કુમારી સેવિકાએ લખેલી નવલકથા આ છે. તેનો વિષય છે 'દેવાદિક પ્રકાશ' આ આદર્શ ગાંધીજીનો છે. તે કાંડો સમાજમાં બાપુનો નથી, બાપુ એકો પણ ન. કહેવાય. ઇશ્વરમાં હમણાં 'નિઃસંતાન લગ્ન' જેનો એક રાષ્ટ્રપ્રયોગ નવો છે. સંતતિનિયમના કૃત્રિમ ઉપાયોની એ બહિષ્કારી છે. સૌ બધાં છે કે, ગાંધીજી એના કદર વિરોધી છે. 'દેવાદિક પ્રકાશ' એ નથી; એ જમા-જમતોનો આદર્શ છે, એમ કહી શકાય એ આદર્શને સ્પર્શ કરના આ કથા રચાયેલોય તે કહેવું જોઈએ કે, તેમાં તે અક્ષય છે. જલદી, કદાચ અનુભવે છતાં પ્રસ્તુત વાર્તાથી આ વિષયની મરફી જ થાય, એવું લાગવા ભય રહે છે. કથાનું નામ પણ વિચિત્ર ન કહેવાય તો નેકે મરાઠીમાં આ વાપડીએ તેના વિષયથી કેટલુંક કોતુંક અને તે પૂરતું પોતા મટે આકર્ષક જન્મ્યું છે.

સુરેશભાઈ લે. વિ. સ. ખારીકર; અનુ. ૦ ચોખ્ખાશાય વિદ્યાસ; પ્ર. ૦ આર. આર. રોહની કંપની મુંબઈ; પૃ. સં. ૩૩૫; કિ. ૪-૮-૦.

આ નવલકથા મહારાષ્ટ્રના પ્રથમ પંડિતના લેખકની છે. શુદ્ધતા સમાજના ત્રણ વર્ગો—ખેડૂતો, માનદો અને વેશ્યા અને તેમને સાથે મળીને ચૂસનાર એવા જમીનદારો, કારખાનાવાળા અને વણીયો છે એમ બતાવી, એ સમાજ-વિક્રિયાનું સમર્થ વર્ણન આ કથામાં છે. ન્યાય આનું ચૂસણ ચાલે, ત્યાં તેના ઉદ્ધારકો પણ તે સમાજમાંથી જ જન્મે છે.

મનુષ્યજાલ રતિલાલ મૂડીયાના, તાલુકાસાહેબ, વિજય વણીય પોતાની રીતે પોતાનો ધંધો વધારતા ભય છે ત્યારે મુકુંદ અને કદમ એ બે કિસાન કાર્યકરો તેમની સાથે અસંતોષ અને હડતાલ ફેલાવાનું કામ કરે નય છે. તેમના કામમાં તાલુકાસાહેબની હોકર થયેલી છોકરી સુવ્રત્ના અને મન-સુખલાલ રોહની રખાતની છોકરી કેસર બામ લે છે લેખક એક વખતના સહૃદય સિદ્ધક હોવાથી તાલુકાસાહેબના સંતાનમુતિયન્ય સ્વભાવને લઈને વંદી ગયેલા તેમના સંગીતપ્રેમી દીકરા મનોહરને પણ ચૂસતા સમાજમાં ગણાવે છે, અને એવા છોકરાઓને સુધારવા દોષ તે અર્હી પણ સંતાનમુતિયી જ કામ કરતું જોઈએ, એમ સૂચવે છે.

નવલકથામાં નાયક છે મુકુંદ અને હપનાયક મનોહર; તેમ નાવિકા સુવ્રત્ના અને હપનાયિકા કેસર. આ બેકાંમાં અનુભવે બંધાતા પ્રભુપતેનો વિકાસ આખી કથામાં છે, પણ તેમાંથી કોઈ પણ પરિણામ જ નથી. ન્યારે અનેક મુશ્કેલીઓ પાર કરીને નિરાંતે વિવાહિત થવાનો વિચાર કરવાનો વખત

આવે છે ત્યારે મુકુંદ અને કદમ કિસાન સત્યામદમાં જેલ ભય છે અને બીજા દુકામમાં સુવ્રત્ના ને કેસર જેલ જવાની વેથારી કંતી દોષ છે, અને ત્યાં કથા પૂરી થાય છે.

વાર્તામાં તે તે વખતનાં કુદરતી દરજોની મદદ લઈ યાત્રેનો મનોબ્યાપાર ચીતરવાનું કોરાલ્ય આ લેખકનો એક વિશેષ શુભ છે. વાર્તાનાં બધાં પાત્રો મુશ્કેલિત હોવાથી તેમના અનેક ચરકદાર સંવાદોમાં કોરી, બંગ, વોક્રિ વગેરે શાબાના અર્થકારી રસમહેલમ છે. ભાષાતર સાનું થયું છે, છતાં તેમાં મૂળની મળ આવતી નથી, એમ કહેવું જોઈએ.

કારમીરી ગુલાબ : લે. ૦ ના. સી. દુરક; અનુ. ૦ ના. પે. આદાલત; પ્ર. ૦ આર. આર. રોહની કં. મુંબઈ; પૃ. સં. ૧૬૩; કિ. રૂ. ૩-૦-૦

અત્યંત સામાન્ય પ્રકારની આ એક નવલકથા છે. ગુલાબના વિધુર પિતા ક્વેલાના ધરતીકંપમાં બધું જ નાશ પામવાથી ત્યાંથી કરાંચી થઈને આવે છે. ગાડીમાં અમલ-કાંત જેવા મુશ્કેલિત હુકમ સાથે તેમને બેઠો થાય છે. રાત્રે દારૂના નશામાં ગુલાબનો પિતા આપઘાત કરે છે, અને કથાનું પહેલું પ્રકરણ — 'ધરતીકંપનું બહિષ્કાર' છેલ્લા ૧૭મા પ્રકરણમાં — 'સુખની પાકાણા'માં અમલકાંત ગુલાબ સાથે પરજીને કલકત્તા બાજુ નોકરી નિમિત્તે જવા સાકે ગાડીમાં બેસે છે. આ બે પ્રકરણોના વચલા કાળમાં 'કારમીરી ગુલાબ' પર નેટલી આદતો આવી રાકે એમ છે, તેટલી બધી આવે છે, જેમાંથી ગુલાબ સદીસલામત થાર પડે છે. એકલેય પાત્રમાં પ્રમાણસાલી બંધિત નથી અને આખીય કથા અતિસામાન્ય કથનાનૃતિ કહેવાય, એવી છે.

વાણી : સંપાદક — પ્રકાશક : સુરેશ હ. નેપી, મેહનભાઈ પટેલ; સંપાદક : વિદુરભાઈ પટેલ કોચેજ, વલ્લભનગર, ગાણદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦.

સાહિત્યિક વિવેચના કરતા આ નાનકડા નવા માસિકના ચાર પાંચ અંક જોઈ જતાં આનંદ થયો. સાહિત્ય-વિવેચનના અભ્યાસીઓને તથા રસિકોને તેમ જ ઉચ્ચ કક્ષાના કોચેજના વિદ્યાર્થીઓને ગમે ને ક્યે તેના વિષયો પર છણવટ અટી મળી રહે છે. કાબ, કલા, ભાષા વગેરે પર લખાયાલા લેખોની પરંદરી અને તેમનું નિષ્પણ સંપાદકોની વિદ્વતા અને સુરચિ બતાવે છે. માસિકની ભાષા વધુ સરળ, એકાદ સંસ્કૃત સંપદોવાળી બનાવાય તથા વિષયો સાહિત્યના સામાન્ય બહુધારને રસ પડે તેવા સામાન્ય રસના પણ પસંદ કરવામાં આવે, તે આ માસિક બે સારી સરખાત કરી છે તે મોટા વિસ્તારમાં વધુ કળદારી થઈ થઈ.

મોત ઉપર મનન : છતાં : અ. ૦ દિગ્ગજ કાવસજ દાવર; એક એલ. ડી. કોચેજ, અમદાવાદ; પ્ર. ૦ ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; કિ. રૂ. ૪-૦-૦.

મરડિયા કે રેતાળ પથ્થરવાળા જમીનનાં તળને
અમતા ખડક (pervious rocks) કહે છે.

માટી, ચૂના કે સલેટિયા પથ્થરની જમીન
જુદા પ્રકારની હોય છે. વરસાદ પડે ત્યારે
તે પ્રથમ તો થોડું પાણી ચૂસી લે. પણ તે
જમીનના રજકણો પાણી પીને ફૂલે અને
એકબીજા રજકણ વચ્ચે રહેલાં છિદ્રો પૂરી
હે. પછીથી ગમે તેટલું પાણી પડે પણ તે
જમીન પાણી ચૂસે નહિ. આવાં તળને રીંદાં
તળ કહે છે. રીંદા ખડકો impervious rocks
કહેવાય. એટલેને કચારીમાં પાણી વાળવું
હોય અગર તેમાં આવતું પાણી બાંધ કરવું
હોય તો તે માટીની પાળ બાંધે છે. સીની
માટી રીંદી છે એટલે તે પાણીને જવા દેતી
નથી. રેતીની પાળ બાંધે તો તે ધોવાઈ જાય
અને કામ ન આવે. રીંદી માટલીમાંથી પાણી
અમતું નથી, તેમ રીંદી જમીન ઉપર પાણી

ભરાઈ રહે અગર વહી જાય, પણ એ જમીન
પાણી સમાવી દે નહિ. ગામેગામનાં તળાવનાં
તળ બાઝી જઈને રીંદાં ગનેલાં હોય છે,
તેથી જ પાણી જમીનમાં ઊતરી જતું નથી
અને ઉપર સંઘરાઈ રહે છે.

નદી ઉપર અગર તો ડુંગરની ખીણમાં
બાંધ બાંધી પાણી સંઘરવું હોય. તો તેનાં
તળની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. તળ રીંદું
ન હોય તો પાણી જતું રહે. તેથી તળની
ખાતરી કર્યા પછી જ બાંધવું કામ ચાલે. તળ
રીંદું ન હોય તો તેને પ્રવાહી સિમેન્ટ રેડી
રીંદું કરી લેવું જોઈએ. આપણી નદીઓના
તળમાં રેતી ઘણી હોય છે. પરંતુ તે રેતી
નીચે રીંદું તળ હોય છે. નહિ તો નદી
સપાટી ઉપરથી વહેવાને બદલે જમીનની
અંદર જ વહેવા માટે.

બાંસીલાલ બાંધી

સ્વાધ્યાય

[અંતરાયોના અષ્ટક જોડીદાર.]

નવ અંતરાયોની પારખ કહો કે તેમાંથી અષ્ટક
ઉપજતા પ્રકારે કહો, તીયેનાં ચાર લક્ષણો તેમની સાથે
હોય જ છે :—

દુઃખ-દૌર્ભાગ્ય - અંગમેજયત્વ - શ્વાસપ્રશ્વાસ :

વિશેષત્ત્વમુચ્ચ : ॥ ૩૧ ॥

દુઃખ, દૌર્ભાગ્ય, અંગેમાં કંપ, અને શ્વાસપ્રશ્વાસ
એ ચાર (ઉપર ૩૦મા - સૂત્રમાં કહેલા) વિશેષોની
સાથે જોડાયેલાં છે.

દુઃખનો અનુભવ અનિવાર્ય નથી. ચિત્તના વિશેષો
છે, મનની સમાધિદશામાં અંતરાયો ઊભા થઈ શકે
છે; દુઃખ એ તેથી થતો વિકાર છે. એવું જ મનની
ચીડ કે અપ્રસન્નતાનું પણ છે. દુઃખ અંદર અને
બહારનાં કારણોથી હોય. દૌર્ભાગ્ય એ ચિત્તમાં અંદર
થતો ફોલ - ચીડ છે. જેમ કે, પાણું ન ચાપ ત્યારે
જે સંતાપ થાય, મનમાં ક્રોધ, ગ્લાનિ, નિરુત્સાહ,
વિવાદ આવી જાય તે.

અંતરાયો આવે તો આ એ વસ્તુ તો માનસિક
ક્ષેત્રમાં થાય એમ સૌને ખબર છે.

ખીખાં એ લક્ષણો શારીરિક છે; પરંતુ યોગના
શરીરવિદ્યાન કે હયોગનાં મૂળરૂપ એ વિધાન છે.

અંગમેજયત્વ એટલે શરીરની અસ્થિરતા — અંગેની
અદૃઢતાને લઈને તીવ્રજ્વર કંપ. મનોજ્વરને માટે કે
સાધનાને માટે આઘ સાધન શરીર છે. તે સાચું ન
હોય તો? આવી તેની સાખ્યૂતીનો અભાવ એ અંગ
મેજયત્વ છે.

આ ત્રણે કરતાં ઝટ સમગ્રજ એવું લક્ષણ શરીરની
શ્વાસપ્રક્રિયા છે. આપણામાં કહેવત છે કે, પ્રાણ અને
પ્રકૃતિ સાથે જોડેલાં છે. યોગ-વિદ્યાન પ્રાણ વિષેના
સૂક્ષ્મ અભ્યાસ પરથી એમ જણાવે છે કે, પ્રાણાયામનો
અભ્યાસથી અંતરાયો પર જળ્ય મેળવી શકાય છે.
ચિતરત્તિ, પ્રાણગતિ, અને શરીરદશા એ ત્રણે જોડાત
સંબંધ રાખનારાં છે, એકમેકને પરસ્પર ઉપકારક છે,
એ મોટી શોધ કદાચ પ્રથમ યોગકારે જગતને આપી
છે. એટલું જ નહિ, એ ત્રણેને માટે એક સમગ્ર
સાધનાને અભ્યાસ પણ યોગ્ય છે.

અભ્યાસ કરવો તો તે શોનો, એ વિચારવાને આ
વિશેષો અને તેમનાં સહજ ચાર લક્ષણોનું પૃથક્કરણ
કર્યું છે. યોગાભ્યાસને માટે તેમનું નિવારણ કરવું
છે. તેનો માર્ગ શો? એ પ્રશ્ન હવે પછી જોઈએ.

નવું વાચન

કામ અને કામિની : (બે ભાગ) મૂળ મરાઠીમાં લેઠ બેમાળહેન કંઠક; અનુઠ સારૂત શાયર; પ્રઠ વેરા અન્ઠ કંપની, મુંબઈ; પાન ૫૪૦; કિં ૬-૦-૦.

માંધીભા આશ્રમમાં રહેલાં અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનનાર અને ગયાં પંદરેક વરસથી પૂતા પાસે ગામડામાં રહી સેવા કરનાર એક મહારાષ્ટ્રી કુમારી સેવિકાએ લખેલી નવલકથા આ છે. તેના વિષય છે 'વૈવાહિક બ્રહ્મચર્ય'. આ આદર્શ માંધીભા છે. તે ઝાઝો સમાજમાં બાપો નથી, બ્યારે એનો ખલુ ન કહેવાય. ઇશ્વરમાં હામણું 'નિઃસંતાન લગ્ન' એના એક રાખ્દપ્રયોગ નવ્યો છે. સંતતિનિયમના કૃત્રિમ ઉપાયોની એ બલિહારી છે સીં જલે છે કે, માંધીભા એના કદર વિરોધી છે. 'વૈવાહિક બ્રહ્મચર્ય' એ નથી; એ જવા-જવંતરો આદર્શ છે, એમ કહી શકાય. એ આદર્શને રમ્લ કરવા આ કથા રચાઈ હોય તો કહેવું ભેઈએ કે, તેમાં તે અશ્વ છે. જલ્લં, કદાચ અનુભવજ્ઞે છતાં પ્રસ્તુત વાર્તાથી આ વિષયની મરકી જ થાય, એવું લાગવા લાયક રહે છે કથાનું નામ ખલુ વિચિત્ર ન કહેવાય? ભેકે મરાઠીમાં આ ચોપડીએ તેના વિષયથી કેટલુંક કોઈક અને તે પૂરું પાતા માટે આશ્ચર્ય જગતુ છે. મુલભા : લેઠ નિ. સ. પાંડેકર; અનુઠ મેમાળરાવ વિદ્યાસ; પ્રઠ આર શેઠની કંપની મુંબઈ; પુ. સં. ૩૩૫; કિં. ૪-૮-૦.

આ નવલકથા મહારાષ્ટ્રના પ્રથમ પંડિતા લેખકની છે. સુમાતા સમાજના ત્રણ વર્ગો — ખેડૂતો, મનરો અને વેશ્યા અને તેમને સાથે મળીને ચૂનાનાર એવા જમીનદારો, કારખાનાવાળા અને વણીયા છે એમ બતાવી, એ સમાજ-વિક્રિયાનું સમર્થ વર્ણન આ કથામાં છે. જ્યાં આનું ચૂસલું લાગે, ત્યાં તેના ઉદ્ધારકો ખલુ તે સમાજમાંથી જ જન્મે છે.

મનમુખલાલ રતિલાલ મૂઢીવાળા, ટાલ્યાસાહેબ, વિજય વણીલ પેતાની દીતે પેતાનો ધંધો વધારતા ન્ય છે ત્યારે મુકંદ અને કદમ એ બે કિસાન કાર્યકરો તેમની સાથે અસંતોષ અને હડતાલ ફેલાવાનું કામ કર્યે ન્ય છે. તેમના કામમાં ટાલ્યાસાહેબની હોક્કર યથેચી છોકરી સુલકા અને મન-મુખલાલ રોડની રખાતની દીકરી કેસર બાગ લે છે લેખક એક વખતના સહૃદય શિક્ષક હોવાથી ટાલ્યાસાહેબના સંઘાનુમતિનાચ સ્વભાવને લઈને વંદી રૂચેલા તેમના સંઘીતમેમી ઠીકરા મનોહરને ખલુ સુસાના સમાજમાં ગણાવે છે, અને એવા છોકરાએ સુધારવા હોય તો અહીં ખલુ સંઘાનુમતિ જ કામ કરવું ભેઈએ, એમ સૂચવે છે.

નવલકથામાં નાયક છે મુકંદ અને ઉપનાયક મનોહર; તેમ નાણિકા સુલકા અને ઉપનાયિકા કેસર. આ ભેકડામાં અનુક્રમે, બંધાતા પ્રયત્નો વિગત આખી કથામાં છે, ખલુ તેમાંથી કોઈ ખલુ ખરણું જ નથી. જ્યારે અનેક ધુરીઓ પાર કરીને નિરાતે વિવાહિત થવાનો વિચાર કરવાનો વખત

આવે છે ત્યારે મુકંદ અને કદમ કિસાન સત્યાગ્રહમાં જલે ન્ય છે અને બીજી હુકડીમાં સુલકા ને કેસર જલે જવાની હેવારી કરતી હોય છે, અને ત્યાં કથા પૂરી થાય છે.

વાર્તામાં તે તે વખતનાં કદરની દરેયોની મદદ લઈ પાત્રોનો મનોબાપર ચીતરવાનું કીરાલ્ય આ લેખકનો એક વિશેષ ગુણ છે. વાર્તામાં બધાં પાત્રો સુસિક્ષિત હોવાથી તેમના અનેક ચટકદાર સંવાદોમાં કોટી, બ્યંગ, લોકાંજિ વગેરે લાગવાના અલંકારોની રેલમહેલમ છે. બાપાંતર સાનું થયું છે, છતાં તેમાં મૂળની મન આવની નથી, એમ કહેવું ભેઈએ.

કાશ્મીરી ગુલાબ : લેઠ ના. સી. ફરકે; અનુઠ ના. પો. આલબન; પ્રઠ આર આર. રોડની કં. મુંબઈ; પુ. સં. ૧૬૨; કિં. રૂ. ૩-૦-૦

અસંત સામાન્ય પ્રકારની આ એક નવલકથા છે, ગુલાબના વિધુર પિતા ક્ષેટાના ધરતીકંપમાં બળુ જ નારા પામવાથી ત્યાંથી કરાંચી થઈને આવે છે. ગાડીમાં અમત્ર-કાંત જેવા સુસિક્ષિત યુવક સાથે તેમને ભેટો થાય છે. સને દારૂના નશામાં ગુલાબનો પિતા આપયાત કંઈ છે. આ કથાનું પહેલું પ્રકરણ — 'ધરતીકંપનું બલિદાન' ઉલ્લા રમ્યા પ્રકરણમાં — 'મુખની પાસાણા'માં અમલકાંત ગુલાબ સાથે ધરતીને કલકતા થાણું નોકરી નિમિત્તે જવા સાક ગાડીમાં યેરી છે. આ બે પ્રકરણોના વચલા કાળમાં 'કારમીર ગુલાબ' પર ભેટીથી આસ્તે આવી રાકે એમ છે, તેટલી બધી આવે છે, જેમાંથી ગુલાબ સદીસલામત પાર પડે છે. એક્રેય પાત્રમાં પ્રભાવશાસ્ત્રી બ્યક્તિત્વ નથી અને આખીય કથા અતિસામાન્ય કલ્પનાકૃતિ કહેવાય, એવી છે.

સોા

વાણી : સંપાદકો — પ્રધારાકો : સુરેશ ઢ. ભેલી, મોહનભાઈ રટેલ; સરનાયું : વિદ્યુલભાઈ પટેલ કોવેજ, વહીવનગર, ગાલુંદ; વાર્ષિક લગાજમ રૂ. ૪-૦-૦.

સાહિત્યિક વિવેચના કરતા આ નાનકડા નવા માસિકના ચાર પાંચ અંક ભેઈ જતાં આનંદ ધરે. સાહિત્ય-વિવેચનના અભ્યાસીએને તથા રસિકોને તેમ જ હસ્ય કથાના પ્રોલેખના વિવાદીઓને ગમે ને કચે તેવા વિષયો પર ઇલાવટ અહીં મળી રહે છે. કાવ્ય, કલા, બાપા વગેરે પર લખાયેલા લેખોની પસંદગી અને તેમનું નિરૂપણ સંપાદકોની વિદ્વતા અને સુરચ્છિ બતાવે છે. માસિકની બાપા વધુ સરળ, એછા સંસ્કૃત રાખેલાં બનાવાય તથા વિષયો સાહિત્યના સામાન્ય નજીકારને રસ પડે તેવા સામાન્ય રસના ખલુ પસંદ કરવામાં આવે, તે આ માસિકે જે સારી ગરજાવત કરી છે તે મોટા વિસ્તારમાં વધુ ફવલથી થઈ પડે.

મોટા ઉપર મનન : કર્તા : અઠ દિલેશ કાવસજી દાવર; એસ. એલ. ડી. હોલેલ, અમદાવાદ; પ્રઠ ગુલરાવ વિદ્યાસા, અમદાવાદ; કિં. રૂ. ૪-૦-૦.

“એક સમજદાર માણસના અભ્યાસનો ખરો વિષય મોત નથી પણ જિંદગી છે.” (રિપોના પ્ર. ૩૭૧)

મોત ઉપર મનન કરતાં જીવન ઉપર મનન કરવું જ પડે, કેમ કે મોત જીવનનો એક ભાગ છે અને જીવન સમગ્ર જીંદગી જ અગત્યનો. તેથી જીવનને સાચી રીતે સમજવું હોય તો મૃત્યુને પણ બરાબર સમજ લેવું રહ્યું. કહેનાય છે કે, ફિલસૂફીની પ્રથમ વિચારણા મૃત્યુ નેહોને થઈ. મૃત્યુ ભયહારક છે, તેટલું જ વિશ્વસ્યકારક પણ છે. અને જીવન પણ એટલું જ આશ્ચર્યજનક નથી શું? જન્મ પણ આનંદાદાયક પેદા કરી ફિલસૂફ મનજને મનનમાં મરાયણ કરી દે તેમ છે. જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને જીવન — પ્રગટે એકે યા બંધાય સાથે — ફિલસૂફીનાં જન્મદાતા છે, કારણ એકનો વિચાર કરતાં બીજાનો વિચાર કરવો જ પડવાનો.

જન્મની જેમ મૃત્યુ પણ માનવજીવનમાં ચાલતો દૈનિક દેહ બ્યાપાર છે. રોજના એ બતાવ વિષે, એની કાયકતાથી કરતાં છતાં માણસ કેટલે નિર્મિત થઈ ફરે છે. નજીક કે મોત તો તેને આવવાનું જ ન હોય? મૃત્યુની હયાતીની આ બેપરવાઈ અજ્ઞાનમૂલક છે જ્ઞાન પેદા થતાં માણસ મૃત્યુની ગણના કરી શકે છે પણ સાથે જ તેનો ડર પણ ઊઠે છે; કારણ કે મૃત્યુને તે જુદા જ સ્વરૂપે અવલોકે છે. “મોત ઉપર મનન” દ્વારા આ હાવરાસાદેખ સમજી માણસને મૃત્યુ વિષે જ્ઞાનવાન દષ્ટિ કેળવતાં શીખવે છે. મૃત્યુ પર મુદ્દગામી વિચારણા ચક્ષુગામી એમણે મૃત્યુ પર અનેક દષ્ટિએ થયેલા વિવેચનોનો સાર આપતા જુદા જુદા ધર્મેનાં તદ્દવિષયક મતભેદો રજૂ કર્યા છે; એટલું જ નહીં પણ જુદી જુદી ભાષામાં કવિઓ અને સાહિત્યકારોએ દર્શાવેલા મોતવિષયક વિચારોનાં સારા ટાંચણો પણ ભરપૂર આપ્યાં છે. લેખકની ગ્રીણવટભરી અને નિષ્પક્ષપાત રજૂઆતનો આભાર નમૂનો ‘પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત’ પ્રકરણમાં મળે છે. લેખક એ સિદ્ધાંત વિષેનાં જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરી, તેને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ દલીલો પણ લખાણથી આપીને પછી પોતાનો મત પણ એ સિદ્ધાંતની તરફેણમાં બેધડક રીતે આપે છે આખા પુસ્તકમાં આવી નીરજતા અને સુહૃદ્ધિપૂર્વકની વિચારપદ્ધતિથી થયેલા વિષયના નિષ્પણથી વાચક આ ચૂંટ વિષય ઉપરના લખાણને વાંચતાં કંટાળશે નહીં. તેઓ એક વિદ્વાન અને બહુશ્રુત પંડિત હોઈ તથા એક રસજ્ઞ આચાર્યક હોઈ અસાધારણ અને અધરી વસ્તુની રસરસાત સામાન્ય વાચક પણ સમજી શકે એવી રીતે કહે છે. પોતે પારસી છે અને ફારસીના અભ્યાસી છે, એટલે ફારસી રાખે એમની ભાષામાં સહેજે આવી ભય છે. પરંતુ તેથી ગુજરાતી ભાષાને તો લાયક જ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવાં પુસ્તકોની ખેટ છે તે આનાથી કંઈક પુરાય છે આ વિદ્વાન લેખક અવાં અન્ય પુસ્તકો લખી પોતાની બહુશ્રુત વિદ્વત્તાનો લાભ ગુજરાતને આપે એ ઇચ્છા પણ એ છે.

શાં ૦ દે ૦

Preparation for Science: લે ૦ રિયર્ડ બી.

એમ; પ્ર૦ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ; ડિ. ૨. ૦-૧૨-૦.

આજે વિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ દુનિયાનાં તમામ શ્લેષમાં સ્વીકારાયેલું છે. વિજ્ઞાન શીખવા — સાચા વૈજ્ઞાનિક બનવા — જે તાલીમની આપણે સાચી જરૂર છે તે તાલીમ કઈ હોઈ શકે, કેવી રીતે આપવી, શા માટે આપવી, એ તમામનું નિષ્પણ કરવું આ અંગ્રેજી પુસ્તક ચર્ચ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને વાંચવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે. પુસ્તક છેક ૧૯૨૬માં છપાયું હોવા છતાં, તે તરફ આપણા કેળવણીશાસ્ત્રને ધ્યાન મળ્યું હોય એમ જણાતું નથી. પાયાની કેળવણીના ધરવેચઓને પણ આ પુસ્તક તેમના ક્ષેત્રમાં ધણી મદદ કરી શકશે. પુસ્તકમાં સુચવેલા તમામ પ્રયોગો લેખકે ભંતે બાળકો પાસે કરાવેલા છે, ખૂબીની વાત તો એ છે કે, પ્રયોગના મોટા ભાગનાં સાધનો ગામેગામની ઘરનીમાંથી પેદા થઈ શકે તેવાં છે. ગામડાંનો કોઈ પણ શિક્ષક ધારે તો આ પ્રયોગો વિદ્યાર્થીઓ પાસે સહેલાઈથી કરાવી શકે તેમ છે. સાળા-મહાશાળાઓમાં અપાતા વિજ્ઞાનના પુસ્તકોના જ્ઞાન કરતાં ગામડી સાધનોથી પણ યોગ્ય વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ અપાતું આ જ્ઞાન વિશેષ તેજસ્વી અને જીવંત બની રહે તેમાં શંકા નથી.

પ્રત્યેક કેળવણીકાર તેમ જ ખાસ કરી વિજ્ઞાનશિક્ષકોને આ પુસ્તક વાંચવા ખાસ ભલામણ કરી રાકાય આ પુસ્તકને ગુજરાતી અનુવાદ હવે વિદ્યાર્થીઓ છપાવેલા જોઈએ.

બી ૦ ગાં ૦

પુનર્જન્મ : લે ૦ શ્રી ગુલુવંતરામ આચાર્ય; પ્ર૦ ગુજરે મંથરન કલ્યાણ, અમદાવાદ; પૃ. ૦ ૩૪૬; ડિ. ૨. ૪-૨૦-૦.

૧૯૪૦માં પ્રથમ પ્રકટ થયેલી આ કુંદર નવલકથાની આ બીજી આવૃત્તિ છે એ હૃદયની વાત છે. ખરી રીતે આ નવલકથા એ પ્રશ્નકથા છે અને લગ્ન વિષેના લેખકના વિચારોનો પ્રચાર કરવો એ જ એનો હેતુ છે. અત્યુત્તર આ કથાશિક્ષક પણ છે. પણ એનું લેખન એમણે એવી રીતે કર્યું છે કે, પ્રસ્તાવના ન વાંચે ત્યાં સુધી લેખક ‘આર્યલક્ષ્મી’ અને ‘એક જખરા નૃદાણુ’ તરીકે અને લોકોની આંખે અવળા પાટા બાંધનારી એક કારમી ઇદમળ તરીકે નહોર કરવા માગે છે, એ ભરપૂર જ કોઈ કહી શકે.

જેમ વસ્તુ સારી એમ એ સહેજે વિકૃત થતાં સહેલાઈથી બધારે કરાસને પાત્ર થઈ શકે છે, એનું આર્યલક્ષ્મીનું છે. બાકી એના સાચા અર્થમાં ‘આર્યલક્ષ્મી’ વર્તમાન ચરમને એક અસાધ્ય આદર્શ કે ઇદમળ બલે જણાય તે છતાં — એક જાંઘે આદર્શ છે. અને બધા જાંઘ આદર્શોની જેમ પ્રખર પ્રેરકતાથી ભરેલા છે. સૂર્યની સામે બલે ન નેહી શકાય. છતાં એ પૃથ્વીનું જીવન છે તે જીવન રહેવાનું છે એમ આર્યલક્ષ્મી સનાતન ને કુંદર કથાઓનું પ્રેરકબળ અને આર્યસંસારમાં પતિપત્નીને એકત્ર, સંતુષ્ટ, સુખી ને પ્રાગતિક સામનારું પરમ ભાવનાબળ છે. ‘વિરલ

અપવાદ" તરીકે પણ એની એવી સાચી બાબતોને કોઈ પણ માણસ પડોચાં હોય તો એ એની રાક્ષતાનું પણ લોનક ન છે.

રામાવતાર એ એક આર્થિકાવતારનો અવતાર છે, એ ત્રે માન્ય હોય, તો આર્થિકતાની દ્રેષમાં એક બાબતમાં એક-પતિત્વ નહિ એકપત્નીયત્વ પણ સમાઈ જાય છે.

સાગરકથાઓ : લે. ૦ શ્રી હંગરશી ધરમશી સંપદ; પ્ર. ૦ આર. આર. રોકની કંપની, મુંબઈ નં. ૨; પૃ. ૩૨૩; કિં. ૩. ૪-૦-૦.

સાગરની મધ્યયુગીન સાહસકથાઓ તરીકે કમારો અને સાહસકથિય વાયકોને રસ પડે એવી છ વાર્તાઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે. કથાઓ બધી ગુજરાતીઓની છે એ એની વિશિષ્ટતા છે વહાણના અને વહાણવટાના રાખ્દોનો જે વળપડો ભંડાર આમાં કાલવવામાં આવ્યો છે એ બાધાની દૃષ્ટિએ કદાચ આ અંચળી ગુજરાતની મેદામાં મેટી રોચ મળ્યો. શ્રીરવિષ્ણુ રાજા આપુબમાં લખે છે એમ, "આ કથાઓને નવલકથાઓનું આણું ફળતું દાંકણ માત્ર છે.

માસિક વિવેચન

કાપડ-ઉદ્યોગ અને સરકાર

પંડિત જવાહરલાલજી જૂન માસની યજ્ઞમાતમાં ઉત્તાકાચક ગયા હતા ત્યારે દક્ષિણ ભારત મિલ્લમાસિક મંડળે એક સમારંભ યોજી, તેમાં એમને ૧૦ લાખ રૂપિયા ગાંધી સ્મારક ફંડ માટે આપ્યા હતા. તે પ્રસંગે બોલતાં પંડિતજીએ અનેક બાબતો કહી, તેમાંની એક નીચે પ્રમાણે હતી—

"કન્ટ્રોલ કે અંકુશ હોય છે ત્યારે કાળાં બજાર ખીડે છે; અને કન્ટ્રોલ કાઢીએ છીએ ત્યારે પણ બાબો તો ચડ્યો જ જાય છે એમ દેખાય છે કે, કમનસીબ ભિચારા પ્રજાજનને અને સરકારને લોભે દરેક બધું નફો લાણે છે. આ નફાધોરીને રોકવા માટે કોઈ રસ્તો કાઢવો પડશે કારખાનાના મલ્લદો કે માલિકો કે એજન્ટો—ને હોય તે—સી કોઈ પાસેથી હું અજ્ઞાત રાખું છું કે, તેઓ સમજા લે કે, સરકાર આવું તો ન ચલાવી શકે, કેમ કે આથી સામાન્ય પ્રજાદિવમાં ખચેલ પડે છે.

"મલ્લદો અને મૂઠીદાર વચ્ચે ક્ષયકા હોય તો તેની નિષ્પક્ષ તપાસ કરી તોડ લાવવા માટે ઘટી ભેગવાઈ આપણે કરીએ.

"આમ છતાં એ ગમતો આવે એવો તોડ ન મળે શકે તો, સરકારે તેમાં પડીને તે હલોળને પોતે ચલાવવા સિવાય બીજો રસ્તો હોય એમ મને નથી દેખાઈ. ઊંચા ભાવ રાખી સામાન્ય પ્રજાને ને રીતે

બરી રીતે તો એમાં છનિદાસ અને બચાળના રસમય પાઠો અને સુંદર નિર્મલવર્ણનો છે. . . . બાધાની સમૃદ્ધિ અને રાખ્દોની વિપુલતાનો ખખનો છે મધ્યયુગના લોકજીવન, બાધારીજીવન અને દેશીપરદેશી નતિઓનો પરિચય આપેલો છે."

પરિભ્રમણ—ભા. ૨, ૩. લે. ૦ શ્રી હરેચંદ મેઘાણી; પ્ર. ૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ; પૃ. ૦ અનુક્રમે ૩૦૭ અને ૨૬૨; કિં. ૩. દરેકના ૩-૮-૦.

શ્રી મેઘાણીનાં વિવેચનાત્મક-આલોચનાત્મક લખાણોના આ સંગ્રહ છે. અને એ રીતે એ ધણી ઉપયોગી અને રસિક છે

ઉદ્દેશ પ્રયાણ : લે. ૦ શ્રી હરેચંદ મેઘાણી, પ્ર. ૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ; પૃ. ૧૭૬; કિં. ૩ ૨-૪-૦

"દાંકણધોરીનાં વધુ પાનાં" અને બીજા શ્રી મેઘાણીના લખેલાં આ સંગ્રહ છે. અને "પરિભ્રમણ"ના અનુસંધાનમાં છે. લોકસાહિત્યના રસિકોને આકર્ષક અને ઉપયોગી. ચૂ. ૦

મૂલ્યવામાં આવે છે તેને કોઈ પણ સરકાર સાખી ન શકે"

પંડિતજીએ આવી સાફ વાત કરી તે સાડું થયું: કાપડના મિલ-ઉદ્યોગ આપણે ત્યાં સારી પેઢી ખીડ્યો છે. સ્વરાજ આવ્યું નહોતું ત્યાં સુધી આ ઉદ્યોગવાળાઓ પોતાના સ્વાર્થને સાડું સ્વદેશીની બાબતોને વાપરી ખાઈ તેનો ગેરલાભ લેતા રહ્યા. અને ૧૯૦૫થી જુઓ તો ત્યારથી આજ સુધીના દરેક રાજકીય ઉછાળાને પ્રસંગે આ વર્ગના લોકના ઘાટ આવ્યા જ એવા મળે છે.

૧૯૪૨માં અંગ્રેજ સરકારે પોતાના કામમાં એમને આપાદ લીધા. તેમાં તેઓ ફાવ્યા તેનું કારણ આ ઉદ્યોગની ઉપરની મુજા વૃત્તિ જ હતી. કાપડના ઉદ્યોગ ભારતે અંગ્રેજોએ એકસાથે એવજી કામ સાધવા તાકડું : યુદ્ધકાળનો લાભ લઈ તેણે કાપડના બજાર મેં—માથાવગરના વધારવા લીધા. તેની સાથે કાપડનાં કાળાં બજાર પણ ચડે થયાં. કમાવાનો આવો કાપડનાં કાળાં બજાર કેરો? ૧૯૪૨ની હડતમાં પડેલો જીવાન અને વેપારીવર્ગ આ લીભે તણુયો. અને સરકારને કાપડના ઊંચા ભાવ મારફતે મળતા આવકવેરાથી લગાઈના ખરચામાં, વગર નવી કર નાંખે, સાડું મળતર થઈ રહેલું. કાપડ મારફતે

ગરીબો પાસેથી પૈસા ખેંચવાની જ આ નીતિ હતી, જેના હાથ કાપડ-ઉઘોગવાળા બન્યા.

આ ઢંગ એટલે લાંબો વખત ચાલ્યો કે તેમાં ફેસલા લોકને તેથી મળતા હજારો નક્કી બાજુ કુટેવ જ પડી ગઈ. આને ૫-૧૫ ટકા નફો તે લોકને નજરમાં નથી આવતો! એટલે યુદ્ધ ગયું. પેલી સરકાર ગઈ, પોતાની પ્રમુખીય સરકાર આવી, કન્ટ્રોલ ગયો; છતાં, જિંદગી ને ખોટા ભાવ દ્વારા પ્રમોતે ફેલી ખાવાની ટેવ તો ન ગઈ!

સરકાર-કબજો

કાપડ-ઉઘોગને સરકારકબજો લેવામાં શ્રેષ્ઠ વાંધો છે? તમે લોકો સુધરા, નહિ તો એ કરીશું — એમ શરતી વાતનીય શી જરૂર છે? શું આ ઉઘોગને સરકાર સંભાળી શકે એમ નથી? યુદ્ધનાં વરસોમાં આ ઉઘોગે રાંક પ્રજા પાસેથી એટલો નફો છડી લીધો છે કે, લગભગ એમને તેમનું વળતર મળી ગયું છે — પ્રમોતે તેને ધણુંખરું વળતર આપ્યું છે. એટલે ૧૯૩૯માં યુદ્ધ થઈ ચતા અગાઉ એમની જે શકાણુ-મુડી હતી તે પૂરતું વળતર આપીએ તો બસ યાય. જોકે તે પછી એમને તો ચોખ્ખો નફો જ રહે. વળી, યુદ્ધને લીધે નાણાખર્ચામાં જે કુગાવો ઊભો થયો છે તે પછી આથી કરીને સહેજે ખેતી જઈ શકશે. કાપડ-ઉઘોગે તો એવા ધધેા માંજો છે કે, કાપડ દ્વારા ગરીબો પાસેથી કરોડો ખેંચ્યા પછી તે મુડીથી નવા ઉઘોગો જમાવના છે. અને નવા ઉઘોગો અમે જમાવીશું એમ કહી સ્વરાજસરકારને પછી વહાલા થતું છે. આ બધું પછી ટેકાણે આવી જઈ શકે, એક જ શરત કે આ ઉઘોગને કોઈ ઠીક લાગતી વહેવાર દબાવી સરકારકબજો કરી લેવો જોઈએ. સરકારે આ વિચારી કાઢવા માટે સમિતિ નીમવી જોઈએ.

પછી આના કરતાં વધારે મહત્વનો વિચાર તો બીજો છે. દેશની આમપ્રમળની વસ્ત્રવ્યવસ્થાની નીતિ વિચારવાની છે. એ બાબતમાં ગાંધીજીને જૂલી જઈ શકાય એમ નથી. મિલ-કાપડ સરકારકબજો યાય તો જ ખાદી અને એ બંનેના ભેગો વિચાર કરીને દેશની વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન નીતિ નક્કી કરી શકાય. વર્ષમાં મહિનાઓ સુધી નવરી પડતી આમપ્રમળને ઉઘોગ શીખવી ખાદી ઉત્પન્ન કરાવવી જોઈએ; તે વગર, આજે તો ચોખ્ખું - કેખાવ છે કે, દેશની

આજસ દૂર ન થઈ શકે; અને રાષ્ટ્રવ્યાપી આજસ ટાળ્યા વગર તેની અર્થનીતિ ભાગ્યે જ સંધર અને સફળ કરી શકાય. કોઈ પછી વાદ લે, સૌને એટલું તો માન્ય છે કે, રાષ્ટ્રની ખેતારી દૂર થતી જોઈએ, અને તે બનતી ત્વરાએ અને જે કોઈ મોખૂદ સાધનો હોય તે વાટે. મિલોનું કાપડ બહારના જરૂરવાળા દેશોમાં મોકલવા દ્વારા પરદેશનો વેપાર રિયર કરી શકાય. ગાંધીજીના ખાદી-અર્થશાસ્ત્રનો હવે આ પ્રમાણે ઉકેલ ન લાવીએ તો ભાગ્યે જ દેશની આમપ્રમળને સ્વરાજ આપવા મળે. તેમ ન કરવામાં આવે તો તેને તો કાળાં બજારના જિંદગી ભાવ અને તંગીની મોકાણથી જ મરવાતું રહે.

કાપડ-ઉઘોગને, ખાદીના પ્રમુખીય હાથઉઘોગ દ્વારા અને મિલના સરકારકબજો ચાલતા પંચઉઘોગ દ્વારા, રાષ્ટ્રીય કરવાની મોજાના વિચારી કાઢવામાં વિજય ન થવો જોઈએ.

૧૨-૬-૪૮

ઓલામાંથી ચૂલામાં તો નહિ!

આવા સરકારકબજા વિષે એક સવાલ ઉઠાવવામાં આવે છે કે, તેથી કાંઈક થશે? સરકાર એટલે તેના એ કામ કરવા નિમાય તે નોકર-બર્ગ. તે બરોબર કામ કરશે? લાંચ વધી નહિ પડે? અને કામ રેડિયાળ નહિ થાય? તેના કરતાં પોતાપણની સ્વાધીન પ્રેરકતાથી કામ કરનાર ખાનગી માલિક સાનું કામ ન દે? આજની પરિસ્થિતિ સુધરતાં તે સુધરશે નહિ?

પ્રજા વિચારવા જેવો છે. તેની એક બાજુ એ છે કે, ખાનગી માલિકી હોય છે તો કાળાં બજાર કે નફાખેતરી અને લાંચ એ બધું જેવા મળે છે. સરકાર કબજો થતાં પહેલી વસ્તુ નાખૂદ થાય — લાંચ એકલી રહે.

પછી બીજી વસ્તુ એ છે કે, ખાનગી માલિકી નાશને ખાતર કામ કરે છે. સરકારી તંત્ર લોકની સેવાને ખાતર હોય છે. આ જે ઉદ્દેશરૂર છે તે નાનોસૂતો રૂરક નથી. રસિકનની શીખ પેઢે વેપારી અને ધધાલારીઓ — અજબત તેઓ એ સાડુ ધટવું વળતર લઈ શકે છે, પછી — પ્રમળની સેવા સાડુ પોતાનું કામ કરે, અથવા ગાંધીજી કહેતા એમ પોતાને ટૂટ્ટી માની સેવાયે પોતાનું કામ કરે, તો જુદી વાત. નહિ તો, પ્રમહિતના ટૂટ્ટી તરીકે સરકારે તે કરાવતું જોઈએ. એટલે આ ફેરફાર ખોટો ન ગણાય.

એક વાત છે કે, સરકાર આજે તે કામ લઈ શકે કે કેમ. આનો નિર્ણય તો તે કરી શકે. વડા પ્રધાન કહે છે તે પરથી કહેવાય કે, સ્થિતિ એવી હોય તો સરકારે તે કરવા તત્પર થવું જોઈએ. અલગત, તેની ચોખ તપાસ વગેરે પૂર્વતેયારી કરવામાં આવે; એ તો તેમાં રહેલું જ છે.

૨૦-૬-૪૮

બૂપતિઓ અને ધનપતિઓ

હિંદના બૂપતિઓ અને ધનપતિઓ વચ્ચે સરખામણી કરવાનું અનાયાસે મૂંઝે એવી દશા આજે ભેંચ મળે છે. આપણા રાજ્યમહારાજાઓ સ્વરાજ્યસુચમાં કામ નહિ દે; તેઓ સમય વર્તી શકે એવા જ નથી રહ્યા, તો તે પ્રમાણે પછી ચાલવાની વાત તો ક્યાં જ રહી? — એમ સૌને લાગતું હતું. પરંતુ તેઓ (નિઃશ્રમ સિવાય) ખરે વખતે સીધા જીતપી અને ઇતિહાસગ્રાજ્ય પારખીને સ્વતંત્રતાના નવા યુગમાં પોતાનું સ્થાન સમજી લીધું. પરંતુ આપણા ધનપતિઓ? તેઓ વિશે આમ ન કહી શકાય. સમય જોળખીને સુધરી જવાની હોડમાં રાજાઓએ એમને હરાવ્યા છે, એ ઉધાડું છે.

એક મિત્ર આજગ આ વાત નીકળતાં તેમણે કહ્યું, “રાજાઓનું અજ અંગ્રેજ રાજ્ય અને તેનું ચક્રાવળ હતું. તે ગયા પછી કયા પીડાળ પર તેઓ તમારી સામે ઝૂકે? ન સમજે તો ક્યાં જાય? પણ ધનપતિઓ જાણે છે કે, આપણાં ધન અને યત્રોદ્યોગની આ લોકને ગરજ છે. પછી તેઓ તમને શું કામ ગાંઠે?”

વાત સાચી છે. રાજાઓમાં પલટો થવાને માટે ને પરિસ્થિતિ જોઈએ તે આપણું નિર્માણ કરી, તો તેઓ પલટી ગયા. એક હેઠરાખાદ બાપી છે; પણ તેનાં કારણો જરા છુદાં અને નોખાં છે, તેમાં અહીં ન પડીએ. પણ ધનપતિઓનો પલટો આજુબા માટે ને સ્થિતિ નિર્ધારણની જોઈએ તે હજી નીપજી નથી. તો પછી તેઓ ચાના ફરે? શું કામ ફરે? જે તે જીલ્લો તે મંદિત યત્રોદ્યોગ વધારવાની જ વાત કરે, તો પછી તેની ચાવીએ આજે જેના હાથમાં હોય તે શું કામ જાય ન ખાય? છતાં, પ્રજાજન અહીં પણ સર્વોપરી બની શકે છે, કેમ કે અંતે જોતાં તો એ ઉલોચ પ્રજાની ધરાહીના ટેકાથી અને મજૂરીની મજૂરીને બંધે ચાલી શકે છે. આ બળ એ એકપક્ષે બનતી સંગઠિત કરી શકાય તો ચક્રો ધનપતિઓ પણ સમજતાં વાર નહિ લાગવા દે. પરંતુ આજે પ્રજા વધારે પડતી સરકારવધુ

બની જતી લાગે છે. જ્યાં ત્યાં જે કાંઈ કરવા જેવું લાગે તે સરકાર કરે, કોન્સેસ કરે, એમ જ જોલાય છે. કાળાં બજાર કરનારો ને લાંચ આપનારો પણ બંને રોકવા માટે સરકારને જ કહે! જ્યાં ત્યાં, સગ કરો ને સીધું કરો, એ જ વાત કરાય છે. આખંધી તો સ્વરાજ્ય-સરકાર પોલીસ-સરકાર જ બની રહે, બીજું ન થાય. લોકશાહી જોઈતી હોય તો નાગરિક આખી વધારે જવાજવારી અને શુદ્ધ સમજ દાખવતી પડશે.

૧૨-૬-૪૮

રખે ભૂલ કરીએ

ચારેક માસ ઉપર મુંબઈથી એક ભાઈએ ‘હિંદુસ્તાની’ વિષે લેખ લખી મોકલ્યો હતો. તેમાં નીચેનો ભાગ આજે પણ વિચારના જેવો છે.

આ પ્રશ્નને માટે બંધારણસભા પર બધા મીટ માંડીને બેઠા છે કે, તે શું વિચારે છે. આ જીતે સારી નથી, જોકે સમજાય એવી છે. અનેક ભાષા-ભાષી પ્રજા પોતાની એક અખંડિતતા તથા સમાન સંસ્કૃતિનાં ઘણાં રાખે અને છતાં પોતાના આંતર-વ્યવહાર માટેની એક ભાષા શું કામ ન નક્કી કરી લે! કુદરતી રીતે તો એમ જ થાત. પણ દુઃખની વસ્તુ એ છે કે, આ પ્રશ્નને તેને માટેની કુદરતી રીતે ન જોતાં કોપી અસ્થાયી બેઠાય છે. નહિ તો, સો કાંઈ કબૂલે છે કે કામ, ધર્મ, કે એવા બેઠો વગર જે એક ભાષા ઉત્તરમાં ઘણા લોકો બોલે છે અને જે આખા દેશમાં જોઈતી વતી ફેલાઈ છે, તે હિંદુસ્તાની જ રાષ્ટ્રભાષા છે. બંધારણસભાએ આ સ્વીકારવું જોઈએ; નહિ તો તે ભારે મોટી ભૂલ કરશે, જેને સુધારવા કોણ જાણે બચિયામાં હિંદી પ્રશ્નને કેવા ભોગ કે તુકસાની આપવાં જોઈશે. મુંબઈથી લખનાર ભાઈ આ ભાષાના સ્વરૂપ વિશે લખે છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે લખે છે:—

“આજે હિંદમાં એક દાવાનળ સળગી રહ્યો છે.

આજણ દેશના લોકોમાં પડ્યા છે. આપણું વધુ કમનસીબ તો એ છે કે, આપણી રાષ્ટ્રભાષા માટે આપણે અંદોઅંદર લડી રહ્યા છીએ ઉલ્લાં અકારિયાનાં સમાચારપત્રો જોતાં માત્રમ પડે છે કે, રાષ્ટ્રભાષાના અવનવા કૂચા કૂટી રહ્યા છે એક શુભશતી લાઈ લખે છે:— વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ સંપૂર્ણ એવી શુભશતી લિપિ રાષ્ટ્રલિપિ બનવી જોઈએ. જ્યારે દે. કાલ્ક જેવા મહાન નેતા હિન્દની સંસ્કૃતિ અને સર્વભાષાઓની

જન્મદાત્રી સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવા આગ્રહ રાખે છે. ન્યૂનરે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન જેવી દેશની પ્રથમ પંક્તિની સાહિત્યિક સંસ્થા કે જેમાં મોટા ભાગે હિંદીભાષીઓ જ છે, તે બિલકુલ સંસ્કૃતમયી હિંદી અને નાગરી લિપિની હિમાયત કરે છે. ઉપરાંત સંસ્થાના મોટા ભાગના સભ્યો હિંદીભાષી હોવાથી તેમને જો તે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારાય તો તે શીખવાની મહેનતમાં ન પડતું પડે. શું આવા બધા અપ્રયત્નો બચા કરવા એ દેશની ઉન્નતિ સાધવામાં મદદ કરશે ?

હું આપણા દેશવાસીઓનું નીચેની બાબતો પરત્વે ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું. તા. ૨૫મી જાન્યુઆરીએ રચાત્તિક ઝીણા હોલ ખાતે કેમિસ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ તરફથી યોજાયેલ હિન્દુસ્તાની સર્ટિફિકેટ-વહેંચણી સમારંભમાં પ્રમુખ શ્રી સુદર્શનજી, જેઓ હિન્દુસ્તાનીના મહાન લેખક અને વિચારક છે, તેમણે નીચેના કૃષ્ણ લખી એ સાબિત કર્યું છે કે, હાલના જમાનામાં જે હિંદી ભાષા અપનાવીએ તો તે આજના જમાનામાં તદ્દન કદગી અને ખેદની માલુમ પડશે. કારણ કે તે કૃષ્ણમાં આવેલા રાખેલા જગતની ભાષાઓનું ભંડોળ છે અને તેથી જ ચાલુ ભાષા જ આપણે આમ-અમાજ સમજી શકીએ. તે કૃષ્ણમાં કયો રાખે કઈ ભાષાનો છે તે બતાવ્યું છે.

“અરે ભૈયા ! કયા બતાવે, આજ કમરેએ” બેકા તુમહારે અખબારકે હિંચે બહાદુર ઇસાકાઝ જીવન લિખ રહ્યા યા કિ નન્દાજી બેઠકપરે દાલકે બેઠકે માર્ગને લગા. મૈને નીકરસે કહ્યા, “શુભમસેઉ નિકાલલો, ઓર મૈરે હિંચે યોગસા તબાકુડ બી લેતે આના.” થઈ તમાશા ખતમ બી ન હુઆ યા કિ છતરેમે દિપરી ૧૦ સાહબ આકર મૈરે મેવકે સામને ખડે હો ગયે ઓર ભોલે, “આજ ગિરનપરે ૧૧કે પાસ પાદરી ૧૨ સાહબ કુરકીકા માલ નિલામ ૧૧ કરાયેમે, ચલોગે?” મૈને પૂછા “કયા કયા નિલામ હોયા?” અપને ઘરથી ચાબીકે ૧૧ સાથ મેલતે હુએ “આઈને, ૧૩ અલમારિયો, ૧૧ ગિલાસ, ૧૦ ચીકે. ૧૪”

ઉપરના કૃષ્ણમાંથી આ બધા પરજાયાના રાખેલા દૂર કરી તેમની જગ્યાએ હિંદી રાખેલા મૂખી રાકસોડ શું તે ભાષા આમ-જનતા સમજી શકશે ?

ખીજે પ્રશ્ન હવે લિપિનો રહે છે. તેમાં તો હું તા. ૧૦મી જાન્યુઆરીએ દાદા માવલંકરે અમદાવાદમાં

હિન્દુસ્તાનીનાં સર્ટિફિકેટ-વહેંચણી સમન્વિષ્ણો તે લિપિનો મર્મ આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું :

એઓશ્રીએ બહુવિધ હાલું કે, ન્યારે હિંદ અલિખત હાલું ત્યારે આપણે હિન્દુસ્તાની માત્ર રાખી અને હવે જે આપણે જ એનો વિરોધ કરીએ તો એમાં અર્થ એ શય કે, આપણે કમને સ્વીકારેલા ભાગલાએ આપણા દેશબાંધવોથી આપણને વૃદ્ધ પાડવા છે અને આપણી દરેક વસ્તુ સંસ્કૃતિ, રહેણીકરણી વગેરેની સમાનતામાં પણ જરૂર ભાગલા પાડવા માટે તૈયાર છીએ એમ શય બીનું બને. લિપિ શીખવાથી આપણું જ્ઞાન વધશે અને તેથી આપણને વધુ ફાયદો થશે.

એક રાત્ર્ય તેના લોકોની ભાષા હિન્દુસ્તાની હોવા છતાં કૃષ્ણ ગોતાના ધર્મના બદાના નીચે કૃષ્ણ ઉર્ડે લિપિ જ અપનાવે, તેથી આપણે પણ તેના જેવા નાદાન ના થઈ શકીએ. કારણ કે આપણે હિંદમાં રહેવાનો અધિકાર માનવમાત્રનો છે એ સાબિત કરી આપવું છે.”

પ્રાંતવાર કે ભાષાવાર ?

માળાવાર પ્રાંતો અને માળાવાર વિદ્યાપીઠો રચવાની ચર્ચા આજે રીક ઉપર આવી છે. તે અંગે જેવામાં આવતો એક મૂંચવાડો ૨૫૪ કરવા જોઈએ. પહેલી વસ્તુ તો એ સમજવાની છે કે, પ્રાંતો રચવા માટે એક ભાષા-વિસ્તારનો કુદરતી એકમ માનવો એવો એક મુદ્દો લેવામાં આવ્યો છે. એટલે એક ભાષાપ્રદેશના અનેક નહિ પણ તેનો એક જ પ્રાંત રચવાનો ધોરણ રખાય છે. પરંતુ જ્યારે આપણે માળાવાર વિદ્યાપીઠ કહીએ છીએ ત્યારે તેમાં મુદ્દો આવો નથી હોતો. એક-સરખી ભાષા બોલનાર બધા લોકો કે પ્રદેશને માટે એક જ વિદ્યાપીઠ રચવી, એમ એનો મુખ્ય ધોરણ છે આગ્રહ નથી. એમ હોય તો એ તો બેહુકું ગણાય. આજે પણ એક જ ભાષાભાષી ગણાતા પ્રાંતમાં અનેક વિદ્યાપીઠો ચાલતી હોય છે. ભાષાવાર વિદ્યાપીઠનો મુદ્દો એ છે કે, એક પ્રધાન ભાષાને બધા શિક્ષણનું માધ્યમ લઈને કામ કરતી વિદ્યાપીઠ રચવી. અને આવી વિદ્યાપીઠો એકભાષી પ્રદેશમાં અનેક હોઈ શકે. જેમ કે, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા ૬૦ દેશોમાં બુએ.

એટલે ભાષાવાર પ્રાંત અને ભાષાવાર વિદ્યાપીઠ એ બે અલગ કોટિના વિચારો છે. આજે એ બેને કયાંક કયાંક ભેગા કરીને વિચારવામાં આવે છે ખરા; પરંતુ તે કેવળ આપણી આગતુંક રચિતને લીધે. એક વિચાર તરીકે આ બે વસ્તુઓ અલગ જ બેવી જોઈએ.

[૧=ઇટાલિયન, ૨=મંગોલિયન, ૩=હિજ્જ, ૪=ગુજરાતી, ૫=તામિલ, ૬=તેલુગુ, ૭=મલયાલમ, ૮=અમેરિકન, ૯=અરબી, ૧૦=અંગ્રેજી, ૧૧=પોર્ટુગીઝ, ૧૨=લેટિન, ૧૩=ફારસી, ૧૪=તુર્કી.]

આમ ન થતું હોવાથી જ કેટલાક લોક બૂલ ખાય છે અને કહે છે કે, ગુજરાતને માટે એક જ વિદ્યાપીઠ હોવી જોઈએ, અને અત્યારે તો બધી કોલેજો તેની સાથે જોડાય, આ વિચાર બહુજે અનુષ્ઠાયે પણ, મુંબઈ વિદ્યાપીઠની જૂની પરંપરા-શુદ્ધિમાંથી ફૂટતો ન હોય, એમ લાગે છે. એમ કરતું એને પ્રાંતવાર વિદ્યાપીઠ કહેવું એ સાચો પ્રયોગ ગણાય. પણ આપણી જરૂર એવી નથી. ભાષાવાર પ્રાંતો અને, તે પોતાનો રાજનિક વહીવટ સંભાળે, — અને તે અખિલ દિલ્હી આપક ભૂમિકાને વિસ્તારે પાશ્વ વગર, — એ આપણે જોઈએ. તેથી એ દિલ્હયાલને ભાષાવાર પ્રાંતની દિલ્હયાલ કહીએ તે ઠીક છે. પરંતુ વિદ્યાપીઠને માગવાર કરવામાં રહેલી માગણી એ છે કે, હાલ જે અંગ્રેજી ભાષાવાર વિદ્યાપીઠ છે તે ફરીને સ્વભાષાવાર કે પ્રદેશભાષાવાર અને. આવી વિદ્યાપીઠ જ ભાષાવાર પ્રાંતની સાહસિક, વહીવટી તથા બીજી અનેક પ્રકારની સાચી સેવા કરી શકે; તે પ્રાંતવાર એક જ હોય એવું કાંઈ નથી.

નાગરી વિ. રોમન

રોમન કે અંગ્રેજી લિપિ સાથે નાગરીને સર-ખાવવામાં, રોમન લિપિનું એક લક્ષણ એવું આગળ ક્રવામાં આવે છે કે, તે એક-પ્રવાહમાં લીટીમાં જાય છે; નાગરી પેઠે તેના અક્ષરોમાં ઉપર નીચેના એ માળ નથી કરવા પડતા; આથી કરીને બીજાં ગોઠવવામાં, ઊપવામાં, ટાઈપ કરવામાં એક સરળતા રહે છે, જે નાગરીમાં એટલી નથી. રોમન લિપિમાં સાવ ઉપર નીચે માળ જેવું નથી એમ તો નથી. જેમ કે i, p, l, k, j, ઇ. અક્ષરોમાંથી જણાય છે. છતાં ઉપરની દલીલમાં તથ્ય છે કે, નાગરીની પેઠે માત્રએ, વરુ ઇ. ઉપર નીચે અલગ નથી ગોઠવવામાં આવતાં. આથી કરીને અંગ્રેજી છપાણની લીટીઓ વચ્ચે બહુ થોડી જગા રાખીને ચલાવી શકાય છે, વગેરે.

કેવળ છપાણની દૃષ્ટિએ માનીએ કે આમાં કેટલુંક તથ્ય છે. પરંતુ વાચકની આંખની દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવા જેવો છે, જે અનુભવે પણ દેખાય એવો છે. બે લીટી વચ્ચે અમુક જગા રહે તેથી અને આંખ ઉપર નીચે જોતી જોતી વચ્ચે — અંગ્રેજી પેઠે પાણીને રહે ન શકે — તો તેમાં આંખને માટે સાડું નથી? ખાસ કરીને બે લીટી વચ્ચે જે જગા રહે છે તેથી

આંખને ચોક્કસ આરામ રહે છે, એમાં શંકા નથી. નાગરી અને તેમાંથી નીપજેલી લિપિઓને માટેના આ શુભ મોંઘવો જોઈએ. હવે છપાણ, લખાણ બધું વાંચવાને માટે છે, એટલે આંખનો ખ્યાલ કરીને તે બધું વિચારવું એમાં કદાપણ છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવું ધરે.

૪-૬-૪૮

પ્રોટો માટે વિદ્યાપીઠો

ખંભાતથી થી. દિંમતલાલ દાળિયાએ જે માસ પર મને લખેલો નીચેનો પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. વિદ્યાપીઠ શરૂ કરેલી વિનીત પરીક્ષાને કેવો આવકાર મળ્યો છે તે આ પરથી જણાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં પણ એ પરીક્ષાએ સારી કુતૂહલતા પ્રેરી છે. ઘણા જણે તેને લાલ લેવા ઇચ્છા જણાવી પરંતુ, તેના પ્રમાણમાં તેમણે દાખવેલી ઇચ્છાશક્તિ કે નિશ્ચયશુદ્ધિ એટલી જણાય, કેમ કે ૨૫ જણે. છતાં શરૂની એ સંખ્યા ખોટી ન ગણાય. આ પરીક્ષાને પૂરી નહોતી પણ ન મળી — માત્ર ત્રણ ચાર માસ મણાય. વળી આ વિનીત પરીક્ષાને દરેક સરકાર-માન્યના મેળવવાની રહી, એ પણ લોકને તે અપનાવવામાં નરે છે. છતાં આ પ્રયાણ જરૂરી અને ઉપયોગી છે, એ સિદ્ધ થયું છે. (આ અંકમાં 'મેટ્રિક સુધારણાને કાયદો' એ લેખ પણ લુચ્ચો.)

હવે શ્રી દાળિયા તેથી આગળ વધવાનું કહે છે. તેમની આ માગણી ખોટી નથી. કામમાં પડેલા પ્રોટો માટે રાત્રિ વિદ્યાપીઠો હોઈ શકે છે. તેમાં તેમને કાંઈક મામ'દર્દન અપાય આજી તો પ્રોટો પોતાની મેળે પ્રગતિ કરતો હોય. તેને માટે એને ઉપયોગી સાહિત્ય-સામગ્રી મળવાં જોઈએ. તો આ રીતે નીવડેલા પ્રોટોની એળે જન એવી શક્તિ દેશને મળી નય. એ દૃષ્ટિએ નીચેનો પત્ર વિચારવા જેવો નીવડશે —

“એ જાણીને મને ઘણો આનંદ થયો કે, આ જન માસથી જુજાત વિદ્યાપીઠ વિનીતની પરીક્ષા શરૂ કરે છે થેર જેમાં અભ્યાસ કરી મેલવા ઇચ્છનારને પણ એમાં સવડ મળી છે, એ જ અતિ આનંદની વાત છે. આને માટે વિદ્યાપીઠને જેટલાં અખિનંદન આપીએ તેટલાં ઓછા.

હવે એક નવી દિશામાં ચાલન કરું? દરેક સુધારેલા દેશમાં એકાદ બે એવી પણ વિદ્યાપીઠો હોય છે જે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દશકાથી કે તેથી વધુ મુદત સુધી કાર્ય કરનાર શિક્ષકને થેર જેમાં અભ્યાસ કરી સનાતક (બી. એ.) અને પ્રસનાતક (એમ. એ.) સુધીની પરીક્ષાઓ આપવાની સમજ

કરી આપે છે, અને સરકારે આ પરીક્ષાઓને માન્ય કરેલી હોય છે.

કુર્સાંએ આપણા હિંદમાં એવી એક વિદ્યાપીઠ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી; તેમ જ બીજી બાપારી પેટ્રોલિયમ જેવી આજની આપણી વિદ્યાપીઠો. આણં કાચ' ઉપર એક બનનાર નથી. આ બાબતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ક્રાંતિકારી પગલું લઈ દેશને અનેરું અને અનુદય દર્શાવે પૂરું પાડી શકે તેમ છે. પ્રજા પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પાસેથી આવી આશા રાખે જ રાખે છે. મારો આ તરફનો અવાજ આપ વિદ્યાપીઠના નિયામકો સુધી પહોંચાડશે? વિદ્યાપીઠ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ગુજરાત ઉપર અસંખ્ય ઉપકારો કર્યા છે. અને આ ઉપકાર નાનોસનો નહીં ગણાય. આ મારા સાક્ષા વિચાર ઉપર દેશનો વહીવટ વર્ગ જાણીપણે વિચાર કરશે તો મારી વાત સાચી અને જરૂરી છે — અત્યંત અને એકદમ જરૂરી છે — એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહીં. કાંઈ નહીં તો બાપાવિચારદ જેને થયું હોય તેને મારે તો સરખતા કરી આપવી જ ધટે.

હા, પરીક્ષાનું ધોરણ આપ ખૂબ ઊંચું રાખી શકો છો. અને મારી જ વાત કડું. વિદ્યાપીઠ ધર બેઠાં અભ્યાસ કરી પ્રતિભા (એમ એ)ની પરીક્ષાઓ યોગ્યે તો હું જુએ એનો વિદ્યાર્થી પુરવણી બનું.

આશા છે મારો આ નાનકડો અવાજ આપની મારફત મારફતના અવાજની મારફત સુલભ બની રહેશે, અને ગુજરાતની ભૂમિના એકેએક અણુમાંથી એ અવાજ પ્રતિરોપિત થઈ રહેશે અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સુવાસ દેશભરમાં ફેલાશે એટલું જ નહીં, પરંતુ દેશભરમાં એના સુલભપણા પડશે.”

આ ફેરફાર શું કામ ?

ચોક્કસ વખત ઉપર, આ માસિકમાં એક નેધમાં (જુઓ વર્ષ ૭, અંક ૧, પૃ. ૩૨) સરકારે પ્રાથમિક શાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકો પોતે તૈયાર કરાવવા ધારેલાં છે અને તે જ ચાલી શકે, એવું જે પગલુંબધું છે, તેની નાપસંદગી બતાવી હતી. તપાસ કરતાં જાણુવા મળે છે કે, તે મુજબ સરકારે તેના નવા પ્રાથમિક શિક્ષણના કાવદામાં ફેરફાર પણ કરી લીધો છે.

૧૯૨૩ના પ્રા. શિ. કાવદા પ્રમાણે સરકારે રૂફલ બોર્ડને એક એ અધિકાર આપ્યો હતો કે, પોતાની શાળાએને માટે તે પુસ્તકો પસંદ કરી શકે; તે પુસ્તકો સરકારે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલાં હોવાં જોઈએ. આમ પસંદ કરેલાં પુસ્તકોને સરકારની મંજૂરી મળવી જોઈએ. મતલબ કે, રૂફલ બોર્ડને આ પ્રકારનો પસંદગી-હક આપ્યો હતો.

૧૯૪૮ના નવા કાવદામાં સાફ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે, વખતોવખત સરકાર ફરમાવે તે મુજબ પુસ્તકો

ચસાવવાં જોઈશે. એટલે રૂફલ બોર્ડનો પસંદગી-હક દૂર થાય છે.

આ કારણે આપો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે તે સમજાવું નથી. એકસરખો વહીવટ એક વસ્તુ છે; પરંતુ કઈ ચોપડી ચસાવવી, શું બહુવાવું, ઇ. બાબતો નરી વહીવટી નથી. તેથી વહીવટ મારેની જરૂરોને ન્યાય શિક્ષણકામ પર ન લાદવો જોઈએ. આમ થવા કરે તો તે આગળ જતાં, ઇચ્છા અનિચ્છાએ પણ શિક્ષણમાં પસંદગીનીતિ ('સેલેક્શનપ્રેસન') ધૂસી જાય, જેને કાઈ પસંદ કરવું નથી.

૧૯૧૨-૧૮

પ્રૌઢશિક્ષણમાં વિજ્ઞાન

કેવળ અક્ષરજ્ઞાન પ્રૌઢશિક્ષણ નથી, એ હવે સ્પષ્ટ મર્મી ગયું છે, અને પુખ્ત મતાધિકાર દાખમ મતા પ્રાથમિક રાજદ્વારી સમજ અને મત આપવા વિષે જ્ઞાન પણ પ્રોટોને આપવાં જોઈએ, એમ મુંબઈ સરકારના શિક્ષણ-સલાહકાર જણાવવા લાગ્યા છે. આ ઠીક છે. પરંતુ વિજ્ઞાન પણ જુનાવું ન જોઈએ. આથી ગુજરાત પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિએ એક પેટાસમિતિ નીમી તેને કામ સોંપ્યું છે કે, પ્રોટોને વિજ્ઞાનનું સાદું જ્ઞાન પણ આપવું ધટે; તે માટે શું કરવું એ તે વિચારે. આ પેટાસમિતિએ જે વિચાર રજૂ કર્યો છે તે નીચે ઉતાર્યો છે, —

“(૧) હિંદ એ ગામડાંના બનેલો દેશ છે.

આપણાં ગામડાંઓમાં અજ્ઞાન અને વહેમના થર ભાજ્યા છે. આ અજ્ઞાન તથા વહેમ દૂર કરવાં જોઈએ. તેમ જ આપણા પ્રજાજનમાં વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ દાખલ થવી ધટે. સામાન્ય જનતા એના રાજિંદા જીવનમાં ન્યાં ત્યાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અનુભવપૂર્ણ કરતી હોય છે, તે જ્ઞાન-પૂર્વક કરતી થાય અને ન્યાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતો જોઈએ છતાં નથી કરતી, ત્યાં કરવા લાગે, તો એના જીવનમાં નવો રસ અને નવો ઉલ્લાસ આવે; જીવન વધારે સગવડવાળું અને સંપન્ન બને; તેમ જ સામાજિક જીવનમાં બાપેલાં અજ્ઞાન અને વહેમના થરો આપો-આપ દૂર થાય, એવું આ સમિતિ માને છે. અને એવું કરવા માટે સામાજિકતા, સમક્ષ વિજ્ઞાનના સાક્ષા અને સંક્ષિપ્ત પ્રયોગો રજૂ કરવા જોઈએ.

(૨) આવા પ્રયોગો નીચે જણાવેલી દષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખીને ચાલવા જોઈએ.

૧. ગામડાંની ખેતી વધારે સરળ અને સમૃદ્ધ બને
૨. આતર બનાવવાની સહેલી, સાચીય અને બધું લાભદાયી રીતો હાથ આવે.

૩. નવા નવા ચૂંટણીઓ અને મામલોઓ ખીલવાની ઇચ્છા ભગે.

૪. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ આપણે ખેરાક, હવા, પાણી, કપડાં, મકાન, તળાવ, ફેવા, રસોડાં, ભજર, રવાનગૃહ, ચૂલા, છુમાડિયાં, પાણીની નીકો વગેરેમાં યોગ્ય સુધારા કરવાની જરૂર છે, અને તે શા માટે, તેનું જ્ઞાન થાય.

૫. ટાલિયો તાવ, બળિયા, અછબડા, ખસ, પ્લેગ, કોલેરા, આંધ આવળી, કમળો યવો અને આવા જ બીજા રોગો યવાનાં કારણે સમભવ.

(૩) ઉપરાંત દરેક નજર સમક્ષ રાખીને ગ્રામજનતા પાસે રત્ન કરી સહાય એવા સહેલા છતાં અસરકારક અને એવા પ્રયોગોની ચારી, એમાં વધરાતાં સાધનોની નોંધ તથા કદ ઠપે એની રત્નતાત કરવી એની કમબંધ યોજના તૈયાર કરવી.

તેના થોડા નમૂના નીચે રજૂ કર્યા છે:—

(૧) શરમ અને હલચી હવા ઉપર ભય છે અને સ્વચ્છ ઈંડી હવા નીચે રહે છે, એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવું અને એના ઉપરથી બારી-બારણાં, હવાદાન, અને છુમાડિયાંઓનાં સ્થાન અને રચના કેવાં હોવાં જોઈએ તે સમભવી સંકાય.

(૨) ગાળેલા સ્વચ્છ અણુતા પાણીમાં ખણુ કેવા કેવા છવાણુઓ પડયા હોય છે એનું સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી દર્શન કરાવવું. અને પાણી, દૂધ વગેરે ઉકાળવાથી શા શા ફાયદા થાય છે એ સમભવી સંકાય.

(૩) થૂંક, ગળદો કે બીજી ગંદકીમાં પરોષણની છવાણુઓ પડયાં હોય છે. એમનો કઈ કઈ રીતે ફેલાવો થાય છે એ પ્રત્યક્ષ બતાવવું અને સ્વચ્છતા ભળવવાથી ધણા રોગોમાંથી બચાય એ બતાવી સંકાય.

(૪) નજર બાંધતી વખતે વાડકો, ચાણી સાથે કયા કારણથી ચોંટી ભય છે, તે બતાવવું અને સમભવવું.

(૫) ચપ્પુથી લીંછુ કાપતી વખતે લીંછુનો રસ લાલ રંગનો કેવી રીતે બની ભય છે, એ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું અને સમભવવું.

(૬) ગળણુ ચાપી થાય છે, અને સૂક્ષ્મદર્શક ઉપર કઈ ભત્તરો પડાયો પડે છે એ સમભવવું તથા પ્રત્યક્ષ બતાવવું.

ઉપર તો થોડા નમૂના બતાવ્યા છે. ખણુ બતાવનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અજ્ઞાન અને વહેમો પેસી ગયેલાં છે. એ બધી જગ્યાએ વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ આપીને આપણે પ્રગટ પાડવો છે. અને જીવન જીવવા લામક, આનંદ અને ઉલ્લાસથી ભરપૂર, તેમ જ સમૃદ્ધ-સમૃદ્ધિથી ભરેલું બનાવવું છે.”

સ્વરાજ આશ્રમ - વેડછી

ખારડોલી તાલુકામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપણા નીચે ચાલતા સ્વરાજ આશ્રમો પૈકી વેડછી આશ્રમનું સને ૧૯૪૪નું વાર્ષિક નિવેદન અમારી પાસે આવ્યું છે. જેમને એ આશુ જેવું હોય તેમણે શ્રી જુગતરામ દવે, વેડછી આશ્રમ, ચાલોડ (જિ. સુરત), ને લખીને મંગાવવું. તેના ટૂંક સાર નીચે આપ્યો છે:—

“આ આશ્રમ છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી રાનીપરજ વિભાગમાં રચનાત્મક કામ કરી રહ્યો છે. આશ્રમની કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓમાં ચાલુ વર્ષમાં વેડછીની ગ્રામશાળા આશ્રમને હરતક મેળવી તેમાં નઈ-તાલીમ દાખલ કરવામાં આવી છે એ નવું કામ શરૂ કર્યું છે. વેડછી રાનીપરજ ખાદી કાર્યાલય તરફથી પશુ-સ્વાવલંબી ખાદીકાર્પનાં ૧૩ મધકો આપી રહ્યાં છે, જેની નીચે ૩૮ ગાયોમાં મળી ૨૬૮૨ કાંતનારાઓમાં કામ ચાલી રહ્યું છે. મુંબઈ સરકાર આ કામમાં સારી મદદ કરે છે. ખાતીપ્રચારમાં રસ ધરાવનારાઓને આ યોજના વિષે માહિતી મેળવી લેવા જેવી છે.

વેડછી આશ્રમની સાથે જોડાયેલા સાત ગ્રામ-સેવાનાં કેન્દ્રો ચાલે છે, જ્યાં સુશિક્ષિત કાર્યકર્તાઓ સમગ્ર દરિયે સેવા કરી રહ્યા છે.

ખારડોલી પાલોડ ખેડૂતસમાજ, ખારડોલી તાલુકા હળપતિ મહામળ દલિતવર્ગને સંગઠિત કરવામાં સારો ફાળો આપી રહ્યાં છે. નિવેદનમાં સહકારી દિલચાલ વિવે પ્રકરણ આપ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે, ૪ વિવિધ કાર્યકારી મંડળોમાં રાનીપરજ વિસ્તારમાં કામ કરી રહી છે, તેમ જ સહકારી ખેતી મંડળોમાં તથા હળપતિઓ માટે સહકારી ધરમંડળોમાં કાલવાનો પ્રયત્ન આશ્રમ કાર્યકર્તાઓ કરી રહ્યા છે.”

યુગરાતની ખાસ જવાબદારી

‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’એ તેના ૧૪મી જૂનના અંકના અગ્રણ્યમાં, શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલે પ્રસિદ્ધ કરેલી અંગ્રેજી પત્રિકા — ‘યુગરાત માટે વિદ્યાર્થી’ — ઉપર અગ્રણ્ય લખ્યો છે. તેમાં તે પત્રે એક વાત કરી છે તે નોંધપાત્ર લાગી —

“યુગરાત યુનિ. સમિતિ મહિનાઓ સુધી કેમ જાંબતી રહી એ સમભવું નથી. ખણુ હવે એ ભરતિ બતાવવા લાગી છે. . . કમિટી એ તેની ભલામણોમાં યોગ્યચક્રણું છોડી, પોતાને સોંપેલા કામને માટે નવો માર્ગ પકડી દેખાડે, તો તેણે કૌશી દીલ એણે ગયેલી નહિ ગણાય. . .”

કેમ કે, આ વાંચી અમને ગાંધીજીએ ગુજરાત યુનિ. સમિતિના પ્રમુખની ઉપર લખેલા પત્રની એને જ મળતી નીચેની વાત યાદ આવી :-

“એક નવી દક્ષીણ તમારી પાસેથી મેં જાણી . . . તે એ કે, હવે બાળાનાં વિદ્યાર્થીક એક માત્ર ગુજરાતની જ બાકી છે.” . . . છતાં મારો શ્રાવ્ય કહો કે ગોઠવે છે કે, છેલ્લી વિદ્યાર્થીક દિગ્દુરબાનની સંજ્ઞા એટલે માનદાની સંજ્ઞાને આશય વધારે.”

હિંદમાં ગુજરાતનું એક ખાસ સદ્ગુણ છે કે, તે પ્રાંતમાં ગાંધીયુગની અસર કેવળ રાજકીય ન રહેતાં, જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં ઊઠે ઊતરી છે. શિક્ષણક્ષેત્રમાં પણ ગાંધીજીએ સ્વતંત્ર પ્રયોગ આદરી પ્રાંતના જીવનને ધડબાદો જખરો પ્રવલ્ન કર્યા છે. આવી કરીને પણ કહેવું જોઈએ કે, ગુજરાત ચીલેયલુ ન જની શકે. પૂનાની પ્રદેશિક યુનિવર્સિટી સરકારે કરી છે, તેની જ ગુજરાતને માથે તો એ નદિ મારે? — આવી બીતિ એમને જોવામાં આવે છે. શિક્ષણ અને વિદ્યોપાસનાનો સવાલ એવો નથી કે એમાં આખા પ્રાંત માટે એક-દુકમતી કાબૂ જોઈએ, પણ આજે એવી બીતિ છે કે તેમાં પણ આપણે રાજદ્વારી પ્રશ્નોની સરખામણીમાં તથાઈ જઈને વિચારદાય કરી બેસીએ. આ સામે સંભાળવું જોઈએ.

‘દાખરા’ એની ઉપરની નોંધમાં ઠીક કહે છે કે, જૂના ખ્યાલથી તથાઈ ન જતાં નવો વિચાર કરવો ધટે; અને તેથી શ્રી. પટેલની પત્રિકામાં સૂચવેલો નવો માર્ગ — શિક્ષણ આપતી વસાહતી અને એકરથ વિદ્યાર્થીકો રચાવતી સારી, એમ જણાવે છે.

૨૦-૬-૪૮

મં.

‘મૂડીવાદ’ વિશેષણ

લોકોના વપરાશમાં શબ્દો કેવા તરેહવાર રીતે દાખલ પડી જાય છે તેનો એક દાખલો સુરતના શ્રી નટવરલાલ વીમાવાળા એક લાંબો લેખ લખીને આપે છે. ‘મૂડીવાદ’ શબ્દ અંગ્રેજી ‘કેપિટલિઝમ’ શબ્દના અર્થમાં યોગ્યતામાં આવેલો છે. પણ છેક દક્ષિણમાં અમલસાડ રેશન પર એક માણસે ગામની પ્રજાનો અજુગનો વહેરી લેનારા એક રેડની બીજા માણસને ઓળખ આપતાં કહેલું જે સાંભળ્યું છે કે,

* આ બેરોબર છે! માવાવાર વિદ્યાર્થીક તો હિંદમાં આજે કઈ છે? પ્રતિવાર કહીએ તો કદાચ આ કાંઈક બેરોબર હોય. કેમ કે એરિસા, આસામ, સિંધ, પૂર્વ પંજાબ, રજપૂતાના, વગેરેમાં નવી વિદ્યાર્થીકો થાય છે.

“એ તો મૂડીવાદ છે.” ત્યારે એ શબ્દના અર્થને અત્રે કેપિટલિઝમને કશો સંબંધ નહોતો. એવી જ રીતે છેક ઉત્તરમાં અમદાવાદના એક ધોરી રસ્તા પર એક કાર્ષ્ઠ બીજાને ત્રીજા એકને વિષે કહેતા હતા કે, “એ તો સાવ મૂડીવાદ છે.” ત્યાં પણ એ શબ્દ કેપિટલિઝમના અર્થમાં વપરાયો નથી.

સામ્યવાદી વિચારસરણી પોતાની સાથે જગતમાં વ્યાપી રહેલાં દુઃખો અને અન્યાયનો એક સરળ ખુલાસો લઈ આવી છે. તેણે દુનિયાના લોકોના એ વિભાગ પાડ્યા છે : એક મૂડીવાદીઓ એટલે કે તવંગરો અને બાકીના બીજા રોપિતો. અને તે એમ કહે છે કે, બિચારા રોપિતો જે પહેલા જણાવેલા (તેની નજરે) કેવળ પાપી, અન્યાયી વર્ગને નાબૂદ કરે, તો જગતમાં રામરાજ્ય સર્જી જાય! ગુજરાતી બોલી બોલનારાં આમલો મૂડીવાદી શબ્દમાંથી છેલ્લી ‘ઈ’ કાઢી નાખી જગતમાં જે કંઈ તિરસ્કારને પાત્ર છે તે બધું ‘મૂડીવાદ’ શબ્દમાં એકતું કરી દીધું! અને જ્યારે કાર્ષ્ઠ તવંગર પર ચીક કાઢવી હોય ત્યારે સર્વ અનિષ્ટોના મૂળ સમુ મૂડીવાદ નામ આપી દેવાનું જ ઠીક ગણ્યું!

આ શબ્દપ્રયોગ તદ્દન ખોટો છે એ સમજવવાનીયે જરૂર નથી.

પણ સામ્યવાદી પ્રચારની એ એક ફેલે ગણાવી જોઈએ કે, ગુજરાતના પૈસાની તંગી ભોગવતા વર્ગને અથવા તવંગરો તરફ સૂચક જણવનારા વર્ગને પૈસાવાળોને ગાળ આપવાને મૂડીવાદ જોવા શબ્દ મળી ગયો. જાણ્યોએ દુષ્ટ એ શબ્દપ્રયોગ અજમાવવા માંડ્યો નથી એ મોટી રાહત છે. કેમ કે આપણાં દૈનિક જાણ લાંબી પંચાતમાં ઊતર્યા વિના જ એવા પ્રયોગો ઝીંચે રાખે છે. દાખલા તરીકે; થોડા દિવસ પર ‘શ્રદ્ધાંજલિ’ બદલે અમદાવાદના એક દૈનિકે અમુકને ‘તિલાંજલિ’ એવું મથાણું મોટા અક્ષરે કહ્યું હતું!

આમત્રજની લાગણીઓ અમુક એક વિચાર-સરણીનો પ્રચાર કાતે પડ્યા કરવાથી કેવી તરેહવાર રીતે ખોટા શબ્દપ્રયોગથી વ્યક્ત થયા માંડે છે, તેનો ઉત્તમ નમૂનો મૂડીવાદ શબ્દનો ઉપર વળ્યેલો પ્રયોગ છે. એ જ ન્યાયે થોડા વખત પછી કાર્ષ્ઠ માણસ તરફ અત્યંત દુષ્ટા બતાવવાને એ ‘કાળો બજાર’ છે એવું કહેવાનું થાય તો નવાઈ નહીં!

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

શુભતરામ દવે
ગોપાલરામ પટેલ
મહેશભાઈ દેસાઈ

મુશ્વિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તાંત્રી)
છવચુછ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

વર્ષ ૭

અંક ૭

જુલાઈ

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

વર્ષ ૭

જુલાઈ, ૧૯૪૮

અનુક્રમણિકા

પૃષ્ઠ ૭

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
લડાઈ સમયે સત્યાગ્રહ	હિરોતરાલ પં. મહારવાણ	૧૯૩
આરોગી દિશા	ડાકો કાલેશકર	૧૯૮
પ્રેમ અને ભક્તિ	ગાંધીજી	૨૦૧
વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્યક્ષેત્ર	ડા. મ. દેસાઈ	૨૦૫
સ્વરાજની વાચનમાળા-૩	ગો.	૨૦૮
પ્રૌઢશિક્ષણ તે કયું?	દિલ્લુશ દીવાનજી	૨૧૧
શૂન્યતા વિદ્યાપીઠની વિનીત પરીક્ષા	વિ.	૨૧૩
સ્વાધ્યાય	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૧૪
૧૯૪૨-૪૩ના એ વિસ્તાર	'સપ્તમેઝ'	૨૧૫
જમીન અંદરનું પાણી	બંસીલાલ ગાંધી	૨૧૬
પાનની પરિભાષા	બંસીલાલ ગાંધી	૨૧૭
શૂન્યતા યુનિવર્સિટી તરફ જ રચવી?	ઈશ્વરલાલ નામચર તાપક	૨૧૮
આર્થિક વિવેચન		
જીવનનો વિસ્તાર વધે છે	મ.	૨૨૦
મત અને મોટર	"	૨૨૦
હિંદુસ્તાનીના પરીક્ષાથી એમાં	"	૨૨૧
વધારો	"	૨૨૧
હૃદય શિક્ષણનું મૂલ્ય	"	૨૨૧
યુનિવર્સિટીની પ્રાવેશિકતા	"	૨૨૧
પરદેશી ખેડવીની કદર	"	૨૨૨
વાર્ષિક સાહિત્ય સમીક્ષા	"	૨૨૨
વૈ વાચન		
ગ્રાનવીની બધાઈ	જી.	૨૨૩
પાનલરના રંગ	"	૨૨૪
આભાર સ્વીકાર	"	૨૨૪

અનાસક્તિયોગ	કિંમત
આત્મકથા	૦-૪-૦
એક સત્યવૈરની કથા	૦-૨-૦
ગામડાંની વહારે	૦-૨-૦
ગાંધી-વંશસ્તરોષ પત્રવ્યવહાર	૨-૦-૦
ગીતાગોષ્ઠ	૦-૨-૦
ગીતાપ્રસંગિક	૦-૪-૦
ત્યાગભૂતિ	૧-૦-૦
હિંદી કાપરી	૩-૦-૦
દેશી સમયોનો પ્રશ્ન	૧-૮-૦
ધર્મ મુશન	૧-૮-૦
'નૌતિનાથને માર્ગ'	૦-૬-૦
મુંગળપ્રસાદ	૦-૩-૦
સ્વાત્મક કાર્યક્રમ	
તેનું રહસ્ય અને સ્થાન	૦-૬-૦
સપ્તવાયા વિષે વિચાર	૦-૧૨-૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦-૧૨-૦
બ્યાપક ધર્મભાવના	૨-૦-૦
'સત્યાગ્રહ'ક્રમનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
સર્વોદય	૦-૩-૦
સો ટકા સ્વદેશી	૧-૪-૦
હિંદ સ્વરાજ	૦-૬-૦
હિંદ સ્વરાજ (દસ્તાવેજી)	
પૃષ્ઠ ૧૮૬	૧-૪-૦
પૃષ્ઠ ૧૮૬	૧-૧૨-૦
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર	
અમદાવાદ	

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

લોકજીવન

[પ્રખવાડિક]

તા. વાંચતાંવખતાં શીખેલાં પ્રૌઢો પોતાનો અવ્યયસ વાહુ રાખવા અને આગળ વધારવા સાથે વાહુ જીવનના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય પ્રશ્નો સમજી શકે એવી સરળ ભાષામાં અને તેમને વાંચવા સરળ પઠે એવા મોટા અક્ષરોમાં આ પ્રખવાડિક આવતા સ્વાતંત્ર્યદિન (૧૫મી ઓગસ્ટ)થી નવજીવન દૈનિક તરફથી શરૂ થશે. અને પછી દર મહિનાની પહેલીએ અને પંદરમીએ નિયમિત બહાર પડશે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦

છ મહિને રૂ. ૨-૦-૦

સત્યાગ્રહાદ્યમનો ઇતિહાસ : લેખક : ગાંધીજી
કિ. ૧-૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.

વિસ્સાદોશ : કિ. ૧-૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦.

સત્યાગ્રહ આશ્રમના ઇતિહાસ : લેખક : મોરનદાસ
કમલવંદ ગાંધી; કીમત ૨-૪-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.

પ્રેમપત્ર-૧ : લેખક : વાલ્મીકી ત્રિવિંદ્યજી દેવાણી
કીમત ૦-૪-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.

દિમાલખકી વાર્તા : લે. દુતાવેન માલકુળ કાળેલકર
કીમત ૨-૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૮-૦.

નવજીવન કાર્યાલય

પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૭-અંક ૭]

અમદાવાદ

[જુલાઈ, ૧૯૪૮

લડાઈ સામે સત્યાગ્રહ

“મરણ હોય તો માર્ગ નીકળે !” પ્રજાઓ બે બરેબર લડવા ન ઇચ્છતી હોય, તે તેમને કોઈ પરાણે તેમ કરાવી ન શકે. ઇતિહાસમાં એવા ઘાપલા નોંધાયેલા છે, કે જ્યારે પ્રજાઓ લડાઈથી કંટાળ્યા હોય અને તેનો અંત લાવવાની ભારપૂર્વક માગણી કરતા હોય, ત્યારે તેમની સરકારોને પોતાના દુરમન સાથે સુલેહ કરવાની ફરજ પડી છે, અને કેટલીક વાર તે ઈચ્છાપત્ત-ભરી સુલેહ પણ કરવામાં આવી છે. ધનસ્ત્રાવણા બોર-યુદ્ધનો ઇતિહાસ પણ છે. તે ઇતિહાસમાં ઇંગ્લંડના પ્રજાઓએ બ્રિટિશ સરકારને બોર લોકો સાથે સમાધાન કરવાની લગભગ ફરજ જ પાડી હતી એમ કહેવાય છે; અને તે પણ લડાઈ પ્રત્યેના અજીબમાયી પ્રેરાઈને નહીં, પરંતુ પોતાની સરકાર કોઈ પણ નૈતિક સમર્થન વિનાની લડાઈ લડી રહી હતી, તેમ જ તેમ કરવામાં નિર્દોષ લોકો ઉપર મોંઝે બેસી ન શકાય એવા અત્યાચારો કરી રહી હતી, એ વસ્તુના કાનથી પ્રેરાઈને.

‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ એ નામના પોતાના પુસ્તકમાં ગાંધીજી જણાવે છે કે, બોર-યુદ્ધ સામે ઇંગ્લંડમાં લોકમત જીત્યો કરવાનું માન બોરલોકોને પોતાને ફાળે નથી જતું, — કે જેમની સ્ત્રીઓને વાઝબોમાં પૂરવામાં આવી હતી, અને જેમના પુત્રો ‘રણબેદનમાં વીરતાપૂર્વક લડતા હતા’ — પરંતુ તે સમયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હાજર એવા કેટલાંક ઉદારચિત્ત અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોને ફાળે જાય છે. ગાંધીજી ખાસ કરીને ત્રણ જાણના ઉલ્લેખ કરે છે : મિસ એમિલી હોપ્કિન્સ, સર હેનરી કેમ્પબેલ-એનરમેન, અને મિ. ડબ્લ્યુ. ડી. રેડ. બ્રિટિશ સરકારે બોર લોકો ઉપર કરેલા અત્યાચારોને મિસ હોપ્કિન્સે દિનપત્રવર્તક અને નિખાલસતાથી વખોડી કાઢ્યા હતા. એક ચીની મુલાકાતી આગળ મિસ હોપ્કિન્સ વિશે બોલતાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું :

“એ અંગ્રેજ મહિલા હતી છતાં અંગ્રેજોએ બોર લોકોને જે વાઝબોમાં પૂર્ણ દત્તા ત્યાં તે નીકળણે પહોંચી ગઈ હતી. એણે બોર લોકોને કહી દેવાસ ન થવાનો ઉપદેશ આપ્યો. અને કહેવાય છે કે એણે બોર સ્ત્રીઓનાં હૃદય જે રીતે અડગ બનાવ્યાં તેવાં ન બનાવ્યાં હોત તો એ લડાઈએ જુદું જ ફળ લીધું હોત. પોતાની પ્રભુની સાથે તે ધૈર્યથી બ્રહ્મા ભક્તી. એમને વિશે એક પણ સાડું વેણ કહેવા નહોતું એને કેખાતું નહોતું. . . . ‘શરૂ’ વિશેના એના જે પ્રેમે પોતાના દેશમાંથી બોનાં કુકર્મોને વખોડવા પ્રેરી તે પ્રેમનું અનુકરણ તમે કરશો.”

[‘દક્ષિણ આફ્રિકા’ ૧૬-૨-૧૯૩૬]

આથીજ એ વિશે ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ કહે છે :—

“મરહુમ સર હેનરી કેમ્પબેલ બેનરમેન અંગ્રેજ પ્રજાનું હૃદય બોળખું અને તેણે લડાઈની સામે ગળાં ના કરી. મરહુમ રેડે નહેર રીતે ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી અને બીજાઓને તેમ કરવા પ્રેર્યા કે એ લડાઈમાં ઈશ્વર અંગ્રેજોને હરાવે. આ દૃશ્ય અમત્કારિક હતું. બરખુડું દુઃખ બરખેરી રીતે વેઠાયેલું પથ્થર જેવા હૃદયને પણ પિગળાવી નાખે છે એ એવા દુઃખને એટલે તપશ્ચર્યાના મહિમા છે, અને તેમાં જ સત્યાગ્રહની આવી છે.”

[‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ પા. ૨૧-૭]

‘દુરમનો’ના આ વક્રોસોનો અવાજ, ઇન્જન ત અને ન્યાય માટેની નિશામાંથી બળ મેળવીને, અંગ્રેજો તેમ જ બોર લોકોની તરવાર કરતાં પણ વધુ ચકિત-શાળી બન્યો. તેણે અંગ્રેજોને પોતાની તરવાર ખાત કરવાની ફરજ પાડી. બોર લોકોની તરવારના ભય-માનથી તેમણે તેમ હરગિજ કહ્યું ન હોત. માત્ર શારીરિક અમથા પશુજાતી ન ફેંસેલા લાવવાનો હોત, તો દિન-દુરતાની પરાણે મેળવેલી ગદ્દ વડે અંગ્રેજો બોર લોકોનો સમગ્ર ઉચ્છેદ કરવાને ચકિતમાન હતા.

પરંતુ ખોર ઓઝોતી યાતનાઓ અને તેમના પુરુષોની બહાદુરીની અંગ્રેજ પ્રગ ઉપર ઊંડી અસર થઈ. તેથી કરીને,

“છવટે કિંગ એટવર્થે હોર્ડ. કિચનરને લખ્યું કે ‘આ મારાથી સહન થઈ શકતું નથી. જો જોખરને નમાવવાનો આપણી પાસે આ જ ઇલાજ હોય તો એના કરતાં હું ગમે તેથી સુલેહ પણ પસંદ કરું છું. લડાઈને તમે જલદીથી સંકેલો.’”

[સદર, પા. ૨૬]

“પરિણામ એ આજીવું કે વેરીતીગીંગ મથકે સુલેહ કરવામાં આવી.” એ સુલેહથી ગ્રેટબ્રિટનને જરા પણ પરતાવાનું કારણ મળ્યું નથી. ત્યારથી માંડીને દક્ષિણ આફ્રિકા ગ્રેટબ્રિટનનું વફાદાર મિત્ર બની રહ્યું છે, કે જેનું લડાઈથી નમાવીને તેને કદી બતાવી શકાયું ન હોત.

* * *

કુટુંબમાંથી ઠોઈ વ્યક્તિગત માણસોએ કાંઈ જોડું પૂરું હોય તેથી કુટુંબોના બે લક્ષા અને પ્રામાણિક યોગેવાનોને મારામારી કરવી જ પડે એવું કાંઈ નથી. મ જ ને તે કુટુંબોના કબજે લક્ષા, પ્રામાણિક, નિતિપ્રિય, અને સિદ્ધાંતોને લગતી બાબતમાં અણનમ. ૧૫, તો ભલે પછી તેમના યોગેવાનો તથા ખેરખાંઓ વિપરીત શુદ્ધિના, લોભી, અને કલ્પિયાખોર હોય, તો પણ તે કુટુંબોને એકબીજા સાથે લડાઈ કરવાની કદી જરૂર ન પડે. એવા દાખલાની પણ જોટ નથી કે, દરેક પક્ષમાંના કે એક જ પક્ષમાંના એકાદ સભ્યનાં પ્રેમ, કહાપણ અને આપણેજ કેટલીયે પેઢીઓથી આજતી આવેલી તકરારોનો અંત લાવવામાં સફળ નીવડ્યાં છે.

તેથી આપણે સમગ્ર રાખવું જોઈએ કે, જ્યારે બે સરકારો, અથવા તે જ પ્રમાણે નણકનો ધરતો દાખલો લઈએ તો હિંદુ અને મુસલમાન કે વહદી અને આરબ જેવી બે કેમોના યોગેવાનો એકબીજા સામે લડાઈ જાહેર કરે છે, સારે તેઓ એવી ખાતરીને જોડે જ તેમ કરે છે કે, પોતાને પોતપોતાના પ્રગ-જનોના સાથ હોઈ, તેમને ટેકા રાણપુશીથી પોતાને મળશે, અથવા તો પોતાને માટે લડવાની તેમને ફરજ પાડી શકશે. ગત વિશ્વયુદ્ધમાં બ્રિટિશ સરકારે પહેલી ખાતરીને જોડે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું હતું; અને હિંદી સરકારે બીજી ખાતરીને જોડે તેમ કર્યું

હતું. હિંદુસ્તાને કદાચ બને ખાતરીઓ અંશતઃ હતી. બે લોકો લડવા ન માંગતા હોત અને પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરવા જેટલા તાકાતવાળા હોત, તો જર્મન કુદર કે બ્રિટનના નામદાર શહેનશાહ પણ લડાઈમાં આગળ વધી શક્યા ન હોત. આપણા દેશમાં મુસ્લિમ લીમ અને હિંદુમહાસભાના યોગેવાનોએ કર્યું હતું તેમ જ ત્યાં કેટલાંય વગેરેથી બને દેશોના યુદ્ધવાંછુઓએ વેરઝેરનો પ્રચાર કર્યો કેવો હતો. છાપાં વાંચના દરેક અંગ્રેજને (અને ઈંગ્લંડમાં લગભગ બંધા જ છાપાં વાંચે છે) જર્મનેને વિચારતાં શીખવવામાં આવતું હતું; અને તે પણ હિંદુસ્તાનમાં શ્રી ગ્રીણ અને સાવરકર, તથા રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવકસંઘ અને અકાલીઓ કરી શક્યા છે તે કરતાં પણ કદાચ વધુ તીવ્રતાથી અને સફળતાથી. આપણા દેશમાં કેમી વેરઝેરનો પ્રચાર કેવો જંગલી અને વિનાશકારી થયો. તે આપણે જાણીએ છીએ. સામાન્ય અંગ્રેજોનો જર્મન માટેનો, અને સામાન્ય જર્મનોના અંગ્રેજ માટેનો વિરોધ તેથી પણ વધુ તીવ્ર હતો (અને કદાચ આજ સુધી પણ છે). પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી થોડા સમય બાદ સાબરમતી આશ્રમમાં આવેલી એક અંગ્રેજ બાઈને હું જાણું છું કે જે ગાંધીજીની પાસે પોતાની પેઠે જ મહેમાન અને પ્રશંસક તરીકે આવેલી બીજી જર્મન બાઈને દેખી નહોતી ખમી શકતી.

* * *

બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેનું વેર સામાન્ય રીતે અંગત કડવા સંબંધોમાંથી ઊભું થાય છે. પરંતુ જુદી કેમો અથવા જુદી પ્રગના લોકો વચ્ચેના વેરમાં, ખરેખર લડાઈ શરૂ થાય તે પહેલાં, અંગત કરવા અનુભવો જેવું બહુ થોડું હોય છે. હજાર હિંદુઓમાંથી એક પણ એમ નહીં કહી શકે કે તેને મુસલમાન સાથે કદી ઠોઈ કડવા અનુભવ થયો હતો; તેવું જ કેટલાં મુસલમાન પણ હિંદુની બાબતમાં નહીં કહી શકે. કદાચ એ હજારમાંથી સો તો એમ કહી શકશે કે તેમને બીજા કોમમાં કેટલાક સારા દોરતો. તેવું જ અંગ્રેજો, જર્મનો, રશિયનો, વહદીઓ અને આરબોની બાબતમાં પણ સમજવું. અને છતાં થોડા મૂંઝકર કાવતરાખોર, મહત્વાકાંક્ષી અથવા ધર્મધ વ્યક્તિઓમાંથી સામાન્ય રીતે ઉદ્ભવતા વિપરીત પ્રચારને કારણે, એક આખી પ્રગ અથવા કોમ સામી બીજી પ્રગ અથવા કોમને એટલા આવેશ સાથે તીવ્રતાથી વિચારતાં

શીખી જાય છે કે, અતે એક નાનો આરંભિક આધાર પણ મોટો દાવાનળ ઊભો કરવા પૂરતો થઈ પડે છે.

આપણે દરેક યુદ્ધના મૂળ કારણને કાળજીપૂર્વક તપાસીશું તો તેમાંનાં ઘણાંખરાં યુદ્ધોમાં આપણને અતે એવું જાણવા મળશે કે તે માટેનું બીજ એક અથવા બે પક્ષે કેટલીક બહુ મહત્વાકાંક્ષી, શક્તિશાળી અને દુરાત્મા વ્યક્તિઓએ જ વાળ્યું હતું. એ અનિષ્ટ લોકોમાંથી ઊભું થયું નહોતું, પણ તેઓમાં ફેલાવવામાં આવ્યું હતું. તેઓને પૂરાંજો અથવા અઘણપણે લગ્નમાં દોરી જવામાં આવ્યા હતા. અને તેઓ જ તે લગ્નના પ્રથમ ત્રેમ જ સુંખ્ય શિકાર પણ બન્યા હતા. પેલા મૂળ દોરીસંચાર કરનારાઓ તો તેમનો પક્ષ સદંતર પરાજિત થયો ન હોય તો મોટે ભાગે સલામત જ રહી ગયા હતા. ઘણી વાર તો સદંતર પરાજય બાદ પણ તેઓ કરી ઈર્ષા પામ્યા વિનાના જ રહી ગયા હોય છે.

પરંતુ સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે, લગ્નઓને સદંતર નાબૂદ કરવી એ ત્યારે મુશ્કેલ બાબત છે; અને તેનું કારણ એ બતાવવામાં આવે છે કે, માણસમાં અહિંસા કરતાં હિંસા વધુ મૂળભૂત તેમ જ સ્વાભાવિક છે. તેથી હિંસાના પૂર્ણરીઓની સંખ્યા હજારોથી ગણી શકાય તેટલી છે, ત્યારે અહિંસાના પૂર્ણરીઓની સંખ્યા આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલી છે.

અલગત, અહિંસામાં ઊંચે ચડવાપણું છે, ત્યારે હિંસામાં નીચે. લપસવાપણું છે તેથી કરીને આખા લોકસમુદાયને હિંસામાં સામેલ કરવો એ વસ્તુ, તેને હિંસામાંથી બહાર કાઢી જવા કરતાં વધુ સહેલી છે. પરંતુ અહિંસાના પક્ષકારે એટલું સમજી લેવું આવશ્યક છે કે, હિંસા પણ ઉતરે તો થોડીક વ્યક્તિઓના જ મૂળભૂત પ્રયત્નનું ફળ હોય છે. અને જો તેઓ જ તીવ્ર પ્રયત્ન અહિંસાનો ઉપાસક કરે, તો પેલાના કરતાં ચલાવવાળું અને વધુ મુશ્કેલ કામ હોવા છતાં, હિંસાના માર્ગમાંથી લોકોને ખસેડવામાં સફળતા મેળવવાની આવડતમાં હતાશ યવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. ઊલટું, પેલાના નેટલો જ પ્રયત્ન અને તીવ્રતા હોય, તો અહિંસાના ઉપાસકને હિંસાના પ્રચારક કરતાં કેટલીક વધુ અનુકૂળતાઓ છે. કારણ કે હિંસાને તો બહારનાં ભૌતિક સાધનો અને અટપટિયા સંગઠન

ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, ત્યારે અહિંસાને એ બધાં ઉપર બહુ થોડો આધાર હોય છે. તે તો પોતાની પ્રેમ અને સેવાની તથા બીજાને ન હણવાની — અરે, જાતનો પણ બોગ આપવાની લાવના ઉપર નિર્ભર છે. એકાદ દાલ ન હોય, તરવાર ન હોય, કે લપાઈ બેસવા કિલ્લાની દીવાલ ન હોય કે અનુયાયી વર્ગ ન હોય તેથી તે પોતાની જાતને અસહાય માની બેસતી નથી. તે તો મોત, ઈર્ષા, અને માલમિલકતની દાનિને, કુદરતે જે અર્થમાં કલ્પ્યાં છે તે અર્થમાં જ રસીકારી લે છે; અર્થાત્ કાંઈ પણ રીતે બનનારી જીવનની અનિવાર્ય ઘટનાઓ અને અકસ્માતોરૂપ તેમને માને છે, અને તેથી તે બધામાંથી ગમે તેમ કરીને નાસી છૂટવાની પરવા નથી કરતો : અહિંસા અને સ્વમાન સાથે અસંગત એવા કાંઈ કાર્યનો આશરો લઈને તો નહીં જ. સત્ય અને પ્રેમના સિદ્ધાંતમાં દંડ શબ્દ સાથે તેના ઉપાસકે તેનું આચરણ કરવું જોઈએ તથા તેનો અચાર કરવો જોઈએ. હિંદુશર અને ચર્ચિલ લગ્ન અલાવવા માટે જે તમના અને પુરુષાર્થ દાખવતા હતા તેટલાં જ તમના અને પુરુષાર્થ લોકોને વેરઝેર અને યુદ્ધનિશામાંથી ખસેડી લાવવા માટે દાખવતાં જોઈએ.

* * *

વેરને અવેરથી જીતવાનો, અને મનરથી આક્રમણ સામે, — પોતાની પાશ્વરતા માટે જાણીતા થયેલા દુરમનના દાથમાં મરજિયાતપણે સપડાવાની હલ સુધી પણ — અહિંસાને વળગી રહેવાનો આદર્શ હિંદી ભાવના સંજિમાં છેક અજાણ્યો નથી. જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યોમાં કેટલાય રાજવીઓ સામાન્યણિયા રાજાઓ સામે સંપૂર્ણ અહિંસાને વળગી રચાના દાખલાઓ વર્ણવ્યા છે.

કદાચ એ બધી કથાઓ ઐતિહાસિક હોવાને બદલે કલ્પિત જ દરો; તથા એ જાતનો આદર્શ એ હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ હિંદુસ્તાનમાં કેવી રીતે કલ્પાયો હતો એટલું જાતની આપવાના જ કામની હશે. ઇતિહાસમાં આ આદર્શના અમરતનું પ્રત્યક્ષ દર્શાવ નોંધાયું હોય એમ હું નથી જાણતો. તેથી, એવું સંપૂર્ણ દર્શાવ પૂરું પાડવાનું માનવજાત માટે હજી શક્ય નથી બન્યું એમ માનીને ચાલીએ. પરંતુ તેનું કારણ એ સિદ્ધાંત કરતાં તેના અનુયાયીઓની

નળગાઈમાં શોધવું જોઈએ. આપણી અર્થસા દંજી
જોઈતી લીધતાએ નથી પહોંચી; આપણાં અંતર દંજી
અનિકસિત અને અશુદ્ધ છે; આપણો પ્રેમ દંજી
ઉપરચોડીયો છે તથા હૃદય સુધી ઊડે ન ઊતરેલા એક
બોદ્ધિક તકરૂપ છે; ક્ષમા કરવાની તત્પરતાનો આપણો
ગુણ હંજી એક સંશયારપદ વરતુ છે; અને છેલ્લું
પરંતુ કદાચ એાછી અમત્યનું નહીં એવું તો એ છે
કે, આપણી શ્રદ્ધાના પુરાવારૂપે કાંઈ પણ રીધું કાર્ય
કરવા માટેના ઉમંગકાનો અને તાકાતનો આપણામાં
અભાવ છે. આ અંગત અપૂર્ણતાએ જ આપણને
સામા અળવાન વિરોધની સામે ગળરાવી મૂકે છે. તેથી
આપણે આપણી આધ્યાત્મિક નિર્જાતાએનો અવેજ
સંખ્યાઅળમાં શોધવા મથીએ છીએ.

આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે, આખા સમાજની
શ્રદ્ધા, આચાર કે નીતિમાં કાંઈ પચટો કરવાનો હોય ત્યાં
સંદર્ભકર્તાઓની કે છેવટે લોકસમરતના સંદેશોમતી
આવશ્યકતા નથી. પરંતુ મુદ્દો એ છે કે, સંત્યામણી
પોતાની શ્રદ્ધા જાહેર કરવામાં કે તે મુજબ વર્તવામાં
બીજાની રાહ જોતો નથી કે બીજાઓની આવશ્યકતા
માનતો નથી. બીજાઓના તુચ્છકારની કે અવગણનાની
વાત તો કીક છે, પરંતુ તે તો પોતાના જીવને જોખમે
પણ તેમ કરી છૂટે છે; અને તેની અવગણના કરાય
કે તેને તુચ્છકારવામાં આવે, તોપણ તે બીજા આગેવાનો
કે પહેાનો અથવા પોતાના સાથીઓને કે લોકસમરતને
વાંક કાઢવાને બદલે પોતાની અધૂરી તપશ્ચર્ચાનો જ
હોય કાઢે છે.

અકિત, કામ, પ્રજા કે રાષ્ટ્રે કરેલા હિંસક
આક્રમણ કે સુદનો સામનો કરવાનો પ્રથ તારિક્ક રીતે
એક જ છે. એક દાખલામાં જે સિદ્ધિ લાગુ કરાય,
તે બીજા દાખલાઓમાં પણ લાગુ પડે. ગાંધીજીના
જીવનનાં છેવટનાં કાર્યો કામે વચ્ચેની હિંસાનો અર્થસા
વડે સામનો કરવાને સમર્પિત થયેલાં હતાં. નેઆખાલી
(પૂર્વ અંગળ)માં તેમણે મુસલમાનોના હાથમાંથી
હિંદુઓને અચાવવા તથા હિંમત આપવા માટે કાર્ય
કયું. બિહાર, કલકત્તા, દિલ્લી અને પૂર્વ બંગાળમાં
તે યુરસે થયેલા અને વેરતરસ્યા હિંદુ અને
શીખોના હામમાંથી મુસલમાનોને રક્ષણ આપવાના
કામે લાગ્યા હતા.

ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં એક વાત છે કે, કૅન્ટન્ટ
રાજના દરબારીઓ તેને સમુદોનો અધિપતિ કહીને

તેની ખુશામત કરવા લાગ્યા. તેણે તેમને પૂછ્યું કે
સમુદો મારા દુકમ માનશે કે કેમ ? તેઓએ હા પાડી.
પછી તે સૌ જ્યાં સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા ત્યાંથી
આગળ ન વધવાનો કૅન્ટન્ટ ભરતીના મોજાને દુકમ
કયો. મોજાઓએ તે દુકમ માગ્યો નહીં. એટલે
રાજાએ તે દરબારીઓને ખોટી ખુશામત કરવા બદલ
દપકો આપ્યો.

રામાયણમાં, લંકા પહોંચવા માટે સમુદ્ર યોજાવાનો
રામ નિચાર કરતા હતા તેની વાત છે. તુલસીદાસ
કહે છે કે, રામે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કર્યા અને પોતાને
માર્ગ આપવા સમુદ્રદેવને પ્રાર્થના કરી. સમુદ્રે કાંઈ
સંભળ્યું નહીં; એટલે લક્ષ્મણ કે જેમને ઉપવાસ
કરતાં ખાણીમાં વધુ શ્રદ્ધા હતી, તેમણે અસો વડે
સમુદ્ર સાથે લાકાઈ કરવાની સલાહ આપી. રામ એ
સલાહ માનવાની તૈયારીમાં હતા. તેવામાં સમુદ્રે
તેમની સમક્ષ પ્રગટ થઈને, અસો કેંકવા કરતાં પુત્ર
બાંધવાનો સહેનો રસ્તો-તેમને બતાવ્યો. રામે તે સલાહ
સ્વીકારી, અને તેમની તથા સમુદ્રની વચ્ચે લાકાઈને
બદલે મિત્રતા થઈ.

કૅન્ટન્ટ રાજાએ જેને યોગી જવાનો દુકમ કયો
હતો તે સમુદ્રના જુવાળ કરતા, કે જે સમુદ્રને રામ
યોજાંગી જવા કમ્પજતા હતા તેની અગાધતા કરતાં
કામી અડનનો જુવાળ વધુ પ્રયજ તથા દદ હતો. તે
એક જીવંત જુવાળ હતો. પ્રયજ, હિંસારિ ભરેલા,
નિજુર, કઠોર, અને ખેાડું કામ કરતાં ઓંચકો ન ખાય
તેમાં સંગઠનો તે જુવાળને કહી જોવામાં ન આવેલી
એવી તીવ્રતાવાળા તોફાનમાં ફેરવવા માટે લાંબો
વખત થયો અચાક પ્રયજ કયો કરતાં હતાં. તે સંસ્થાએ
જાને પહેા હજારોની કતલ કરવામાં તેમ જ લાખોને
અવ્યુનીય મુસ્કલીઓનાં મુખમાં ધકેલી શ્રદ્ધામાં
સફળ પણ નીવડી ચૂકી. દુનિયામાં કહી જોવામાં
ન આવ્યા હોય તેવા હિંજરતીઓના જ્યાઓની પણ
મુરિલમરાજ, હિંદુરાજ, અને શીખરાજના આ
પુરસ્કર્તાઓ ઉપર કરી અસર ન થઈ. લોકો માટેની
તેમની તરસ હજી એટલી જ પ્રયજ રહી હતી.
જાને સરકારોના તેમ જ દેશી રાજ્યોના કેટલાક સભ્યો
અને અધિકારીઓ પણ—હજારી લાખમાં કહીએ
તો—પોતપોતાની હકૂમતમાં રહેતી લઘુમતીઓ
પ્રત્યે કઈ નીતિ અપવાર કરવી તે બાબત તેમ જ

કોમી પ્રચાર પ્રત્યે પોતાના વલણ બાજત પોતાના મનમાં કરી સ્પષ્ટતા કરી શક્યા ન હતા. બ્રહ્મીજોષીને કે મૂર્ખતાથી તેઓમાંના ઘણાખરાએ હિંદી સંઘમાં રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘને અને પાકિસ્તાનમાં મુસ્લિમ ગૌરંઝની સંસ્થાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. થોડાક અંગત મદદનીશો બાદ કરતાં ગાંધીજી કેટલોક વખત તો આ કોમવાદ સામે લડવાના પોતાના કાર્યમાં તદ્દન એકલા જ હતા. મરતુ તેથી જરા પણ મભરાયા વિના તેમણે એકલે હાથે પણ 'કરવું અથવા મરવું'નો નિશ્ચય કર્યો. એ વખત તેમણે 'મરણાંત ઉપવાસે' આદરીને કલેજમાંની શકયતાના બુવાળને પાછો વાળ્યો હતો. તેમની રતે સફળતાને, ચમત્કારોમાં ન માનનારા સુદિવાદીઓએ પણ 'ચમત્કારિક' કહીને વર્ણવી હતી. તેમના ઉપવાસોએ કેલકત્તા અને દિલ્હીને મુસલમાનો માટે સહીસહામત રચણો બનાવ્યાં, અને બંને સ્થાનોના બાકીના લોકોમાં પણ તેની સારી અસર પડી, એમાં શંકા નથી.

એ બીનાએ, ગાંધીજી જે વસ્તુ હંમેશાં માનતા આવ્યા હતા તે દર્શાવી આપી કે, સત્યાગ્રહમાં એક જ સાચો સત્યાગ્રહી પણ વસ્તુસ્થિતિમાં પકડે લાવવા માટે પૂરતો છે.

હિંદુ કોમવાદીઓએ જોયું કે ગાંધીજી પોતાના મિશનમાં સફળ નીવડતા જાય છે. તેઓને રાજકીય સિદ્ધાંતવાદ બુદ્ધ પ્રકારના રાષ્ટ્ર અને સમાજવ્યવસ્થા માટેનો હતો. તેઓએ જોયું કે ગાંધીજી પોતાના તે આદર્શની સિદ્ધિમાં મોટામાં મોટા વિપ્લવ છે. અને ગાંધીજી સતત ઉપવાસ કરતા હોવા છતાં તથા ધરડા થતા હોવા છતાં, 'કરવું કે મરવું'માંથી 'કરવું' જ ચાલુ રાખતા હતા અને 'મરવું' તો દૂર જ રહ્યા કરતું હતું. એટલે તેઓએ નક્કી કર્યું કે, કુદરત ના પાડતી હોય તો તેઓએ પોતે તેમને 'મરવા' તરફ ધકેલવા. તેમને એ નિર્ણય કેવી રીતે પાર પાડ્યામાં આવ્યો એ આપણે જાણીએ છીએ.

* * *

ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહના જીવનભર કરેલા પ્રયોગો લગાઈ સામેના સત્યાગ્રહની શરતો નક્કી કરવા માટે આપણને પૂરતી સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે. આ લેખ અત્યાર અગાઉ જ ઘણો લખાઈ ગયો છે,

અને હું તેમનાં લખાણોમાંથી લાંબા ઉત્તારાઓ આપું કે તેમના જીવનને વિસ્તારથી વર્ણવવા એમું તો વાચકની ધીરજ ઉપર વધારે પડતો બોલો નાખવા જેવું થાય. તેથી હું તેમના કેટલાક નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાયો દર્શાવીને જ સંતોષ માનીશ.

૧. અહિંસા મનુષ્ય જાતિનો સ્વધર્મ છે અને પણ જળ કરતાં એની શક્તિ અનંતમણી મોટી ને અડિયાતી છે.

૨. જેમને પ્રેમસ્વરૂપ ક્ષિર પર અવિચળ ગ્રહા નથી તેમને એ શક્તિ છેવટની ધડીએ કામ આવતી નથી.

૩. અહિંસા માણસનાં સ્વભાવ અને આપણું પૂરેપૂરું રક્ષણ કરે છે પણ જનીનગળીર કે જંગમ મિલકતવું રક્ષણ હંમેશાં કરતી નથી; જોકે એની રક્ષા માટે સશસ્ત્ર માણસોની સેના કરતાં અહિંસાનું નિત્યનું આચરણ વધારે સજળ નીવડે છે. અહિંસાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે અનીતિથી મેળવેલા ધનના કે અનાચારના બચાવમાં એ કશી મદદ કરતી નથી.

૪. જે વ્યક્તિઓ કે પ્રજાઓ અહિંસા આચરવા માગે તેમણે પોતાની આચર સિવાય સર્વસ્વ (પ્રજાઓએ પોતાનો એકેએક માણસ) હોમવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. તેથી જીજી પ્રજાઓના દેવ પચાવી પાડવાની સાથે એટલે કે નવાં પશુપાળ પર રચાયેલા આધુનિક સામ્રાજ્યવાદ સાથે અહિંસાનો મેળ આવ્યો એમ નથી.

૫. અહિંસા એવી શક્તિ છે જેનો પ્રયોગ બાળક, જુવાન, સ્ત્રી, જદ્દ સો સરખી રીતે કરી શકે છે. માત્ર તેમનામાં પ્રેમસ્વરૂપ ક્ષિર વિષે અવિચળ ગ્રહા હોવી જોઈએ અને તેથી મનુષ્યભાવને માટે સમાન હોવી જોઈએ. અહિંસાનો જીવનધર્મ તરીકે પ્રેમ હોવો જોઈએ. અહિંસાનો જીવનધર્મ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે જુદાંજુદાં કાર્યોને લાગુ ન પાડતાં આખા જીવનમાં બાપવી જોઈએ ને જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રગટ થતી જોઈએ.

૬. અહિંસાધર્મ વ્યક્તિઓને માટે સારો છે પણ જનસમુદાયને માટે સારો નથી એમ માનવું એ ગંભીર ભૂલ છે.

વર્ધા, ૨૦-૬-૪૮ કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા

આ શા ની દિ શા

સત્યાગ્રહ જેવા સંનાતન છતાં અભિનવ જીવન-તત્ત્વની શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરતી આ ચોપડી* લખ્યાને ૧૪-૧૫ વરસ થયાં છે. લખતી વખતે જ એના વિદ્વાન લેખકની મુશ્કેલી હતી કે, આને પ્રચારકી રૂપ આપવું નહિ. અને તેથી અમુક પ્રકરણો સત્યાગ્રહની સાંગોપાંગ ચર્ચા કરવા માટે આવશ્યક હોવા છતાં, તેમણે તે વખતે એ પ્રકરણો પ્રકાશિત થવા ન દીધાં. એ જમાને કટોકટીનો હતો અને આખો દેશ ઉપર સત્યાગ્રહમાં રોકાયો હતો. એવે વખતે જણાત તો એ પ્રકરણો, શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ લખેલાં હોવા છતાં, કદાચ પ્રચારકી ગણાત અને તેથી આખા ગ્રંથના મંડળનું સ્વરૂપ ખોટું સમજાત.

પા સેકા સુધી ચલાવેલાં સત્યાગ્રહયુદ્ધોને અંતે હિંદુસ્તાન હવે સ્વતંત્ર થયું છે. હવે એની આગળના સવાલો બદલાયા છે. તેથી આજુએ રાજેલાં એ જૂનાં પ્રકરણો આ નવી આશ્ચિત્તમાં ઉમેરી અખાપક મગનભાઈએ એ મીમાંસા એક રીતે પૂરી કરી છે.

છતાં સત્યાગ્રહની મીમાંસા કોઈ કાળે પૂરી થઈ એમ કહેવાય જ નહિ. સત્યાગ્રહ એક રીતે યુદ્ધનો એક પ્રકાર છે; ખીજી રીતે એ સરકારી માનવજનનો જીવનધર્મ છે. અને તેથી યુગે યુગે સત્યાગ્રહના નવા નવા અવતાર પ્રગટ થવાના જ. સત્યાગ્રહના આઠ આચાર્ય મહાત્મા ગાંધીએ, પોતાના જીવનકાળમાં, એની અનેક વિમુક્તિઓ પ્રગટ કરી. હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થતાં એના જે ભાગલા પાડવામાં આવ્યા, અને એના જ અનુસંધાનમાં આખા દેશમાં જે ઝેર રેડાયું, તેને પહોંચી વળવાના પ્રયત્નમાં ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ તત્ત્વને એક અવતરનું રૂપ આપ્યું, જે એટલું અદ્ભુત અને ચક્ષુ મહર્ષિ કે, તેનું સ્વરૂપ ન જોળખવાથી, પોતાની જ ભૂલોથી અજાણેલા અને અધિકા યથેલા દેશે એ રાષ્ટ્રપિતાનો જ ભોગ લીધો અને એમના આખરી પ્રયોગને સત્યાગ્રહની અદ્ભુત શક્તિ પ્રગટાવતો અટકાવ્યો.

એક પ્રશ્ન ઘણાના મનમાં ઊઠે છે કે, સત્યાગ્રહનો હવે પ્રતિનિધિ કોણ છે? સત્યાગ્રહથી ટેવાયેલા અનેક

લોકો અને અધીરી વ્યક્તિઓ જ્યાં ત્યાં સત્યાગ્રહ કરી બેસે છે અને થોડી ચર્ચા બાદ એણેવતો નિઃશ્વ મેળવીને અથવા માંડવાળ કરીને સત્યાગ્રહ પાછો જંગમ લે છે. ઘણી વાર હવે સત્યાગ્રહ ઉપવાસનું રૂપ લે છે, અને થોડીક ચિંતા પેદા કરી સમર્થાન ઉપર આવી ગય છે. પણ આવાં નાનાં મોટાં પ્રકરણોને સત્યાગ્રહના પ્રયોગ તરીકે બાગે જ ઝોળખી શકાય.

ગાંધીજીએ પોતાના સત્યાગ્રહ-યુદ્ધમાં અનેક સાથીઓ મેળવ્યા અને કેળવ્યા. એમાંના કેટલાકને ભાગે સ્વરાજ્ય-સરકારના અધિકારી થવાનું આપ્યું છે, ભ્યારે ખીજા એ સરકારને સામાન્યપણે ટેકો આપવાને બંધાયેલા છે. એટલે એ જાને પ્રકારના સત્યાગ્રહીઓ રાજકીય કે સામાજિક અન્યાય દૂર કરવા માટે જે કોઈ કરવું હોય તે હવે સરકારી તંત્ર મારફતે કરી શકે. સામાજિક, ધાર્મિક અન્યાયો દૂર કરવા માટે તેમ જ ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ટોળાધર્મો અધ્યક્ષો પતાવવા માટે સત્યાગ્રહને ઘણો અવકાશ છે. પણ અત્યારે તો કોઈને એ યુદ્ધનું નથી. સેકા તરફથી કાં તો કાયદો હાથમાં લઈ શુદ્ધાશાહી ચલાવવામાં આવે છે અથવા 'એ ખરું સરકારનું કામ છે' એમ કહી ઉદારીનતા ધારણ કરવામાં આવે છે.

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, સત્યાગ્રહ એ તેના હાથમાં હોય, સત્યાધારી જે પોતાનો રાજધર્મ જોળખી મજબૂત હાથે કાયદાનું રાજ્ય ન ચલાવે તો અધીરી ચયેલી પ્રજા સરકારની તપરતા ઉપરનો વિશ્વાસ ખોઈ બેસી કાયદો પોતાના હાથમાં લેવાની જ. પોતે જ સત્યાધારીને આપેલી સત્તા એ એ ન વાપરે તો પ્રજા ખીજું કરી પણ શું શકે?

આવી હાલતમાં પ્રજા અવળે રસ્તે ન જાય એટલા માટે એને દારનારા સત્યાગ્રહી નેતાઓ મળવા જ જોઈએ. પ્રજા જે કાયદો પોતાના હાથમાં લે તો તે પોતાની સરકારને નમણા પાડે છે અને જ્ઞેતજ્ઞેતામાં એના નાશ કરે છે. પ્રજાએ મોટા પાયા ઉપર કાયદો હાથમાં લીધો કે સત્યાધારીઓએ રાજીનામું આપી સત્તાને ત્યાગ કર્યો જ દરેકો. તેઓ તેમ ન કરે તો તેમણે પોતાના હાથમાં રહી શકે એવું પરચુળ સંગઠિત કરી, પ્રજાને દયાવી,

* 'સત્યાગ્રહની મીમાંસા' — લે. મગનભાઈ દેસાઈ; કિ. ૩-૦-૦. તેની નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના રૂપે લખેલો લેખ આ છે.

નેહુકમી રાજ્ય ચલાવ્યે જ છૂટકો. જનને રીતે પ્રમુખતા જોખમમાં જ આવે છે. આનો એકમાત્ર છલાજ સત્યાગ્રહ છે. 'સત્ય, અહિંસા અને લોકકલ્યાણ' એ ત્રિવિધ મર્પણ 'જાળવીને સમજાવ લોકો ન્યારે સત્યાગ્રહ, આદરે છે,' ત્યારે લોકસત્તા પર નબળાડે રાજ્ય નબળું પડવાને બદલે આત્મશુદ્ધિ કરી મળજીત યાવ છે. સત્યાગ્રહની આ જાળુની મીમાંસા હવે આપણે ખીવવ્યે જ છૂટકો.

અત્યાર સુધી વ્યક્તિઓ અને સંગઠિત પક્ષે સત્યાગ્રહ કરતા આવ્યા છે. આખી પ્રજાએ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે અનેક વાર સત્યાગ્રહ કરી બતાવ્યો. હવે પછીનો સવાલ છે કે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના મતભેદોમાં કે ઝઘડાઓમાં રાષ્ટ્રો, એટલે કે તેમના પ્રતિનિધિરૂપ સરકારો, સત્યાગ્રહ કરી શકે કે નહિ? સરકારો પાસે પશુપણ છે એટલા માટે એણે એ વાપરવું જ નોઈએ. એમ સિદ્ધ નથી થવું. કોઈ પહેલવાન પાસે શરીરપણ છે એટલા માટે તે સત્યાગ્રહ ન જ કરી શકે એમ જેમ આપણે કહી શકતા નથી, તેવી જ રીતે સરકારો વિષે પણ છે. દાખલા તરીકે, હિંદુસ્તાન જેવું પ્રપણ રાષ્ટ્ર પોતાની શક્તિના બાનમાં હેરાળાદ જેવી નાની સરકારની, સામે પશુપણ વાપરવાને બદલે સત્યાગ્રહની બધા પ્રકારો અજમાવી શકે છે. દિંદની પ્રજા બધાં સુધી પોતાની સરકાર ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે છે અને તે સરકાર પ્રજાના જાનમાલના રક્ષણના કર્તવ્યમાં ચૂકતી નથી, ત્યાં સુધી એ જરૂર સત્યાગ્રહનાં અનેક પગલાં અજમાવી શકે છે.

પણ સવાલ એથી વ્યાપક છે. આખી દુનિયાની (લગભગ પાંચ કે વધારે) સરકારો જે અંદર અંદરના વહેવારમાં સર્વરાષ્ટ્રીય પરિવહ (યુનો-સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ) આગળ ન્યાય મેળવવામાં અસફળ યાવ, તો સત્યાગ્રહ કરી શકે કે નહિ, અને કરી શકે તો તે કઈ રીતે, એની પણ મીમાંસા હવે થવી નોઈએ.

વ્યાપક સત્યાગ્રહ માટે હજી પણ અનેકાનેક પ્રસંગો કેળવી શકાય. આબજાલની. અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, રશિયા જેવી સરકારો. શસ્ત્રજળની અસાધારણ શક્તિ ધરાવે છે. એવી સરકારની પ્રજા, પ્રજા તરીકે લગભગ નિઃશસ્ત્ર જ હોય છે. હવે જો કોઈ પણ કારણે એવી કોઈ સરકાર લોકસભાને, પોતાના ધાકમાં રાખી નેહુકમી બની શકી તો પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે 'અથવા પાછી મેળવવા માટે જનતાએ શું કરવું? સરકાર પાસે આધુનિક વિદ્યાને તૈયાર કરેલાં શસ્ત્રોનું શસ્ત્રજળ કંપનાતીત હોય અને પ્રજા પાસે

શસ્ત્રજળનો પૂરો અભાવ હોય, એવે વખતે પ્રજાના હાથમાં કેવળ સત્યાગ્રહ જ રહેવાનો. એ સત્યાગ્રહ પ્રજા કેવી રીતે વાપરી શકે એનો પણ વિચાર હવે થવો નોઈએ.

જગતમાં લગભગ અર્ધા જ રાષ્ટ્રો લોકશાહીના તત્ત્વને સ્વીકારતાં થયાં છે. એટલે હકલક્ષતા અન્યાયના નિરાકરણને માટે લોકમતનો કોલ લેવાનો છલાજ પ્રજાના હાથમાં આવેલો હોવાથી, હવે પછી લોકમત બધાં જાગત નથી એવે કેદાણે, સરકારને તેમ જ લોકમતને જાગત કરવા માટે, ન્યાયની કલ્પનામાં લોકમતથી ઘણે દૂર સુધી ગયેલા સુવારકો જ સત્યાગ્રહ કરી શકવાના છે. એવા પ્રસંગો એક તો વિરલ હશે, અને બીજું જાણુ લોકમતના ટેકાને અભાવે તે ઉપર રૂપે ચલાવવા પડવાના. સરકારમાં જે અહિંસા તત્ત્વ જીત્યું હોય તો જ આવા સત્યાગ્રહો શ્રોમ્ય રૂપમાં ચાલી શકે. પણ એ સત્યાગ્રહો લોકમતને અને લોકશાહ આદર્શને નહિ મજબૂતતા હોવાથી, સરકાર તેમ જ જનસમાજ જનને એવા સત્યાગ્રહોની પૂરતી કસોટી કરવાની જ. કેમ કે સરકારો પોતાની શક્તિનો ઇનાકાર સાંખી શકતી જ નથી. દરેક સરકારમાં આત્મચરણનું તત્ત્વ એટલું બધું જાગત હોય છે કે, બીજાં કર્તવ્યો પાર પાડી શકે કે નહિ, પણ આત્મચરણનું કર્તવ્ય તે પાર પાડવાની જ. અને તેથી સત્યાગ્રહની હવે ધણી જ ઊંડી અને વ્યાપક કસોટી થવાની છે.

ગોંધીજી હતા ત્યાં સુધી તેઓ સત્યાગ્રહના પ્રમાણરૂપ આચાર્ય ગણાતા. એ સત્યાગ્રહનો પ્રતિનિધિ આપણા દેશમાં કે દુનિયામાં હવે કોણ છે? વ્યક્તિઓ તરફ નજર નાખતાં કહેવું પડે છે કે, સત્યાગ્રહના શાસ્ત્રનો યથાર્થ જાણુકાર કોઈ દેખાતો નથી. સત્ય અને અહિંસાની જેનામાં એકાગ્ર નિશ્ચા છે તે જ સત્યાગ્રહનો શાસ્ત્રકાર થઈ શકે છે. પણ એનામાં સામાજિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક અને હવે આંતરરાષ્ટ્રીય બળોનું યથાર્થ જ્ઞાન હોવું નોઈએ. દરેક પ્રકારના માણસનું મન કઈ રીતે કામ કરે છે એનું પણ જીકું અને નાણુકે જ્ઞાન એ વ્યક્તિને હોવું નોઈએ, અને એની સાથે સત્યાગ્રહ જેવા સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક તત્ત્વનાં થનાં છિદિયાતીત પરિણામોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ એને હોવું નોઈએ. ઉપરતર પદો જ્યાં પરાજય દેખાય છે ત્યાં પણ વિજયનો ઉદય થયો એવાની કાન્તદષ્ટિ જો એનામાં ન હોય, તો તે સત્યાગ્રહનો સફળ સેનાવી ન જ બની શકે.

જેવું હૃદય જાતિ, ધર્મ, ભાષા, પંથ અને પૂર્વગ્રહની સંકુચિતતાને વીધીને, પોતાની આસપાસની એકેએક વ્યક્તિ પ્રત્યે દોડી શકે છે, અને સ્વજન-પરજન, પાખી

અને પુરુષવાન, નાણુક અને રીઠા — બધાને અપનાવી શકે છે, તેને હાથે જ સત્યાગ્રહની દોરવણી સફળ રીતે થઈ શકે છે.

પોતાની આસપાસના સમાજને દોરવાર સત્યાગ્રહી સામાજિક જીવનથી અલિપ્ત રહી શકે ખરો? “અત્યારે મારી પાસે કોઈ સત્યાગ્રહી ઇલાજ નથી, તે હું શોધીશ અથવા ઘરનો રહીશ, ત્યાં સુધી સમાજની જવાબદારી ખીજા કોઈ લે અને એને મુએ તેમ કરે,” એમ જવાબદાર સત્યાગ્રહી દલી શકે ખરો? કે પરિસ્થિતિ પરત્વે જે યોગ્ય હોય તે ઇલાજ અજમાવીને જ સમાજને આગળ લઈ જાય?

શુદ્ધ ટાળવા માટે અને રાષ્ટ્રમાં કુટુંબધર્મની સ્થાપના કરવા માટે ‘લેગ કાઉન્સિલ’ સ્થપાઈ. એની જ વ્યાપક આદર્શરૂપ ‘લીગ ઓફ નેશન્સ’ સ્થપાઈ. એના દોષો દૂર કરી આંતરરાષ્ટ્રીય દરજ્જાએ જેવી ‘યૂનો’ સ્થપાઈ. અને છતાં એ બધી સંસ્થાઓનું વાતાવરણ જોતાં એમને હાથે વિચકુટુંબ સ્થપાય એવાં લક્ષણો દેખાતાં નથી. ‘યૂનો’ને હાથે જ અન્યાય થાય તો એની સામે નાનું મોટું ગમે તે રાષ્ટ્ર સત્યાગ્રહ કરી શકે અને સત્યાગ્રહ દ્વારા માનવજાતી રાષ્ટ્રકુટુંબ સ્થપાય, એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ છે! એને માટે કાળ પરિપક્વ થયો છે! અને પરિપક્વ ન હોય તો પોતાનાં બલિદાનથી તે પરિપક્વ કરવાના દિવસો આવ્યા છે?

જ્યારેસત રાષ્ટ્રો ગમે ત્યારે ‘યૂનો’થી નોખા પડી ‘તરવારનો ન્યાય’ અજમાવી શકે છે અને ‘યૂનો’ને નિરર્થક બનાવી શકે છે અને તેથી ‘યૂનો’ને હંમેશાં બહાદુર રાષ્ટ્રોથી ખી ખીને ચાલતું પડે છે નાનાં રાષ્ટ્રોએ હજી સુધી ‘યૂનો’ પાસેથી ન્યાય મેળવ્યો નથી. ‘યૂનો’ના અન્યાય સામે સત્યાગ્રહ કરવાની પોતાની યોગ્યતા પણ તેઓએ માની નથી. કેટલાક દેશો સરકાર તરીકે બહાદુર હોય, પણ રાષ્ટ્ર તરીકે શિથિલ હોય. એવા દેશો આંતરરાષ્ટ્રીય દરજ્જાએ સત્યાગ્રહ કરી શકે ખરો?

આવા મોટા મોટા જગદગ્રાપી સવાલો આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થતા જાય છે. એ સવાલોની રાષ્ટ્રીય મીમાંસા દુનિયા આગળ રજૂ થવી જોઈએ.

‘યૂનો’ની નમજાઈ કે નાકામકી સિદ્ધ થતાં આખી પ્રથિવીનું એટલે કે આખી માનવજાતિનું જગત રાજ્ય સ્થાપન થઈ શકે ખરું? અને તેમ થાય તો તેવા રાજ્યની પ્રજા નિઃશસ્ત્ર હોય તો ઠીક કે સશસ્ત્ર હોય તો ઠીક? અને પ્રજાને જે નિઃશસ્ત્ર સંખ્યામાં આવે અને જગદેક-રાજ્ય જીલમી બની જાય તો એ

સરકાર સામે પ્રજા શી રીતે ઝૂમી શકે? એ વખતે સત્યાગ્રહનું રૂપ કેવું હોય? એ સવાલ તો જોતજોતામાં વહેવારુ સવાલ થવાનો છે. અને એ સવાલ સાથે જ સરકારની શક્તિ અર્ધશક હોય તોડવા માટે ભાંગોડા (‘સેમેટોજ’) કેટલે દરજ્જાએ યોગ્ય ગણાય અને એની મર્યાદા કે બાકરણ શું, એ સવાલ અર્ધજોડાળી શકવાના નથી.

અત્યાર સુધી આપણે જેટલા સત્યાગ્રહો અજમાવ્યા, તેટલા પરથી આપણે એટલું તો જોઈ શક્યા કે, સાચા સત્યાગ્રહ દ્વારા આપણે નહર, શુદ્ધ વસ્તુ જ માગણીમાં મેળવી શકીએ છીએ. આપણી માગણીમાં જે મલિનતા હોય, અન્યાયબરો સ્વાર્થ હોય, અદરદિષ્ટિ હોય અથવા માનવતાનો અભાવ હોય, તો તે સત્યાગ્રહ — શુદ્ધ સત્યાગ્રહ હોય તો — તો ફળી શકવાનો નથી. એટલે જેમ જેમ સત્યાગ્રહ કરતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણી માગણીઓ શુદ્ધ કરવી જ પડે છે, સત્યાગ્રહ દ્વારા થતી આ અંતઃશુદ્ધિ જ સત્યાગ્રહનો સૌથી મોટો લાભ છે. સામા પક્ષ ઉપર સત્યાગ્રહની થતી અસરનો આપણે એટલો બધો વિચાર કરતા આવ્યા છીએ કે, એની પોતાના પર થતી અસર જોવા માટે આપણે યોગ્ય જ નથી. સત્યાગ્રહની ખરી શક્તિ આ આંતરિક શુદ્ધિને લીધે જ પ્રગટ થાય છે અને તેથી જ સત્યાગ્રહ સર્વશક્તિકારી પરમ ગંગલ તત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે.

આ યુગના સર્વશ્રેષ્ઠ રાજનું સ્વરૂપ એજાખવા માટે દરેક રીતે ઉપયોગી એવી આ સત્યાગ્રહની મીમાંસા પ્રગત્યે અલિનદન સાથે આવકારવી જોઈએ, અને ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થાઓએ રાજનીતિના તેમ જ સમાજશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં એને આવશ્યક રચાત આપડું જોઈએ. થી દિવકરે લખેલી સત્યાગ્રહની મીમાંસા હજી મારા હાથમાં આવી નથી, એટલે એ ચોપડીની આ ચોપડી સાથે સરખામણી હું કરી શક્યો નથી. ખરું જોતાં શ્રી મગનલાઈએ અને દિવકરે એકબીજાની ચોપડીનાં અવલોકનો લખીને આ વિષયને વધુ ચાલના આપવી જોઈએ.

સત્ત્વજ્ઞરાજ પોતાની ચિકરાણ સિદ્ધિમાં અણુસોળ સુધી પહોંચ્યું છે અને ગાંધીજીએ ધર્મશુદ્ધશાસ્ત્રને સત્યાગ્રહ સુધી પહોંચાડી દીધું છે. એ બે શક્તિ જ ભવિષ્યની માનવતાનો નિર્વેશ આણુવાર છે. જેમાંથી એકેની આપણે ઉપેક્ષા કરી શકવાના નથી અને એ વચ્ચે માર્ગલાળ તો અશક્ય જ છે.

પ્રેમ અને ભક્તિ

[એક બહેન પરના ગાંધીજીના પત્રો]

[ગયા વર્ષમાં 'ગાંધીજીનું પત્રસાહિત્ય' આપવાની શરૂઆત કરેલી તેનો બીજો હપ્તો આ છે. એમ જ બીજાં બાર્થબહેનો પોતાના પત્રો અમને મોકલાવે જેની વિનંતી છે.]

નાયે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગાંધીજીના પત્રો એક નવચુલ્લી ઉપર તેઓશ્રીએ લખ્યા હતા. હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે, એ બહેનની સગાઈ એક જણ સાથે તેનાં માતાપિતાએ કરી હતી. (આ બાઈને માટે પત્રવ્યવહારમાં કં વાપર્યો છે.) બહેન તેને પદજીવા તૈયાર નહોતી. કેમ કે તેને એક બીજા બાઈ (તેમને માટે જ અક્ષર વાપર્યો છે.) સાથે મેઝી થઈ અને તેણે એ બહેનને સાધના અને ભક્તિનો રંગ લગાડ્યો. બહેનનાં માતાપિતાને દીકરીનો આ નવો પ્રેમ ન ગમ્યો. તેઓ જેની ભેડે પોતે સગાઈ મોકલેલી તેની સાથે લગ્ન કરાવવા માગતાં હતાં. આ યુવમાંથી હમણે મેળવવા આ બહેન ગાંધીજી પાસે દોડી ગયાં. ગાંધીજીએ તેમને પોતાની પાંખમાં લીધાં, પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે મળેલા નીચેના પત્રો તેમણે એ બહેનને આ સમયમાં લખેલા છે છે. આજે એ બહેને લગ્ન કર્યું નથી અને સેવાકામમાં યુવાવાં છે.

પત્ર નં. ૧૪, ૧૫ શ્રી. બાણસાળી પર લખેલા છે. તેમાં આ બહેન વિષે ગાંધીજીએ તેમને લખેલું હોઈને સાથે આપવામાં આવ્યા છે. હવે નીચેના પત્રો વાંચો :

— મ.]

૨૦-૮-૪૫

પૂના, ૩-૯-૪૫

ચિ. . . .

તું ત્યાંના કામમાં જરાબર પરોવાઈ જાજે, શરીર સાચવજે ને તેને ધીરનું મંદિર માનશે તો બગવાનનાં દર્શન ખરી રીતે થશે.

બાપુના આશીર્વાદ

પૂના, ૨૬-૮-૪૫

ચિ. . . .

તારો કાગળ મળ્યો. તારે લખે હમણાં તો કાગળ ન જ લખવો. તારા બાપ ને એનાં સર્ગાં હમણાં જ મારી પાસેથી ગયાં, ને આં લખવા બેઠો છું. નવ વાગ્યા છે રાતના. તું ધ્રુષ્ટે તો લખે હું લખવા તૈયાર છું. જો મારે લખવો હોય તો ટેકાણું મોકલજે. તારો કાગળ તારા બાપને વંચાવ્યો. તે લખો વિશ્વાસ નથી કરતા. તેનો આગ્રહ કને પરજીવાનો છે. તે કહે છે કે ક પોતે, તું રાજ ન થાય ત્યાં લગી અજ્ઞયર્થ પાળવા તૈયાર છે; બળાત્કાર નહીં કરે; તું પૂજાઈ કરે તેમાં વચ્ચે નહીં આવે. કનો આવો કાગળ મળ્યાબહેને વાંચ્યો છે. આ જરાબર હોય તો તારો આવો વિવાહ કૃષ્ણદર્શનમાં વિશેષ નહીં નાખે, કને સંતોષ થશે, તારાં માતાપિતા ને બીજાં રનેઠીએને જહુ આનંદ થશે. હું તો મારા અનુભવ ઉપરથી કહું છું કે, આ વિવાહમાં કશી અડચણ નથી. તારામાં ખરી ભક્તિ હોવી જોઈએ, મને તુરત જવાબ આપજે.

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. . . .

તારો કાગળ મળ્યો, તારાં કાગળમાં તારી દહતો જોઈ છું એ સાચવજે. લખે હમણાં કાગળ નહીં લખું. પહેલી વાતમાં માતાપિતાને ન રીઝવે તો બીજામાં તો રીઝ જ. તારો કાગળ તારા પિતાને મોકલું છું, ને તે રાજ થશે તો, એટલે માનું લખવું પસંદ કરશે તો, લખીશ. તારી બહેનપણીને પણ હમણાં ન લખ તો ચાલે, લખવું જ જોઈએ તો પિતાજીની મારફતે કાગળ મોકલજે. મારા સિવાય જને લખે તે પિતાજી મારફત લખજે.

તને પત્રાવી કોણ શકે? પણ કમંભાગની મારફત તું ભક્તિ કરે છે એમ ન કહેવાય? નિષ્કામ કર્મ ભક્તિનું વિશેષી નથી પણ તે જ ખરી ભક્તિ છે એમ હું માનું છું. ર. ૨૫ મને તો નથી આપ્યા. આવવા હશે ત્યારે આવશે.

બાપુના આશીર્વાદ

પૂના, ૨૬-૮-૪૫

ચિ. . . .

તારો કાગળ હમણાં નથી. સાથે તારા પિતાનો કાગળ મોકલું છું. હમણાં તો તારો વિશ્વાસ એ નહીં જ કરે. એથી દુઃખ માનવાનું કારણ નથી. તું તારો વેરાગ સિદ્ધ કરશે એટલે અત્યારનું તેમનું દુઃખ સંખ થઈ જશે ને તું બધાંને દીધાવશે.

તું બેયાર દિવસ સાડુ વિનોબાજી પાસે જઈ આવે એ મને ગમે છે. શુદ્ધ સેવામાં કૃષ્ણદર્શન કરે

એ જ ખરાં માનવો. તારી તળિયત સાચવજો. જહું
શાંતિ ને સંભાળપૂર્વક કરજો. જે સેવા ફરે તે
સમજપૂર્વક કરજો. પિતાજીને લખ્યા કરજો જીવન
કાઈને તેમની મારફત કે મારી મારફત લખજો.

બાપુના આશીર્વાદ

૧

૫

પત્રા, ૮-૧૦-૪૫

ચિ. . . .

તારો કાગળ મળ્યો. વિનોબાના સંપર્કમાં રહ્યા
કરજો ને એની પાસેની જે મદદ કરી શકાય તે કરજો.

લ ઉપરનો કાગળ તેને નથી મોકલવો. એ
મોકલું તો પિતાજી મારફત જ મોકલાય. પિતાજીને
તે ન જ ગમે. એટલે મારી સલાહ છે કે તારે જાને
હમણાં કાગળ ન લખવો. તારી સંમતિ મળે તો હું
જાને એટલું લખું કે, પિતાને ખાતર તું હમણાં તેને
કે કાઈ જૂના મિત્રોને કાગળ લખવા નથી ઇચ્છતી.
પિતાની મૂળ ઇચ્છાને તું ન વશ થાય એ બરાબર છે.
એ સિદ્ધ કરવા ને તેમને શાંતિ દેવા સાડુ પણ તારે
આવા સંયમ પોષવા જોઈએ.

તું તારી બહેનપણીને લખવામાં બૂલી, એ કમ્પ્લેક્સ
કરે છે એ સાડું લાગે છે. હવે ન બૂલતી. કાગળ
લખવા તે મને કાં પિતાજીને. એમાં તારું કંઈયું છે.
બાપુના આશીર્વાદ

૧

પત્રા, ૧૬-૧૦-૪૫

ચિ. . . .

સાથેના કાગળ વાંચ. બંનેને હિતર આપજો.
તેઓની સંકાંતું નિવારણ કરજો, ઘર્ષ શકે તો. મેં તો
માત્ર પહેલાંનું પત્ર લખ્યું છે. તે હું સેવામાં
પહોંચું ત્યારે આવતું હોય તો આવે.

તારું બરાબર આવતું હશે. તારે આદર્શ તો
થવાનું છે એ કદી બૂલતી નહીં.

બાપુના આશીર્વાદ

૭

સાહુર, ૧૮-૧૨-૪૫

ચિ. . . .

હમણાં હું ધણાં કામોમાં નથી લખી શક્યો.
તાડું બરાબર આવતું હશે. હિન્દુસ્તાની શીખતી હશે.
આ સાથે ચિ. કનો કાગળ છે. એ વાંચજો ને
સાચવી રાખજો. હું આવું તારે આપજો. મેં કને લખી

નાંખ્યું છે કે, મારી ગેરહાજરીમાં પણ તેણે જહું હોય
તો સેવામાં જઈ શકે છે. એ તને સમજાવીને ઘર્ષ
જઈ શકે છે, સમજાવીને પરણી શકે તો સુખેથી
પરણે. મારી સમજણ પ્રમાણે તો તું પરણવાનો વિચાર
નહીં સાંખી શકે. પણ મારી પરીક્ષા બલભરેથી હોઈ
શકે. ખરું જોતાં તો માણસ કયાં પોતાનું હૃદય ઓળખી
શકે છે? એ તો કેવળ પરમેશ્વર જ ઓળખી શકે છે
ના? એટલે જો તું કને મળવાથી પશું વિચાર બદલી
શકે તો તું સાવ છુટી છો એમ સમજજો. શરમતી
મારી અચ્છ ન રહેતી. સ્વચ્છ હૃદય કહે તે કરતું. તું
કને લખે તે મને ગમશે, અને લખે તો તે મને
મોકલજો. હું એને મોકલી આપીશ. લખવાનો ઉત્સાહ
ન હોય તો મારો આમ્રક નથી.

સાથે ૧. દ્રેનમાં

બાપુના આશીર્વાદ

૮

મુખ્ય મથક-સોહર

મહિષાસુર-કાનહાઈની

ગોટમાં, ૩૦-૧૨-૪૫

ચિ. . . .

તારો કાગળ મળ્યો. તું કાપર ઘરો એ કેમ ચાલશે?
જે પનારે પડ્યું એ વેદારણુ જોઈએ. કને તું પતિ
ન સમજે એ સાંખી શકું છું, સમજી શકું છું. પણ
બાઈ તો છે ના? બાઈથી ડરણું શું? એની સાથે
વાટાઘાટ ન કરે એમ કેમ ચાલે? એણે. દેવ કઈ
નથી કયો. કયો હોય તો તે જ. રહિને નથી પાળવી
તારે. એનીય હું હરકત નથી જોતો. રહિ ન પાળવામાં
અતિ દડતા, પવિત્રતા, વિનય સામાન્યપણે પણ હોવા
જોઈએ. વળી તારે તો બહુ જોએ લીધું છે. જેવા
તેવા પતિનો સંયવારો મૂકીને ધમ્મરને જ પતિ કરવાનો
તેં આમ્રક રાખ્યો છે. એ આમ્રકને અતઃકાળથી તું
શોભાવવાની નથી, એટલે તારે તો એને (કને) વધારી
લેવા જોઈએ, તો જ તું એનો ઉદ્ધાર કરી શકે ને
તારાંય. તું હજી કાચી છે એમ તું માને છે એ મને
જામે છે, તેથી કાચા માણસે જે મર્યાદા પાળવી જોઈએ
તેનું પાલન તું લલીભાંતિથી કરજો. એ પાલન એટલું
જ કે કની સાથે એકાંત ન સેવે, એનો સંપર્ક ન કરે.
બહેનોના ધર્મમાં સંપર્ક કરવાનું આવતું નથી. સંપર્ક
થાય તો તે ભાગતી નથી. પણ એ સંપર્કમાં વિચારને
કચાંચ રચાન હોતું નથી. પણ ત્યાં કચાચ રહેલી છે
સાચી રાખજો. હું આવું તારે આપજો. મેં કને લખી

પડે છે. આ બધી સુક્રમ વસ્તુઓ તું સુક્રમ રીતે સમજતાં શીખશે તો જ તું ઈશ્વરને પહોંતી તરીકે ગણશે, અને એના બહોળા દરબારમાં તારો સ્વીકાર થશે. નહીં તો એક કાંકરોની જેમ તું ખરી પડશે.

વિનિયાયાની પાંસે બ્યારે જઈ શકે ત્યારે જાણે. ત્યાંથી તને હાંક મળશે, માન મળશે, નિષ્કળતા વધશે.

પિતાજીના કે કના કાગળો તું ના પાડશે તો હું નહીં મોકલું. પણ એવા કાગળો વાંચતા છતાં તું વિહ્વળ ન થાય એ હું ઇચ્છું. માર્ક કાલનું જાગણી લખન હતું. સાંજના તો રોજ જાગણી લખન જ અહીં ગલાય અને એ જ શોભે. એ લખનની પહેલી લીટી આ હતી કે, "હે પ્રભુ, સંક્રમ એટલે શંકાને અપસરે પણ મને વિહ્વળતામાંથી બચાવી લેજો. એટલે કે મારી શંકામાત્રને મટાડી દેજો." તારું મત કહ્યું છે. તેં સ્વેચ્છાએ લીધું છે, એને પ્રભુની પ્રેસાદી વિના પાળી શકવાની નથી.

આ કાગળ હોડીમાં બેઠાં સવારના પહોરમાં ચીવટથી લખાવી રહ્યો છું. એવી આશાએ કે એ તારું અસ્થાન દૂર કરે અને તું દહ થાય. સેવાકાર્યમાં પરોવાયા વિના સાતિ નથી. આ કાગળ વિનિયાને તું વચાવી રાકે છે. એ તને વધારે સમગતી શકશે અને એમાં બિલુપ હશે તે કાંકરો.

બાપુના આશીર્વાદ

૬

સરનિયા આશ્રમ
૨૦-૧-૪૬

ચિ. . . .

તારો કામળ મળ્યો. વિનિયાજીને મળતી રહેજો. પિતાજીને વિનયપૂર્વક લખ્યા કરવાનો તારો ધર્મ સમજાજો. સત્ય માર્ગે જવાને સાડુ નમ્ર જનીતે જે સેવા કોઈ સોંપે તે પ્રેમપૂર્વક કરવી. આટલું સમજી લે તો તારું બધું કામ સરળ થઈ જાય. સત્ય માર્ગે તને ઈશ્વર લઈ જાય એ પુનરુક્તિ થઈ. સત્ય એ જ ઈશ્વર છે. તેથી સત્યની આરાધના એ જ સત્યમાર્ગની શોધ. આ રીતે આખો ભક્તિમાર્ગ વિચારી જા.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૦

પૂના ૪-૨-૪૬

ચિ. . . .

મને બચાવવા ન લખતી હોય તો બરોબર છે. નહિ તો લખવું જ જોઈએ. તું ખુશ હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૧

દિલ્હી ૨૪-૪-૪૬

ચિ. . . .

તારો કામળ મળ્યો. તું વિવાહમાં જાય એમ મેં ઇચ્છ્યું ન હતું. તારે મુખર્જી જઈ આવવું એ સાડું માન્યું હતું.

તું રસોડામાંથી ઝટ મન ન કરી લેતી. પણ બીજાઓ તારી જગ્યા સાચવી શકે એમ તૈયાર કરે એ તો ઇષ્ટ છે જ. ગામડાંઓમાં જતી રહે એ કરવા જેવું છે. ધીરે ધીરે ત્યાંની ઇસ્તિલાલનું કરજો. બ્યારે સેવામાં પરમેશ્વરનાં દર્શન કરતી થઈ જશે એટલે સેવાના બધા દરવાજા ખુલ્લા થશે. રસોડામાં, જેટલું લખે છે તે ઉપરાંત એ છે કે, સાત્ત્વિક ધુક્તાહાર કયો તે તે કેમ લોકપ્રિય કરી શકાય તે બાબતું.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૨

સિમલા ૫-૫-૪૬

ચિ. . . .

તારો કામળ મળ્યો. ઈશ્વરકૃપાથી બધું સીધું થતું જાય છે. બધા ત્યાંના વડીલોની સલાહથી તું

ચિ. . . . (બહેન)ના લખમાં માર્ક એ મને તો બહુ ગમ્યું છે. તેમાં તારી પરીક્ષા થઈ રહેશે. માત્રપિતાને તથા બીજાં સગાંઓને સતોષ આપશે ને ચિન્તક પણ રાજ રહેશે. બધાને સતોષ આપીને આશીર્વાદ વહેવી વળજે તે સોપાકામમાં યોગ્યતા થઈ જશે. તે તે રીતે ઈશ્વરનાં દર્શન કરજો. એટલું બાદ રાખજો કે ઈશ્વર અશ્વી છે.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૩

ન. દિ. ૩-૬-૪૬

ચિ. . . .

તારો કામળ મળ્યો. તું જરૂર નથી તાલીમમાં જોડાઈ ને. સુશીલાબહેન મુચવે છે કે, તું ગામડાંની નસો બને તોય થઈ શકે કામ આપે એમ છે. તેને પણ મળજો ને પછી પસંદગી કરજો. જેથી તું ચાંત, સ્થિર ને અખંડ સેવિકા થાય એ મને ગમશે. "સુતર આવે ત્યમ તું રહે જ્યમ ત્યમ કુરીને હરિને લહે," આ અપ્રમાની વાણી છે. હું દૂર ન હત તો વધારે વાતી કરત. લાજુસાળીલીઈની આશા માને એમાં તારું ક્યાણ છે.

તાડું શરીર ખરાબર રાખજો.

પિતાજીનો જવાબ આપ્યો કે? તે બધાં શાંત થયાં!

૧૪

૧. દિ. ૩-૬-૪૬

ચિ. ભણસાળા,

... (બહેન)ને જેમ દોરવી ઘટે તેમ દોરો. એ સાચી સાખી સેવિકા થાય એ આપણે ઇચ્છીએ. એને નસં ખનાવવાનું સુચીત્રાબહેન લખે છે. એની સાથે પથ્થુ વાત કરજો. ને પછી તમને ઠીક લાગે તેમ ... ને (તેને) દોરજો. મને તો બને વીજ પસંદ પડે તેમ છે. ... (બહેન)નું મન યામાં વધારે ચોટે એ તો તે જ જાણે. એનામાં ચોખ્ખાચોખ્ખાની દષ્ટિ છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ ભોળા છે, એ તો આપણે આવી ત્યારથી જોઈએ છીએ.

તમે ખોરાક નિયમસર લેજો.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૫

૨૫-૧૦-૪૬

ચિ. ભણસાળા,

તમે ઉનાવજમાં છો. તમારું બળિદાન તેને વખતે મપાશે જ... (બહેન)ને હજુ તૈયાર થયેલી વધી જાયતો. સહુને વખત આવવો જોઈએ.

હું બંગાળ પહોંચું ત્યારે ખખર પડશે. ત્યાંથી મખતું પડશે તો લખીશ.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૬

૨૦-૧૦-૪૬

ચિ. ...

આ કલકત્તા જતી ટ્રેનમાં લખી રહ્યો છું. હું 'નેપી તાલીમ'માં ન લકી શકી. ત્યાં ચીખવાનું ન મળે એ વાત ખરાબર નથી. એનો અર્થ એ કે તને હજુ એમ કામ કરવાની કળ નથી આવી. ત્યાં જવામાં ઉતાવળ થઈ એમ માનું છું. જ્યાં હોઈએ ત્યાંથી સંપૂર્ણ સેવા કરતા થઈ જવું જોઈએ. જેણે સેવાને જ ધર્મ માન્યો છે તેને ન્યાય હોય ત્યાં સેવા કરી પૂર્ણાંદને સેવાનો છે. એમ સેવા કરતાં જોઈવું ચાન મળ્યા કરે છે.

હવે તો તું સ્વચ્છ હશે. ને જાણિયત સાથે સારી રહેલી હશે.

બંગાળ વિષે તો ભણસાળાભાઈને લખ્યું છે તે જોઈશું હશે. તારું એવું કામ કરવાનો સમય હજુ નથી આવ્યો. શું કરવાનું છે એ હું પોતે નથી જાણતો. બાપુના આશીર્વાદ

૧૭

૨૬-૧-૪૭

પંચગાથ

ચિ. ...

તારો કાગળ મળ્યો. હું વણાટનું કામ સરસ રીતે કરી રહી છે એ મને ગમે છે. માનું આવવાનું તો થશે કે નહીં, એ જ હું જાણતો નથી. અહીંનું કામ બિકલા વિના હું ક્યાં જઈ શકું એમ નથી. હું મફતમાં કેમ રહે છે? ભણસાળાભાઈ જેના દોરનાર તારી પાસે છે પછી મને કે શરીર આજસ કેમ કરે? ગીતાજીને ખારનો અધ્યાય ખરાબર સમજાવે. ને કંઈ કરીએ તે ભગવાનને અર્પણ કરીને ન કરીએ. એટલે મન પ્રમાણ થાય જ નહીં. એટલું તો દીવા જેવું રપટ છે કે, કંઈક ને કંઈક ક્યાં વિના તે એક સ્થળ પછુ આપણે રહેતાં નથી. છેવટે આસોજીવાસ તો ચાલે છે ને? તો પછી બધું હિંમત અર્પણ કરીને ફરીએ એ ડહાપણ જ છે. મને લખ્યા કરજો.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૮

૨૪-૩-૪૭

પટના

ચિ. ...

તને ભણસાળાભાઈ સાથે જવાનું મન થાય છે એ ખરાબર ન કહેવાય. તારો ધર્મ ખાદીકામ પડું કરવાનો ને તેમાં જ પ્રભુનાં દર્શન કરવાનો છે. હજુ તારે બહુ આગળ વધવાનું છે, સ્થિરચિત્ત થવાનું છે. ક્યાં જવાનો વિચાર ન કરવી.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૯

૨૪-૮-૪૭

કલકત્તા

ચિ. ...

તારો કાગળ મળ્યો. ૨૫૯ લખ્યું એ ગમ્યું. જીવનસમસ્યાની પાસે હું જાય તો હું વિશેષ ન કરું એટલું જ એ કહ્યું છે. તારો ધર્મ આશ્રમમાં રહી

બધું અજ્ઞાન ટાળવાનો છે. 'આશ્રમ' ગમે તેવું હોય પણ તારું આશ્રયસ્થાન છે. મને માનનારી, મારી દીકરી થનારી તું હું કહું તેમ કરે તેમાં જ તારું શ્રેય છે. છેવટની જવાબદારી મારી ગણાય. ચિમનલાલભાઈ કે બળવસિંહજી કહે તે તને ગમતું જોઈએ. પણ ન ગમે તો હું ગમે પૂછી શકે.

ભણસાળીભાઈ પૂછ્ય છે, પણ એ દુનિયા બહાર છે, અવધૂત છે, એમ મારો અભિપ્રાય છે. એમને આદર્શ ગણીને તું ચાલી શકે, પણ દરેક જાગૃતમાં તે તને દોરી ન શકે. એ તેમનું ક્ષેત્ર નથી.

મારી સાથે ફરવામાં તારું શ્રેય ન હોય.

આપુના આશીર્વાદ

૨૦

(તારીખ નથી)

ચિ.

તારો કાગળ મળ્યો. પિતાજીનો પ્રેમ યોગળી શકી તો માનો પણ જોશે. ધીરજ ને પવિત્રતા જોઈએ. પવિત્રતા પોતાના કામ મારફતે જ દેખાઈ આવે છે.

જો તારા મનમાં પૂરી ખાતરી યઈ હોય તો વાળ ભણસાળીભાઈ પાસે કપાતી નાખજે. એ કામ બહુ વિચારીને કરવા જેવું છે, એટલું હું જાણું છું.

તું માતૃપિતાને કાગળ લખ્યા કરજે. આશ્રમનાં બધાં કામમાં પરોવાઈ રહેજે. ઉદ્દેશિની બરોબર સીધી લેજે. બધી ક્ષિપિ સુંદર લખજે.

આપુના આશીર્વાદ

વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્યક્ષેત્ર !

ચાલુ માસની જાદી તારીખે યુનિવર્સિટી વિશ્વવિદ્યાલય તપાસસમિતિ આગળ, તેને જે કંઈ પૂછપરછ કરવી હોય તેના જવાબ આપવાને, મારે જવાનું થયું હતું. શરૂઆતમાં જ સમિતિના એક સભ્યે મને અંગ્રેજીમાં સવાલ પૂછ્યો જેની મતલબ એવી હતી કે, વિશ્વવિદ્યાલયને પ્રાથમિક બલકે બાળ કેળવણીથી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીની બધી જ કેળવણીનું કામ સોંપતું, એ વિચાર વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

મને પૂછ્યામાં આવતા સવાલો આગળ ચાલ્યા તેમાં યુનિવર્સિટીનું કાર્યક્ષેત્ર ઉચ્ચ કેળવણી પરત્વે જ મર્યાદિત હોય એવા ખ્યાલથી હું જવાબો આપે જતો હતો. સવાલો પણ કંદેરતી રીતે જ એ ખ્યાલને અનુસરીને પુછાતા હતા. એવા એક સવાલનો હું જવાબ આપતો હતો તે દરગિયાન મને વચ્ચેથી રોકી સમિતિના પ્રમુખે એવી મતલબનું જણાવ્યું કે, યુનિવર્સિટીનું કાર્ય અથવા કાર્યક્ષેત્ર ઉચ્ચ કેળવણીનું જ હોય એવા ખ્યાલથી આ સવાલ-જવાબ થતા લાગે છે. પરંતુ મારે તમને બતાવે યાદ આપતું જોઈએ કે, અમે (એટલે કે આ સમિતિ) યુનિવર્સિટીના કાર્યના એક સંકુચિત અથવા મર્યાદિત ખ્યાલથી બંધાતા નથી. ઊંચડું, અમારો ખ્યાલ એવો છે કે, યુનિવર્સિટીનું કાર્ય પ્રાથમિક, માધ્યમિક વગેરે દરેક પ્રકારની કેળવણીને સમાવી લેનારું શા સારું ન હોય ? અમે એ ખ્યાલની જીલ્લબટ કરી તેને પૂરેપૂરો નિકાસવા માગીએ છીએ. સાર

પછી શું વળે સોંચે વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રશ્નને વિશે વિચારણા કરવાને નીમેલી સમિતિએ તૈયાર કરેલા વિશ્વ વિગ્ની યોજનાના ખરડામાંથી તેમણે એક ફરો વાંચી બતાવેલો, જે નીચે પ્રમાણે છે :

"..... પણ અમને લાગે છે કે વિશ્વવિદ્યાલય જેવી વધુ સમતોલ અને રીઈફાઈન્ડ યોજના સંસ્થાની અંદર નથી આપણી સમસ્ત કેળવણીનું સ્વાસ્થ્ય ધાક એ અતિ અગત્યનું છે." વગેરે.

શરૂઆતમાં મને પૂછ્યામાં આવેલા સવાલને અંગે મેં સામો સવાલ કરેલો કે, આ બધી જગ્યા યુનિવર્સિટી શા સારું વહેરે ? એવડી મોટી પ્રાથ ભરવાની શી જરૂર ? સમિતિના મંત્રી શ્રી બંધુભાઈ મજમુદારે ખુલાસામાં જણાવેલું કે, સંસ્થાન નહીં તોયે પ્રગતી કેળવણીનું નિયોજન એક જ ધોરણે થાય એવા વિચારમાંથી આ ખ્યાલ નીપજ્યો છે

આ સવાલ ઉડે જઈ જોવો જોઈએ. સમિતિ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલી પ્રશ્નાવલિમાં આ વિશે નીચે મુજબનો સવાલ છે :

"૫. જી. વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણનો સમાવેશ કરવાનું સુચવેલો ?

"૫. જી. એ જ રીતે પાયાની કેળવણી તથા વિશાળ પાયા પર પ્રોટેક્ટીવજીને ખજ સમાવેશ કરવાનું સુચવેલો ?"

આ બધી વાતો પરથી એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, શું વિશ્વ વિગ્ તપાસસમિતિ આપોતે નહીં તોયે તેના

કેટલાક સભ્યોને આ વિચાર ખુલુ જાવી ગયો છે અને તે બધા વારંવાર વાગોળીને તેનો સ્વાદ લીધા કરે છે. એટલે સંભવ છે કે, સમિતિ સરકારને પોતાની ભલામણોનું નિવેદન કરશે તેમાં પોતે જે યુનિવર્સિટી ગુજરાતના પ્રદેશને માટે માગશે તેને પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક કેળવણીનું કામ સોંપી દેવાની માગણી કર્યા વિના રહેવાની નથી. એ માગણીનું સ્વરૂપ કેવું રહેશે તેનો ખ્યાલ આજે કરવો કઠણ છે. પ્રાથમિક કેળવણી તેમ જ માધ્યમિક કેળવણીના વહીવટ સરકાર કરે છે તેને બદલે યુનિવર્સિટીને સોંપી દેવા; કે એ બંને કેળવણીનું માન નિયોજન જ યુનિવર્સિટીને સોંપવું; કે વહીવટ સરકાર જ કરે પણ સૂચના યુનિવર્સિટી પાસેથી લે; એવા કોઈ પણ સ્વરૂપે એ માગણી થાય એવો સંભવ રહે છે. મને પોતાને અંગત લાગણી એવી થયા કરે છે કે, પોતાને સંસ્થા આ નવા વિચારના કેદમાં સમિતિ સરકારને કહેશે કે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી અમારી નિયંત્રણેલી આ નવી યુનિવર્સિટીને સોંપી દો. શું વં. સો.ની સમિતિએ ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની યોજનાના તૈયાર કરેલા અરજાનો ૪૮મો પરિચ્છેદ વાંચી જનારને, મને આવી લાગણી કેમ થાય છે, તેનો ખુલાસો મળી રહેશે:

“૪૮. અગાઉના પરિચ્છેદમાં પ્રાથમિક અને માધ્ય-

મિક શિક્ષણને લગતા મુખ્યત્વે સુધારાઓ અમે સૂચવ્યા છે, પરંતુ વર્તમાન પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લેતાં કેળવણીની આ ક્ષાત્રો વિશ્વવિદ્યાલયના સીધા સંચાલન નીચે નથી અને મુજબ સરકારના કેળવણી ખાતાને હસ્તક એવું સંચાલન થાય છે. એટલે અમે વં. સો.ની સૂચનાઓનો કેટલો અંશે અને કયા ફેરફાર સાથે સ્વીકાર કરવામાં આવશે, એ અમે કહી શકતા નથી. પણ અમને લાગે છે કે, વિશ્વવિદ્યાલય જેની વધુ સમતોલ અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોનારી સંસ્થાની અસર નીચે આપણી સમસ્ત કેળવણીનું સંચાલન થાય, એ અતિ અગત્યનું છે. અમારી ધારણા પ્રમાણે પ્રાન્તીય સરકાર સમક્ષ આ પ્રશ્ન એક સમસ્યા જેવો છે. કેળવણીની પદ્ધતિને આમજનતાની સાથે સંપર્ક સંધાય એ હેતુથી પ્રાન્તીય સરકાર આપણા કેળવણીના ક્ષેત્રના મર્યાદિત પ્રદેશો સ્થાનિક મંડળોને સોંપવાની ઇચ્છા દર્શાવે, પરંતુ કાર્યસમિતિ અને શિક્ષણકમળની એકરૂપતા કદાચ આ રીતે ઓછી થાય એવો ભય પણ સરકારને રહે. જે સરકારનિયુક્ત સ્વતંત્ર મંડળના સહકારથી કેળવણીનું નિયમન અને સંચાલન કરવાનું વિશ્વવિદ્યાલયને સોંપાયા ગયે (બાળશિક્ષા માત્ર કહેલું છે) તે આ સમસ્યાનો સારો ઉકેલ થાય.

“આ પ્રકારનું સૂચન નવીન છે, એ અમે ધોતે નજીકથી જોએ. અને છતાં અમને લાગે છે કે, સરમુખત્યારી તંત્ર નીચે ચાલતા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેળવણીને સત્તાનું કેવળ રાજ બનાવી દેવામાં આવેલ; એના ભયથી એ આપણે ભયવા માગતા હોઈએ તો અમે સૂચવેલી દિશામાં પ્રયત્ન કરવો પડશે.”

કંઈક નવું દર્શન થયું છે એવો ભાસ થતાંની સાથે લોકોને કેવો ઉત્સાહ આવે છે અને સાથે તેમના મગજમાં કેવો ગોટાળો ઊભો થાય છે તેનો નમૂનો બેવો હોય તો આ પરિચ્છેદ અને તેમણે તેનો બીજો ફરો ફરી એક વાર વાંચી જવાની વાચકને મારી ભલામણ છે.

એક તપાસસમિતિ તરફથી આવી માગણી થતાંની સાથે સરકાર તે કબ્બુલ કરી લેશે એમ માની લેવાને કારણ નથી. ઊંચું સરકાર સહેજે તપાસસમિતિને કહી શકે કે, આ માગણી તમે લાભી તે બહુ ટૂંકી વાત છે. પ્રમુખી કેળવણીનું નિયોજન અને સંચાલન બરાબર થાય તે માટે તમે આ બધો વિચાર કર્યો તે પણ ખોટું નથી. પણ તપાસસમિતિને અમારે (સરકારે) બે ત્રણ વાતો પૂછવી રહે છે: અમે (સરકારે) તો તમને (સમિતિને) ગુજરાતની પ્રદેશિક યુનિવર્સિટી વિશે તપાસ કરવાને અને ભલામણોનું નિવેદન કરવાને કહેલું. તેમાં તમે આ વાત ક્યાંથી લાભી? તમે (સમિતિ) કહેશો કે અમને સોંપવામાં આવેલી કામગીરીમાં આ વાતનો સમાવેશ થઈ જાય છે તો બસે એ વાત કબ્બુલ, પણ તો પછી તમારી (સમિતિની) ભલામણની બાજતમાં અમને (સરકારને) આટલું કહો. યુનિવર્સિટીને પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક કેળવણીનું નિયોજન જ અમારે સોંપવું કે વહીવટ પણ સોંપવો? માને કે નિયોજન કરતાં અમને નથી આવડતું. પણ વહીવટ કરવાને પણ અમે તમારી બનાવેલી યુનિવર્સિટીના જેટલા લાયક નથી? અને યુનિવર્સિટી બંને કેળવણીનો વહીવટ કરશે તો શું તે માટે પોતાનું એક નવું ખાતું ખોલશે? કે પછી અમને (સરકારને) કહેશે કે તમારું ખાતું અમને (યુનિવર્સિટીને) સોંપી દો? પછી અમારો ડી. પી. આર્ચ. યુનિવર્સિટીના હાથ નીચે કામ કરશે એમ ને? પછી તમે (યુનિવર્સિટી) શો સુધારો કરી દેશો એ અમારા (સરકારના) બ્યાનમાં આવતું નથી. પણ ખેર! જોઈએ તો અમારું ખાતું લઈ લો ને તમારી (યુનિવર્સિટીની) એકાદ સમિતિને એનો વહીવટ

સોષિ. જોઈએ તો તમારા વાઈસ ચેન્સેલરના હાથ નીચે એક નવો ડી. પી. આઈ. જેવો અમલદાર લાવો. પણ તેથીયે આગળ વધીને સવાલ એ આવશે કે, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક બંને કેળવણીના અને તેમાંથી પ્રાથમિક કેળવણીના વહીવટનો ખર્ચ તમે કયાંથી લાવશો? તેમ જાણો છો કે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને સાંવજિક કરવાને અમે (સરકાર) પ્રજા સાથે બંધાયા છીએ. એનો ખર્ચ કેવો મોટો હશે તે યુનિવર્સિટી જેવા તમારા ચંકાર મંડળથી અમલમાં નહીં હોય! તો શું તમારી (યુનિવર્સિટીની) એવી અપેક્ષા છે કે, આખે તમને (સરકારને) એ ખર્ચ થવાનો છે તો એ નાણાં અમને (યુનિવર્સિટીને) આપી દેતો? એ કહો તો તે વાત પણ ઠીક. પણ ખીજે એક સવાલ અમે (સરકાર) તમને (યુનિવર્સિટીને) પૂછીએ. પ્રજા પાસેથી કર વારે નાણાં અમે ઉધરાવીશું, એને અંગેની ધણી માયક્રોફ કરવાની રહે છે. એમાં દેવાની બળતરણે ધણી થાય છે. છતાં એ નાણાં તો તમારો (યુનિવર્સિટીનો) કેળવણીમાં અનુભવ વધારે એમ માનિને અમે તમને સોંપી દઈએ. પણ પ્રજા પોતાનાં નાણાં બરાબર ખર્ચવાય છે કે નથી ખર્ચવાતાં, એ વિષે અમારો (સરકારનો) જવાબ માગશે, તો તે પહેલે અમારે તમારી પાસેથી લેવો ને પછી પ્રગતે પહોંચાડવો એમ? અને ધારો કે એ જવાબ અમને ફાળ્યો ને પ્રગતે ન ફાળ્યો તો શું? ત્યારે તમારી (યુનિવર્સિટી) પાસેથી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીનો વહીવટ લઈ લેવો?

સરકાર અગળ ચાલીને તપાસસમિતિને પૂછી શકે કે, ઉપર પૂછેલા સવાલો તો જાણે ઠીક, પણ એક મુદ્દાના સવાલનો જવાબ તમારે (સમિતિએ) અમને આપવો જોઈએ. તમારો (સમિતિના) મગજમાં કંઈક એવો ખ્યાલ હોય એમ લાગે છે કે, લોકશાહી સરકારોમાં હકાવણુ ઓછું; તેમને અનુભવ ઓછો; તે વારે ઘડીએ પ્રજાની ધૂન પ્રમાણે બદલાતી રહે; એમાં ગમે તેવા લોકો ગમે તેવા કાનાદવા કરીને ધૂસી જાય, અને કેળવણી જેવો જોખમદારીનો સવાલ ને તેનું કામ એવા મંડળને સોંપાય નહીં; સરકારો અને તેમાંથી લોકશાહી સરકારો બ્રષ્ટ જ હોય અને ન હોય તો યતાં વાર લાગતી નથી. એથી જીલકું તમારી

(સમિતિની) રચેલી યુનિવર્સિટીમાં હમેશ પીઠ, ક્ષવકાં, સમતોલ વિચારના, દીર્ઘદષ્ટિવાળા લોકો જ આવશે; એમને કશો સ્વાર્થ નહીં, એમને તો બસ એક પ્રજાની સેવાની જ લગતી; એ કદી બ્રષ્ટ તો થાય જ નહીં, કેમ કે એમને સત્તાનો ફેફ નહીં ને પ્રજાની સેવા કરવા સિવાય ખીજો સ્વાર્થ નહીં; — એવો પણ તમારો (સમિતિનો) ખ્યાલ લાંબે છે.

સરકાર એમ પણ સમિતિને કહી શકે કે, આ બધો તમારો ખ્યાલ છે તો એકલું પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીનું કામ જ તમારી બનાવેલી યુનિવર્સિટીને સોંપીએ, તેના કરતાં સરકારનાં બધાં ખાતાં જ સોંપી દઈએ તો શું ખોટું? કેળવણીની શાખાતમાં જે દીર્ઘદષ્ટિ અને સમતોલપણની અસર થાય એમ સમિતિ ઇચ્છે છે, તેની જ અસર સરકાર મારફતે ચાલતા સમાજના બધા વહેવારો પર થાય એ જ યોગ્ય નથી?

તપાસસમિતિ કે તેની બહામણ પ્રમાણે રચાયેલી યુનિવર્સિટી સરકારને આ બધા સવાલોનો શો જવાબ આપશે ને સરકારનું સમાધાન કેવી રીતે કરશે, તેની સાથે મારે અહીં કશી લેવાદેવા નથી. વળી, તપાસસમિતિ અને તેની બનાવેલી યુનિવર્સિટી તરફથી મળેલા પ્રજાસાચો કે જવાબોથી સરકારના મનનું સમાધાન ચર્ચા જાય અને તે કહે કે, નહીં, બસ આ જ વાત ખરી છે; આપણે કેવા કે આપણને આજ સુધી આ મુશ્કેલી નહીં! પછી સરકાર પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક કેળવણીનો વહીવટ યુનિવર્સિટીને સોંપી દેવા તૈયાર થાય, તો તે તેની મુનસફીની વાત છે અને તેની સાથે પણ મારે જાગી લેવાદેવા નથી.

મારી સાથે સવાલ એટલો જ છે કે, ઉચ્ચ કેળવણીની સાથે સાથે પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક અને પાઠાની તેમ જ પ્રોફેસરી એમ બધાંયે કેળવણીનું કામ યુનિવર્સિટીને સોંપી દેવામાં ખરે જ પ્રજાની કેળવણીના કિતની દષ્ટિથી લાલ છે? એ રીતે પ્રજાની કેળવણીનો વિકાસ થશે? તેની પ્રગતિ થશે?

આ સવાલોની વિચારણા હું આવતા અંકમાં કરવા ધારું છું.

સ્વરાજની વાયનમાળા - ૩

[ગયા અંકથી ચાલુ]

૪. અચારલક્ષી ?

એક એવો વાદ રટાયા કરે છે કે, કેળવણીમાં, (અને તેના મુખ્ય સાધનરૂપ વાયનમાળા પણ) પ્રચાર-લક્ષી ન હોવાં જોઈએ. તથા તેના ટેકામાં, હિંદુસ્તાન મુસોલિની વગેરે સરમુખલારો, આખા રાષ્ટ્રની કેળવણીને હાથમાં લઈ, તે દ્વારા અમુક નિયન અને એકાંગી પ્રચાર ઊગતી પ્રગ્નમાં કરી, આખી પેઢીને ફેટલું તુકસાન કરી નાખે છે, તેનો દાખલો ધરવામાં આવે છે. કેળવણીનો ઉપયોગ અમુક નિશ્ચિન આચાર-ચિંત્તાસરણી ઊભી કરવામાં ન થયો જોઈએ, પરંતુ વિદ્યાર્થી અથવા યુવક પોતે જ પુખ્ત વયે પહોંચી, પોતાની મેળે તે બાબતનો વિવેક કરી, પોતાનો આચાર-ચિંત્તા ધરી લે, એ જ સાચી કેળવણીનું ધ્યેય રહેતું જોઈએ, એમ કહેવામાં આવે છે.

પરંતુ એનો અર્થ છેક એવો તો ન જ કરી શકાય કે, કેળવણીની પાછળ કરી જ એક વ્યાપક દષ્ટિ ન હોવી જોઈએ! અમુક એકાંગી રાજકીય કે આર્થિક વિચાર કે આચારની સરણી ઊભી કરવામાં કેળવણીનું સાધન વધાવી ન ખવાતું જોઈએ, એ વાત સાચી; કારણ કે એવી એકાંગી સરણીઓ હમેશ તાર્કાલિક પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગી હોય તોપણ, લાંબે ગાળે તેમના પોતામાં જ પોતાની વિદ્યવર્ધન-પોતાના મૃત્યુના-ખીજ રહેલાં હોય છે. પરંતુ માનવજીવનની સંસ્કારિતાનું એક વ્યાપક દર્શન હજી પણ કે ક્યારે પણ ઊભું થઈ શક્યું નથી, એનું તો છે જ નહીં. તો પછી તેવા કયા દર્શન વિનાની કેળવણી જ અપાવી જોઈએ એમ કહેવું, એ વાદિયાન વાત છે. કારણ કે એ કેલ્લવણી જ નથી. કેળવણીની પાછળ માનવતા જ રહેલી છે કે, જે પ્રકૃતિ છે તેને સંસ્કારવી. પચીસ વર્ષનો યુવાન થાય લાં સુધી તેને શુદ્ધ પ્રકૃતિસ્વરૂપ જ રહેવા દેવો, અને પછી તે પોતાની મેળે જોઈતીપણી પોતાનો સંસ્કાર વિચારી કાઢશે એ કહેવું, એ માનવ-માનસશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફીથી ઊઠતી વાત છે.

આજકાલ ઘણીખરી નવી વાયનમાળાઓ પાછળ ઉપર જણાવેલો વિપરીત ખ્યાલ બ્યાપેલો માલમ પડે છે. આખી વાયનમાળાના પાંડોના વસ્તુના સંકલન પાછળ કે પસંદગી પાછળ કરી જ સંગમ એક દષ્ટિ કે બાવ ન રાખવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે જાણે એ

સ્વચ્છમાં ન આવી હોય! અને તેથી જગત અને પ્રકૃતિ જેવાં છે તેવાં જ નિરૂપાય — આખી વાયનમાળા તેના પદાર્થપાંડોનું માળખું જ બની રહે, ખેતલો જ ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો હોય છે. બહુ બહુ તો જગત અને પ્રકૃતિનું વર્ણન કે નિરૂપણ રસમય અને તે માટે તેને નિરૂપવાની શૈલી પાછળ લક્ષ રાખવામાં આવ્યું હોય છે. પદાર્થ, નદીઓ, ખેતરો, શહેરો વગેરેનું છૂંદ-છાપું, વર્ણન તેમાં આચરો; પરંતુ તે બધું મળી એક દેશ અને છે, અને તે દેશ પણ આપણી માતા — જન્મભૂમિ હોય છે, એવો કરી ખ્યાલ ઊભો થવા દેવામાં આવતો જ નથી! સત્તારું કારખાનું, લુહારની કોદ, મિલના સંચા, રેલગાડી, આગમોટ, એ બધા વિશે રસિક અને સચિત વર્ણનો હશે; પરંતુ સમાજના એ બધા પુરુષાર્થને આવરતી, નિયંત્રી, ચૂસતી, કે ઉત્તેજતી એવી સ્વદેશીની, યંત્રવાદની, સમાજવાદની, મૂડીવાદની કે સર્વોદયની જીવનસરણી જ ખરેખર તો માનવસમાજમાં ચાલતી હોય છે, એની કરી ગંધ એમાં પેસવા દેવામાં આવતી નથી. તે જ પ્રમાણે માનવચરિત્રના નિરૂપણની બાબતમાં પણ રખે કરી જીવનસરણીને સ્પર્શ ન થઈ જાય, તે માટે પરિક્ષા કે પશુ-કથારી જ ચમ્પાવી લેવામાં આવે છે!

આ બંધી આધુનિક કહેવાતી વાયનમાળાઓની સરખામણીમાં, અત્યાર પહેલાં રદ થયેલી જૂની સરકારી વાયનમાળા કે હોપ વાયનમાળા અમુક રીતે ચડિયાતી વસ્તુઓ હતી એ કબૂલ કરવું જોઈએ. તે વાયનમાળાઓ પાછળ એક સમજદાર, સહચારી, શુદ્ધિશાળી, અને હિંદુસ્તાની નાગરિક ઊભો કરવાની ચોખ્ખી દાનત હતી. લગ્ને રાજકીય કે આર્થિક બાબતમાં તે અંગ્રેજોનું રાજશાસન, અને અંગ્રેજોની 'લિગરલ્ડ' અર્થનીતિથી આગળ જતી નહોતી. પરંતુ એટલું બાદ કરતાં, બાકી આખી વાયનમાળા પાછળ ગયા જમાનાના ગણા, સાદા, ઉદાર, પીઠ એવાં સાક્ષરો, શોડા, વેપારીઓ, જમીનદારો, ખેડૂતો અને કારીગરો ઊભા કરવાનું સ્પષ્ટ દર્શન હતું.

આપણી સ્વરાજની વાયનમાળા પાછળ એવી કાર્ષિક ચોખ્ખી દષ્ટિ હોવી જ જોઈએ. એ વાયનમાળા પ્રકૃતિને જેવી ને તેવી રહેવા દેનાર માત્ર પદાર્થપાંડોની ન બની રહેવી જોઈએ. એ મિથ્યા પ્રયત્ન છે; અને

શુદ્ધ, નિર્ભેળ સૃજનકાળની અભાગ્યા વિનાની પ્રકૃતિ આજે કદપણી પણ અશક્ય છે. આજે જેને પ્રકૃતિ કહીએ તે કાં તો વિઝૂતિને માર્ગે કે સંસ્કૃતિને માર્ગે વળેલી વસ્તુ જ હોઈ શકે છે. અને તેથી જ ગયા અંકમાં આપણે જોઈ આવ્યા છીએ કે, વાચનમાળા માત્ર પદાર્થપાઠથી ભરેલી નહીં, પણ માનવચરિત્રના પાઠોથી ભરેલી બનવી જોઈએ. બાલ જગત તેમ જ પોતાની પ્રકૃતિ — એ બંનેને એક ગાંઠે જોડનાર વસ્તુ જો હોય તો તે માનવચરિત્ર છે. આપણે તેને જ પકડવું જોઈએ.

૫. સર્વોદયની કેળવણી

માનવચરિત્રનું નિરૂપણ પણ સર્વોદયની દૃષ્ટિને ઊભી કરે, પોષે અને વધારે એ રીતે જ થવું જોઈએ. સર્વોદય એ જ (સામાજિક) માનવ પુરુષાર્થની અંતિમ સિદ્ધિ છે, અને એ સિદ્ધિની વધુ તે વધુ નજીક પહોંચવા જવું એ જ સંસ્કારિતાના વિકાસનું માપ પણ છે. વાચનમાળાના પાઠો સમગ્ર રૂપે એ મહાશ્રદ્ધા અને મહાદર્શનના વર્તુળમાં સમાવા જોઈએ. સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર ઊભી થયેલી સર્વોદયની સંસ્કૃતિ, એ જ યુગપુરુષ, ગાંધીજીએ આપણને આપણા હિંદુસ્તાન અર્થે નવેસર આપેલું દર્શન છે.

એ જો સ્વીકારીએ, તો પછી અહીં સર્વોદયની દૃષ્ટિને તેના આવશ્યક ઘટકોના નિરૂપણ દ્વારા વધુ વિગતથી નિરૂપવી અરથાને નહીં ગણાય.

(૧) અસ્થિતાધારી કોઈ પણ એકમ — પછી તે વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ કે જે હોય તે — તેના વિકાસની ખી સારતોને એક શબ્દમાં સમાવવી હોય, તો તે સ્વતંત્રતા છે. જોકે, એ સ્વતંત્રને સંજાળવા સાડુ — તેના યોગ્ય વિકાસને સાડુ મોટે ભાગે સંયમ જ વાપરવાના હોય છે; છતાં સંયમનું ફળ પણ સ્વતંત્રતા કે મુક્તિ જ અનુભવવી એ છે. સ્વધર્મની કદપણા પણ દરેક વ્યક્તિના વિકાસનો કાયદો. અલગ અલગ હોય છે, તે પરથી કરેલી છે. દરેકનું અંતઃકરણ સરખું વિકસેલું નથી હોતું. દરેકને જ-અર્થે જ અમુક જિનનતાઓ મળેલી હોય છે. આ બધા બંધનોનો વિચાર કરીને અથવા એમના પરિણામરૂપ આપણે. સ્વભાવ પારખીને, એ બધાંની સંગીતિ-સમાન આપણે જીવનમાર્ગે જોળવાના હોય છે, અને

એને જ સ્વધર્મ કહે છે. એમ કરવામાં પૂરી છૂટ ન હોય તો વિકાસ ન સાધી શકાય. તેથી સ્વતંત્રતા એ વિકાસની મુખ્ય શરત છે.

(૨) સ્વતંત્રતા દ્વારા દરેક પોતાની અસ્થિતા સાચવીને વિકાસ સાધે એ બરાબર છે. પરંતુ તેમ કરતાં મમતા, પરિશ્રદ્ધતિ કે સ્વાર્થવૃત્તિથી સામાજિક પરિણામ પણ નીપજે છે. સ્વતંત્રતાનું સત્ય-બહુ વાર ધન અને પદની સત્તામાં પરિણમે છે. આ તેના તથા સમાજના વિકાસ માટે હાવેકર પરિણામ છે, કેમ કે એમાં સ્વાતંત્ર્યનો દ્રોહ રહેલો છે. એક સમાજમાં, એક શબ્દમાં એક જ રહી જીવન-વિકાસ કરવા ઇચ્છનાર દરેક જાતના સમુદાયમાં અમુક મૈત્રી કે પ્રેમસંબંધ જોઈએ જ. એકબીજાને અમુક સંબંધ તેમાંની દરેક વ્યક્તિને સાચવવાનો હોય જ. ગમે તેવા સ્વાર્થ આગળ પણ, સામાન્ય રીતે જોતાં, માણસ સર્વોદય ન ભૂલી શકે. બૂઠવા બંધ પણ તે ગમે તે રીતે સામે આવે જ. દરેક સર્વોદયમાં પોતાનો સ્વાર્થ જોવા કેળવાવું જોઈએ. એ હાવ કે સમજ દરેકમાં ન ઊપજે તો દરેકની સ્વતંત્રતા નહીં જ સાચવી શકાય. કારણ કે દરેક સ્વાર્થ જ અને તો પરિણામે ભોગૈશ્વર્યવૃત્તિ પ્રકોપ પામી, તે બીજને ખાવાનું જ તાકે. એટલે સર્વોદયમાં જ-સાથે સ્વાર્થ છે એ છુદ્ધિ દરેક અસ્થિતાધારી એકમની જો ન હોય, તો જે સ્વતંત્રતા વિના જીવન-વિકાસ અશક્ય થાય, તેના પર જ છેદ મુકવા વારો આવે, અને જીવન જ ઉચ્છેદાવાની ભીતિ જ-ને.

(૩) હવે, સર્વોદય જો આપણે આદર્શ હોય, તો એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે આપણાં કાર્યો પોતે જ સર્વોદયસાધક હોવાં જોઈએ; એમાંમાં એમાં તે તેનાં વિરોધી તો ન જ હોઈ શકે. સમાજતંત્રને અથવા કોઈ પણ સંગઠિત સમુદાયને એક સંસ્થા સાથે સરખાવાય. જેમ સંસ્થાનું ચક્ર પોતાની ગતિએ ફરે અને તેની સ્વતંત્ર ગતિથી જ સંસ્થાનો સામુદાયિક અર્થ સરે, એ રીતે ચક્ર સંસ્થાના કામમાં સહકારી છે એમ કહેવાય; તેવી જ રીતે વ્યક્તિનો સમુદાયના કાર્ય સાથે સંબંધ છે. એમ જોતાં વલ્લકાર એક બાજુ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને બીજી બાજુ સર્વોદય એ બે વચ્ચે અનુસંધાન કરી આપનાર કડી સમાન છે. સહકાર હરકોઈ કામ કરવામાં જરૂરી છે. સાડુ કે નરસું ગમે તેવું કામ સહકાર વિના ન નભી શકે.

૧. આ બાજુ શ્રી. મજનભાઈ દેસાઈ દ્વારા 'સત્યાગ્રહની મીમાંસા' ઉપરથી તારખે છે.

(૪) અને સહકાર એ ધર્મ છે, તો દરેક જગે પોતાના કામને સેવા રૂપ જ ગણવું જોઈએ, એ એમાંથી આવશ્યક ઉપસિદ્ધાંત નીકળે છે. આજે મૂંઝવણ - મજૂર, ગરીબ - તવંગર, ઊંચ - નીચ બધા મહો- માહિ લાડે છે, એનું કારણ એ છે કે, દરેક પોતપોતાના કામને પોતાનું — અંગત સ્વાર્થનું જ સમજે છે. તેને જો તે સમાજહિતને ખાતર પોતાને મહેલ જગ્યાદારી પેટે માને, તો કોઈને લડવાનો પ્રસંગ ન આવે, અને સહકાર અને સર્વોદય સહેજે તેમાંથી સંભાવ. સામાજિક આદર્શ ન્યાં સુધી અનિષ્ટ સંપાદનક હોય ત્યાં સુધી કલહનું મૂળ ન જ જાય, અને નયગા લોકોને મરે જ રહેનાનો. સેવા, સહકાર અને સર્વોદય એ જ સાચાં વ્યવસ્થાજનક હોઈ શકે.

(૫) પણ આ ત્રિવિધ આદર્શનું સાધન સ્વદેશી છે. સેવાની કલ્પનામાંથી જ સ્વદેશી ધર્મની ઉત્પત્તિ છે. સર્વોદય-પ્રેમી માણસ એકલો આખી દુનિયાની સેવા શી રીતે કરી શકે? છતાં તેણે તેમ કરવું તો જોઈએ, કેમ કે સેવાધર્મના મૂળમાં સર્વોદય રહેલો છે. એટલે સેવાની મર્યાદારૂપ સ્વદેશીની કલ્પના સ્વાભાવિક જ આગળ આવે છે. જે આપણી પડોશમાં છે તેમનો આપણી સેવા ઉપર પ્રથમ હક છે. માત્ર એમાં શરત એટલી છે કે, આવી સેવા પણ એવી ન હોવી જોઈએ કે જે જગતની વિરોધી હોય. એટલે જગતને અવિરોધી એવી કુટુંબસેવા, કોમની સેવા, રાષ્ટ્રસેવા વગેરે સ્વદેશી ગણાય. જે તે સાચેસાચ સેવા જ હોય તો તે અન્ય કુટુંબ, કોમ કે રાષ્ટ્રની વિરોધી ખનસો પણ નહીં; કેમ કે સેવાનું મુખ્ય લક્ષણ જ એ છે કે, તેમાં પરાધનો વિચાર રહે.

સ્વદેશીની કલ્પના વ્યક્તિના સ્વધર્મ સાથે સરખાવી શકાય. જેમ સ્વધર્મ વ્યક્તિની જેમી હોય તેવી પરિસ્થિતિની ગણના કરે છે અને શુદ્ધ આદર્શ ધર્મને તે પરિસ્થિતિનાં ચરમાથી નિહાળે છે, તેમ સ્વદેશીનું છે. સ્વધર્મની જેમ સ્વભૂતિ, સ્વદેશ વગેરે પણ વ્યક્તિને માટે સાચાં ઘટક છે. તે દ્વારા જ તે સમસ્ત માનવજાતને ઓળખી શકે અને પહોંચી શકે. બીજી રીતે પહોંચવા જતાં એક જગાએથી ઉખેડી ઝાડને પરાધ જમીનમાં રોપવા જેવું વિદેશીય થાય.

આમ આ 'સ'થી શરૂ થતી પાંચ બાબતો — સ્વતંત્રતા, સર્વોદય, સહકાર, સેવા, સ્વદેશી — એ સમાજ-ધર્મનાં મૂળભૂત તત્ત્વો છે. અહિંસા અથવા અદ્વેષ

તેમાં સ્વરૂપે રહેલ છે. વાચનમાળાનું — કેળવણીનું — સંસ્કારિતાનું વસ્તુમાત્ર આ પાંચ સકારની મર્યાદામાં જ — તેમના પાયા ઉપર જ વિકસવું જોઈએ. અર્થાત્ કેળવણી દ્વારા સંસ્કારિતા સ્વધર્મની વાત જો સાચી હોય, તો તે એ રીતે જ સંધારી શકે. કહેવાતી ઉચ્ચ કેળવણી પણ આજે પદાર્થવિજ્ઞાન, ધાર્મિક કુશળતા વગેરે પાછળ જ પડીને, સંસ્કારિતાનું મૂળ લક્ષ્ય ખોઈ ખેડી છે; અને પરિણામે દેશદેશમાં ઉચ્ચ કેળવણી આપનાર યુનિવર્સિટીઓ વધે જતા છતાં, પ્રજાઓની સંસ્કારિતા તો પીછેહઠ જ કરતી જાય છે; અને વધુ પ્રગતિ સાધનારા કહેવાતા દેશો જ સૌથી વધુ અમનુયી લક્ષણોમાં જ પાથે જઈ, વિનાશને વરી રહ્યા છે.

એટલે સ્વરાજની વાચનમાળા સુનાળની પણ વાચનમાળા હોઈ, આપોઆપ આ સમાજધર્મના પાંચ 'સકાર' માટેની જ વાચનમાળા હોવી જોઈએ. એ વાચનમાળાનો કેઈ પણ પાક, કે કોઈ પણ ભાવ આ પાંચ બાબતોની મર્યાદા ઉલ્લંઘતો હોવો ન જોઈએ.

હિંદુસ્તાન દેશ માટે આ પાંચ સકારોને મૂર્તિમંત કરી આપે એવો એક રચનાત્મક કાર્યક્રમ ગાંધીજી આપતા ગયા છે. તેના મુદ્દાઓ આ પાંચ સકારોને વિગતથી સમજવા અગત્યના છે. તેમની યાદી આ પ્રમાણે છે:—

૧. કોમી એકતા ૧૧. રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર
૨. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ૧૨. સ્વભાષા-પ્રેમ
૩. દારૂબંધી ૧૩. આર્થિક સમાનતા
૪. ખાદી ૧૪. ખેડૂતો
૫. બીજા પ્રમોદોગો ૧૫. મનુષ્યો
૬. ગ્રામસંકર્ષ ૧૬. આદિવાસીઓ
૭. 'નર્મ તાલીમ' ૧૭. રક્તપીતિવાઓ
૮. પ્રોદ શિક્ષણ ૧૮. વિદ્યાર્થીઓ
૯. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ ૧૯. ગોસેવા
૧૦. આરોગ્ય અને શૌચની કેળવણી

મૂળમાં આ રચનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રમુખીય સહકાર અને સ્વાવલંબન ચાહનાર અને કેળવનાર કાર્યક્રમ છે. અને તેથી જ જેમ જેમ આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ રચનાત્મક કાર્યક્રમ દેશના સ્વરાજનું અને તેના ઘડતરની સ્વાવલંબી યોજનાનું રૂપ પકડે છે. સ્વરાજ માટેની વાચનમાળા આ સમગ્ર ક્ષેત્રને આવરી લેતી, તથા તેના પાયા ઉપર જ ઊભી થતી હોવી જોઈએ.

૧. રસ

આમ, વાચનમાળાને ધ્યેયક્ષત્રી બનાવવા જતાં, તે નીચેસ યદ્ય જશે, એવા ભય રાખવાની જરૂર નથી. કારણ કે, ઇંદિયોની આળપપાળ કે તેમને ગમતા વિષયો, તેમને અપવામાંથી જ જીવનમાં સાચો રસ કે ભોગ નિષ્પન્ન થાય છે, એમ દરગિજ નથી. જીવનમાં પણ જેટલે દરજ્જે આત્મસમર્પણ હોય છે, તેટલે દરજ્જે તેમાં લક્ષ્યો અને આનંદ લાગે છે. કુટુંબનો આનંદ કુટુંબ માટે ધસાવામાંથી જ આવી શકે છે. પ્રિયજન પ્રત્યેની પ્રેમવૃત્તિ, તેની સેવા કરીએ તેમાંથી સંતોષ પામે છે. માત્ર ઇંદિયાના ભોગમાં રમનારાને તો છેવટે ભટ્ટકરિની જેમ રડવાનું જ આવે છે કે, 'મોમા ન મુક્તા વયમેવ મુક્તા: — ભોગો ભોગવવા જનારાં અને જ ભોગોના ભોગ બની ગયા.' ઇંદિયાનામ અને ભૌતિકધર્મની તૃપ્તિ મેળવવા જવામાં જ જગતનાં આ બધાં કુળો, કલ્પ, અને ખુનામરકી સરખાં છે, એ ઉપાધું છે.

પણ ખરી વાત જ એ છે કે, જીવનને ધારણ કરી રાખનાર, અને જીવનને ઉગમનારી — ધન્ય કરનારી પેલી બધી શુભ વૃત્તિઓથી પ્રેરાયેલા આચરણથી જ પરિપૂર્ણ અને સાચો આનંદ નિષ્પન્ન થાય છે. એ

આચરણને નિરૂપી તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા રસને રજૂ કરવા એ જીવન જેટલું જ અધુરું કાર્ય હોવાથી, સામાન્ય રીતે સાહિત્યકારો હલકા ક્ષણિક ભોગો નિષ્પન્ન કરતા આચરણને નિરૂપવા તરફ જલદી વળે છે, પરંતુ એ આચરણો એટલાં તો મર્યાદિત છે કે, પછી વિવિધતા અને નવીનતા શોધવાના એજ્ઞામાં તેમને વધુ ને વધુ હલકી તૃપ્તિઓની વસ્તુ જ સ્વીકારતા જવું પડે છે. પરંતુ શુભ વૃત્તિઓથી પ્રેરાયેલા આચરણને તો મર્યાદા જ નથી. એટલે શુભ ભાવોના નિરૂપણમાંથી રસ નિષ્પન્ન કરવાના વસ્તુના વૈવિધ્યને પણ પાર નથી.

તેથી આવી શુભ કલ્પાણકારી ભાવનાઓને મુક્તિમંત કરવા ઇચ્છી વાચનમાળાનું વસ્તુ રસની દૃષ્ટિએ પણ દરગિજ હિતરતું થવાને બદલે ખરેખર વધુ હિતાત અને વધુ રસપ્રદ થશે.

સવાલ ફક્ત આ કે તે ભાવના ઉપરની શ્રદ્ધાનો જ છે. ગાંધીજીએ સ્થાપેલા સ્વરાજ્યનો પાયો સર્વોદયને અનુલક્ષી ભાવનાઓનો હોય, તો તે સ્વરાજની વાચનમાળાનો પાયો પણ તેથી જુદી ભાવનાઓનો ન હોઈ શકે.

ગો.

પ્રૌઢશિક્ષણ તે કયું?

શબ્દકીય સ્વરાજ્ય મળી ગયું એટલે લોકનાયકા અને પ્રમુખીય સરકાર પ્રમુલક્યાણી વિધિવિધ યોજનાઓ વિચારી રહ્યાં છે, કેટલીક અમલમાં પણ મુકાઈ રહી છે. પ્રજા નિરક્ષર છે—અજ્ઞાનમાં દુખેલી છે, એટલે પ્રૌઢશિક્ષણની યોજનાને પણ ખૂબ મહત્ત્વ આપાઈ રહ્યું છે. પ્રૌઢશિક્ષણ અને તેની યોજના વિષે આપણે તટસ્થ રીતે વિચાર કરવાની જરૂર છે. હમણાં જ મુંમદમિાં એ પ્રશ્નના વિચારકેતું નાનકડું સંમેલન મળેલું અને હવે પ્રૌઢશિક્ષણને વેગ મળશે એવી આશા રખાય છે.

પ્રજામાં અજ્ઞાન છે—પ્રજા નિરક્ષર છે—એટલે પ્રૌઢશિક્ષણનું મહત્ત્વ તો છે જ. પરંતુ પ્રજા 'અજ્ઞાન' છે એટલે શું એ વધુ કાળજીપૂર્વક વિચારવાની જરૂર છે. એ અજ્ઞાન એટલે શું? રૂઢિચુસ્ત રીતરિવાજો અને વહેમોમાં ગ્રામપ્રજા સપડાઈ છે એને 'અજ્ઞાન' કહેવામાં આવે તો એ ખરોખર છે.

પરંતુ અજ્ઞાન એટલામાં જ પર્ણિત નથી થતું. ગામડાની પ્રજાનો અને તેમનાં જીવનની રહેણીકરણનો તેમ જ જીવનનિર્વાહના વ્યવસ્થાઓનો અને એમનાં જ

પરોપકારો કે બીજાઓ સાથેના એમના વ્યવહારોનો વધારે અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે, આજે પ્રજાનું અજ્ઞાન ભૂતા રિવાજો અને ખોટી સામાજિક પ્રથાઓ વિષેના હકામ્મોમાં જ નથી સમાતું. જીવનનું જેમાં કલ્પાણ છે અને ગ્રામજીવનની જેમાં સાચી ઉન્નતિ છે, એ વિશેની આપણી કલ્પનાઓ જ બ્રષ્ટ થતી જાય છે; નીતિ અને સદાચાર, પ્રમાણિકતા અને શુચનિષ્ઠ આપણામાંથી ધસતાં જ જાય છે ૧૦ વર્ષ પહેલાં જે હતું તેના કરતાં આજે એમાં વિશેષ અનિષ્ટ વ્યાપતું જાય છે. કેવળ સ્વાર્થ અને જીવનના તદ્દન પર્યાય ભોગો પ્રતિ જ લોકોનું ચિત્ત અને એમની વૃત્તિઓ દેનિત થતાં જાય છે. આ સ્વાર્થ અને ભોગવાહસમાં એટલી દૂરની દૃષ્ટિ રખાય છે કે પરોપકાર અને અન્ય ગ્રામવાળાઓનું તો પાર વિનાનું તુકસાન એમાં થાય જ છે; પરંતુ સ્વાર્થની પાછળ પડેલાનું પણ એમાં છેરે તુકસાન જ થાય છે. ગામમાં પહેલાં દુધ, સ્વચ્છ નિર્ભેદ મળતું, આજે એ મુશ્કેલ યદ્ય પડતું છે. દૂધમાં પાણી નાખતું એ સહજ અને સ્વાભાવિક થતું જાય છે. લી તો ગામડામાં યોખખું જ મળે એ

તો નિર્ધિવાદ વસ્તુ હતી. આજે વનસ્પતિ-ચીમાં ભેળવીને 'ગામડાનું ઘી' બજા થતું જાય છે. હાથયંત્રીએ લોટ દળી આપનાર બહેનને કદી ખ્યાલ પશુ ન હતો કે હાથે દેળેલા લોટમાં હલકા ચનાજના લોટને ભેળવઈ શકે. ગામડાની પ્રજાનું દુર્દૈવ છે કે, આજે ગરીબ ભોળા દળતારી ડોસીમાં પશુ ચોખ્ખો લોટ દળી આપવાનું ભૂલતાં જાય છે. ચોમેર ફેલાઈ રહેલાં દેગો, અગ્રામાણિકતા, લોભ અને સ્વાર્થના કુસંસ્કારોને ચેપ પશુ એમને લાગતો જાય છે. કંઈ પશુ વસ્તુ ખરીદી કે તૈયાર કરાવે—એમાં દેગો છેતરપિંડી ઘૂસવાનાં જ. પરિણામે વસ્તું નબળી જ મળવાની—જેવી તેવી જ તૈયાર થવાની. સુધાર, લુહાર, કુંભાર, ભરવાડ, ખેડૂત, વણકર, બધા જ પ્યેગ અને કોળગિયા કરતાં મે વધારે ભયંકર ચેપમાં સપડાતા જ ગયા છે. સામાન્ય વેપારીઓ તો એમાં અમ્મ ભાગ જ ભજવે છે. એટલી મહેનતે વધુ કેમ કમાવું અને વધારે ભાવે નબળી વસ્તુઓ કેમ વેચવી, એનો રોગ આજે ગામડાના પ્રમુખજનને પશુ પાપમાલ કરી રહ્યો છે. કાળીબજાર અને નકાબોરી કંઈમોટા વેપારીઓમાં જ નથી, એ પાછળની કીન જિંદગી બધે જ પોતાનું અનિષ્ટ સાંપ્રાપ્ય ફેલાવી રહી છે.

જ્યાં સ્વાર્થ છે, લોભ છે, દગલખાણ છે, નરી અગ્રામાણિકતા જ છે, ત્યાં માનવતા બધી જ ખાલુથી ખંડિત થતી જાય છે; ક્ષીણ ચર્ષ વિતાડને કિનારે જ તે આવીને ઊભી રહી છે. આજે પ્રજામાં પરસ્પર વિશ્વાસ તૂટતો જાય છે, પડોશપ્રેમ ઘુલતો જાય છે, કોઈનું કંઈકે ભણું કરી દેવું એ જિંદગી ધસાતી જ જાય છે. પરસ્પર વ્યવહારોમાં રહેલી નિખાલસતા અને શુભનિશા તો લગભગ પરવારતાં જાય છે. કોઈને કોઈની પડી નથી. કેવળ સ્વાર્થ કેમ આગળ વધે એની જ એકમાત્ર ચિંતામાં ઘણાખરા પડી ગયા છે. પ્રજાની નીતિ-મત્તા જ જ્યાં જ્યેષ્ઠમાં સુકાંઠાગર્ભ છે ત્યાં કેળવણીમાં ખીજ સદ્ગુણો કે સંસ્કારોને વિષે તો વાત જ થી કરવાની હોય? આજે જો પ્રજામાં અજ્ઞાન છે તો તે નીતિ અને સહાયારને જ અધિકાર અને વિનાશના ખાડામાં ધકેલી દેવાનું ભયંકર અજ્ઞાન છે. 'એ અજ્ઞાનને ટાળવા જે શિક્ષણ સર્વોપરી શક્તિ ધરાવે તે જ શિક્ષણ સાચું' પ્રૌદશિકણ નીવડ્યાનું છે. નિરક્ષરતા એ કંઈ પ્રમુખજનનો વધુ મોટો શાપ નથી. નિરક્ષરતા છે તેથી જ કંઈ આ અધઃપતનને નોતરનાડું અજ્ઞાન વ્યાપતું જાય છે એવું નથી. દુઃખદ હકીકત તો એ છે કે, ગરીબ ભોળા નિરક્ષર ગ્રામપ્રજાજનોમાં જે

નૈતિક અજ્ઞાનની જડતા આજે બળવાન થતી જાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે, પેલા 'ભણેલા'ને ચેપ ગ્રામપ્રજામાં જલદ નીવડતો જાય છે. કેવળ સામ્ય-તંત્રનાં નાનાં મોટાં થકોમાં જ લાંચ-રુશવત, દગાબોરી, લોભ, સ્વાર્થ અને અગ્રામાણિકતા નવીં વ્યાપેલાં. એમાં તો એ બધાં વિદ્યાતક તત્ત્વો છે જ. પશુ કેળવણીનું દુર્દૈવ તો એ છે કે, 'ભણેલા' ગણતા ડોક્ટરો, વકીલો, વ્યાપારીઓ, શિક્ષકો અને હવે તો સમાજસેવકોમાં પશુ એ દુષ્ટ રોમ છૂપી રીતે પોતાનું 'ગેઝારું' કામ કરી જ કરે છે. ભણેલાની એ સ્વાર્થબાજીની બધી રમતોનો ચેપ ગામડાની પ્રજાને લાગતો જ જાય છે. 'ભણેલા'ને વિદ્યા તો મળી હશે કે નહિ તે પ્રશ્ન જ છે; પરંતુ એમનામાં રહેલી અવિદ્યાએ તો આજે ગામડાંઓની પ્રજાને પશુ ભરખવા આંડી છે. વસ્તુરિશ્તિ જ્યાં આવી છે ત્યાં પ્રૌદશિકણનું પ્રથમ કાય્ડાં આ અવિદ્યાના બળવાન થતા અધિકારમાં પ્રકાશના પ્રતાપી કિરણો ફેલાવવાનું છે. કેવળ નિરક્ષરતાનિવારણ-માં તો એ પ્રતાપી કિરણોની સામગ્રી નહિ જેવી જ પડી છે. નીતિવિનાશને માર્ગે પ્રજાને અપાકાધ ધસી જનારી અવિદ્યા અને અજ્ઞાનને બેઢવા માટે જે પ્રતાપી પ્રકાશકિરણોની જરૂર છે, તે કિરણોની સામગ્રી તો પ્રૌદશિકણની વ્યાપક કલ્પના અને તેના અમલમાં જ પડેલી છે. આથી પ્રૌદશિકણના પ્રચારની બળાખદરી ઉપાડનાર કાય્ડાંઓ અને સંચાલકોએ નિરક્ષરતા-નિવારણ કરતાંયે વધુ સક્ષિતશાળી જે પ્રૌદશિકણ છે તેને શોધવું જોઈએ; શોધીને તેને અમલમાં મૂકવાનું સ્વાભાવિક પ્રચારતંત્ર જોડવા તો જવું જોઈએ. એ પ્રૌદશિકણ કેવળ નિરક્ષરોમાં જ કે ગ્રામવાસીઓમાં જ જરૂરનું છે એવું નથી. કદાચ એની વધુ જરૂર તો ભણેલામાં અને નગરવાળાઓમાં પશુ હોય. માત્ર ગરીબો અને કારીગરો માટે જ એવું મહત્ત્વ નથી; સુખી કુટુંબો અને સંસ્કારી કહેવાતી પ્રજા માટે તો 'કદાચ એની અગત્ય વધારે પશુ હોય. પ્રૌદશિકણ નિરક્ષરતા-નિવારણ સાથે જ સંકળાયેલું રહેલું છે. એટલે પ્રજાને તો એવા સંકુચિત પ્રૌદશિકણ કરતાં વ્યત્યારે સામાજિક શિક્ષણની જ વધુ જરૂર છે. એ શિક્ષણ જેમને આપવાની ખાસ જરૂર છે એ બધા પ્રૌદો છે, માટે એ પશુ પ્રૌદ-શિક્ષણમાં ગણવું જોઈએ. ગાંધીજી એવા પ્રૌદ-શિક્ષણની કલ્પના દેશ આગળ મૂકી ગયા છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની વિનીત પરીક્ષા

ગર્ભ સાલ ૧૯૪૭ના જૂનથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની અમુક પરીક્ષા અથવા મુખર્ચ યુનિવર્સિટીની તે કક્ષાની પરીક્ષા પસાર કરેલી હોવી જોઈએ એવું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાપીઠ તરફથી તે વખતે કોઈ માન્ય શાળા મારફત કે બીજી રીતે પરીક્ષા લેવાની વ્યવસ્થા નહોતી, એટલે બીજી વિદ્યાપીઠની પરીક્ષા પસાર કર્યા વગર શ્રી. મહાદેવ મહાવિદ્યાલયમાં કોઈ દાખલ થઈ ન શકે એવી સ્થિતિ હતી. આ ઉપરથી કેટલાકની આગળથી હતી કે, વિદ્યાપીઠ તરફથી મહાવિદ્યાલયના પ્રવેશ માટે પોતાની જ સ્વતંત્ર પરીક્ષા હોવી જોઈએ.

તે ઉપરાંત, કોઈ કોરણે હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું ન કરી શક્યા હોય તે કામધંધામાં પડેલા નવજુવાનો તથા મેટ્રિકની પરીક્ષામાં, ખાસ કરીને અંગ્રેજીમાં, નપાસ થયાથી નાસીપાસ થયેલાઓ આવી પરીક્ષા આપવા ઇચ્છતા હોય છે. વળી શાળાનું લઘુત્તર છોડીને ગામડાંમાં કામ કરતા સેવકો, ધંધોરોજગાર કરતા મજૂરો અને કારકૂનો પણ ઘેર બેઠાં અભ્યાસ કરીને પોતાની શિક્ષણવિષયક લાયકાત વધારવા ઇચ્છતા હોય છે. તે સંબંધમાં મુખર્ચ પ્રાંતની હાઈસ્કૂલોના હેડમાસ્ટરોની પરિષદે પણ ૧૯૪૭માં સંચયું હતું કે, 'હાઈસ્કૂલો છોડી નોકરીમાં પડેલા છોકરાઓને આગળનું શિક્ષણ મળે તે માટે ઘટતી જોગવાઈ કરવી જોઈએ.'

આવી વિવિધ જરૂરિયાતોના ખ્યાલ કરીને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે મેટ્રિકની કક્ષાની સ્વતંત્ર વિનીત પરીક્ષા યોજી છે.

આ પરીક્ષા માટે નીચેના વિષયો રાખવામાં આવ્યા છે :

૧. માતૃભાષા ગુજરાતી
૨. રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાની
૩. કોઈ એક અંગ્રેજીન ભાષા (અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી અગર ઉર્દૂ)
૪. કોઈ એક ખાસ વિષય (સંસ્કૃત, નામું અગર બીજાગણિત-ભૂમિતિ)

૫. ઇતિહાસ અગર ભૂગોળ-રાજ્ય-ધારણ
૬. સામાન્ય ગણિત ને વિજ્ઞાન અગર ખાદીવિદ્યા
૭. કાંતવાની સામાન્ય આવડત

આજના મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં જે ધોરણે ફેરફારો કરવાની જરૂર છે તેનો ખ્યાલ કરીને, અને વિદ્યાપીઠના વિનયમંદિરમાં ૧૯૪૨ સુધી ચલાવેલા અભ્યાસક્રમના અનુભવ ઉપરથી ઉપરોક્ત અભ્યાસક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાપીઠમાં લખતા વિદ્યાર્થી માટે ૧૯૨૦ ની સાલથી અંગ્રેજીનું શિક્ષણ કરી ફરજિયાત હતું નહિ. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી લખ્યા વગર સ્નાતક થઈ શકતો હતો. વિનયમંદિરમાં પણ તેમ જ હતું. સ્વતંત્ર દેશમાં રવાનાવિક રીતે એમ જ હોવું જોઈએ. જોને અંગ્રેજી શીખવાની જરૂર હોય તેને તે ભાષા શીખવાની વ્યવસ્થા હોય, એ એક વાત. પણ તે વિના શિક્ષણ આગળ ન ચાલે, એમ ન હોવું જોઈએ. સૌને માટે અંગ્રેજીની જરૂર નથી. તેને બદલે કોઈ પણ અંગ્રેજીન ભાષાનું જ્ઞાન હોય તો પૂરતું છે. તે જ પ્રમાણે સૌને બધું બીજાગણિત ને આખી ભૂમિતિ નથી જોઈતાં. આ પ્રમાણે જ વિવિધ રુચિ અને આવશ્યકતાઓનો ખ્યાલ કરીને, તથા વિનીત પરીક્ષાનું અને મહાવિદ્યાલયના પ્રવેશનું ધોરણ સચવાઈ રહે એ રીતે અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. તે મુખર્ચ યુનિવર્સિટીની કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે નથી, તેમ સીધી સરકારી નોકરી મેળવવા માટે નથી. પણ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ ઘેર બેઠાં અભ્યાસ કરીને પોતાની શિક્ષણવિષયક લાયકાત વધારવા ઇચ્છનાર માટે છે અને મેટ્રિક થયા વગર શ્રી. મહાદેવ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થવા ઇચ્છનાર માટે છે.

સદરહુ પરીક્ષા પહેલવહેલી ગયા જૂન માસમાં લેવામાં આવી હતી. બીજી પરીક્ષા ઈ.સ. ૧૯૪૯ના મે માસની શરૂઆતમાં લેવાશે. તે માટેની ચરણ પરીક્ષા-હિના ૩.૧૫ સાથે ૧૯૪૯ના એપ્રિલની ૧લી તારીખ સુધીમાં ફરવેલા નમૂના પ્રમાણે મોકલી આપવાની છે.

૧૯૪૮ના જૂન પછી અભ્યાસક્રમમાં ફરવામાં આવેલા ફેરફારો સાથેનું નવું જોડપત્ર તૈયાર કરવામાં

આવું છે. તે ત્રણ આત્માની ટિકિટો ખીડીને 'શ્રી.મદ્દા-
માન, ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૯' એ સરનામે
લખવાથી મળી શકશે. જેમની પાસે ગઈ પરીક્ષાનું

બોધપત્ર હશે તેઓ 'બોધપત્રની પૂર્તિ' અગ્રગ
મંગલવરો તો વગર કિંમતે મોકલવામાં આવશે.

વિ

સ્વાધ્યાય

[અંતરાયોનું નિવારણ]

ગયા અંકમાં આપણે અંતરાયો અને તેમની સાથે
અચૂક જન્મતો તેમનો પરિવાર કયો છે, એ જોઈ
આવ્યા. આ બધાને યોગથી જનું જોઈએ, તે કેવી રીતે
બને? તેનો ઉપાય શો? પછીનાં સૂત્રો તે જણાવે છે.

આ જોતા પહેલાં એક સામાન્ય વિચાર કરી
લેવા જેવો છે. દુઃખ, ક્રોધ, મીઠ, સરીરકેષ ઇત્યાદિ
અનુભવો નવ અંતરાયોને કારણે થાય છે. પરંતુ આ
અંતરાયોનું કારણ શું? તેમને અંતરાયો કેમ કહેવામાં
આવે છે? શામાં અંતરાય તરીકે એ આવે છે કે
જેથી તેનું નામ એમને આપવામાં આવ્યું છે?

આર્થ કે દિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની પરમ સ્થિતિ એમ
કહે છે કે, જે છે તે જ છે અને બીજું કંઈ નથી.

નાડરત્તો વિદ્યતે માયઃ

નાડમ્ભવો વિદ્યતે યતઃ ।

અને એની સ્થિતિ સદાકાળ મુખ્યશાંતિ અને 'સ્વસ્થ
સમાધાનની જ હોઈ શકે; એ સૌનું પરમ ધામ છે.
એ સદૃશ સ્થિતિ છે; છતાં મૂળ સ્વભાવ એ જ છે.
એ એનું સાચું સ્વરૂપ છે.

પરંતુ આવો અનુભવ તો આપણને થતો નથી.
જે અનુભવ મોટે ભાગે થવા કરે છે એ તો દુઃખ,
ક્રોધ, મીઠ, ઇત્યાદિ ભાવોનો. જે કારણોને લઈને આ
નવો અને વિપરીત અનુભવ થાય છે તેમને 'અંતરાયો'
કહ્યા છે. આ રીતે એ કથાર્થનામ છે. છતાં એ
કારણો શાથી નીપજે છે એમ પૂછી શકાય. એ સવાલ
આપણને તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ પ્રશ્ન ઉપર લઈ જાય છે.
આ મૂળ કારણને જોઈ તૃપ્ત્ય કહે છે; વેદાન્ત તેને
અવિદ્યા કે માયા કહે છે; ખ્રિસ્તીઓ તેને 'એરિજિનલ
સિન'—મૂળપાપ કહે છે; જૈનો તેને પુદ્ગલ કે કર્મરજ
કહે છે. એમાંથી દુઃખ અને પાપકર્મો પેદા થાય છે.

યોગસૂત્રકાર અહીં આ વિચારમાં જીંડે ગયા વગર,
દુઃખના પ્રત્યક્ષ જોવા મળતા બધા પરિવારનો વિચાર
કરીને, અંતરાયો તથા તેમના અચૂક બેડીદારો જણાવે
છે, કે જેથી સાધકને અભ્યાસ કરવાની દિશા અને
પ્રયત્નની સ્પષ્ટતા મળી રહે. યોગકારનું મુખ્ય લક્ષ્ય

ચિત્તશુદ્ધિનિરોધ કે સમાદિન અથવા સ્વસ્થ ચિત્તદશા
મેળવવી એ છે. ખરું જોતાં આ દશા આપણને
સદૃશપ્રાપ્ત છે; પણ આપણે તે જોઈ શકતા કે
અનુભવી શકતા નથી. કારણ, અવિદ્યા કે અજ્ઞાનમાંથી
નીપજીને અંતરાયો વચ્ચે આવે છે. આ અંતરાયો
સરીર, મન તથા હૃદય સુધી બંધે વ્યાપે છે અને
બધે પહોંચીને પજવે છે. અભ્યાસ કરવાનો જે
કળો છે તે, આ જીંડે સુધી ગયેલા અંતરાયોને ત્યાં
ત્યાંથી હામવાળો. તેનો ઠૂંકો અને એકમાત્ર ઉપાય
સત્ કરતાં સામાન્ય રૂપે આપી દેવામાં આવ્યો છે:—

તત્ત્વતિષેવાયમ્ દૃઢત્વામ્યાસઃ ॥૧૨॥

તે અંતરાયો અને એમની સાથે થતા વિદેશોને
રોકવાને માટે એકતત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.
કાંઈ પણ એક મુદ્દો કે બાબત લઈને તેની
ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો સતત પ્રયત્ન કર્યા
કરવો જોઈએ. જેમ કે, નવ અંતરાયો અને ચાર
તેના સદૃશ, એ ૧૪માંથી એક અંતરાયને છતવાને
માટે અભ્યાસ આદરીએ. આ તોરે, વસ્તુઓ યોગેશ્વર
સંકળાયેલી છે. એકને પણ છતવામાંથી બીજી
લક્ષમાં આવતી જાય છે અને એમ અંતરાયો દર
કરવાનો જે એક મુદ્દો છે તે હસ થાય છે, વાત મૂળ
એ છે કે, ચિત્તને એકાગ્ર થવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.
ચિત્તની સામાન્ય ટેવ તો એક વસ્તુથી બીજી અને
બીજીથી ત્રીજી, એમ ફાળે ફાળે ચંચળપણે જોડા
કરવાની છે. એને લઈને જ અંતરાયો અંતરાયરૂપે
વર્તી શકે છે. એટલે એ ચિત્તને એમ કુદાકુદ કર્યા
કરવામાંથી. પકડવું જોઈએ. તે કરવાને માટે, શરૂમાં
જ સૂત્રકારે કહ્યું કે, યા તો ઈશ્વરપ્રતિબિંબ કે ભકિતયોગ
અથવા તો વૈરાગ્ય-અભ્યાસ-યોગ લેવા જોઈએ. એ
અભ્યાસ કરવાને માટે એકાગ્ર મન જોઈએ. એ મન
પછી અંતરાયોને પણ વશ નહિ થાય.

આનું મન અભ્યાસ વડે કરી શકાય છે. તે અભ્યાસ
કેવા પ્રકારનો હોય તે હવે પછીનાં ચોક્કસ સૂત્રોમાં
ખતાવે છે.

૨૦-૭-૧૯૪૮

મગનભાઈ દેસાઈ

૧૯૪૨-૪૩ના એ દિવસો ! :- ૩

[એક ડાયરીનાં પાન]

[એક સહૃદય રાષ્ટ્રપ્રેમી ભાઈએ, અંગ્રેજ સરકારના ગાંડપણના આ કાળમાં છૂટક લખેલી પોતાની ડાયરીનાં પાન (પત્રો) તો પ્રસિદ્ધ કરવાની છૂટ સાથે) જેવા આપ્યાં છે. આ ભાઈએ જેલમાં આ નથી લખ્યાં; તે આ કારમાં દિવસોમાં દેશરૂપી બહારની જેલમાં હતા. તે તરીકે આ ડાયરી એક રીતે કીમતી ગણાય. કાંઈ નહિ તો, તે કાળમાં એક દેશપ્રેમીને બહાર સું થતું હતું, એ તો એમાંથી જેવા મળે છે.

આ ડાયરી નરી હુકીકતોની નથી. તેમ જ તેમાં રોજરોજ લખાયેલી નોંધો નથી. તા. ૨૪-૮-'૪૨- થી ૨૨-૨-'૪૩ (ગાંધીજીના ઉપવાસ) સુધીના કાળમાં બ્યારે બ્યારે જે ભાર ટપકાવવા જેવો લાગ્યો, તે વિષે નાનકડી ૨૦-૨૨ નિખાલિકાઓ એમાં છે. તે દિવસોના ઇતિહાસના સર્ગને માટે પણ આવી સામગ્રી કામગીરી ગણાય. આજે બ્યારે એ સમય વિષે ઇતિહાસની તટસ્થ નજર કામ કરી શકે છે, ત્યારે એને પ્રસિદ્ધ કરવામાં વાંધો નથી. નીચે તેનો આગળનો હપતો છે. — મૉ]

૧૦

એક જ ઉપાય

૨૬મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૨

“હું એક ક્રિસ્ટિયન છું અને પહેલી વાર દિવંદ્યા . . . આબોધો છું. સ્વાર્થી હૈવંદ્યા સિવાય દિવંદને આકાશી નહિ આપવાનું બીજું કોઈ કામલ મને મળ્યાં નથી.”

આ એક વાક્યમાં આખાંચે દિવની પ્રશ્નો સરળ, સીધો અને સચોટ ઉકેલ સૂચવે છે, હિન્દી મહાસત્તાની પણ એ જ માગણી છે. હિન્દોને કહેવાતો મવાલ પક્ષ પણ આ માગણીનું સમર્થન કરે છે. દિવંદનાં સીપ્રકોષે બુદ્ધ-પ્રવાસમાં પોતાનો સર્વોત્તમ ફાળો આપવા ટમટમી રેલાં છે. સારીયે દુનિયાનાં માનવતાપ્રેમી તત્ત્વો પણ આ જ માગણી સ્વીકારે છે. દુનિયાના અર્ધ-ન શાન્તિવાદીઓ પણ સ્વાતંત્ર્ય હાસલ થયે બુદ્ધપ્રવાસોમાં ફાળો આપવા એકાગ્રે ખડા છે.

ત્યારે આમાં સારું કેટલું પડે છે ? ક્રિસ્ટિયન શાહીવાદના ઉપાસકો અર્થિય અને ક્રિસ્ટી, મેરવેલ અને હિન્દનાં પ્રવાસોની વતે. આ બધા નાસી ગુંડાગીરીનું સફળ અનુકરણ કરી સાસરે દિવંદના અભિપ્રાયને ચઢી નાખવા માગે છે. આ લોકોને વારસો એટલુંક મળે અને એટલવખીને છે દિવંદનાં બીજે મેરવેલો બ્રેમો કરવામાં તેઓ ફરજિયાત સમજે છે. સિંગાપુર અને મલાયામાંથી બાગી છૂટેલા લોકોના મોમાં આ બધા જ જાણે શોભતી નથી; પણ તેઓ તો હાંકલે જ રાખે છે. આમ આડું કયાં સુધી ચાલશે ?

દુશ્મિત અને સમય ત્યાં સુધી આ લોકોની કાનપટ્ટી પકડી શાન ઉઠાવે લાવશે તહિ ત્યાં સુધી આ લોક હાંકલે રાખવાના છે. અંગ્રેજ પ્રમત્તી એક ખાસિયત ગણાય છે કે તેઓ અતિશય આડિયલ લોક છે. બનાંડે હોયે પ્રથમથી જ કહું છે કે, આયલેન્ડ સામે જેટલાં પગલાં અંગ્રેજોએ લીધાં હતાં, તે બધાંયે પગલાં હિન્દીઓ સામે પણ અંગ્રેજોએ લેશે,

પણ આખરે દિવંદને સ્વતંત્ર થવા હેતું પડશે, અંગ્રેજ પ્રમત્તે એ કોઈએ દીધો દીધો હોય તો શાહીવાદીઓએ જ. કેટલાંયે આગળપડતા અંગ્રેજ લેખકોએ મઈ લડાઈ પછી તરત જ ક્રિસ્ટિયન સામ્રાજ્ય માટે ચેતવણીના સૂર સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ બાપામાં કહેવા, પણ શાહીવાદી ટોળાઓએ એના ઉપર જરાપે ધ્યાન ન આપનાં તેઓની ઠેકઠી ફરેલી. અપહારમાં પોતાની ભવતે પાવરંધા માનતા સદૃશદરેશો શાહીવાદી વિચારો ઉપર ભારે મહાર બોધી, ચાલુ બ્યવસ્થા હાકવી રાખવા આકાશ-પાતળ એક કેરે છે; પણ નવાં બંધો આગળ નમતુ આપ્યા વિના આખરે તેઓ આશ્ચર્યનું નથી. ચાલુ બ્યવસ્થા અને નવી અપરંધા સમન્વયમાં જ કે હવે સર્વપક્ષી દિન સમાપ્તે હોય છે. પણ અને પક્ષે ભારે ભોમ પગી જ કઈકે ચોળના પડી રહે છે ઇતિહાસ આપા સમન્વયની સાખ પૂરે છે. સિદ્ધાંત અને સંસ્કૃતિનું વહન આ સમન્વયની નરદિશાત સમજ થોય મમયે વાજબી થયતા એવામાં મમાયેલું છે. આ સવ્ય ક્રિસ્ટન આજને અપસરે નહિ સમજે તો તેની સંસ્કૃતિનો વિચાર નક્કો છે. હયાયેલી પ્રવચનોનો અવાજ ન્યાયી સત્તાના તત્ત્વો દર્શાવેલો બનેતો નેનો. આ અવાજ મિથ્યા નહિ નય તેનો એકલ પુરાનો આપણને એક . . . ક્રિસ્ટિયન ઉપર દોષલ સંબેદ વિતભાવી વાક્યમાંથી મળે છે. તે વાક્યમાં દર્શાવભાષ્ટ નથી; નક્ક સવ્ય અર્થત સાદા સ્વરૂપમાં સીધી રીતે મુકાયેલું છે અત્યારની દુનિયાની વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં કપાનો અભિપ્રાય તે એક જ ઉપાય છે આ અભિપ્રાયનું વિશેષ મદત્ત તો એ છે કે, આ અભિપ્રાય એક ક્રિસ્ટિયન લશ્કરી અમલદારનો છે. તે કોઈ એકાંતરેથી વાજનપ્રિય અધ્યાપનોના નથી; અધ્યાપનોના વિચારોની અવગણના સકય છે, પણ આ ઉપાય તો અવદાડુ . . . સમસંગત-પ્રિય સૈનિકોના છે, અને તેનું વજન વધારે પડતું એકેએક સ્વાર્થીનાં સ્વમાં ફર થતાં આ સવ્ય સ્પષ્ટ દેખાવાનું છે. ફેન્ચ લેખક ફાલ રિચાર કહે છે :

“જ્યારે સ્વાર્થશક્તિનો નાશ થાય છે, ત્યારે જ મનુષ્ય જ્ઞાનો ઉદય પામ છે”

“Where gain ends, there man begins.”

૧૧

એક જ વિચાર, એક જ આચાર

તા. ૨૩ી નવેમ્બર ૧૯૪૨

આજને જોયે તે વરસે એક જ વાત ફરી ફરીને વિચારવાની રહે છે. આપણી સાથે મુજારમની ઇચ્છાએ ક્યારે ફળીભૂત થશે તે વિચારવાનું સદ્ગામ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. સાથે મુજારમ કહે તે સાથે મુજારમની બની જતી નથી; પણ ધણા માણસો સાચા રિવાજો તેથી ભાવના સેવે અને પ્રજાને ઇચ્છા બ્યક્ત કરે તો તેની સામુદાયિક અસર પામ

એમ આપણે માનીએ છીએ. આ વૃત્ત વસે આપણે હિન્દ સ્વરાજ્યની ભાવના દૃઢ કરીએ અને પરદેશીઓને ભારે દઈએ. “હિન્દ છોડી ચાલ્યા ભયો” એ સૂત્રનો ભય સર્વવ્યાપી બને અને તેની બીતરનો આવચાર દેશ બાપી બની અંગ્રેજોની નાગવૃક્ષમાંથી આપણે ફક્ત મદદ સ્વાતંત્ર્ય હાંસલ કરીએ; આની ભાવના હિન્દનાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષ-બાળક સેવે—આમદર્શક સેવે. એવી આશા દરેક સ્વદેશભક્ત બ્યક્ત કરશે. આપણે જ્યાં જ્યાં મળીએ, મંદિર કે ઘેર, ચોરસમાં કે રસ્તામાં જ્યાં બધાયે આપણા મિત્રોમાં એક જ વિચારનો પ્રચાર કરીએ, ભારે વિચાર અને શ્રદ્ધાથી તેનો પ્રચાર કરીએ, કારણ કે આ વિચાર અને શ્રદ્ધા અચળ હશે તો એક જ આવચાર હયાતીમાં આવશે. (વાંચ)

‘સદ્ગુરુ મી’

જમીન અંદરનું પાણી

રેતાળ જમીન ઉપર ગયે તેટલું પાણી પડે તોય તે સીધેસીધું જમીનમાં ઊતરી જવાનું. રેતાળ ભાગ પૂરેા થાય અને રીઠું તળ આવે ત્યાં સુધી તે નીચે ઊતર્યા કરશે. એટલે રીઠા તળ પાસેની રેતી પાણીથી તરબોળ રહેવાની. તેથી ઉપરની થોડી રેતી અધકચરી ભીની રહેવાની અને તે ઉપરની રેતી સૂકી પડી જવાની. તરબોળ રેતીની ઉપલી સપાટીને પાણીપટ (water-table) કહેવામાં આવે છે.

આવી રીતે જમીનની અંદર પાણીપટમાં વહેતું પાણી માઈલોના માઈલો સુધી વહી છેવટે કોઈ દરિયા કે સરોવર સુધી ભય. તેના લાંબા રસ્તામાં તેને જમીનનાં બે રીઠાં તળ વચ્ચેથી પળ પસાર થવું પડે. ઉપરના રીઠા તળ ઉપર કેટલાય ફૂટ વળી કોઈ જુદી જ ભતના ખડક હોય અને છેક ઉપર જમીન હોય. આ જમીન ઉપર સારકા વડે ખોદી તળ ઉતારીએ તો તે નીચે ઊતરતાં ઊતરતાં અંદર વહેતા પાણી ઉપરના રીઠા તળને ભેદી નાખે. એટલે નીચે વહેતું પાણી તે નળીમાં જાય ચડે. આવું પાણી પાણીપટ નેટલું જાય આવી શકે. એ પાણી જે મૂળ ઠેકાણેથી આવતું હોય ત્યાં પાણી-

પટ જાયે હોય તો નળીમાં પાણી જાયે સુધી ચડવાનું. કોઈ કોઈ વાર તો નળીના મોઢા બહાર પાણી કુવારા માફક પળ જાયે છે. આવા નળીવાળા કુવાને પાતાળ-બોરિંગ કહેવાય. બીરમગામ, પાટડી અને બાવળામાં આવા પાતાળ-બોરિંગ છે. અંગ્રેજીમાં તેને આર્ટિઝન વેલ કહે છે, આવા પાતાળ-બોરિંગનું પાણી મીઠું નીકળે તો તે વપસાશમાં ઉત્તમ ગણાય.

કોઈકે ઠેકાણે જમીનની ઉપરની સપાટી નીચી હોય છે અને દૂરથી આવતા પાણીનો પાણીપટ જાયે હોય છે. આવો પાણીપટ જમીનમાં જે જગાએ જાયે તે જગાએથી પાણીનો ઝરો વહેવા માંડે. પાણીપટ નીચે ભય તો ઝરો સુકાઈ ભય. ચોમાસામાં વરસાદ પડવાથી ફરી પાણીપટ જાયે આવે ત્યારે ઝરો ફરી વહેવા માંડે.

કેટલાક ઝરાનાં પાણી ચોખ્ખાં અને મીઠાં હોય છે. કેટલાક ઝરાનાં પાણી ચળકતાં હોય છે. કેટલાક ઝરાનાં પાણી હલકાં ગળાય છે, બ્યારે કેટલાક પાણી ભારે ગળાય છે. આમ બનવાનું કારણ આપણે હવે પછી તપાસીશું.

અસીલાલ માંધી

પાનની પરિભાષા

પાન એ કે ડાળીને વળગેલું હોય ત્યાંથી માંડી પાનના છેડા સુધી રેપાને મધ્યરેપા કહેવાય તે આપણે જોઈ ગયા. મધ્યરેપાના ત્રણ ભાગમાંથી 'દીડું' અને 'દાંત્રી' સંબંધી વાત ગયા હતામાં થઈ ગયેલી. હવે આપણે બાકી રહેલા ત્રીજા ભાગ 'પીડ' અને તેને વળગતાં પાતરાં સંબંધી વિચાર કરીશું.

કેટલાંક પાનમાં પીડ, ખૂણ લાંબી હોય છે. પરંતુ મોટા ભાગનાં પાનમાં તે બહુ લાંબી થઈ સકતી નથી. કેટલાંક પાનમાં તો પીડનો ભાગ એક બિંદુમાં જ સમાઈી જાય છે.

પીડ ઠીક ઠીક લાંબી હોય ત્યારે તેમાંથી બે બાજુએ શિરાઓ નીકળી પાનના પાતરા હપર ફેલાવી જાય છે પીડની બે બાજુએ પાતરું વળગેલું હોય તેમાં આ શિરાઓ રસને લાવવા-સર્જી જવાનું કામ કરે છે. પીડ અને શિરાની આબી રચના હોય અને પાતરું સળંગ હોય તો તેને પર્વિતું પાન કહેવાય.

જો પીડ લાંબી ન વધતાં એક બિંદુ સ્વરૂપે જ રહે અને તે બિંદુમાંથી શિરાઓ ફરી જુદી જુદી દિશામાં પાતરા હપર ફેલાય તો તે પાનને હાવિતું પાન કહેવાય.

જો પીડ બિંદુ સ્વરૂપે રહે અને તેમાંથી શિરાઓ જુદી જુદી દિશામાં ફેલાય અને પાતરું દાંત્રીને કાટખૂણે ફેલાય અને દાંત્રીની બધી બાજુએ પાતરું વિકસે તો તેને પર્વિતું પાન કહેવાય.

વડ અને પીપળાનાં પાન પાંખિયા પાનમાં ગણાય, પર્વેલાનું પાન હાથિયું પાન ગણાય, જ્યારે અળવીનું પાન પર્વિતું પાન ગણાય.

હવે આપણે પાંખિયા પાનના જુદા જુદા પ્રકારો જોઈએ. પાંખિયા પાનમાં પીડની બે બાજુએ પાતરું એકબીજા રૂંધાયું હોય છે. પરંતુ પીડ અને પાતરું એ બે વસ્તુમાં દોડતાં હોય તો ? પીડ લાંબી ને લાંબી વધતી જાય અને પાતરું તેટલું નથી ન સહે તો કું થાય ? જો પીડ કરતાં પાતરું સહેજસાજ પાછું પડતું હોય તો લીમડાના પાનની જેમ પાતરામાં દાંતા દાંતા પડી જાય. જો પાતરું વધારે પાછું પડે તો પાતરામાં ફાંટા પડી જાય. ગળચ્છીની પાનમાં આમ જ હોય છે. પરંતુ પાતરું તેથી પણ પાછળ પડે તો છેવટે પાતરું કપાઈ તેની પાંદડીઓ જ પીડની બે બાજુએ શિરાને વળગી રહે. આમલીના પાનમાં એવું જ હોય છે. આં સુધી પાતરું સળંગ રહે ત્યાં સુધી આજ પાન તે સાદું પાન કહેવાય. પરંતુ જ્યારે પાતરું

કપાઈ જઈને પાંદડીઓ થઈ જાય ત્યારે તે પાન સંયુક્ત પાન કહેવાય. ખરું જોતાં તો તે સંયુક્ત નહિ પણ વિભક્ત જ છે. પાંદડીઓ મળી પાતરું થયું નથી, પણ પાતરું કપા પાંદડીઓ થઈ છે.

હવે હાથિયા પાનના પ્રકારો જોઈએ. તેમાં પીડ ફક્ત બિંદુ સ્વરૂપે જ છે અને તેમાંથી શિરાઓ નીકળે છે. આ શિરાઓ હપર સળંગ પાતરું હોય છે. પરંતુ શિરાઓ વચ્ચા કરે અને પાતરું પાછું પડે તો પાતરાના ફાંટા પડે. પર્વેલાનું પાન આ પ્રકારનું છે. તેમાં પાતરાના ફાંટા પડ્યા છે પણ પાતરું કપાઈ જઈ પાંદડીઓ થઈ નથી.

પરંતુ પાતરું વધારે પાછું પડે તો પાતરું કપાઈ તેની જુદી જુદી પાંદડીઓ બને. શીમળાનું પાન જોઈએ તો તેની પાંચ પાંદડીઓ આ પ્રકારની જણાશે. પાંદડીઓ જુદી થી માટે એ પાન સંયુક્ત થયું. બીલીપત્રની ત્રણ પાંદડીઓ પણ એ જ પ્રકારની છે.

પાતરાનો વિકાસ એટલા રહેવાને કારણે ધણી વખત શિરાને વળગેલી પાંદડી પણ સળંગ નથી રહી સકતી. તેનાય ભાગ પડી જાય છે.

પાનની પાંદડીઓ ફરી ફરી નાની પાંદડીઓમાં વહેંચાય, પાંદડીઓ બબ્બેની દારમાં જ વળગેલી હોય. અમર છેડા સુધી બબ્બેની દારમાં હોય અને છેડે ટાંચની એક પાંદડી વળગી હોય, એમ તેનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ઓળખવા તે પ્રયત્નને અલગ નામ આપવામાં આવે છે.

પરિભાષા

મધ્યરેપા Phyllopodium

દીડું Hypopodium

દાંત્રી Petiole or Mesopodium

પીડ Epipodium

પાતરું Blade, or Lamina

પાંખિયું યાન A pinnate leaf

શિરા Vein

હાથિયું પાન A palmate leaf

પર્વિતું પાન A pettate leaf

દાંત્રીયું પાન A dentate leaf

ફાંટાળું યાન A lobed leaf

સાદું યાન A simple leaf

સંયુક્ત પાન A compound leaf

બંસીલાલ માંધી

વસંતની મંજરી કેવી ડાલી રહી છે ? કું, અને તારા વિચાર નહિ આવતા હોય ? પણ તારું ધર દૂર છે.

ગુફાએ કહ્યું : “એ તો નિશ્ચયનો અભાવ છે. તેનું ધર દૂર શી રીતે થયું ?”

કાન્ધુશિયસ

ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરત જ રચવી ?

શ્રી. તંત્રીજી,

મુંબઈ સરકારે ગુજરાત માટે અલગ યુનિવર્સિટી રચાવવા અંગે જે તપાસસમિતિ નીમી છે, તે સંબંધમાં મારા વિચારો પ્રદર્શિત કરતો આ પત્ર આપના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરશે તો આભારી થઈશ.

સ્વરાજ મળ્યા પછી આપણા લોકો પ્રમત્તજનના અનેક પ્રશ્નોનો ઉકેલ તરત કરાવવા બૂમો મારે છે. જે પરિસ્થિતિ કેટલાંયે વર્ષથી ચાલી આવી છે તેને સ્વરાજ મળ્યા પછી થોડા વધુ સમય માટે સહી લેવા લેઓ તૈયાર નથી. માણસને માટે શક્ય એટલી ઝડપથી પ્રધાનમંડળો અનુકૂળ ફેરફારો કરવા મંડી પડેલાં છે. છતાં દરેક પ્રશ્નોનો નિકાલ આજ ને આજ કરાવવા લોકો બૂમો પાડ્યા જ કરે છે. ગુજરાત માટે અલગ યુનિવર્સિટીની વાત પણ આ જ પ્રકારની છે.

ગુજરાત માટે અલગ યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ એવી કેટલાંક મંડળોમાં પ્રચલિત થયેલી વાત પરથી મુંબઈ સરકારે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રમ અંગે તપાસસમિતિ નીમી છે, અને એ સમિતિએ પોતાનું તપાસકાર્ય શરૂ કર્યું છે. અલગ યુનિવર્સિટી મારેના ગુજરાતની માગણી ખાસ જોરદાર ન હતી, છતાં સરકારે તપાસસમિતિ નીમી છે, એમાં વ્યયોગ્ય ઉતાવળ થઈ છે, એમ મને લાગે છે.

મહારાષ્ટ્ર માટે અલગ યુનિવર્સિટીનો પ્રશ્ન ધણું વર્ષ પર હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. તેને અમલમાં મૂકવાનું કામ પ્રથમ પૂરું કરવું, એ જ યોગ્ય માર્ગ ગણાય. મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી પોતાનું કામકાજ શરૂ કરી દે અને એ ચાર વર્ષની તેની કામગીરી અને તેના પ્રત્યાઘાતો જોવા પછી જ બીજી યુનિવર્સિટીનો વિચાર હાથ ધરવામાં આવ્યો હોત. તો ધણું ઠીક થાય. મહારાષ્ટ્ર માટેની અલગ યુનિવર્સિટીનો પ્રશ્ન પૂરો છજાયેલો છે, તેને માટે નાણાં વગેરેની જોગવાઈ થઈ ગઈ છે, અને હોદ્દાદારો પણ નિમાયેલા છે. છતાં ખાસ આશ્ચર્યની બાબત તો એ છે કે, મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ કામકાજ શરૂ કર્યું નથી અને કામ શરૂ કરવા અંગે દાલમાં કોઈ ભાતની ઉતાવળ થતી દેખાતી નથી. તેથી શંકા થાય છે કે, મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી કદાચ એમ તો ન કરે કે ગુજરાત

યુનિવર્સિટી અલગ થવા બાદ મુંબઈ યુનિવર્સિટીને જ મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી બનાવી લે ?

મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું કામ ધણું મોટું થઈ ગયું છે, તે હળવું કરવું જોઈએ, એટલા ખાતર જ ગુજરાતની અલગ યુનિવર્સિટી કરવી હોય, તો તે વારતાંયિક થશે નહિ. ગુજરાત માટે અલગ યુનિવર્સિટીનું કારણ હોય તો તે એક જ હોઈ શકે અને તે સ્વભાવાના માધ્યમનું ધોરણ. પણ તપાસસમિતિ તો હજી તપાસમાં જ છે કે, ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું માધ્યમ કયું રાખવું. ગુજરાતી ભાષાનું માધ્યમ ન રાખવાનું હોય તો પછી ગુજરાત માટે અલગ યુનિવર્સિટીની જરૂર જ નથી. અને જો મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું માધ્યમ ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે પણ રખાય તો પછી ગુજરાતની શાળા-કોલેજો મુંબઈ યુનિવર્સિટીને આધીન જ રહે તેમાં શું ખોટું ? કેમ કે સમયાનુસાર ફેરફારો તો મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પણ આપણે કરી ચકીયું.

પણ ગુજરાત માટે અલગ યુનિવર્સિટીની વાતો કરનારાઓ પૈકી ધણા તો માત્ર વાતો જ કરે છે અને તેઓ પોતે શું કહે છે તે સમજતા પણ નથી હોતા. ગુજરાતમાં ગાંધીજીએ સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી રચી. તેથી ગુજરાતની અલગ યુનિવર્સિટી માટે જો કોઈનું કહેવું આધારભૂત ગણી શકાય, તો તે માત્ર ગાંધીજીનું ગણાય. તેમણે તો સ્પષ્ટ બંદરે કહ્યું હતું કે, ગુજરાતનો અલગ પ્રાંત રચાય ત્યાર પછીથી જ ગુજરાતની અલગ યુનિવર્સિટી રચાવી જોઈએ. એમના અવસાનના થોડા સમય પહેલાં જ તેમણે ગુજરાતની અલગ યુનિવર્સિટીના વિચાર સામે આપણને લાલચતી* ધરી એતબ્બા હતા.

એ જોતાં ગુજરાતનો અલગ પ્રાંત રચાય તે પહેલાં ગુજરાત માટે અલગ યુનિવર્સિટી કરવી ન જોઈએ. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં આપણે જોડાયેલા છીએ જ. વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ કંઈ અટકી પડેલો નથી. તો પછી હાલના કંટાળાના સમયમાં ગુજરાતનો અલગ પ્રાંત થયો નથી તે પહેલાં અને ગાંધીજીની ફરદહીં

જુઓ 'દરિદ્રજનધુ' તા ૨-૧૧-૧૯૪૦માં તેમનો લેખ 'નવી વિદ્યાપીઠો,' (આ લેખ શિવસાની નવેનર, ૧૯૪૭, અંકમાં આપેલો છે.)

ચેતનશૂનિ અવગણીને ગુજરાત માટે અલગ યુનિવર્સિટી કરવાનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે અટકવું જોઈએ. નહિ તો આપણે અંધારામાં ભૂસકો મારવા જેવું કરીશું અને તેમ કરતાં જ અનિષ્ટો પેદા કરીશું. તેમાંથી છૂટતાં આપણને ભારે પડી જશે.

તેથી હું મચ્છું છું કે, મુંબઈ સરકાર યુનિવર્સિટીના પ્રશ્ન અંગે મહારાષ્ટ્રની અલગ યુનિવર્સિટીનું કામકાજ શરૂ કરાવી દેવામાં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે અને ગુજરાત યુનિવર્સિટી તપાસસમિતિને હાલમાં વિખેરી નાખે.

નવસારી,

ઈશ્વરલાલ નાગરજી નાયક

તા. ૨૦-૭-૪૮.

[શ્રી, ઈશ્વરલાલ નાયકનો ઉપરનો પત્ર એક ભારે મુદ્દો ઉઘાડે છે. ગુજરાતની ઉચ્ચ કેળવણીમાં રસ લેતાં લાઈબ્રેરીઓએ તે શાંતિથી વિચારવા જોવો છે. ગુજરાત માટે પોતાનું અલગ વિદ્યાપીઠ જોઈએ, એ બાબતમાં કોઈનો વિરોધ નથી. સવાલ માત્ર એ છે કે, તે કયારે રચવું? કેવા પ્રકારનું રચવું?

ચળી, મુંબઈ વિદ્યાપીઠથી લોક કંટાળ્યા છે એનો અર્થ શો? કેમ કે દહાડે દહાડે છેકરા તો તેમાં ભરતી થતા જ જાય છે અને નવી કોલેજો કાઢનારા પણ એ જ જૂની ઢાંચે ચાલ્યા કરે છે. કોઈ કશી વાત નવીનતા નથી કરતું. તો પછી લોક કંટાળ્યા છે એનો શો અર્થ? એનો અર્થ એ જ કે, તેમાં તેઓ કેટલાક સુધારા ચાહે છે. અને આ બાબતમાં શ્રી, ઈશ્વરલાલ કહે છે તે ધ્યાન પર લેવા જેવી વાત છે કે, મુંબઈમાં પણ સમયને અનુકૂળ સુધારા આપણે કરી શકીશું. (મુંબઈના સેનેટરો આ વિશ્વાસ રાખે તો કેવું સાડું! કેમ કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ વિષે એમના જેટલા નિરાશવાદી ખીજ લાગ્યે હશે.)

ભાઈ ઈશ્વરલાલ કહ્યોટક યુનિ. સમિતિનો પણ ઉદ્દેશ્ય કરી શકત. છાપાં જણાવે છે કે, તે સમિતિએ પોતાનો રિપોર્ટ સરકારને સોંપ્યો છે, અને તેમાં તેણે એમ જણાવ્યું હાજે છે કે મુંબઈ ઢાંચની માન્યતા-દાયી વિદ્યાપીઠ કહ્યોટક માટે રચાવવી. આથી કદાચ

માનીએ કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠનો ભાર (?) હળવો થશે. પણ કહ્યોટકનું શું રંધાશે, એ પ્રથમ મુદ્દો છે. તેને મુંબઈ કરતાં સારી સંરચા મળશે? તે સંરચા સ્વતંત્ર યુગના નવા જમાનાની સેવા કરે એવી યોગ્ય બનશે?

મહારાષ્ટ્ર અને કહ્યોટકનો લાગ મુંબઈથી છૂટો થાય, પછી ગુજરાત પ્રદેશ જ મુંબઈ વિદ્યાપીઠ પાસે રહે. અત્યારના વચગાળામાં ગુજરાતને માટે તે ગોઠવણ બસ નથી? શ્રી. નાયકનું ચર્ચાપત્ર આવેા સવાલ પૂછે છે. હજી ગુજરાતે અલગ પ્રાંત બનવાનું છે. પૂના યુનિ. વિષે વિચાર થયો ત્યારના જમાનાથી અસારનો જમાનો સાવ ફરી ગયેલો છે. આજે તો રાજ નવા નવા અને એવા મોટા બનાવેા બને છે કે, યુનિ.નો વિચાર કરવામાં કોઈ ભૂમિકા જ નથી રહેતી, એ ખરું આ વચગાળાના ક્રાંતિભર્યા સમયમાં કોઈકે ફરીકામ થાય ત્યાર પછી આગળ જવું સાડું, એવો સવાલ જ ઉઠાવ્યો છે એ પણ તપાસવો ધટે છે.

મુંબઈનો બોલો હળવો કરવાના ખ્યાલને લઈને જ પ્રદેશિક વિદ્યાપીઠો રચાય એ બરાબર છે? કેમ કે એને માટે ખીજ રસ્તા પણ ચોટ શકાય. નવી વિદ્યાપીઠો રચવા માટે નવા યુગને યોગ્ય હોય એવું તેમનું પોતાનું જ સ્વતંત્ર કારણ હોવું જોઈએ. તે સ્પષ્ટ કરી લેવું અને તેને જ કારણ કરવા ઉપર સીધી દૃષ્ટિ રાખીને કામ કરવું જોઈએ, એ વસ્તુ તરફ પણ આ ચર્ચાપત્ર વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે.

સ્વભાષાનું માધ્યમ એક એવો મુદ્દો છે કે જેને લઈને આપણે કદાચ નવું વિદ્યાપીઠ જોઈએ. માધ્યમનો આ ફેરફાર કોઈ આજે કરે કે કરવા તત્પર છે, એમ લાગે છે? ખાસ એ કામ સોંપી એકરથ અને વસાહતી વિદ્યાપીઠ રચાવવાનો કાયદો કરી આપીએ તો તેને માટે કોઈ કેન્દ્ર તૈયાર થાય? આ સવાલ પણ આ ચર્ચામાંથી બેઠે છે.

અને સૌથી મોટો વિચાર તો એ રજૂ થાય છે કે, પૂના વિદ્યાપીઠનો પ્રયોગ એવા માટે કેમ ન ચોલવું જોઈએ? શું યુનિ. સમિતિ અત્યારે પોતાનું કામ કરે છે ત્યારે આ ચર્ચા તેના કામને મદદરૂપ થશે એવી આશા છે.

—કાં. મ. દેસાઈ]

પોતાની મહેનતથી કમાયેલા ભોજન જેવું મીઠું કોઈ ભોજન નથી. પછી બચેને આખું ભેડકું હોય.

કોન્ફેડરેશન

માસિક વિવેચન

ગુજરાતનો વિસ્તાર વધે છે

સૌરાષ્ટ્રનાં અનેક રાજ્યો (વડોદરાનો અમરેલી એવા પ્રાંત અને ગુતાગઢ રાજ્ય બાદ કરતાં) એક રાજપ્રમુખની હકૂમત તળે આવ્યા બાદ, ખીણ રૂડી વાત હવે એ બની છે કે, પાલણપુર, રાણપુર, ધરમપુર, વાડાસિનોર, હોટાઉદપુર, લૂણાવાણ, રાજપીપળા, આરિયા, વાંસદા, ખંભાત, ઈડર, સચીન વગેરે મોટા કહેવાય એવા ૧૭ રાજ્યો અને ૧૪૨ તાલુકાદારીઓ સુધાર્ષ ઇલાકાના ગુજરાત પ્રાંતમાં મળી ગયાં છે. સૌરાષ્ટ્ર પેઠે એમનું અલગ જૂથ નથી બન્યું, પરંતુ છૂટાં છૂટાં વેરાયેલાં આ રાજ્યો ગુજરાતની પ્રાંતીય હકૂમત તળે આવી ગયાં છે. આમ ઉમેરાતો મુકક ૧૬૦૦૦ ચો. માઈલ જેટલો છે અને તેની વસ્તી ૨૩ લાખ છે. તે પ્રદેશની આવક દોઢે કરોડ ઉપરની છે. આ રાજ્યોમાંનાં કેટલાંક તેમની પાસેના ચાકુ જિલ્લાઓમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં છે. ખાસનાં એકસાથે આવતાં રાજ્યોને ભેગાં કરી તેમના બે નવા જિલ્લા બનાવવામાં આવ્યા છે :

૧. બનાસકાંઠા જિલ્લો — વિસ્તાર ૬૫૦૦ ચો. મા. ; મુખ્ય ગામ પાલણપુર

૨. મહીકાંઠા જિલ્લો—વિસ્તાર ૨૫૦૦ ચો. મા. ; મુખ્ય ગામ હિંમતનગર.

દેશી રાજ્યો વૃદ્ધિને ગુજરાત સાથે મળી જતા આ બધા પ્રદેશોના પ્રશ્નો તેના તેના ખાસ છે. ત્યાં મધ્યકાલીન હકૂમતી સમાજવ્યવસ્થા ચાલે છે. લોક-શાહીનું ત્યાં લાગે જ નામનિશાન જોવા મળે. આને લીધે કેવા કેવા પ્રશ્નો જાગે તે કદાપિ લેવાનું જ રહે છે. તેમાં ખાસ કરીને આવે છે પછત કોમોનો પ્રશ્ન : બીજા, કોળી, ઠાકરજા રથારી, આહીર, રાનીપરજા, દુબળા વગેરે અનેક લોકોને વરસોથી અત્યાન, વહેમ અને પછતપણમાં નાખી મૂકવામાં આવ્યા છે. આ લાજમાં તેઓની વસ્તી વધારે છે. તેઓ સ્વતંત્ર ભારતમાં હવે સૌ સાથેની બરાબરીના હકથી આવીને ઊભા રહે છે. તેમને સાથે લઈને ચાલવાનું કામ પ્રબળ કાયદેજી અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર આવી પડે છે. કહેવાય છે કે, માકર્સવાદ આવા પછત વર્ગોમાં ઝટ વકરી શકે છે. જે માકર્સવાદ ગંધીજીના સર્વોદય પેઠે એક સેનાવાદ હોત તો એનો વાંધો નહિ. પરંતુ આ તો

એક સત્યાવાદ છે. પછત વર્ગોને સત્તાનાં પેદાં તરીકે વાપરવામાં નથી તેમનું કલ્યાણ કે નથી દેશનું. એ વર્ગોને ગંધીજીએ આપી આપેલા બ્યારક રચનાકર્મ દ્વારા જ પડોચાનું એ બધી રીતે ઉતાર છે. આ મુકકોને ગુજરાત પોતામાં મેળવી લે છે, તે તેણે આ કામની જવાબદારી લીધી છે, એમ સમજવું જોઈએ.

૨૦-૭-૪૮

મત અને મોટર

લોકશાહી એટલે ચૂંટણી; અને ચૂંટણી એટલે મત. અને મત કેવી કેવી રીતે મેળવાય છે તે તો તેના અનુભવીઓ કહી શકે. પરંતુ કદાચ તેઓ બહુ કહે નહિ, અને કહે તો પૂરેપૂરું ને કહે. પણ એ વળી જુદી વાતે ચડી જવાયું.

મત ઉધરાવવા માટે મોટરોનો ઉપયોગ ખૂબ થાય છે. મતદારો મતમથકે જવાના આગસના માર્ગ મત આપવા ન આવે, તેથી ઉમેદવારો તરફથી વાહન વ્યવસ્થા રખાય છે, એ સોને ખખર છે.

આ વિષે વિચારતમાં એક વાદ ઊઠ્યો છે અને તેને અંગે પાર્લીમેન્ટમાં કાપડો આવ્યો છે. વાહન વ્યવસ્થા તો ધનવાન ઉમેદવારો જ રાખી શકે. ગરીબ સગૂર ઉમેદવાર શું કરે? આથી કરીને ધનિકો ખોલે લાલ ખાટી ભય. તેનો ઉપાય શો? 'હિંદુ' પત્ર (તા. ૨૪-૬-૪૮નો અમલોખ) લખે છે કે, પાર્લીમેન્ટમાં એક બિલ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તેની 'પ્રસ્તુત કલમનો ઇરાદો એ છે કે, ઉમેદવારો વ્યવસ્થિત રીતે મોટર-વાહનો વાપરે તેના ઉપર અંકુશ મુકવો; પણ તેમાં એવા લોકો ન આવે કે જેઓ પોતે કે પોતાનાં કુટુંબીને માટે જ મોટર વાપરતા હોય." ચર્ચા દરમિયાન કોઈએ પૂછ્યું કે, મિત્રભાવે કોઈ સાથે બેસાડી ભય તે રોકાશે? જવાબ મળ્યો કે, ના. ચૂંટણી વખતે બધા મતદારોને ઉમેદવારો પોતાના મિત્રો તો માને જ છે; એટલે એમને તો લઈ જઈ શકાય! મતલબ કે, હતા ત્યાં ને ત્યાં આવી રહ્યા.

પરંતુ આમાંથી આપણે એક નોંધવા જેવું છે ખરું કે, આપણે ત્યાં ચૂંટણીઓમાં જે રીતે અજમાવવા તે ઉપર નજર રાખવી જોઈએ અને તેની અંદર આવતી અંધારિતતાઓને દૂર કરવા મથતા રહેવું જોઈએ.

આમગણના લોકસાધી દેશની પ્રજાએ એ જ રીતે પોતાની ચૂંટણીનીતિને ધીમે ધીમે જીએ ચલાવી છે.

૨૦-૭-૪૮

તિલકુસ્તાનીના પરીણાર્થોએમાં વધારો

ગુજરાત તિલકુસ્તાની પ્રચાર સમાજના પરીણાર્થોથી શ્રી. મિરિશજ કિશોર એક ખગર લખી જણાવે છે, જે સૌને કહેવા જેવી ગણાય. તે કહે છે કે, ઓગસ્ટમાં થનારી તિલકુસ્તાની પરીણાર્થોમાં બેસનાર ઉમેદવારોની સંખ્યામાં સારો વધારો જોવા મળે છે. આ એક સરસ વસ્તુ ગણાય. એનો અર્થ એ કે, ભોક્ષને ધીમે ધીમે, આંધીછત્તે છેલ્લા દિવસ સુધી કલા કરેલી ગાત રિલમાં વસતી વળ છે કે, દિલની રાષ્ટ્રભાષા દિલો નથી, ઉદ્ધ નથી, પણ તિલકુસ્તાની છે; કે જે સરળ દિલો તથા સરળ ઉદ્ધનું સુમેળ મિત્રજ છે અને નાગરી કે ઉદ્ધ લિપિમાં લખાય છે તથા વચાવ છે. પરીણાર્થોએ આપેલા આકાશ નીચે મુજબ છે—

પરીણાર્થ	વારીખ	૫૮મી	૬૨મી	૬૪મી	૭૦મી	૭૫
૧૪-૬-૪૭	૩૩૪૭	૧૧૭૬	૩૨૩	૧૦૫	૪૬૫૪	
૧૫-૨-૪૮	૨૪૮૪	૧૨૨૮	૪૫૧	૮૭	૪૨૫૦	
૨૨-૭-૪૮	૩૧૦૦	૧૪૦૦	૫૬૦	૧૫૨	૫૩૧૨	

એટલે કે લગભગ દબાર પંદરસો પરીણાર્થોએ આ વખતે વધ્યા છે. એને માટે એ જોને મુચારકગારી થતે છે.

૨૧-૭-૪૮

ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ

તિલકુસ્તાનીને અંગે એક એવો વિચાર યેટલાક રજૂ કરે છે કે, તેને ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે લાખક કરી નોંધીએ. આથી દિલની એકા સચવાશે.

અને આ સાથે બીજો એક એવો અરજો રજૂ કરવામાં આવે છે કે, પ્રાંતભાષાઓને નો માધ્યમ બનાવશે તો, કોમી મનાધિકાર પેઠે, આ વસ્તુ જાણવાર ભાષાશાસ્ત્રી પ્રેરશે.

આ વસ્તુમાં જોડા બીજી વિચારણું થતે છે. આને પ્રાંતભાષાઓમાં પરસ્પર કશી અવદમધિકા નથી. સૌ પ્રતિ પેતપોતાની ભાષા ખીસવે અને તે દ્વારા પેતના પાળોનાં બધું શિક્ષણ ચલાવે, એ સૌને સદજ સ્વાભાવિક લાગે છે. એમાં કોઈને કોઈ કમી છે. એકબીજા નથી; માનદાનિ નથી લાગતી.

- દને તિલકુસ્તાની વિષે નોંધીએ. પ્રથમ તે એને પક્ષ કરનારા એ જાણના સ્વરૂપ વિષે એકમત નથી.

પણ તે દિલોને જ — એટલે કે સંસ્કૃતિય દેશીને લેવા માગે છે. આ દેશી યુગીનો ના અમુક જ ભણેલા લોકની છે. તે ને શિક્ષણ અને ગાંધીચીરતની બાધા બને, તો તેનું વર્ચસ્વ વધે. એટલે કે, એક જ પ્રાંતના અમુક વર્ચના લોક આખા દિલના ઉપર વિશેષ અધિકાર બોખવે. અને સ્વાભાવિક છેકીને બીજા ભાષાના વંદનથી શિક્ષણકામ થાય, એને લીધે જે ભાષા થય એ તે અગ્રજ. પરંતુ દિલોને જે ઉપર જાણવેલો અપરિત અધિકાર અને વર્ચસ્વ મળે, તે જરૂર પ્રતિમાં વિખવાદ જામે. અને બીજાં અનિષ્ટો પણ થાં કાં જામે તે અસારે જાણ કરી શકે ?

એટલે ખરું જોતાં જે બીજો અગ્રજ જેવી લેણ તે તિલકુસ્તાનીને માધ્યમ તરીકે લેવામાં નથી રહેલી ?

બીજો પણ એક વ્યવ છે. માધ્યમ તરીકે બનાવનું પ્રાંતભાષાનું કુદરતી સ્થાન ને રાષ્ટ્રભાષા છીનવી લે, તે રાષ્ટ્રભાષા વિશેષ વિરોધરતિ ન બને ? આંધીછત્તે હમેશ કહ્યું હતું કે, સ્વાભાવિકા યેવમાં અને અધિકારમાં રાષ્ટ્રભાષા કરી દરીર નહિ બને. અને તિલકુસ્તાની સાર્વત્રિક માધ્યમ સ્વાભાવિક જોતી મટે એ આંધીછત્તે સિદ્ધાંતપૂર્વક જાણ્યું છે.

રાષ્ટ્રભાષા આપણને આખા રાષ્ટ્રનું સ્વાભાવ અને અંતરપ્રાણીય કામકામ કરવાને માટે જોઈએ. તેથી તેને ઉચ્ચ શિક્ષણના અંત સુધી અવરજ અગ્રવાસનો વિષય જરૂર બનાવીએ. પરંતુ શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવામાં તે બારે જૂલ થય.

૨૨-૭-૪૮

યુનિવર્સિટીની પ્રારંભિકતા

મુંતર્ક વિવાદોના મદામાય શ્રી. કે.જશોરીએ 'યુનિવર્સિટીએ અને તેમના પ્રશ્નો' એ વિષે એક અગ્રેષ્ટ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે, તેનો પરિચય આપતી સમાલેચના જોવા મળે. તેમાં યુનિવર્સિટીની જે મજેદાર બાબતો લેખો કરી છે તે ઉપરથી છે:-

"યુનિવર્સિટી એ વિશ્વ કોલેજનું મંડળ છે કે એકો કોલેજનું પ્રચાર તથા રચિ કરવાના કામમાં સ્વાયત્તતા દોષ છે. અને એમને (તેને સવું) કદની રાખે એનાયત કરવામાં અગ્રેષ્ટ દોષ છે."

અને સમાલેચક કહ્યું કરે છે કે, આ નવી સ્તરી બાબતો બીજા કોઈ બાબતો જેટલી જ મજેદાર છે. એ બાબતમાં શ્રી. કે.જશોરી યુનિવર્સિટીને મટે ને લક્ષણે જરૂરી માને છે —

૧. જ્ઞાન-પ્રસાર અને નૃદ્ધિનું કામ.

૨. તેને માટે રાજ્યમાન્યતા કે કાનૂની પદો.

વિજ્ઞાન અને વિદ્યાબ્યાસંગી લોકોનું મંજીલ અને તેની સાથે જ એ 'વિદ્યાપીઠ' બને છે. અને જો તે સંગીન કામ કરે તો પ્રજામાન્ય બને, જેને લઈને રાજ્યાશ્રય તેને આપોઆપ મળે એમ બને. એટલે પહેલા લક્ષ્યની સરખામણીએ જોતાં, કાનૂની પદો એ ગૌણ લક્ષ્ય હોતું જોઈએ. પરંતુ હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય તળે નોકરીવશુ વિદ્યાપીઠો રચાઈ તેમાં કાનૂની પદાથી પહેલ થઈ. કાનૂની પદાને લેખક આટલો મોટો દરજ્જો આપતા હશે તે આથી કરીને?

ખીજ એક વાત એ ખ્યાન પર આવે છે કે, વિદ્યાપીઠનું કામ કરવાને માટે, તેને પ્રદેશમર્યાદા હોવી જોઈએ, એવું વ્યાખ્યામાં જરૂરી નથી મનાયું. આ કહેવાની જરૂર એટલા માટે લાગે છે કે, આજે 'પ્રાદેશિક' વિદ્યાપીઠો રચવાની વાત ચાલે છે. વિદ્યાપીઠો માટે કાનૂન દ્વારા પ્રદેશ નક્કી કરવો જોઈએ? વિદ્યાપીઠ વિદ્યાધામ છે, વિદ્યાસ્થળ નથી; અથવા ઈ પ્રકારે જો તે રાજ્ય છે તો તે વિદ્યાના સદજ્ઞાન હૃદયબળનું રાજ્ય છે. પુસ્તકના સમાલોચક આ ભૂતમાં એક ઇલાશે કરે છે: તે કહે છે કે, આપણી ઈ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિને અનેક 'પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિઓ'માં ભાગલા કરવાની વાત બારે ખતરનાક છે. વિદ્યાપીઠો એ કાનૂની પ્રદેશબંધી રાખવી, અને તે ઉપરતે ભાગ્ય જઈ તે પ્રદેશની ખાસ સંસ્કૃતિ છે, જેનો તે વિદ્યાપીઠનું સંશોધન કરી વિકાસ કરવાનો છે એમ કહેવું, — એ આજે હાથમાં બપે ચાલે છે. 'નવી વિદ્યાપીઠો કાઢવાના વા' વાપ છે તે વખતે આ આજ્ઞામાં સાવધાન રહેવું જોઈએ.

૨૧ ડ-૪૮

પરદેશી પદવીની કદર

છાપામાંથી એક ખબર મળુવા મળે છે કે, મુંબઈ સરકારે વિદ્યાવતની ટી. ડી. પદવી મેળવનાર શિક્ષકને માટે એવો આતરો પાડ્યો છે કે, તેને એક કે બે પગલાં ખાસ પગાર-બદતી મળે. આ જો સાચું હોય તો એ સારું નથી. ખીજું તો કાંઈ નહિ, એમાં આપણી જ માનહાનિ રહેલી છે. ૧૯૩૭-૩૮માં કોંગ્રેસ સરકારે પણ આમ જ વિચાર કરેલો અને એ પ્રકારની ખાસ જાહેરાત કરેલી. જો ઉપરની ખબર સાચી હોય તો હવે ૧૯૪૮માં તેમાં ફરક થું કામ થાય છે?

તે વખતે 'શિ. સા.'માં 'ધન્યવાદ' મથાળે લેખ લખી સરકારની એ જાહેરાતને આવકાર આપેલો. ઉચ્ચલી વાયક એ લેખ નવેમ્બર, ૧૯૩૮, ના 'શિ. સા.'માં જોઈ શકે. નીચે તે સરકારી જાહેરાતનો સાર જે બહાર પડેલો તે ઉતારવામાં આવે છે:—

“તાલેતરમાં સરકારે જોયું કે, હિંદી વિદ્યાર્થીઓ હુવરકળા વિનાની ખીજ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ મળુવા વિદ્યાવત જતા વધતા લાગે છે. તેમાંના કેટલાય ડી. ડી. યાચ કે કે અર્થશાસ્ત્ર યા ખીજ વિષયોની પદવી લે છે. સરકારને લાગે છે કે, આ પ્રાંતની કેળવણી આ વિષયોમાં પૂરતી ખીજેલી છે, અને હિંદી વિદ્યાર્થીઓ એની વિદ્યાવતની પદવીઓ લીધે કરો ખાસ લાભ નથી મેળવતા; પરંતુ જનાર વિદ્યાર્થીઓ એવું માનતા લાગે છે કે, વિદ્યાવતની પદવીની હિંદમાં વધારે કદર થશે અને તેના જેવી દેશી પદવીવાળાઓ કરતાં પોતાને મોટરીમાં પહેલી પસંદગી મળશે.

“સરકાર માને છે કે, આ ખેટા ખ્યાલ દૂર કરવાનો સમય હવે આવ્યો છે. તેથી મોખવક કરવામાં આવે છે કે, મોટરીમાં દેશી વિદ્યાવત પદવીઓનો કોઈ નહિ કરવામાં આવી. વળી સરકારને લાગે છે કે, ખનના સુધી હુવરકળાના શિક્ષક માટે જ વિદ્યાર્થીઓ પહેલ જાય. પણ, સામેથી સરકારની એમ પણ ઇચ્છા નથી કે, તે સિવાય પણ પરદેશ મળુવા જવા ઇચ્છતાંય થા તેજી કરાં વેકાળો મુર્ખા. ધરા! એટલું જ મોખવક કરવાનો છે કે, પરદેશી પદવી સરકારી મોટરીમાં અવશ્ય કરીને કરો લાભ દેશે નહિ.”

વાર્ષિક સાહિત્ય સભા

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ, ના મંત્રીએ નીચેની નિવંતી પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલી આપી છે:—

“ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી દર વર્ષે કાવચમાં આવતું સરોશનું કામ બાહુ નવે જે વિભાગમાં વહેંચી નાખી તે દરેક વિભાગનાર જુદા જુદા સમીક્ષકો નીમવામાં આવ્યા છે:—

વિમાગ પેહો:

કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા, નિબંધ, વિવેચન, છાંવન્યક્રિત, ધર્મતત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ભાષાશાસ્ત્ર, કેળવણી, બાળસાહિત્ય, પ્રવાસ વગેરે.

સમોચક:

શ્રી. રામપ્રસાદ શુક્લ, નૂતન સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ ૬

વિમાગ મીત્રો:

વિજ્ઞાન — ધોતિક વિજ્ઞાન, જનુવિજ્ઞાન, પ્રાણી-વિજ્ઞાન, સારીવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, શાસ્ત્રીય સાહિત્ય વગેરે.

રાત્રી મોટે ભાગે આખું સત્રારીનું એક બીડું છે. પણ કાશુ વધારે છપ્પત બ્યક્તિ છે; એના સારીમાં શ્રુતવન અને બીમસેની તાકાત હોવા છતાં મનમાં એમ સતત વિચારશીલતાની અને દુશ્મનનું દષ્ટિબિંદુ પણ કલ્પવાની અને વિચારવાની કમીને મારી નાખનારી વૃત્તિ છે, એમ એના કામતંત્રમાં અમુક અપુરુષાતન પણ પડેલું છે. કદાચ એ અપુરુષાતન જ, લેખકને મન, દોષરૂપ જણાતા ધારા-લેખનના ઉપયુક્ત બને મુદ્દાઓને સાચા કરાવનારું કારણ હોય. નહિ તો રાત્રી જેવું પ્રેમપાત્ર ત્યારે મોટે ચક્રીને એને એમ કહે કે હું એ પુરુષ હોત તો મને અનાજના ખદલામાં ફસાવવા ફરતાર પેલા વાજિયાને હું બનથી મારી. જ નાખત ત્યારે એ ફક્ત વિચારમૂઠ ધરેને જ ન બેસી રહેત.

ગ્રામજીવનના અને ગ્રામસાધના સંસ્કૃત અજ્ઞાતીઓએ લોકસાહિત્યના અને બીજા સંસ્કૃતિઓની એમ આપાશુદ્ધિ-અર્થે એટલા સંયમ કેળવેલા નેહરો કે જેથી સંવાદની ભાષામાં ગમે એવા પ્રાંતિક, સ્થાનિક કે આસ્વાદિ રાષ્ટ્ર-દિવાળી ભાષા જરૂર પ્રમાણે ભરે હોવા દે, લેખકની પોતાની ગણાય એ ભાષામાં તે શિષ્ટમાણસ પ્રવર્તે. ૫૫૬ પન્નાલાલ પટેલને યવુ એમ એ યાદ કરાવવાની તર રહેતી લાગે છે, એમ જ આ ગ્રંથના પ્રતિષ્ઠિત ૬૬૬ અને પ્રકાશકને એટલું યાદ કરાવવાની જરૂર લાગે કે માનવીની અને ખેતીની ભવાઈની આ મુંદર કપાળા ૬૬૬ અને પ્રકાશનમાં મુંદર-પ્રકાશનની પણ ભવાઈ ૭૬૬ નેવામાં આવે છે એ દુઃખની અને સારમની વાત છે. ૬૬૬ અને મુંદર બંને ઉચ્ચ કોટિના હોવા છતાં આમ યવુ છે, એથી જ અત્રે બે રાષ્ટ્રો આકરા લખવા પડે ૬, એવી તે શી ઉતાવળ, અથવા તે વાચકોની ભાષા-

શુદ્ધિ વિષેની સરજતિની એવી તે શી અવમાનન શુજ્ઞતામાં ચાલી રહેલી છે કે અમારુ રીતે મૂક નેહરો કેડેકાણે પુસ્તકને આમ બગાડી નખાય છે? નેહરોની સુંદરતાની અને બીજા સાત મુશોભનોની જે ચિંતા રખાય છે એના સાતમા ભાગની ચિંતા પણ લેખકનું લખ્યું-લખાણ સાચી ને સારી રીતે છાપવાની ને પ્રકટ કરવાની ચિંતા રખાય તો શુજ્ઞતાની સાહિત્યનું પ્રકાશન એની એક મોટામાં મોટી ખોટમાંથી બચી નય. ધોતિયાની પાટલીની કે ઈંદોની ગડીની, કે બીજા એવી જાત નજરે ચડતી હજારો હોવાની ત્રીણવટોબરી સફાઈ એ સાચવવામાં એ સંસ્કૃતિ કે નાગરિતા હોય તો નિર્દોષ મુંદરમાં પણ જરૂર એક પ્રકારની સંસ્કૃતિ છે કે નાગરિકતા જ રહેલી છે.

પાનેતરના રંગ : લે. ૭ શ્રી પત્રાલાલ પટેલ, પ્ર. ૭ આર. આર. મેડની કંપની, પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ નં. ૨, ૫. ૨૪૮; કિં. રૂ. ૩-૬-૦.

માનવીની ભવાઈ એ ૧૯૪૭નું પ્રકાશન છે. અને આ ૧૯૪૬નું પ્રકાશન છે, એ રીતે એનાં બેઠાં દુઃખી વાર્તાઓ આ સમયે ઉપરોક્ત નવલકથાની અરજીરૂઢી નેવા છે. આમાંની ધબ્બીરી વાર્તાઓ મુંદર છે. 'મહેલાની મારેલી,' 'પ્રયુ જે કરે છે તે સારા મોટે,' 'છપતર પર પોયલું' અને 'એ વરસ' એ એમાંની સારામાં સારી વાર્તાઓ છે. બીજા એક સારી પણ મિત્ર કોટિની વાર્તા મનહર નામક છે. એ મુંદરની નાગરિકતાનું સ્મરણ કરાવે એવી છે. 'સાકરકાએ કરેલું' ધીરાણું વેવિશાળ' પણ હલકતા હાસ્યરસથી ભરેલું છે. 'એ વરસ' મોટા ખેતો પાકસાહેબની 'ખેતી'ની જ એમ કદાચ સૌથી વધારે છપવા સબંધેલું પાત્ર છે.

૩૦

સાભાર સ્વીકાર

મતિ પ્રકાશન લિ. પોર્ટાન્ડ, અમદાવાદ, તરફથી :
 ધુસરેલ : લે. ૫૦૦ શુભાષદાસ ઓકર, મનસુખલાલ મહેતા કિં. ૧-૦-૦; દુનિયાની દંડિએ : સં. અખદલ હમીદ કુરેશી, પુસ્તકોત્તમ ગણેશ માવલંકર કિં. ૦-૮-૦; મોટી : અનુ. ૭૪૫ની દલાલ કિં. ૦-૧૨-૦.

ગુ. વ. સોસાયટી, અમદાવાદ; તરફથી :
 મનસુખલાલગણેશ : લે. ૬૦. બાળકપુ આમરછ પાક; કિં. ૧-૦-૦; પ્રાચીન ગુજરાત કાવ્ય : સંપા. અધ્યાપક ભોગીલાલ જી. સાહેબરા કિં. ૨-૦-૦.

સત્તું સાહિત્ય વધેક કાર્યાલય, અમદાવાદ, તરફથી :
 અખંદાનંદ પંથાંગ અંક : તંત્રી : સોપાન

સંપાદક : શાસ્ત્રી હિંમતરામ મહારાજકર બની કિં. ૦-૮-૦;
 દલપતરામની કવિતા : સંપા. ૫૦૦ કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી કિં. ૦-૧૦-૦; સંપ્રદાસ : પ્રયોજક : વિષ્ણુદેવ સમ્યક્ષર પંડિત કિં. ૦-૩-૦; છપનચર્ચા : પ્રયોજક, વિજયશંકર ધનસીકર મુનશી કિં. ૦-૩-૦; યસ અને યુષ્કિષિર : લે. ૦ વિષ્ણુદેવ સં. ૦-૩-૦;
 મનદા લુક રેવો, યાદ તરફ
 નવયુગ ગણિત : ૦-૩-૦
 અનંદા કિં. ૦-૩-૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

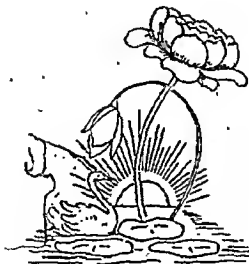
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

હુગલશમ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (ત્રી)
છવચુછ દેસાઈ (અવતરણ)

૧૫/૬

અંક ૮

ઓગસ્ટ

નવલવન, અમદાવાદ

૧૯૪૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ઓગસ્ટ, ૧૯૪૮

૫૫ ૭

અંક ૮

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
સેવકનો સાચો ધ્યાનમંત્ર	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૨૫
શાસ્ત્રની મૂલ્ય	કિરોરલાલ મશાવાળા	૨૨૬
નવી તાલીમનું રહસ્ય	આચાર્ય કૃપાલાની	૨૨૭
૫૬૨-૫૬૩ બાદ	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૨૮
દિ'દનું સ્પર્શન શેલું	વિ.	૨૩૫
શવિયંકર મદારાજ	કાશ માવેલકર	૨૩૮
નવી સરકારી બાળપોથી	ગો.	૨૩૯
પલાયનની રોડી	શિવસંકર પ્રાણસંકર શક્તિ	૨૪૧
૧૯૪૨-૪૩ના એ દિવસો!	'ચપ્પ્રેમી'	૨૪૩
ખનિજ શાળા	બંસીલાલ ગાંધી	૨૪૫
અર્થશાસ્ત્ર અનુગીતા	'નવાનુન'	૨૪૭
દિ'દુસ્તાની પ્રયાસ વર્ગ		૨૪૮
સામાર સ્વીકાર		૨૪૯
શાસ્ત્રિક વિવેચન		
સ્વતંત્રતાનું પહેલું વર્ષ	મ.	૨૫૦
મોહન ભરજી	"	૨૫૦
કેવળ મોહ જ ને ૧	"	૨૫૧
કુબંધ અને મહારાષ્ટ્ર	"	૨૫૧
ધંધાની પદ્ધતિમાં મદદનો કાપડો	"	૨૫૧
'ધારા બાણ'	"	૨૫૨
નવું વાચન		
માફુ આમ સ્વરાજ	વિ.	૨૫૩
રંગકામ પાને રંગવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ બં. ગાં.		૨૫૩
વિજ્ઞાનવિનોદ	"	૨૫૩
મદાન વૈજ્ઞાનિકો	"	૨૫૩
મિતીનાં મૂળતત્ત્વો	"	૨૫૩
મોહનનાં કારણો	શિ. શુ.	૨૫૪
મોહનમાં ઉપવાસ	"	૨૫૪
પાઠ-ઓપધિ	"	૨૫૪
રોગ અને આસન	"	૨૫૪
સાધી	રા. સો.	૨૫૫
દાંડેલાં દેવાં	"	૨૫૬
હૃદયપલ્લો	"	૨૫૬
અક્ષતીર	શુ.	૨૫૬

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

	કિંમત
અનાસક્તિયોગ	૦-૪-૦
આત્મકથા	૨-૦-૦
અદોષ્યની ચાવી	૦-૧૦-૦
એક સત્યચીરની કથા	૦-૨-૦
આત્મજ્ઞાની વદારે	૦-૨-૦
ગાંધી-વાણિજ્યોપ પત્રચતુવદાર	૨-૨-૦
ગીતાગોષ્ઠ	૦-૩-૦
મોક્ષપદાર્થકોષ	૦-૪-૦
ત્યાગમૂર્તિ	૧-૦-૦
દિંદી કાચરી	૩-૦-૦
દેશી શાસ્ત્રયોગો પ્રથમ	૧-૮-૦
ધર્મમંથન	૧-૮-૦
'નાતિનાયને માર્ગે'	૦-૬-૦
મુંગળપ્રભાત	૦-૩-૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ —	
તેનું રહસ્ય અને સ્થાન	૦-૬-૦
શાસ્ત્રમાયા વિરે વિચાર	૦-૧૨-૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦-૧૨-૦
બાપક ધર્મભાવના	૨-૦-૦
સત્યાગ્રહાભિમતો કલિદાસ	૧-૦-૦
સર્વોદય	૦-૩-૦
સો ટકા સ્વરાજી	૧-૪-૦
દિંદ સ્વરાજ	૦-૬-૦
દિંદ સ્વરાજ (દસ્તાવેજી)	
સાદું પૃકું	૧-૪-૦
આદી પૃકું	૧-૧૨-૦
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર	
અમદાવાદ	

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

મહાદેવભાઈની કાચરી	[પુસ્તક]
પહેલું : સા. ગાં. નરદરિ દ્વા. પરીખ; કિ.	
૩. ૪-૮-૦૦	ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૧૧-૦.
સં. ચા. ગાં. ની મી. સાં. સાં. : કુપાલો	
બીજી અવસ્થા : લે. મગનભાઈ દેસાઈ; કિ.	
૩. ૩-૦-૦૦	ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૮-૦.
મહાદેવભાઈની ચં. ધારણ : [ચં. ધારણ]	
સમિતિની મુંબઈની બેઠકમાં ૨૪-૨૫ એપ્રિલ,	
૧૯૪૮ને રોજ મંજૂર પચેલું : કિ. ૩-૦-૦૦	
ટપાલરવાનગીખર્ચ ૦-૧-૦.	
આદોષ્યની ચાવી : લે. ગાંધીજી	

सा विद्या या विमुक्तये

ପୃଷ୍ଠ ୭-୩୫:୫ []

અમદાવાદ

[ઓગસ્ટ, ૧૯૪૮]

सेवक नो सा यो ध्या न भं व

શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયની
પ્રાર્થનામાં નીચેના શ્લોક લેવામાં આવ્યો છે :—

न त्वहं काम्यै राज्यं .

न स्वर्गे नापुनर्भवम् ।

कामये दुःखतप्तानां

प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥

હું નથી રાજ્યની ઇચ્છા કરતો, કે નથી સ્વર્ગની
કરો. ચરે, મોક્ષની મને ઇચ્છા નથી.
તે તમારેલાં આણીમાત્રની પીઠા દર યાવ, એટલું
જ કે ઇચ્છું છું.

આ મહાન શ્લોકને પૂ. ગાંધીજીએ આશ્રમની સંસ્કારી પ્રાર્થનામાં રચાન આપ્યું છે. દરેક માનવતા-પ્રેમી સજ્જન આ બાવને પસંદ કરશે જ. પરંતુ જે સેવક છે — સેવક થવા માગે છે, તેણે તો એ ખાસ પસંદ કરવો જોઈએ. તેને મારે આ મંત્ર ટુંકમાં તેનો સાચો ધ્યાનમંત્ર છે.

૨. સામાન્ય રીતે માણસો શું ઇચ્છતા હોય છે તેના
સુમરો કરે છે? સુખ, સમૃદ્ધિ, આરામ. એનો જ
આદર્શ તે સ્વર્ગ. મનુષ્ય પોતાનાં કર્મો વા દૃષ્ટિ
ન કરે; કેમ કે એ સ્વાર્થી દૂર દૃષ્ટિ છે. સેવકને
તો તે જાણ્ય નહિ.

ખીન્ને અને પરમ હશેવાતો : આદર્શ કે પુરુષાર્થ
તે મોક્ષ. સમજદાર મનુષ્ય જાણે છે કે, જેને મનુષ્ય
બધનથી મુક્તિનો અનુભવ કરવાનો છે. શુદ્ધ ભગવાન
પેઠે તે સમજે કે, આત્મિક દુઃખનિર્વાણ ક્યાં
વગર હટકો નથી. પણ એ ધમ્મકે શું વલો? એને
મોટી મર્યાદા નોઈએ. સાધના કરવી નોઈએ. એ

કરનાર પછી નિશ્ચિંત થઈ જાવ, કેમ કે અંતે તેને સિદ્ધિ મળે જ.

આ સાધન સેવા જ છે: પારકાનાં દુ:ખો દૂર કરવામાં પોતાના જીવનને બોધવું, એમાં જીવનની સફળતા છે. સેવક એ સમજીને મથ્યો રહે છે. એ જ એનાં લક્ષ્ય બને છે.

શરૂમાં, રાજ્ય ન જોઈએ, એમ કહ્યું છે. આ પણ એક મહત્વનો ઇનકાર છે. રાજ્ય એટલે સત્તા. મનુષ્યમાં બે મોટી વાસના છે — ભોગ ને ઔશ્વર્ય કે સત્તા. ભોગનો ઇનકાર 'સ્વર્ગ' પદ્ધતિ કર્યો; સત્તાનો ઇનકાર 'રાજ્ય' પદ્ધતિ કર્યો છે, બાદ રહે છે ચરમ હેતુ — મુક્તિ. તે પણ ન જોઈએ, કેમ કે એને પણ અગ્નાનગરી યુદ્ધને કેટલાક કેવળ સ્વાર્થપૂર્ણ કરી શકે છે, એવું જોવામાં આવ્યું છે. તેના કરતાં એવું સાચું સાધન જો પરાપકાર કે સેવા, એ જ મહત્ત્વ કરવા જેવો આદર્શ છે, એમ આ સ્ટોક ફૂંકમાં જણાવે છે.

આને દેશમાં રાજસત્તા લોકોને હાથ આપી છે ત્યારે અત્યાર સુધી પ્રજાની સેવામાં પડેલા સેવકોએ પશ્ચિમી આ દેશમાં શ્રીકૃષ્ણાધી ધર્મ સમજવાનું છે. જેમણે સેવકની દીક્ષા લેવી છે, તેમણે તો એનું સતત મનન કરવું જોઈએ.

• આ લેખ સ્વરાજની પદ્ધતી સંવત્સરીએ મું
મહાદેવભાઈની પુણ્યનિધિને દિવસે બહાર પડે છે.
સ્વરાજ આજે ઉપરના મંત્રા ભાગથી કરેલી સેવા
માટે છે. અને મહાદેવભાઈનું જીવન ગોચર્યે તો તે
આજે મહાભાગથી કરેલી સેવાજીવન હતું.

[મ. દે. સ મદાવિદ્યાલયના દસ્તાવિજિતમાંથી]

13-2-16YC

મગનભાઈ દેસાઈ

શાસ્ત્રની ગૂંચો

એક બાઈ લખે છે :

“ નાચેના પ્રશ્ન મેં ગાંધીજીને તા. ૨૨-૧-૪૮ને દિવસે પત્રથી મોકલેલો. પરંતુ તેના તેજો જવાબ આપે તે પહેલાં તો પ્રશ્ન એ તેમને આ દુનિયામાંથી હુણી લીધા. હવે આપને એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા વિનંતિ કરું છું.

“ અહીં થોડાક વખત પર બાપ્તિસ્ટોએ ગીતા ઉપર બાપલ આપતાં કહ્યું કે : ‘ગીતા એવો ગ્રંથ છે કે જેમાંથી દરેક માણસ પોતે ધારેલી વસ્તુ માટે આધાર મેળવી શકે. ગાંધીજીને તેમાં અહિંસા જેવાય છે. જે ગ્રંથમાં ભગવાન ‘હ્યુ અન્ડ’ ને લડાઈમાં પ્રવૃત્ત થવા સ્પષ્ટ રીતે આદેશ આપે છે, તે પુસ્તકમાંથી અહિંસાને અર્થ’ કેવી રીતે નીકળી શકે? કહેવદર જેવા લેખક પણ કહે છે કે, ગીતામાં યુદ્ધનો આદેશ’ એ તો એક રૂપ છે. તેની પાછળ રહેલું મૂલતત્ત્વ તો અહિંસાનું છે. પરંતુ આ ગોડી અને વધુપડતી બે-આ-એ-ય છે. આમ માનનારાઓ સત્યને હવેથી રહ્યા છે. ગીતામાંથી કોઈ માને અહિંસાનો આદેશ મળી જ ન શકે.’

“ બાપલ બાઈ અમારા અધ્યાપકશ્રીએ પણ જણાવ્યું કે, બાપ્તિસ્ટોની વાત સાચી છે, અને આ બાબતમાં ગાંધીજી બીંત બૂલે છે. માટે આ વિષે આપ પ્રવાસો કરીશો, અને જે સ્થાનોમાં આપને અહિંસાનું દર્શન થયું હોય તે સ્થાનો વધારે જાણવડ કરીશો.”

દુનિયામાં કોઈ એવો ધર્મગ્રંથ નથી કે જેના તે તે ગ્રંથોના વિદ્વાનોએ પસ્પર વિરોધી અર્થ’ કર્યા ન હોય. અખાએ જેમ વેદાંત વિષે કહ્યું છે કે “દ્વેત-અદ્વેતનો જીડો’ ફોવો; ગ્રહડો’ જાંગો’ કોષ’ ના’ મૂળો;” તેમ ખીજા અનેક બાબતોના મતોને લાગુ પડે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પાદરીઓનો એક પક્ષ ગુલામીની પ્રયાને ધર્મમાન્ય દરાવનારો હતા, અને ખીજો હતો ધર્મ-વિરોધી દરાવનારો! કુરાનમાં અનેક વાક્યો વિષે એમ છે. તેમ જ ગીતા વિષે

શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રોઓની આ માયામાંથી છૂટવા માટે આપણે આપણા જ વિવેકથી તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો રહ્યો. જે વિવેકના નિર્ણયથી શાસ્ત્ર વિરોધી જ હોય તો એ શાસ્ત્ર છોડવું રહ્યું. જે શાસ્ત્રનો અર્થ’ વિવેકને અનુકૂળ થઈ શકતો હોય તો તે અર્થ’

લેવો ઘટે. અર્થાત્, ઉપરનું પ્રમાણ શાસ્ત્ર નહીં, પણ આપણો શુદ્ધ વિવેક.

હિંસા કરવાનું શીખવવા માટે શાસ્ત્રની જરૂર પડતી નથી. ચોરી, બળિયાર, માંસહાર, દારૂ, અસત્ય વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે ધર્મગ્રંથની જરૂર ન હોય. તેને માટે તો દિલ-ઉકેરનારાં પુસ્તકો, બાપલો, સિનેમા વગેરે બસ થાય. ધર્મ’ કુપ્રવૃત્તિઓમાંથી અટકાવવા માટે હોય, સતપ્રવૃત્તિઓમાં પ્રેરવા માટે હોય. ગીતાનું ધ્યેય’ જે શીખવી શીખવીને દોરવોનો સંહાર કરવા અર્જુનને પ્રેરવો એટલું જ હોય, તો તેને ધર્મગ્રંથ કે શાસ્ત્ર સમજવાની કે એટલું મહત્ત્વ આપવાની કશી જ જરૂર નથી. દિલ્લર કે ચર્ચિલ વગેરેનાં લાડી-પ્રેરક બાપલોના જેટલી એની કિંમત મળે અને છોડી દો. ધર્મ’ને શોધવા માટે કોઈ વધારે સાપ્તિક અને જીવો ગ્રંથ મોઘો.

ગાંધીજી બીંત બૂલે છે એમ કહેનાર વધારેમાં વધારે એટલું જ ખાતરીપૂર્વક કહેવા માંડે છે કે, ગીતાનો અહિંસાવાદી અર્થ’ કરવામાં ગાંધીજી બૂલે છે. પણ ધર્મનું ધ્યેય માનવને હિંસામાંથી અહિંસા’ પ્રત્યે લઈ જનારું હોય કે અહિંસામાંથી હિંસા’ પ્રત્યે, એ વિષયમાં ગાંધીજી બૂલે છે એમ નહીં’ કહી શકે. અને ગીતાનો અર્થ’ શો છે એ દરાવવું એટલું મહત્ત્વનું નથી, જેટલું ધર્મનું ધ્યેય શું છે એ દરાવવું મહત્ત્વનું છે. ગાંધીજીને અર્થ’ ભલે ઓટો રહ્યો, એમનો પણ ધર્મ’ના રિયર ખડક ઉપર છે; જ્યારે પેલા સમજન બીંત બરાબર બુદ્ધિ છે, પણ પણ નાચેતો પાળો ખસી નબ છે-તે પોતાની ભૂત, જોઈ શકતા નથી.

ગીતામાંથી હિંસા-અહિંસા શોધવાની સાંજગડમાં હું કદી પડ્યો નથી. ગીતાને આવી રીતે ચૂંચવાનો મેં. પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ગીતા મેં વાંચવા માંડી તે પહેલાં જ હું અહિંસા-ધર્મ’ થયેલો હતો. એટલે ગીતામાંથી મારે અહિંસાનું દર્શન કરવાપડ્યું નહોતું. પણ ગીતાના ૧૩મા અધ્યાયમાં સાનીનાં લક્ષણ કેલાં છે, ૧૨મામાં ભક્તની લક્ષણ કેલાં છે, ૧૬મામાં દેવી અને આશ્ચર્ય સંપત્તિઓ

ગણતરી છે, તે બધામાં અધિકારને જ દેવી સંપત્તિ, અને અને ભક્તિનું અંગ ગણાવ્યાં છે, હિંસાને નહીં.

વળી, પાંચ હજાર કે બે હજાર વર્ષ પર આપણા

પૂર્વજોએ ધર્મનો જેટલો વિચાર કર્યો, ત્યાં જ તમારે ને મારે ચોક્કસનું છે શું?

નવી દિશી,

૨૨-૪-૪૮

દિગોરલાલ મશાણવાળા

નવી તાલીમનું રહસ્ય

(હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘની તા. ૧૧-૩-૪૮ની સલામાં આગ કુપાલાનીઓએ આપેલા ભાષણમાંથી.)

વિનોબાજીએ મને હુકમ કર્યો કે નવી તાલીમ પર હું કંઈક બોલું. પરંતુ તેને અંગે હું પહેલેથી કોઈ અવસ્થા કરીને નથી આવ્યો. મેં નવી તાલીમ પર પુસ્તક* લખ્યું છે, પણ મેં તેમાં શું લખ્યું છે તે આજે મને પણ યાદ નથી. એક વાર મારા મનમાં જે આવી ગયું છે તે મેં લખી નાખ્યું છે અને ત્યાર પછી તે પુસ્તકનું દર્શન પણ મેં નથી કર્યું. મને યાદ આવે છે કે, તે પુસ્તકમાં એક અધ્યાય પાયાની કેળવણી વિશે છે, જેમાં બતાવ્યું છે કે નવી તાલીમ કેવી જૂની વસ્તુ છે.

આ કોઈ ખાસ નવી વસ્તુ તરીકે. મને જ્યાં સુધી યાદ છે, એના મેં બે પાસાં સાંપ્યાં છે: પહેલું એ છે કે માણસ શીબતો કેવી રીતે? એટલે કે આપણે ત્યાં તાલીમ કેવી રીતે આપી? જેવી રીતે બીજી બધી વસ્તુઓ આપી છે, તાલીમ પણ તેવી જ રીતે આપી છે. આ વસ્તુને હું એક દાખલો આપીને સમજાવવા ઇચ્છું છું. આપણી પાસે દાકતરી પિલા કેવી રીતે આપી છે? માણસ માંદા પડ્યો, કેટલેય જાતના પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા. કોઈ ને કોઈ પ્રયોગથી તે ઠીક થઈ ગયો. ત્યાર પછી આપણે એક સાધારણ નિયમ બનાવ્યો કે, કલાણી બીમારી માટે કલાણી દવા આપવી જોઈએ. મતલબ એ કે, પહેલાં કિંવા યાચ છે, ત્યાર પછી સિદ્ધાન્ત બને છે. અને એવો સિદ્ધાન્ત આગળ જઈને એક મોટા તત્ત્વજ્ઞાનનું રૂપ ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે, આ બધાંનો પાયો જમીન પર છે જમીન પર પગ રાખીને આપણે આસમાન સુધી જોડી રહ્યાં છીએ. પછી ધીરે ધીરે શું થયું? માણસ એ જુગતો ગયો કે તેના પોતાનો પગ જમીન પર છે અને એમ

વિચારવા લાગ્યો કે આકાશમાં જોડી રહ્યો છું. પરંતુ ને આમ ક્યાં સુધી જોડી રાકે છે? હવે જ્યારે તાલીમમાં સુધારાનો સવાલ આવે છે અને તમે આ કામ કરવા ઇચ્છો છો ત્યારે આપણે જમીન પર જ આવ્યું છે.

આપણા જીવનની જરૂરત માટે આ બધાં કામ યાચ છે. કામ કરતાં કરતાં આપણને એક આદત પડી જાય છે અને તે જ આદત લાંબા વખત પછી એક રૂઢિ બની જાય છે. પરંતુ માણસ ધણું કરીને એ બૂલી જાય છે કે, આદત પહેલાંની પેલી શી વસ્તુ હતી? એક નાની વાત લઈએ. આપણે નાહવાની આદત શા માટે પાડી? સફાઈ માટે. પરંતુ મેં ઘણા માણસોને જોવા છે, જે સ્નાન તો કરે છે પણ પોતાની સફાઈ નથી કરતા, પાડોશીઓ માટે પણ મંદઈ કરે છે. આ રીતનું કામ માણસને ફાયદા કરતાં નુકસાન જ કરે છે. પરંતુ આ રૂઢિમાં આપણે સુધારો કરવા ઇચ્છીએ તો આપણે શું કરવું જોઈએ? રૂઢિની મતલબ શું છે? રૂઢિની મતલબ વિશે તો મેં ઉપર ઉલ્લેખ જ કર્યો. પરંતુ જે દરિયાનો માણસ હોય છે ને આ જૂની વાતોને જ ફરી ચોખ્ખી કરે છે, જેથી તેમાં અસહી ચેતના આવે છે અને નવો પ્રાણ થેદા યાચ છે. આ પ્રમાણે ને પુરાણી વસ્તુને ફરી સ્થાપિત કરે છે, પરંતુ એક જિંદગી થર થર. આ રીતે માનવતાની ઉન્નતિ યાચ છે. તાલીમ પણ આ રીતે નીકળી, વેદ અને પુરાણ બધાં એમ નીકળ્યાં. કારણ કે દુનિયામાં આપણે કંઈક કામ કરવું હતું અને પોતાની જરૂરતોને પૂરી કરવી હતી. આ જ કારણથી માણસે કામ કરવું શરૂ કર્યું, અને કામ કરતાં કરતાં તેણે તેનું એક શાસ્ત્ર પણ બનાવ્યું. પરંતુ જે જમીનમાંથી આપણે પેદા થયા હતાં તેને જ આપણે ત્યજી દીધી અને સમજવા લાગ્યા કે આસમાન ઉપર

* એ પુસ્તકનું નામ છે — 'સર્વોદયની કેળવણી',
ક્રિ.મંત ૩. ૧-૪-૦ (૩૦ નવજીવન, અમદાવાદ.)

આલીએ છીએ. જે નક્કર વસ્તુમાંથી આપણને આ તાકાત મળી તેના તરફ નજર ન રાખતાં આપણે તરંગોની દુનિયામાં આસ્થા ગયા.

જ્યારે જ્યારે તાલીમમાં ક્રાન્તિને સવાલ આવ્યો, ત્યારે ત્યારે સુરોપના લોકોએ એ જ ક્યું કે, જ્યાંથી તાલીમ શરૂ થઈ તે જ જગ્યા પર ગયા અને તેની પાયાની વસ્તુને લઈને એક જગ્યા થર થર તેને મૂકી. આ પ્રમાણે કામ કરતાં કરતાં અને જરૂરોનો ખ્યાલ કરતાં કરતાં એક પ્રકારના પ્રાથમિક સિદ્ધાન્ત ઉપર આપણે આવી પહોંચ્યા કે, આ રીતે આપણને જે મળે છે તે જ આપણી પાસે રહે છે અને તે જ યોગ્ય રીતે બનેલું રહી શકે છે. જ્યારે આપણે દુનિયાના સવાલોનો તોડ લાવી શકીશું ત્યારે દુનિયાના બંધારના સવાલોનો પણ તોડ લાવી શકીશું, નહીં તો નહીં. એનું જ વર્ણન મેં પેલા પુસ્તકમાં ક્યું હતું.

આપણે બાળકને કેવી રીતે શીખવીએ છીએ? તેને કામ કરવાનું શીખવાડીએ છીએ. કોઈ ખ્યાલી વસ્તુ આપણે તેની પાસે મૂકતા નથી. તેને કહીએ કે ફક્ષણી વસ્તુ નાક છે અને તેને બાળક દેખાડે છે. એ પ્રમાણે મોં, આંખો, વગેરે એક એક વસ્તુ દેખાડતાં દેખાડતાં બધી વસ્તુઓનું જ્ઞાન તેને કરાવાય છે. એ પ્રમાણે પ્રલક્ષ રૂપે આપણે તેને જ્ઞાન આપીએ છીએ. આ જ અસલી વિદ્યા હોય છે.

આપણું પણ હંમેશાં ધ્યાન આ જ અસલી વસ્તુ તરફ રહેતું હતું. એટલે કે જમીન તરફ. તેમણે તાલીમની બાબતમાં કેટલાયે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રયોગ કર્યા, જેમનો ઉલ્લેખ પેતાતી આદ્યમકથામાં પણ કર્યો હતો. સૌથી પહેલાં તેમણે જ 'નવી તાલીમ'ની વાત અમારી પાસે મૂકી હતી. પરંતુ હું કહેવા માગું છું કે, તેમની આ નવી વસ્તુ વસ્તુતઃ તો જૂની જ છે. આ જૂની વસ્તુમાં તે માણસને નવી દૃષ્ટિ કેવી રીતે પેદા થતી તે જાણવા માટે કોઈ કાયદો નથી. કોઈને કોઈ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુનું તત્ત્વ તેઓ મહણ કરી લેતા હતા. આપણે જે વસ્તુના પંડિત છીએ અને જે વસ્તુની જાણકારીને ઘણા રાખીએ છીએ તેમાં જ તેઓ આપણને હરાવી દેતા હતા. આમ તો હું પણ એક જમાનામાં ઇતિહાસનો પંડિત હતો. પરંતુ ચંપારણમાં તેમણે મને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે એવી દૃષ્ટિ આપી, જે કોઈ દિવસ કોઈ પુસ્તકમાં મેં

જોઈ નથી. તે દૃષ્ટિ કઈ હતી? જે લખાયેલો ઇતિહાસ છે તેનાથી પૂરેપૂરી ઊંઘડી. ત્યારે તો હું પહેલવહેલો તેના ઉપર વિશ્વાસ પણ કેવી રીતે કરું? પરંતુ હું તમને કહું છું કે, મહાત્માજી સાથે રહેતાં, કામ કરતાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના તેમના દૃષ્ટિકોણને મેં બરાબર જણ્યો. અને આજે તેની ઉપર હું એક લાંબું લાગણ્ય પણ આપી શકું છું, કારણ કે આખા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો વિકાસ કઈ કઈ દિશામાં થઈ રહ્યો છે તે તેમણે અમને બતાવી દીધું. ત્યારે અમે તેમાં જે ખાલી જગ્યાઓ હતી તે પૂરી દીધી. આજે આપણી પાસે તેનું એક ક્રમિક શાસ્ત્ર છે. પરંતુ તેની આવી આપણને મળી ક્યાંથી? તે તો આપણને મળી બાપુજી પાસેથી કે જે કોઈ ઇતિહાસના પંડિત ન હતા. પ્રત્યેક વસ્તુનું જે એક કેન્દ્રમાન હોય છે તેની તેમને બરાબર ખબર પડી જતી હતી. કોઈ પણ પ્રકારના ડર વગર માણસો સમક્ષ તેઓ નેને મૂકી દેતા હતા. પ્રથમ તો માણસો તેને જોઈને ચમકી ઊઠતાં હતાં, કારણ કે તે વાત ઉપરથી ખોટી જાણતી હતી.

તાલીમની વાત, તો તેઓ રેડિયામાંથી કાઢી. આપણે બધા માટે આ આશ્વસની વાત બની શકે છે. પરંતુ તે નીકળી એ જ રેડિયામાંથી અને એ જ સાળમાંથી જે આખી દુનિયાની જરૂરોને પૂરી કરનાર છે. વિજ્ઞાનની પણ આ જ બાબત છે. જ્યારે સ્ત્રીએ ખાવા પીવાનું શરૂ કર્યું, માણસે જ્યારે બે અને બે મેળવીને ચાર કલા, ધરમાં જ્યારે લોકો સળગવા લાગ્યાં, કહિયારો જ્યારે કુવાડી લઈને લોકો કાપવા નીકળ્યો, ત્યારે જ વિજ્ઞાનની શરૂઆત થઈ. આપણી સમક્ષ એ ખોટો અભિપ્રાય રાખવામાં આવ્યો હતો કે વિજ્ઞાનની શરૂઆત હમણાં જ થઈ છે. પણ મહાત્માજીએ આપણે તે ખોટો ખ્યાલ દૂર કરી દીધો અને આપણી પાસે તે જ જૂની વસ્તુને માનવ ઇતિહાસના અવલોકના આધાર ઉપર નવી રીતથી મૂકી.

એટલે આ વસ્તુનો જે પાયો છે તે તો જમીન પર જ છે. અને જેનો પાયો એવો હોય છે તે ઘીજ તો પ્રુપ્ત થશે, મજબૂત થશે અને સારી રીતે થશે. આ પ્રકારની વિદ્યા સાળ સાબિત થશે. તેના વડે જ આપણે દેશને કંઈક કાયદો કરી શકીશું. અને સાચા અર્થમાં તે જ સુશિક્ષિત માણસ કહેવાશે જે આ પ્રમાણેની ટેળવણી મહણ કરશે.

પંદર વર્ષ બાદ

[શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈકૃત 'સત્યાગ્રહની મીમાંસા' પુસ્તકની સુધારેલી વધારેલી બીજી આવૃત્તિ હમણાં બહાર પડી છે, તેના નિવેદનમાં 'પંદર વર્ષ બાદ' એ મયાળાથી નહું નિવેદન કરું' છે. તેમાં એમણે મુખ્યએ બે મુદ્દા ચર્ચ્યા છે :

૧. ૧૯૩૦-૩૨ પછીનાં ૧૫ વર્ષોમાં સત્યાગ્રહનાં સાધનોમાં શી પ્રગતિ થઈ છે તે;

૨. હવે પછી સત્યાગ્રહનું બાળી શું ? તેનો વિકાસ કઈ રીતે થશે ?

આ બે બાબતો સામાન્ય વાચકને રસિક લાગશે માનીને તે બાજુ નીચે જવારવામાં આપ્યો છે.]

૧

ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહના સાધનની શોધ દર્શાવ્યું આફ્રિકામાં કરી, તેને લગભગ અર્ધી સદી થઈ. એટલાં વરસોના તપને બાજે બાજે આજે પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી છે. અને તેની સાથે સ્વરાજ માટેના સત્યાગ્રહનો યુગ પૂરો થઈ, સુરાન્ય કે રામરાન્ય રથાપવા માટેના સત્યાગ્રહનો નવો પ્રમુખીય પ્રયોગ આદરવાનું કામ દેશ પાસે આવે છે. પરદેશી રાજ્યગણ સામે અહિંસા અને સત્યથી લડવાનો પ્રયોગ અને પોતાના સ્વરાજને અહિંસા અને સત્યથી રામરાન્ય પહેંચાડવાનો પ્રયોગ—એ બેની બાત જુદી પડે છે એ ઉપરથી છે. છતાં આ બીજા પ્રયોગ માટે પણ સત્યાગ્રહનું સાધન એટલું જ સારું, સચોટ અને સફળ છે. આ પ્રયોગ માટે સત્યાગ્રહ કામમાં લેતાં તે લગભગ એક પરમ સામાજિક ધર્મના રૂપે પહોંચી ગયું છે, એમ કહી શકાય.

આ બે અલગ પડતા તખ્તો વિષે કાંઈક ગ્રાંબી મીમાંસાનાં પ્રકરણો લખ્યાં ત્યારે હતી, અને અંચળા ઉપસંહારમાં આ બાજી રહેતી બીજી મનઃસંબંધે લખેલું કે,

“સત્યાગ્રહ કેવળ રાજદ્વારી શસ્ત્ર નથી; આપણે જોઈએ કે તે સુધારાનું સાધન સાધન છે. . . . આપણે પ્રથમ આપણા રાષ્ટ્રનો પુનરુદ્ધાર છે. કોમી એક, અસ્પૃશ્યતા, શ્રામસંગઠન, સામાજિક સડો, અનારોગ્ય, સાચી કેળવણી, વગેરે અનેક રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના પ્રશ્નો આપણી પાસે હોયેલા માગી રહ્યા છે. તે બધાને માટે સત્યાગ્રહથી વધારે શ્રેષ્ઠ સાધન ન હોઈ શકે.

“ભાઈ ભાઈ વચ્ચેના આ બધા પ્રશ્નો છે. તેને માટે પ્રેમબળ જ ઉત્તમ હોયેલા આજુનાર હોય. અને અતી પ્રેમસંબંધ સદગ્ધ હોવાથી સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ પણ સરળ હોયો નેઈએ. પણ કદાચ ત્યાં જ તે મુશ્કેલ પણ બને : પ્રતિજ્ઞાનો પ્રશ્ન, માનઅવગણનની ખજાણો, . . . સ્થાનિક અદમક્રિયા, પ્રાંતીય પક્ષપાત, નાતબંધતા ઊંચનાં, ગણાવ, પરંપરાજી રાષ્ટ્રદેવ વગેરે. . . રાષ્ટ્રીય બળો. . .” (પા. ૨૫૫-૬).

પણ આ લખ્યું ત્યારે એ તો કલ્પનાનીય બહાર હતું કે, દેશના પુનરુદ્ધારના સ્વતંત્ર યુગને આરંભે શરૂ થતા સત્યાગ્રહી પ્રયોગનું પહેલું બલિદાન તેના સર્ગક રાષ્ટ્રપિતાનું જ લેવાશે.

બીજું, આ વરસોમાં એક નહું ને જોવા મળ્યું તે એ કે, પ્રેમની પેઠે, અને તેના કરતાં સહેલાઈથી અને વધુ વેગવેર, દ્વેષ અને વેરઝેરથી પણ લોકોને એકતા કરી સંગઠનપૂર્વક કામ લેવાય છે. શ્રી. ગ્રીણએ,—કોમી એકતા બાબતની આપણી કથાચના પાયા ઉપર, અને અંગ્રેજ રાજકર્તાની કૂટનીતિના તે બાજુના પક્ષપાતને જોઈ,—મુરિલમ લીમ મારફત ને કામ સાંભળ્યું, તે ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ-પદ્ધતિને માટે કદાચ મોટો જબરો પડકાર હતો. અને એ એમણે ગ્રીણે. આ પડકાર અંગ્રેજોના પડકાર કરતાં મોટો હતો, કેમ કે અંગ્રેજો સામે ધરના સત્યાગ્રહમાં તો પ્રજાનો એમને સાથ હતો. પણ આમાં તો એ એકલતીરને લોકોનો સાથ નહોતો. છતાં તેમાં એ તો અગ્રમ રહીને ગૂંચળા અને પૂરા ધરની સાથે પાર પડ્યા.

આજે જગતમાં દ્વેષ અને વેરઝેરથી બેઠું થઈ લડવાનું—અને તે સીધાં શસ્ત્ર ઉઠાવ્યા વગર—પણ શાસ્ત્ર ખીટ્યું છે. જુઓ હિંદુશર ગ્રીણા ઇનું કામ. સત્યાગ્રહે તેની સામે પોતાનું શાસ્ત્ર ખીટવાનું છે. આમ તો પહેલું શાસ્ત્ર પણ શાસ્ત્ર વગર ને આસે તો ચલાવવા તૈયાર છે. તે અસત્યપ્રચાર, ફૂકપટ, ગુપ્તતા, ભાંડોડો, (લોકસંપ્રદ નાંદ પણ) લોકવિપ્રદ, વગેરે મારફત લોકગળ તથા સરકારને આપાદ દયમચવી મૂકીને ચૂપકાથી કામ લે છે. સત્યાગ્રહ એવી કપડી નિર્મળતાની અને પ્રમળતાત લોકવિપ્રદી રીતમાં માનતો નથી. એ જ એની શ્રદ્ધા છે અને વિશ્વશુભતા પણ છે. તેથી તેમાં ગુપ્તતાને સ્થાન નથી; તેનું હરકોઈ સાધન લોકસંપ્રદી જ હોવું નેઈએ—અને તેનું સાધન ન ચાલે; ક્યારે પણ અડધી દેખાતો

લાભ હોય, છતાં તે જોડો જ ગણીને તેને છોડે છે અને સત્યથી જ પોતે બળવાન થવા તાકે છે તેથી તેનું બળ કેવળ સંખ્યાકે આજી કદ નહિ, પણ હડતરના મુદ્દાનું લોકહિતકારી સત્ય જ હોય છે. હડતર દ્વારા આ સત્ય પ્રગટે છે અને સૌ તેને અંતે સ્વીકારે છે, એટલે તેના વિજય થાય છે.

આ સાદી વાતનાં સાધનોના પાર નથી. મનુષ્ય આચારનાં બધાં પાસાંમાં તથા સ્થાનોએ એનાં સાધનો રહેલાં છે. સઘન્યાર સત્યાગ્રહનું જ રૂપ ગણાય. છતાં સમુદાયમાં કામ કરતાં ગાંધીજીએ કેટલાંક સામાજિક સાધનો પ્રયોગસિદ્ધ રૂપે આપણી આગળ મૂક્યાં છે :

૧. સતિનય કાનૂનબંધ
૨. શાંતિમય અસહકાર
૩. મર્યાદિત બંદિખંડાર
૪. કરમંધી

આ ચાર સાધનો ૧૯૩૫ સુધીમાં આપણે મુખ્યત્વે સરકાર સામે અપતિવાર કરેલાં. તેની ચર્ચા આ મીમાંસામાં કરેલી છે (જુઓ પા. ૨૩૪ અને આગળ). ત્યાર પછી ૧૯૪૨માં સ્વાતંત્ર્યનો છેલ્લો મેરચો આવ્યો. તે વખતે એક નવો રસ્તો ફેટલાક લોકોએ લીધો તે બાંધરોડ. આ માર્ગ સત્યાગ્રહમાં અપી શકે કે કેમ, એ તપાસતું નેહરુએ.

વળી સત્યાગ્રહના પ્રચારનાં આ વર્ષે દરમિયાન અનેક વાર ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહના એક સાધન તરીકે ઉપવાસનો ઉપયોગ કર્યો છે; આમરણ અનંચન પણ લીધેલું. ધીમે ધીમે કરતાં હમણાં હમણાં લોકો આ સાધનને પણ વાપરવા લાગ્યા છે. એનું નથી કે ગાંધીજી હતા ત્યારે તેમના ઉપરાંત બીજાએ આ સાધન નહોતું જ વાપર્યું. પરંતુ તે હયાત હતા ત્યારે એણે આજી ચણેલું, અને નવાં કોઈ તે બોડી રીતે ઉગાચડું ત્યાં પોતે તેને સુધરાવી લેતા. આ પ્રમાણે તો તે સત્યાગ્રહના આખા પ્રયોગ માટે જ કરતા હતા. એમણે એટલે સુધી કહી રાખેલું કે, મારા જીવતા સુધી બીજા લોકો સ્વતંત્ર અખતરા ન કરે તો સારું. હવે એ કામૂર લીધો નથી. એટલે સત્યાગ્રહનું નામ લઈએ તેવાં પચાસણાં માંડવામાં આવે છે. તેમાંય લોકજાગૃક્ષી ઉરફેરી દયા ખવડાવવાની દૃષ્ટિએ, ઉપવાસ તો લોકો જરી જરીમાં સામે મારે છે, અને ધણી વાર તે કેવળ પોતાનો ધાર્મિક સ્વાર્થ સાધવાને માટે. આથી કરીને, ઉપવાસ સાધનનો વિચાર પણ કરવા જેવો ગણાય.

એનું જ હડતાલનું શસ્ત્ર પણ હવે બાપક બનવા લાગ્યું છે, આ શસ્ત્રનો પણ ગાંધીજીએ ઉપયોગ નથી કર્યો એમ નથી. જેમ કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો તે જ વખતે અમુક હડતાલ પાડવા માટે કારણ હોવા છતાં તે ન પાડવી એ સત્યાગ્રહને શોભે, એમ તેમણે કહ્યું. અને ૧૯૧૮માં અમદાવાદના મજૂરોની હડતાલને ધર્મયુદ્ધ માની પોતે તેનું નાથકપદ લીધું. છતાં એ શસ્ત્ર સ્વાતંત્ર્યપ્રદના સમયમાં, સરકાર સામે એક વિરોધ-દર્શક દેખાવથી વધારે આગળ ખીલ્યું છે એમ ન કહેવાય સમાજવાદીઓ સામાન્ય હડતાલને રાજદ્વારી શસ્ત્ર તરીકે વાપરવામાં માને છે. ૧૯૪૨ના કાળમાં તેનો એ ઉપયોગ કરવા માટે કાંઈક પ્રયત્ન થયો. અમદાવાદનો ગાંધીજી મહાજાને જ એમાં રજૂ રાખેલો, બાકી કોઈ જગ્યાએ એનું થઈ શક્યું હોય એમ જોવા ન મળ્યું. તે વખતે ગાંધીજીએ સરકારી નોકરોનેય સજાદ આપી હતી, પણ તે હડતાલની નહિ, પણ નોકરી પર રહેવા છતાં જૂઠાં, જુલમી અને અન્યાયી કુકેનેસો અમલ કરવાની ના પાડવાની. મતલબ કે, સત્યાગ્રહી હડતાલમાં પણ નીતિ, સત્ય-આદિ સા ઇનોને વિવેક નેહરુએ. પરંતુ આજે તો હડતાલ નવાં ત્યાં પચા લાગી છે. અને તેમાં સત્યાગ્રહ અને ગાંધીજીનું પણ નામ લેવાય છે. તેથી કરીને આ શસ્ત્રનો પણ સત્યાગ્રહી દૃષ્ટિએ વિવેક કરવા નેહરુએ.

આમ આ ત્રણ ખીલેલાં સાધનો તપાસવાં નેહરુએ (જુઓ પા. ૨૩૪ ઉપર નોંધ). આ શસ્ત્રો આત્માની પરિશિષ્ટિમાં વધારે આગળ આપણે અને વપરાશે એનું પણ લાગે છે. એમને જે સાચી રીતે વાપરવાં હોય — એટલે કે તેમને સત્યાગ્રહનાં સાધન બનાવવાં હોય, તો તેમાં લોકસંમત અને સત્ય-આદિ સાની દૃષ્ટિએ જરી વિવેક-ચર્ચાદાઓ વિચારવી નેહરુએ.

સત્યાગ્રહ સત્યજ્ઞ, આત્મજ્ઞ કે માનવ ચારિત્ર્યનું જાળ છે; અને તે રીતે એ પશુજાતથી કે શરીરજાતથી સાવ જુદું પડે છે, એ વસ્તુ દીવા જેવી ચોખ્ખી છે. એટલે એ જાળમાં પ્રશ્ન બેઠો તો નિશ્ચય કરવામાં જાડું મુશ્કેલી નથી પડતી.

પરંતુ સત્યાગ્રહને વિચારવાની એક બીજી રીત પણ ગાંધીજીએ તેના આદિકાળથી કહેલી છે. સત્યાગ્રહ એ સમજનું શસ્ત્ર છે; તે નિર્જાતામાંથી નહિ; પણ આત્માની એકતા અને અમરતાના લાનમાંથી જન્મતું સત્યજ્ઞ છે. અને તેથી તે એક જાગ્રત અને સક્રિય

પ્રતિકાર-શક્તિ છે. તે નિષ્ક્રિય પ્રતિકાર કે ‘‘પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ’’ નથી. સત્યાગ્રહ તેનાથી સાવ જુદી તાકાત છે. ‘‘પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ’’ નિર્બળતામાંથી જન્મે છે. સત્યાગ્રહ શરાનો ધર્મ છે; પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ નળજાની લાચારી છે.

ઉપરનાં સાધનોનો વિચાર કરવામાં આ મોટા ફેર યાદ રાખવાની જરૂર છે. ગાંધીજી માનતા કે, હિંદમાં પોતે સમજના સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ છેવટમાં તેમને એમ લાગતું થયું કે, એમ નથી; હિંદના લોકો લગભગ ‘પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ની વૃત્તિથી જ કામ કરે છે. ગમે વસ્તે એમણે એ જાહેર પથ્ય કયું’.

૧૯૪૦ બાદનાં વરસોમાં આ વસ્તુ બીજી રીતે પણ જોઈ શકાતી હતી. હિંદના કેટલાક નેતાઓને લાગતું હતું કે, ગાંધીજીની બળવાન રીતને દેશ અમુક હદ સુધી જ જીરવી શકે છે; તેથી આગળ જઈ સત્યાગ્રહનું અમેાષ શસ્ત્ર તે વાપરી શકે એમ નથી. તો પંજી સ્વતંત્રતા લેવા માટે શું કરવું? ગાંધીજીની રીત ઉમદા છે, અમેાષ છે; પરંતુ તેના અમલ માટેની પોતાની મર્યાદા આંધી લઈ, પ્રભુએ પોતાને ફાવે એવાં સાધનોથી વેળાસર કામે લાગવું જોઈએ, એ સાચું નહિ? આમ વિચારી કેટલાક મુસલ્લીઓએ અમેાજીની યુદ્ધકળની આંધીનો લાભ જોઈ, તેમાં આંધી નાંખીને સ્વરાજ લેવાનો દાવ પણ તાકળો હતો. એ એમજ જતાં પ્રભુએ પાછું ગાંધીજીનું નેતૃત્વ લીધું, અને તેમણે યુદ્ધનિષેધનો સત્યાગ્રહ અને તે પંજી દિંદ છેલ્લેનો સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. પરંતુ લોકની સંજિત વિષે ઉપરનો જે કેટલાકનો ક્યાસ હતો એ તે સાચો હતો. એટલે પ્રભુએ સત્યાગ્રહની જગ્યાએ નળજાની નીતિ લીધી. ઉચાડી વાત છે કે, અસહકાર, હડતાલ, વગેરેથી સામા પક્ષને અમુક સત્યાગ્રહી કે પળવણી ચાઈ શકે છે; તેને કાવર કરી શકાય છે. એમ પર્વતી પળવાને કાવર કરીએ એટલે તે ચાકશે, એવું નિદાન કાઢી, ધણી વાર, લોક સાચા સત્યાગ્રહને બદલે આવા ‘પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ના વિકારી રૂપને પકડે છે. તેથી હડતાલ, ઉપવાસ, છૂપી ભાંગફોડ છ’ આ પ્રકારની ‘પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ નીતિના રૂપે જોવા મળે છે. કેટલાય ઉપવાસ કેવળ ગાયું કે બાવાનાં ધરણા જેવા જ નથી દોતા? કેટલીય હડતાલો ખિનજરૂરી, સમાજહિતના સમગ્ર વિચાર વિનાની, સામાને પળવીને કે આંધીમાં લઈને પોતાનું

ખોદું ખડું કામ કઢાવી લેવા માટે હોય છે. આવી હડતાલો ને ઉપવાસો સત્યાગ્રહ નથી..

૧૯૪૨માં કેટલાકે યુક્તિથી ભાંગફોડના ઉપાયને સત્યાગ્રહમાં ધુસાળ્યો. એને વિષે એવો વાદ પણ રચી કાઢ્યો કે, માનવજીવ લેવા એ હિંસા છે; ભાંગફોડમાં એ નથી. કોઈ તો વળા એમણે કહેવા લાગ્યા કે, ગાંધીનો સત્યાગ્રહ આ રીતે એક પગલું આગળ વધે છે! તે વખતે ગાંધીજી જેલમાં હતા. આ બધી તક-પરંપરા વિષે પોતાનો મન તે કહી શકતા નહોતા. તેનો લાગ સાધી લોકોને ભાંગફોડમાં મેરવા માટે આહું કેટલુંક થયું. પરંતુ એક વસ્તુ ચોખ્ખી છે કે, ભાંગફોડ ગુપ્તતા વગર ન ચાલી શકે અને સત્યાગ્રહમાં એવી ગુપ્તતાને સ્થાન નથી. બીજું, ભાંગફોડ કરવાનો પેતરો જોઈવતાં ખરે ટાંકણે ક્યારેક વચ્ચે કોક માણસ વિદ્વરૂપે આવી જાય તો તેનો ફેંસલો કરવો પડે છે—મા તો વિદ્વ દૂર કરવા માટે કે પછી પોતે પકડાઈ જવામાંથી બચવા માટે. મતલબ કે, જીરવિંસાની મર્યાદા રહેતી નથી. ઉપરાંત, એ પથ્ય સ્પષ્ટ છે કે, ૧૯૦૫ના ત્રાસવાદીઓની ફિરસદીની જ પરંપરામાં ગોઠી શકે એવી જ ફિલસૂફી ભાંગફોડ પ્રવૃત્તિની છે.

આથી આગળ પણ કેટલુંક વિચારવા જેવું છે. માનવને ઉપયોગી કે લોકસંક્રમમાં ખપતી કોઈ પણ મિલકતનો નાશ કરવો તેનેય સત્યાગ્રહશસ્ત્ર હિંસા ગણે છે. લાં આગળ મિલકત લગભગ જીવન સમાન છે. જે મિલકત માનવસમાજ માટે ઝેરકષ છે, (એટલે તે મિલકત પણ કેવી રીતે કહેવાય?) તેનો જ નાશ તેને માન્ય છે. જેમ કે, ૧૯૩૦માં તાલ ખજૂરાં કેવળ તાડીનું ઝેર જ આપનારાં છે, માટે તેમનો નાશ કરવો ધરે, એ દષ્ટિએ તે કાપવામાં આવ્યો. પરંતુ જગજગમાંથી ખજર મળી કે, તેમાંથી તો સરસ મેળ જને છે, એટલે એમનો નાશ અંધ કરવામાં આવ્યો.

ભાંગફોડની બાબતમાં હવે તો ગાંધીજીનો મત પણ ૧૯૪૫ બાદ મળી ચૂક્યો છે. તેમણે સ્પષ્ટ કયું છે કે, ભાંગફોડ હિંસા છે અને તે સત્યાગ્રહના શસ્ત્રાગાર બહાર છે. સશસ્ત્ર યુદ્ધનો બળવો કે જાહેર યુદ્ધ ન કરી શકનાર અથવા તેવા કાર્યની મેળી મદદરૂપે આ રસ્તો લેવામાં આવે છે. પણ તેને સત્યાગ્રહી યુદ્ધમાં સ્થાન નથી.

ઉપવાસનું શસ્ત્ર ત્રીલું તથા આકડું છે. તે ધરણું નથી એ આપણે ઉપર જોયું. ગાંધીજીએ ધરણાને

ત્યાજ્ય માન્યું છે; એ હિંસા છે એમ સાદા બતાવ્યું છે. છતાં, સત્યાગ્રહમાં સાચા અને શુદ્ધ ઉપવાસના ચન્દ્રને રથાન છે જ, એમ કહ્યું છે. તે શરૂ વાપરવા માટે અધિકાર નોંધાવે, પૂરે લાયકાત મેળવવી પડે છે; અમુક કોટકડીમાં જ એ રોમખાણ કારણ નોંધાવે. — આ બધું ખરું; પરંતુ તે વગર સત્યાગ્રહનું શરૂઆત બિલુ ગણાય, એમ તેમણે બતાવ્યું છે. આ અધિકાર, લાયકાત વગેરે વિષે તેમણે સત્યાગ્રહાધ્યક્ષોનાં દિવસમાં ઉત્તમ ચર્ચા કરી છે. એવી ચોખ્ખાટ એમનાં બીજાં લખાણોમાં ક્યાંય મળતી નથી. વાચકને એ પુસ્તકમાંથી આ બાગ બેવા વિનંતી કરું છું (જુઓ તે ચોપડીનાં પાન ૧૧-૧૮).

૨

હજી એક વસ્તુ બેવાની રહે છે. તે છે સત્યાગ્રહનું ભવિષ્ય. તેના શોષક અને પ્રયોગકાર ગાંધીજી આજે ગયા છે. એમણે દુનિયાને આપેલી આ બ્રહ્મગ્રાસ સામાજિક ભેટ એમની સાથે જ અતમ પાય છે એમ માનવું કે એમના અર્થસંદીના પ્રયોગને અંતે અને જગતને આ સમ્પત્તિ કલિદાસ જેતાં, તેમનાં હકીકતરૂપે એવું કાર્ષિક નીવજી રહેલું છે, કે જે માનવસમાજને આ નવીન સામાજિક સિદ્ધાંતના વિકાસ તરફ ખેંચે જ એમ કહી શકાય? સત્યાગ્રહને માટે હિંદમાં અને જગતમાં હવે પછી કેવું ભવિષ્ય છે?

આ સવાલનો વિચાર બે ભાગમાં કરવો નોંધાવે. એક તો હિંદની દૃષ્ટિએ; બીજા જગતની માનવજાતી દૃષ્ટિએ. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહને માટે હિંદને પોતાની પ્રયાગભૂમિ બનાવ્યો. એટલે સુધી કે, જ્યાં સુધી તે પ્રયોગની કાર્ષિક સંજ્ઞાના હિંદમાં ન કરી બતાવી શકે, ત્યાં સુધી યુરોપ અમેરિકાની પ્રજા બેઠાવે તોય ત્યાં જવામાં શો સાર? — એમ એમણે માન્યું. હિંદના પ્રયોગનો પહેલો તત્કાલ — રાજકીય આઝાદી મેળવવી, એ પૂરો કર્યો. બીજા તત્કાલમાં પહેલો જ વા સત્યાગ્રહ નીતિ ઉપર આવ્યો. પ્રજાએ તેમાં એમને સાથ ન આપ્યો; છતાં તે અડગ રહ્યા. તે અંગે તેમણે ઉપવાસ સુધીનો સત્યાગ્રહ પ્રજા સામે ખેંચ્યો. તેની કેવી પ્રજા અસર થઈ તેનો પૂરો ખ્યાલ તો હજી હવે આપણને આવશે. છતાં, સમજના સત્યાગ્રહનો આ તરફ પ્રયોગ હિંદ ન ઝીંકી શક્યો. પહેલા તત્કાલમાં ચલી શક્યું એમ, બીજા શરૂ થતા તત્કાલના આ નવા પ્રયોગમાં નિર્બંજતા ન ચાલી શકે. છતાં પ્રજાને,

તેના નેતા ને સેવક તરીકે, પોતે આગળ લેવી નોંધાવે; તેના સાચો માર્ગ સત્યાગ્રહ-વિહિત, કોમી એકતા જ છે; તેથી તે નીતિ પર પોતે અડગ રહ્યા અને તેમ કરતાં તે યશ્યા.

આ બીજા તત્કાલના કામ બરોબર રીતે કરવાને માટે તેમણે દિલ્હીને પોતાનું મથક બનાવ્યું. તેમણે બેંચું કે, સ્વતંત્ર સરકારે પશુ પોતાની રીતે સત્યાગ્રહી ટીપે જ કામ કરવું નોંધાવે. કેમ કે આ નવા પ્રયોગમાં તેણે બાગ ભજવવાનો આવે છે. સરકારનાં સૂત્ર હાથ લેનારો તેમના જ જૂના સાથીઓ હતા. નવા યુગમાં ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ સાચી સરકારી નીતિથી તેઓ ચાલવાને તૈયાર હતા. આમ, એક નવી જ દિશામાં સત્યાગ્રહની નિર્ણયવારી હોય તો તેનો પ્રયોગ કરી શકાય, એવી સ્થિતિ આજે જન્મી છે. આ દિશા તે સરકારની. આપણે યાદ રાખવું નોંધાવે કે, સત્યાગ્રહ કેવળ વૈયક્તિક ધર્મ નથી; તે સામાજિક — સામાજિક પશુ છે. તે કેવળ પ્રજાને માટે જ નથી, રાજ અને સરકારો માટે પણ છે. આજે હિંદમાં કેમિસ સરકારો સાંભે આ સવાલ છે. તેઓ સરકાર માટે સત્યાગ્રહી રાજનીતિ કેવી હોય, એનો વિકાસ કરી બતાવશે? સત્યાગ્રહમાં કેળાયેલી હિંદી પ્રજા પોતાની સરકારોનાં તંત્રને આ રીતે ચલાવી શકશે?

આ સવાલ પ્રજાના હક્કમાં આવ્યો નથી. પણ એ ધ્યાન દઈને લાવવા જેવો છે.

એ રીતે નોંધાવે તો હિંદની સરકાર વિષે તથા પ્રજા વિષે શું લાગે છે? આનો ઉત્તર ચર્ચા માટે લાંબી જગા રોકવી ન નોંધાવે. જે બેચારેક તારણો ચોખ્ખાં રજૂ કરી શકાય એવાં છે, તે હૂંકમાં ગણવી જઈ :

૧. કોમી એકતાની બાબતમાં સરકારી નીતિ સાચી રહી છે. હિંદનું રાજ્ય કોઈ એક સંપ્રદાયી નહિ, પણ તેથી પર એવું સર્વકોમી — પ્રજાકીય કે લોકશાહી રાજ્ય હશે. આ બાબતમાં હિંદની સરકાર મક્કમ રહીને, ‘પારિસ્તાન’વાદનાં માઠાં ફળથી ઉકેરાયેલી પ્રજાના ચાંકપણને પણ કાબૂમાં લીધું છે. અને તેથી તે ગાંધીજીના પ્રમાણપત્રને પાત્ર પણ બની.

૨. એક રાષ્ટ્ર તરીકે તેણે શાંતિપ્રિયતા બતાવી છે અને પોતાના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં સાચી સ્થિતિ રાખીને કામ કર્યું છે. આથી તેણે રશિયાના કે સિટન,

અમેરિકાના એકે મોરચામાં પક્ષમાં ન જતાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ કે 'યુનો'ની પરિવેશમાં સાચી શાંતિની રાજનીતિ થી હોય તે સંભાળવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જેને માટે તેને ખમ્બું પછુ પડે છે.

૩. એક ત્રીજી વસ્તુ પણ નોંધવી જોઈએ તે કાશ્મીર. એ પ્રકરણમાં દિંદી સરકારે ફેબ્રુ મોઝી અને તેમાં ગાંધીજીએ તેને આશીર્વાદ આપ્યા. અને તેમણે એમ કહ્યું કે, ન્યાયને સારુ સરકાર શાંતિના માર્ગો લે; તે છેવટે ન હોય તો સરકારે જેવી આજે છે તેવીએ શત્રુથી પણ ન્યાય મેળવવા જોઈએ, એ સાચી નીતિ છે. કહો કે, ધર્મયુદ્ધ લડવાનું હોય તો સરકારને માટે તે વિદિત છે, એ ગીતાન્યૂની વાત એમણે ઉચ્ચારી, દિંદી સરકારે કાશ્મીર-હેડરનાદમાં જે શાંતિ અને ખામોશીથી છતાં ન્યાયની અડગતાથી કામ કર્યું છે, તે સત્યાગ્રહની રીતે જેતાં દુનિયાની સરકારો માટે ધડાકા છે. આવી દિંદી શાંતિપ્રવચન અને મેળવતી જે જગતની સરકારોમાં હોય તો જ 'યુનો'ના સિદ્ધાંતનો વિગ્રહ થઈ શકે. આ શતિથી દિંદે આગળ ઉપર પણ વર્તી શકે અને, ન.કે નાશાયણ ને નવું યુદ્ધ આવે તો, તે વખતે જરૂર પડે તો આયર્લેન્ડની જેમ તટસ્થ રહીને પણ આ શતિનો ખજા ફરકતો રાખે, તો ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની એક બાજુ દિંદી સરકારે આગળ ચલાવી એમ જરૂર કરી શકાય.

૪. દિંદીની પ્રમુખતા પહેલે જેતાં કહેવું જોઈએ કે, તેણે પોતાની શરૂઆત ગાંધીજીના ખૂનથી કરી છે, તેવું જ તેનાં કાળમાં બમ્બર, લાંચરુશ્વત, નફાખોરી, સ્વાર્થી સંકુચિતતા, પ્રાંતીય વાઙ્મનીતિ, રાષ્ટ્રશાયાના વિચારમાં કોમીપણું ઇંગ્લેન્ડ પરથી જેવા મળે છે. આ જગતે માટે સરકાર પ્રમુખે પાલે પડેલી છે. જે પ્રમુખે મોટા ભાગ આ પ્રકારની શતિ પર ચઢી જાય, તેને લોકશાહી સરકાર ઝાઝી સુધારી ન શકે. બહુ તો તે બધાં અનિ-શીનું એર સમાજદારીને મારી ન નાખે એટલું તે સંભાળી શકે. એને માટે ષટતા હાજ રૂપી છજોક્ષને આપવાથી કામ નબી જાય; પણ તેથી લાંબું ન નડાય; અને તે પ્રમુખ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમાં કેળવાયેલી છે એમ તો ન કરી શકાય.

જરાક જોઈએ તો આનું પ્રતિબિંબ માફક પડ્યું છે, એ જાતની શકાય. જુઓ આપણી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞાની પાસાથીથી. એસિયાર્ડ પરિવદની ગોરવતરી

વાતથી શરૂ કરનારા આપણે. 'યુનો'માં ૬૦ વ્યક્તિઓ અને જગતની છત મેળવનારા આપણા રાષ્ટ્ર. પરંતુ ધડી પકિરતાનાવદી કલેઆમ અને અમાનવતા આવી. દક્ષિણ આફ્રિકાએ મગક આપવી બંધ કરી; ખત્રે સ્મટ્સે સામું સંભાળાવ્યું. ધડી તો બાપુને જ મારવામાં આવ્યા. આ એક કૃત્યે આપણા રાષ્ટ્રની પ્રતિજ્ઞને પણ એવો જ ધા કર્યો છે દુનિયામાં હવે આપણે દિંદેઆનું રાષ્ટ્ર છીએ, એ એક અણુસખી વાત જ જાણે હોય, એમ ગણાં આગેવાન રાષ્ટ્રો માનીને વર્તે છે. જોકે ઉપર (૧) (૨) માં આપણે જણ્યું કે, દિંદી સરકાર સત્યાગ્રહને એ સામે ખૂંચે છે, તો તેની અસર પણ જેવા મળે છે.

૫. એટલે સત્યાગ્રહ હવે એ છે કે, ગાંધીજીના મથા બાદ દિંદીની પ્રમુખતાં સત્યાગ્રહી રીતની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થી રીતે કરવી? અજે તો જુના કાળમાં અને દેશી રાજ્યોના જમાનમાં જેવા મળી પ્રમુખ જેવા જ ઘાટ દેખાય છે. આ પ્રમુખે લોકશાહી ડગનું સમંજસ અને સમાજ-જીવન કાણુ શીખવે? પેટીધર માતની રાજાશાહી કે નવાખીના અને મહામહતાર્ક અને પીરખાશાહીના સંસ્કારોમાં ઊછરેલી પ્રમુખ ગાંધીજીને મુનિમંત વારસ મળે; પણ એ ખોટું છે. એ કામ સત્યાગ્રહના તરફે કરવું ઘટે; જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં જગૃત સેવના ધર્મ-પરાયણ પ્રમુખાધકે મારવે એ યર્થ શકે. તેનો સોથી વિશેષ ભાર દિંદીની સ્વતંત્ર કેળવણી રમી જે જીવંત ચાલનાં રમીએ તેની ઉપર પડાનો. આજે આ બાબતમાં પણ પડું લક્ષ મળ્યું નથી, એ એક આપણા લોકમનનું નોંધવાનું દ્રાણ છે. અસ્તુ.

ઉપરની ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થશે કે, સત્યાગ્રહને માટે દિંદીમાં લવિષ્ય છે જ. આપણે લોકો પરદેશી સરકાર સામે જ અલ્પાર સુધી સત્યાગ્રહ કરતા આવ્યા, તેથી આમ-સમાજ એવી બંધાર્થ મળે છે કે, સત્યાગ્રહ પ્રમુખ સરકાર સામેનું જ જાણે સ્થળ છે. પરંતુ "સત્યાગ્રહ સાચીની સામે, સત્યાની સામે, સમાજ સામે, રાજ્ય સામે, જગતની સામે થઈ શકે." (સત્યાગ્રહમનો દિવિદાસ, પા. ૮૮). જ્ઞાનમુલેક્ષી પ્રમુખ સામે તેના નેતાઓ, સાચી હોય તે તેની ચૂરેલી સરકાર પણ સત્યાગ્રહ કરી શકે. પ્રમુખ સામે તેના ખોટા રાદ લેવાવે તેને જ અપનાવવા એ લોકશાહી નથી તેમાં ન માનવા તેના પ્રતિનિધિઓ તેને વધ ન ધાર; પરંતુ જે પ્રમુખ ન માને તો તેઓ સત્યને નામે પણ જાણિમ કે સર-

મુખત્યાર બની ન શકે. સત્યાગ્રહ એમ શીખવે છે કે, તો પછી તેમણે તે પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ હોડી દેવું જોઈએ, અને તે રીતે પોતાના સત્યને વળગી રહેવું જોઈએ. પછી પ્રજા હીક માને તેમને પોતાનું સંજ્ઞાતંત્ર સોંપે, અહીં સત્યાગ્રહનો અર્થ અહિંસા અને લોકસમ્રદ-પરાયણધર્મનીતિ એવો કરી શકાય.

આ બાપક દૃષ્ટિથી જોતાં ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની શોધ જગતનું પણ પ્યાન ખેંચ્યું છે. અને તેમના શુદ્ધ બલિદાને એ વસ્તુ પર પાછી મહોર મારી છે. આખરે જોતાં, સત્યાગ્રહની આ શોધમાં જગતદૃષ્ટિએ તરી આવે એવા મોટા મુદ્દા બે છે:

૧. સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે અતૂટ મેળ છે. જેવું સાધન તેવું જ સાધ્ય ફળવાનું એ, 'વાવો તેવું લણુરો' ના જેવું જ અટલ સત્ય છે. ગમે તેવાં સાધનો લઈને પણ સાધ્ય મેળવવા ઇચ્છવામાંથી કેવળ તકવાદ કે પરિણામવાદ પર જ જઈ રહેવાય છે, આદર્શવાદ કે સાધ્ય સુધારા નથી. અને તેથી સરવાળે જોતાં સમાજનું કલ્યાણ નથી થતું.

માકસવાદી વિચારણામાં આ વસ્તુ માન્ય નથી. અતે જઈને જોતાં જણાય છે કે, ગાંધીવાદ અને માકસવાદ વચ્ચે રહેલો મૂળ ફિઝિકલ લેફ એનું કારણ છે. હિંસા દ્વારા શાંતિ નહિ, પણ વધુ ને વધુ હિંસા આગળ વધે, એ વસ્તુ માકસવાદ માનતો નથી. પોતાને ગમતું સાધ્ય લાવવાને માટે તે હિંસાનું સાધન પણ લાપરી લે છે.

૨. ગમે તેવા સંઘર્ષ, સંગઠનતંત્ર કે શસ્ત્રજળ છતાં જો વ્યક્તિ અને એના સત્યે પાર યતું હોય તો સત્યને ખાતર અહિંસક હમે મરણ સુધી પણ ઝૂંઝવું એ માર્ગ જ સાચો કલ્યાણમાર્ગ છે. અર્વાચીન જગતમાં તો જેમ જેમ સંઘ અને સંગઠન પાંચકે યુક્તિથી તથા શસ્ત્રજળથી જબરા ન જબરા બનતાં જાય છે, તેમ તેમ એક સવાલ ધર્મ પછો છે કે, વ્યક્તિ પાસે આ સામે શું બળ છે? અરે, કોઈ પણ બળ છે ખરું? પ્રચંડ રાક્ષસ આગળ લામન જેવી લાગતી આ વાતનાં જવાબ સત્યાગ્રહ છે, કે જો ખરેખર કહે છે કે, હિરણ્યકશિપુએ સામે એકલ સત્યધીર પ્રહ્લાદો જ હતી શકે છે.^૧

૧. અહીંયાં પણ માકસવાદ જુદો પડે છે, લોકરાણીવાદ વ્યક્તિના વિકાસ-સ્વતંત્ર્યને પરમ વસ્તુ માને છે. માકસ-

આ બંને વિચારો જગત સામે આવતા જાય છે. એ ઓખના મૂળમૂળ વિચારો તરફ જગત અનુભવે આપમેળે વળે છે.^૨ ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષોને જગતાં નવદર્શનો થોડાક દસકા દરમ્યાન જાગી શકતાં નથી. આજના ૨૦મી સદીના જગતની સામે જો કોઈ પણ નવીન ક્રાંતિનો મુદ્દો હોય તો માનવ માનવ વચ્ચે અને રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે — આખા માનવકુટુંબમાં શાંતિ શી રીતે રચાવી? સુદનું શું કરવું? તેનાં કારણો નામૂદ ધર્મ જાય એવો વ્યવહાર કયો? એની કેળવણી કઈ? એનું અર્થતંત્ર કયું? એને માટેનાં વેપાર, વહેલણી, ઉત્પાદન ઇત્યાદિ શી રીતે હોવાં જોઈએ? એ સારું માનવપ્રાણીએ કયો હૃદયધર્મ કેળવવો અને ધારણ કરવો જોઈએ?

મૂળ પ્રશ્ન આ પ્રકારે, માનવકુટુંબમાં શાંતિ અને સુખનું જીવન અને તેના માર્ગ શોધવાનો હોવા છતાં, હજી ૧૬મી સદીના થોડાકો ને દરિયોડુઓ રટાયે જાય છે. ધર્મસંપ્રદાયમાં જ નહિ, આખાં પણ આ જગતની જીવવાણી જાહના ચાલુ છે.^૩ સત્યાગ્રહનું ગાંધીજીનું દર્શન આ સામે પકારરૂપ છે. રાજકારણ, સમાજશાસ્ત્ર, સુદશાસ્ત્ર પણ પરમ માનવધર્મપરાયણ કરવાનો એનો આદર્શ છે. એ વગર માનવસમાજની અને માનવતાની બાપક રક્ષા અશક્ય છે. સત્યાગ્રહ 'આર્ય પીસ' — શસ્ત્રબીરુ શાંતિ નથી ચલાતો. આજે તો 'યુરો ની દૃષ્ટિ તેનાથી આગળ નથી વધતી. અણુમોમને જોરે — તેની ધાકે તે શાંતિ તાકે છે. વ્યવહારમાં માનવપણ્ય એમ જ વર્તે એમ માનીએ, તોપણ એ એની છતિ નથી. તેણે એથી આગળ જવું જોઈએ. શાંતિનો મૂળ ઊગમ ધર્મબીરુતામાં હોય, શસ્ત્રબીરુતામાં નહિ. ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ આ સાહે છે. વ્યક્તિને સાચો માનવ બનાવી તે એના સમાજના સંગઠનને શાંતિ ને ન્યાયી બનાવવા માટે

વાદ સંઘ કે સમુદાયને પરમ માની વ્યક્તિને તેમાં ચોક્કસ જવાબા, ધર્મવાળો કેવળ મૂક ધરક જ માને છે.

૨. જેમ કે જુઓ આદસ હરિસ્થેનાં નીચેનાં બે પુસ્તકો:

(૧) એન્ડ્રૂ બેન્ડ મીસ

(૨) સાયમ્સ, લિવર્ડી, બેન્ડ વીસ

૩. જુઓ જો નીચેનાં પુસ્તક ની નેતેલ્લી બોલ પેતિફિકાશ.

છે. સત્યાગ્રહ એનું સાધન અને શસ્ત્ર છે. એ વસ્તુ આજે એમના જવાબદારી સાથે જ છે, એટલે એનું બાવી સત્યની જોડે અંકાયેલું છે. સ્વતંત્ર હિંદ પાસે આશા રૂપાય છે કે, તે એક રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય

તરીકે દુનિયાને સત્યાગ્રહની શાંતિના માર્ગ બતાવે. બાપુએ પોતાના લેડીની સાથે સોપેલી સત્યાગ્રહની પરમ એટને હિંદ કેમ જૂલી રહે ?

૨૪-૬-૪૮

મગનલાઈ દેસાઈ

હિંદનું સ્ટલિંગ લેણું

[એક યુવાને ગામલોકોને તે બાબત આપેલી સાદી સમજ]

કેટલાકને એવો ખ્યાલ છે કે, અભણ મોટેરને લખતાં વાંચતાં શીખીએ એટલે પ્રોફેશિયલ પુરું થયું. પણ લખતાં વાંચતાં શીખવવું એ તો પ્રોફેશિયલનું પહેલું પમથિયું છે. ખરું પ્રોફેશિયલ ત્યાર પછી શરૂ થાય છે અને તે થોડું ભણેલા, વધારે ભણેલા સોને માટે હોઈ શકે છે. સાળામાં થોડીવણી કેળવણી લઈને ધંધારોજગારમાં પડ્યા પછી પણ સોમે શિક્ષણ ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. અને તે ખરું પ્રોફેશિયલ છે. સાળાને દરવાજો શિક્ષણ સમાપ્ત થતું નથી, પરંતુ ત્યાર પછી પણ ચાલુ રહેવું જોઈએ અને એમાં જ કેળવણીની ખરી દૃષ્ટિ રહેલી છે, એમ એક યુવાને મનથી સમજાઈ ગયું હતું. તે એક વખત ક્રીષ્ણવર્મામાં ગયો હતો. ત્યાંથી તેને એ વસ્તુ સમજાઈ હતી. અને પોતાને ગામ ગયા પછી તેણે એ કામ શરૂ કર્યું હતું. તે આખો દિવસ પોતાના ધંધા કરતો અને રાતે ગામની ધૂમશાળા પાસે સમુદ્રપ્રાર્થના કરાવતો. પ્રાર્થના બાદ રોજના અવનવા બનાવોની વાતો થતી, શિષ્ટ પુરતકોમાંથી કંઈક વાચન થતું, તથા ભેગા મળીને કાંતવાનું પણ કરતા. જુલાઈ માસની અવધવર્ષમાં હિંદી સરકારના નાણામંત્રી શ્રી યદુભૂષમ ચેટ્ટી વિલાયત જઈને હિંદના સ્ટલિંગ લેણા બાબત બવરથા કરી આવ્યા તેના ખજાન મેટા અક્ષરે છાપામાં આવ્યા હતા. તે બાબત એક દિવસ સાંજે વાત નીકળતાં એક ભાઈએ પૂછ્યું કે, આ સ્ટલિંગનું લેણું શું છે અને ચેટ્ટી સાહેબ કોણ છે ? તેમને ત્યાં ઠાંણે મોકલ્યા હતા અને ત્યાં જઈને શું કરી આવ્યા તે વિષે કંઈક વાત કરો.

પેલા ભાઈએ જણાવ્યું કે, ચેટ્ટી સાહેબ વિષે પહેલાં દુ વાન કરીયા. સ્ટલિંગના લેણા બાબત પછી કહીય.

ચેટ્ટી સાહેબ એ આપણી હિંદી સરકારના નાણામંત્રી છે. તે બાહોશ નીણાશાસ્ત્રી છે. સ્વરાજ અભ્યા પહેલાં તેઓ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા અને બ્રિટિશ સરકારના માનીતા હતા. બ્રિટિશ સરકારે તેમને 'સર'નો ઇતિહાસ આપ્યો હતો. અને હિંદ તરફથી વેપારી વાટાઘાટો કરવા કનેડા મોકલ્યા હતા, જ્યાં તેઓ હિંદને નામે 'ઓટાવા કરાર' કહેવાતું એક વેપારી કરારનામું કરી આવ્યા હતા. તે કરાર દેશના હિતમાં નહિ હોવાથી પ્રમુખીય આગેવાનોએ તેનો ખૂબ વિરોધ કર્યો હતો. તેને લીધે ચેટ્ટી સાહેબની પ્રતિજ્ઞને દાનિ પહોંચી હતી અને નવી ચૂંટણીમાં તેઓ હારી ગયા હતા. ત્યાર પછી ધારાસભાના કામમાંથી તેઓ બહાર જ રહ્યા હતા. સ્વરાજયુગમાં પ્રમુખીય સરકારે યનાં કોંગ્રેસ બહારના બાહોશ માણસોને પણ પ્રધાનમંડળમાં લેવામાં આવ્યા, તેમાં ચેટ્ટી સાહેબને નાણાપ્રધાન તરીકે લેવામાં આવ્યા.* તે હોવાની રૂએ તેઓ સ્વરાજસરકાર તરફથી સ્ટલિંગ લેણાની વાટાઘાટો કરવા વિલાયત ગયા હતા. ત્યાંના પ્રધાનો સાથે વાટાઘાટો કરીને તેમણે જે નક્કી કર્યું તે સમજવા માટે પહેલાં સ્ટલિંગ લેણું શું છે તે સમજવું જોઈશે.

સામાન્ય રીતે પરદેશ સાથેના વેપારમાં લેવાના માફને બદલે સામેથી જોઈતા માલની આપણે કરવામાં આવે છે. ૧૯૩૬ પહેલાં સામાન્ય રીતે એ પ્રમાણે સામસામી માલની આપણે કરીને પરદેશ સાથે વેપાર ચાલતો હતો. પરંતુ છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયા પછી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી યુદ્ધ અંગે હિંદમાંથી માલસામાનની ખરીદ ખૂબ જ વધી પડી. તેને બદલે ઇંગ્લેન્ડ પાસે આપણને કંઈ માલ આપવાનો હતો

* હમણાં થોડા દિવસ પર તે એમાંથી દ્રશ્ય થયા છે.

નહિ; એટલે તેને બદલે ઇંગ્લન્ડે ત્યાંની સરકાર પરની હંડીઓ લખી આપી. આવી હંડીઓને આપણી ચલણી નોટોની અનામત તરીકે રાખીને હિંદમાં માલને બદલે નવી નોટા છાપી છાપીને આપવામાં આવી.

સરકાર કે બેન્ક ચલણી-નોટા કાઢે છે ત્યારે તેની અનામત તરીકે કાયદાથી દરાવ્યા પ્રમાણે થોડું સોનું-રૂપું અનામત રાખે છે અને બીજા સરકારી લોનોનાં કાગળિયાં અનામત તરીકે રાખે છે. એ રીતે આપણા ચલણના કાયદા પ્રમાણે ઇંગ્લન્ડની સરકારની લોનોનાં કાગળિયાં નોટોના અનામત તરીકે રાખવાની છૂટ છે. તે છૂટનો લાભ લઈને અહીંથી મોકલેલા માલને બદલે અહીંના વેપારીઓને સરકારે નવી નવી નોટા છાપીને આપી; અને તેને બદલે ઇંગ્લન્ડની સરકાર પરની હંડીઓ અનામત તરીકે રાખી. આ રીતે હિંદમાંથી જે માલ લોકોએ પોતે વાપરવાને બદલે પરદેશ ચલાવ્યો, તેના બદલામાં વેપારીઓને અને લોકોને નોટોના રૂપમાં નાણાં મળ્યાં અને સરકારને વિલાયતની હંડીઓ ગળી. ઇંગ્લન્ડની સરકાર પરની આવી હંડીઓ તે આજનું આપણું રજિસ્ટ્રિંગ લેણું છે.

આ હંડીઓ ઇંગ્લન્ડના ચલણી પાઉંડ કે રજિસ્ટ્રિંગમાં આંકેલી હોય છે, એટલે તેને રજિસ્ટ્રિંગ ખર્ચનાગીરીઓ અથવા રજિસ્ટ્રિંગ કે પાઉંડનું લેણું કહે છે.

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં હિંદ ઇંગ્લન્ડનું દેવાદાર હતું અને તે પેટ દર વરસે હિંદની સરકારે તેને લગભગ રૂ. ૪ કરોડ વ્યાજના ચૂકવવા પડતા હતા. તે વખતે આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા એમ કબજાની હતી કે, હિંદને આઝાદી મળ્યા પછી એ દેશની નિષ્પક્ષ તપાસ કરાવવી જોઈએ અને એજેન્ડા સરકારે હિંદને માથે ખેંચી રીતે લાદેલું દેવું રદ કરવું જોઈએ; તથા તેના અમલમાં ખેંચી રીતે લખી વાળેલાં કે ચૂકવણેલાં નાણાં હિંદને મળે મળતાં જોઈએ. છેલ્લા યુદ્ધની લેવડદેવડને લીધે આ આખી પરિસ્થિતિ જ પથટાઈ ગઈ છે : હિંદ ઇંગ્લન્ડનું દેવાદાર મટીને લેણદાર બન્યું છે. હવે જૂનું આણેલું દેવું મળે લેવાની વાત ઠાઈ કરતું નથી. પણ નવું થયેલું લેણું કેવી રીતે વસૂલ કરવું એ ચિંતા કરવાની થઈ છે.

હવે લગાઈ બંધ થઈ છે એટલે ઇંગ્લન્ડની સરકાર લેણું ચૂકવી આપે એ ચોખ્ખા શરણી વહેવારની

રીત છે. ફાર્ક વટવાળો શરણ કે બેન્ક પોતાના પરની હંડીનાં નાણાં આપવાની ના પાડી શકતો નથી. ઇંગ્લન્ડે પણ એ રીતે હંડીનાં નાણાં આપવાની ના પાડી નથી. પણ તેની સગવડે તે રકમ અપવા માગે છે. એટલે તેમની સગવડ કેમની કે કેટલી સાચવીને લેણું વસૂલ કરવું અને તે કેવી રીતે, તેની વાટાઘાટ કરી નક્કી કરવા ચોટી સાહેબ વિલાયત ગયા હતા; અને તેમની સાથે મદદમાં કેટલાક અમલદારો અને બીજા નિષ્ણાતો ગયા હતા. તે બધા હિંદી સરકાર તરફથી ગયા હતા. તેમની સાથે પાકિસ્તાની સરકારના પ્રતિનિધિઓ પણ ગયા હતા, કેમ કે આ લેણું ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ પહેલાંનું હોઈ, તેમાં પાકિસ્તાનનો અમુક ભાગ છે. ત્યાં ગયા પછી હિંદની બન્ને સરકારના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે મતભેદ પડે તો કંઈ નિર્ણય થઈ શકે નહિ, એટલે જતાં પહેલાં બંને સરકારના પ્રતિનિધિઓએ કરારીમાં મળી અંદર અંદર સમજૂતી કરી લીધી હતી. ઇંગ્લન્ડ ગયા પછી ત્યાંની સરકારના પ્રતિનિધિઓ સાથે વાટાઘાટો થઈ. તેને પરિણામે હાલ જે અપરધા કરવામાં આવી છે તેનો સાર હું તમને જણાવું છું.

વાટાઘાટો વખતે આપણું રજિસ્ટ્રિંગ લેણું રૂ. ૧૧૬ કરોડ પાઉંડ (૧૫૪૭ કરોડ રૂ.) હતું. તેમાંથી પાકિસ્તાન સરકારના ભાગના આશરે રૂ. ૨૧૭ કરોડથી ૨૬૭ કરોડ જેટલા જશે. બાકીની રકમમાંથી નીચે પ્રમાણે રકમો ઇંગ્લન્ડને ચૂકવવામાં આવશે :

૧. લગાઈ વખતે બ્રિટિશ સરકારે યુદ્ધને માટે જે બાંધકામો કરેલાં તે હિંદી સરકારે લઈ લીધાં છે. તેમ જ બ્રિટિશ સરકારની કેટલીક યુદ્ધસામગ્રી અહીં પડી છે તે પણ અહીંની સરકારે લીધી છે. તેની કિંમત હિસાબોના મેપડે રૂ. ૫૦૦ કરોડ આંકવામાં આવી હતી, તેના રૂ. ૧૭૩ કરોડ આપવાના કાગ્યા છે.

૨. હિંદના પ્રાન્તોમાં અને મધ્યરથ સરકારમાં નોકરી કરી ગયેલા અમલદારોને પેન્શનો આપવાનાં હોય છે, તે પૂરેપૂરાં ચૂકવી આપવા માટે રૂ. ૨૨૪ કરોડ જુલા કાદવામાં આવ્યા છે.

૩. ઉપરની રકમો જતાં લગભગ રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ રહેશે. તેમાંથી હવેનાં ત્રણ વરસમાં હિંદને રૂ. ૧૦૬ કરોડ મળશે. ગયે વરસે તે પ્રમાણે આપવાની નક્કી કરેલી રકમમાંથી જે રકમ મળવાની બાકી રહી

છે તે રકમ પણ આવતાં ત્રણ વરસમાં વાપરવા મળશે. એટલે બંને મળીને રૂ. ૨૧૩ કરોડ મળશે.

૪. ઉપરની રકમ સામાન્ય રીતે પાઉંડના ચલણ વાળા દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે કામમાં આવે. તે સિવાયના દેશો સાથે વહેવાર કરવા માટે ઇંગ્લન્ડ પહેલાં વરસે રૂ. ૨૦ કરોડ જેટલી રકમની વ્યવસ્થા કરી આપશે. તે આખતમાં ખીન વરસે ફરી વિચાર થશે.

આ વ્યવસ્થા ત્રણ વરસ માટે કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી તેના નવેસર વિચાર થશે તે વખતે લેણું ઓછું કરવાનો કે ઘટાડવાનો સલાહ જોશો નહિ થાય અને તે પ્રશ્ન તો તત્ત્વ દાર્ઘ્ય યોગે છે, એમ એટી સાહેબ કહે છે. પરંતુ પાસમેન્ટમાં ચર્ચિત સાહેબના પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ત્રણ વરસ પછી બંને પક્ષ ગમે તે સર્વાંશ જોશો કરી શકશે. એટલે એક દગ્ગર કરોડના લેણામાંથી ત્રણ વરસમાં લગભગ સો કરોડ રૂપિયા આપ્યા પછી કાણ કેવી વાત કરશે તે આજે કંઈ નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ. પણ આપણને કોઈ દેવે ખોટી રીતે દબાવી શકે તેમ નથી, એટલે ઇંગ્લન્ડને પોતાનું જેવું ધીમે ધીમે પણ આપ્યા વગર છૂટકા થવાનો નથી, એમ માનવામાં વધી નથી. બધું લેણું એકદમ ચૂકવી આપવા માટે તમારો કરવો એ આપણે માટે પણ ખોટું છે. એટલે હાલ તરત પરસ્પર બાંધેલા ધોરણે જે વ્યવસ્થા થઈ છે તે ઠીક છે.

સ. — ચમ્પે ઐક યુવાને જાપામાં કંઈ વાંચ્યું હશે તે ઉપરથી પૂછ્યું કે, જાપામાં કેટલાક આ વ્યવસ્થાને વખોડી કાઢે છે અને તેની વિરુદ્ધ ટીકાઓ કરે છે તેનું શું કારણ ?

જ. — જાપામાં આવેલી કેટલીક ચર્ચા ખોટી નથી. તેમનું કહેવું એમ છે કે :

૧. ઇંગ્લન્ડે કમિન્ટ વગેરે દેશોમાં લડાઈના સમયમાં બાંધકામો કર્યા હતાં તે છેડી દીધાં, તે હિંદે તેના પૈસા યા માટે આપવા જોઈએ ? અને જો

આપવા હોય તો અમેરિકાને આપ્યા તે ધોરણે આપવા જોઈએ.

૨. પેન્ડોનોની આખી રકમ આજથી જુદી કાઢવાની શી જરૂર ? હિંદની તે જવાબદારી છે અને તે હિંદે પૂરી કરવી જોઈએ. તે આખતમાં ઇંગ્લન્ડ લેણુદાર હિંદનો અવિશ્વાસ યા માટે રાખે ?

૩. નેરોના ચલણના લાંઝોળ ખાતે - રૂ. ૨૬૫ કરોડની સ્ટેડિંગ જમીનગીરીઓ કાયમ રાખવાની શી જરૂર ? જમીનની રૂપ જોઈને પોતાને ચોચ લાગે તે ઉત્તમ જમીનગીરીમાં હિંદ પોતાના પૈસા કેમ ન રોકે ?

૪. લેણાની રકમ પરતું બ્યાન ફક્ત ૪૮ ટકા (લગભગ પોણા ટકા) રાખ્યું છે તે ઘણું ઓછું છે.

આ ટીકાઓ ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આપણા નાણામંત્રીએ તે બાબતોનો વિચાર કર્યો હશે. છતાં તેમને અમુક હદ સુધી છૂટછાટ મૂકવાનું થેઅ લાગ્યું હશે અને હિંદી સરકારે તેમાં સમતિ આપી હશે, એટલે તેઓ ઉપર મુગ્ધ કરાર કરી આવ્યા છે, એમ મનાય. તેમાં કંઈ જીરૂપ હોય તો પણ આપણા પ્રતિનિધિઓએ આપણું દિત ખ્યાનમાં રાખીને તે ક્યું હશે એવો વિશ્વાસ આપણે રાખવો જોઈએ. તેમ ન કરીએ અને નાની નાની બાબતોની ટીકા-ટીપણી કરીને આપણા જ પ્રતિનિધિઓનો દોષ કાઢવા કરીએ તો રાજનંત સુનડું ચાલે નહિ. વળી હરોશા દેવાદાર કરતાં લેણુદારે ઉદારનીતિ રાખવી ઘટે છે. તેમ ન થાય તો વહી લેણુદાર શાવલો પોતાની ચરત પ્રમાણે શેર માંસ લેવાનો આમદ રાખ્યો હતો એના જેવું થાય. * આપણે તેના જેવા ન થવું જોઈએ. આ રીતે જોઈએ તો એટી સાહેબ જે કરી આવ્યા છે તેમાં ખાસ ખજાણા કરવા જેવું નથી.

વિ.

* અહીં યુવાને સાયલોમની રમુજ અને બાધક વાત કહી સંભળાવી હતી. તે બાજ અહીં જાતી દીધો છે.

મલામ્ડાના વિવેક વગરના માણસો સુખી છે, કારણ, એવા વિવેકવાળા (સચ્ચ બહુનારા) માણસોના જેવી ચિંતાઓ અને ઉપાધિઓ એમને લેઈવી પડતી નથી.

તેઓ દેવ જેવા છે, કારણ, દેવાની જેડે તેઓ પણ ચત્રમાં આવે તેમ વર્તે છે; તેમને કયો અકુસ નથી.

—કોન્થુસિયસ

રવિશંકર મહારાજ

શ્રી રવિશંકર બ્રાહ્મણે ન્યારે હું પદેવરહેણે મળ્યો ત્યારે એમનો પોશાક, એમની કામળ અને એમની બેસવાની દબા જેઠી, 'આ કોઈ ગામડિયા અત્યંત કાર્યકર્તા છે' એવી ખેલેલી ઠાપ પડી. કોઈએ એમનો પરિચય કરાવ્યો ન હતો. એ રીતે એ સાડું જ થયું. બીજી કાલે જ્યેષ્ઠ કે, આ ગામડિયા તંદુરસ્ત છે અને મનદુરસ્ત છે. એમનામાં અસાધારણ નમ્રતા હતી. પણ એ નમ્રતા પાછળ પોતાને વિશે કરો અણવિશ્વાસ દેખાતો ન હતો.

એમની સાથે વાતો શરૂ થઈ અને એ 'જે' જ્યેષ્ઠ કે, શુદ્ધ જિજ્ઞાસાથી તેઓને કે પ્રશ્ન પૂછતા હતા, એ પ્રશ્નો પાછળ સારીસારી સંસ્કારિતા અને સામાન્ય લોકોમાં હોય છે એના કરતાં ઘણી ઉપયુક્ત અને વિપુલ માહિતી એ ધરાવે છે. આર્થસમાપ્તિના સંસ્કારો તે તરત દેખાઈ આવતા. પણ કેટલાક આર્થસમાપ્તિઓમાં કે સનાતની કદર 'સમાપ્ત' પડ્યું હોય છે, તેનાથી તેઓ યુગ્ત હતા. એ એમને કહ્યું કે, 'સનાતની વૃત્તિ ન ઘેરેલા લોકો ન્યારે આર્થસમાપ્ત બને છે. ત્યારે તેઓ વેદનો અર્થ કરતા સાધુશાસ્ત્રીને બદલે ઋષિ દયાનંદને પ્રમાણ માને છે એટલું જ; પૈશ્વ અંધ અનુયાયિતા અને કદરપૂર્ણ બનેલું સરસ્વતી જ હોય છે. એક જણ 'ધર્મસિધ્ધાંત' કે શ્વેતસ્મૃતિને માને છે તો બીજા 'સાધાર્ણ પ્રકાશ' માને છે. પણ આંધળા અનુસરણમાં બંને સર્વા જ સનાતની હોય છે. તમારામાં એ સનાતનીપણું હું નથી જોતો. તમે સાવ તાલ સાજો છો.'

આમ રવિશંકર મહારાજની મારા પૂરી રીતે એ બંને જ દ્વી એ વાતને આને પા સદી કરતાં વધારે વખત થયો હતો. આટલાં વરસોમાં અનેક વાર, અનેક પ્રસંગે રવિશંકર મહારાજના પરિચયમાં આવ્યો છું. હું જોઈ છું કે, છુદ્ધિની, હુડ્યની અને જીવનદાહિની એમની તાજગી એવી ને એવી જ રહી છે એટલું જ નહિ, પણ કાંઈક વધી છે નિઃસ્પૃહતા જળવ્યા છતાં બધા પ્રત્યે સમજાવ અને મીઠાસ બતાવવાની કળામાં તે ગાંધીજી પછી એમનું જ સ્થાન છે. એમની સાથે કલાકો સુધી વાતો કરી અને વર્ષો સુધી એમના કામનું નિરીક્ષણ કરી, એમના મનમાં કોઈને વિષે કદવારા કે રાડતા દેખાઈ આવે નહિ.

ન્યારે ન્યારે આટું કારણ એ રોગનું છે, ત્યારે ત્યારે મને તે એ સફળતાના મૂળમાં એમની નિર્જાલમ, અપરિચિત અને અનાસક્તિ દેખાઈ છે. અને, લોકોને આશ્ચર્ય યસે, પણ મને તે લાગે છે કે, એમની મીઠાસ પાછળ એમનું સાદું, કટસ્તિષ્ઠ, ખડતલ જીવન જ છે. ને લોકોનું ખડતલપણ જળપરસ્તીથી ફેરવેલું હોય છે અને બરાબર પચેલું હોયું નથી, તેઓ તે પોતાની કદર કરવાને અર્થે પશુ બીજા શિયલ લોકો પ્રત્યે આક્રમક થઈ જાય છે. પણ એમણે શીતલ ત્યાગ સાધ્યો છે, વેતનું કરતાં જેમને

આનંદ. ફરે છે, અને પરિશ્રમી જીવન જેમને કષ્ટ જેવું લાગતું નથી, તેઓ એ જ ચારિત્ર્યસિદ્ધિને કારણે, કેવળ ઉપરથી નહિ, પણ હુડ્યના બેંટાણીથી બધા પ્રત્યે મીઠાસ રાખી શકે છે, બતાવી શકે છે.

કેટલાક આધ્યાત્મિક સાધનામાં માનનારા લોકો બહુ કામળ સ્વરે બોલે છે, દરેક બાબતમાં કદાર દૃષ્ટિએ એવાના આગ્રહ સેવે છે, પણ તેઓ નકર વસ્તુચિત્તને એટલા જ નથી; અપ્રકાંમાં ઊતરીને દબાવેલાઓનું પ્રત્યક્ષ ઉપરાણું લેવાનું તે ફર જ રહ્યું. રવિશંકર મહારાજ એ કેટલો નથી એમનો પુરુષપ્રકાશ જાણતો થઈ શકે છે, ગરીબોની વધારે તેઓ ધાઈ શકે છે. અપ્રકાં વધેલી લઈ શકે છે. પણ એમની હૃદય ભૂમિકા નકર હોઈ પોતાની અનાસક્તિ દ્વારા જ તેઓ બધાનો આદર મેળવે છે. અજગા રહી પોતાની જાનને બચાવવી એ ખરી અનાસક્તિ નથી. પોતાનો સ્વાર્થ બાંધી નાખી દુર્જનો પ્રત્યે પણ સમજાવ ફેળવવા એ સાચી અનાસક્તિ છે, એ તેઓ ભણે છે. અને ગરીબો માટે ન્યાય અને રાહત મેળવવા પાછળ કેવળ નદી ન્યાયનિષ્ઠથી પ્રેરિત થવાને બદલે પ્રેમ, બંધુત્વ અને માનવતાની નિષ્ઠાથી જ તેઓ સમાજસેવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે અથવા એમ જ કહેવું જોઈએ કે, માતામાં બાળકો પ્રત્યે ને અમર્થાદ વાતસ્થ હોય છે તે જ એમને, ગુનેગાર મહાત્મા અને પ્રાસરણ નીવડેલી ફૂલેવી કેસોની સેવા કરવાને પ્રેરે છે.

સેવા કરવાની આ વૃત્તિ સાથે લઈને જ તેઓ જન્મ્યા હોય છે. પણ એ સેવા કરવાની આવડત અથવા કુનેહ તો એમનામાં અનુભવે આવી છે. આ બાબતમાં એમનું આત્મપરીક્ષણ એટલું હૃદય છે કે, સેવાભાવમાં 'પરિપ્રકાર' - સુચિતું મિશ્રણ થવાથી પણ સેવાભાવ મેલે થઈ શકે છે, એ પણ તેઓ જોઈ શક્યા છે.

એમની તત્વનિષ્ઠા અને નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવ જેઠે સત્યાના પ્રતિનિધિ સરકારી અમલદારો એમની કદર કરવા લાગ્યા. એમની સૂચનાને માન આપી ગરીબોને ન્યાયની તેમ જ નાણાંની અને સંગવરોની રાહત આપવા લાગ્યા મહારાજ એમાં તણાયા, પણ એમની અંતર્મુખ નમ્રકરતાને એમાં આગતા દોષો પારખતાં વાર નહિ લાગી રાહતકર્તા એ ચારિત્ર્યસંગઠન માટે પાંગળું સાધન છે, એ એમણે જોઈ લીધું. અને જેણે એટલે જોઈને પણ કહ્યું. રાહતનું કામ એકી દેવા એટલું આધ્યાત્મિક આંધળાપણું એમનામાં નથી. પણ રાહતની કિંમત રાહત જેટલી જ છે, ગ્રાહકો નથી, એટલું એમણે જોઈ લીધું છે. ગરીબોનું દુઃખનિવારણ કરવા માટે રવશનિયમસરકારની મદદ લેવા તેઓ તૈયાર થાય ખરા; પણ સાથ અને સત્તાનો મેળ ખાઈ ન શકે એટલું તો એમના મનમાં વસી જ ગયું છે. ખાતલ જીવનને કારણે જળવાયેલી નમ્રકરતા એમની મુખ્ય મૂલ્ય

છે. અને તેથી તેઓ ઉચ્ચ કોટિના સેવક અને સાધક બન્યા છે.

એમને સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી નહિ આવડતું હોય, પણ કોઈ એમને અમલુ માને તે તે બૂલ છે. માણસના મનનું અને જીવનનું પૃથક્કરણ કરવાની કળા એણે કેળવી છે અને સેવાને અર્થ એ કળા એ સફળતા સાથે વાપરી શકે છે, એને અમલુ ન જ કહી શકાય.

રવિશંકર મહારાજ એ ગામડિયા બાપા બોલે છે તે એમણે કેળવેલી છે. પણ એમના વાકચોવાક્યમાં એમનો સ્પષ્ટરોગ પ્રગટ થાય છે એટલું જ નહિ. પણ એમને રાષ્ટ્રરાજિનું જ્ઞાન છે એ પણ તરી આવે છે. સત્યનિષ્ઠા અને જીવનનિષ્ઠા જ્યાં હોય ત્યાં વિચારશક્તિ અને બાધા-શુદ્ધિ એની ઝોળે ખીલવાનાં જ. મનુષ્યસ્વભાવનું અને સામાજિક પ્રવૃત્તિયતિનું આટલું ઊંડું જ્ઞાન જેને છે, તેની બાધામાં અને શૈલીમાં માઈવ અને તેજસ્વિતા બન્ને આપ્યા બગર શકવાનાં નથી.

આદર્શપાલને અર્થે જે સંઘ મેળવેલા પડે છે અને વહેવાની દિશ્યે ખુવાર મળું પડે છે એનો અનુભવ જેને છે તેના મનમાં, જે અભિમાનનો પ્રવેશ ન થયો હોય તો, સામાન્ય માણસની શિયલતા પ્રત્યે અવકંષા જ પેદા થવાની.

કોમ કોમ વચ્ચે બંધુના સ્થાપન કરી હોય અને જમાનાઓથી ધર કરી એટલા સામાજિક હોય તેમ જ ભૂતભરેલા આદર્શો દૂર કરવા હોય, તો કંઠેર ન્યાયનિષ્ઠા

કરતાં પ્રેમાળ બંધુભાવ અને માતૃસહજ ક્ષમાશક્તિ જ કેળવવી એઈએ. એમ કહીએ તો જ માણસ માણસ વચ્ચે, ભવિષ્ય કવિ વચ્ચે, કોમ કોમ વચ્ચે, અને રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે આઈપરે અથવા કોડુંબિક ભાવ સ્થાપન થઈ શકશે. સત્ય અને અર્થ સા દ્વારા જે માનવધર્મ સ્થાપન કરવા માટે ચામીદ આજન્મ અને આમાણ મધ્યા, તે જ માનવધર્મનું પાલન કરવાનો સાચો માર્ગ રવિશંકર મહારાજે અજમાવી લેશે છે.

રોમના ઇતિહાસના પ્રારંભમાં સ્વદેશી સરકારની બેઠા સાથે ભોળી દલાયેલી પ્રજાના રક્ષક તરીકે 'ટ્રિબ્યુન' નામના લોકો નિમાતા એનો ઉલ્લેખ છે. આપણે ત્યાં સ્વરાજ્યના દિવસોમાં અથવા 'ટ્રિબ્યુન'ની જરૂર ઉત્પન્ન થવાની કુરક એટલી જ છે કે, રવિશંકર મહારાજની લોકહિત-રક્ષક તરીકે નિમણૂક થવાની જરૂર નથી. એમની આજન્મ નિઃસ્વાર્થી સેવાએ જ એમની નિમણૂક કરી દીધી છે. સિંહને જંગલનો રાજ થવા માટે અભિયંત્રી જરૂર રહેવી નથી, એ ભૂતી સંસ્કૃત હૃદયવતને તોડે આવે એવી નવી કહેવન ચાલુ કરવી પડતી કે, 'રવિશંકર મહારાજને નથી આપવી પડતી પડતી કે નથી કરવી પડતી એમની નિમણૂક કોઈ એક હોદ્દા પર.' દુઃકમાં કહીશું કે, 'રવિશંકર એવા એની ઝોળે જ મહારાજ થાય છે.' આને મુજરાતમાં 'મહારાજ એટલે રવિશંકર' એવું સમીકરણ થઈ ગયું છે.*

*શ્રી લખનસાઈ મહેતાજી 'રવિશંકર મહારાજ' (પ્ર. કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ) ની પ્રસ્તાવનામાંથી.

નવી સરકારી બાળ પોથી

સ્વરાજની વાચનમાળા કેવી હોવી એઈએ એ વિષે સામાન્ય વિચાર કરી રહેલાં આ ચોપડી મારી ખાસે અવલોકનને માટે આવે છે. સ્વરાજ સરકાર વતી એ બહાર પડે છે; પરંતુ રાજમાં જ કહી દઈ કે, સ્વરાજનો વાચનમાળાની બાળપોથી* થવાની તેની યોગ્યતા નથી. અને એ એક દુઃખદ બીના છે.

સુંઘઈ સરકારે હાલમાં ચાલતી બધી ગુજરાતી વાચનમાળાઓને સ્થાને સર્વત્ર એક જ વાચનમાળા રાફ કરાવવાના પ્રક્રિયાન ઇરાદાથી ધોરણ ૧થી ૬ માટે ગુજરાતી વાચનમાળા તૈયાર કરવા એક સમિતિ નીમી હતી. તે સમિતિએ તૈયાર કરેલી બાળપોથી આ છે. દ્વિતી બધી બાળપોથીઓને સ્થાને ફરજિયાત એ બાળપોથી આવશે.

સરકારી કેળવણીખાતાના મુખ્ય અધિકારી આ બાળપોથીના નિવેદનમાં જણાવે છે કે,

“આ સમિતિને પોતાના કામ માટે બહુ જ એ.ઇ. સમય મળ્યો હતો. . . . આ પુસ્તક

*ગુજરાતી વાચનમાળા — બાળપોથી : પ્રાથમિક,

સરકારી કેળવણીખાતા, સુંઘઈ પ્રાંત; પૃ. ૨૪-૫૭; કિ. ૦-૩-૬.

સંજોગવશાત્ અતિ અલ્પ સમયમાં તૈયાર થયેલું હોઈ, એમાં સુધારાવધારોને અવકાશ છે, એનો સમિતિના સભ્યોને પૂરતો ખ્યાલ છે. અને તેથી એ અંગે જેમને સૂચનાઓ કરવા જેવું લાગે, તે સી પોતાની સૂચનાઓ મોકલશે એવી આશા છે. એ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે, નવી આશતિ વખતે એ સૂચનાઓને પડતો ઉપયોગ જરૂર કરવામાં આવશે.”

સુધારાવધારોને પૂરતો અવકાશ છે એવું કમ્પન કરી લઈ, સૂચનાઓ માગવાની બલમનસાઈ સાથે પોતાની તૈયાર કામગીરીને લોકો સમજાવવા કરવી, એ લોકશાહીના જમાનામાં શોએ એવું છે ખરું. પરંતુ અત્યાર પહેલાં ગુજરાતી બાળકો માટે ધીરજથી, ખ તથી, સદાસત્યથી, અને અનુસૂચી જે ને લેખકોએ કે સંસ્કારોએ પાક્ય-પુસ્તકો, પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલો સમય અને ઇચ્છિત ખરચીને, તૈયાર કરી દરો, તે પુસ્તકોને એવીજપદે વાળી કાઢી. તેમને સ્થાને ‘અલ્પ સમયમાં તૈયાર થયેલું’ અને જેમાં ‘સુધારાવધારોને અવકાશ’ સમિતિના સભ્યોને જ ‘પૂરતો’ સમય જ છે, તે પુસ્તક ચાલુ કરી દેવાના

‘સંભવ’ શા હશે તે, સરકારે જ ન્યારે (કાવ્ય ‘બહેર દિતમાં’) જણાવવાનું મુનાતિબ નથી માન્યું, ત્યારે તે વિવેની વધુ ખચખોડ આપણે પડતી જ મૂકીએ.

જે સમિતિના ‘પ્રત્યેક સભ્યે બારે પરિશ્રમ લઈને કાવ્યદર્શક, પોતાનાં લખાણ માટે કોઈ પણ નવને પુસ્તકાર સ્વીકાર્યા વિના પોતાનું કાર્ય’ કરીને સરકારને આજ્ઞારી કરી છે, તે સમિતિ કે તેના જુદા જુદા સભ્યોની સામકાવ કે કુશળતા વિષે કશું સીધું કહેવાનું હોય નહિ અને સૂચ્ય પણ નથી. છતાં તેમણે સ્વેચ્છા આ બાળપોથીને પોતાને જેવા પછી સૌથી પ્રથમ એક વાન તો કહી દેવાનું મન થાય છે કે, બાળકોને શીખવવાનું કામ જેમણે દ્યું નથી, એવા હોકાને દાંચે તો એ તૈયાર નથી થઈ? એક પાઠમાં મનવ કે આત્મચરિતનું કલાત્મક નિરૂપણ છે જ નહિ. એક શબ્દ, એક ભાવ કે એક પાઠ સાહિત્યની સજ્જત્વોને અજાણસ આપતો નથી.

પણી વાર વચ્ચે વચ્ચે તેમની રીને કાલા ગુજરાતી શબ્દોમાં કઈક કવિતા જેવું આવે છે, ‘પદ્યકપલક’, ‘મત્ર-મત્રક’, ‘ઠમક’, ‘ઠાણ’, ‘આંખણ’, ‘પાદ’, ‘કુંખરડ’, ‘આભમાં’, ‘રણક’, ‘સરી નાવ’, ‘લપાવ’, ‘કળક’, ‘ઊભાવ’, ‘અતરો દસાવ’, ‘કોસ સુણવ’, ‘ઝીલાં આપ’, ‘નીસરે વેણ’, ‘સુભાએ’, ‘વનમણી ફિયા લાલ બને, ઊડે આલે અખીત ગુલાલ’, ‘સેજ (રાખા) ઠાડા’, ‘આગણે સુરજ તેજ હવે’, ‘યનમતી ચાલે’, — એ બધા શબ્દો બાળકોના તો નથી જ. તેને આજ્ઞાકાવના ગુજરાતી ‘વાલ’ કહેવા એ બધું વાપરે છે ખરું. ઠાકરાંના જે વિદેશવાસો આપે છે તે પણ કોણ બલે કઈ કોમનાં ક્યાં ઠાકરાંના છે. અગ્રબત, એ નામ મુસોલિત છે, અને મામડે મામડે માખાપોને પોતાના ઠાકરાંના નામ પાડવાને સુવનાવેષે કામ આવે તેવા છે. (ભરત, અમર, ઉમા, ઉક્તા, ઉપા, ખિંડ, મીરી, લીલુ, કતા, હંસા.)

ચિત્રી શબ્દ, અને સખ્યાં ચિત્ર યાદ કરાવી શીખવવાની પદ્ધતિ કામચલાં યેવાઈ નહીં, તેમણે ઉલ્લા એ ઉક્તા છે, અને અમર એ અમર છે, અને ઉમા એ ઉપા નથી, એ શી રીતે બાળકને યાદ રહેવાનું છે?

જે પદાર્થો વિષે વાત આવે છે તે પદાર્થો પણ અનોખા છે: હંસ, કમળ, ટોચાં, કોણ, પાદ, કુંખરડ, આપતી મેહુડો, હસનાં ખેરો, ધરતીમાં લપાતી વીજળી, ઝારી, કિલકાર, પરી, ટાડા, બાદ, તાડ, વિમાન, આગગાડી, ચાંદી, લીટી, અખીત-ગુલાલજુ, અ.બ, ઠમકમતા તાર. અને ઉભા, બાગ, હંસ, કમળ, પરી, આભ, વીજળી, મોરહો, લગેની બીડમાં બોકાડ વઠ્ઠી અને તેની પૂણી બલે ચરસરીપામવા જ દેખા દે છે.

બાળક પોતે આખા પુસ્તકમાં દાખલ થઈ કશું કહેવા પામવું જ નથી; તે તો આ પોઠો આગળ દર્શાવેને અખીત નયને સુષુપ્ત નડસડ થઈને બેઠું છે, અને ચક્રિત બની નિદ્રાળીને જ ધન્ય થાય છે.

તે દિશાએ જોતાં ચિત્રમાર્ગ—જુગતરાખની ‘ચાલજાગી’ (કિં ૦-૨૦) આખી બલે બાળકોએ જ હપ્તી છે. અને તેમાં “બાળકના હૃદયમાં મનુષ્ય અને અન્ય સૃષ્ટિ માટે જે પ્રેમ રહેલો છે તે પ્રગટ થાય, તેમને માટે કઈ કઈ કરવાનો તેને રસ હોય,” એવી સામગ્રી એ રીતે જ પીરવાઈ છે. મારા જેવા અધિક યવા આવેલો માણસ પંજુ તે ચોપડી દાખમાં લઈને વાંચતાં બાળકો સાંચે ઘોડા વખત બાળક જેવા થઈ, તેમના રીને વિચારવાનો, બોલવાનો અને કહેવાનો આનંદ લઈ આવવાનો અનુભવ કરી શકે છે. પહેલો પાઠ જ જુઓ. તેમાં સીરા સાદા બે અક્ષરના કેટલાક શબ્દો છે પણ તેમાં જ બાળકની રૂપિ, તેના ઉપર દરેકની કીમ અને પ્રેરણા વરન નડે પડે છે: વઠ, વઠ, વંદે, વડા! વડ, વઢા! ત્યારે આ નવી સરકારી બાળપોથીમાં તો સ્વનંદનાય ધોરે લખેલી ચોપડીના વાદમાંના પદિતો ચીપિયા-સાંદસી લઈ, ચોપડીની સાંચમાં ચોપીઓનાં પાનાં બલે ખેંચી રહ્યા છે! આખી ચોપડી દાખમાં લઈ, વાંચીને ટેલી મૂકીએ ત્યાર પહેલાં આપણને આપણું કંટાળાભયું થઈ જાય વધુ થઈ જાય છે!

તબી, બાળકોને જોતાં જ ત્રાસ થાય એ પ્રમાણે (તેમને દુઃખાંચે) દરેક પાનની પાછલી બાજુ અવળી રીતે આગળ ડાક્યાં કરે એવી છપાઈ તથા કમળ પણ છે. રંગો કનેરીની ચોપડી બાળકો માટે આપર્થક કરવા ખાંચાળ તો કરી છે; પણ તે મધું આ છપાઈ અને કમળને કાણે એને મધું છે અને અક્ષર ઉપર આંખ ટાપીને વાંચતાં શીખવા બાળકની આંખે અગ્રજીયાં લાવવાનો જ ટેવ મરે એવી બીક રહે છે.

ચિત્રો પણ પેલાં વિશેષવાસો જેવાં જ શહેરોની સોસાઈટીમાંથી, ખાસ કરીને ઉપકા હુલવાત વહુનાં કુટુંબોમાંથી ઉતરી આવ્યાં હોય તેવાં છે. તેનાં બાળકની આંખે જનના પદાર્થો અને કિશોરો દેવાં લાગે તેનો ખ્યાલ જ નથી. ‘ચાલજાગી’નાં ચિત્રો તે રીતે ખાસ સરખાવવા જેવાં છે: કોઈ બાળ-ચિત્રકારે પોતાની તાજી-બરી આંખે જનને નીરખીને હોય! હોય તેવાં એ ચિત્રો છે. આ બાળપોથીનાં ચિત્રો તો ક્ષેત્રે પેરાસાંથી સોલંકી દેખાવા પ્રથમ કરતાં અડધાં સરીકે અને સિમેન્ટ-કોન્ક્રીટનાં દીવાસળીનાં ખેખાં જેવાં મકાનો વચ્ચે પહેલા દરિમ બગીચાઓ જેવાને દેવાયેલી સાંખે મીઠાં હોય તેવાં છે બાળકની તાજી-બરી રમતિયાળ આંખ કહી હોય તેમણે તે આ પુસ્તક પૂરી દેખાતી નથી.

લેખનકામ કહીને ઉતરે નહેલ આક મોડો એ ફાગળની નવીનતા છે; અને તેની અર્થહીનતા એ ચોપડી શીખવનારને જ તરત ધ્યુનમાં આવશે.

શબ્દો, શીખવવાની ગરજવાળાં વાક્યોથી ભરેલાં માંડ જીસેક પાન ઉપરથી મોટી ગરબળી કાઢી એ અનુભવ કે લાલજી કહેવાય તેમ છતાં, પુત્રનાં લક્ષણ પાલખાંથી

પરખાવ' એ ન્યાયે સામાન્યપણે એવી છાપ માઝ્યા વિના નથી રહેતી કે, વધોસિદ્ધાન્તને ફરજિયાત કરવાનો ઇચ્છો રાખતી સરકાર, તે હેતુને મદદગાર તરીકે તેવી નવી વાચનમાળા સાર્વજનિક કરવાને અર્થે, આ ચોપરીઓ તૈયાર કરાવવા'ધારી હોય, તો આ પુસ્તક, સરકારની તે આશા ફળીભૂત થવાની આગાહી આપે તેવું નથી જ લાગતું.

એટલું નાણું સાચા નાણાને દુર્ગેશ દાંડી કાઢતું કહેવાય છે; પરંતુ તે કદાચ નાણું-સેરમાં નથી શકતું હશે. પરંતુ આ બાળપણથી ખરેખર સારી સફળ બાળપણીઓને જ દાંડી કાઢવામાં સફળ થાય, તો તે એક પ્રભાવી દાનિ થઈ કહેવાય, અને પ્રભાવી સરકાર તેમાં નિમિત્તરૂપ બની હશે એ વસ્તુ વિમાસવા જેણે લખે બરી. ગો.

પક્ષશવનની શેઠી

વરધરી ને ધોમોદની પાછળના કુંગરમાંથી શેઠી નીકળે છે. અહીં ધોમોદમાં ડેઘર મહાદેવ ઉપરાંત અમદાવાદથી પારસમણિ લઈને નારી આવેલા લાલિયા લુદારની જડોજવાડીનાં દર્શન કરવાનાં પલ્લ મળે છે. લાલિયાનું તો સ્મરણમાત્ર રહ્યું છે ને પારસમણિ કારંટામાં બાદર નદીમાં લય પામ્યો છે; પરંતુ એક ગરીબ લુદાર પારસમણિ મળવાથી કાલ્પાપીચા કેવી રીતે થયો તે નામના મેળવી, એ વાતની તો ધોમોદના કિશ્કાનાં ખંડિયેરો આગળે પથ્થુ સાંધી પૂરી રહ્યાં છે.

શેઠીનું બીજું દર્શન પાલી સેવાલિયાથી વાડસિનેર જતાં રસ્તામાં થયું છે. ચોમાસામાં તે માર્ગ રોડી ભે' છે. દિવસો સુધી માણસો કે વાહનોને જવા આવવા દેતી નથી. વાડસિનેરના બાબી વંસી જડોજવાડી ને પતન તેમ જ આગળે મુંગરથી ધૂમ ઘસારા આવતી કાળાંબજારોની લક્ષ્મી એણે જોઈ છે. પાલી સુધી તો આપણને એમ જ લાગે કે એ હમણાં જ્યાંક મહીને મળી જ જવાની પલ્લુ એ કામે દાંયે વળવાને બદલે જમણી બાજુ ફટાઈ જાય છે. ત્યાંથી એક બાજુ અંઘડીનાં અદ્વિતીય કોતરોની બાજુએથી વંકાઈ જઈ એ કાસરા, આગળ ઘસાઈ કોતરોને સીમકો આવીને જીબી રહે છે. રણજોડરાવનાં દર્શન કરવા જનર પ્રથમ શેઠીનાં દર્શન કરે છે.

કોતર એટલે સુજરાતના હૃદયેશ્વરની રાજધાની. કોતર નામ ઉચ્ચારતાં કે તેનું સ્મરણ કરતાં વાસ્તવિક ને બોડાણ સ્મૃતિપટ પર ખડા થાય છે. લૂંટરા વાસ્તવિકની પેઠે ભયંકર લૂંટ ને ખૂન કરનાર ને શેઠી ને મહીનાં કોતરામાં બરાઈ રહેનાર બોડાણો ઈશ્વરનો પરમ બક્ષક થઈ શકે છે, એની ખાતરી શેઠી કરાવે છે, એને કિનારે ગીતાના મ્લોકો સાચા પડે છે:

અરિ સેતુ સુદુરાચારોઃ પ્રજાવે મામન્યમાહ ।
છાપુરેવ સ મન્વન્તઃ સમ્યગ્ ચ્યવસિતો દિ સઃ ॥
ચિપ્રં મવતિ વર્માત્મા શશ્વત્કૃતિં નિજન્વતિ ।
કૌતેય પ્રતિગાનીદિ, ન મે મતઃ પ્રગણ્યતિ ॥

કારકમાંથી બોડાણે આણેલા રામ રણજોડની રાજધાની કંકપુરાનાં દર્શન કરી શેઠીને કિનારે કિનારે જ આગળ ચાલીએ.

શેઠીને પક્ષશવનચારિણી કહી છે. સાપણની પેઠે ધરીકમાં ગૂંચળું વળતી ને ધરીકમાં લાંબી લસરક થઈ જતી શેઠી છેક શરૂઆતથી જ ખાખરાનાં વનમાં રમતી ધૂમતી ચાલી આવે છે. ખેડા જિલ્લાનો આ બાગ ને આખો પંચમહાલ ખાખરાના વનથી જ ખડકાયેલો છે. વસંતમાં ખાખરાની અને ચોમાસામાં કડા કે સાગની શોભા ખૂબ જ ખીણી નીકળે છે. કેમકાં એ વસંતનાં છરીદાર છે, જંગલમાં કેમકાં ખીણવા માંડ્યાં એટલે વસંતની શરૂઆત થઈ મઈ એમ સમજાવું. પલ્લુ વસંતનો એવો ભમકામયો કેસરિયો રંગ સર્વોચ્ચ ત્યાગ માગે, એટલે ખાખરા કેમકાં પૂટતાં પડેલાં પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગી દે છે; એકાદું રહ્યુંસણું પાનેવ ખરી પડે છે. હું આ પક્ષશવનની જ સંસ્કૃતિનો રહેવાસી છું. અનેક બટોને પક્ષશવન ધારણ કરતા જોવા છે, પક્ષાચની સમિશો હોખી છે, પક્ષાચનાં પાંદડાં એકાં કરવા મારે જંગલેસાં રખણ છીએ, હું બોની ગાડી બતાવી ફેરવી છે; અને ધણી વાર થયું છે કે, પતરાળી તો ખાખરાનાં પાનની જ સર્વશ્રેષ્ઠ થઈ શકે એમ સોધી પડેલું શેઠી કાઢનારે વનરખતિ સજિનાં, પતરાળી બહારી સ્થાવ એવાં બધાં જ પાનના અખતરા જરૂર કરી જ જોવા હશે.

કેસાને 'દવ' — 'Flame of the forest' કહ્યાં છે.

ધારક વદનિ સરણે કસુમે નમેલાં,
કંચામહન પવને વન કેસુડીનાં,
શોભે વસંત સમયે ધરતી સુરાની,
રાતે પડે વનવધુ સરખી જ માલી

શિશિર મધુ પૂરી થઈ મઈ છે ને રામ, લક્ષ્મણ

ને જનની વનમાં આલ્યાં જાય છે તે વખતે રામ સીતામાતાને કેસ્યાંની શોધા ખતાવતા કહે છે :

“આદીવાનિવ વૈદેદિ સવંતઃ પુષ્પિતાન્નગ્નન।

સ્ત્રેઃ પુષ્પેઃ કિંચિદ્ગ્નન પસ્ય માલિનઃ શિશિરાયમે ॥”

આવા પલાશવનમાં સ્વૈરવિહાર કરતી સેટિકા-સેટી ઝંકારથી ઉમરેઠ જવાને બદલે જરાક જમણી બાણુ કતરાઈ જાય છે. ઉમરેઠ એટલે ખેડવાળા બાણુઓ મોટું મથક. ગુજરાતના ઔદિચ્યવચ્ચે પંચગૌડ બાણુઓ ઉતારમાંથી આવ્યા. ખેડવાળા દક્ષિણમાં શ્રીરંગપટ્ટણથી આવ્યા. એ ખેડા કે ખેડબાણ પરથી ખેડવાળા યથા એની ચર્ચામાં ઉતારવાની આપણને ઝાઝી નિસંજત નથી. પરંતુ ગુજરાતની આ એક ખડતલ ક્રોમ છે એમ તો શેડી પણ કહે છે.

યામણાને જાણીતું કયું? શી. બજાબાઈએ. એ માસરાથી યામણા આવ્યા ત્યાર પછી ‘બજાબાઈનું યામણા’ એમ એ ઝોળખીતું થયું. પણ શેડી નદીને કિનારે એ જ યામણામાં સિદ્ધ નાગાણુને પારદની રસસિદ્ધિ કરી એ વાત જ્યારે ઇતિહાસની તવારીખે મને પહેલવહેલી કહી, ત્યારે માટું દિલ હર્ષથી પુલકિત થઈ જાયું. રસાયનશાસ્ત્રને પ્રણેતા નાગાણુનું ઇંદુના દસમા સૈકામાં ગુજરાતમાં જ થઈ ગયો અને તેણે સદસવેથી પારદની સિદ્ધિ બજાબાઈના યામણા ગામમાં કરી. એ વાત સમસ્ત ગુજરાતને જોરવપ્રદ છે.

“સોવન રસ સાધઈ જિહાં,

રસતિહાં સીધું સુચરા લીધું.

નદી સેડી નઈ નઈ

એ બાણુણ હતો; પાદ્મિમાચાર્ય પાસેથી ગજનવિહારી વિદ્યા શીખવા એ જૈન થયો. શેડી નદીને કિનારે પલાશવનનાં ઝાંખરામાં પડી રહેલી સ્તંભનક પાર્શ્વનાથના સન્નિધ્યમાં, મરણનું મારણ શોધવા નીકળેલા નાગાણુને ને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, તેણે એને ઇતિહાસને ચોપડે તો અજરામર નામ આપ્યું જ.

એ બધું મન્યું ત્યાર પછી આરમા કે તેરમા સૈકામાં અભયદેવસુરિને પત્નો રોગ થયેલો, એ આ જ સ્તંભનક પાર્શ્વનાથની પૂજાચર્ચા કરવાથી મટી ગયેલો. અને અભયદેવસુરિએ ત્યાં જ ‘જ્યોતિર્દયણુ’ સ્તોત્ર રચેલું :

“હે સીતા! વચંત બેસી ગઈ છે ને ઝાઝરદમ પર્વતો પુષ્પોથી આબહારિત થઈ ગયા છે. અને ખડિલાં કેસ્યાંથી એ પર્વતો પર ફવ સજગયો હોય એમ લાગે છે.

એ ‘રતવતાવશિ’ તો શેડી બાળે પણ કોઈક કોઈક વારે રાત્રિના એકાંતમાં ગાતી સંભળાય છે. અભયદેવસુરિની તપસ્યા પૂરી થઈ ને યામણા વસ્યું : વાયક કથવક્તાલ કહે છે :

“તામ દેવી કહઈ નદીમ સેડી વદઈ,

“તિણુ તટિ તટિ. વૃક્ષ ખાખર તલઈ એ;

તિહાં હમે નઈવું સ્તવન કરિવું નહું,

પ્રગટ યાત્રયઈ પ્રતુ યંબાણુક એ,

તેદનક સ્નાતજશિ રોમ સવિ નઈ ટલિ,

કદીય ઈમ મદીય સાસણુસુરિએ,

સંધ્ય સગરુ મિલી-તિહાં નઈ મનરશી,

નામ ધરણુન્દ ધ્યાનઈ ધરીએ,

અને પછી :

તિણુ કરી જ્યોતિર્દયણુ બગીચી” પાસી પ્રગટયા તનખિણુઈ

તણુ સ્નાતવાઈ-સુખસરીરઈ, ધન્ય ધન્ય સદૃષ્ય બણુઈ;

વિગિ વાન વાણું સુવરુ બ્યાણું, મયો વરો મતિ વગર,

તેરવઈ નામઈ તેગઈ, હમઈ, ગામ વાણું વંણુ.

વિદ્યાનના પ્રયોગો માટે જેમ અઠ્ઠાનસિકા તૈયાર

કરવામાં આવે છે એમ આવા મહાન પ્રયોગો જેને

કિનારે યથા સમર્પણ છે એ શેડી આ યામણા

આગળ અઠ્ઠાનસિકા જેવી બને છે. પછી એ સાદર-

નગરી નડિયાદ બાણુએ જામ છે. પણ મામથી છે

જ વહી વાતકને શોધતી શોધતી આગળ વધે છે.

આટલે સુધી તો એને અધીશુ-મહીસા આગળથી

ચલી આવેલી લૂણી કોટ આગળ મળી હોય છે. અને

વર્ગાસી ને મહેર કેપડણુજ આગળ એક થઈ વહી

આવતી પીણા પાસે બનેલાના નાકા આગળ શેડીને

મળી ગઈ હોય છે.

વિદ્યાન, જેળવણી ને સાહિત્યના પ્રયોગો કર્યા

પછી એને જણે યાક લાગ્યો છે. કેદારનાથનું પાણી

એણે સોએક માર્ષિત પાણું છે. એ મેદાનોની હવા ખાતી

ખાતી ચરોતરના અવનવા રંગ નિહાળતી ખેડ

આગળ દૂરથી વાતકને જોઈ જતાં જ અધીરી થઈ

જાય છે. ને ખેડા પાસે એ બે બહેનો પુષ્પોના

મજરાથી ને શંખજાનાં કંકણથી સુશોભિત હાય

એકબીજીની મોવામાં ભરતી દે છે, ધડીભર ત્યાં જ

થંભી જાય છે, ને પછી આનંદથી મરત થતી, હેલતી,

એકતવ અનુભવતી વોહાનો મેળો જોવા આગળ શેડી

જાય છે.

શિવશંકર મરણુશંકર ગ્રંથક

૧૯૪૨-૪૩ના એ દિવસો ! - ૪

[એક ડાયરીમાં પાન]

જે એક સહૃદય રાષ્ટ્રપ્રેમી બાઈએ, અંગ્રેજ સરકારના ગાંડપણના આ કાળમાં છૂટક લખેલી પોતાની ડાયરીનાં પાન (ખુણું તો પ્રસિદ્ધ કરવાની છૂટ સાથે) જેવા આપ્યા છે. આ બાઈએ જેલમાં આ નથી લખ્યાં; તે આ કારમાં દિવસોમાં દેશરૂપી બહારની જેલમાં હતો. તે તરિકે આ ડાયરી એક રીતે કીમતી ગણાય. કાંઈ નહિ તો, તે કાળમાં એક દેશપ્રેમીને બહાર શું થતું હતું. એ તો એમાંથી જેવા મળે છે.

આ ડાયરી નરી હકીકતોની નથી. તેમ જ તેમાં રોજરોજ લખાયેલી નોંધો નથી. તા. ૨૪-૮-૪૨ થી ૨૨-૨-૪૩ (ગાંધીજીના ઉપવાસ) સુધીના કાળમાં જ્યારે જ્યારે જે ભાવ ટપકાવવા જેવા લાગ્યો, તે વિષે નાનકડી ૨૦-૨૨ નિબંધિકાઓ એમાં છે. તે દિવસોના પ્રતિહાસના સજ્જનને માટે પણ આવી સાંમત્રી કામની ગણાય. આજે જ્યારે એ સમય વિષે ઇતિહાસમી તટસ્થ નજર કામ કરી શકે છે, ત્યારે એને પ્રસિદ્ધ કરવામાં વાંધો નથી. નીચે તેનો આગળનો હપતો છે.

-મ૦]

૧૨

સરકારને સહુબુદ્ધિ કેપારે સૂઝશે?

તા. ૧૬મી નવેમ્બર ૧૯૪૨

જનરલ સ્મર્ટ્સે ગાંધીજીનાં વખાણ કર્યાં છે તેથી આપણે કુલાઈ જવાની જગ્યા રમડસનું માનસ તેના . . . સંદેહમાંથી તરલ દેખા રહે છે. અર્થિક અને સ્મર્ટ્સ બંનેની . . . માન્યતાઓ મૂળે તો એક જ છે. એક કંઈ રાષ્ટ્રોમાં બોલે છે; બીજો જરા હળવી ભાષા વાપરે છે; પણ બંનેનો સાર એક છે. દિન્દીબોની આપસઆપસની કૂટ સંધાય નહિ ત્યાં સુધી દિન્દને સ્વાતંત્ર્ય મળે નહિ. દિન્દીબોના ધરમશ્યુ પ્રકારમાં માણું મારવાનો જનરલ સાદેજ ના પાડે છે. બીજા દેશોમાં દિન્દ વિરુદ્ધ પ્રચાર કરતા તે આવા સત્તજનોનું લઘાઈના સમયમાં ક્રુપ્ત કાર્ય થઈ જાય છે. આવા ગૃહરચો બુદ્ધિનેમોની ચોખવટ (7) ગેળ ગેળ રાષ્ટ્રોમાં કરી આખીયે દુનિયાને કવચનો ધધી લઈ બેઠો છે. અર્થિક અને સ્મર્ટ્સનાં વચનો સાચે સત્તર વેદસનાં વચનો સરખાવવા જેવાં છે. હળવો હળવો પણ હિંદને માટે અમેરિકામાં થયેા પ્રચાર થયો છે; જોકે અમેરિકામાં પણ ચાલીવાદી ઝેર બાપી ગયું હતો તો હિંદે દાલ તુલ નાલી નાખતું પડશે એમ લાગે છે. સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની અને દાખવવાની એક જ દિકમત છે અને તે આત્મવિશ્વાસ છે. જે પ્રત્યેક કે બ્યક્તિએ આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી ભરે છે તેમને બારે કિમત ચૂકવી પડે છે.

૨

અમદાવાદમાં કેટલાક લતાઓમાં ટપાલ વહેંચવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક પોસ્ટ ઓફિસે જઈ ટપાલ લેવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. સરકારે તો પ્રથમથી જ માયદામાં આ પ્રમાણેની . . . ભેગવાઈ સમીપી છે. પોસ્ટ

ઓફિસો ઘેર ટપાલ મોકલવા બંધાયેલી નથી. બીજાના ધરમાં ધૂસી જઈ પરાણે રાજ કરતું હોય ત્યારે આવી ભેગવાઈઓ અને તરકીબો હમેશાં કરવી પડે છે. આમ પ્રત્યેક અસાર સુધી માનવી કે અંગ્રેજના રાજથી પાનને મુખ્ય છે. આ કંઈ હવે ચિરાઈ ગયો છે. રેલવે, પોસ્ટ, વારખાઉ, સડકો ઘેરે કોઈ સંધન પ્રત્યેક માટે નથી. વરસ લઈ જવા લાવવા માટે રસ્તાઓ બંધાયેલા અને રેલવે પણ તેટલા જ કારણસર નંખાયેલી તે વાત કોઈ ન બૂલે. વાર-ટપાલ પ્રથમ રાજકર્તા માટે છે. પોસ્ટમાર્ડ અને કવરના ભાવધારવામાં આવ્યા ત્યારથી જ ગાંધીજીનાં પણ સરકારની અવળચંદાઈ પારખી ગયા. એક કપિયાની નોટ વડાવતાં પણ મુરદેવી પડવા માંડી ત્યારે સરકારની આંટ વિષે મામડાની પ્રત્યેક પણ સંદેહ પડી ગયો. જે પરિણામ લાખણ અને બીજા પ્રચારથી સાધી ન શકાત તે પરિણામ સરકારે પોતાનાં જ કૃત્રીયી પ્રાપ્ત હતું છે. હવે કયો દિંદી એવો દરો જેને સરકારની સહુબુદ્ધિ માટે વિશ્વાસ બેસે? વધુમાં નોંધો કપર કોઈ પણ સુત લખેલું દરો તો તે નોટ રદબાતલ જશે એવો વટહુકમ દિંદના વિચાર-હીન દાંડકે બહાર પાડ્યો છે. સરકારની આવી ચેષ્ટાઓ દિંદના અભિપ્રાયને નકાર અને ચક્રમ બનાવે છે.

૩

મરત્તી બનરમાં પોલીસોએ ખાનગી જગ્યામાં ધૂસી જઈ વેપારીઓને માથાં, લેખાઓથી આ ભેડ્યું ન થયું, એ પણ લાડી લઈને લલટલા અને એક પોલીસને સખત માર પડ્યાનું સાંભળ્યું છે. પોલીસદળ ધાડપાડુની રાગણી છે તે વાત હવે સાબિત કરવાની રહે છે? નિઃસશ વેપારીઓને એવાની માલિકીની જગ્યામાં ધૂસીને મારવા અને કાપવા તથા બરસ્થા બળવવાનું બહાનું કાઢી બળાવ કરવો એ કાર્યક્રમ હવે અવરોધિત થઈ ગયો લાગે છે. સરકારે સહુબુદ્ધિ ગુમાવી છે અને સારમ તેને મૂંઝી છે.

ગરમ રહે છે. આ બીજો મત છે. ત્રીજો એક એવો પણ મત છે કે, જમીનમાંના જુદા જુદા થરો તેમ જ તેમાં રહેલાં દ્રવ્યોમાં જુદા જુદા દળાણવાળી વીજળી-શક્તિ ભરેલા વિજકારા હોય છે. પાણી ગરમ થવાનું કારણ આ વિજકારાનું દળાણ હોય છે.

આમ ઠંડા અને ગરમ પાણી સંબંધી જુદા જુદા મત છે અને તે દરેકમાં કંઈક તથ્ય છે પણ ખરું.

કેટલાક ઝરાના ખનિજ પાણીમાં રાગ મટાડવાનો શુભ હોય છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ઇટલી, અમેરિકા તેમ જ બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ આવાં ઝરણાંઓની આસપાસ ખાસ દવાખાનાંઓ ઊઘડ્યાં છે અને ત્યાં જનારા દરદીઓને એ ઝરણાંનાં પાણીથી સારવાર આપવામાં આવે છે. કેટલાંક પાણી ફક્ત નાહવાના જ ઉપયોગનાં હોય છે. તેનાથી આમરીનાં દરદી તથા વા ઇત્યાદિમાં ફાયદો પડે છે. કેટલાંક ઝરણાંનાં પાણી પીવામાં જ શુભ ગતિવે છે. લોહના ક્ષારવાળું પાણી પીવામાં આવે તો લોહી સુધરે, એ સહેજે સમજી શકાય. કેટલાક ઝરાનાં પાણીમાં કાર્બોનનો ડાયોક્સાઇડ ખૂબ ઓગળેલો હોય છે. આવાં પાણી ખૂબ ચળકતાં દેખાય છે. આવાં પાણી પચવામાં હલકાં હોય છે. કેટલાંક વરસો પહેલાં એવા ઝરાનું પાણી બાટલીઓમાં ભરીને વેચવામાં આવતું. આજે પણ એવી ભતનાં પાણી વેચાય છે. હવે તો નળના ચોખ્ખા પાણીમાં કાર્બોનનો ડાયોક્સાઇડ ઓગળાવવામાં આવે છે અને તેની બાટલીઓ કારખાનાંમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. 'સોડા'ની બાટલીઓ તે આનું પાણી જ છે.

ઉપર કહ્યું તેવાં ઝરણાંનાં પાણી દરદી મટાડે છે એવી માન્યતા છે. તે પાણીમાં જે તત્વો કે ક્ષારો હોય તેવું જ પાણી દરદી તેને ઘેર વાપરે તો ફાયદો થાય કે નહિ, એ પ્રશ્ન છે. ઘેર રહી દવા કરનાર તેનો હમેશનો વ્યવસાય કર્યા કરે. - તેના વાતાવરણ કે ઓરાકમાં કશો ફેર પડે નહિ. પરંતુ એ ઝરણાં હોય ત્યાં દરદી ભય, તો ત્યાં કશો વ્યવસાય હોય નહિ. તેના ત્યાંના ઓરાકમાં ફેર પડે. ખુલ્લામાં રહેવાથી ચોખ્ખી હવાનો લાભ મળે અને હરવાફરવાની કસરત થાય તે જુદી માનસિક સંતાપ પણ ત્યાં ઓછો હોય. એટલે દરદીમાં ફાયદો થવામાં પાણીના ક્ષાર ઉપરાંત બીજાં ઘણાં કારણો હોય છે.

આપણે ત્યાં પણ આવાં ઝરણાંનાં પાણી રાગો મટાડે છે એવી માન્યતા છે. ખરી. પરંતુ મોટે ભાગે ત્યાં જનારા પોતપોતાની બાધા આખરી ઉતારવા ભય છે. દવા પાસે ઘણી વાર આવે કારણે આવેલાં લોકો કુટુંબમાંથી લોટો લોટો શરીર પર રેડી નાહતાં જોવામાં આવે છે. એ પાણી ડાહ્યાં ભરી દૂર જઈને નાહતાં હોય તો તો તે પણ કંઈક ઠીક. પણ કુટુંબ ઉપર જ ફરતાં રહે અને લોટો પાણી માથે રેડે. એટલે ત્યાં ગંદકી પણ ખડું જ થાય છે. લલ્લુદાના કુટુંબમાં બંધાવેલા છે. એટલે ત્યાં દવા જેટલી ગંદકી નથી. આપણે આવા પાણીના શુભદોષ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ તપાસતાં શીખવું જોઈએ. બાધા, વહેમ અને આખરીને બદલે આવા પાણીનો ચોખ્ખો ઉપયોગ થાય તો તે વધારે કામચાલ નીવડે.

બંસીલાલ ગાંધી

દુનિયાની રચના એ એવી હોય કે, કેટલાક માણસોએ સદા બીજાના આરામ અને ક્યા ઉપર જીવવું પડે, તો એનો રચનાર સદા બટકતો સિખારી થવાના રાખને પાત્ર ગણાય.

—કેન્દુશિવસિંહ

અર્વાચીન અનુગીતા

નવાર્જુન પૂછે છે :-

કાળ વીત્યે થતો નહિ પુરાતન યોગ આપનો;
વાર વાર પ્રભુ, કહો તે, જગત્તા કિત-કારણે. ૧
આજ ભાસે, પ્રભુ, ત્યારે નહિ એ યોગે સ્થારનો;
નવે રૂપે, નવે વેષે, નવાર્જુન અને કહો. ૨
આપ છો નિલ સત્વરથ, ચાહે હો ઠોઠ રૂપમાં;
સત્ય વસ્તુ, સત્ય ધર્મ, પ્રતિપાદો સનાતન. ૩
(આપે) તોયા જન્મ અનેકોના, ને તોયા યુગ કે પ્રભુ;
સર્વમાં એકમુત્રે છો, સત્યરૂપે, પ્રભુ, સદા. ૪
અત્રાનારૂઢ જીવોને ભસે ભાસો અનેકધા;
આપ છો એક સત્યરથ, સત્યરૂપે સુશાક્ષા. ૫
દેવદેવી અનેકોનું કાવ્ય એ મનરંજક;
અમારી ભુદિ ના માને તે યજ્ઞ મે વિશેષતા. ૬
શક્તિઓ કિલરૂપિણી ભસે છે તે કદાચન;
હ્રુદ ભાવો વરંતા, જે સેવે છે હ્રુદવાંછુઓ. ૭
પરંતુ રશ્મીનો ભાવ ના જન્મે તર્કમાત્રથી;
પ્રજ્ઞાથી પ્રભુ આપ, ક્યાં છૂપ્યા ચિત્તશર્મદે? ૮
જોયું ને કારંતું રૂપ આપનું વિશ્વદર્શન
મહાતાપી, મહામાસી, ભયંકર, ભયાનક; ૯
હોસતું પ્રાણી સર્વેને, ગર્જનું પગલુતાપથી;
કરંતું અચિત્તગિર્મમાં કંપ ને રૂપભાવના. ૧૦
એ જ રૂપે, પ્રભુ, જાગે આજ છો અમ દૃષ્ટિએ;
આજનું વિશ્વ એ જાગે, છે ખરે, રૂપ ત્યારનું! ૧૧
ગર્જની ગણશક્તિઓ દુષ્ટદાનમરૂપિણી;
વાસનાં જનનાં ચિત્તો, જોઈ એ અંતકારિણી. ૧૨
ના સુઝે શી ગતિ યારો, શું શુભાશુભ, કે, હરો;
ન ચિત્તે કે વળે જંપ, જોઈ એ રૂપ કારંતું. ૧૩
આપ છો શ્રેષ્ઠ સંહર્તા, કારમા કૂરરપથ;
છો છતાં છાકરે આપ; કેમ તે નવ દેખીએ? ૧૪
ક્યાં, પ્રભુ, આપનું રૂપ, સ્વાનું સૌમદર્શન?
કેમ એ લોપતા નાથ, અમારાં હૃદ-અશુભી? ૧૫
આજ એ આપનું રૂપ-મૂર્તિ મંગલરૂપિણી;
જ્ઞાતાદી ને સદા સત્યે, જંબવાતી અસલપી; ૧૬

૧. ત્યારનો એટલે ગીતાકાળનો.

૨. શર્મ એટલે યાત્રિ, ચિત્તપ્રસાદ, સુખાનંદ.

૩. શર્મ દેનારા-અંતર્યામી પ્રભુ.

૪. ૧૧મા ગીતાઅધ્યાયમાં.

૫. જલ-સમુદ્રના બળના ભેરનો તાપ. એકલ પ્રાણી
સામે ગાજર્વ વિરાટ સમુદ્ર-સંધ-બળ.

આપનું એ પ્રમેયિહુ યોગસંશુદ્ધ વેશુ ને;

આજ એ ૧જગદગો, મિત્ર, અમિત્ર રૂપ આવરી. ૧૭

શ્રી ભગવાન કહે છે :-

સત્ય રૂઢે તું, સખા, આજ યોગ છે નહિ સ્થારનો;
વિશ્વરૂપ થયું આજ અંતક જીવતાપન. ૧૮
જેતું કે, તે હવું ત્યારે ભારતી યુદ્ધને સમે;
દ્રોહ ને દેષ ને લોભ, અંધભુદિ અશુદ્ધિ ને; ૧૯
મહાંધત્વ તથા મોહ, મત્સર, ક્રુદતા તથા.—
તે બધું સેન હોંકે છે, મૂળ ને સત્ય સુંદર. ૨૦
સત્ય રૂપે જોઈ ભાવો, સત્યના નામધારી ને;
સસર્માં તે પ્રતિષ્ઠિત, કડેચનાં તોય કારણે. ૨૧
સત્ય ત્યાં રૂપ પારે છે વાદાનુવાદનું નજી;
તે પછી જામતી ત્યાં તો વાદવી વાદવિની. ૨૨
એક જાગે, બીજી જાગે, વાદ ને પ્રતિવાદ થઈ;
વાદવી વાદવોદાની-નીપજે નવ વાદ ત્યાં. ૨૩
વાદ વાદે રૂપે ભુદિ, વડે છે આપ તર્કના;
તોય ના કડેચ તો જાગે, તે જાગે એક યોગથી. ૨૪
યોગ ને વાદમાં ભેદ, તે જાગે શર્મલાભ છે;
એકથી કડેચનો નાશ, અન્યથી વધતો રહે. ૨૫
તોય એરે પૃથક્ કહેવા એવ તો અવગાન છે;
જેહમાં એકધરો યોગ ને લુએ ખડું તે લુએ. ૨૬
ના વસે આ જગન્મધ્યે, ને નથી સસર્માં રિયત;
સર્વ વાદો અને કર્મો સસર્માં અંધધારી છે. ૨૭
પાર્ય, તેથી કહું સત્ય મહામંગલરૂપ હું—
સત્ય છે ને નાંદ અન્ય, સર્વમાં અનુરૂપ ને. ૨૮
સત્યને જે ભજે સાંચ, સત્યમાં ના પ્રમાદથી;
સત્ય જીવન જનાવે ને, તે સહે જઈ રૂપ તે. ૨૯
રૂપ એ શર્મદાથી ને રોમલપંજુકારક,
સર્વવ્રોહ-સમન્યાયી, સર્વસંયત્કેદક. ૩૦
સર્વ સત્ય સેવ્યાથી, સંસારી ધર્મ દીક્ષિત;
સત્ય સાધે જતાં, પાર્ય, સહે તું સત્ય તે પર. ૩૧
તે જ સૌનું પરમ ધામ, તે જ હું પરમેશ્વર;
સર્વને દઈ સતા હું, તે યજ્ઞ પ્રિય રૂઢે મને. ૩૨
એ જ છે એક આશંખ, દેવ-દાનવ-જીવનો;
તે વિના ના, નહીં ઠોઠ, ને યસ્યર આ વિશે. ૩૩

“નવાર્જુન”

૬. દે મિત્ર, એ તમારું અમિત્રરૂપ આવરીને આજનું
સુખાનંદ મંગલ રૂપ અને યોગનું સત્ય જગદને એમ કરો.

ઉપયોગો બતાવ્યા છે તે બધા સાચીય છે ? વિરોધમાં દેશી દાર અને અંગ્રીજી દોર માંડે દોષ ત્યારે તાર્કાત્મિક મળા શકે ખરા ? હાલના ડેરી વસ્તુઓ સંબંધી કાયદા અનુસાર તો ખેડૂત તે પદાર્થો મેળવી શકે તે પહેલાં તો દોર મરી પશુ ગયું હોય !

ભા. ૩, પા. ૬૦; “ ન હરકે જ આ ઉપાય અર્જાવાવે અને તે પશુ બને ત્યાં સુધી વખર અનુભવે તો નહિ જ ” એનો રોા અર્થ ? ભા. ૩, પા. ૧૦૫. આ બિનતત્ત્વને લીધે આનુવંશિક નિયમ વિરુદ્ધ કેટલીક વાર પરિણમ આવે છે.

Mutation કે Sport તે આનુવંશિક નિયમ “વિરુદ્ધ” નહિ પણ ‘ઉપવચ્ચ પછીને’ હોય છે. દોરની એલાદ-સુધારણા બાબતમાં ‘Telegony’ સંબંધી કંઈક માહિતી ઉમેરવા જેવી હોય તેમ લાગે છે. તેનો વૈજ્ઞાનિક પુરાવા મળતો ન હોવા છતાં દુનિયાભરના દોર ઉછેરકો તેને વિશેષ મદત્ત આપે છે.

જેતી સંબંધી આપણા અભ્યુદયાર્થેલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં લેખકે જે કંઈ આપ્યું છે તે બદલ તેમને અભિનંદન થઈ છે. બં. ૦ ગાંઠ

૧. માંદગીનાં કારણો : લે. ૦ મુનશી, વિજયચંદ્ર વનરાજી, પ્ર. ૦ સ. સા. વર્ષ ૬ કાર્યાલય, અમદાવાદ પૃ. ૬૬, કિં. ૧. ૦-૧-૦

૨. માંદગીમાં ઉપવાસ : બપું ઉપર પ્રમાણે પૃ. ૧૧૬ આ બંને પુસ્તકોએ અને તેમજ ખાસ કરીને પ્રથમ પુસ્તકે આયુર્વેદની સેવા તો નથી જ કરી, પરંતુ તેના વાચનથી મળે છે કે તે વિષયોથી અત્યંત સમગ્ર સહેજે આડે રસ્તે દોડવાનો સંભવ છે.

જે વાત આયુર્વેદે પોતે કહી નથી તે વિષે વધુપડવા જાણીએ કે સાચી, અતિશયોક્તિ-દોષ થયો છે. લેખકે અર્થેલા સુદા એક સ્વતંત્ર, વિગતવાર ને અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ એટલા માટે માની લે છે કે (૧) ‘આયુર્વેદ સંપાદન’ (૨) ‘આયુર્વેદ સર્વશ્રેષ્ઠ ચિકિત્સાપ્રણાલી’ (૩) ‘આયુર્વેદમાં ઉમેરણ કે ઘટાડાય નહીં’ એમ માનનાર એક રિયલિસ્ટ ને બંધિયાર પાણી ભરીને જ રાચનાર વર્ગ પડેલો છે; અને તે પોતાના આવા વિચારો ફેંકે જ શકે છે. જેમ કે, આ ગોપડીમાં લેખક કહે છે :—

“આયુર્વેદ સનાતન શાસ્ત્ર છે. જેમ હિંદમાં સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, અધ્યાત્મવિદ્યા વગેરે જગતનાં ન્હાનાં ન્હાનાં છે, તેમ હિંદનો આયુર્વેદ પણ ન્હાનાં ન્હાની વિદ્યા છે. તેથી એ વિદ્યા કંઈ નહિ તો હજારો વર્ષથી એકધારી સેવા કરતી આવી છે. આથી સાચી દિશામાં પ્રગતિના વિરોધી નહોતા, એ એમની વિદ્યાઓના ઇતિહાસ જરૂરી બાજુઓ. જેમ અધ્યાત્મવિદ્યામાં આર્યોએ કરેલા નિષ્ફળતા આગળ વધી શકાય એમ નથી, તેમ આયુર્વેદ પણ આર્ય-શાસ્ત્રમાં રહેલી નિષ્ફળ છે. હજારો વર્ષ સુધી, એના

નિષ્ફળતાને આધારે હિંદનું આરોગ્ય સત્તવાનું છે અને તો મળેથી એકધારી સફળતાને લીધે એના નિષ્ફળતામાં કં ફેરફાર કરવા જેવા લાગ્યો નથી. વર્ષા પ્રગતિ સંપત્તી નહ બંધામાં બંધા રિખરે પડેલાં પછી આગળ વધે એટલે નીચે ઊતરવું.”

વાત એવી છે કે, અંગ્રિસ વગેરે ઋષિઓની હિંમત-તબક્કામાં પ્રવિષ્ટ થઈ અને પરિણામે તેમણે ભરદ્વાજને જે પાસે આયુર્વેદ શીખવા ચોકદયા ને એ વિદ્યા ભૂખિ ર આવી કહેવાય છે. ત્યારથી માંદગીને તે છેક ભાવનગર (૧૧ મું સેક્ટ) ને યોગરનાર સુધી (૧૮ મું સેક્ટ) ના મુધારાવધારા થયે જ છે. જેમ કે—

૧. રસાયનતંત્રનાં પાઠ વગેરે ખનિજ દ્રવ્યોની ચિકિત્સામાં મોટા વિવિધ પ્રમાણમાં ઉપયોગ મુકુતચરકે નથી; તે પાછળથી જ થયો છે.

૨. અંગ્રીજી, ગોળગીની વગેરે દ્રવ્યો અદિદેન, દીપાંત વગ્યા, તરીકે વપરાયો છે. અરે, છેક છેલ્લે યોગરનાર ઉસનપ્રલને હિપ્પોક્રેટ બનાવી પ્રયોગ્યો છે.

૩. સિદ્ધિચંદ્રમણિમાલામાં કેટલાયે ધુનાની ને મામ પ્રયોગો પણ ઉમેર્યા છે—સંસ્કૃત આયુર્વેદ બનીને દા. ત. કાચની, શાદતરા; રાકાપ્રક્રિયો.

૪. કાવચિત્રે દિગ્ગંજ રોમનું નામ નવું ચાલ્યું છે, એનું વર્ણન પણ નવું છે. ચિકિત્સા પણ નવી જ છે. તેને સંકાપક પણ કહો છે.

આમ દેશકાલ પ્રમાણે ન્યાં સુધી આયુર્વેદ નવું નવું અપનાવ્યું છે ત્યાં સુધી એ પાંગર્યો છે. ત્યાર પછી એનાં પાણી બંધિયાર બન્યાં છે, તે વખતે આપણે ચારનું એક વચન ખૂબ જ યાદ રાખવાની જરૂર છે :

કલ્તો દિ લેલો કલ્તિવત્ત્વ આચાર્ય : (સુદિશાળને તો આપણે જગત ગુરુપ છે)

ખીટ વાત લેખકે જાણસર વિષે જાણપોહ કરીને ઉપજો છે. આયુર્વેદમાં જાણસરો બહુ જ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય આપે છે :

“રક્તવિદિગ્ધિરસાના રક્તજા કલ્તવોગ્મજઃ
અપાદા કલ્તવોગ્મજઃ સૌંદર્યવાદ કેવલદર્શના :”

ચરકમાં પણ એમ જ જણાવેલું છે. જુઓ : વિમાન સ્થાન અ. ૭-૧૧

“જગતો વૃક્ષાવાવાદાય વૃક્ષમંત્રાયૈકે મનસ્વદસ્યા :”

અંતે કિવનાઈને બાળત. ન્યારે ન્યારે બાપડા કિવનાઈને લાંઘવામાં આવે છે ત્યારે મને ભારે દુઃખ થાય છે. અનેક જાણને બચાવનાર એ કંવા છે. કિવનાઈને જાણે સારે છે કે નહીં એ એકાધર્મીની વાત થકીમર શૂલી નહીં, એ પરમાત્માનું બનાવેલું એક દ્રવ્ય છે એટલું જ યાદ રાખી આયુર્વેદની હિંદોએ પણ રસ, ગ્રાહ્ય, વીર્ય, વિપાક ને પ્રમાણ

તેનામાં છે એટલું તો કબૂલ કરીશું ને? તેનામાં કહવા રસ ને જરૂરનારક પ્રભાવ છે એટલું તો માન્ય ન જણાશે. આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને કહાણવા માટે તૈયાર થતા નવા નિષ્ક્રિયામાં ૩૦૦ વનસ્પતિઓ છે તેમાં કિવાનાઈન-સિંકોનાને અવતરણ ન છે.

ખરી વાત એ છે કે બિજિસ્ટ્રાસર માટે તો બીજાં બધાંને છોડી માનવકલ્યાણની એકમાત્ર દષ્ટિ રાખી રોગોનો નાશ કરનાર વિદ્યા પ્રતીતિના એને તે જાણામાંથી મળતી દેવા તેને 'આયુર્વેદ' મહુવાની બારીષ આયુર્વેદ પડેલેથી જ રાખેલી અલગ વિદ્યાન છે દિવાલર શક્તિ હવે તે રાખ્યે જ શકે છે.

પાક-ઓષધિ: પ્રથમ ચોધરી માધવ મોડ પ્ર. સ. સા. વર્ષે કાર્યાલય, અમદાવાદ; પ્ર. ૮૦, ડિ. ૧૦-૧૦.

સામાન્ય રીતે તો આપણા રોગના યોગકર્મી ન એવી યોગના હોવા બદલે કે તેમાંથી જ આપણા શરીરને ભેટમાં તત્ત્વો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે. વળી આયુર્વેદના અને (બારીષ) કામસાધના પ્રણાલિઓએ શક્તિવર્ધક પ્રદાનોની શોધ પાછળ ખૂબ જ મડયા રહ્યા પછી 'દુધ ન સર્વ શ્રેષ્ઠ શક્તિવર્ધક યોગ્ય છે' એમ કહી હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. છઠામે બીજાં જે ને દ્રવ્યોમાં સારીને પેાક તથા શક્તિવર્ધક શુદ્ધ હોય તે તેમનું સેવન કરી શકાય. અને એ દષ્ટિએ તે તે વસ્તુઓના પાક બનાવી ખાવાની શક્તિ વૈકલ્ય જરૂરી આવે છે. . . આને ભ્યારે અનેક શક્તિવર્ધક દ્રવ્યોની શોધોએ જ ગટમટાવવા તરફ જનતા દોડી રહી છે તે વખતે ઉત્તમ પ્રાદીન, અનેક વિદ્યામિત્રો, લોક, ફોસ્ફોરસ, ચૂનો, તેલો વગેરેથી ભરપૂર દેશો ને સત્તાં દેશોના આ પાકો તરફ જરૂર દષ્ટિ ઓઢવા જેવી છે.

કેટલીક વીજો એવી છે કે જે એકલી ન ખૂબ ખાઈ શકાય, સ્વાદ અસાધ્ય સળે, પચાયામાં બારે પડે; પણ બીજાં સ્વાદ, પાચક, સુગંધી દ્રવ્યોની સાથે એ આદારપ જને ત્યારે ખાનાર તેને દોરી દોરી સેવે. એ દષ્ટિએ જ 'પાક-યોગના' વધેલી છે. વળી કેટલીક સામાન્ય રીતે દવા જેવી લાગતી વીજો એમ ને એમ ખાતાં કંઈગો આવે, તે પાકની રીતે અધિક બનતાં તે લેવાનું ગમે: ડા. વ. કંવારપાક ને આપંધ . . .

આ પુસ્તકમાં ૮૪ પાક આપેલા છે. તે ઉપરાંત ઘણાં વર્ષે રાકે. . . વળી તે તે પાકમાં સુધારાવધારોયે વર્ષે રાકે. આ પાકોવિધોમાં માત્ર મિલામાંના પાક તરફ ખાસ કરીને શ્રવણી સમાજને ચેતવવાનું રહે છે. મહારાષ્ટ્રીઓને તો મગધીમાંથી જ મિલામાં આપવા માટે છે એટલે તેમને માફક આવે છે પરંતુ આપણને તે સહેજે કોડે પડતો નથી, એટલે એની બનાવટ કરતી વખતે તથા સેવન વખતે ખૂબ જ સાવધાની રાખવી રહી.

આ નાનકડું પુસ્તક જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે. દોષ અને આસનો: લિખકો: રવે બૂરતાય મો. તથા રવે યંકરણ, પ્રાસિરયાન: બારી સંહિત્ય તંબ, મુંબઈ—અમદાવાદ પ્ર. ૧૯૧૬ ડિ. ૩. ૩-૦-૦.

કેવળ દવાઓના જ મુખ્યજી પાછળ—પડેલી આપણી પ્રત્યે ભ્યારે કુદરતી શક્તિઓ પારોથી અદેશ્ય—મેળવવા તરફ વળી રહી છે તે વખતે આવાં પુસ્તકો એને જરૂર આશાસ્પદ અને મદદરૂપ થઈ પડશે.

આ પુસ્તકમાં લેખકોએ આસનો અને એની આનુ-ષંગિક ક્રિયાઓ વડે મેરની સ્થૂળતા, આંતરાં ને દોહરીના રોગો, મગજની બીમારીઓ, છઠ અનેક રોગોમાંથી રોગોએ મુજા કર્યા પછી પોતાના સ્વાસ્થ્યવધો પરીણ આ નાનકડાં ગ્રંથમાં આપ્યા છે, એમ તેમણે જણાવે છે. એ રોગો ઉપર આસનપ્રયોગો બતાવ્યા છે એ મદદ દવા કરતાં આસનો વધુ અસરકારક નીવડે છે; એ રોગ મુકાડે છે એટલું જ નહીં પણ એ આસનો નિયમિત કાળે તો તેને ફરી થતો અટકાવે છે, એમ હું માનું છું.

શરીરવિકાસની દષ્ટિએ બીજા સ્નાયુવર્ધક બામામે અને આસનમાં મોટા તફાવત એ છે કે, કેવળ માંસના લોચા વધારવા કે તેમને પક કરવાને બદલે એ લોહીને સુધારેને વધારે છે, તેનું નિયમન કરે છે, ઉદ્ધિષ્ટ ને અવરોધને કાર્યશીલ બનાવે છે, નાદીપન, ચક્રનપન ઉપર કાજ મેળવે છે, શરીરના તંત્રવ્યવસ્થા ઉપર આસન કરનારનો કાજ આવી જાય છે, ને ખસિલ્લે એનું શરીર અને મન બન્ને શુદ્ધ ને પ્રયુક્તિ થાય છે. અંતઃપ્રાણક ગ્રંથોએ પર આસનની નેટલી અચર થાય છે એવી બીજા કોઈ પણ વ્યાખ્યામની નથી થતી.

આ પુસ્તકના વાચકે એક વસ્તુ જરૂર યાદ રાખવી એટલે કે, એ બધી ક્રિયાઓ ભલ્કાર પારો ન શોખી લેવી. ગમે તેટલા સારા ફેરિયામાં ને વલ્લેનો જમુ તેની સુરંભવા દરોડી ચાતતાં નથી.

વળી, એકાદો દબાર આસનો દાનાં તેમાંથી ૮૪ થયાં. આ પુસ્તકમાં નથી જાણાયાં એવાં બીજાં ઘણાં આસનો સ્વાસ્થ્યરક્ષણમાં મદદરૂપ થઈ પડે એમ છે.

આ નાનકડું પુસ્તક આ વિષયમાં રસ લેતા તથા આ નિષયમાં પ્રવેશ કરવા કમળાર સોને મદદરૂપ ને દિશાસૂચક નીવડશે.

શિ. ૨૫૦

સાથી: લે. ૧ રામનાથજી ના. પાક, પ્ર. બારી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ; પ્ર. ૩૮૮; ડિ. ૩. ૫-૦-૦.

૧૯૪૮ની હાલ ઉપર આ નવરસ્યા છે. તે અરસામાં દિસાન્નદિસાન્ન વાસ્તવિક જવાને લીધે એ સ્વંત્ર્ય કાર્ય-ખંડસાચલી હતી. આ કામા કાસાદેમ નામે ખત બના દિસક કાંઠિમરીનું છે. તેની આગેવાની દેશ કેસ